

HUIS
VAN
HILDE

Archeologiemuseum
Noord-Holland

NOORD- HOLLAND

IN HET 1^E MILLENNIUM deel 2

redactie Johan Nicolay | Rob van Eerden

NOORD- HOLLAND

IN HET 1E MILLENNIUM deel 2

redactie Johan Nicolay | Rob van Eerden

COLOFON

Omslag Gouden tremissis van het 'Dronrijp-type', gevonden in Callantsoog, begin 7e eeuw (foto Nationale Numismatische Collectie, De Nederlandsche Bank, Amsterdam).

Noord-Holland in het 1e millennium [deel 1 en 2]

ISBN 978-94-92940-34-6

NUR 682

© provincie Noord-Holland, Castricum 2023

Dit boek is gemaakt in opdracht van het provinciebestuur van Noord-Holland.

Archeologiemuseum Huis van Hilde

Westerplein 6 | 1901 NA Castricum

info@huisvanhilde.nl | www.huisvanhilde.nl

In samenwerking met het Groninger Instituut voor Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen

Redactie Johan Nicolay en Rob van Eerden

Coördinatie redactie Nienke van Kuijeren

Met bijdragen van Frans Diederik, Menno Dijkstra, Jan de Koning, Marco Mostert, Kees Nieuwenhuijsen, Annet Nieuwhof, Arjen Versloot en Peter Vos

Boek- en omslagontwerp Lonneke Beukenholdt, Zandvoort

Uitgever BLKVLD Uitgevers | Publishers, Zandvoort

BLKVLD
Uitgevers
Publishers

Downloadbare versie publicatie

https://collectie.huisvanhilde.nl/noord_holland_in_het_eerste_millennium.aspx

Disclaimer De provincie Noord-Holland hanteert voor haar publicaties en rapporten op het gebied van erfgoed en archeologie een afwijkende spelling voor periodeaanduidingen. Deze spelling is in deze uitgave gehanteerd.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen en/of openbaar worden gemaakt, in enige vorm of op welke wijze dan ook, hetzij elektronisch, door fotokopieën, opnamen, of enig andere manier, zonder voorafgaande toestemming van Archeologiemuseum Huis van Hilde.

Wij hebben ons uiterste best gedaan om bronnen en rechthebbenden met betrekking tot fotomateriaal dat wordt gebruikt te achterhalen en te vermelden. Wanneer desondanks beeldmateriaal wordt getoond waarvan u (mede) rechthebbende bent en voor het gebruik waarvan u niet als bron of rechthebbende wordt genoemd, kunt u zich in verbinding stellen met Archeologiemuseum Huis van Hilde.

Inhoudsopgave [deel 2]

[DEEL 1]

SAMENVATTING	8
SUMMARY	18
1 Inleiding: Noord-Holland in het 1e millennium Rob van Eerden en Johan Nicolay	28
2 Een verrassend leefbaar land aan de rand van wateren Rob van Eerden en Peter Vos	50
3 Gouwen, oerparochies en nederzettingsterritoria Jan de Koning	96
4 De nederzettingen: patronen in tijd en ruimte (3e-8e eeuw) Rob van Eerden, Johan Nicolay, Menno Dijkstra en Jan de Koning	126
5 Boerderijen en schuren: constructiewijze en culturele relaties (2e-10e eeuw) Menno Dijkstra	236
6 Handgevormd aardewerk in een veranderende wereld (2e-4e eeuw) Annet Nieuwhof en Frans Diederik	330

[DEEL 2]

7 Potten van ver en het ontstaan van een nieuwe aardewerktraditie (late 5e-10e eeuw) Jan de Koning	452
7.1 Inleiding	455
7.2 Stand van onderzoek	455
7.3 Herkomst en dateringswijze van het aardewerk	458
7.4 Chronologische bespreking van het aardewerk uit Noord-Holland	462
7.5 Conclusie	506

8 Sieraden, gordels en wapens: het uitdrukken van culturele en religieuze relaties (3e-8e eeuw) Johan Nicolay	514
8.1 Inleiding	517
8.2 Mantelspelden	518
8.3 Overige sieraden	543
8.4 Gordelonderdelen	549
8.5 Wapentuig	556
8.6 Chronologische en geografische patronen: een vergelijking met munten	559
8.7 Ter vergelijking: metaalvondsten uit de duinen van Zuid-Holland	564
8.8 Metaalvondsten als afspiegeling van culturele en religieuze relaties	567
8.9 Conclusie	576

9 Historische koningen en archeologisch goud: politieke netwerken en de reconstructie van koninkrijken langs de Noordzee (6e-7e eeuw) Johan Nicolay	606
9.1 Inleiding	609
9.2 Friese koningen in het rivierengebied: historische gegevens	610
9.3 Friese koningen in het rivieren- en kustgebied: wisselende visies op hun machtsbereik	611
9.4 Kostbaarheden van goud uit de 6e-7e eeuw	614
9.5 Gouden munten: aanvoerroutes en vormen van uitwisseling	630
9.6 Gouden sieraden: sociale status en politieke identiteit	634
9.7 Munten en sieraden: een gecombineerd systeem van uitwisseling	638
9.8 De reconstructie van sociaal-politieke netwerken in het zuidelijke Noordzeegebied	639
9.9 Ter vergelijking: koningsgoed in het Sint Maartensregister	645
9.10 Na de Frankische veroveringen: een nieuwe machtsstructuur	649
9.11 Conclusie	650
10 Omgang met de doden: van voorouderlijke botten tot heilige relikwieën (2e-10e eeuw) Johan Nicolay	658
10.1 Inleiding	661
10.2 Noord-Holland: variatie in menselijke begravingen	662
10.3 Het grafritueel in omliggende gebieden	702
10.4 Een reconstructie van het grafritueel in Noord-Holland	718
10.5 Conclusie	724
11 De relictten van de taal in Noord-Holland (3e-8e eeuw) Arjen Versloot, Kees Nieuwenhuijsen en Rob van Eerden	736
11.1 Inleiding	739
11.2 De taalontwikkeling in Noord-Holland	740
11.3 De plaatsnamen in Noord-Holland van voor het jaar 1000	752
11.4 De persoonsnamen in de Lage Landen van voor het jaar 1000	757
11.5 Conclusie	765
12 Voorchristelijke goden en diersymboliek, in het bijzonder de verering van Wodan en Donar (5e-8e eeuw) Rob van Eerden en Johan Nicolay	776
12.1 Inleiding	779
12.2 Onderzoeksgeschiedenis	782
12.3 Archeologie: beeldtaal op voorwerpen	785
12.4 Geschreven bronnen: goden, religieuze gebruiken en cultusplaatsen	802
12.5 Interpretatie van de (beeldtaal op) archeologische voorwerpen	812
12.6 Conclusie	816

13	De kerstening van West-Frisia: 'heidenen' worden christenen (8e-10e eeuw)	824
	Marco Mostert	
13.1	Inleiding	827
13.2	Wat is religie?	828
13.3	Periodisering van de kerstening: een model	829
13.4	Beschikbare bronnen	830
13.5	'Heidenen' aan de vooravond van de kerstening	839
13.6	Kerstening: de eerste missionarissen in actie	844
13.7	De vestiging van de kerk	849
13.8	Terug naar de periodisering van de kerstening	854
13.9	Conclusie	855

14	Synthese: thema's voor een provinciale onderzoeksagenda	860
	Rob van Eerden	
14.1	Inleiding	863
14.2	Onderzoeksthema's per tijdvak of per regio	864
14.3	Wat weten we nu, dankzij dit boek?	864
14.4	Wat weten we nu nog niet, ondanks dit boek?	869
14.5	Wetenschappelijke vragen en thema's voor onderzoek in de komende decennia	871
14.6	Enkele regionale zwaartepunten	882
14.7	Conclusie	886
	Dankwoord	888

< vorige pagina

Het uitladen van potten van ver, in de late 8e eeuw. Deze kwamen vanuit Keulen via Dorestad in de nederzettingen van het westelijk kustgebied. In deze periode was het aandeel van dit geïmporteerde aardewerk hier aanzienlijk kleiner dan daarvoor. In de 6e en 7e eeuw bestond het grootste deel van het gebruiksaardewerk nog voornamelijk uit geïmporteerde waar (illustratie F. Marschall).

7

Potten van ver en het ontstaan van een nieuwe aardewerktraditie (late 5e-10e eeuw)

Jan de Koning

7.1 Inleiding

De studie van het handgevormde aardewerk uit de Romeinse tijd, in het voorgaande hoofdstuk, toont dat er in Noord-Holland geen nederzettingen bekend zijn die na het midden van de 4e eeuw bewoond bleven. Daarna volgde een 'lege' periode. Dit hoofdstuk beantwoordt de vraag hoe oud de vroegste nederzettingen in Noord-Holland zijn die dateren van ná deze breuk in bewoning. Aan bod komt ook wie de nieuwe bewoners waren en wat voor aardewerk zij gebruikten. Kenmerkend voor het vroegmiddeleeuwse aardewerk is de tweedeling tussen het draaischijfaardewerk dat uit het zuiden werd geïmporteerd en het lokale, handgevormde aardewerk. In dit hoofdstuk ligt de nadruk op het geïmporteerde draaischijfaardewerk. Juist dit aardewerk stelt ons in staat om bovengenoemde vragen te beantwoorden. Hierbij worden vondsten uit de 5e-10e eeuw geanalyseerd, op basis waarvan de ontwikkeling van het aardewerk in grofweg de tweede helft van het 1e millennium wordt behandeld.

In de discussie van dit hoofdstuk staan zeven thema's centraal. Het eerste thema heeft betrekking op de duur van het genoemde bewoningshiat dat kan worden afgeleid uit de datering van het oudste vroegmiddeleeuwse aardewerk. Het aardewerk van de nieuwe bewoners geeft inzicht in hun culturele relaties en handelsrelaties, ook gedurende de verdere Vroege Middeleeuwen. Dit is het tweede thema dat aan bod komt. Een derde thema is de ontwikkeling van een eigen aardewerktraditie, waaruit de kogelpot ontstond als belangrijkste vertegenwoordiger van het handgevormde aardewerk uit de Vroege Middeleeuwen. De opmerkelijke opkomst van de kogelpot, de latere dominantie daarvan en de sterke afname van importaardewerk vormen een vierde, vijfde en zesde thema. Het zevende en laatste thema heeft betrekking op de ouderdom en oorsprong van de vroegmiddeleeuwse handelsplaats Medemblik, omdat de huidige stand van het aardewerkonderzoek aanleiding geeft tot een nieuwe interpretatie.

Het hoofdstuk begint met een korte uiteenzetting van de stand van het onderzoek naar vroegmiddeleeuws aardewerk uit Noord-Holland, gevolgd door een meer algemene uiteenzetting over de relevantie van aardewerkonderzoek. De kern van het hoofdstuk is een bespreking van het in Noord-Holland gevonden aardewerk. In chronologische volgorde wordt per type aardewerk aangegeven in welke vindplaatsen het is aangetroffen. De discussie behandelt de zeven hiervoor genoemde thema's.

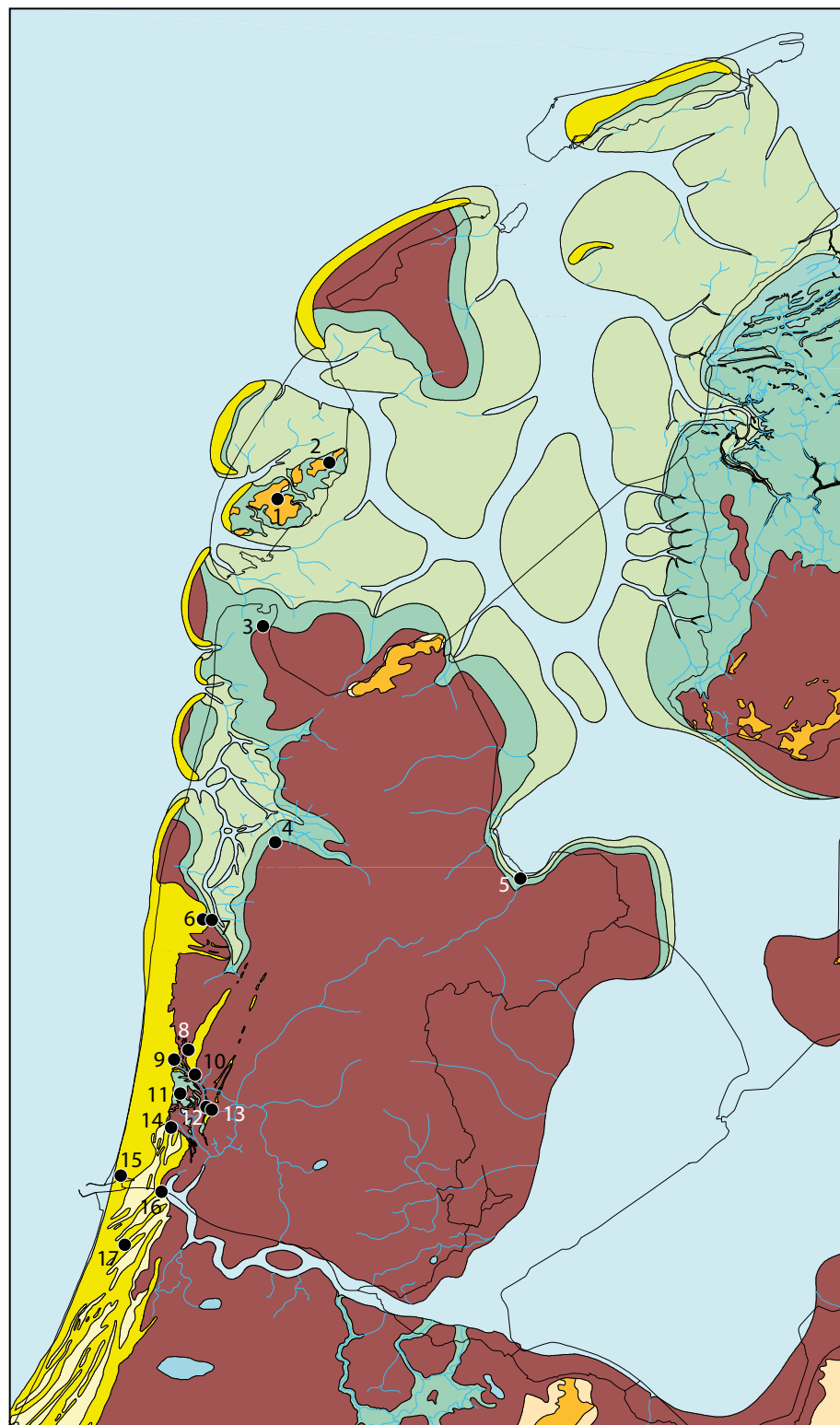
7.2 Stand van onderzoek

Een gedegen analyse van het aardewerk uit vroegmiddeleeuws Noord-Holland is pas sinds kort mogelijk. Tot enkele jaren geleden hadden hier weliswaar grote opgravingen plaatsgevonden waarbij veel vroegmiddeleeuws aardewerk was verzameld, maar deze waren nog niet of niet volledig gepubliceerd. Inmiddels is dat voor een aantal oude opgravingen, zoals die te Uitgeest-Dorregest, wel gedaan.¹ Ook zijn de laatste decennia nog enkele grote, belangrijke opgravingen gedaan, waaronder het onderzoek in de duinen van Groot Olmen bij Bloemendaal.² Tezamen bieden deze kennisbronnen nieuwe kansen voor een overkoepelend onderzoek naar het vroegmiddeleeuwse aardewerk. De opgravingen zijn

¹ De Koning 2016.

² De Koning 2015.

fig. 7.1 Ligging van de belangrijkste vindplaatsen die worden vermeld in de tekst, geprojecteerd op de paleogeografische kaart van circa 800 (ondergrond naar fig. 2.17). De vindplaatsen zijn genummerd van noord naar zuid: (1) Den Burg-Beatrixlaan, (2) Oosterend-Fietspad, (3) Den Helder-Torp, (4) Schagen-Waldervaart, (5) Medemblik-Schuitenvoerderslaan/Oude haven, (6) Schoorl-Peecklaan, (7) Schoordam, (8) Heiloo-Hogeweg, (9) Castricum-Doornduijn, (10) Limmen-De Krocht, (11) Castricum-Oosterbuurt, (12) Uitgeest-Dorregeest, (13) Uitgeest-De Dog, (14) Heemskerk-Geest, (15) Wijk aan Zee-Hoogovens, (16) Velsen-Driehuis, (17) Bloemendaal-Groot Olmen.

verspreid uitgevoerd over de verschillende gebieden waar de bewoning zich gedurende de Vroege Middeleeuwen concentreerde, waardoor een goed beeld voor de provincie als geheel ontstaat (fig. 7.1).³

Voor de Karolingische periode zijn enkele omvangrijke aardewerkcomplexen recentelijk goed gepubliceerd. Een van de eerste vroegmiddeleeuwse vindplaatsen waarvan het aardewerk uitgebreid werd gepubliceerd, is Medemblik.⁴ De determinatie van het aardewerk was gebaseerd op de typologie van het aardewerk uit Dorestad (Wijk bij Duurstede), die in 1980 is gepubliceerd met een aanvulling in 2009.⁵ Deze typologie werd ook gebruikt voor het aardewerk uit Schagen-Waldervaart, Wijk aan Zee en Uitgeest-De Dog, en later voor de vondsten uit Limmen-De Krocht en Heiloo-Hogeweg.⁶

Het aantal vindplaatsen met aardewerkcomplexen uit de Karolingische én de Merovingische periode is beperkter. De meest omvangrijke opgraving met aardewerk uit deze perioden is Den Burg-Beatrixlaan.⁷ Ook de al genoemde opgravingen bij Bloemendaal-Groot Olmen zijn belangrijk voor onze kennis over het aardewerk uit beide perioden.

Minder grote hoeveelheden aardewerk uit de Merovingische en/of de Karolingische periode zijn uit andere vindplaatsen bekend (tabel 7.1). Gezamenlijk geven ze een goed beeld van de variatie aan aardewerkvormen gedurende de 5e-10e eeuw binnen Noord-Holland.

tabel 7.1 Overzicht van relevante vindplaatsen met vroegmiddeleeuws aardewerk, geordend van noord naar zuid (zie fig. 7.1). Per vindplaats volgt na het aantal aangetroffen scherven de periode(n) waaruit ze dateren (MER: Merovingische periode; KAR: Karolingische periode; OTT: Ottoonse periode).

vindplaats	opgegraven in	aantal scherven	periode(n)	literatuur
Den Burg Beatrixlaan	1967-1975	>10000	MER/KAR/OTT	De Koning 2020
Oosterend-Fietspad	-	enkele	MER	ongepubliceerd
Den Helder-Torp	1964-1966	2490	MER/KAR/OTT	Dijkstra, in voorb.
Schagen-Waldervaart	1982	ca. 5000	MER/KAR	Diederik 1982
Medemblik-Schuitenvoerderslaan	1967	ca. 12000	KAR/OTT	Besteman 1974
Schoorl-Peecklaan	2008	tientallen	MER/KAR/OTT	Diederik 2010
Schoordam	2010	25	MER	Van der Ham 2011
Heiloo-Hogeweg	2009	1104	MER/KAR	Ter Steege & Dijkstra, in voorb.
Castricum-Doornduin	2017	81	KAR/OTT	De Koning 2020
Limmen-De Krocht	2003-2004	3143	KAR/OTT	Dijkstra et al. 2006
Castricum-Oosterbuurt	1995-1996	412	MER/KAR/OTT	Hagers & Sier 1999
Uitgeest-Dorregeest	1980-1983	1611	MER/KAR/OTT	De Koning 2016
Uitgeest-De Dog	1989	4130	MER/KAR/OTT	De Koning 1992
Heemskerk-Geest	1990-2000	700	MER/KAR/OTT	Wiegman 2002
Wijk aan Zee-Hoogovens	1967	7446	KAR/OTT	Van de Berg 1990
Velsen-Driehuis	-	enkele	MER	ongepubliceerd
Bloemendaal-Groot Olmen	2006-2007	5543	MER/KAR	De Koning 2015

³ Voor de concentraties van bewoning in zogenaamde kerngewesten, zie hoofdstuk 3.

⁴ Besteman 1974a.

⁵ Van Es & Verwers 1980; 2009.

⁶ Diederik 1982; Van de Berg 1990; De Koning 1992; Dijkstra et al. 2006; Ter Steege & Dijkstra, in voorb.

⁷ Woltering 2022.

7.3 Herkomst en dateringswijze van het aardewerk

Aardewerk is voor de meeste archeologen een hulpmiddel voor het dateren van de sporen waarin het is aangetroffen, en daarmee voor het opstellen van een periodisering van de nederzetting waartoe deze sporen behoren. Zeker zo interessant is het bepalen van de verhouding tussen lokaal vervaardigd, handgevoemd en geïmporteerd, gedraaid aardewerk. Dit geeft een beeld van de mate waarin handelscontacten met gebieden elders bestonden. Tot slot vormt het aardewerk als sociaal-cultureel element een afspiegeling van de regionale identiteit van de bewoners, en in het geval van importen soms ook van de herkomst van nieuwkomers. Hierna wordt respectievelijk voor het draaischijfaardewerk en het handgevoemde aardewerk ingegaan op de herkomst en dateringswijze, voordat de verschillende aardewerkvormen in de volgende paragraaf chronologisch worden gepresenteerd.

Draaischijfaardewerk

Het draaischijfaardewerk uit de Vroege Middeleeuwen is met name afkomstig uit het Duitse Rijnland, waar al sinds de Romeinse tijd het meeste importaardewerk vandaan komt (fig. 7.2). Zuidelijk van Keulen lagen productiecentra bij Badorf, Pingsdorf en Walberberg. Een andere bekende productieplaats was Mayen, in de Duitse Eifel nabij Koblenz. Een waarschijnlijk ook vroegmiddeleeuwse productieplaats lag in de Belgische Maasvallei, in de omgeving van Hoei. Tot slot is het Duitse Duisburg als productieplaats van belang, vooral omdat de daar geproduceerde potten alleen in de 10e eeuw onze streken bereikten.

In deze paragraaf spelen de ruwwandige potten uit pottenbakkerscentra in het Rijnland en de Eifel een belangrijke rol. Hoewel er andere vormen voorkomen, zoals schalen, kannen en kruiken, bestaat het merendeel van het geïmporteerde aardewerk uit middelgrote kook- of voorraadpotten met een vlakke bodem en een gewelfd profiel. In Duitsland noemt men deze potten *Wölbwandtöpfe* (hierna: *Wölbwand*-potten), een benaming die betrekking heeft op verschillende varianten uit de periode van de 4e tot de 8e eeuw. Voor de determinatie (typologie), en daarmee voor het vaststellen van de ouderdom (typonomie), zijn verschillen in de rand- of potvorm relevant. De gebruikte typonomie is gebaseerd op de vondsten van aardewerk uit verschillende typen contexten.

De eerste bruikbare studie naar ruwwandig aardewerk is gebaseerd op de vondsten uit het laat-Romeinse *castellum* Alzey, zuidelijk van Mainz.⁸ Twee soorten ruwwandig aardewerk die ook in Noord-Holland zijn gevonden, zijn vernoemd naar deze vindplaats: een nauwmondige pot met een (in doorsnede gezien) sikkelvormige dekselrand (type Alzey 27), en een wijdmondige pot met een ribbel op de schouder (Alzey 32/33). Het *castellum* raakte al in het begin van de 5e eeuw buiten gebruik, waardoor vergelijkbaar aardewerk uit andere vindplaatsen lange tijd ook vóór circa 410 werd gedateerd.⁹ Inmiddels is duidelijk dat beide typen *Wölbwand*-potten, met kleine variaties, veel langer in gebruik zijn geweest, mogelijk zelfs tot het begin van de 7e eeuw.¹⁰ De terminologie voor tal van ruwwandige potten met de benaming 'type Alzey'

⁸ Unverzagt 1916.

⁹ Zie ook Lanting & Van der Plicht 2010, 84.

¹⁰ Gross 1992.

fig. 7.2 Kaart met de bewoningsclusters in vroegmiddeleeuws Frisia, en de herkomstgebieden van vroegmiddeleeuws importaardewerk dat hier wordt aangetroffen. De belangrijkste productiecentra zijn met rode driehoekjes weergegeven (kaart J. de Koning).

is tamelijk ingeburgerd geraakt in de Nederlandse archeologie. Deze benaming verwijst niet meer alleen naar het vroege, 5e-eeuwse aardewerk, maar ook naar ruwwandig aardewerk met kenmerken die teruggaan op de laat-Romeinse voorgangers.

Voor de datering van ruwwandige potten zijn vondsten uit grafvelden van groot belang, vooral dankzij het overzichtswerk van Siegmund over de vondsten uit Nederrijnse grafvelden en de latere aanvullingen op dit werk die betrekking hebben op het gebied tot aan de noordelijke Eifelregio.¹¹ Deze grafvelden bevatten veel aardewerkvormen die ook uit Noord-Holland bekend zijn. De periode waarin bepaalde typen aardewerk in het graf werden meegegeven hoeft niet altijd overeen te komen met de periode waarin dit aardewerk werd geproduceerd. Aardewerk kan een langere periode circuleren en in gebruik zijn. Toch worden de aardewerkdateringen uit grafveldstudies veel gebruikt voor het dateren van nederzettingaardewerk, bij gebrek aan een betere bron. Een bijkomend probleem is dat de chronologie van Siegmund gebaseerd is op de complete potvorm, die bij het merendeel van de Noord-Hollandse scherven niet is vast te stellen.

¹¹ Siegmund 1998; Nieveler & Siegmund 1999; Müssemeier et al. 2003. In dit hoofdstuk wordt consequent de meest recente typologie gebruikt.

fig. 7.3 (rechts) Karakteristieke voorbeelden van inheems aardewerk, te dateren van de Romeinse tijd tot in de Middeleeuwen. Schaal ongeveer 1:3: (1) Pot met knobbeloren uit Den Burg-Beatrixlaan (2e-3e eeuw; inv.nr. 10066-03, 23 cm hoog); (2) Hoge, wijdmondige pot met kartelrand uit Den Burg-Beatrixlaan (2e-3e eeuw; inv.nr. 9173-01, 35 cm hoog); (3) Orenpot uit Schagen-Witte Paal III (4e eeuw; inv.nr. 9267-01, 22 cm hoog); (4) Eivormige pot uit Den Burg-Beatrixlaan (6e eeuw; inv.nr. 9979-1, 24 cm hoog); (5) Iets bollere dan de andere (nr.4) eivormige pot uit Den Burg-Beatrixlaan (5e-7e eeuw; inv.nr. 9538-01, 26 cm hoog); (6) Kogelpot uit Den Burg-Beatrixlaan (8e-9e eeuw; inv.nr. 9532-01, 24 cm hoog); (7) Kleine kogelpot uit Den Burg-Beatrixlaan (8e-9e eeuw; inv.nr. 9532-1, 13 cm hoog); (8) Kogelpot uit Assendelft (10e-11e eeuw; inv.nr. 9545-01, 26 cm hoog) (collectie en foto's Huis van Hilde, Castricum).

Binnen Siegmunds chronologie zijn voor ruwwandige *Wölbwand*-potten twee hoofdvormen onderscheiden. Het gaat om een ogenschijnlijk klein verschil in potvorm, maar dit verschil is wel statistisch relevant gebleken. Kort samengevat zijn het iets kleine en lage, wijdmondige potten die globaal in de 6e eeuw thuishoren, en steeds hogere, iets grotere en slankere vormen die nog in de late 7e of zelfs vroege 8e eeuw voorkomen. Daarbinnen zijn ook randvormen te onderscheiden die typisch zijn voor een bepaalde groep, naast randvormen die chronologisch gezien niet specifiek zijn gebleken voor een type pot.

Een andere typologie die gebruikt is, is gebaseerd op vondsten uit pottenbakkersovens die zijn opgegraven in de herkomstgebieden, met als bekendste voorbeeld de pottenbakkersovens van Mayen.¹² Hier gaat het om zogenaamde *Fehlbranden*, oftewel om ovens waaruit de gebakken potten niet zijn verwijderd. Voor deze potten, waarvan de herkomst 100% zeker is, is de datering gebaseerd op de 'interne chronologie' van de ovenvondsten zelf (de gelaagdheid van aardewerk binnen ovens) en op parallellen uit goed gedateerde contexten elders. Dit vormt ook de basis voor de typonologie van Mayener waar. Een belangrijk aspect van deze waar zijn de met het blote oog herkenbare stukjes vulkanische silica in het baksel, waardoor de herkomst uit het (vulkanische) Eifelgebied rond Mayen zeker is.

Tenslotte is voor het net iets jongere draaischijfaardewerk gebruik gemaakt van de typologie die Van Es en Verwers ontwikkeld hebben voor het aardewerk van de Hoogstraat-opgravingen bij Wijk bij Duurstede, oftewel de locatie van de vroegmiddeleeuwse handelsplaats Dorestad.¹³ Deze studie heeft als groot voordeel dat hij gebaseerd is op een van de grootste aardewerkcomplexen die centraal in het Nederlandse riviereengebied is aangetroffen. Aangenomen mag worden dat het draaischijfaardewerk dat in Noord-Holland wordt gevonden via dit handelsknooppunt is gekomen. Gezien de omvang van dit complex kunnen we ook aannemen dat alle voor de hand liggende soorten aardewerk er vertegenwoordigd zijn en in de gepubliceerde typologie zijn opgenomen.

Handgevormd aardewerk

Veel van het handgevormde aardewerk werd lokaal vervaardigd, maar dat was mogelijk niet altijd het geval. Voorbeelden van handgevormd aardewerk dat van elders werd aangevoerd, zijn kogelpotten met een magering van schelpgruis.¹⁴ In de Karolingische tijd kwamen deze potten waarschijnlijk uit Friesland of Noord-Duitsland. Dit aardewerk kan als handelswaar zijn aangevoerd (wellicht gevuld met zout), maar evengoed het resultaat zijn van intensief contact tussen verwante groepen, waarbij de potten wellicht als geschenken werden uitgewisseld.¹⁵

Er is een belangrijk verschil tussen het handgevormde aardewerk uit de Romeinse tijd en dat uit de Vroege Middeleeuwen (fig. 7.3). Terwijl de eerste aardewerkgroep teruggaat op een lange traditie die zijn oorsprong vindt in de Midden-IJzertijd, vormt het aardewerk uit de Vroege Middeleeuwen een nieuwe traditie waarvan de oorsprong in dit hoofdstuk nader wordt toegelicht. Een derde traditie wordt vertegenwoordigd door het aardewerk in 'Angelsaksische stijl' (late 4e-6e eeuw),

¹² Redknapp 1999.

¹³ Van Es & Verwers 1980; 2009.

¹⁴ Zie recentelijk De Koning et al. 2020b, 188-189, fig. 7.33.

¹⁵ Besteman 1974b.

dat zijn oorsprong vindt in Noord-Duitsland (fig. 7.4).¹⁶ De vroegste vormen van dit aardewerk zijn afkomstig uit het Fries-Groningse terpengebied. Dit soort aardewerk is nog niet of nauwelijks aangetroffen in het gebied westelijk van het Vlie.¹⁷ Slechts incidenteel komen alleen jongere vormen in Noord-Holland voor.

Handgevormd aardewerk wordt meestal gedateerd aan de hand van associaties met draaischijfaardewerk, maar soms kunnen meer specifieke dateringsargumenten een rol spelen. Dit is bijvoorbeeld het geval met de mogelijke begindatering van het Hessens-Schortens-aardewerk, met de eivormige pot als meest voorkomende vorm. Hiervoor wordt verwezen naar nederzettingen als Wijster (Drenthe) en Feddersen Wierde (Noord-Duitsland), die waarschijnlijk tot circa 450 bewoond bleven maar waar

¹⁶ Krol et al. 2020.

¹⁷ Zie ook Dijkstra & De Koning 2017, 62-65; De Koning 2018, 150.

462

fig. 7.4 Selectie van 5e-eeuws aardewerk in Angelsaksische stijl uit Wijnaldum-Tjitsma (Friesland) (collectie Noordelijk Archeologisch Depot, Nuis; foto's J. de Koning).

geen Hessens-Schortens-aardewerk is gevonden.¹⁸ Dit wijst op een begindatering in de tweede helft van de 5e eeuw.

7.4 Chronologische bespreking van het aardewerk uit Noord-Holland

Hierna volgt een chronologisch overzicht van het aardewerk dat uit Noord-Holland bekend is, van de Laat-Romeinse tijd (late 4e eeuw) tot de Karolingische periode (midden 9e eeuw). Eerst wordt voor de te onderscheiden tijdvakken steeds het importaardewerk besproken, waarna het handgeformde aardewerk volgt. Dit heeft te maken met het van oudsher beter te dateren importaardewerk dat wijdverspreid is en in grote hoeveelheden voorkomt.

¹⁸ Zie Taayke 2020, 87 (met verdere verwijzingen).

463

De late 4e en eerste helft 5e eeuw

In het vorige hoofdstuk is toegelicht dat er in Noord-Holland vrijwel geen handgeformd aardewerk is gevonden dat na het midden van de 4e eeuw is te dateren. Ook ontbreken vondsten van aardewerk dat in een vroege Angelsaksische stijl is uitgevoerd, kenmerkend voor de late 4e en 5e eeuw. Om uit te sluiten dat het gebruikte aardewerk in deze periode tot Rijnlandse importen beperkt bleef, zal hier toegelicht worden hoe draaischijfaardewerk uit de late 4e en 5e eeuw te herkennen is en of het ook in Noord-Holland voorkomt.

De potten uit Mayen passen in een lange pottenbakkerstraditie, die wat betreft productie een opvallende breuk vertoont rond het midden van de 5e eeuw. Deze breuk hangt vermoedelijk samen met het einde van de nederzetting waartoe de pottenbakkers behoorden.¹⁹ Na deze onderbreking werd de productie hervat, maar is het baksel iets veranderd. Het oudere baksel is te dateren tussen de late 3e en vroege 5e eeuw. Het jongere vroegmiddeleeuwse baksel dateert vanaf de late 5e eeuw. Dit nieuwe baksel wordt aangeduid als 'laat-Romeinse ruwwandige waar'.²⁰ Voor zover

¹⁹ Redknap 1999, 16.

²⁰ Redknap 1999, 22, 152-155.

fig. 7.5 Bakselvariatie binnen het ruwwandige Merovingische aardewerk van Den Burg-Beatrixlaan (collectie Huis van Hilde, Castricum; foto's J. de Koning).

fig. 7.6 Een *desert pavement* van aardewerk en bot in het westelijk duingebied bij Bloemendaal-Groot Olmen (foto J. de Koning).

met het oog te onderscheiden is het laat-Romeinse aardewerk ruwwandiger dan het jongere, vroegmiddeleeuwse aardewerk uit Mayen, maar wat betreft vorm lijken ze op elkaar.²¹

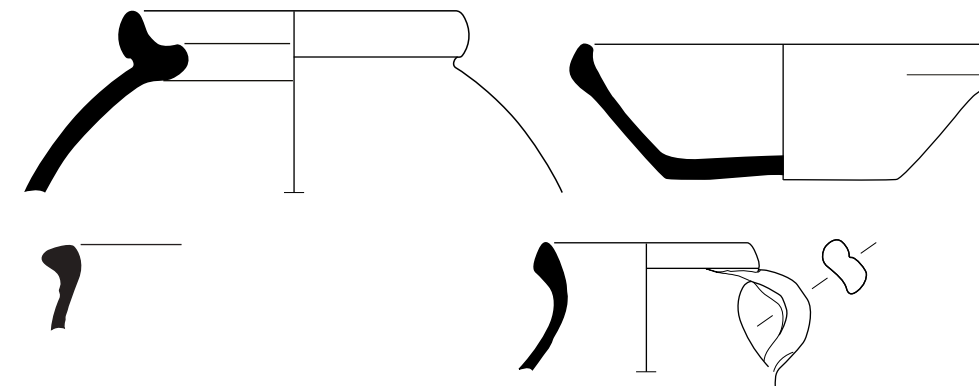
De vraag is dus of we de laat-Romeinse of vroegmiddeleeuwse groep binnen de Noord-Hollandse vindplaatsen kunnen onderscheiden. De bakselvariatie is erg groot bij het aardewerk van de meest relevante vindplaatsen (Den Burg-Beatrixlaan, Uitgeest-Dorregeest en Bloemendaal-Groot Olmen; zie fig. 7.5). Daarbij komt dat de scherven niet allemaal even goed bewaard zijn gebleven en dat het oorspronkelijke oppervlak van veel scherven versleten is. Dat kan zijn gebeurd tijdens het gebruik, bijvoorbeeld als kookpot, maar ook nadat het aardewerk in de bodem is beland (fig. 7.6). Tot slot blijkt uit de bakselvariatie dat Mayen niet het enige herkomstgebied is. De herkomst van de andere potten zal waarschijnlijk in het Rijnland rondom Keulen en mogelijk in de Belgische Maasvallei gezocht moeten worden. Over de samenstelling van de klei en eventueel toegevoegde materialen zoals kalk, kaf, zand of steengruis, is van het hier geproduceerde aardewerk vooralsnog weinig bekend. De typochronologie van het aardewerk uit Mayen is daardoor de belangrijkste referentie om de laat-Romeinse of vroegmiddeleeuwse datering van ruwwandige potten vast te stellen.

Om vast te stellen welke aardewerkvormen kenmerkend zijn voor de late 4e en 5e eeuw, wordt een korte uitstap gemaakt naar twee nederzettingen die met zekerheid uit deze periode dateren: Gennep-Stamelberg (Limburg) en Alphen-Kerkkackers (Noord-Brabant) (fig. 7.7).²² De datering van beide nederzettingen is met name gebaseerd op de aanwezigheid van een waterput waarvan het hout dendrochronologisch gedateerd is vanaf 410 n.Chr.²³ Het aangetroffen aardewerk bestaat uit diverse ruwwandige potten en schalen die gemakkelijk in te passen zijn in de typologie van Alzey. Potten van typen Alzey 27 en 32/33 (4e-5e eeuw), maar ook kommen en schalen van type Alzey 28 en 29

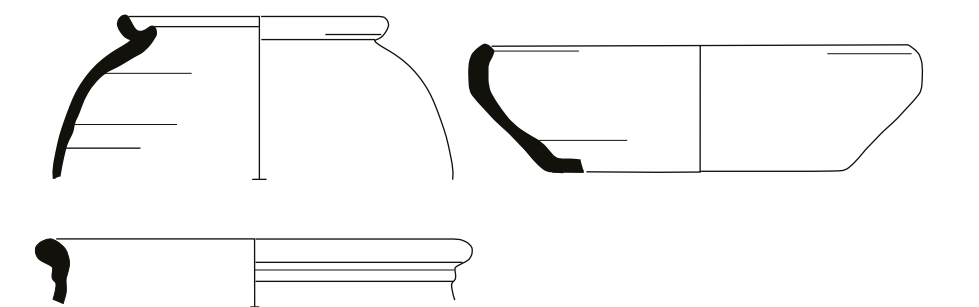
²¹ Redknap 1999, 141, *Farbtafel 1* (met voorbeelden van beide bakselgroepen).

²² Verhoeven 2003; De Koning 2005.

²³ Zie ook Roymans et al. 2020, 15.

Gennep-Stamelberg

Alphen-Kerkkackers

1 cm

fig. 7.7 Voorbeelden van karakteristiek ruwwandig draaischijfaardewerk uit de 5e eeuw, gevonden buiten Noord-Holland (collectie provinciaal depot bodemvondsten Noord-Brabant; tekeningen A. Verhoeven en J. de Koning).

(5e eeuw) en een twee-orige kruik van type Alzey 30 (5e-6e eeuw), komen hier voor naast handgevormd aardewerk dat een Bovenrijnse oorsprong heeft (Rijn-Wezer-Germaanse keramiek) en uit de 4e eeuw dateert.²⁴ Ander draaischijfaardewerk bestaat vooral uit *terra nigra*-achtige voetschalen van type Chenet 342/Gellep, ook kenmerkend voor de 4e eeuw.

In de Noord-Hollandse nederzettingen uit de Laat-Romeinse tijd ontbreken de genoemde Alzey-typen volledig. Wel komt in de jongste nederzettingen uit de Romeinse tijd, zoals Castricum-Oosterbuurt en Schagen-Muggenburg, *terra nigra*-achtig aardewerk voor.²⁵ Op basis hiervan is aan te nemen dat Noord-Holland in ieder geval tot in de 4e eeuw werd bewoond, zoals ook in het vorige hoofdstuk is geconcludeerd. Hierop volgt een hiaat in aardewerkvormen, gezien het ontbreken van de 5e-eeuwse Alzey-vormen die wel uit Gennep en Alphen bekend zijn.

De late 5e eeuw

Lange tijd is gedacht dat een onderbreking in bewoning voor vindplaatsen als Den Burg-Beatrixlaan en Uitgeest-Dorregeest niet aan de orde was, aangezien hier aardewerk uit de Romeinse tijd én de Merovingische periode voorkomt. Directe associaties tussen het aardewerk uit beide perioden blijken hier op basis van de nieuwste inzichten echter te ontbreken, aangezien het aardewerk uit beide perioden uit sporen komt die aan *verschillende* bewoningsfasen zijn toe te wijzen.²⁶

²⁴ Vergelijk het aardewerk uit Ede-Bennekom (Taayke et al. 2012).

²⁵ Zie hoofdstuk 6.

²⁶ Woltering 2022; De Koning 2016, 324-325.

Toen vergelijkbaar vroegmiddeleeuws aardewerk als in Den Burg en Uitgeest ook in Bloemendaal-Groot Olmen werd gevonden, kon hier worden vastgesteld dat dit het oudste aardewerk van de opgegraven woonerven is.²⁷ Een bewoningsfase uit de eerste eeuwen van de jaartelling met inheems aardewerk ontbreekt in Bloemendaal-Groot Olmen geheel, waardoor we kunnen stellen dat de aangetroffen vondsten tot een zuiver vroegmiddeleeuws nederzittingscomplex behoren. In Bloemendaal werd ook vastgesteld dat de eerste bewoners voornamelijk over importaardewerk beschikten, naast slechts enkele potten van waarschijnlijk lokaal gemaakt aardewerk. Een vergelijkbaar beeld kwam eerder al uit het onderzoek van de Friese terp Wijnaldum-Tjitsma naar voren, waar in de 6e-7e eeuw maar liefst 85-87% van het aangetroffen aardewerk geïmporteerd was.²⁸

Ruwwandig aardewerk: *Wölbwand*-potten

De belangrijkste aardewerkvormen uit zowel Bloemendaal als Wijnaldum zijn twee typen *Wölbwand*-potten van ruwwandig aardewerk: nauwmondige potten met dekselgeul en wijdmondige potten met een ribbel op de schouder, respectievelijk verwant aan de laat-Romeinse typen Alzey 27 en 32/33 (fig. 7.8 en 7.9).²⁹ In mindere mate komen in Wijnaldum ook andere vormen van ruwwandig aardewerk voor die in Groot Olmen ontbreken. Hiertoe behoren eenledige (zonder knik in de wand) komvormen (type Alzey 28; fig. 7.10) met een verdikte, ronde en naar binnen gerolde rand, en een kom met een onverdikte, iets puntige en naar binnen gevouwen rand (type Alzey 29; fig. 7.10). Een andere ruwwandige vorm uit Wijnaldum bestaat uit zogenaamde klaverbladkannen, waarvan de opening van de mond een klaverbladvorm heeft (type Kan 1.1; fig. 7.11). Deze zijn eveneens aangetroffen in Den Burg-Beatrixlaan en Uitgeest-Dorregeest (fig. 7.11). Tot slot zijn er twee-orige kruiken (type Alzey 30; fig. 7.12), die bekend zijn uit Bloemendaal en Den Burg en in Wijnaldum ontbreken. De genoemde Alzey-typen uit Noord-Holland zijn op basis van de overeenkomsten met het aardewerk uit Wijnaldum, waarvan een groot deel aan specifieke nederzittingsfasen kan worden toegewezen, globaal in de late 5e en 6e eeuw te dateren.³⁰

Drie nederzettingen in Noord-Holland, namelijk Bloemendaal-Groot Olmen, Den Burg-Beatrixlaan en Uitgeest-Dorregeest, geven een beeld van het gebruiksaardewerk in de eerste fase van bewoning gedurende de Merovingische periode. Het aardewerk bestaat uit tamelijk gestandaardiseerde vormen die goed bekend zijn uit Mayen (fig. 7.13), maar gezien de verschillen in baksel vermoedelijk ook elders gemaakt kunnen zijn. Een opvallende bakselgroep is vertegenwoordigd in het aardewerk van Den Burg-Beatrixlaan (fig. 7.14). Het gaat om nagenoeg overeenkomstige potten met een 'gaatjes-baksel', vermoedelijk ontstaan doordat kalkdeeltjes die als magering zijn toegevoerd bij het bakken van de potten zijn weggebrand. In een vergelijkbare pot uit Wijnaldum waren de witte kalkdeeltjes nog wel herkenbaar.³¹ De meest voor de hand liggende herkomst van deze potten is de Belgische Maasvallei

27 De Koning 2015, 251-272.

28 Gerrets & De Koning 1999, 99 (periodes IIIB en IV: 475-650); De Koning et al. 2020b, 155.

29 Unverzagt 1916; zie ook een recent overzicht door Hiddink (2010).

30 Gerrets & De Koning 1999, 83-86 (fasen IIIB tot en met IV: 475-650).

31 De Koning et al. 2020a, 106, fig. 5.2 (nr. 5235). Waarschijnlijk gemagerd met kalksteen; hiervan is ook een voorbeeld gevonden in Echternach, wat een Maaslandse origine onderstreept (Bakker 1981, 335, tabel 245, 24).

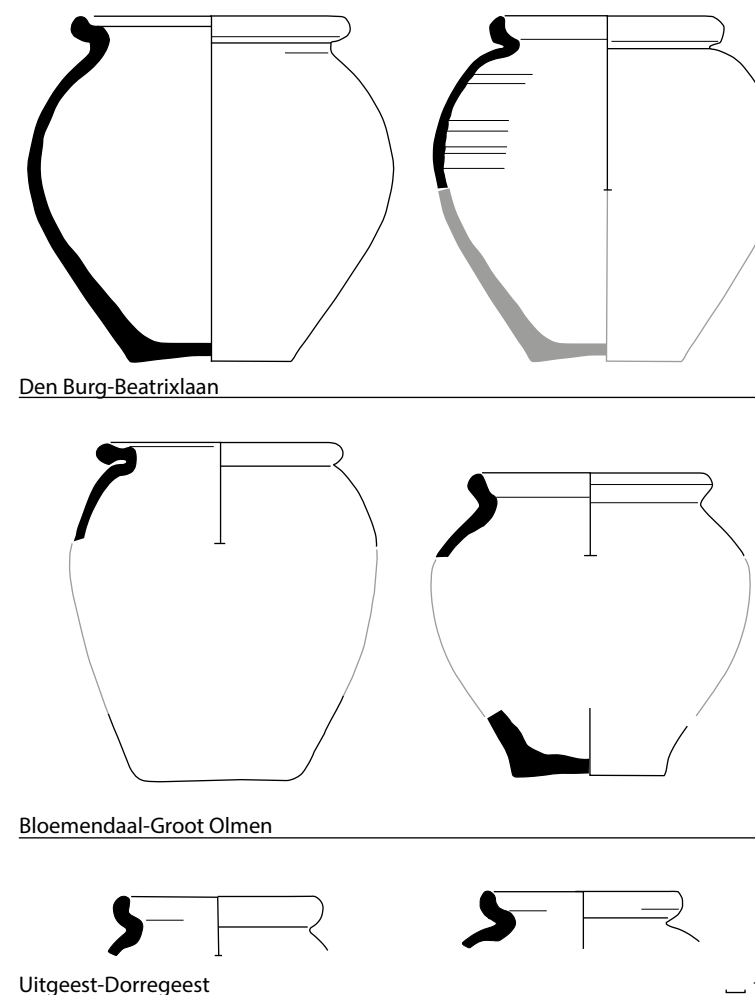

fig. 7.8 Voorbeelden van nauwmondige potten met dekselrand van het type Alzey 27 uit de 5e-6e eeuw (collectie Huis van Hilde, Castricum; tekeningen J. de Koning).

rondom Hoi. ³² Hier werd mogelijk al vanaf de late 5e eeuw aardewerk gemaakt dat vergelijkbaar is met dat van Mayen, echter met toevoeging van kalk als magering. Het is opvallend hoe sterk de potten met verschillende soorten magering wat betreft vorm en details van de rand overeen kunnen komen, een aanwijzing dat in verschillende productieplaatsen vergelijkbare potten werden gemaakt.

Den Burg-Beatrixlaan is de vindplaats met de grootste hoeveelheid 'vroeg' ruwwandig aardewerk, maar de exacte begindatering van dit aardewerk is lastig vast te stellen. Wanneer gekeken wordt naar vergelijkbaar aardewerk in goed gedateerde contexten (nederzettingen, grafvelden of ovens), zoals Gross gedaan heeft, blijkt dat de dateringen in sommige gevallen doorlopen tot aan het begin van de 7e eeuw.³³ Ook Redknap komt in zijn typonologie van het Mayener aardewerk tot opvallend ruime dateringen, van de 5e tot in de 7e eeuw.³⁴ Tegelijkertijd wijst hij op een hiaat in de productie van ruwwandig aardewerk in Mayen, waar op basis van verschillende ovens twee soorten ruwwandig aardewerk zijn te onderscheiden: een laat-Romeins baksel (Mayener kleitype R) en een ruwwandig Merovingisch baksel (Mayener kleitype A).³⁵

32 Giertz 1996.

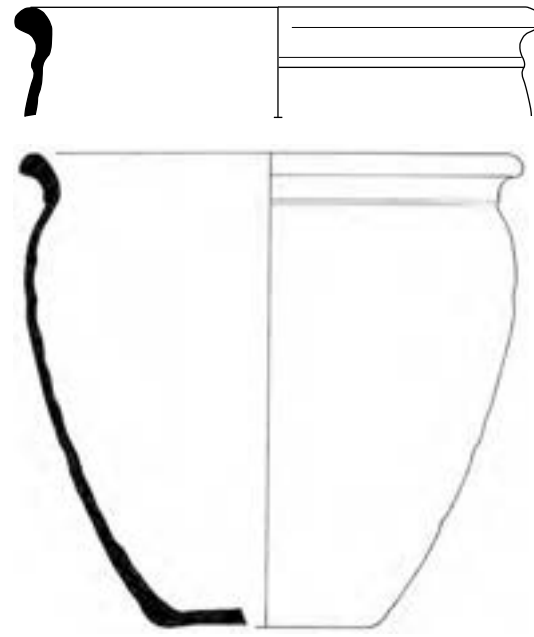
33 Gross 1992.

34 Redknap 1999, 181-183.

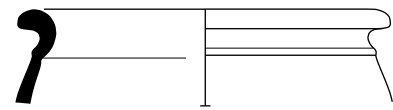
35 Redknap 1999, 23, fig. 2.

468

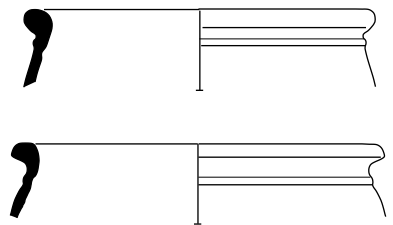
fig. 7.9 Voorbeelden van
wijdmondige potten met
ribbel op de schouder van
het type Alzey 32/33 uit de 5e
eeuw (collectie Huis van Hilde,
Castricum; tekeningen
J. de Koning).

Den Burg-Beatrixlaan

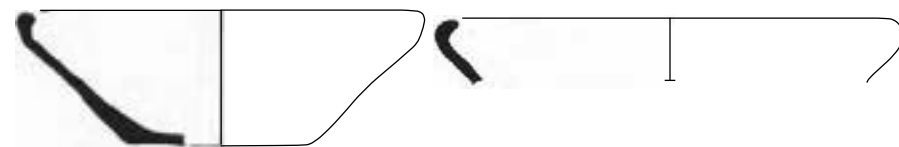
Bloemendaal-Groot Olmen

Uitgeest-Dorreveest

1 cm

fig. 7.10 Voorbeelden van
ruwwandige kommen met
verdikte, naar binnen opgerolde
rand van het type Alzey 28 (links),
en met onverdikte naar binnen
gevouwen rand van het type
Alzey 29 (rechts). De kommen
dateren uit de 5e eeuw (collectie
Huis van Hilde, Castricum;
tekeningen J. de Koning).

Den Burg-Beatrixlaan

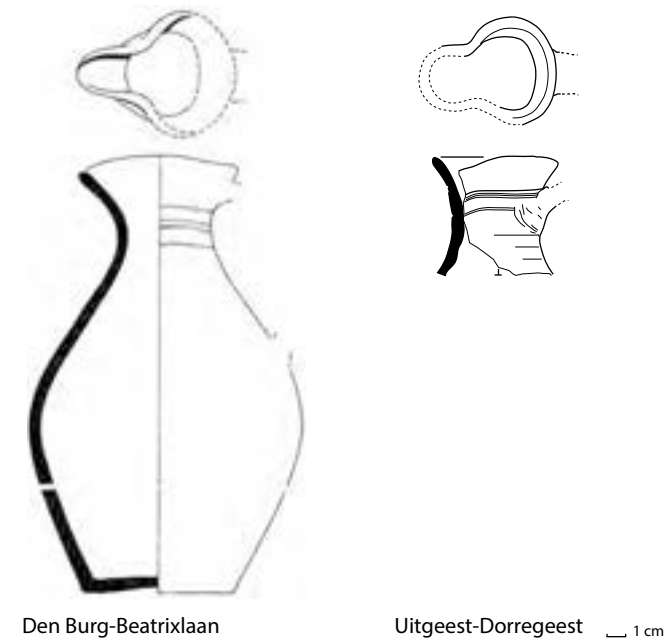

Uitgeest-Dorreveest

1 cm

469

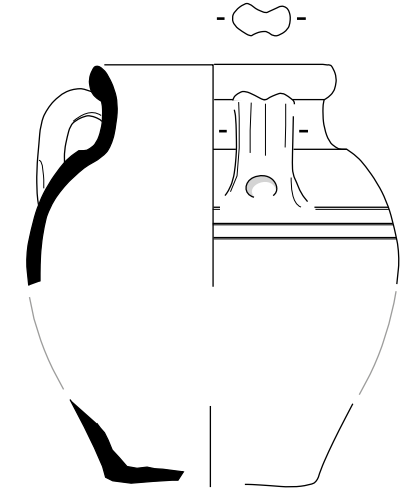
fig. 7.11 Voorbeelden van
klaverbladkannen van het type
Kan 1.1. De kannen dateren uit
de 5e eeuw (collectie Huis van
Hilde, Castricum; tekeningen
J. de Koning).

Den Burg-Beatrixlaan

Uitgeest-Dorreveest

1 cm

Bloemendaal-Groot Olmen

1 cm

Tussen de ovens waaruit deze baksels afkomstig zijn, zit een chronologisch hiaat van bijna een halve eeuw, tussen circa 425 en 475. Het onderscheid tussen de baksels is niet gemakkelijk te zien en een complicerende factor is dat dezelfde vorm potten van dit baksel is gemaakt. Toch hebben de meeste Noord-Hollandse Alzey 27-randen meer overeenkomsten met de Merovingische dan met de laat-Romeinse voorbeelden die Redknop afbeeldt. De meeste randvormen van dit type uit de Noord-Hollandse nederzettingen komen overeen met specifieke vormen in de typologie die opgesteld is voor het draaischijfwerk van Wijndalduim-Tjitsma (vormen MWIA2 en MWIA3).³⁶ Een uitgebreid literatuuronderzoek leert dat de dateringen van deze vormen in het midden en laatste kwart van de 5e eeuw vallen. Dit sluit aan bij een laat 5e- of vroeg 6e-eeuwse begindatering van contexten met dergelijk aardewerk in Den Burg-Beatrixlaan.³⁷

Doordat in Bloemendaal een combinatie van gegevens voorhanden was, kon een betrouwbare datering van het oudste daar gevonden aardewerk bepaald worden die vervolgens ook op andere plaatsen in Noord-Holland weer gebruikt kon worden. De datering van het oudste woonerf in de duinen van Groot Olmen (vindplaats 3) is bepaald op basis van de vondsten uit een poel, nabij een boerderij die tot zes maal min of meer op dezelfde plaats was herbouwd (zie fig. 4.7). De vroegste archeologische vondsten komen uit een vertrapte laag direct boven een pakket veenlagen in de poel. De onderste veenlaag is ¹⁴C-gedateerd tussen 420 en 600 n.Chr.³⁸ Als uit wordt gegaan van enkele decennia van verdere veengroei kan in combinatie met de contextdatering

³⁶ De Koning et al. 2020a, 106-107 (met verwijzingen). MW staat voor *Merovingian Wheel-thrown*, I is potvorm, A is de randvorm, en 2 en 3 staan voor subgroepen binnen de hoofdrandvorm.

³⁷ De Koning 2022.

³⁸ De Koning 2015, 82 (2 sigma).

fig. 7.12. (boven) Voorbeeld van
een een-orige kruik met verdikte
rechtopstaande rand van het
type Alzey 30 uit Bloemendaal-
Groot Olmen. De kruik dateert
uit de 6e eeuw (collectie Huis van
Hilde, Castricum; tekeningen
J. de Koning).

470

Alphen-Kerkakker (NB)

Den Burg-Beatrixlaan

Bloemendaal-Groot Olmen

Uitgeest-Dorregeest

fig. 7.13 Voorbeelden van ruwwandig aardewerk uit Mayen, te dateren in de 5e-6e eeuw. Ter vergelijking is ook een scherf uit Alphen-Kerkakkers (Noord-Brabant) afgebeeld. Niet op schaal (collectie bodemvondsten provinciaal depot bodemvondsten Noord-Brabant & Huis van Hilde, Castricum; foto's J. de Koning).

Noord-Holland in het 1e millennium

471

Alphen-Kerkakker (NB)

Den Burg Beatrixlaan (NH)

Wijnaldum-Tjitsma (F)

fig. 7.14 Voorbeelden van ruwwandig aardewerk met een gaatjesbaksel dat niet uit Mayen afkomstig is, maar mogelijk uit de Belgische Maasvallei. Ter vergelijking zijn ook scherven uit Alphen-Kerkakkers (Noord-Brabant) en Wijnaldum-Tjitsma (Friesland) afgebeeld. Datering 5e eeuw. Schaal ongeveer 1:2 (collectie provinciaal depot bodemvondsten Noord-Brabant & Noordelijk Archeologisch Depot, Nuis & Huis van Hilde, Castricum; foto's J. de Koning).

van genoemde Alzey-vormen in Wijnaldum (late 5e en 6e eeuw) de aanvang van een vroegste fase van bewoning worden geplaatst in de late 5e of eerste helft van de 6e eeuw. Dit strookt ook met de opgestelde chronologie voor een serie van boerderijen op vindplaats 3 die behoren tot zes opeenvolgende nederzettingen. Als wordt uitgegaan van een gemiddelde gebruiksduur van 25 jaar per boerderij en terug wordt gewerkt vanaf de jongste fase (datering circa 600/625 op basis van het aardewerk), dan is de aanvang van bewoning hier in de tweede helft en wellicht specifiek in het laatste kwart van de 5e eeuw te plaatsen.

Het aardewerk van het woonerf naast de poel (vindplaats 3) omvat minimaal 46 potten, die zijn onder te verdelen in zeven groepen van min of meer identieke potten (fig. 7.15).³⁹ Bijna alle potten zijn gedraaid en ruwwandig. Slechts één pot is handgevormd, namelijk een ‘tulpvormige’ pot met een knopoor. De grootste groep bestaat uit 21 nauwmondige potten met een dekselgeul, afgeleid van het laat-Romeinse type Alzey 27. Vijf potten zijn afgeleid van het wijdmondige type Alzey 32/33. Sommige van deze potten hebben nog de kenmerkende ribbel op de schouder, terwijl deze ribbel bij andere potten ontbreekt. Binnen deze twee groepen bevinden zich enkele exemplaren die door de sterke vormovereenkomst met de oorspronkelijke Alzey-typen mogelijk nog uit de 5e eeuw dateren. Een kleine groep van twee of drie exemplaren heeft de vorm van een één-orige kruik met een omgeslagen, verticale rand (type Alzey 30). Deze vorm komt overeen met type Kru 1.2 uit de Nederrijn/Eifel-typologie, gedateerd in de 6e eeuw (circa 525-600).⁴⁰ Vier andere, wijdmondige of tonvormige groepen van ruwwandige potten zijn minder goed te dateren. Een zevende, opvallende groep heeft afwijkende randprofielen en vooral een ander baksel, dat als zacht grijs kan worden omschreven. Dit baksel doet denken aan het Karolingische gesmoorde baksel, door de donkergrijze (gesmoorde) buitenkant en de lichtgrijze kern. Mogelijk gaat het hier om Maaslands aardewerk, waarvan de datering nog onzeker is.

Wanneer het besproken woonerf in Groot Olmen als representatief voor de vroegste nederzettingen uit de Merovingische periode wordt beschouwd, is aan te nemen dat het ruwwandige aardewerk uit Noord-Holland globaal op zijn vroegst vanaf de late 5e eeuw is te dateren. Behalve in Uitgeest, Bloemendaal en Den Burg is het vroege ruwwandige aardewerk in beperkte hoeveelheden ook in enkele andere nederzettingen binnen Noord-Holland aangetroffen: Velsen-Driehuis (enkele scherven), Heemskerk-Oosterweg (circa 700 scherven), Oosterend (enkele scherven) en Schoorl-Peecklaan (tientallen scherven) (fig. 7.16).⁴¹ Handgevormd aardewerk ontbreekt vaak, omdat het hier veelal kleinschalig noodonderzoek betrof. Het grauwere en zachtere handgevormde aardewerk kan sterk zijn gefragmenteerd, waardoor scherven van dit aardewerk niet zo snel verzameld zijn.

Handgevormd Tritsum-aardewerk

Er zijn in Noord-Holland slechts weinig vindplaatsen uit het begin van de Vroege Middeleeuwen waar ook een aanzienlijke component handgevormd aardewerk aanwezig is. Een uitzondering is Den Burg-Beatrixlaan. Binnen de vroegste groep van handgevormd aardewerk van deze vindplaats is een belangrijk onderscheid te

39 De Koning 2015, 169-170, 251-271.

40 Müssemeier et al. 2003, 65.

41 De genoemde vindplaatsen zijn ongepubliceerd. Over Heemskerk is geschreven door Wiegman (2002), over Schoorl door Diederik (2010).

maken tussen potten met organische magering en potten met steengruismagering. De eerste potten worden gerekend tot het zogenaamde ‘Tritsum-aardewerk’, genoemd naar de vindplaats Tritsum (Friesland), de andere potten tot het ‘Hessens-Schortens-aardewerk’, genoemd naar twee vindplaatsen in Noord-Duitsland.⁴² Gesuggereerd is dat de organisch gemagerde potten het oudst zijn, maar dit is moeilijk te bewijzen.⁴³ Daarnaast tonen de vondsten uit Wijnaldum dat het onmogelijk is een harde lijn te trekken tussen het handgevormde aardewerk uit de late 5e en dat uit de eerste helft van de 6e eeuw: een deel van het 6e-eeuwse aardewerk kan net zo goed gedateerd worden in het laatste kwart van de 5e eeuw.⁴⁴ Vooralnog is de al genoemde, tulpvormige pot uit Bloemendaal het best gedateerde voorbeeld van het vroegste handgevormde aardewerk uit Noord-Holland (fig. 7.15). In Den Burg-Beatrixlaan zijn vele vergelijkbare potten gevonden, die vermoedelijk ook in deze vroege fase gedateerd kunnen worden.

De 6e eeuw

De vroegmiddeleeuwse nederzettingen met aardewerk dat op zijn vroegst vanaf de late 5e eeuw te dateren is, bevatten zonder uitzondering ook veel aardewerk dat in de 6e eeuw te dateren is. Dit aardewerk is tevens bekend uit nederzettingen zonder 5e-eeuws materiaal, zoals Den Helder-Torp en Heiloo-Hogeweg. Het vroegste aardewerk dat daar gevonden is, gaat terug tot de 6e eeuw, en wellicht pas tot de tweede helft

fig. 7.15 Draaischijfaardewerk en een handgevormde pot van het woonerf naast een poel bij vindplaats 3 in Groot Olmen. Het gaat om resten van in totaal 46 potten. De meest complete voorbeelden, te dateren in de 5e-6e eeuw, zijn hier weergegeven. Hoogte voorste pot 15,5 cm (collectie Huis van Hilde, Castricum; foto J. de Koning).

42 Waterbolk 1961; Taayke & Knol 1992; Taayke 2020, 87 (Tritsum-aardewerk); meest recent Taayke 2020, 85 (Hessen-Schortens-aardewerk).

43 Voor deze suggestie, zie De Koning 2023.

44 Zie Taayke 2020, 94.

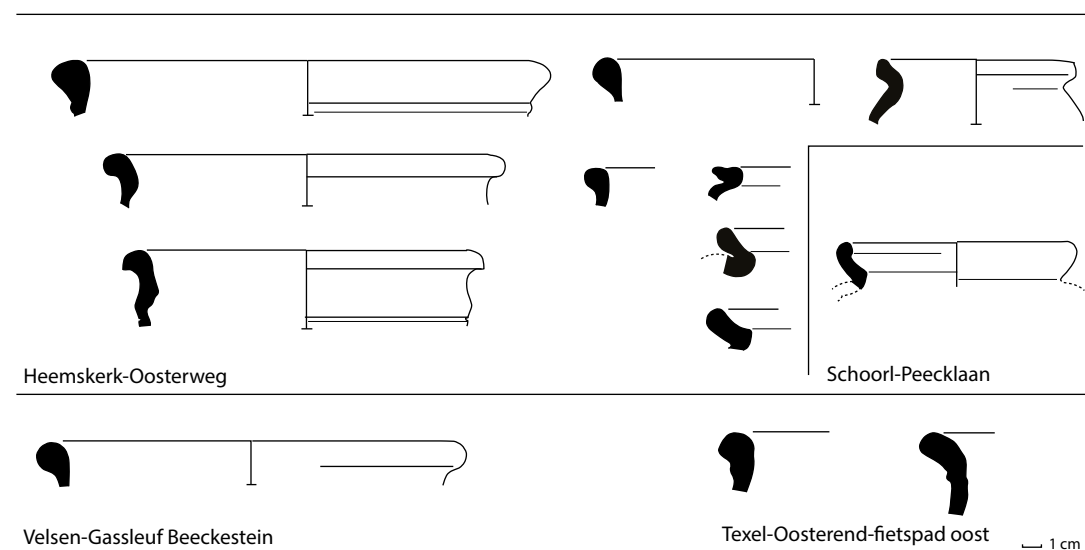

fig. 7.16 Fragmenten van ruwwandig aardewerk uit de 5e-6e eeuw, gevonden in enkele 'pioniersnederzettingen' in Noord-Holland (collectie Huis van Hilde, Castricum; tekeningen J. de Koning).

van de 6e eeuw.⁴⁵ In deze periode is er voornamelijk sprake van geïmporteerd draaischijfaardewerk. Illustratief is vindplaats 3 van Bloemendaal-Groot Olmen, waar nagenoeg al het aardewerk is geïmporteerd.

Ruwwandig aardewerk: *Wölbwand*-potten

Het ruwwandige aardewerk uit de 6e eeuw lijkt sterk op dat uit de 5e eeuw, maar enkele typische laat-Romeinse kenmerken ontbreken. Zo komt de schouderribbel bij het wijdmondige type Alzey 32/33 niet langer voor, of zijn er kleine veranderingen in de dekselrand bij het nauwmondige type Alzey 27 zichtbaar. Het Nederrijn/Eifel-type S-Wwt1 kan beschouwd worden als de typisch 6e-eeuwse ruwwandige pot. Binnen dit type zijn weliswaar drie subtypen onderscheiden (S-Wwt1.1-3), maar deze bleken na statistische analyse geen chronologische betekenis te hebben.⁴⁶ Alle subtypen dateren in de fasen 3-5 van de Nederrijn/Eifel-typologie, met een zwaartepunt tussen circa 510 en 565 (fase 4).⁴⁷ Er zijn in Noord-Holland weinig complete 6e-eeuwse *Wölbwand*-potten gevonden, maar enkele exemplaren uit Den Burg-Beatrixlaan en enkele grote randfragmenten uit Bloemendaal-Groot Olmen en Uitgeest-Dorregeest kunnen beschouwd worden als een voorbeeld van type Wwt1 (fig. 7.17).

In Den Burg-Beatrixlaan is 65,5% van het draaischijfaardewerk 'Merovingisch', met een datering vanaf de 5e tot in de eerste helft van de 8e eeuw. Hierbinnen is een tweedeling te maken in ruwwandig en gladwandig aardewerk. Het ruwwandige aardewerk is met maar liefst 91% van het draaischijfaardewerk dominant. Het omgekeerde is in grafvelden het geval, en zeker in de Nederrijnse grafvelden.⁴⁸ Deze dominantie is ook zichtbaar in andere gelijktijdige nederzettingen in het Nederlandse kustgebied, zoals Wijncaldum-Tjitsma.⁴⁹ In beide nederzettingen behoort bijna de helft van de potten tot een relatief vroege groep, op basis van de contextgegevens uit Wijncaldum te dateren in de late helft van de 5e en 6e eeuw.⁵⁰

⁴⁵ Dijkstra 2019; Ter Steege & Dijkstra, in voorb.

⁴⁶ Müssemeier et al. 2003, 63.

⁴⁷ S staat voor door Siegmund gedefinieerde typen (Müssemeier et al. 2003, 15).

⁴⁸ Zie Siegmund 1998, 120.

⁴⁹ De Koning et al. 2020a, 100.

⁵⁰ De Koning 2022.

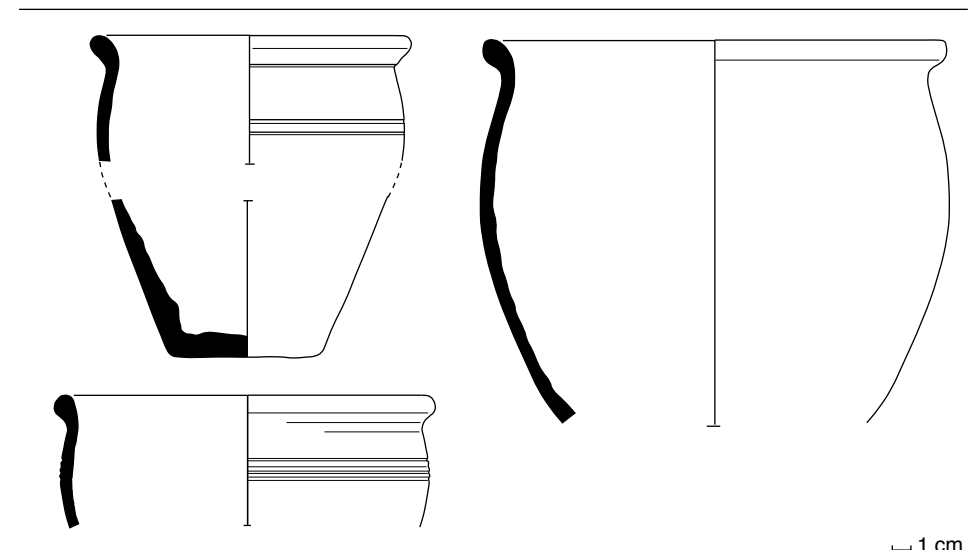

fig. 7.17 Voorbeelden van enkele (archeologisch) complete *Wölbwand*-potten van het Nederrijn/Eifel type Wwt1, te dateren in de 6e eeuw en gevonden in Den Burg-Beatrixlaan (collectie Huis van Hilde, Castricum; tekeningen J. de Koning).

Gladwandig en ruwwandig aardewerk: knikwandpotten

Naast ruwwandig aardewerk is vanaf de 6e eeuw ook gladwandig aardewerk geïmporteerd. Dit aardewerk is eveneens op een draaischijf vervaardigd en mist het ruwe oppervlak met uitstekende zandkorrels en steentjes. Het aardewerk vertoont enkele specifieke vormkenmerken (waaronder een rechte bovenrand en concave hals) en versieringen (waaronder rolstempels en golflijnen). In combinatie met de ruime aanwezigheid van juist dit aardewerk in grafvelden, waar ze in associatie met andere (dateerbare) objecten zijn bijgezet, zijn gladwandige potten goed te dateren.

Den Burg-Beatrixlaan is de enige vindplaats met een aanzienlijke hoeveelheid gladwandig aardewerk. Hier bestaat minder dan 10% van het vroegmiddeleeuwse draaischijfaardewerk uit fragmenten van zogenaamde knikwandpotten, waarvan de conisch gevormde buik en schouder met een knik in elkaar over lopen. Met uitzondering van enkele kleine en onversierde exemplaren in een ruwwandige uitvoering zijn deze potten allemaal gladwandig. Naast minimaal veertig knikwandpotten zijn er ook fragmenten van twee knikwandschalen. Een aantal in Den Burg vertegenwoordigde typen van de knikwandpotten valt in de fasen 5 en 6 van de Nederrijn/Eifel-chronologie, en daarmee duidelijk in de 6e eeuw (fig. 7.18).⁵¹ Enkele opvallende stempels op de 6e-eeuwse potten komen overeen met die van gladwandige knikwandpotten uit de grafvelden van Rhenen-Donderberg (Utrecht) en Naaldwijk-Grote Achterweg (Zuid-Holland).⁵² De graven met deze potten bevatten grafgiften die kenmerkend zijn voor de periode tussen 550 en 675. In vergelijkbare mate als de 6e-eeuwse typen zijn ook jongere typen van knikwandpotten in Den Burg vertegenwoordigd, kenmerkend voor de eerste helft van de 7e eeuw (fase 7, 610-650).

Op slechts enkele andere vindplaatsen in Noord-Holland is eveneens gladwandig aardewerk gevonden. Vermoedelijk heeft dit vooral te maken met de omvang van de opgravingen, maar het is opvallend dat er binnen het grote vondstcomplex van Uitgeest-Dorregeest weinig fragmenten en binnen dat van Bloemendaal-Groot

⁵¹ Het betreft Nederrijn-typen Kwt2B en -3B (510-590), Sha2.21 (510-610) en Kwt5G (565-620). Fase 5 en 6 dateren samen tussen 565 en 620.

⁵² Rhenen: Wagner & Ypey 2011, 82 (graf 63), 249 (graf 338), 402 (graf 562, in een T-vorm), 486 (graf 691), 496 (graf 796), 679 (graf B585). Naaldwijk: Dijkstra 2011, 253.

Olmen geen enkel fragment van dit aardewerk is gevonden.⁵³ Uitzonderlijk is daarom de aanwezigheid van één of enkele scherven van gladwandige knikwandpotten in de kleinere vondstcomplexen van Heiloo-Kuin, Schagen-Waldervaart en Den Helder-Torp, evenals een complete knikwandpot die niet ver van de kerk van Limmen is gevonden.⁵⁴ De fragmenten uit Schagen-Waldervaart zijn onversierd en niet goed dateerbaar. De versierde fragmenten uit Heiloo-Kuin en Den Helder-Torp, evenals het versierde potje uit Limmen, dateren volgens de Nederrijn/Eifel-typologie uit fasen 5 en 6, oftewel tussen circa 550 en 650.

Naast de al genoemde fragmenten uit Den Burg-Beatrixlaan zijn fragmenten van kleine, ruwwandige knikwandpotten onder meer ook gevonden in Den Burg-Beatrixlaan en in een vermoedelijk crematiegraf bij Den Burg-Westerweg/Akenbuurt (fig. 7.19).⁵⁵ Dit aardewerk dateert volgens de Nederrijn/Eifel-typologie uit dezelfde fasen als het gladwandig aardewerk, dus ook tussen circa 550 en 650.

Handgevormde imitaties van *Wölbwand*-potten (Hessens-Schortens-aardewerk)?

De datering van het vroegste handgevormde aardewerk uit de Vroege Middeleeuwen is lastiger vast te stellen, omdat dit aardewerk op basis van vondsten uit gesloten contexten niet duidelijk aan specifieke typen van draaischijfaardewerk is te koppelen. Toch is er enige consensus over de begindatering van het Hessens-Schortens-aardewerk. Het gaat hier om eivormige, tulpvormige en emmervormige, vaak dikwandige potten met soms een vlakke bodem en meestal een wankel iets bolle bodem. Voor de magering is steengruis gebruikt. De begindatering van dit aardewerk is af te leiden uit het ontbreken van vondsten ervan in Feddersen Wierde (Noord-Duitsland) en Wijster (Drenthe), die tot in de eerste helft van de 5e eeuw werden bewoond.⁵⁶ Dit suggereert immers een datering ná het midden van de 5e eeuw, wat goed samenvalt met de begindatering van het importaardewerk uit Noord-Holland.

fig. 7.19 Kleine knikwandpotjes uit Limmen-Zuidkerkenlaan (links), Den Burg-Beatrixlaan (rechtsboven) en Den Burg-Westerweg (rechtsonder), te dateren tussen 550 en 650 (collectie Huis van Hilde, Castricum; foto's J. de Koning en Huis van Hilde; tekeningen J. de Koning).

⁵³ De Koning 2015, 251-271.

⁵⁴ Respectievelijk Diederik 1982, 55-56; Dijkstra, in voorb.; De Koning 2016, 566-567 en De Koning 2019, 59-60.

⁵⁵ De Koning 2016, 567. Het crematiegraf wordt besproken in hoofdstuk 10.

⁵⁶ Nieuwhof 2013, 87; zie ook Taayke 2020, 85-87.

De zak-, emmer- en eivormige potten zijn vermoedelijk lokaal gemaakte imitaties van de al besproken ruwwandige potten. De oudste handgevormde potten komen voor in Den Burg-Beatrixlaan. Het gaat om plantaardig gemagerde, dikwandige en tamelijk zachtgebakken potten met een dikke wankel iets bolle bodem. Uit een kuil onder een vermoedelijk 6e-eeuwse hutkom kwamen fragmenten van minimaal zes plantaardig gemagerde potten en enkele fragmenten van draaischijfaardewerk, waaronder een pot van ruwwandig aardewerk (type Wwt1) en een fragment van een pot met het genoemde gaatjesbaksel (fig. 7.20).⁵⁷ Beide gedraaide potten zijn kenmerkend voor de 6e eeuw.

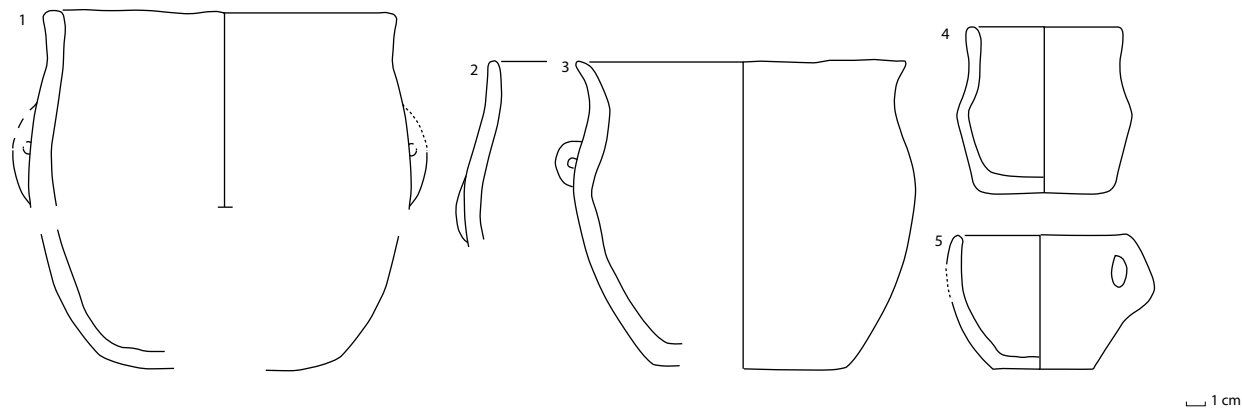

fig. 7.20 Tritsum-aardewerk uit Den Burg-Beatrixlaan (1, 2, 4) en Bloemendaal-Groot Olmen (3). Eivormige potten met knopoor (1-3) en een klein potje (4) dat is gevonden in een kuil met voornamelijk eivormige potten en geïmporteerde nauwmondige *wolbwandpot* met een dekselrand uit de 6e eeuw. Toegevoegd is een kleine kom van een vergelijkbaar soort aardewerk uit Schoorl (5) (naar Van Es 1967, fig. 3; De Koning 2022; Van der Ham 2011, 33).

Handgevormd aardewerk in Angelsaksische stijl

Het aardewerk in 'Angelsaksische stijl' is goed bekend uit het Fries-Groningse terpengebied en vormt in Wijnaldum-Tjitsma de belangrijkste groep binnen het 5e-eeuwse aardewerk.⁵⁸ In West-Nederland ontbreekt dit soort aardewerk vrijwel geheel; althans, voor zover het gaat om de vroege, 5e-eeuwse varianten. Ook in Zuid-Holland is aardewerk in Angelsaksische stijl gevonden, maar ook dit is jonger dan de 5e eeuw: naast vondsten uit graven, zoals in Rijnsburg-De Horn en Den Haag-Solleveld, komt vergelijkbaar aardewerk ook voor in enkele nederzettingen, waaronder Leiderdorp-Plantage.⁵⁹ De Zuid-Hollandse voorbeelden behoren allemaal tot de late, overwegend 6e- en mogelijk nog 7e-eeuwse vormen. Dit geldt vermoedelijk ook voor de (opmerkelijk weinige) vondsten van dergelijk aardewerk uit Noord-Holland.

In Den Burg-Beatrixlaan zijn fragmenten van minimaal zes potten van aardewerk in Angelsaksische stijl gevonden. Het gaat om fragmenten van drieledige potten met een duidelijke Hals- en buikknik, versierd met verticale deuken over de buik (fig. 7.21).⁶⁰ Een opvallende parallel vormt een vergelijkbaar 'deukpotje' uit het grafveld van Aalden (Drenthe), samen gevonden met twee Domburgfibulae van een uitvoering die kenmerkend is voor de 7e eeuw.⁶¹ Ook in Zuid-Holland zijn enkele potten met dergelijke verticale rillen of deuken gevonden, maar met een veel bollere vorm, zoals het exemplaar uit Leiderdorp-Plantage.⁶² Een pot met verticale rillen, gebruikt als urn

⁵⁷ De Koning 2023 (vondstnummer V2.81; reeds beschreven door: Van Es 1967, 131, fig. 3).

⁵⁸ Taayke 2020, 85; zie ook De Koning 2018.

⁵⁹ Dijkstra 2011, 351; Waasdorp & Eimermann 2008, 81; Verhoeven 2016, 166.

⁶⁰ Voor parallellen in het Fries-Groningse terpengebied, zie Boeles 1951, 7, plaat XXXVI; Nieuwhof 2013; Krol 2006 (diverse voorbeelden op pagina 23, 25 en 29). Zie ook Gerrets 2010, 177 (waar de Friese voorbeelden vergeleken worden met Engelse exemplaren, waarvan de versiering 'long boss style' wordt genoemd).

⁶¹ De Koning 2018, 149; zie ook Lanting & Van der Plicht 2010, 123.

⁶² Verhoeven 2016, 166.

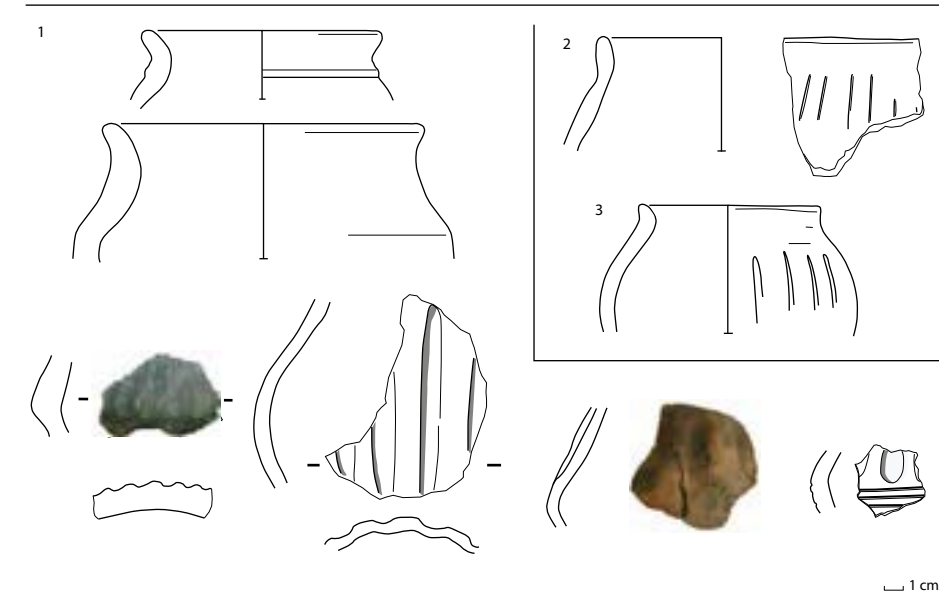

fig. 7.21 Aardewerk in Angelsaksische stijl, tweede helft van de 6e-vroege 7e eeuw, bestaande uit drieledige potjes met verticale ribben over de buik, uit Den Burg-Beatrixlaan (1). Ook zijn enkele vergelijkbare potjes uit Bloemendaal-Groot Olmen (2) en Uitgeest-De Dog (3) afgebeeld (collectie Huis van Hilde, Castricum; tekeningen en foto's J. de Koning).

in het grafveld Den Haag-Solleveld, kan door de associatie met de voetplaat van een 'Frankische' beugelfibula gedateerd worden in de 6e eeuw.⁶³

Op Texel lijkt aardewerk in Angelsaksische stijl wat vaker voor te komen dan elders in de provincie, zoals blijkt uit twee losse vondsten die tijdens metaaldetectie zijn opgeraapt (fig. 7.22). De eerste vondst bestaat uit een grijsbruine, dikwandige en naar de rand toe nauwelijks verdikte randscherf met een schouderknik die is gevonden bij de Hoge Berg.⁶⁴ Er is een duidelijke overeenkomst met een van de mogelijk 'Angelsaksische' randfragmenten uit de opgraving Den Burg-Beatrixlaan (fig. 7.21, nr. 1). De scherf is onversierd, gemagerd met steengruis en heeft een potprofiel dat richting een eivormige pot gaat. Een datering op zijn vroegst vanaf de late 5e eeuw is voor deze scherf het meest waarschijnlijk. De tweede vondst, afkomstig van de zuidelijke punt van Texel bij strandpaal 8, is een aanzienlijk slanker randfragment en was waarschijnlijk gepolijst (nu gezandstraald). Dit fragment vertoont duidelijke kenmerken van de Angelsaksische stijl.⁶⁵ Het heeft een slanke, langgerekte rand die wat hol is aan de binnenzijde (Duits: *gekehlt*) en meerdere horizontale rillen op de schouder. Op basis van deze kenmerken is een laat 5e- of vroeg 6e-eeuwse datering aan te nemen.⁶⁶

Handgevormd Tritsum-aardewerk

In het Fries-Groningse terpengebied wordt naast het Angelsaksische aardewerk ook een groep plantaardig gemagerde, onversierde en ei- en emmervormige potten onderscheiden. Dit reeds genoemde Tritsum-aardewerk wordt vrijwel niet aangetroffen in associatie met het aardewerk in Angelsaksische stijl, wat zou kunnen wijzen op een verschil in datering.⁶⁷ Terwijl het Angelsaksische aardewerk in het terpengebied met de

⁶³ Dijkstra 2011, 247.

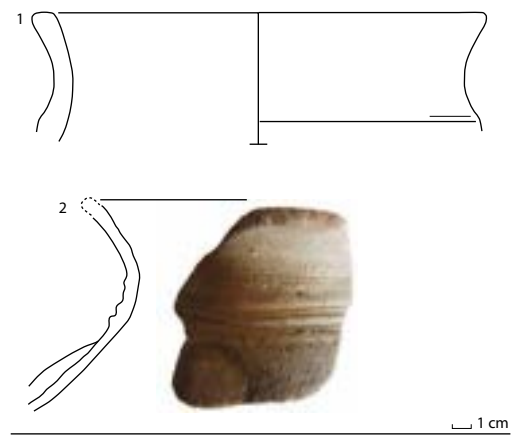
⁶⁴ Gevonden door amateurarcheoloog J. Hensen (Overberg); met dank aan J.A.W. Nicolay (Universiteit Groningen) voor het traceren van deze vondst.

⁶⁵ Gevonden door amateurarcheoloog P. Dekker (Den Hoorn); met dank aan J.A.W. Nicolay (Universiteit Groningen) voor het traceren van deze vondst.

⁶⁶ Krol et al. 2020, 412. Determinatie met dank aan A. Nieuwhof en T. Krol (beiden Rijksuniversiteit Groningen).

⁶⁷ Taayke 2020, 93-94.

fig. 7.22 Aardewerk in Angelsaksische stijl, gevonden op Texel. Losse vondsten van de Hogeberg (1) en de zuidelijke punt van het eiland (2) (particuliere collecties; tekeningen en foto J. de Koning).

komst van nieuwe bewoners in verband is te brengen, is het Tritsum-aardewerk als een 'interne ontwikkeling' te beschouwen.⁶⁸ Binnen het vroege handgevormde aardewerk is een interessante vormontwikkeling zichtbaar, van tamelijk steile emmervormen (Tritsum-aardewerk) naar iets bollere eivormen (Hessens-Schortens-aardewerk; zie onder). Deze ontwikkeling gaat ook samen met een verandering in magering, van organisch (Tritsum-aardewerk) naar steengruis (Hessens-Schortens-aardewerk). Op basis van de vondsten uit Wijnaldum-Tjitsma wordt het Tritsum-aardewerk vooral in de 6e eeuw gedateerd, terwijl het Hessens-Schortens-aardewerk als feitelijke voorloper van de nog te bespreken kogelpot in de 7e eeuw is te dateren.

In Noord-Holland is de 6e-eeuwse aardewerkgroep slechts beperkt aangetroffen. Een plantaardig gemagerde pot met knopoor op de schouder uit vindplaats 3 van Bloemendaal-Groot Olmen is een van de weinige voorbeelden van het Tritsum-aardewerk. In Den Helder-Torp zijn fragmenten van een plantaardig gemagerde pot gevonden.⁶⁹ Deze behoren tot een tamelijke bolle maar nog eivormige pot, waarvan de rand slechts als klein fragment bewaard is gebleven. Uitzonderlijk vanwege de vondstcontext is een handgevormd, organisch gemagerd potje uit een veenlaag bij Schoorldam.⁷⁰ De opbouw van het potje is eenledig en ietwat 'emmervormig' en doet meer denken aan een open komvorm dan aan een pot. De rand is onverdikt en onbewerkt; een oor is aangebracht tussen buik en rand (fig. 7.20, nr. 5).

De 7e eeuw

Veel nederzettingen met 6e-eeuws aardewerk waren tevens bewoond in de 7e eeuw. Slechts enkele nederzettingen lijken specifiek te beginnen in de 7e eeuw, zoals Uitgeest-De Dog. In Noord-Holland bestaat het grootste deel van het aardewerk ook in de 7e eeuw uit geïmporteerde waar.

Ruwwandig aardewerk: *Wölbwand*-potten

Binnen de ruwwandige *Wölbwand*-potten is type Wwt2 kenmerkend voor de 7e eeuw. De verhouding tussen bodemdiameter en de hoogte van de pot zorgt voor een tweedeling van type Wwt2 in subtypen 2.1 en 2.2.⁷¹ Potten van type Wwt2.1 zijn lager en breder, die van type Wwt2.2 hoger en slanker. Op basis van de Nederrijn/Eifel-typologie

68 Taayke 2020, 85.

69 Dijkstra 2019.

70 Van der Ham 2011.

71 Müssemeier et al. 2003, 63-64.

zijn de potten toe te wijzen aan fasen 9 en 10 (circa 580 en 680), en vooral aan fase 10 (circa 625 en 675). Voor slechts enkele potten uit Bloemendaal-Groot Olmen, Uitgeest-Dorregeest en Den Burg-Beatrixlaan kan worden vastgesteld dat ze tot type Wwt2.1 behoren (fig. 7.23). In Bloemendaal-Groot Olmen kwam een vrijwel complete pot van dit type in fragmenten uit de poel bij vindplaats 2.⁷² In Uitgeest-Dorregeest gaat het om fragmenten van twee grijze en tamelijk zachte potten, die samen met de fragmenten van minstens twee andere potten van hetzelfde type begraven waren.⁷³ Eén van deze potten had een licht lensvormige bodem en is op basis daarvan rond 675 te dateren.⁷⁴ In Den Burg-Beatrixlaan zijn van type Wwt2.1 ook minstens vier archeologisch complete potten gevonden.⁷⁵

In Uitgeest-De Dog zijn ruwwandige *Wölbwand*-potten gevonden die duidelijk niet in de Nederrijn/Eifel- en ook niet in de Dorestadtypologie zijn in te passen. De potten zijn overwegend gereduceerd (gesmoord) gebakken, met twee varianten die respectievelijk door een grove en een fijne magering worden gekenmerkt.⁷⁶ Doordat er geen complete potprofielen konden worden gereconstrueerd, is de vorm van de potten alleen uit enkele grote rand- en bodemfragmenten af te leiden. Voor zover is vast te stellen steekt het bovenste deel van de wand verder uit dan de rand, wat bij geen van genoemde potten van het type Wwt2.1 het geval is. Het gaat dus om bollere en wellicht jongere potten. Voor een onafhankelijke datering van de woonerven in Uitgeest-De Dog is alleen een ¹⁴C-datering beschikbaar van een houten paal van een bijgebouw dat op zijn vroegst rond 625 dateert.⁷⁷ Een iets latere datering, vanaf de tweede helft van de 7e eeuw, is gezien het andere aardewerk van deze vindplaats voor de relatief bolle ruwwandige potten waarschijnlijker.

fig. 7.23 Voorbeelden van enkele (archeologisch) complete *Wölbwand*-potten van het Nederrijn/Eifel type Wwt2.1, gevonden in Den Burg-Beatrixlaan. Datering 7e eeuw (collectie Huis van Hilde, Castricum; foto's en tekening J. de Koning).

72 De Koning 2015, 249-250. De verhouding bodemdiameter gedeeld door de hoogte van de pot komt hier uit op 0,54, dat boven de scheidslijn van 0,48 ligt (zie Müssemeier et al. 2003, 63-64).

73 De Koning 2016, 284-285. De potten zijn mogelijk deels beschadigd door de afgraving van de kapelheuvel in 1958. In 1980 kwamen ze direct onder de verstoring tevoorschijn. Er wordt geen melding gemaakt van crematieresten of grafvondsten, waardoor het waarschijnlijk geen urnen betreft.

74 Müssemeier et al. 2003, 109. Hierop zien we de meest voorkomende typen in fase 9 (670-710), waar onder type S-Wwt2.21 met lensbodem.

75 De Koning 2023. Het gaat om twee archeologisch complete potten van type MDIE1 en MDIE2. Deze randvormtypologie is gebaseerd op de *Wölbwand*-potten uit Wijnaldum-Tjitsma (De Koning et al. 2020a, 101). MD staat voor Merovingisch Draaischijfaardewerk I voor (kook- of voorraad-)pot en E voor een specifieke randvorm; de nummers daarachter voor variaties van deze randvorm.

76 De Koning 1992, plaat 21 -22.

77 De Koning 2008, 31, fig. 3.18. De datering is gebaseerd op *wiggle-matching* van een dikke houten paalstomp, waarbij meerdere jaarringsequenties zijn gedateerd (GrN 25765, 25764, 25762 en 26553 voor paal gebouw 5/M99, en GrN 25767, 25766 en 25654 voor paal gebouw 5/M100).

Handgevormd Hessen-Schortens-aardewerk

De kenmerken van het al genoemde Hessens-Schortens aardewerk, als voorloper van de kogelpot, zijn in de vorige paragraaf reeds besproken.⁷⁸ Binnen het Hessen-Schortens-aardewerk is een onderscheid te maken tussen eivormige en meer buidel- of zakvormige potten (Dorestad-type HIII) en eenledige kommen (Dorestad-type HIV), op basis van de typologie die voor Dorestad is opgesteld.⁷⁹ Vondsten van HIII-aardewerk uit Noord-Holland beperken zich tot de fragmenten van enkele eivormige, met steengruis gemagerde potten uit Uitgeest-De Dog, Uitgeest-Dorreegeest en Den Burg-Beatrixlaan (fig. 7.24),⁸⁰

In Uitgeest-De Dog zijn slechts 21 van de 382 potten (5,5%) van het handgevormde aardewerk uit de Vroege Middeleeuwen HIII- en HIV vormen; de rest is kogelpot.⁸¹ In Uitgeest-Dorreegeest zijn 11 van de 80 handgevormde potten uit de Vroege Middeleeuwen eivormig (HIII).⁸² In Den Burg behoren binnen de bekeken selectie van dergelijk aardewerk 131 van de 437 potten tot de vroege, Merovingische groep, waaronder 117 min of meer eivormige potten (HIII).⁸³ In Den Helder-Torp zijn fragmenten gevonden van vijf buidelvormige potten (HIII) met een steengruis-magering.⁸⁴ Tot slot behoren uit Heiloo-Hogeweg drie fragmenten aan zakvormige potten (HIII) met een onregelmatige, vlakke bodem, eveneens gemagerd met steengruis.⁸⁵ In Limmen is aan de Zuidkerkenlaan een klein, eivormig potje met een vlakke bodem gevonden in een waterput (HIII).⁸⁶

De late 7e of vroege 8e eeuw

Op grond van specifieke kenmerken is het draaischijfaardewerk uit de late 7e en vroege 8e eeuw vaak goed herkenbaar. Nog steeds bestond het grootste deel van de potten in deze periode uit draaischijfaardewerk, een aanwijzing dat het kogelpotaardewerk nog niet algemeen in omloop was. Mogelijk begon het massale gebruik van de kogelpot pas nadat Noord-Holland (vanaf 734) bij het Frankische Rijk was ingelijfd. We zien dan binnen het gehele aardewerkspectrum duidelijke veranderingen optreden die het mogelijk maken 'Merovingisch' aardewerk van 'Karolingisch' aardewerk te onderscheiden.

In grote lijnen kan het draaischijfaardewerk uit deze periode toegeschreven worden aan enkele pottenbakkerscentra in het Vorgebirge, zoals te Badorf en Walberberg. Ook in Mayen wordt in deze periode nog steeds aardewerk geproduceerd. Hoewel er nog steeds echt ruwwandige potten gemaakt worden, die vooral kenmerkend zijn voor 6e-7e eeuw, weten we juist van de jongere ruwwandige varianten niet precies waar ze gemaakt zijn. We kunnen voor deze periode dus niet echt meer spreken van (alleen) ruwwandig aardewerk, maar nog wel van *Wölbwand*-potten die al dan niet 'ruwwandig' zijn. In de literatuur vinden we deze specifiek laat-Merovingische aardewerkgroep terug onder verschillende benamingen, waardoor er gemakkelijk verwarring kan ontstaan. Feitelijk gaat het steeds om eenzelfde groep, waarbij de ene keer wordt verwezen naar een type-site (in dit geval een grafveld zoals Walsum, waar veel van dergelijke potten

78 Zie ook Taayke 2020, 85-87.

79 Van Es & Verwers 1980, 119-121.

80 De Koning 1992, plaat 8; 2016, 308; 2023, fig 51 (type HIII-1, groep 2).

81 De Koning 1992, 29, tabel 9.

82 De Koning 2016, 307.

83 De Koning 2023, tabel 20-21.

84 Dijkstra 2019.

85 Ter Steege & Dijkstra, in voorb.

86 Van Raaij 1993, 320.

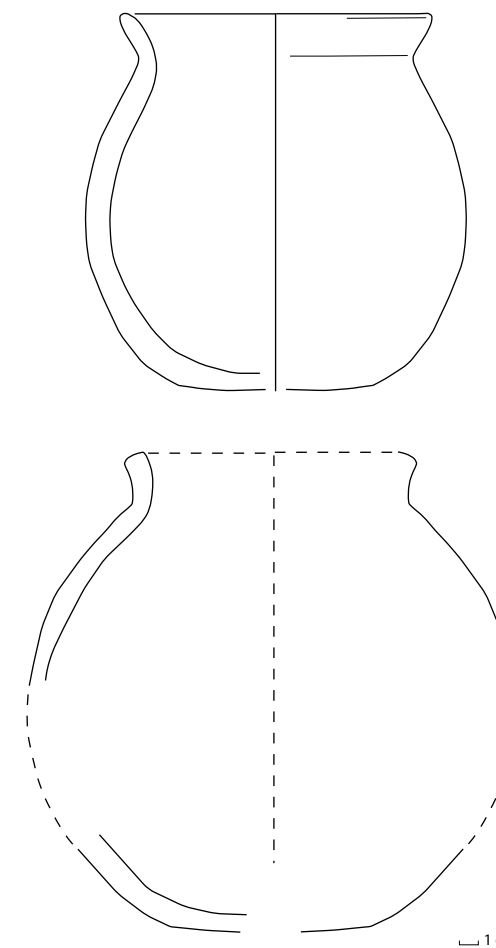

fig. 7.24 Twee eivormige potten van Hessens-Schortens-aardewerk van Den Burg-Beatrixlaan, als directe voorlopers van de kogelpot. Datering 7e eeuw (collectie Huis van Hilde, Castricum; tekeningen J. de Koning).

zijn opgegraven) en de andere keer naar een productiecentrum waar dergelijke potten zijn gebakken (zoals Walberberg of Badorf). De Nederrijn/Eifel-typologie blijft voor deze periode bruikbaar, want deze ondervangt meerdere productiecentra en wijst niet naar slechts één grafveld.

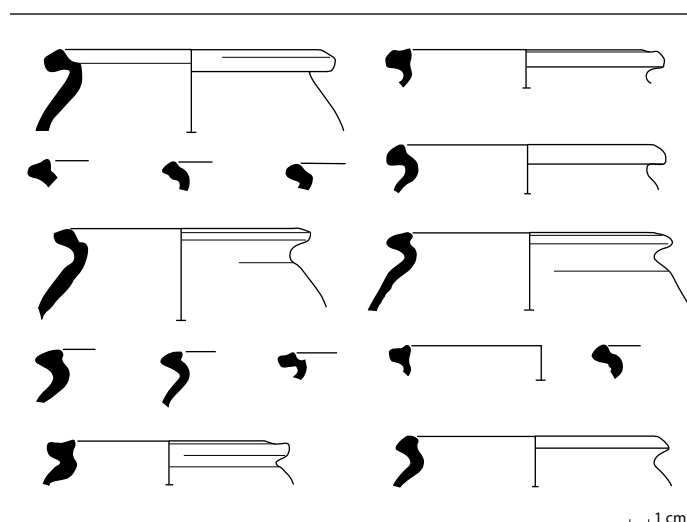
Ruwwandig aardewerk: late *Wölbwand*-potten

Binnen de Nederrijn/Eifel-typologie van *Wölbwand*-potten is een goed herkenbare groep van grote en hoge, relatief grote potten te onderscheiden (type Wwt2.2), waarbinnen twee subgroepen herkenbaar zijn: S-Wwt2.21 en S-Wwt2.22.⁸⁷ Binnen de gedetailleerde typologie die is opgesteld voor de randen van deze potten uit Wijnaldum-Tjitsma zijn enkele randvormen herkenbaar die op grond van vele parallellen uit de literatuur in de late 7e en vroege 8e eeuw zijn te dateren.⁸⁸ Het gaat om meervoudig bewerkte (geprofileerde, dus in meerdere facetten of vlakken verdeelde) randen van relatief kleine potten (fig. 7.25). Vaak is er sprake van een dekselgeul, die anders is vormgegeven dan bij de laat-Romeinse vormen van type Alzey 27 uit de 5e-6e eeuw. De randen zijn schuin of juist weer recht afgeplat; ze zijn niet langer scherp van de potwand afgezet, maar hebben juist vaak een vloeiende overgang.

87 Müssemeier et al. 2003, 63-64, 109 (de S staat voor Siegmund).

88 Zie typen MWIJ in Wijnaldum- (De Koning et al. 2020a, 120-123) en Den Burg (De Koning 2023), en verwijzingen aldaar onder andere naar Keller (2004a; 2004b) over de aardewerkproductie in Walberberg.

fig. 7.25 Enkele *Wölbwand*-potten met sterk geprofileerde randvorm uit vindplaats 1 en 2 in Bloemendaal-Groot Olmen, waar dit soort aardewerk uit de 7e- en vroege 8e eeuw veel is gevonden (collectie Huis van Hilde, Castricum; tekeningen J. de Koning).

In Bloemendaal-Groot Olmen bevatte vindplaats 1 veel van dit soort randen, waardoor duidelijk is dat ze chronologisch gezien een samenhangende groep vormen. De vorm van de randen behoort tot vier sterk overeenkomende groepen die deels ook op andere vindplaatsen in Noord-Holland zijn aangetroffen, zoals in Uitgeest-Dorreegeest, Heemskerk-De Geest, Den Burg-Beatrixlaan en Heiloo-Hogeweg (fig. 7.26).⁸⁹ Voor een groot deel van deze randen konden parallellen gevonden worden in het Duitse Walberberg.⁹⁰ Dit is van belang omdat dit pottenbakkerscentrum samen met Badorf pas opkomt in de loop van de 7e eeuw en, zoals Mayen, niet verder teruggaat (zie onder). In tegenstelling tot de oudere, hierboven besproken *Wölbwand*-potten kunnen we nu dus wijzen op meerdere productiecentra, waarbinnen soms een duidelijk verschil te zien is. Zo zijn potten uit Walberberg beduidend ruwwandiger dan die uit Badorf.

Ruw- tot gladwandig aardewerk: Walsum-aardewerk

In de Dorestad-typologie vallen de *Wölbwand*-potten van type S-Wwt2.2 onder type WXIVD, de zogenaamde *bucket-shaped pots*.⁹¹ Deze vormen samen met het aardewerk van type WXIVA-C en -E het merendeel van het aardewerk dat voorkomt in Rijnlandse grafvelden, zoals het grafveld bij het Duitse Walsum.⁹² Hoewel de onversierde *Wölbwand*-potten van typen S-Wwt2.21 en S-Wwt2.22 feitelijk ook tot de Walsum-groep gerekend kunnen worden, wordt de term 'Walsum-aardewerk' meestal gebruikt voor aardewerk met een markante versiering op de schouder (tot onder de rand van de pot). Deze versiering bestaat uit golflijnen, op basis waarvan ook kleine rand- en wandfragmenten als Walsum-aardewerk herkenbaar zijn. Veel van deze potten zijn waarschijnlijk afkomstig uit Walberberg, Badorf en Mayen, maar ze kunnen ook geproduceerd zijn in nog onbekende productiecentra.⁹³

Zowel in Uitgeest-Dorreegeest als in Uitgeest-De Dog is het Walsum-aardewerk

89 De Koning 2015, 247, fig. 9.7 (groepen B-E); 2016, 295, fig. 6.202; Wiegmans 2002, 78, fig. 2. Voor dekselranden uit de 7e eeuw, zie De Koning 2023, tabel 16: MD IJ/WIII BC); Ter Steege & Dijkstra, in voorb. (binnen de afgebeelde Merovingische randen zijn de E2- en E3-randen ook tot deze laat 7e-eeuwse groep *Wölbwand*-potten te rekenen).

90 Zie Keller 2004a; 2004b.

91 Van Es & Verwers 2009, 148.

92 Stampfuß 1939.

93 In Dorestad komen deze potten voor in baksel w1 (zacht Badorf), w3 (zacht Walberberg) en w20 (ruwwandig; herkomst onbekend) (Van Es & Verwers 2009, 154-155).

goed vertegenwoordigd. In Uitgeest-Dorreegeest gaat het ook om relatief grote, hoge *Wölbwand*-potten van type S-Wwt2.2.⁹⁴ Deze potten hebben behalve een duidelijke versiering van golflijnen, op de schouder en tevens boven op de rand, ook een scherp geprofileerde randvorm (fig. 7.27). Vergelijkbare randen zijn bekend uit vindplaats 1 in Bloemendaal-Groot Olmen, en als een enkele scherf uit Den Helder-Torp.⁹⁵ Ook in Den Burg-Beatrixlaan, Uitgeest-De Dog en Schagen-Waldervaart zijn duidelijke voorbeelden gevonden van hoge *Wölbwand*-potten met golflijnversiering, echter zonder de scherp geprofileerde randvorm. In Medemblik is slechts één wandfragment gevonden, met golflijnversiering.⁹⁶ Een deel van deze potten is opvallend ruwwandig en ten opzichte van de baksels uit het Vorgebirge (zie onder) waarschijnlijk al vóór de late 7e eeuw te dateren.⁹⁷

Tot het Walsum-aardewerk behoren ook kleinere, steilwandige potten in een baksel dat uit het Vorgebirge (mogelijk Badorf) komt. De potten kenmerken zich door een fijn, krijtachtig en zacht baksel, dat lichtgeel en soms oranje van kleur is. Deze potten vallen binnen de Dorestad-typologie onder type WIX en dateren uit de eerste helft van de 8e eeuw.⁹⁸ Uitgevoerd in eenzelfde zacht baksel is ook de flesvormige pot van vindplaats 14 in Groot Olmen.⁹⁹ De 8e-eeuwse datering van deze pot wordt bevestigd door een fragment van een kleine, steilwandige pot van dezelfde vindplaats, uitgevoerd in een vergelijkbaar baksel (geel) en versierd met golflijnen. In Uitgeest-De Dog zijn eveneens steilwandige potten aangetroffen, uitgevoerd in dit baksel (geelroze) en met een voor dit steilwandige aardewerk kenmerkende rand (fig. 7.28).

Gladwandig aardewerk: Badorf-fles

Aardewerk met een lichte kleur (wit, geel, geelbruin of oranjegeel) en een radstempelversiering wordt ook wel 'Badorf-aardewerk' genoemd. De radstempel is aangebracht met een roller in de nog vochtige klei, resulterend in een versiering van rijen of grotere oppervlaktes van kleine, vierkante indrukjes. Tot dit aardewerk behoren niet alleen potten, maar ook flesvormen (type WXIVE in de Dorestad-typologie). Feitelijk

94 De Koning 2016, 288.

95 Respectievelijk De Koning 2015, 248, fig. 9.8 (met name nrs. 1 en 3 zijn vergelijkbaar) en Dijkstra 2019, fig. 2 (type Wwt E3: HLR-65-1, id.102).

96 Besteman 1974a, 87, fig. 35 (nr. 7).

97 De Koning 2023, fig. 42; zie ook De Koning 1992, plaat 35; Diederik 1982, 55-56, 63, fig. 10 (nrs. 3 en 4).

98 Van Es & Verwers 2009, 151.

99 De Koning 2015, 284.

fig. 7.26 (Archeologisch) complete *Wölbwand*-potten van de Nederrijn/Eifel typen Wwt2.21 en Wwt2.22 uit Den Burg-Beatrixlaan. Datering 7e eeuw (collectie Huis van Hilde, Castricum; foto's Huis van Hilde).

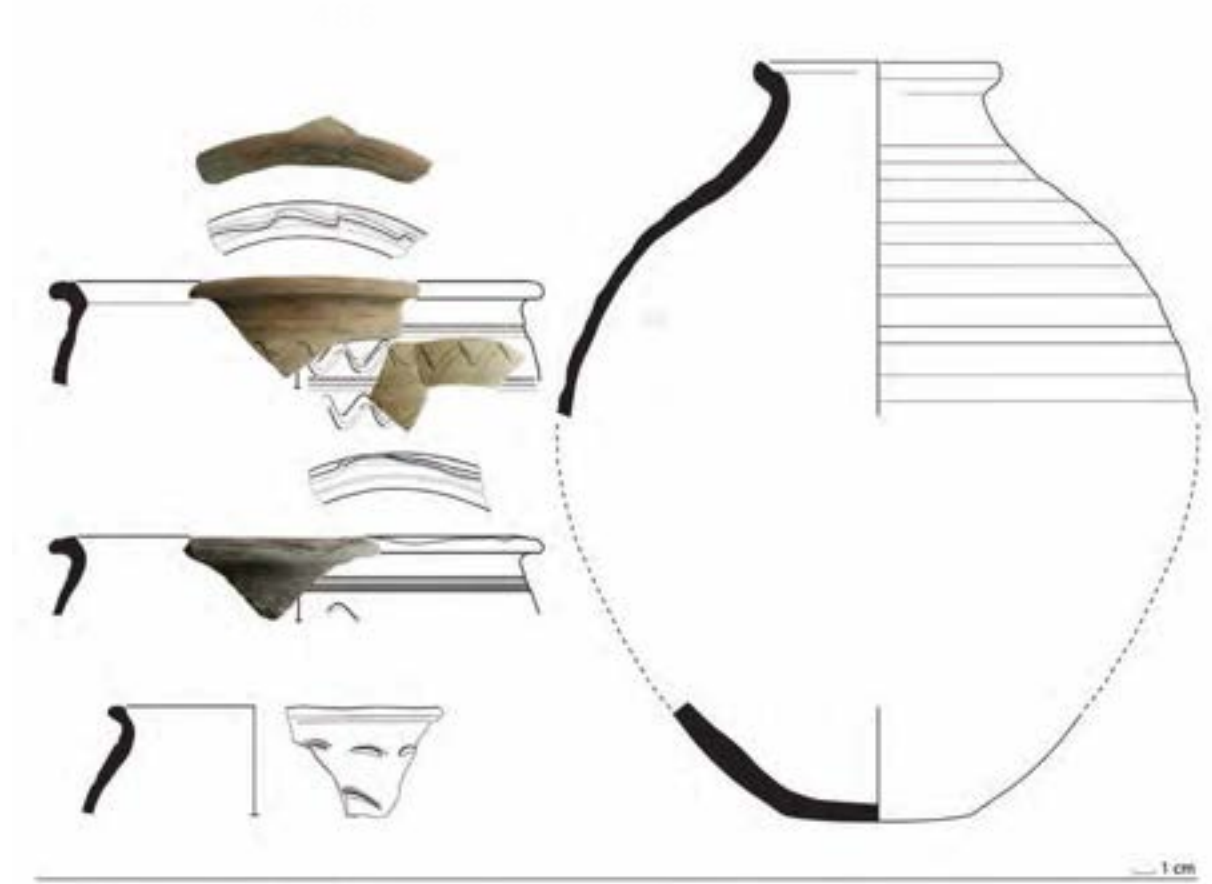

fig. 7.27 Fragmenten van enkele hoge, grote *Wölbwand*-potten met golflijnversiering uit Uitgeest-De Dog, behorend tot het zogenaamde Walsum-aardewerk (Dorestad-type WXIVD) en te dateren in de 7e- en vroege 8e eeuw (collectie Huis van Hilde, Castricum; tekeningen en foto's J. de Koning).

bestaan deze flesvormige potten uit potten met een slanke, lange hals en kleine opening. Fragmenten van een dergelijke 'fles' zijn gevonden op vindplaats 8 in Bloemendaal-Groot Olmen (fig. 7.29).¹⁰⁰ Hoewel ruwwandige potten van Badorf-aardewerk wel kunnen voorkomen, is het meeste aardewerk al tamelijk fijn van afwerking en als gladwandig aan te duiden. Het laatste geldt ook voor de fles uit Bloemendaal. Deze flesvormen maken deel uit van de groep Walsumaardewerk binnen de Dorestadtypologie (type WXIV) en dateren vanaf de late 7e eeuw tot in de vroege 8e eeuw.

Handgevormd aardewerk: kogelpotten

Gedurende de late 7e eeuw waren er al handgevormde, eivormige potten met een vrij bolle vorm in gebruik, die tot het al genoemde HIII-aardewerk behoren. Vanuit deze potten is de ontwikkeling naar een compleet ronde kogelpot nog maar een kleine stap. Een begindatering van de kogelpot is lastig vast te stellen, ook omdat de overgang vanuit het Hessens-Schortens-aardewerk geleidelijk verliep. In Wijnaldum-Tjitsma is in periode V (circa 650-750) een drastische afname zichtbaar van het aandeel importaardewerk tot slechts 1,2%. De rest van het aardewerk in deze periode bestaat uit handgevormd aardewerk, waaronder late vormen van HIII-aardewerk en vroege kogelpotten.¹⁰¹ Deze kogelpotten, gekenmerkt door een vloeiend S-profiel en onbewerkte, soms iets verdikte randen, zijn het best vertegenwoordigd in Uitgeest-De Dog. Hier wijzen enkele ruwwandige potten en Walsum-potten op een aanvang van bewoning in de late 7e eeuw (fig. 7.30), waarmee ook een eerste gebruik van kogelpotten vanaf de late 7e eeuw, of in ieder geval vanaf de eerste helft van de 8e eeuw, is aan te nemen.

¹⁰⁰ De Koning 2015, 284. Zie ook een voorbeeld uit Dorestad-Veilingterrein (De Koning 2012, 193).

¹⁰¹ Nieuwhof et al. 2020, 249.

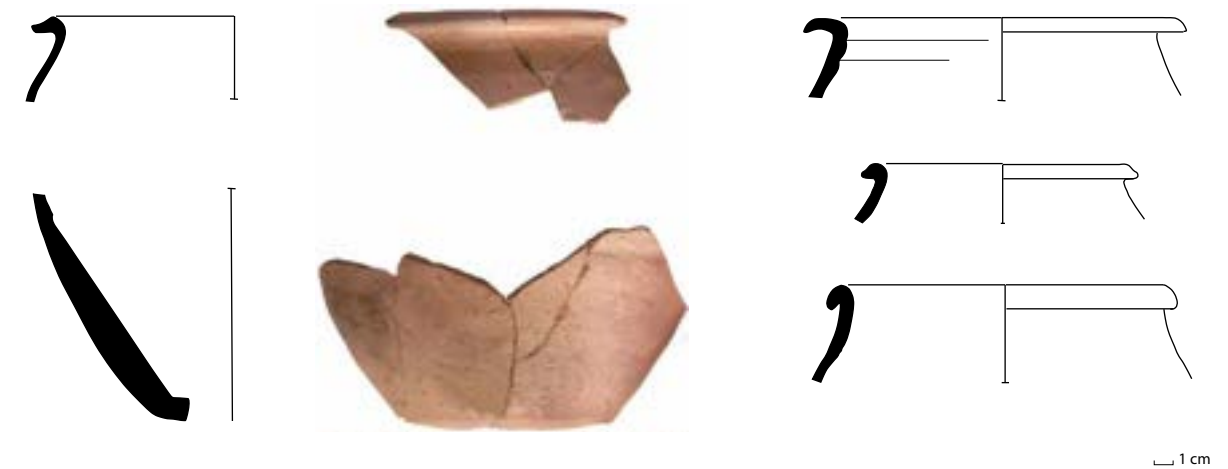
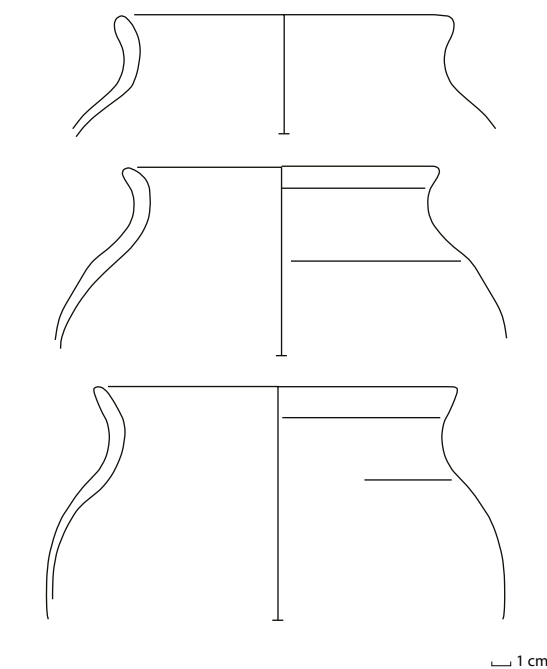

fig. 7.28 (boven) Randfragmenten van kleine, steilwandige *Wölbwand*-potten (Dorestad-type WIX) uit Uitgeest-De Dog. Datering 8e eeuw (collectie Huis van Hilde, Castricum; tekeningen J. de Koning).

fig. 7.29 (onder) Flesvormige pot in Badorf-aardewerk uit Bloemendaal-Groot Olmen (tekening en foto). Datering late 7e- of vroege 8e eeuw (collectie Huis van Hilde, Castricum; tekeningen en foto J. de Koning).

fig. 7.30 Enkele voorbeelden van de vroegste kogelpotten van Uitgeest-De Dog, te dateren in de 8e eeuw (collectie Huis van Hilde, Castricum; tekeningen J. de Koning).

Het midden van de 8e eeuw

Vanaf het tweede kwart, maar waarschijnlijker pas vanaf het midden van de 8e eeuw, kan gesproken worden van 'Karolingisch aardewerk'. Dit bestaat ten opzichte van eerdere eeuwen in beperktere mate uit draaischijfaardewerk, vanaf de 8e eeuw afkomstig uit enkele goed bekende productiecentra in het Vorgebirge (vooral Badorf, Eckdorf en Walberberg) en de Eifel (Mayen).¹⁰² Vermoedelijk komt ook het grijze draaischijfaardewerk dat we kennen als 'gesmoord Karolingisch' (of *Gittermusterkeramik*) uit Frankische productiecentra, maar dan in de Belgische Maasvallei rondom Hoei.¹⁰³ Het grootste deel van het aardewerk uit Noord-Holland werd vanaf de 8e eeuw echter met de hand gemaakt, als kogelpotaardewerk. In aantallen is de verhouding tussen draaischijfaardewerk en handgevoemd kogelpotaardewerk in de Karolingische periode gemiddeld één op vijf, waarbij de omslag in dominantie van importaardewerk naar handgevoemd tamelijk abrupt was.

Gedurende de Karolingische periode is een interessante relatie zichtbaar tussen het aandeel importaardewerk op een vindplaats en de afstand van deze vindplaats tot de productieplaatsen. In Keulen, nabij enkele belangrijke productieplaatsen (zie fig. 7.2), ontbreken kogelpotten en is 100% van het aardewerk afkomstig uit het Vorgebirge en de Eifel.¹⁰⁴ In de handelsplaats Dorestad, centraal in het Nederlandse rivierengebied, is 80% van het aardewerk gedraaid (Rijnlands en Maaslands aardewerk).¹⁰⁵ Iets stroomafwaarts, in Utrecht, is dat percentage import 60%; en weer verder stroomafwaarts, in vindplaatsen langs de Oude Rijn, tussen de 60% en 40%.¹⁰⁶ In Noord-Holland, dat bereikt moest worden via de kust of via binnenwater, ligt het gemiddelde percentage van importaardewerk rond de 20% (Uitgeest-De Dog,

¹⁰² Zie onder andere Rech 1989; Giertz 1996.

¹⁰³ Giertz 1996.

¹⁰⁴ Höltken 2003.

¹⁰⁵ Van Es & Verwers 2009, 297.

¹⁰⁶ De Koning 2020, 108.

Medemblik, Wijk aan Zee), terwijl dit percentage in Wijnaldum slechts 12% is.¹⁰⁷

Gladwandig aardewerk: 'Karolingisch servies'

Vanaf het tweede kwart van de 8e eeuw werd in Mayen en in het Vorgebirge bij Brühl (Badorf, Eckdorf en Walberberg) aardewerk op een draaischijf vervaardigd dat wordt gekenmerkt door een gladder oppervlak dan het reeds besproken, oudere aardewerk. Dit aardewerk bestaat uit een aantal karakteristieke vormen, door Van Es en Verwers ook wel het 'Karolingisch servies' genoemd (fig. 7.31).¹⁰⁸ Dit servies bestaat van groot naar klein uit: eivormige reliëfbandamforen (Dorestadtype WI), Badorfpotten (type WIIX) en Badorfuitpotten (type WIICy), bolpotten (type WIIL), en miniatuurversies daarvan (type WIV). Vooral de reliëfamforen zijn imposant en kunnen wel meer dan 60 centimeter hoog zijn. Al deze vormen hadden bolle, lensvormige bodems en konden dus niet rechtop staan. In alle vindplaatsen is de bolpot, veelal gebruikt als voorraad- en kookpot, verreweg in de meerderheid.

Bolpotten zijn bijna net zo rond als kogelpotten, maar dan met een bijgesneden lensbodem. Onduidelijk is welke van beide potten er eerder was, de bolpot of de kogelpot. De ontwikkeling van beide pottypen toont aan dat het blijkbaar niet meer noodzakelijk was dat potten van zichzelf rechtop konden staan. In tegenstelling tot de pottenbakkers in het Duitse Rijnland, leken de producenten in een ander productiegebied zich niets van deze trend aan te trekken. In de Belgische Maasvallei werden vanaf de 8e eeuw potten gebakken die niet veel verschillen van de oudere ruwwandige potten. Deze hadden nog steeds de zware, vlakke bodems, maar met een iets bollere potvorm. Feitelijk zijn dit bolle *Wölbwand*-potten.

Parallel met de ontwikkeling in Badorf, Eckdorf en Walberberg werden vanaf het begin van de 9e eeuw vergelijkbare potten gebakken in Pingsdorf.¹⁰⁹ Bij Pingsdorf-aardewerk wordt veelal gedacht aan het beschilderde, geelbakkende aardewerk dat dateert van de 10e tot in de 12 eeuw, maar ook oudere bolpotten werden hier dus geproduceerd. Het verschil tussen de Badorfpotten uit Pingsdorf en die uit andere pottenbakkerscentra in het Vorgebirge is vooral de hardheid van het baksel en de fijn-schuurpapierachtige structuur van het oppervlak van de Karolingische Pingsdorfpotten. Voordat bekend was dat deze harde variant binnen de Vorgebirge-baksels uit Pingsdorf kwam, was er al een bakselgroep binnen de Dorestad-typologie voor gecreëerd (baksel w10). Deze bakselgroep wordt inmiddels niet meer als dusdanig gebruikt, omdat het baksel inmiddels direct aan productieperioden 1 en 2 (9e eeuw) in Pingsdorf toegeschreven kan worden.¹¹⁰

Gesmoord aardewerk: Karolingische *Wölbwand*-potten

Duidelijk herkenbaar binnen het Karolingisch aardewerk zijn de grijze, *Wölbwand*-potten die we in de Dorestad-typologie terugvinden onder de groepen WV, WVI en WXI (fig. 7.32). Twee baksels (w13 en w14) zijn waarschijnlijk terug te voeren op de Belgische Maasvallei rondom Hoei, maar overzichtelijke studies van het hier geproduceerde aardewerk ontbreken voorsnog.¹¹¹ Typen WV en VI vinden we in de

¹⁰⁷ Voor Wijnaldum, zie De Koning & Nieuwhof 2020a, 43-45.

¹⁰⁸ Van Es & Verwers 1980.

¹⁰⁹ Sanke 2002.

¹¹⁰ Sanke 2002, 184-185.

¹¹¹ Giertz 1996.

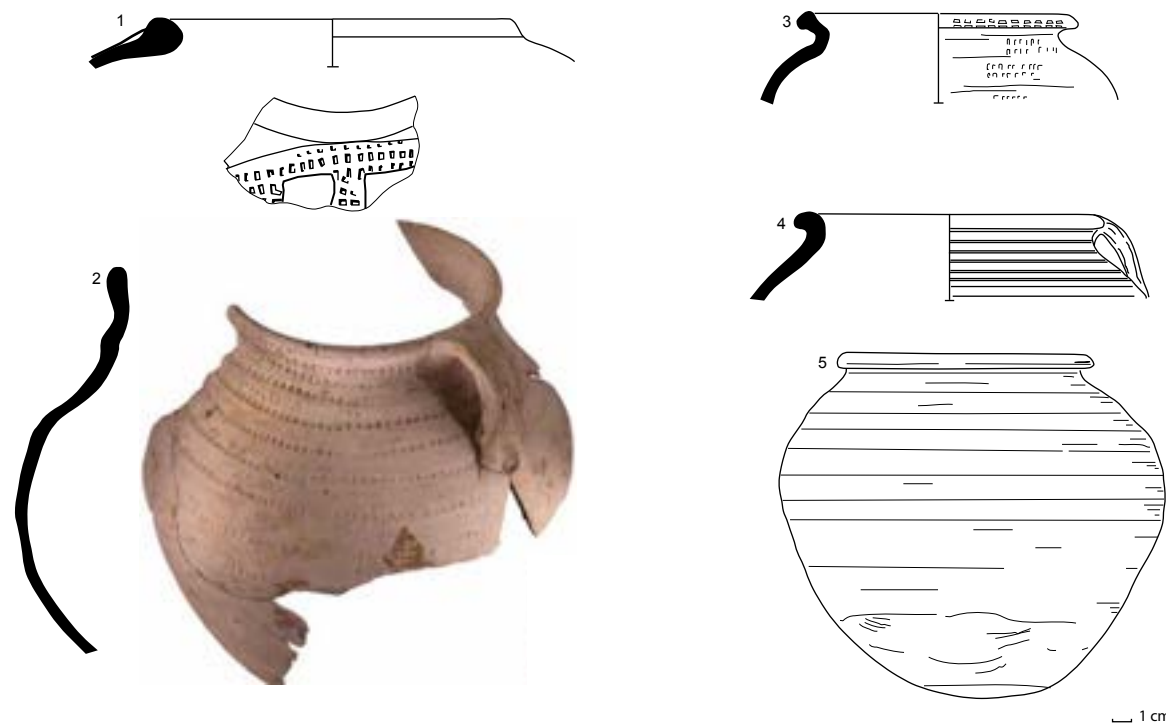

fig. 7.31 Karakteristiek aardewerk dat wordt gerekend tot het 'Karolingische servies' uit Uitgeest-De Dog. Reliëfbandamfoor (1), Badorf tuitpot (2), Badorf voorraadpot (3 en 4) en bolpot (5). Datering 750-850 (collectie Huis van Hilde, Castricum; tekeningen en foto J. de Koning).

literatuur vooral terug als het al genoemde gesmoord Karolingisch of *Gittermuster*-aardewerk. De kenmerkende verspreiding van dit aardewerk hangt nauw samen met Dorestad als distributiecentrum. Het aardewerk bereikte Dorestad namelijk via de Maas en waarschijnlijk de Zoel, in tegenstelling tot het andere draaischijfaardewerk dat via de Rijn werd aangevoerd.¹¹² Dit verklaart waarom dit 'Maaslands aardewerk' wel in Limburg wordt gevonden, maar slechts beperkt in Noord-Brabant en niet of nauwelijks in Oost-Nederland.

Door gebrek aan goed gestratificeerde vondstcomplexen werd lange tijd gedacht dat het gesmoorde aardewerk tot de vroege groepen in de Dorestad-typologie behoorde. Uit twee recent uitgewerkte vondstcomplexen, namelijk Leiderdorp-Plantage (Zuid-Holland) en Susteren-Sint Salvator (Limburg), blijkt echter dat dit aardewerk pas vanaf het midden van de 8e eeuw opkwam en tot in de tweede helft van de 9e eeuw geproduceerd werd.¹¹³ Dit aardewerk is binnen Noord-Holland hooguit in relatief kleine hoeveelheden aanwezig in vindplaatsen uit de Karolingische periode, zoals in Medemblik-Schuitenvoerderslaan (10,6%), Wijk aan Zee-Hoogovens (2,4%) en Uitgeest-de Dog (13,6%).¹¹⁴

De huidige kennis over de datering van dit aardewerk is niet zonder betekenis, omdat op basis hiervan vastgesteld kan worden dat de nederzettingen langs de 'leken' (veenrivieren) bij Medemblik, niet in de late 7e maar pas vanaf de 2e helft van de 8e eeuw zijn gesticht (zie de discussie hierna).

¹¹² Zie Steur 2011. Hieruit kan worden geconcludeerd dat Dorestad rond 800 vanaf de Maas via de Zoel bereikbaar was, bijvoorbeeld voor platbodems.

¹¹³ Verhoeven 2016; De Koning 2023, 697.

¹¹⁴ Respectievelijk Besteman 1974a, 88; Van de Berg 1990, 33 en De Koning 1992, 38. Percentage gebaseerd op minimum aantal exemplaren binnen het totaal aan draaischijfaardewerk.

fig. 7.32 Enkele kenmerkende voorbeelden van grijs aardewerk uit de Karolingische periode, gevonden in Uitgeest-De Dog en te dateren in de 8e eeuw. (collectie Huis van Hilde, Castricum; foto's J. de Koning).

Handgevormd aardewerk: kogelpotten

Vanaf het midden van de 8e eeuw vertegenwoordigt de kogelpot in alle nederzettingen in het kustgebied, dus ook die in Noord-Holland, de grootste groep binnen het Karolingische aardewerk. De vroegste exemplaren zijn gevonden in Uitgeest-De Dog, Wijk aan Zee en Medemblik-Schuitenvoerderslaan, waar ruim 80% van het gebruiksaardewerk uit kogelpotten bestaat.¹¹⁵ Het gaat om tamelijk dikwandige en met grof steengruis gemagerde potten (Dorestadtype HIA-1), maar ook om mooier afgewerkte en vaak grotere kogelpotten met een magering van schelpgruis (type HIB-2 en HIC-2; fig. 7.33). De kogelpotten uit de tweede groep dateren vermoedelijk vooral uit de 9e eeuw. Gezien de uniformiteit van de randvorm en grootte van deze potten gaat het om tamelijk professioneel geproduceerd aardewerk. Binnen delen van Noord-Duitsland, waaronder Ostfriesland, werd 100% van de kogelpotten gemagerd met schelpgruis. Op lokale productie in dit gebied wijzen kuilen met misbaksels van het aardewerk.¹¹⁶ Vanaf Noord-Duitsland neemt het percentage in westelijke richting af: in Wijnaldum is dit percentage 40%, in Den Burg-Beatrixlaan 12%, en verder zuidelijk langs de Nederlandse kust hooguit 3-10%.¹¹⁷ Op basis van deze percentages is aan te nemen dat deze potten niet in Nederland werden geproduceerd, maar (al dan niet met een bepaalde vulling) vanuit Noord-Duitsland werden aangevoerd.¹¹⁸ Deze kogelpotten wijzen dus niet alleen op de bovenregionale uitwisseling van handgevormd aardewerk, maar zijn tegelijk als gidsartefact voor de 9e eeuw te beschouwen.

Tatinger waar: kannen

De Tatinger kan is een opvallende verschijning, met het donkergrijze en gladde oppervlak. De kannen hebben een driedig profiel, met een lensvormige bodem, een iets bolle buik met knik, en een trechtervormige hals met een nauwelijks geprofileerde (in vlakken verdeelde), onverdikte rand. Een lang bandoor is aangebracht tussen buik en de rand. Tegenover dit oor bevindt zich een iets uitstaande tuit, die met een

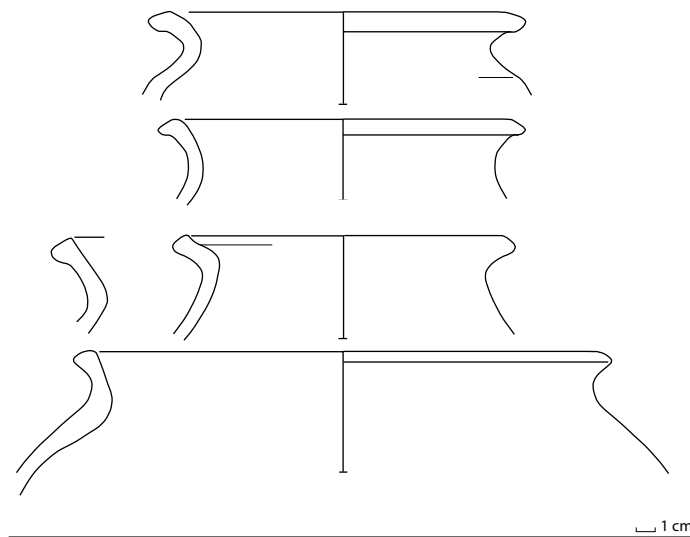
¹¹⁵ De Koning 1992, 25, tabel 7.

¹¹⁶ Zie De Koning et al. 2020b, 189 en verwijzingen aldaar.

¹¹⁷ Zie bijvoorbeeld De Koning et al. 2020b, 160, fig. 71.

¹¹⁸ De percentages zijn voor Uitgeest-De Dog 4,2%, voor Wijk aan Zee 8,6%, voor Schagen-Waldervaart 7,3%, en voor Medemblik-Schuitenvoerderslaan slechts 2,8% (zie De Koning 1992, 25). Voor Zuid-Holland liggen de percentages tussen de 3% en 10% (De Koning et al. 2020b, 188-189).

fig. 7.33 Randfragmenten van kogelpotten met schelpgruismagering uit Uitgeest-De Dog en wellicht afkomstig uit Ostfriesland. Datering late 8e- en 9e eeuw (collectie Huis van Hilde, Castricum; tekeningen en foto J. de Koning).

kenmerkend 'brugstuk' aan de rand verbonden is. Het baksel is zeer fijn, lichtgrijs van kleur en heeft geen zichtbare magering. Sommige kannen zijn op de buik versierd met lange, afhangende driehoeken, ruiten en soms gelijkarmige kruizen.¹¹⁹ Deze versiering bestaat uit tinfolie, maar de folie zelf is vaak aangetast of verdwenen. Alleen de substantie waarmee de folie op de kruiken was aangebracht, is dan nog herkenbaar. In originele toestand moet de kan geglommen hebben als zilver. Vanwege de decoratieve kruizen wordt dit aardewerk doorgaans verbonden aan de christelijke liturgie, en zouden de kannen bijvoorbeeld meegenomen kunnen zijn door missionarissen.¹²⁰

In tegenstelling tot het relatief grote aantal vondsten uit Dorestad, komen fragmenten van Tatinger kannen in Noord-Holland vrijwel niet voor.¹²¹ De enige vindplaats is Medemblik, waar twee fragmenten van Tatinger kommen of bekers met een versiering van tinfolie zijn gevonden (fig. 7.34). De aanwezigheid van dit aardewerk in Medemblik, en het verder geheel ontbreken ervan in andere nederzettingen binnen Noord-Holland, wijst vermoedelijk op de speciale handelsfunctie van Medemblik als Frankisch bruggenhoofd voor de Frankisch-Friese handel (zie de discussie hierna).

Binnen het vroegmiddeleeuwse vondstmateriaal uit Dorestad behoort Tatinger waar (type W VIII-baksel w15) tot de late groep, die in de 9e eeuw is te dateren. Het baksel en de vorm van de Tatinger waar (drieledig) komt overeen met de zogenaamde biconische pot (type WVII-baksel w16). Baksel w16 kan herleid worden tot Mayen, waar het een speciale, gegladde en gereduceerde bakselgroep vormt.¹²² De herkomst van baksel w15 is vooralsnog onbekend. In 1996 wees Giertz naar Hoei als beste optie voor de herkomst van de grijze Dorestadbakfels w13, w14 en w15. Voor de eerste twee bakfels zijn er indirecte bewijzen voor een herkomst uit Hoei, in vormen bakselovereenkomsten met fragmenten die daar gevonden zijn.¹²³ Op productie in Hoei wijst ook een scherf van een gesmoorde Karolingische pot met radstempel en tinfolie uit Susteren (Limburg), waarmee tinfolieversiering nu dus te koppelen is aan aardewerk dat zeer waarschijnlijk aan Hoei is toe te schrijven. In dezelfde richting wijst een scherf van het klooster van Susteren, van een gesmoorde Karolingische pot die

¹¹⁹ Winkelmann 1972.

¹²⁰ Zie Van Es & Verwers 1980, 97-99.

¹²¹ Voor de vondsten uit Dorestad, zie De Koning 2012, 156-165 en verwijzingen aldaar.

¹²² Redknap 1999, 22, 247 (vorm D42).

¹²³ Giertz 1996, 41.

eveneens was versierd met radstempel en tinfolie.¹²⁴ Uit chemisch onderzoek van de Dorestadbakfels door Bardet blijkt dat de bakfels w13 en w15 chemisch verwant zijn.¹²⁵

Een aantal Tatinger kannen is op basis van hetzelfde onderzoek toe te schrijven aan Mayen, wat logisch is gezien de verwantschap met bakfel w16. Voor de meeste kannen was een herkomst echter niet vast te stellen.¹²⁶ Hoewel toekomstig onderzoek meer duidelijkheid moet geven, is vooralsnog aan te nemen dat Tatinger waar gedurende de 9e eeuw zowel in Mayen als in Hoei werd geproduceerd. Misschien dat juist de varianten met tinfolie exclusief zijn voor Hoei.

De late 9e eeuw

Zonder ondersteunende muntdateringen is op basis van aardewerkvondsten moeilijk vast te stellen of een nederzetting tot na het midden van de 9e eeuw bewoond bleef. Illustratief zijn de schatvondsten van Westerklijf I en II, beide begraven in kleine Badorfpotjes (Dorestad-type WIV).¹²⁷ Zonder de munten zouden deze potjes niet na 850 gedateerd worden, waaruit blijkt dat Karolingisch aardewerk langer in gebruik bleef dan vaak wordt aangenomen. Er zijn al specifieke aardewerktypen vereist om vast te stellen of de 9e eeuw überhaupt vertegenwoordigd is, voor de late 9e eeuw is er alleen het zogenaamde 'Hunneschans-aardewerk' dat op deze datering wijst.

Als een beschilderde variant van het Badorf-aardewerk is Hunneschans-aardewerk nergens in grote hoeveelheden gevonden. Alleen bij grootschalig opgegraven nederzettingen, zoals Limmen-De Krocht, is een enkele scherf van dit aardewerk gevonden (fig. 7.35). Van dezelfde vindplaats komt ook het iets jongere Duisburg-aardewerk, dat vooral in de eerste helft van de 10e eeuw in gebruik was. Tijdens de opgravingen in het veen bij Assendelft, waar dendrochronologische dateringen van de eerste houtbouw van de kerk op bewoning in de late 9e eeuw wijzen, is echter geen enkele scherf Karolingisch aardewerk gevonden.¹²⁸ Dit kan een aanwijzing zijn dat er vanaf de late 9e eeuw niet of nauwelijks meer importaardewerk in omloop was.

De 10e eeuw

De 10e eeuw is net als de tweede helft van de 9e eeuw uitermate lastig in het aardewerk aan te tonen, omdat kogelpotten uit deze periode niet aan een specifieke randvorm herkenbaar zijn. In Limmen-De Krocht, Medemblik-Schuitenvoorderslaan, Den Helder-Torp en Wijk aan Zee-Hoogovens zijn alleen enkele scherven van Duisburg-aardewerk gevonden, kenmerkend voor de 10e eeuw (fig. 7.37).¹²⁹ Ook in de binnenstad van Alkmaar is relatief veel van dit aardewerk aangetroffen, naast slechts enkele vondsten van Karolingisch importaardewerk. Tot vondsten uit de 10e eeuw behoort ook een laat type reliëfbandamfoor, waarvan een hals is gevonden in Uitgeest-Dorregeest (fig. 7.36).¹³⁰

¹²⁴ De Koning 2023, 697.

¹²⁵ Bardet 1995, 238.

¹²⁶ Stilke et al. 1998; Redknap 1999, 248.

¹²⁷ Besteman 1997; 1999; 2007, 11, 69.

¹²⁸ Besteman & Guiran 1987.

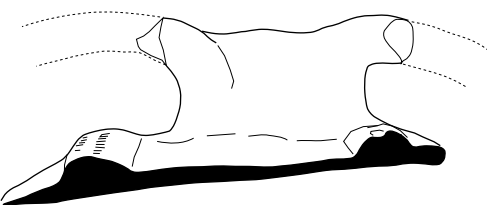
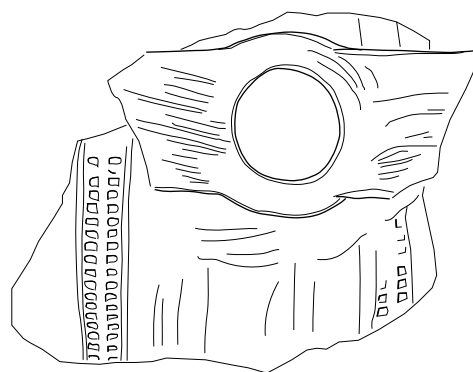
¹²⁹ Voor Duisburg-aardewerk, zie Kluge-Pinsker 1988; 2001. Dit aardewerk is goed bekend uit Tiel, dat beschouwd kan worden als de 10e-eeuwse opvolger van Dorestad (onder andere Dijkstra 1998; Verhoeven & Van de Voet 2013).

¹³⁰ De Koning 2016, 295.

fig. 7.35 Twee scherven van Hunneschans-aardwerk met radstempel en verfversiering uit Limmen-De Krocht, te dateren in de late 9e eeuw (collectie Huis van Hilde, Castricum; foto's J. de Koning).

1 cm

1 cm

fig. 7.36 Flessenhals van een late reliëfbandamfoor uit Uitgeest-Dorreeest, te dateren in de 10e eeuw (collectie Huis van Hilde, Castricum; tekeningen en foto's J. de Koning).

Een chronologisch raamwerk

Op basis van de aardwerkvormen en dateringen die in de vorige paragrafen zijn beschreven kunnen de aardwerkvondsten uit Noord-Holland voor de late 4e tot de 10e eeuw aan vijf 'aardwerkperioden' (perioden 1-5) worden toegewezen. Hierna worden per periode de belangrijkste aardwerkvormen kort benoemd, evenals (een deel van) de nederzettingen waarin dit aardwerk is aangetroffen. Vanaf periode 2 worden de nederzettingen aan verschillende '(aardwerk)generaties' toegewezen; hiermee wordt per generatie een periode van vijftig tot honderd jaar bedoeld waarin bepaalde aardwerkvormen archeologisch herkenbaar zijn.

Periode 0. Het ontbreken van nederzettingen (circa 375-450 n.Chr.)

Dit is een hypothetische periode, aangezien uit deze periode (nog) geen nederzettingen in Noord-Holland zijn herkend. Nederzettingen vanaf de late 4e eeuw zijn wel bekend uit andere gebieden, zoals het rivierengebied (onder andere Alphen-Kerkakkers) en Limburg (onder andere Gennep-Stamelberg). Het aardwerk van deze nederzettingen lijkt op dat van de eerste nederzettingen uit periode 1, maar is toch als een relatief jonge groep te onderscheiden binnen het materiaal van ná 375 n.Chr. Handgevormd aardwerk dat kenmerkend is voor de eerste helft van de 5e eeuw is goed bekend uit het Fries-Groningse terpengebied (onder andere Wijnaldum-Tjitsma), als het karakteristieke aardwerk in Angelsaksische stijl. Beide soorten aardwerk, het laat 4e-eeuwse gedraaide aardwerk én het 5e-eeuwse Angelsaksische aardwerk, ontbreken dus in Noord-Holland.

Periode 1. De eerste vroegmiddeleeuwse nederzettingen (circa 450-550)

Deze periode is voor Noord-Holland te beschouwen als de post-Romeinse pioniersfase. In deze fase bestaat het aardwerk nagenoeg geheel uit geïmporteerde waar, in de vorm van ruwwandige potten die afgeleid zijn van laat-Romeinse voorgangers. Nederzettingen uit deze periode zijn Den Burg-Beatrixlaan, Bloemendaal-Groot Olmen (vindplaats 3, zie fig. 7.38) en Uitgeest-Dorreeest. Minder goed onderzochte nederzettingen die vermoedelijk ook tot periode 1 teruggaan, zijn Velsen-Beeckestein, Heemskerk-Oosterweg, Oosterend-fietspad oost en Schoorl-Peecklaan.

Periode 2. De tweede generatie nederzettingen (circa 550-650)

In de aardwerkcomplexen uit deze periode is een lichte toename van het aantal handgevormde potten ten opzichte van het nog steeds dominant aanwezige gedraaide aardwerk zichtbaar. De handgevormde potten behoren tot een nieuwe, lokale aardwerktraditie. Deze traditie wordt gekenmerkt door vooral eenvoudige, emmervormige (eenledige) potten, die in essentie overeenkomen met de gedraaide *Wölbwand*-potten. Het handgevormde aardwerk is vooral bekend onder de verzamelnaam Hessens-Schortens-aardwerk, maar er bestaat ook een plantaardig gemagerde variant onder de naam Tritsum-aardwerk. Aanvankelijk is er binnen deze groep nogal wat variatie. De potten zijn wijdmondig en hebben soms recht omhoogstaande, onverdikte randen zonder profiel en dikke vlakke bodems; de wanden worden steeds boller, wat uiteindelijk resulteert in een eivorm met een wat bolle lensvormige (wankel)bodem. Tegelijk werden nog steeds veel ruwwandige potten uit het Duitse Rijnland gebruikt, maar met minder duidelijke laat-Romeinse kenmerken. In grotere vondstcomplexen komt tevens gladwandig knikwandaardwerk voor. Angelsaksisch aardwerk in een late vorm is alleen in zeer kleine hoeveelheden bekend van Texel, waar op drie locaties fragmenten zijn gevonden. Voorbeelden van nederzettingen uit deze periode zijn wederom Den Burg-Beatrixlaan, Bloemendaal-Groot Olmen (vindplaats 3) en Uitgeest-Dorreeest, maar vermoedelijk ook Den Helder-Torp en Heiloo-Hogeweg.

Periode 3. De derde generatie nederzettingen (circa 650-750)

In deze periode is een verdere toename van het aandeel handgevormd aardwerk zichtbaar. Op vindplaatsen 1 en 2 in Bloemendaal-Groot Olmen is het importaardwerk

fig. 7.37 Hals en rand van een met radstempel versierde Duisburgpot uit Limmen-De Krocht, te dateren in de 10e eeuw. Buikdiameter circa 25 cm (collectie en foto Huis van Hilde, Castricum).

dat kenmerkend is voor de late 7e en eerste helft van de 8e eeuw echter nog in de meerderheid, wat betekent dat kogelpotaardewerk pas na 750 dominant werd. Naast enkele vrij bolle, eivormige Hessens-Schortens-potten zijn vroege kogelpotten al wel in gebruik, maar slechts in beperkte mate. Het ruwwandig draaischijfaardewerk bestaat in deze periode uit hogere en grotere *Wölbwand*-potten ten opzichte van hun voorgangers uit hetzelfde productiegebied. Ook zijn er potten met sterk geprofileerde dekselranden. Een bijzondere vorm heeft het Walsum-aardewerk, dat bestaat uit *Wölbwand*-potten en ook uit flesvormige potten en amforen, vaak met sierlijke golflijnen. Dit aardewerk is gedeeltelijk toe te schrijven aan pottenbakkerscentra in het Vorgebirge, zoals die bij Badorf en Walberberg. Nederzettingen met een duidelijk laat 7e-eeuwse component zijn Schagen-Waldervaart, Uitgeest-De Dog, Uitgeest-Dorreegeest, Den Burg-Beatrixlaan en Bloemendaal-Groot Olmen (vindplaats 1, 2 en 8).

Periode 4. De vierde generatie nederzettingen (circa 750-850)

In deze periode domineert het kogelpotaardewerk. Het gelijktijdige draaischijfaardewerk komt uit productiecentra in het Vorgebirge (Badorf, Eckdorf en Walberberg), de Eifel (Mayen) en de Belgische Maasvallei (Hoei). De potvormen zijn duidelijk anders dan in de voorgaande periode, met een bolle lichaam en meestal een lensvormige bodem. In de 9e eeuw zijn tevens grotere, mooi afgewerkte kogelpotten in gebruik die met schelpgruis zijn gemagerd, waarschijnlijk afkomstig uit het Noord-Duitse kustgebied. Ander 9e-eeuws aardewerk is meestal slechts in zeer kleine aantallen aanwezig, zoals de

Badorfpot met reliëfbandversiering. Tatinger aardewerk, dat ook uit de 9e eeuw dateert, ontbreekt nagenoeg in Noord-Holland, met uitzondering van enkele fragmenten uit Medemblik. Er zijn talloze nederzettingen met aardewerk uit deze periode. De best uitgewerkte nederzettingen zijn Medemblik-Schuitenvoerderslaan, Alkmaar-Ouddorp, Schagen-Waldervaart, Wijk aan Zee-Hoogovens, Uitgeest-Dorreegeest, Uitgeest-De Dog, Den Burg-Beatrixlaan en Bloemendaal-Groot Olmen (vindplaats 8 en 14).

Periode 5. De vijfde generatie nederzettingen (circa 850-1000)

De laatste periode is op basis van het aardewerk moeilijk traceerbaar. Kogelpotaardewerk zou hier nog de belangrijkste aardewerkgroep moeten zijn, maar geen van de randvormen is typisch voor deze periode. Te verwachten is dat tegelijk een geringe hoeveelheid draaischijfaardewerk in omloop was, zoals het Hunneschans-aardewerk uit de late 9e eeuw en het Duisburg-aardewerk uit het midden van de 10e eeuw. Het beperkte gebruik van dit goed dateerbare importaardewerk blijkt uit het feit dat alleen grootschalig onderzochte nederzettingen aardewerkfragmenten (of metaalvondsten) uit de tweede helft van de 9e eeuw hebben opgeleverd. Nederzettingen met aardewerk uit de 9e eeuw bleven vaak bewoond tot in de 10e eeuw, zoals Medemblik-Schuitenvoerderslaan, Wijk aan Zee-Hoogovens, Limmen-De Krocht en Uitgeest-Dorreegeest. Andere nederzettingen lijken pas te zijn gesticht in de 10e eeuw, zoals Alkmaar-centrum.

fig. 7.38 Direct uit het veld: aardewerk uit de Merovingische periode (6e-7e eeuw) uit Bloemendaal-Groot Olmen. Het is bijna uitsluitend geïmporteerd, op een draaischijf vervaardigd aardewerk. Alleen de scherven middenvoor zijn van een handgevormde lokaal vervaardigde pot (foto J. de Koning).

7.5 Discussie

Op basis van de indeling van het aardewerk, en daarmee van de nederzettingen waarin dit aardewerk is aangetroffen, is het mogelijk de onderzoeksthema's die in de inleiding zijn benoemd voor elk van de vijf perioden nader te belichten.

Aardewerk en het bewoningshiaat (periode 0)

Er zijn binnen Noord-Holland talloze nederzettingen bekend uit de Romeinse tijd. Lang is aangenomen dat veel van deze nederzettingen aan het einde van de 3e eeuw verlaten waren.¹³¹ Uitzonderingen zouden Den Burg-Beatrixlaan en Uitgeest-Dorreegeest zijn, aangezien hier zowel bewoning uit de Romeinse tijd als uit de aansluitende Vroege Middeleeuwen werd verondersteld. Voor Den Burg werd continuïteit tot in de Vroege Middeleeuwen niet uitgesloten vanwege de aanwezigheid van specifieke potvormen van draaischijfaardewerk die ook in de Laat-Romeinse tijd voorkomen, gecombineerd met enkele metaalvondsten uit de Laat-Romeinse tijd.¹³² Nu van deze opgraving zowel de sporen uit de Romeinse tijd als die uit de Vroege Middeleeuwen zijn uitgewerkt, blijkt dat de woonerven uit de Romeinse tijd tot circa 330 n.Chr. werden bewoond en de woonerven uit de Vroege Middeleeuwen pas vanaf circa 450/475.¹³³ Ook voor Uitgeest-Dorreegeest werd rekening gehouden met bewoningscontinuïteit, vooral op basis van enkele metaalvondsten die ten onrechte rond 400 werden gedateerd.¹³⁴ Later bleken deze vondsten evengoed vanaf de tweede helft van de 5e eeuw te kunnen dateren en met hernieuwde bewoning in de Vroege Middeleeuwen te kunnen samenhangen.¹³⁵ Dit sluit aan bij de conclusie van het vorige hoofdstuk, namelijk dat de jongste nederzettingen uit de Romeinse tijd uiterlijk tot het midden en wellicht incidenteel tot in de tweede helft van de 4e eeuw bewoond waren.

Vanwege het (vrijwel) ontbreken van nederzettingen uit de tweede helft van de 4e en eerste helft van de 5e eeuw, is aan te nemen dat het inheemse aardewerk uit de Vroege Middeleeuwen *niet* voortbouwt op dat uit de voorgaande periode. Er zijn gebieden in andere delen van Nederland waar wel een voortzetting van een aardewerktraditie vanuit de Romeinse tijd te volgen is, zoals de zandgronden van Drenthe en verder oostwaarts.¹³⁶ Juist in deze streken is in de 4e en vroege 5e eeuw een toevoeging van 'Angelsaksische' stijlelementen aan het bestaande aardewerk zichtbaar, als reactie op culturele invloeden vanuit het Duits-Deense gebied.¹³⁷ We zien bijvoorbeeld in Midlaren-De Bloemert dat aardewerk in Driesum-stijl en zogenaamde *Schalenerne* in Angelsaksische stijl eenzelfde baksel hebben en dus beide lokaal vervaardigd zijn.¹³⁸ In Friesland en zeker in Noord-Holland ontbreekt deze schakel tussen de inheems-Romeinse en Angelsaksische traditie. In Friesland zien we verder iets jongere, vroeg-5e-eeuwse ontwikkelingen bij het 'inheemse' aardewerk in Angelsaksische stijl.¹³⁹ Ook dit aardewerk, gekenmerkt door versieringen met horizontale groeven, visgraatmotieven en cannelures, ribben en *buckels*, ontbreekt in Noord-Holland.¹⁴⁰

¹³¹ Zie bijvoorbeeld de meeste vindplaatsen in het Oer-IJ gebied (Meffert 1998).

¹³² Besteman 1990, 98.

¹³³ Woltering 2017, 275; 2022.

¹³⁴ De Koning 2016, 360.

¹³⁵ Zie de dateringen in hoofdstuk 8; zie ook De Koning 2018.

¹³⁶ Nederzettingen in Drenthe, waar deze ontwikkeling zichtbaar is, zijn Wijster (Van Es 1967) en Midlaren (Nicolay 2008).

¹³⁷ Zie hierover vooral Nieuwhof 2011, 58; 2016, 88-89.

¹³⁸ Zie ook Nieuwhof 2008, 286.

¹³⁹ Taayke 2020, 81.

¹⁴⁰ Determinatie A. Nieuwhof en T. Krol (beiden Universiteit Groningen).

Voor het ontbreken van het vroege aardewerk in Angelsaksische stijl in Noord-Holland zijn drie mogelijke verklaringen te geven. De eerste verklaring is dat dit aardewerk meekwam met een bevolkingsgroep die in de vroege 5e eeuw vanuit de Drentse zandgronden naar het terpengebied (de kustregio van het huidige Friesland en Groningen) gemigreerd was maar niet verder doorreisde. Dat men niet verder doorreisde kan komen doordat er op dat moment genoeg ruimte in het westelijk terpengebied was. Het kan ook zijn dat er toen juist in Noord-Holland nog mensen woonden. Hierdoor waren westelijk van het Vlie geen woongronden meer beschikbaar of lag er hier vanwege deze bewoners juist een militaire of politieke 'claim' op het gebied die immigratie uitsloot. Uit het al besproken aardewerk blijkt echter dat vondsten uit de tweede helft van de 4e en eerste helft van de 5e eeuw in Noord-Holland vrijwel ontbreken, wat deze optie onwaarschijnlijk maakt. Aan te nemen is dat de nieuwe bewoners van het terpengebied in eerste instantie genoeg hadden aan het nieuwe woongebied. De noodzaak om het Vlie over te steken en ook daar nieuwe gebieden te ontginnen, ontbrak simpelweg.

Een tweede verklaring is dat binnen de Noord-Hollandse nederzettingen in deze periode ander aardewerk werd gebruikt, voornamelijk bestaande uit Rijnlandse (Frankische) importen. Het lokaal gemaakte aardewerk uit dezelfde periode is archeologisch nog onherkenbaar, zodat niet is uit te sluiten dat de vroegste vormen van dit aardewerk afweken van het aardewerk in vroeg-Angelsaksische stijl. De vroegste vondsten van importaardewerk in Noord-Holland dateren echter niet vóór de late 5e eeuw, wat ook geldt voor het weinige handgevormde aardewerk dat in associatie met de importen is gevonden. Concrete bewijzen hiervoor zijn enkele potten uit Bloemendaal-Groot Olmen.

Hieruit is een derde verklaring af te leiden, namelijk dat Noord-Holland in de tweede helft van de 4e en eerste helft van de 5e eeuw (vrijwel) onbewoond was. Na het vertrek van de bewoners in de 3e en 4e eeuw kwam het bevolkingsaantal mogelijk onder een soort kritische grens te liggen. Het ontbreken van een sociaal netwerk waarbij eventuele nieuwkomers zich weer konden aansluiten, zoals door de aanwezigheid van een restbevolking in het Fries-Groningse terpengebied het geval was, kan ervoor hebben gezorgd dat Kennemerland en zelfs Texel en Wieringen als woongebied ongeschikt werden geacht.¹⁴¹ Zoals uit hoofdstuk 2 is gebleken, is een ecologische of landschapskundige verklaring voor deze ongeschiktheid niet aan de orde.

Het aardewerk van de nieuwe bewoners (periode 1)

De vroegste aardewerkvondsten uit het begin van de Vroege Middeleeuwen dateren in Noord-Holland op zijn vroegst vanaf de late 5e eeuw, toen de voormalige woongronden na een hiaat of in ieder geval een sterke terugval in bewoning weer in gebruik werden genomen. In het chronologisch overzicht is een verband gelegd met enkele nederzettingen in Midden- en Zuid-Nederland. Hier is grotendeels vergelijkbaar draaischijfaardewerk gevonden, maar zijn de vroegste vondsten enkele generaties ouder. Deze nederzettingen worden toegeschreven aan Bovenrijnse migranten die gezien hun materiële cultuur nauw verbonden waren met het Romeinse leger.¹⁴² Vermoedelijk vervulden deze migranten als *foederati*, oftewel bevriende groepen die

¹⁴¹ Voor de relevantie van een sociaal netwerk, zie Nieuwhof 2011, 63-65.

¹⁴² Roymans et al. 2020, 23.

een verbond (*foedus*) met het Romeinse gezag hadden gesloten, een rol in de militaire controle over het Rijnland. Gezien de sterke overeenkomsten met de materiële cultuur van de 5e-eeuwse nieuwkomers in Noord-Holland, is aan te nemen dat afsplitsingen van deze bevolkingsgroepen in het Rijnland (of verder zuidelijk, in de Zuid-Nederlandse zandgronden) naar het nagenoeg verlaten westelijk kustgebied zijn gemigreerd. Het is niet uit te sluiten dat er nog een kleine restpopulatie aanwezig was waarmee de nieuwkomers vermengd raakten, maar die laat zich niet herkennen in de archeologische resten.

Het aardewerk van deze nieuwkomers in pioniersnederzettingen als Den Burg-Beatrixlaan en Bloemendaal-Groot Olmen bestaat voornamelijk uit gedraaide ruwwandige potten die nog aansluiten op de laat-Romeinse aardewerktraditie. Het gaat hierbij om vaatwerk dat gemakkelijk (en over vrij korte afstand) te verkrijgen was in het veronderstelde herkomstgebied van de Noord-Hollandse immigranten. Voor zover herkenbaar, zijn deze potten geproduceerd in Mayen (Duitse Eifel), maar er zijn waarschijnlijk ook andere Rijnlandse productieplaatsen geweest. De datering van de eerste potten van de nieuwkomers kan worden afgeleid uit vergelijkbare vondsten uit Rijnlandse grafvelden, nederzettingen en productieplaatsen. Op basis van de eerder genoemde argumenten is de komst van de eerste nieuwkomers op zijn vroegst vanaf circa 450/475 aan te nemen.

Uit de samenstelling van de vroegste aardewerkcomplexen in Noord-Holland komt duidelijk naar voren dat er ten tijde van de eerste migranten een grote hoeveelheid importaardewerk in omloop was, tegenover een zeer kleine hoeveelheid handgevoerd aardewerk. Opvallend hierbij is dat de eerste handgevoerde potten net een fractie jonger lijken te zijn dan de oudste gedraaide potten. Dit is enerzijds af te leiden uit het aardewerk dat afkomstig is uit de afvallaag bij vindplaats 3 in Bloemendaal-Groot Olmen: maar liefst 45 van de 46 aangetroffen potten zijn op de draaischijf gemaakt en als importaardewerk aangevoerd, terwijl slechts één pot met de hand gevormd is en mogelijk van lokale makelij is.¹⁴³ Anderzijds komen uit een aangrenzende poel uit de diepste (en dus oudste) lagen *alleen* scherven van importaardewerk.¹⁴⁴ De handgevoerde pot uit de afvallaag is wellicht te beschouwen als startpunt van een nieuwe, regionale traditie die hierna voor perioden 2-3 wordt besproken.

De opkomst van een eigen aardewerktraditie (periode 2)

Nadat de eerste migranten zich in het kustgebied van Noord-Holland hadden gevestigd, zal het aantal nederzettingen gestaag zijn toegenomen. Het aardewerk was aanvankelijk, in periode 2 (circa 550-650), niet veel anders dan het aardewerk uit de pioniersfase. We zien dezelfde ruwwandige, Rijnlandse *Wölbwand*-potten. Deze ondergaan alleen in detail een verandering. De dekselranden van de nauwmondige Alzey 27-potten veranderen doordat de buitenrand iets verder omhoog gekruld wordt, en de wijdmondige Alzey 32/33-potten verliezen de ribbel op de schouder. Daarnaast komt er een toenemend aandeel van *Wölbwand*-potten in gebruik die wat hoger, slanker en minder wijdmondig zijn. Deze potten zijn nog steeds deels toe te schrijven aan Mayen, maar de bakselvariatie wijst ook op andere, vermoedelijk eveneens Rijnlandse pottenbakkers.

¹⁴³ De Koning 2015, 253.

¹⁴⁴ De Koning 2015, 175.

In deze periode zien we voornamelijk op Texel en in veel mindere mate in andere kerngebieden dat er ook gladwandig knikwandaardewerk in gebruik kwam. Dit aardewerk is kenmerkend voor periode 2, waarna het met uitzondering van enkele specifieke typen nauwelijks meer in Noord-Holland voorkwam.

Naast dit importaardewerk was er ook handgevoerd aardewerk in Angelsaksische stijl in omloop, maar gezien de huidige vondsten uitsluitend op Texel – en in kleine aantallen. Waarschijnlijk hangt het voorkomen op Texel samen met de nauwe banden die bewoners van dit eiland hadden met de bewoners van het gebied aan de overzijde van het Vlie (het huidige Friesland, Groningen en Noord-Duitsland). Deze banden leidden ook tot het ontstaan van ‘eigen’ aardewerk, in de vorm van het Hessens-Schortens-aardewerk. Het gaat om tamelijk eenvormige potten met een magering van steengruis, die bij de sterk verwante potten van Tritsum-aardewerk is vervangen door plantaardig materiaal.

Gedurende periode 2 neemt het percentage handgevoerd aardewerk ten opzichte van de vondsten uit periode 1 vermoedelijk toe. Dit is echter moeilijk aan te tonen, omdat ook binnen de grotere vondstcomplexen geen duidelijk stratigrafisch onderscheid is te maken tussen aardewerk uit periode 1 en periode 2. Vooral in Den Burg-Beatrixlaan zien we een relatief groot aandeel van handgevoerd aardewerk in periode (1-)2, in tegenstelling tot alle andere vindplaatsen in Noord-Holland. Meer dan 70% van het aardewerk dat toen in Den Burg werd gebruikt, was op de draaischijf vervaardigd en afkomstig van Rijnlandse pottenbakkers. Het percentage is zelfs 80% als we de hierop volgende periode (periode 3) meetellen.¹⁴⁵ Hieruit kunnen we concluderen dat gedurende circa 550-750 niet meer dan 20-30% van het aardewerk lokaal en met de hand vervaardigd was. Dit aandeel neemt pas sterk toe in de Karolingische periode (periode 4), toen het percentage handgevoerd aardewerk in Den Burg bijna 70% was.¹⁴⁶ Het handgevoerde aardewerk uit perioden 1 en 2 vertegenwoordigde voor het eerst sinds de Laat-Romeinse tijd weer een eigen aardewerktraditie. Binnen deze traditie is mogelijk een vormontwikkeling te zien, maar dit is door het ontbreken van vindplaatsen met stratigrafisch van elkaar gescheiden contexten moeilijk te bewijzen. Uitgangspunt voor de veronderstelde ontwikkeling zijn de handgevoerde potten van Den Burg-Beatrixlaan, evenals de handgevoerde, tulpvormige pot van Bloemendaal-Groot Olmen (zie fig. 7.15).

De tulpvormige pot is gedateerd door de vondstassociatie met *Wölbwand*-potten die zowel aan periode 1 als aan periode 2 kunnen worden toegeschreven. De pot heeft de vorm en de zware bodem van een *Wölbwand*-pot, maar het knopootje op de schouder lijkt een eigen element, mogelijk geïnspireerd door Angelsaksische aardewerk. Het baksel is vermoedelijk plantaardig gemagerd, maar dat is moeilijk te zien doordat de pot aan de buiten- en binnenzijde geheel gladgestreken is. Op de breuk is in ieder geval geen steengruis te zien.

Vergelijkbare, ook plantaardig gemagerde potten kennen we vooralsnog binnen Noord-Holland alleen van Den-Burg-Beatrixlaan. Hier zien we tevens de grootste variatie binnen het tamelijk eenvormige handgevoerde aardewerk. Naast organisch gemagerde, tulpvormige potten, sommige met knop- of snoeroortjes op de schouder, gaat het om bijna eenledige, echte eivormige potten met een ‘slordige’

¹⁴⁵ Woltering 2022.; zie ook De Koning 2022, tabel 3.3.

¹⁴⁶ Woltering 2022.

onbewerkte rand, emmervormige potten met een bijna verticale rand, en potten met een al iets uitgevouwen rand, een S-profiel en een wat bollere vorm waarin we al de latere kogelpot herkennen. De laatste potten horen in de Dorestad-typologie tot type HIII; ze hebben veelal een wankel bodem (*Wackelboden*).

Vermoedelijk zien we genoemde ontwikkeling juist goed op Texel, omdat hier na de komst van de eerste immigranten tamelijk snel sprake was van een relatief groot aantal nederzettingen.¹⁴⁷ Eindresultaat was dat het aardewerk in Angelsaksische stijl, dat zijn wortels in meer noordoostelijke gebieden had, op Texel verdween. Daarna werd het gebruiksaardewerk gedurende periode 2 hier en ook elders in Noord-Holland gevormd door uit het Rijnland geïmporteerde *Wölbwand*-potten en lokaal gemaakte, hierop geïnspireerde potten.

De opkomst van de kogelpot (periode 3)

In periode 3 (circa 650-750) zien we nog steeds een dominantie van geïmporteerd draaischijfaardewerk. Kenmerkend voor deze periode zijn, ten opzichte van de oudere exemplaren, wat grotere en hogere *Wölbwand*-potten, met een ruwwandig baksel. Daarnaast zijn dergelijke potten als Walsum-aardewerk steeds vaker uitgevoerd in een baksel dat we kennen van pottenbakkerscentra in het Vorgebirge (bijvoorbeeld Badorf en Walberberg).

In deze periode neemt het percentage handgevoerd aardewerk ten opzichte van de voorgaande periode vermoedelijk verder toe, ook al ontbreken hiervoor bewijzen uit stratigrafisch goed gedateerde contexten. Het handgevoerde aardewerk is in deze periode eenvormig en zouden we als 'proto-kogelpot' (Dorestad-type HIII) kunnen omschrijven. Tegelijk komen ook de eerste echte kogelpotten voor, maar bij randfragmenten zijn deze veelal niet goed meer te onderscheiden van de wat steilere emmer- of eivormen van type HIII.¹⁴⁸ Waarschijnlijk kwamen beide vormen nog tot in de 8e eeuw naast elkaar voor.

De dominantie van de kogelpot (periode 4)

Vanaf periode 4 is er een belangrijke omslag zichtbaar in de verhouding tussen importen lokaal of regionaal gemaakt aardewerk. Het geïmporteerde draaischijfaardewerk komt nog steeds uit dezelfde gebieden: het Rijnland rondom Keulen (Vorgebirge), de regio rond Mayen (Eifel-gebied) en waarschijnlijk ook de regio rond Hoi (Midden-Maasvallei). Ten opzichte van de lokaal of regionaal met de hand vervaardigde kogelpotten is dit aardewerk in periode 4 sterk in de minderheid. In Den Burg-Beatrixlaan bestaat het aardewerk uit deze periode voor bijna 65% uit kogelpot, en in Uitgeest-De Dog voor maar liefst 80%.¹⁴⁹

Deze opvallende afname in het gebruik van draaischijfaardewerk houdt vermoedelijk verband met het veranderde politieke, sociale en economische netwerk waartoe Noord-Holland na inlijving door de Franken (vanaf circa 719) ging behoren. Het is mogelijk dat gedurende de late 7e en vroege 8e eeuw, in een periode van een Fries-Frankische machtsstrijd om het centrale Nederlandse rivierengebied, de aanvoer van

¹⁴⁷ Gebaseerd op karteringsgegevens (Woltering 1979).

¹⁴⁸ Voor de datering van de eerste kogelpotten, zie ook Verhoeven 1998, 252.

¹⁴⁹ De Koning 2023, tabel 5. Vermoedelijk is het werkelijke percentage handgevoerd aardewerk iets hoger, omdat er tijdens de selectie van het te determineren aardewerk een voorkeur was voor importaardewerk. Juist alle scherven draaischijfaardewerk zijn wel geselecteerd, maar misschien niet alle kogelpotranden.

Frankische *Wölbwand*-potten al was gestagneerd.¹⁵⁰ Dit kan de aanzet hebben gegeven tot het toenemend belang van de kogelpot, doordat de aanvoer vanuit de Frankische gebieden niet meer gegarandeerd was en lokale productie belangrijker werd. Ook voor het bewijzen van deze ontwikkeling ontbreken de goed gestratificeerde (of kortdurend bewoonde) vindplaatsen. Te denken valt aan een nederzetting uit de late 7e eeuw of vroege 8e eeuw, met een enkele Walsum-pot en verder alleen handgevoerde, eivormige proto-kogelpotten (type HIII) en vooral vroege kogelpotten (type HIA). Uitgeest-De Dog zou zo'n periode kunnen bevatten, maar deze is (nog) niet als zodanig uit het gehele vondstcomplex te halen.

Voor kogelpotten wordt meestal een lokale herkomst verondersteld, maar een groep makkelijk te onderscheiden kogelpotten met schelpgruis wijst als gidsfossiel voor periode 4 op een productie elders, in het Duitse kustgebied (vooral Nordfriesland).¹⁵¹ Deze kogelpotten, die maar in beperkte mate in Noord-Holland zijn gevonden, wijzen op onderlinge uitwisseling tussen de bewoners van het West-Nederlandse en Noord-Duitse kustgebied.

Het verdwijnen van importaardewerk (periode 5)

Hoewel het grootste deel van het aardewerk al vanaf periode 4 bestaat uit handgevoerde kogelpotten, zijn we voor de datering van archeologische complexen toch meestal afhankelijk van het draaischijfaardewerk dat werd geïmporteerd uit het Rijnland en de Maasvallei. De grootschalige en industriële productiewijze van dit aardewerk zorgde voor een dusdanige standaardisatie dat er duidelijk chronologische trends zijn te onderscheiden in de vormontwikkeling, zodat soms ook kleine randfragmenten van een Badorf- of Pingsdorf-pot voldoende bruikbaar zijn om een (jonger-dan-)datering te leveren.

Lastiger is om te bepalen hoelang bepaalde soorten aardewerk in omloop bleven. Vaak wordt voor het Karolingisch draaischijfaardewerk een einddatering rond 850 gegeven, maar dit is weinig onderbouwd en heeft meer met de archeologische fasering van Dorestad en de daarvan afgeleide typologie te maken dan met de werkelijke omlooptijd van het desbetreffende type aardewerk. Zo blijkt uit de Badorfpotten die de zilverschatten van Westerklijf (I en II) bevatten dat deze ná respectievelijk 850 en 875 in de grond zijn beland en dus zeker tot die tijd in omloop waren.¹⁵² We mogen ervan uitgaan dat nederzettingen vanaf het midden van de 9e eeuw ook nog Karolingisch importaardewerk bevatten, maar dat het meeste aardewerk vanaf toen kogelpot was. Van jongere, 10e- of 11e-eeuwse nederzettingen, zoals Assendelft, weten we dat Karolingisch aardewerk toen nagenoeg afwezig was. Ergens tussen de late 9e eeuw en de late 10e eeuw is dit aardewerk geheel verdwenen, wat ook wordt bevestigd door de chronologie van de productieplaatsen. Zo is van Badorf inmiddels bekend dat hier na het midden van de 10e eeuw niet meer werd geproduceerd.¹⁵³

Voor Noord-Holland is het de vraag of er na het jaar 850, toen Dorestad als Frankisch leengoed in handen kwam van de Deense krijgsheer Rorik, nog draaischijfaardewerk uit het Frankische Rijn- en Maasland werd aangevoerd, een situatie vergelijkbaar met de vroege 8e eeuw toen Fries-Frankische conflicten een rol

¹⁵⁰ Voor een bespreking van deze machtsstrijd, zie hoofdstuk 9.

¹⁵¹ De Koning et al. 2020b, 188-189.

¹⁵² Besteman 2007, 65.

¹⁵³ Kottmann 2015, 495.

speelden.¹⁵⁴ Naast de veranderde situatie in Dorestad traden er na 900 ook belangrijke veranderingen op in de productiegebieden, zoals in het Vorgebirge. Hier ontwikkelden de met radstempel versierde Badorf-potten met lensbodem (zie fig. 7.39) zich langzaam tot de beschilderde Pingsdorf-potten met geknepen standvoet.

fig. 7.39 Badorf-aardewerk uit de 8e-9e eeuw, met de voor dit aardewerk kenmerkende radstempel-versiering. De scherf is gevonden in Heiloo, vlakbij de oudste door Wilibrordus gestichte kerk, nu het Witte Kerkje (foto J. de Koning).

Medemblik: een Frankische stichting (periode 4)

De door Besteman en later door anderen gesuggereerde laat-7e-eeuwse begindatering van de handelsplaats Medemblik is gebaseerd op de toenmalige kennis van het aardewerk.¹⁵⁵ Op grond van de huidige aardewerkkennis is deze begindatering ter discussie te stellen. Dit beïnvloedt mogelijk de interpretatie van de handelsplaats als 7e-eeuwse, 'Friese' of als latere 'Frankische' stichting. Belangrijk hierbij is het moment dat het gebied rond Medemblik door de Franken werd ingelijfd. Als wordt aangenomen dat de veroveringen door de Frankische legeraanvoerder Karel Martel zich in 719 of 720 tot Kennemerland beperkten, is een verovering van het gebied rond Medemblik in 734 te dateren – toen ook Wieringen, Texel en Friesland tot aan de Lauwers werden veroverd.¹⁵⁶

Besteman noemde destijds de datering van de Dorestad-typen HIII, WVII, WIX en WX als argument voor een laat-7e-eeuwse aanvang van Medemblik.¹⁵⁷ Hieraan zou voor grijs aardewerk type WVI toegevoegd kunnen worden, een type dat in 2009 door Van

¹⁵⁴ Voor het in leen ontvangen van Dorestad door Rorik, zie Jongbloed 2008, 28-29.

¹⁵⁵ Besteman 1974a; 1977.

¹⁵⁶ Zie de discussie in hoofdstuk 9.

¹⁵⁷ Besteman 1974a, 98.

Es en Verwers nog als 'vroeg' binnen het Dorestad-aardewerk werd beschouwd.¹⁵⁸ De hier genoemde typen zijn inderdaad in Medemblik vertegenwoordigd, maar niet talrijk. De grote meerderheid van het aangetroffen aardewerk wordt door Besteman later gedateerd, tussen 750 en 900. Een kleine groep ruwwandige varianten van steilwandige potten en enkele kommen uit Mayen of Badorf konden niet in een bakselgroep van Dorestad geplaatst worden. Een laatste groep bestaat uit ruwwandige scherven die niet aan Mayen of Badorf toegeschreven konden worden, maar die waarschijnlijk vooral uit Walberberg-aardewerk bestaan.

De potten van type HIII zijn in alle gevallen gemagerd met steengruis. De fragmenten uit Medemblik behoren tot ovale potten met een licht uitgevouwen rand, terwijl echt eivormige potten ontbreken. Op grond van vergelijkingen met aardewerk uit Warendorf, Haithabu en Oldenburg (Duitsland) kan dit aardewerk in de 7e-8e eeuw worden gedateerd.¹⁵⁹ In Den Burg-Beatrixlaan en Wijnaldum-Tjitsma zijn deze potten goed vertegenwoordigd, maar daar is een deel ook organisch gemagerd (Tritsum-aardewerk), dikwandiger en voorzien van nauwelijks uitgevouwen randen.¹⁶⁰ In Wijnaldum bleek dat dit aardewerk vermoedelijk gebruikt werd tot in de 8e en mogelijk zelfs tot in de 9e eeuw (naast het vroege kogelpotaardewerk), maar wel in veel mindere mate dan in de 6e-7e eeuw.¹⁶¹ Hoewel een laat-7e- of vroeg-8e-eeuwse datering voor HIII-aardewerk niet is uit te sluiten, vormt dit geen sluitend bewijs voor een dergelijke vroege datering van de vondsten uit Medemblik.

Van de grijze en gesmoorde potten van typen WV en WVI is inmiddels duidelijk dat deze op zijn vroegst uit de Karolingische periode dateren, met een begindatering rond het midden van de 8e eeuw. Er zijn namelijk geen vondstcomplexen bekend waarbij dit aardewerk gevonden is zonder associatie met typisch Karolingisch aardewerk (onder andere reliëfbandamforen).¹⁶² Dit blijkt het duidelijkst uit de vondsten van Leiderdorp-Plantage, waar Verhoeven voor typen WVI tot een datering komt tussen 750 en 875.¹⁶³ Ook de biconische pot van type WVII, in Medemblik vertegenwoordigd met één scherf, blijkt tot ver in de 9e en zelfs nog tot in de 10e eeuw voor te komen.¹⁶⁴

Op een mogelijke datering vanaf de late 7e eeuw kunnen vooral de ruwwandige varianten van de steilwandige potten wijzen. Het gaat om relatief kleine en onversierde potten, die daarmee afwijken van het Walsum-aardewerk.¹⁶⁵ In de nieuwste versie van de Dorestad-typologie is het Walsum-aardewerk, waaronder amforen en *Wölbwand*-potten, geschaard onder type WXIV.¹⁶⁶ De toewijzing van de steilwandige potten aan type WIX is onveranderd gebleven. Tussen beide typen zit een chronologisch verschil, waarbij type WXIV wordt beschouwd als de laat-Merovingische voorganger van type WIX.¹⁶⁷ In Medemblik komt alleen type WIX voor, in een relatief groot aantal.¹⁶⁸ Het merendeel van dit aardewerk is toe te schrijven aan de productieplaats Walberberg (bakselgroepen w3, w4 en w8). Het aardewerk is vervaardigd uit dezelfde klei als de

¹⁵⁸ Van Es & Verwers 1980, 152; 2009, 235.

¹⁵⁹ Respectievelijk Röber 1990 en Steuer 1974.

¹⁶⁰ De Koning 2023.

¹⁶¹ De Koning et al. 2020b, 167.

¹⁶² Zie bijvoorbeeld de vondsten van Wijk bij Duurstede-Veilingterrein (De Koning 2012, 217) en Susteren-Sint Salvator (De Koning, in voorb.).

¹⁶³ Verhoeven 2016, 184-185.

¹⁶⁴ Verhoeven & Van der Voet 2013, 48-49.

¹⁶⁵ Van Es & Verwers 2009; zie ook De Koning 2012, 131, 176-178.

¹⁶⁶ Van Es & Verwers 2009.

¹⁶⁷ Van Es & Verwers 2009, 151.

¹⁶⁸ Besteman 1974a, 84-85.

Badorf-potten, maar met een toevoeging van grof zand en minuscule steengruisbrokjes als magering. Besteman dateert het aardewerk van type WIX in de (vroeg) 8e eeuw, maar een datering vanaf het midden van deze eeuw is op basis van de huidige stand van onderzoek waarschijnlijker.¹⁶⁹

Samenvattend ontbreekt in Medemblik overtuigend bewijs voor een laat-7e-eeuwse of zelfs een vroeg-8e-eeuwse fase. Deze conclusie blijkt ook uit een vergelijking met het vondstcomplex van Schagen-Waldervaart, waar deze vroege fase wel is vertegenwoordigd.¹⁷⁰ Tot de vondsten uit de Merovingische periode behoren op deze vindplaats fragmenten van zes handgevormde, eivormige potten en tien fragmenten van geïmporteerd aardewerk. Onder het handgevormde aardewerk bevinden zich fragmenten met zowel schelpgruis- als plantaardige magering. Een enkel fragment toont een duidelijke, verdikte wankelbodem. Onder het importaardewerk bevinden zich enkele fragmenten van tonvormige potten van type WIX, naast twee fragmenten van een onversierde knikwandpot. Voor de potten van het type WIX worden ook de bakselgroepen uit Walberberg (w3, w4 en w8) onderscheiden. Daarnaast presenteert Diederik onder type WXIII een verzamelgroep van niet in de typologie passende fragmenten; hiertoe behoren vier met golflijnen versierde fragmenten van Walsum-aardewerk die karakteristiek zijn voor de laat-Merovingische periode en die we nu als type WXIV zouden onderscheiden.¹⁷¹ Het ontbreken van juist dit aardewerk in Medemblik is cruciaal voor het vaststellen van een latere datering dan door Besteman is gesuggereerd.

Medemblik is te beschouwen als een nieuwe stichting in een op dat moment nog (vrijwel) onbewoond gebied. Een verklaring voor deze stichting, gekoppeld aan een begindatering rond het midden van de 8e eeuw, is de inlijving van de kop van Noord-Holland in het Frankische gebied na de ‘Slag aan de Boorne’ (734). Varend vanuit Dorestad over de Vecht naar het Almere (het huidige IJsselmeer) is een bruggenhoofd in een verder nog onbewoond gebied politiek-economisch gezien van groot belang. Vanuit Frankische optiek was de aanwezigheid van een Frankische enclave in het nieuw veroverde gebied cruciaal als ‘springplank’ voor de verdere verovering van het Nederlands-Duitse kustgebied. Tegelijk was het een zeer strategische plek om de belangrijke vaarroute over het Almere te controleren en hier belasting op de verhandelde waar te kunnen innen.

7.6 Conclusie

Uit de aardewerkvondsten die in dit hoofdstuk zijn besproken, blijkt dat de vroegste post-Romeinse nederzettingen in Noord-Holland sterk lijken op de ‘Frankische’ nederzettingen in Zuid-Nederland, zoals Gennep-Stamelberg en Alphen-Kerkackers. In de Noord-Hollandse pioniersnederzettingen ontbreekt echter een laat-4e- en vroeg-5e-eeuws component, zodat een begindatering vanaf circa 475 is aan te nemen. De vroegste aardewerkcomplexen in Noord-Holland worden gekenmerkt door een groot aandeel van ruwwandig draaischijf-aardewerk, afkomstig uit het Duitse Rijnland. Eenmaal gevestigd in het gehele

¹⁶⁹ Besteman 1974a, 95.

¹⁷⁰ Diederik 1982.

¹⁷¹ Diederik 1982, 63-64. Diederik heeft deze groep WXIII genoemd, wat enigszins verwarrend is aangezien dit in de Dorestadtypologie een verzamelgroep is voor uitzonderlijke en niet in de typologie onder te brengen fragmenten (*miscellaneous*; Van Es & Verwers 1980, 109-110).

kustgebied vormden deze nederzettingen de basis voor een gestage bevolkings-groei. Ook in de hierop volgende perioden (6e-7e eeuw) werd Noord-Holland ruim voorzien van Rijnlands importaardewerk.

Tegelijkertijd komt er een ‘eigen’ traditie van handgevormd en lokaal vervaardigd aardewerk tot ontwikkeling in het kustgebied. In Noord-Hollandse sites is dit aanvankelijk bijna afwezig, maar in het noordelijk kustgebied bestond wel degelijk een rijke ‘eigen’ aardewerktraditie: het aardewerk in Angelsaksische stijl. Dit aardewerk is tot op heden alleen, en met slechts weinig vondsten, vertegenwoordigd op Texel, maar maakt al snel plaats voor het Hessens-Schortens-aardewerk. Dit zijn vooral eenledige, onversierde ei- of emmervormige potten, soms met een knop- of snoeroor op de schouder, als ‘herinnering’ aan het aardewerk in Angelsaksische stijl. Aanvankelijk is dit aardewerk met plantaardig materiaal of met steengruis gemagerd. De laatste groep ontwikkelt zich naar wat we proto-kogelpotten zouden kunnen noemen. De bodem wordt steeds ronder en uiteindelijk ontstaat zo de kogelpot, als het kenmerkende aardewerk vanaf de 8e eeuw.

De huidige kennis van met name het Karolingische importaardewerk heeft ook geleid tot een herinterpretatie van de stichting van Medemblik, in een tot dan toe onbewoond deel van Noord-Holland. Aanvankelijk werd uitgegaan van een datering in de late 7e eeuw, wat een Friese stichting zou impliceren. Een datering vanaf circa 734 is veel waarschijnlijker en daarmee moet Medemblik gezien worden als een Frankische stichting, te dateren ná de Frankische verovering van het westelijk kustgebied. Medemblik en omgeving als Frankisch bruggenhoofd was niet alleen een prima uitvalsbasis voor de verdere verovering van het Nederlands-Duitse kustgebied, het was ook de ideale plek om de handelsroute over het Almere te controleren en hier tol te kunnen heffen. ◀

Literatuur

- Bakker, L., 1981: Spätromische Befestigungen und frühmittelalterliche Kirche von St. Peter und Paul. In: J. Metzler, J. Zimmer und Lothar Bakker (red.), *Ausgrabungen in Echternach*, 269-355.
- Bardet, A.C., 1995: Pottery Traded to Dorestad: some Exploratory Archaeometrical Analyses of Early Medieval Rhenish Wares. In: *Berichten van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek* 41, 187-230.
- Berg, T. van de, 1990: *De Karolingische nederzetting bij Wijk aan Zee* (= doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.
- Besteman, J.C., 1974a: Carolingian Medemblik. *Berichten van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek* 24, 43-106.
- Besteman, J.C., 1974b: Frisian salt and the problem of salting in North-Holland. *Berichten van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek* 24, 171-176.
- Besteman, J.C., 1977: Karolingisch Medemblik. De vroeg-middeleeuwse sporen aan de Schuitenvoerderslaan. *West-Frieslands Oud en Nieuw* 44, 251-271.
- Besteman, J.C., 1990: North Holland AD 400-1200: turning tide or tide turned? In: J.C. Besteman, J.M. Bos & H.A. Heidenga (red.), *Medieval Archaeology in the Netherlands*. Assen, 91-120.

- Besteman, J.C., 1997: De vondst van Westerklijf, gemeente Wieringen. Een zilverschat uit de Vikingperiode. *Oudheidkundige mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 77, 199-226.
- Besteman, J.C., 1999: Viking silver on Wieringen. A Viking Age silver hoard from Westerklijf on the former isle of Wieringen (province of North Holland) in the light of the Viking relations with Frisia. In: H.J. Sarfatij, W.J.H. Verwers & P.J. Woltering (red.), *In discussion with the past. Archaeological studies presented to W.A. van Es*, 253-266. Zwolle/Amersfoort.
- Besteman, J.C., 2007: Westerklijf II: A second Viking silver hoard from the former island of Wieringen. *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 93-94, 5-80.
- Besteman, J.C., & A.J. Guiran, 1987: An early peat bog reclamation area in medieval Kennemerland. Assendelver Polders. In: R.W. Brandt, W. Groenman-Van Waateringe and S.E. van der Leeuw (eds.), *Assendelver Polder Papers 1. Cingula* 10. Amsterdam, 297-332.
- Boeles, P.C.J.A., 1951: *Friesland tot de elfde eeuw*. Den Haag.
- Diederik, F., 1982: Molenweg, Waldervaart. Een Vroeg-Middeleeuwse nederzetting te Schagen. *Westerheem* 31, 53-68.
- Diederik, F., 2010: Bergen-School Peecklaan. *De archeologische kroniek van Noord-Holland 2009*, 29-30.
- Dijkstra, J., 1998: Archeologisch Onderzoek in de binnenstad van Tiel juni t/m september 1996. Lokaties Koornmarkt en Tol-Zuid. *Rapportage Archeologische Monumentenzorg* 57. Amersfoort, 68.
- Dijkstra, M.F.P., 2011: *Rondom de mondingen van Rijn en Maas. Landschap en bewoning tussen de 3e en 9e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek* (= dissertatie Universiteit van Amsterdam). Leiden.
- Dijkstra, M.F.P., 2019: *Het aardewerk en overige keramiek van de opgraving Den Helder-Het Torp (1964-1966)* (= ongepubliceerd manuscript t.b.v. deelrapportage opgraving Het Torp).
- Dijkstra, M.F.P., J. de Koning & S. Lange, 2006: *Limmen-De Krocht. De opgraving van een middeleeuwse plattelandnederzetting in Kennemerland* (= AAC-rapport 41). Amsterdam.
- Dijkstra, M.F.P., en J. de Koning, 2017: All Quiet on the western front? The western Netherlands and the “North Sea Culture” in the Migration Period. In: J. Hines & N. Jssennagger: *Frisians and their North Sea Neighbours. From the fifth century to the Viking Age*. Woodbridge, 53-73.
- Es, W.A. van, 1967: *Wijster. A native village beyond the imperial frontier, 150-425 AD* (= Palaeohistoria 19). Groningen.
- Es, W.A. van & W.J.H. Verwers, 1980: *Excavations at Dorestad 1. The harbour: Hoogstraat I* (= Nederlandse oudheden 9/Kromme Rijn Project 1). Amersfoort.
- Es, W.A. van & W.J.H. Verwers, 2009: *Excavations at Dorestad 3. The River area: Hoogstraat O, II-IV* (= Nederlandse oudheden 16). Amersfoort.
- Gerrets, D.A., 2010: *Op de grens van land en water. Dynamiek van landschap en samenleving in Frisia gedurende de Romeinse tijd en volksverhuizingstijd* (= dissertatie Rijksuniversiteit Groningen/Groningen Archaeological Studies 13). Groningen.
- Gerrets, D.A. & J. de Koning, 1999: Development of the settlement on the terp Wijnaldum-Tjitsma. In: Besteman, J.C., J.M. Bos, D.A. Gerrets, H.A. Heidinga & J. de Koning (red.), *The excavations at Wijnaldum. Reports on Frisia in Roman and Medieval times, volume 1*, 73-125. Rotterdam/Brookfield.
- Giertz, W., 1996: Middle Meuse valley ceramics of Huy-type: a preliminary analysis. *Medieval Ceramics* 20, 33-64.

- Gross, U., 1992: Zur rauhwandigen Drehscheibenware der Völkerwanderungszeit und des frühen Mittelalters. *Fundberichte aus Baden-Württemberg* 17/1, 423-440.
- Hagers, J.K. & M.M. Sier, 1999: *Castricum-Oosterbuurt, bewoningssporen uit de Romeinse tijd en middeleeuwen* (= Rapporten Archeologische Monumentenzorg 53). Amersfoort.
- Ham, N. van der, 2011: *Archeologisch onderzoek tijdens de ontgravingen voor de aanleg van de fietstunnel aan de Damweg Schoorlham (gemeente Bergen). Archeologische begeleiding, protocol proefsleuven* (= Archeomedia-Rapport A10-057-R). Nieuwekerk aan de IJssel.
- Hiddink, H.A., 2010: *Romeins aardewerk van de Zuid-Nederlandse zandgronden* (= Materiaal en Methoden 2). Amsterdam.
- Höltken, T., 2003: Keramikfunde des 8.-10. Jahrhunderts vom Heumarkt in Köln. *Kölner Jahrbuch* 39, 511-566.
- Jongbloed, H.H., 2008: ‘Cold case’ Upladen (oktober 1016). Godfrieds prefectuur tussen grote politiek en dynastieke competitie. *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 11, 7-68. Hilversum.
- Keller, C., 2004a: Badorf, Walberberg und Hunneschans zur zeitlichen Gliederung Karolingerzeitlicher Keramik vom Köln-Bonner Vorgebirge. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 34, 125-137.
- Keller, C., 2004b: Pottery production in Badorf and Walberberg during the Carolingian period. In: R. Simek & U. Engel (red.), *Vikings on the Rhine. Recent research on early medieval relations between the Rhinlands and Scandinavia*. Wenen, 155-166.
- Kluge-Pinsker, A., 1988: *Die Entwicklung der Keramikproduktion in Duisburg im 9. und 10. Jahrhundert*. Frankfurt am Main.
- Kluge-Pinsker, A., 2001: *Produktion und Verbrauch von Keramik im mittelalterlichen Duisburg des 9.-10. Jahrhunderts* (= Archäologie und Denkmalpflege in Duisburg 5). Duisburg.
- Koning, J. de, 1992: *Het aardewerk van de vroegmiddeleeuwse nederzetting Uitgeest-De Dog* (= doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.
- Koning, J. de, 2005: *Alphen in de vijfde eeuw. Definitieve opgraving van een vroegmiddeleeuws nederzettingcomplex op de Kerkackers te Alphen (Alphen-Chaam)* (= ADC-rapport 518). Amersfoort.
- Koning, J. de, 2008: *De vroegmiddeleeuwse nederzetting Uitgeest-De Dog*. Typescript. Amsterdam.
- Koning, J. de, 2012: *Het aardewerk*. In: J. Dijkstra (red.): *Het domein van de boer en de ambachtsman. Een opgraving op het terrein van de voormalige fruitveiling te Wijk bij Duurstede: een deel van Dorestad en de villa Wijk archeologisch onderzocht* (= ADC Monografie 12). Amersfoort, 117-236.
- Koning, J. de, 2015: *Onder het stuifzand. Verstoven vroegmiddeleeuwse nederzettingen in het nationaal park Zuid-Kennemerland bij Bloemendaal. De opgravingscampagnes Groot Olmen 2005, 2006 en 2007* (= Hollandia reeks 400). Zaandijk.
- Koning, J. de, 2016: *Terug naar Dorregeest... Uitgeest-Dorregeest, offerplaats en nederzetting en kerk. Bewoning en grafritueel vanaf de late ijzertijd tot de late middeleeuwen* (= Hollandia reeks 500). Zaandijk.
- Koning, J. de, 2018: Trans Flehum. Wijnaldum, Den Burg, Texel, Westergo: het Vlie als verbinder en grens. In: A. Nieuwhof, E. Knol & J. Schokker (red.), *Fragmenten uit de rijke wereld van de archeologie. Opgedragen aan Ernst Taayke bij zijn afscheid als beheerder van het Noordelijk Archeologisch Depot in Nuis* (= Jaarverslagen van de vereniging voor

- terpenonderzoek 99). Groningen, 146-156.
- Koning, J. de, 2019: Heiloo Kuin. Betreden veen en een kuil uit de late ijzertijd. In: *Archeologische Kroniek Noord-Holland 2018*, 58-61.
- Koning, J. de, 2020: Vroegmiddeleeuws aardewerk. In: R.D. Hoegen, Twee schepen en een kade uit de vroege middeleeuwen. LR68: archeologisch onderzoek bij het graven van de Vikingrijn in Leidsche Rijn (Utrecht). *Basisrapportage Archeologie* 83. Utrecht, 95-108.
- Koning, J. de, 2022: Het vroegmiddeleeuwse aardewerk. In: P.J. Woltering, 2022: *Bewoningsgeschiedenis van Texel. De opgravingen aan de Beatrixlaan in Den Burg (Vroege Middeleeuwen, 475-900 n.Chr.)*. (= Noord-Hollandse Archeologische Publicaties 13). Castricum.
- Koning, J. de, 2023: Middeleeuws aardewerk voor circa 1000 AD. In: H. Stoepker (red.), *Sporen van Susteren, archeologische vondsten uit een Karolingisch klooster en een adellijk vrouwenstift* (= Nederlandse Archeologische Rapporten 073). Venlo, 641-728.
- Koning, J. de & A. Nieuwhof, 2020a: Introduction to the pottery at Wijnaldum-Tijtsma. In: A. Nieuwhof (red.): *The excavations at Wijnaldum. Volume 2: Handmade and wheel-thrown pottery of the first millennium AD* (= Groningen Archaeological Studies 38), 41-46.
- Koning, J. de & A. Nieuwhof, 2020b: Merovingian pottery at Wijnaldum in context. In: A. Nieuwhof (red.): *The excavations at Wijnaldum. Volume 2: Handmade and wheel-thrown pottery of the first millennium AD* (= Groningen Archaeological Studies 38), 147-157.
- Koning, J. de, D. Gerrets & A. Nieuwhof, 2020a: Wheel-thrown pottery research of the Merovingian and Carolingian periods at Wijnaldum. In: A. Nieuwhof (red.): *The excavations at Wijnaldum. Volume 2: Handmade and wheel-thrown pottery of the first millennium AD* (= Groningen Archaeological Studies 38), 99-146.
- Koning, J. de, A. Nieuwhof & D.A. Gerrets, 2020b: Handmade pottery of the Merovingian and Carolingian periods at Wijnaldum. In: A. Nieuwhof (red.), *The excavations at Wijnaldum. Volume 2: Handmade and wheel-thrown pottery of the first millennium AD* (= Groningen Archaeological Studies 38), 159-191.
- Kottmann, A., 2015: St. Walburga in Meschede. Der karolingische Bau und das Schalltopfensemble (= *Tübinger Forschungen zur historischen Archäologie* 5). Büchenbach.
- Krol, T.N., 2006: Angelsaksisch aardewerk in Noord-Nederland. Nieuwe perspectieven op het Noordnederlandse kustgebied na het bewoningshaat in de vierde eeuw. *De Vrije Fries* 86, 9-32.
- Krol, T.N., M. Dee & A. Nieuwhof, 2020: The chronology of Anglo-Saxon style pottery in radiocarbon dates: improving the typo-chronology. *Oxford Journal of Archaeology* 2020, 410-441.
- Lanting, J.N. & J. van der Plicht, 2010: De ¹⁴C chronologie van de Nederlandse pre- en protohistorie VI: Romeinse tijd en Merovingische periode. Deel A: historische bronnen en chronologische thema's. *Palaeohistoria* 51/52, 27-168.
- Meffert, M., 1998: *Ruimtelijke relaties in het Oer-IJ-estuarium in de Romeinse IJzertijd met nadruk op de Assendelver polders* (= dissertatie Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.
- Müssemeier, U., E. Nieveler, R. Plum & H. Pöppelmann, 2003: *Chronologie der merowingerzeitlichen Grabfunde vom linken Niederrhein bis zur nördlichen Eifel* (= Materialien zur Bodendenkmalpflege im Rheinland 15). Köln.
- Nicolay, J.A.W. (red.), 2008: *Opgravingen bij Midlaren. 5000 jaar wonen tussen Hondsrug en Hunzedal* (= Groningen Archaeological Studies 7). Groningen.
- Nieuwhof, A., 2008: Het handgemaakte aardewerk, ijzertijd tot vroege middeleeuwen. In:

- J.A.W. Nicolay (red.), *Opgravingen bij Midlaren. 5000 jaar wonen tussen Hondsrug en Hunzeveld*. Groningen, 261-304.
- Nieuwhof, A., 2011: Discontinuity in the Northern-Netherlands coastal area at the end of the Roman Period. In: T.A.S.M. Panhuysen (red.), *Transformations in North-Western Europe (AD 300-1000)* (= Neue Studien zur Sachsenforschung 3). Hannover, 55-66.
- Nieuwhof, A., 2013: Anglo-Saxon immigration or continuity? Ezinge and the coastal area of the northern Netherlands in the Migration Period. *Journal of Archaeology in the Low Countries* 5/1, 53-83.
- Nieuwhof, A., 2016: De lege vierde eeuw. In: A. Nieuwhof (red.), *Van Wierhuizen tot Achlum. Honderd jaar archeologisch onderzoek in terpen en wierden* (= Jaarverslagen van de Vereniging voor terpenonderzoek 98). Groningen, 83-98.
- Nieuwhof, A., D. Gerrets, A. Kaspers, J. de Koning, G. de Langen & E. Taayke, 2020: Digging for kings, finding pottery. Wijnaldum in the first millennium. In: A. Nieuwhof (red.), *The excavations at Wijnaldum. Volume 2: Handmade and wheel-thrown pottery of the first millennium AD* (= Groningen Archaeological Studies 38), 241-261.
- Nieveler, E. & F. Siegmund, 1999: The Merovingian chronology of the Lower Rhine Area: results and problems. In: J. Hines, K. Høilund & F. Siegmund, *The pace of change. Studies in Early-Medieval Chronology*. Cardiff, 3-22.
- Raaij, M. van, 1993: Limmen: Zuidkerkelaan I en II. *Historisch Tijdschrift Holland* 25/6 (Archeologische kroniek van Noord-Holland), 315-320.
- Rech, M., 1989: Zur frühmittelalterlichen Topografie von Walberberg. *Bonner Jahrbücher* 189, 285-366.
- Redknap, M., 1999: Die Römische und mittelalterlichen Töpfereien in Mayen. *Berichte zur Archäologie an Mittelrhein und Mosel* 6, 11-402.
- Röber, R., 1990: *Die Keramik der frühmittelalterliche Siedlung von Warendorf*. Bonn.
- Roymans, N.G.A.M., T. Derks & S. Heeren 2020: Roman Imperialism and the Transformation of Rural Society in a Frontier Province: Diversifying the Narrative. *Britannia* 20. Cambridge, 1-30.
- Sanke, M., 2002: *Die mittelalterliche Keramikproduktion in Brühl-Pingsdorf*. Technologie-Typologie-Chronologie. (Rheinische Ausgrabungen- Band 50). Mainz.
- Siegmund, F., 1998: *Merowingerzeit am Niederrhein: Die frühmittelalterlichen Funde aus dem Regierungsbezirk Düsseldorf und dem Kreis*. Bonn/Cologne.
- Stampfuß, R., 1939: *Der spätfränkische Sippenfriedhof von Walsum* (= Quellenschrift Westdt. Vor- und Frühgeschichte 1). Leipzig.
- Steuer, H., 1974: Die Südsiedlung von Haithabu. Studien zur frühmittelalterlichen Keramik im Nordseeküstenbereich und in Schleswig-Holstein. *Die Ausgrabungen in Haithabu* 6. Neumünster.
- Steur, R.J., 2011: *Paleogeographic Reconstruction of the area of Dorestad around 800 AD* (= bachelor thesis, Earth Sciences, University of Utrecht). Utrecht.
- Stilke H., A. Hein & H. Mommsen, 1998: Results of neutron activation analysis on Tating Ware and the Mayen industry. *Medieval Ceramics* 20, 25-32.
- Taayke, E., 2020: Handmade pottery of the Migration period and the Merovingian period. In: A. Nieuwhof (red.): *The excavations at Wijnaldum. Volume 2: Handmade and wheel-thrown pottery of the first millennium AD* (= Groningen Archaeological Studies 38). Groningen, 69-98.
- Taayke, E. & E. Knol 1992: Het vroeg-middeleeuwse aardewerk van Tritsum, gem.

Franekeradeel (Fr.). *Paleo-aktueel* 3, 84-88.

Taayke, E., C. Peen, M. van der Harst & W. Vos, 2012: *Ede vol erven. Germaanse bewoning op de rand van een wereldrijk (500 voor Chr. tot 500 na Chr.)*. Leiden.

Steege, B. ter & M.F.P. Dijkstra, in voorb.: *Het aardewerk van Heiloo-Hogeweg*.

Unverzagt, W., 1916: *Die Keramik des Kastells Alzey* (= Materialien zur Römisch-Germanischen Keramik 2). Frankfurt am Main.

Verhoeven, A.A.A., 1998: *Middeleeuws gebruiksaardewerk in Nederland (8e-13e eeuw)* (= Amsterdam Archaeological Studies 3). Amsterdam.

Verhoeven, A.A.A., 2003: Bemerkungen zur volkerwanderungszeitlichen Keramik aus Gennep (Niederlande). In: E. Taayke, J.H. Looijenga, O.H. Harsema & H.R. Reinders (des): *Essays on the early Franks* (= Groningen Archaeological studies 1). Groningen, 115-127.

Verhoeven, A.A.A., 2016: Het aardewerk. In: M.F.P. Dijkstra, A.A.A. Verhoeven & K.J.C. van Straten (red.), *Nieuw licht op Leithon. Archeologisch onderzoek naar de vroegmiddeleeuwse bewoning in plangebied Leiderdorp-Plantage* (= Themata 8). Amsterdam, 153-210.

Verhoeven, A.A.A. & N. van der Voet, 2013: Tiel-Koninginnestraat. In: J.W. Oudhof, A.A.A.

Verhoeven & I. Schuurig (red.), *Tiel rond 1000. Analyse van vier opgravingen in de Tielse binnenstad*. Amsterdam, 28-55.

Waasdorp, J.A. & E. Eimermann, 2008: *Solleveld, Een opgraving naar een Merovingisch grafveld aan de rand van Den Haag* (= Haagse Oudheidkundige Publicaties 10). Den Haag.

Wagner, A. & J. Ypey, 2011: *Das Gräberfeld auf dem Donderberg bei Rhenen. Katalog*. Leiden.

Waterbolk, H.T., 1961: Beschouwingen naar aanleiding van de opgravingen te Tritsum, gem. Franekeradeel. *It Beaken* 23, 216-226.

Wiegmans, F., 2002: Een vroegmiddeleeuwse nederzetting op de Heemskerkse geest. In: E. Weber & M. Hulst (red.), *40 jaar amateurarcheologie in Beverwijk en Heemskerk* (= Historisch Genootschap Midden-Kennemerland, Ledenbulletin 26). Beverwijk, 76-79.

Winkelmann, W., 1972: Liturgisches Gefäß der Missionszeit aus Paderborn. Zur Verbreitung und Deutung der Tatinger Kannen. In: *Paderbornensis Ecclesia*. Festschrift Lorenz Kardinal Jäger.

Woltering, P.J., 1979: Occupation history of Texel II. The archaeological survey. A preliminary report. *Berichten van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek* 29, 7-113.

Woltering, P.J., 2017: *Bewoningsgeschiedenis van Texel. De opgravingen aan de Beatrixlaan in Den Burg (Late IJzertijd-Romeinse tijd, 100 v.-325 n. Chr.)* (= Noord-Hollandse Archeologische Publicaties 3). Castricum.

Woltering, P.J., 2022: *Bewoningsgeschiedenis van Texel. De opgravingen aan de Beatrixlaan in Den Burg (Vroege Middeleeuwen, 475-900 n.Chr.)* (= Noord-Hollandse Archeologische Publicaties 13). Castricum.

< vorige pagina

Metalen voorwerpen zoals mantelspelden en onderdelen van gordels waren niet alleen praktisch en mooi vormgegeven, ze gaven vaak ook uiting aan culturele en religieuze identiteiten (illustratie F. Marschall).

8

Sieraden, gordels en wapens: het uitdrukken van culturele en religieuze relaties (3e-8e eeuw)

Johan Nicolay

8.1 Inleiding

De opgravingen in Castricum-Oosterbuurt, Uitgeest-Dorregeest en Bakkum-Doornduijn hebben tientallen metaalvondsten opgeleverd.¹ Slechts enkele van deze vondsten zijn specifiek in de 4e-7e eeuw te dateren, de periode die in dit boek centraal staat. Een belangrijke aanvulling vormen meldingen van detectorvondsten aan Rob van Eerden, beleidsadviseur archeologie van de provincie Noord-Holland. Omdat slechts een deel van deze vondsten tijdens het schrijven van dit hoofdstuk in de landelijke database van *Portable Antiquities of the Netherlands* (PAN) was opgenomen, is in opdracht van de provincie een aanvullende inventarisatie uitgevoerd. De auteur heeft hiervoor de particuliere collecties van in totaal twintig detectorzoekers bekeken, naast twee grote collecties die de afgelopen jaren door Huis van Hilde zijn verworven.² Tevens zijn alle metaalvondsten uit gepubliceerde en recent uitgevoerde, nog ongepubliceerde opgravingen doorgenomen, wat in een schat aan nieuwe vondstgegevens heeft geresulteerd.

Doel van deze inventarisatie is een zo volledig mogelijk beeld te kunnen schetsen van de variatie aan metalen voorwerpen die gedurende de 4e-7e eeuw binnen de huidige grenzen van Noord-Holland in omloop waren, om zicht te krijgen op de wijze waarop de toenmalige bewoners culturele en ook religieuze relaties met omliggende gebieden tot uitdrukking brachten. De nadruk ligt daarom op objecten die als een vorm van uiterlijk vertoon op het lichaam werden gedragen: sieraden, gordels en zwaarden. Naast vondsten uit de Laat-Romeinse tijd (late 3e-4e eeuw), de volksverhuizingstijd (5e eeuw-eerste helft 6e eeuw) en de Merovingische periode (6e-7e eeuw) worden ook vondsten uit de Karolingisch-Ottoonse periode (8e-10e eeuw) behandeld. Dit om vast te stellen welke invloed de incorporatie van Noord-Holland in het Frankische Rijk, en daarmee de geleidelijke overgang naar het christendom, had op de wijze waarop mannen en vrouwen zich presenteerden.

De meeste objecten zijn vervaardigd uit een koperlegering (verder aangeduid als 'brons') en een beperkt aantal objecten uit een zilverlegering (zilver).³ Onzeker is vaak of deze objecten van elders zijn aangevoerd of lokaal zijn (na)gemaakt. Dat met lokale productie rekening is te houden, tonen smeltkroezen voor kleinschalig bronsgieten die tijdens de opgravingen in Castricum-Oosterbuurt (Romeinse tijd) en Limmen-De Krocht (Karolingisch-Ottoonse periode) zijn gevonden.⁴ Daarnaast is er in Schagen-Waldervaart een gietmal gevonden voor de productie van een sleutel in de Karolingische periode.⁵ Een nog te bespreken sleutel met een duidelijke gietnaad uit Bakkum dateert uit dezelfde periode (fig. 8.13, nr. 18). In dit hoofdstuk staat echter

¹ Zie Erdrich 1999a; De Koning 2016, 329-376; De Koning & Salomons 2020, 41-47 (voor detectievondsten van dezelfde vindplaats die voorafgaand aan en na afronding van het veldwerk zijn gedaan, zie p. 11-16, 47-56; zie ook Buis & Van IJzerdoorn 2021, 26-28).

² Van de bezochte detectorzoekers hebben op het moment dat de inventarisatie werd gesloten (december 2020) slechts twee hun vondsten aan PAN gemeld. De collecties in Huis van Hilde zijn van J.J. Waverijn (voorheen Den Burg) en H. Zomerdijk (voorheen Castricum; zie Buis & Van IJzerdoorn 2021), die beiden zijn overleden. Tijdens een laatste controle van dit hoofdstuk (mei 2022) zijn nog enkele recente detectievondsten, deels gemeld aan PAN, aan de tekst toegevoegd of in voetnoten vermeld. Met uitzondering van een Domburgfibula kwamen de recent gepubliceerde metaalvondsten uit Heiloo-Zuiderloo (Dijkstra 2022) te laat beschikbaar om in dit hoofdstuk te kunnen worden opgenomen.

³ De objecten van goud worden apart behandeld in het volgende hoofdstuk.

⁴ Joosten 1999, 112 (Castricum); Dijkstra et al. 2006, 107-108 (Limmen). Zie ook de smeltkroes uit Uitgeest-Dorregeest, waarvan de datering onzeker is (De Koning 2016, 214).

⁵ Diederik 1982, 66-67, fig. 12; 1989, 125.

niet de concrete herkomst van een object centraal, maar de afspiegeling die dit object vormt van relaties die de toenmalige bewoners van Noord-Holland met omliggende gebieden hadden.

In de volgende paragrafen worden eerst de vondsten van 1) mantelspelden, 2) andere sieraden en sleutels, 3) gordelonderdelen en 4) wapens en wapenonderdelen in chronologische volgorde gepresenteerd voor *Kinhem* (Kennemerland), *Texla* (Texel), *Wiron* (Wieringen) en het gebied rond Medemblik waarvan de vroegmiddeleeuwse naam onbekend is. De Gooi- en Vechtstreek is vanwege het vrijwel ontbreken van metaalvondsten uit de 4e-7e eeuw in eerste instantie buiten beschouwing gelaten; tijdens het schrijven en na afronding van dit hoofdstuk zijn echter twee nieuwe vondstcomplexen uit deze periode ontdekt, die in een epiloog kort worden belicht. Na een presentatie van de vondsten wordt hun datering vergeleken met die van gelijktijdige munten in de landelijke NUMIS-database, om vast te stellen in hoeverre de metaalvondsten kunnen bijdragen aan de discussie over (dis-)continuïteit van bewoning in de overgangperiode van Laat-Romeinse tijd naar Vroege Middeleeuwen; daarnaast wordt de verspreiding van de vondsten met die van de gelijktijdige munten vergeleken, om geografische patronen waar te nemen. Ter vergelijking worden ook de metaalvondsten van twee vindplaatsen in het Zuid-Hollandse duingebied gepresenteerd, zodat vastgesteld kan worden in hoeverre het vrijwel ontbreken van vondsten uit het Noord-Hollandse duingebied tot een vertekening van het in dit hoofdstuk gepresenteerde vondstbeeld kan hebben geleid. Tot slot wordt onderzocht of de bewoners van Noord-Holland zich door de tijd heen cultureel en religieus bij het terpengebied van Noord-Nederland en de Scandinavische wereld noordelijk hiervan aansloten, of juist bij de Laat-Romeinse en Frankische wereld in het zuiden: met welk van deze werelden voelden de bewoners van Noord-Holland zich van de Laat-Romeinse tijd tot in de Karolingische periode het sterkst verbonden, op cultureel en op religieus vlak?

8.2 Mantelspelden

Van de Laat-Romeinse tijd tot in de Vroege Middeleeuwen werden mantelspelden (ook wel fibulae genoemd) gebruikt om kleding op een duidelijk zichtbare plek aan de voorzijde van het lichaam te sluiten. Grafvondsten en enkele afbeeldingen tonen dat de mantelspelden individueel of paarsgewijs vooral ter hoogte van de hals en schouders werden gedragen. Het gebruik van specifieke typen spelden door mannen en/of vrouwen verschilde per periode. Over het algemeen werden de mantelspelden uit brons vervaardigd; minder vaak zijn ze in zilver uitgevoerd, of is het oorspronkelijk goudkleurige oppervlak van het brons (deels) vertind.

Laat-Romeinse tijd en volksverhuizingstijd (late 3e-midden 6e eeuw)

In de Laat-Romeinse tijd en de volksverhuizingstijd waren verschillende typen mantelspelden in gebruik (bijlage 8.1). De spelden uit de late 3e en 4e eeuw wijzen op contacten met het laat-Romeinse Rijk in het zuiden (fibula met brede scharnierarmen en drieknoppenfibula). Voor de 4e-5e eeuw is de herkomst van fibulae met minder zekerheid vast te stellen, zodat het om Romeinse maar ook om Germaanse producten kan gaan die feitelijk in een hybride, Romeins-Germaanse vorm zijn uitgevoerd (voetboogfi-

bula, steunarmfibula, ringfibula en tutulusfibula).⁶ Vanaf de 5e of eerste helft van de 6e eeuw werd een type fibula gedragen dat karakteristiek is voor het zuidelijke Noordzeegebied en Scandinavië (kruisvormige fibula), als voorloper van de *small-long brooches* uit de Merovingische periode.⁷

Een veel voorkomende Germaanse fibula is de voetloze fibula met hoge naaldhouder, waarvan er tijdens de opgraving in Castricum-Oosterbuurt maar liefst 23 zijn gevonden.⁸ Hoewel deze fibulae recentelijk tussen 250 en 350/400 n.Chr. zijn gedateerd⁹, lijkt het zwaartepunt van hun gebruik in de late 2e en 3e eeuw te liggen.¹⁰ Veelzeggend is dat deze mantelspelden nog veelvuldig voorkomen in het terpengebied van Friesland en Groningen, dat vanaf het midden van de 3e eeuw grotendeels was verlaten.¹¹ In dit hoofdstuk is ervoor gekozen deze fibulae, inclusief de exemplaren met een ronde, al dan niet conische sierschijf, verder buiten beschouwing te laten en alleen vondsten te bespreken die op zijn vroegst vanaf het midden van de 3e eeuw zijn te dateren.¹²

De samenstelling van hun koperlegering kan inzicht geven in de productiewijze en daarmee in de (boven)lokale context waarin fibulae zijn geproduceerd. Van fibulae uit de late 3e-midden 6e eeuw, gevonden in Nederlandse vindplaatsen buiten Noord-Holland, zijn in totaal 34 voetboogfibulae en 26 drieknoppenfibulae met röntgenfluorescentie-spectrometrie (*X-ray fluorescence*; XRF) geanalyseerd.¹³ Beide typen fibulae bevatten niet tot nauwelijks messing en zijn gemaakt van koperlegeringen waaraan in verschillende mate lood en tin zijn toegevoegd. Terwijl de voetboogfibulae relatief veel tin bevatten, is lood de dominante toevoeging bij drieknoppenfibulae. Dit wijst op een verschil in productiewijze. De toevoeging van tin past in een inheemse traditie die tot de Vroeg- en Midden-Romeinse tijd teruggaat en kenmerkend is voor eenvoudige draad- en bandfibulae, die vermoedelijk in lokale werkplaatsen zijn gesmeed.¹⁴ De toevoeging van lood wijst op een gietproces, vermoedelijk in de meer gecentraliseerde context van het laat-Romeinse leger: dankzij het lood kon de smelttemperatuur worden verlaagd en werd de legering vloeibaarder, wat in een goede spreiding van metaal over de gietmal resulteerde.¹⁵

Voor de terminologie en veelal ook voor de datering van de mantelspelden uit de Laat-Romeinse tijd en de volksverhuizingstijd is gebruik gemaakt van het overzichtswerk *'Fibulae uit de lage landen'*.¹⁶

6 Zie Heeren 2017, 171-172.

7 Met 'zuidelijke Noordzeegebied' wordt hier bedoeld op de kustgebieden van Zuidoost-Engeland, Nederland en Noord-Duitsland. Jutland wordt tot Scandinavië gerekend.

8 Erdrich 1999a, 108, fig. 59 (inclusief een exemplaar met ronde, platte sierschijf waarop met pareldraad bestempeld bronsfolie is bevestigd; fig. 59f).

9 Heeren & Van der Feijst 2017, 187-188; op een gebruik tot in de eerste helft van de 4e eeuw wijzen twee exemplaren uit Fallward, samen met een tutulusfibula afkomstig uit een boomstamkist die dendrochronologisch gedateerd is in het tweede kwart van de 4e eeuw (Schulte 2011, 166, tabel 4, fig. 106; graf 250).

10 Zie Erdrich 1999b, 174; zie ook de absolute dateringen die Schulte (2011, tabel 4, fig. 107) geeft.

11 Verspreiding voetloze fibulae met hoge naaldhouder: Heeren & Van der Feijst 2017, fig. 4.142, 8,29. Voor de 4e-eeuwse bevolkingsteruggang in Friesland en Groningen, zie Nieuwhof 2011; 2016.

12 Voor de ronde exemplaren, zie Heeren & Van der Feijst 2017, 196-198 (type 76a, met varianten). Een voorbeeld uit Uitgeest-Dorregest is gepubliceerd door De Koning (2016, fig. 6.244).

13 Roxburgh et al. 2017. Voor het uitvoeren van de metingen is een handscanner (*handheld-XRF*) gebruikt.

14 Roxburgh et al. 2017, 256 (samenstelling voetboogfibulae: fig. 5.3.22, type 72a).

15 Roxburgh et al. 2017, 256-257 (samenstelling drieknoppenfibulae: fig. 5.3.21, type 68).

16 Heeren & Van der Feijst 2017.

Fibulae met brede scharnierarmen

Dit type fibula vormt de voorganger van de laat-Romeinse drieknoppenfibulae en is te dateren tussen circa 240 en 300 n.Chr. Aan te nemen is dat fibulae met brede scharnierarmen door mannen werden gedragen, met de kop naar onderen, net als drieknoppenfibulae.¹⁷ Dat beide typen fibulae vooral langs de noordgrens van het laat-Romeinse Rijk zijn gevonden, wijst op gebruik in een militair-civiele context: de spelden werden door soldaten en vanaf de 4e eeuw ook door ambtenaren gedragen, verwijzend naar hun rol binnen het Romeinse leger en de Romeinse staatsstructuur.¹⁸

Twee spelden, uit de opgravingen Uitgeest-Dorreegeest en Castricum-Oosterbuurt, zijn compleet bewaard gebleven. De speld van Uitgeest (fig. 8.1, nr. 1) heeft een halfronde beugel met een verdikking aan de zijde van de rechte voet. Het middelste deel van de voet vertoont aan de bovenzijde een langgerekte inkeping, met schuine zijden. De kopzijde van de beugel is rechthoekig verdikt, met een geribde, meegegoten knop aan het uiteinde; beide dwarsarmen, waardoor een pen voor bevestiging van de naald liep, zijn rond van doorsnede. De speld uit Castricum (fig. 8.1, nr. 2) is opvallend groot uitgevoerd (lengte 7,1 centimeter), net als enkele exemplaren van dezelfde variant uit Nijmegen.¹⁹ De halfronde beugel loopt uit in een vlakke, onversierde voet. De smalle, opnieuw meegegoten knop aan het andere uiteinde heeft een centrale rib. Aan elk uiteinde van de dwarsarmen is een decoratieve groef aanwezig.

Twee fragmenten van fibulae met brede scharnierarmen uit de omgeving van Den Burg (Texel) bestaan uit een deel van een dwarsarm met de aanzet van de beugel, waarvan de bovenzijde is versierd met rijen gestempelde driehoekjes die oorspronkelijk met een zwartgekleurde pasta (niëllo, een zwart mengsel van zilver, koper, lood en zwavel) waren ingelegd (fig. 8.1, nr. 3), met groeven en inkepingen (fig. 8.1, nr. 4).

Drieknoppenfibulae

Deze fibulae hebben dezelfde basisvorm als de fibulae met brede scharnierarmen, maar zijn voorzien van meegegoten knoppen aan de uiteinden van beide dwarsarmen. Een derde knop, die kan zijn meegegoten of die los is gemaakt, zit op dezelfde plek als bij de voorgangers.

Een fibula uit Heiloo (fig. 8.1, nr. 5) en een vergelijkbaar exemplaar uit De Waal (Texel; fig. 8.1, nr. 6) vertegenwoordigen een overgangsvorm naar de echte drieknoppenfibulae: de drie knoppen zijn aanwezig, maar hebben nog niet de uitgesproken ui-vorm van de 4e-eeuwse fibulae. De halfronde beugel van beide spelden is aan de bovenzijde versierd met een rij gestempelde driehoekjes, oorspronkelijk gevuld met niëllo. De voet vertoont een versiering met schuine vlakken, inkepingen en groeven, ook zichtbaar op de voet van de nog te bespreken voetboogfibulae. De dwarsarmen van beide spelden hebben schuine zijden en dubbele ribben aan de uiteinden. De bovenzijde van de versmalde overgang van de dwarsarmen naar de beugel is bij de speld uit Heiloo extra verdikt; de zo gevormde 'beugelkam' is met schuine groeven versierd. Bijzonder aan de speld van De Waal is dat deze volledig is vertind, waardoor de niëllo driehoekjes (zwart gekleurd) goed afstaken tegen het zilverkleurige oppervlak.

¹⁷ Zie Heeren & Van der Feijst 2017, 338.

¹⁸ Van Thienen 2017; zie ook Heeren & Van der Feijst 2017, 177, 395 (spreiding: fig. 8.27).

¹⁹ Voor de exemplaren uit Nijmegen, zie Heeren & Van der Feijst 2017, 175 (variant Ulpia Noviomagus).

fig. 8.1 (links en volgende pagina) Mantelspelden uit de Laat-Romeinse tijd en de volksverhuizingstijd, waarvan de vindplaatsen zijn vermeld in bijlage 8.1. Schaal 1:1 (collectie en foto's Huis van Hilde, Castricum (1-8, 11-13, 15-17); particuliere collecties en foto's J.A.W. Nicolay (overig)).

vervolg fig. 8.1 Van de 4e-eeuwse drieknoppenfibulae zijn er in Noord-Holland zes gevonden.²⁰ Twee exemplaren, uit Bakkum en Egmond-Binnen, zijn verloren gegaan; van een fragment uit Oudorp is geen afbeelding voorhanden. De drie overige exemplaren, uit Bergen, Haarlem en Castricum (fig. 8.2), zijn compleet bewaard gebleven: de spelden hebben een halfronde beugel met een iets uitstekende beugelkam op de overgang naar de rechte voet, twee dwarsarmen met een schuine of blokvormige verdikking op de overgang naar de beugel, en drie uivormige knoppen.²¹ De knoppen aan de uiteinden van de armen zijn meegegoten; die aan het uiteinde is los gegoten en met een pen bevestigd. De bovenzijde van de beugel is opnieuw met een rij driehoekjes bestempeld; de voet is op verschillende wijzen versierd, met schuine vlakken, punt-cirkelmotieven en ronde holtes.

²⁰ Voor een overzicht, zie Van Wezop & Van Eerden 2011.

²¹ De fibulae uit Haarlem en Castricum zijn in fragmenten gevonden en door Restaura (Heerlen) gerestaureerd. Uit een XRF-analyse van de fragmenten blijkt voor beide fibulae dat ze een sterk verschillende samenstelling hebben; op basis hiervan neemt Restaura aan dat ze oorspronkelijk niet bij elkaar hoorden en wordt aan de echtheid van de spelden getwijfeld. Volgens de vinder van de speld uit Castricum zijn de fragmenten wel degelijk samen gevonden, zodat hier voor beide spelden toch van oorspronkelijke stukken wordt uitgegaan.

fig. 8.2 Drieknoppenfibulae uit Bergen (links), uit de omgeving van Haarlem (midden) en uit Castricum (rechts) (zie bijlage 8.1). Lengtes 5,9, 7,3 en 5,3 cm (naar Van Wezop & Van Eerden 2011, 87).

Voetboogfibulae

De voetboogfibula (of eenvoudige meerdelige voetboogfibula) was in gebruik gedurende de 4e en een groot deel van de 5e eeuw. De spelden bestaan uit een dunne, platte beugel met een rechte voet aan het ene uiteinde en een omgebogen oog voor de pen van een brede, los gegoten veer aan het andere. De voetboogfibulae zijn vooral gevonden in het vrije Germanië, maar komen ook in het Rijnland veelvuldig voor. Dat twee van de vier spelden uit Noord-Holland in zilver zijn uitgevoerd, lijkt aan te sluiten bij een Germaanse voorliefde voor zilveren sieraden.²² De voetboogfibulae werden door vrouwen gedragen, vaak paarsgewijs.

Tijdens de opgraving in Castricum-Oosterbuurt zijn twee zilveren voetboogfibulae gevonden, respectievelijk met een smalle, rechthoekige en een verbrede, trapeziumvormige voet (fig. 8.1, nrs. 7-8). Het eerste exemplaar heeft een platte beugel met een centrale, meegegoten pareldraad. De voet is versierd met schuine zijden, V-vormige inkepingen en groeven. Aan het andere uiteinde is een brede, zilveren veer bevestigd. De beugel van het tweede exemplaar heeft schuine zijden met dwarsgroeven en inkepingen aan beide uiteinden. De voet is richting het midden iets verdikt; langs de buitenzijden loopt een decoratieve groef. Aan de onderzijde van de voet is een uitzonderlijk hoge naaldhouder aanwezig.

Twee andere exemplaren zijn uit brons vervaardigd en sterk verbogen. Bij de meest complete speld, uit Bakkum-Doornduijn (fig. 8.1, nr. 9), zijn beide uiteinden van de beugel versierd met dwarsgroeven en inkepingen. De platte voet, waarvan de veerhouder is afgebroken, heeft schuine zijden met dwarsgroeven aan weerszijden. De sterk aangetaste beugel van de speld uit De Waal (Texel; fig. 8.1, nr. 10) is versierd met een rij gestempelde cirkels. Op de overgang naar de afgebroken voet zijn alleen enkele groeven nog herkenbaar. Het oog voor de veer is afgebroken.

²² Heeren & Van der Feijst 2017, 348-350.

Steunarmfibula

De enige fibula van dit type, met een brede steun voor bevestiging van de pen waar een veer omheen was gewikkeld, is gevonden bij Den Burg (Texel; fig. 8.1, nr. 11). De speld heeft een beugel met een U-vormige doorsnede, zonder duidelijke voet. In het hoogste deel van de beugel is een gat aanwezig, wellicht voor een sierschijf. Normaal gaat een massieve beugel over in een rechte voet en is geen sierelement op de beugel bevestigd, zodat het hier een unicum betreft. De fibula uit Den Burg is te beschouwen als een lokale imitatie en globaal in de late 4e of 5e eeuw te dateren. Dat de speld vrij zwaar is uitgevoerd, vormt een kenmerk van steunarmfibulae die zowel binnen als buiten de laat-Romeinse rijksgrens door mannen werden gedragen.²³

Ringfibulae

De ringfibulae (of late ringfibulae) hebben een ronde, massieve beugel, waarvan de uiteinden in decoratieve knoppen of een plat, verbreed deel overgaan. Onduidelijk is of deze spelden door mannen of door vrouwen werden gedragen, en of ze in een militaire of een niet-militaire context zijn te plaatsen.

De drie ringfibulae uit Noord-Holland zijn elk van een ander type. Het best te dateren exemplaar, uit de late 4e of 5e eeuw, is afkomstig uit de opgraving Uitgeest-Dorregeest (fig. 8.1, nr. 12). De beugel heeft een 8-hoekige doorsnede en een platte, trapeziumvormige voet. Voor de naald is een inkeping in de ring ter hoogte van de voet aanwezig, met twee decoratieve holtes aan weerszijden. De voet is versierd met gestempelde cirkel- en punt-cirkelmotieven; in de buitenrand zijn V-vormige inkepingen aangebracht, net als in de verdikte overgang naar de ring.

Beide andere spelden bestaan uit ringen die niet gesloten zijn. De beugel van een fibula uit de opgraving Den Burg-Beatrixlaan (fig. 8.1, nr. 13) heeft een ronde doorsnede, waarvan beide afgeplatte uiteinden tot ogen zijn opgerold. De beugel van een fibula uit Bakkum-Doornduijn (fig. 8.1, nr. 14) is in doorsnede ruitvormig. Beide uiteinden zijn naar buiten toe omgebogen en eindigen in twee ribben en een afsluitende, verdikte knop. Hoewel de spelden uit Den Burg en Bakkum typologisch niet nauwkeuriger dan in de 3e-5e eeuw zijn te dateren, levert de vondstcontext van de speld uit Den Burg aanvullende informatie: de speld komt uit een greppel die tussen circa 250 en 325 n.Chr. is gedicht.²⁴

Tutulusfibulae

De tutulusfibulae vormen een variant van de al genoemde voetloze fibulae met hoge naaldhouder. De koppeling tussen de veer- en naaldhouder bestaat bij deze spelden uit een ronde schijf, waarop met een centrale as een holle, conische afdekplaat is bevestigd. Bij meer complexe varianten bestaat de conische afdekplaat uit twee of meer delen die eindigen in een conische of dubbelconische sierknop. Aangenomen wordt dat de meest complexe vormen binnen de laat-Romeinse rijksgrens zijn vervaardigd, en dat de eenvoudigere vormen Germaanse imitaties van deze spelden zijn.²⁵ De spelden behoorden vaak paarsgewijs tot de dracht van vrouwen.

Een tutulusfibula waarvan de conische afdekplaat ontbreekt, is afkomstig uit

²³ Böhme 1974, 51-52; Heeren & Van der Feijst 2017, 203 (type 78).

²⁴ Persoonlijke informatie P.J. Woltering (Amersfoort); Nicolay, in druk.

²⁵ Heeren & Van der Feijst 2017, 197-198, met referenties.

Egmond-Binnen en te dateren in de 3e-5e eeuw. Beter dateerbaar zijn de exemplaren waarop de afdekplaat nog aanwezig is of waarvan de afsluitende sierknop is gevonden. Een fibula van Texel, gevonden bij De Waal (fig. 8.1, nr. 15), is conisch van vorm en loopt uit in een smalle punt met een verdikte eindknop. Twee luxere eindknoppen, uitgevoerd in zilver, zijn gevonden tijdens de opgraving in Castricum-Oosterbuurt (fig. 8.1, nrs. 16-17). Beide knoppen zijn conisch van vorm en iets verbreed op de overgang naar de grotendeels afgebroken as; langs de onderrand is een van de knoppen met groeven versierd. De fibula met een afsluitende knop en beide losse knoppen zijn tussen circa 390 en 470 n.Chr. te dateren. Alle exemplaren uit Noord-Holland zijn tot de Germaanse imitaties te rekenen, wat ook blijkt uit de uitvoering van twee van de spelden in zilver.

Kruisvormige fibula

Van de enige kruisvormige fibula, gevonden bij Vatroop (Wieringen; fig. 8.1, nr. 18), is alleen de voet met een aanzet naar de boog bewaard gebleven. De voet bestaat uit een gestileerde dierkop, waarvan de ogen als ronde verdikkingen herkenbaar zijn. De verdere beugel en de oorspronkelijk kruisvormige kop ontbreken. Kruisvormige fibulae met een gestileerde dierkop zijn van de late 4e tot het midden van de 6e eeuw te dateren. Het fragment uit Vatroop vertoont de sterkste overeenkomsten met spelden die in Friesland tot de typen FB1 en FB2 worden gerekend en vermoedelijk tussen circa 425 en 550 n.Chr. zijn vervaardigd.²⁶ De kruisvormige fibulae werden als set van twee of drie exemplaren door vrouwen gedragen.

Merovingische periode (6e-7e eeuw)

De fibulae uit de 6e-7e eeuw zijn aan twee groepen toe te wijzen. De eerste groep bestaat uit spelden die in het Frankische Rijk zijn vervaardigd (beugelfibula, vogelfibula en vroege schijffibula). Sommige van deze spelden wijken echter af van de Frankische voorbeelden en zijn als lokale imitaties te beschouwen. Tot de tweede groep behoren fibulae die, net als de kruisvormige fibulae, kenmerkend zijn voor de kustgebieden van de zuidelijke Noordzee (de zogenaamde *small-long brooch* en vroege gelijkarmige fibula). Een specifieke vorm van *small-long brooches*, aangeduid met de term 'Domburgfibula', zal apart worden besproken. De voorloper van de Domburgfibula is de van oorsprong Scandinavische *disc-on-bow* fibula, waarvan in Noord-Holland één lokale imitatie is gevonden. Op een Scandinavische oriëntatie wijst ook een snavelfibula, die als importstuk is aangevoerd. Mantelspelden werden in de 6e en 7e eeuw alleen nog door vrouwen gedragen, veelal als set van twee of meer fibulae.²⁷

Van de fibulae die kenmerkend zijn voor de Merovingische periode zijn enkele tientallen Domburgfibulae, afkomstig uit Nederlandse vindplaatsen buiten Noord-Holland, gemeten met XRF.²⁸ In de koperlegering is in sterk wisselende verhoudingen zowel zink als lood aanwezig. Deze variatie wijst op het lokaal omsmelten van schroot met verschillende legeringen, zonder vaststaande eisen aan de samenstelling van het eindproduct. Hoewel van de Frankische fibulae geen meetgegevens beschikbaar zijn, wordt op basis van de variatie in vorm en versiering ook voor de beugelfibulae aangenomen dat ze in lokale werkplaatsen zijn vervaardigd.²⁹

²⁶ Brouwer 2004 (datering van de individuele typen: tabel 4.2); zie ook Bos & Brouwer 2005.

²⁷ Heeren & Van der Feijst 2017, 338-339.

²⁸ Roxburgh et al. 2019, 116, fig. 4 (in: Roxburgh 2019).

²⁹ Koch 1998, 481-499.

fig. 8.3 (rechts en volgende pagina) Mantelspelden uit de Merovingische periode, met uitzondering van small-long brooches. De vindplaatsen zijn vermeld in bijlage 8.2. Schaal 1:1 (collectie en foto's Huis van Hilde, Castricum (5, 10-11 en 14); verloren, foto toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (4); particuliere collecties en foto's J.A.W. Nicolay (overig)).

De Frankische beugelfibulae worden uitgebreid besproken door Koch, in haar boek *'Bü-gelfibeln der Merowingerzeit'*.³⁰ Samen met de vroege schijffibulae en de vogelfibulae zijn ze opgenomen in de Rijnlandse chronologie van Siegmund, die in iets aangepaste vorm is gepubliceerd als *'Chronologie der merowingerzeitlichen Grabfunde'*.³¹ De dateringen in dit overzicht zijn erg nauwkeurig; aan te nemen is dat de objecten uit de individuele fasen een gebruiksduur hebben gehad die in werkelijkheid twee of meer fasen besloeg. Voor de *small-long brooches* is geen goed overzicht van vormen beschikbaar, gekoppeld aan hun productiegebieden en dateringen.³² De Domburgfibulae, inclusief voorlopers, zijn onlangs uitvoerig besproken in een artikel over de beeldtaal op een bijzondere speld uit Heiloo-Zuiderloo.³³ Voor de vroege gelijkarmige fibulae, tot slot, wordt het werk van Bos aangehouden.³⁴ Een overzicht van de spelden uit de Merovingische periode wordt gegeven in [bijlage 8.3 \(small-long brooches\)](#) en [bijlage 8.2 \(overige fibulae\)](#).

Beugelfibulae

Frankische beugelfibulae zijn op basis van de vorm van de kopplaat (driehoekig tot halfrond of rechthoekig) en de vorm van de voetplaat (ovaal- tot druppelvormig of trapezium- tot ruitvormig) aan twee hoofdgroepen toe te wijzen. Afhankelijk van hun versiering in laag reliëf en de uitvoering van de eindknop zijn deze groepen verder in (sub) typen onderverdeeld.

Twee van de beugelfibulae uit Noord-Holland hebben respectievelijk een driehoekige en een halfronde kopplaat. Het eerste exemplaar, gevonden bij De Waal (Texel; [fig. 8.3, nr. 1](#)), is in twee stukken gebroken.³⁵ De driehoekige kop is versierd met twee groeven rondom drie punt-cirkelmotieven. Aan beide zijden wijzen gestileerde dierkoppen met hun gekromde snavel naar boven; twee gespiegelde, naar buiten gekeerde dierkoppen aan de bovenzijde van de kop zijn grotendeels afgebroken. De trapeziumvormige voetplaat is eveneens versierd met punt-cirkelmotieven en een dubbele groef. De uiteinden van de beugel zijn versierd met een dubbele V-groef; centraal op de beugel staat een punt-cirkelmotief. De halfronde knoppen op de overgang van de voet naar de beugel (eenmaal afgebroken), waarop ook een punt-cirkelmotief aanwezig was, vormen sterk gestileerde restanten van twee vogelkoppen.

Van het tweede exemplaar, uit Oosterend (Texel; [fig. 8.3, nr. 2](#)), resteert alleen de kopplaat met beugel en aanzet naar de voetplaat. De halfronde, nog enigszins driehoekige kopplaat is opnieuw versierd met een dubbele groef en drie punt-cirkelmotieven. De oorspronkelijk halfronde knoppen langs de buitenrand zijn afgebroken. Ook bij deze speld zijn op de overgang van de beugel naar de (ontbrekende) voet twee gestileerde vogelkoppen als halfronde knoppen aanwezig.

De kopplaat van een derde beugelfibula, in twee delen gevonden bij Vatrop (Wieringen; [fig. 8.3, nr. 3](#)), is rechthoekig. De binnenruimte van de kopplaat is opgedeeld in twee zones, omgeven door een verdikte rand. De oorspronkelijke versiering

³⁰ Koch 1998.

³¹ Siegmund 1998 (zie ook Nieveler & Siegmund 1999); Müssemeier et al. 2003.

³² Voor een aanzet tot zo'n overzicht, zie De Leeuw 2002.

³³ Nicolay & Van Eerden 2021; voor eerdere publicaties over de typologie en datering van Domburgfibulae, zie Botman 1994; Koch 1999.

³⁴ Bos 2006.

³⁵ Recentelijk heeft de vinder op dezelfde vindplaats de kopplaat met aanzet van de beugel van een tweede exemplaar van hetzelfde type ontdekt (particuliere collectie).

vervolg fig. 8.3 van deze zones met geometrische motieven is door slijtage nauwelijks meer herkenbaar. Ook de voetplaat is sterk gesleten. Wat resteert, is een verdikte buitenrand, met twee ovale 'ogen' als restanten van de gestileerde vogelkoppen die op voorgangers van deze speld nog herkenbaar zijn.³⁶ De eindknop, die uit een frontaal weergegeven, sterk gestileerde dierkop bestond, is afgebroken.

Een volledige mantelspeld en de voet van eenzelfde exemplaar zijn gevonden tijdens de opgraving in Uitgeest-Dorreveest (fig. 8.3, nrs. 4-5). De helft van een vergelijkbare voet komt uit Oosterend (Texel; fig. 8.3: nr. 6). De volledige speld is na de opgra-

³⁶ Vergelijk Koch 1998, Taf. 48 (type VI.7).

ving verloren gegaan, zodat alleen een foto van het origineel en een slordig uitgevoerde kopie in gips resteert. De foto toont dat zowel de rechthoekige kopplaat als de ovale voetplaat met geometrische motieven in laag reliëf waren versierd, gecombineerd met puntvormige holtes. Binnen twee rechthoekige vlakken op de beugel was een rij punt-cirkelmotieven aangebracht. Rondom de kopplaat waren zes knoppen aanwezig en de voetplaat eindigde in een gestileerde dierkop met amandelvormige ogen. De verdikte buitenrand van de kopplaat, beugel en voetplaat waren met enkele of dubbele rijen van puntvormige holtes versierd. Rijen van holtes versierden ook de centrale rib van de beugel, en de neus en snuit van de dierkop. Van een vrijwel identieke fibula resteert alleen een deel van de ovale voet, die eveneens uitloopt in een gestileerde dierkop. De oorspronkelijk met niëlo gevulde driehoekjes in de buitenrand van de voetplaat, die ook met geometrische motieven in laag reliëf is versierd, zijn nog goed herkenbaar. Na een breuk is de speld gerepareerd door het aanbrengen van een koppelplaatje, dat met twee bronzen nageltjes aan weerszijden van de breuk was vastgezet.³⁷ Van deze reparatie getuigt alleen nog het nageltje in de voetplaat. De voetplaat uit Oosterend is tevens versierd in laag reliëf, met ribben die parallel lopen aan de buitenrand. Van de gestileerde dierkop die de eindknop vormt, zijn beide ogen ondanks de aantasting door corrosie nog herkenbaar. Centraal op de snuit van het dier is een punt-cirkelmotief aangebracht.

De eerste twee beugelfibulae, gevonden op Texel (fig. 8.3, nrs. 1-2), behoren tot een uitzonderlijk vroege variant en zijn in de laatste decennia van de 5e of eerste decennia van de 6e eeuw te dateren.³⁸ Ze behoren daarmee tot de mantelspelden die als voorlopers van de 'echte' beugelfibulae zijn te beschouwen. De andere beugelfibulae uit Noord-Holland dateren globaal uit de 6e eeuw, de periode waarin deze sieraden in het Frankische Rijk veelvuldig werden gedragen (en als grafgiften aan vrouwen werden meegegeven).

Vogelfibulae

Twee mantelspelden tonen een zittende vogel. De vogel op een speld uit De Waal (Texel; fig. 8.3, nr. 7) is vrij naturalistisch weergegeven, met een duidelijk herkenbare snavel (gebogen uiteinde afgebroken), vleugel en staart. Het oog is ingezet met een rode steen. Dat goudfolie achter de steen ontbreekt, vormt een aanwijzing dat de steen vermoedelijk uit glas en niet uit almandijn bestaat. De tweede vogel, op een speld uit Vatroop (Wieringen; fig. 8.3, nr. 8), is meer gestileerd weergegeven, zodat het om een lokale imitatie kan gaan. Het oog van het dier is als ronde verdikking weergegeven en het lichaam is met parallelle en golvende groeven versierd. Beide fibulae zijn te dateren tussen circa 460 en 565.

Vroege schijffibulae

Een klein aantal schijffibulae is op basis van de positie van de veer- en naaldhouder aan een vroege groep toe te wijzen: ten opzichte van late, nog te bespreken schijffibulae zijn beide houders niet parallel aan elkaar, maar in elkaars verlengde geplaatst. Twee vroege schijffibulae, gevonden bij Den Burg en De Waal (Texel; fig. 8.3, nrs. 9-10), hebben een ronde vorm. De voorzijde van de spelden is versierd met punt-cirkelmotieven die zowel zijn gestempeld als in laag reliëf zijn uitgevoerd (fig. 8.3, nr. 9), en met een centra-

³⁷ Vergelijk de reparatie van fibulae uit Rhenen-Donderberg en Elst-'t Woud (Nicolay 2014, fig. 10.9).

³⁸ Koch 1998, 30, 199; voor de tweede fibula, zie ook Müssemeier et al. 2003, fase 3 (460/480-510/525).

le bolling binnen een holle rand (fig. 8.3, nr. 10). De bolling en holle rand van de tweede speld zijn verguld. Ondanks de parallele positionering van de veer- en naaldhouder, kenmerkend voor late schijffibulae, is de versiering van een tweede exemplaar uit Den Burg (fig. 8.3, nr. 11) met gestempelde punt-cirkelmotieven toch kenmerkend voor de vroege spelden. De centrale, verdikte bolling is vertind.

Twee vroege schijffibulae uit De Waal (Texel; fig. 8.3, nr. 12) en Vatrop (Wieringen; fig. 8.3, nr. 13) zijn ruitvormig, met dubbele knoppen op de hoeken. Langs de buitenzijde van de ruit is een dubbele of driedubbele groef aangebracht; het centrale deel bestaat uit een enkel punt-cirkelmotief, of uit vier punt-cirkelmotieven rondom een gelijkarmig kruis. De knoppen langs de rand zijn elk met een punt-cirkelmotief versierd.

Zowel de ronde als de ruitvormige schijffibulae zijn globaal in de 6e of 7e eeuw te dateren. Tijdens de opgravingen in het Friese Wijnaldum is een ruitvormig exemplaar in een spoor gevonden dat tussen circa 450 en 500. is gedateerd, zodat de spelden in ieder geval vanaf de late 5e eeuw werden gedragen.³⁹ Een associatie met andere bijgiften uit graven in het Rijnland wijst op een gebruik tot circa 575.⁴⁰ De spelden met (punt-)cirkelmotieven in laag reliëf worden door Bos in de 9e-10e eeuw gedateerd.⁴¹ Vanwege de positie van de veer- en naaldhouder is echter een aanzienlijk vroegere datering aan te houden, tussen circa 500 en 625.⁴² De (punt-)cirkelmotieven in laag reliëf komen daarmee rond dezelfde tijd voor als dergelijke motieven in gestempelde vorm.

Vroege gelijkarmige fibulae

Op basis van hun zware uitvoering zijn vier van de gelijkarmige fibulae uit Noord-Holland aan een vroege groep toe te wijzen, die eveneens uit de 6e-7e eeuw dateert. Twee spelden, afkomstig van verschillende vindplaatsen bij Den Burg (Texel; fig. 8.3, nrs. 14-15), zijn versierd met groeven op de ovale beugel en op beide conisch verbrede armen. Eenzelfde versiering is zichtbaar op twee minder goed bewaard gebleven exemplaren, uit Oosterend en De Waal (Texel; fig. 8.3, nrs. 16-17). De speld uit Oosterend vertoont resten van vertinning op een van de uiteinden. Vergelijkbare mantelspelden zijn buiten Nederland ook uit Scandinavië bekend en worden daar in de 6e eeuw gedateerd.⁴³

Disc-on-bow fibula

Een klein deel van de kopplaat van een zilveren fibula uit Vatrop (Wieringen; fig. 8.4, nr. 3) toont in gestileerde vorm twee ogen, een neus en een mond van een menselijk gezicht. Eenzelfde gezicht is zichtbaar op een complete, zilveren en aan de voorzijde deels vergulde *disc-on-bow* fibula die in het Friese Achlum is gevonden (fig. 8.4, nr. 2).⁴⁴ De Friese speld heeft een rechthoekige kopplaat, een massieve beugel waarop een kleine schijf is bevestigd en een druppelvormige voet die aan de onderzijde in een niervorm uitloopt. De kopplaat toont een frontaal weergegeven gezicht, waarvan de haren in twee S-vormige vlechten uitlopen. De vlechten vormen tegelijk gestileerde dierfiguren, zodat feitelijk een gezicht tussen twee dieren is weergegeven – een bekend motief op

³⁹ Bos 2008, 779 (type 2.11.1).

⁴⁰ Heeren & Van der Feist 2017, 227-228 (type 88b).

⁴¹ Voor de late datering, zie Bos 2008, 720 (type 2.1.2.5).

⁴² In navolging van Heeren & Van der Feist 2017, 227-228 (type 88a1).

⁴³ Nielsen 1999, fig. 10.39: fibula F1A-B (midden tot late 6e eeuw).

⁴⁴ Voor de speld uit Achlum en fragmenten van vergelijkbare fibulae uit Friesland, zie Nicolay 2014, 87-88, fig. 4.28, 4.30.

fig. 8.4 Kopplaat en deel van de boog van een zilveren *disc-on-bow* fibula uit Vatrop (Wieringen; 3), naast een complete, verguld zilveren speld van hetzelfde type uit het Friese Achlum (2) en een verguld-zilveren proto-type uit de omgeving van het Friese Holwerd (1). Nrs. 1-2: zelfde schaal, lengtes 5,5 en 6,2 cm; nr. 3: andere schaal, lengte 2,0 cm (Achlum: collectie en foto Fries Museum, Leeuwarden; Holwerd: foto F. de Vries, ToonBeeld; Vatrop: collectie en foto Huis van Hilde, Castricum).

Scandinavische beugelfibulae en op imitaties van deze fibulae uit het zuidelijke Noordzeegebied, waaronder een fibula uit de omgeving van Holwerd (Friesland; fig. 8.4, nr. 1).⁴⁵

De puntvormige uiteinden van de dierfiguur-vlechten op de speld uit Achlum zijn ook op het fragment uit Vatrop herkenbaar, zodat is aan te nemen dat op beide spelden hetzelfde motief was afgebeeld. Dat de speld uit Vatrop daadwerkelijk tot de groep van *disc-on-bow* fibulae behoort, blijkt ook uit de vorm van de half bewaard gebleven beugel: deze is vlak aan de bovenzijde, waar een centraal gat voor de bevestiging van een sierschijf aanwezig is. Aan de achterzijde is het achterste deel van de bronzen naald nog aanwezig. Bijzonder is dat deze met een paddenstoelvormige verbreding is versierd, een motief dat van gelijktijdige, Frankische gespdoorns is gekopieerd (zie onder).

De fibula uit Achlum vormt het best bewaard gebleven exemplaar van een groep fibulae van het gelijknamige type Achlum. Deze spelden vormen wat betreft vorm en versiering de link tussen de Scandinavische beugelfibulae en hun imitaties enerzijds, en de nog te bespreken Domburgfibulae anderzijds. Voor de fibulae van het type Achlum, en daarmee voor de vondst uit Vatrop, is een datering rond het midden van de 6e eeuw aan te houden.⁴⁶

Small-long brooches

Deze fibulae, waarvoor de Engelse naam gebruikelijk is, gaan enerzijds terug op kruisvormige fibulae en vertonen anderzijds invloeden van de al genoemde, Scandinavische beugelfibulae. De spelden hebben een vrij korte, massieve beugel, met een platte kop en voetplaat. De vorm van de kopplaat en de voetplaat vertoont in Noord-Duitsland, Engeland en Nederland verschillende, regio-specifieke combinaties.⁴⁷ In Noord-Duitsland, waar de vroegste *small-long brooches* zijn gevonden, is de kruisvormige kopplaat direct afgeleid van de kruisvormige fibulae; de voetplaat is ruitvormig, of onverbreed met een spatelvormige eindknop.⁴⁸ In Engeland is een verdere ontwikkeling van de

⁴⁵ Zie Nielsen 2009 (Scandinavische exemplaren en zowel continentale als Engelse imitaties). Vergelijk ook de beeltenis op de gesp uit Morken: het haar aan weerszijden van het menselijke gezicht op de gespdoorn vormt tegelijk twee gestileerde vogelkoppen (fig. 8.24).

⁴⁶ Nicolay 2014, 88.

⁴⁷ Voor een overzicht, zie De Leeuw 2002.

⁴⁸ Böhme 1986, 554-557, fig. 72 (met vormtypen).

fig. 8.5 (rechts) *Small-long brooches*, exclusief Domburgfibulae, uit de Merovingische periode. De vindplaatsen zijn vermeld in bijlage 8.3. Schaal 1:1 (collectie en foto's Huis van Hilde, Castricum (1, 4 en 8-11); collectie en foto Rijksmuseum voor Oudheden, Leiden (3); particuliere collecties en foto's J.A.W. Nicolay (overig)).

kruisvormige kopplaat zichtbaar en komen ook fibulae met een rechthoekige tot half-ronde kopplaat voor; de voetplaat heeft uiteenlopende vormen, van onverbreed met een spatelvormige eindknop tot ruit- en druppelvormig met een kleine, verdikte eindknop.⁴⁹ In Nederland overheerst de rechthoekige tot vierkante kopplaat, in combinatie met een druppelvormige voet die in een verdikte knop eindigt.⁵⁰

Voor de *small-long brooches* uit Noord-Holland is de vorm van de kop- en voetplaat vermeld in bijlage 8.3.⁵¹ Tot de exemplaren die kenmerkend zijn voor het Nederlandse kustgebied behoort slechts één complete fibula, uit Bakkum (fig. 8.5, nr. 1). Hoewel de randen van de speld zijn aangetast, zijn de rechthoekige vorm van de kopplaat en de druppelvormige vorm van de voetplaat nog goed herkenbaar, evenals de iets verdikte eindknop. Een tweede fibula, waarvan twee passende fragmenten bij De Waal (Texel; fig. 8.5, nr. 2) zijn gevonden, had vermoedelijk ook een rechthoekige kopplaat. De voet is enigszins druppelvormig, met een verbreed bovendeel dat met vier punt-cirkelmotieven is versierd en mogelijk twee naar buiten gekeerde, gestileerde vogelkoppen weergeeft. Het uiteinde van de versmalde voet is afgebroken. Een derde exemplaar, uit een verspoelde laag bij het Romeinse legerkamp Velsen I, heeft een druppelvormige voet met een platte, ronde eindknop (fig. 8.5, nr. 3). De niervorm van de kopplaat toont dat deze speld nauw verwant is aan de nog te bespreken Domburgfibulae. Centraal op de beugel is een rond, plat vlak aanwezig, waarin geen menselijk gezicht herkenbaar is (zie onder). De kop- en voetplaat zijn versierd met eivormige stempelmotieven. Minder goed bewaard is een tweede fibula uit De Waal (fig. 8.5, nr. 4), met een druppelvormige voetplaat waarvan de eindknop is afgebroken en een kopplaat waarvan de oorspronkelijke vorm niet meer is vast te stellen. De voorzijde is onversierd.

Van de overige fibulae zijn slechts fragmenten bewaard gebleven. Van twee fibulae uit De Waal (Texel; fig. 8.5, nrs. 5-6) resteert de druppelvormige voetplaat, eenmaal bestempeld met twee rijen van ruitvormige motieven die een wafelpatroon vertonen. Centraal over de voet van de andere speld lopen twee parallelle groeven, met ronde holtes aan weerszijden; samen met een haakse rib op de overgang naar de korte en stompe eindknop vormen deze motieven een gestileerde dierkop. In het resterende deel van de boog zijn twee ronde holtes aanwezig, evenals een groef langs de buitenranden. In de linker holte op de voet en de onderste holte op de boog zijn restanten van witte glaspasta zichtbaar. De resterende fibulae, gevonden bij Stroe (Wieringen; fig. 8.5, nr. 7), Den Burg (fig. 8.5, nrs. 8-11) en De Waal (fig. 8.5, nr. 12), zijn dusdanig fragmentarisch bewaard gebleven, dat alleen op basis van de vorm en grootte van de beugel en de aanzet van een vlakke kop- of voetplaat is aan te nemen dat het om *small-long brooches* gaat. Geen van de fragmenten is versierd; de ronde motieven op de kopplaat van de speld uit Stroe zijn vermoedelijk het resultaat van corrosie.

Voor de vroege *small-long brooches*, die vooral uit Noord-Duitsland bekend zijn, wordt een datering in de tweede helft van de 5e eeuw aangenomen.⁵² Vergelijkbare vormen en jongere, regionale varianten uit Engeland worden tussen circa 450 en

49 Leeds 1945; Penn & Bruggmann 2007, 24-25, fig. 5.21-22.

50 Zie ook Nicolay 2021, 283.

51 Van een uitzonderlijke groot exemplaar uit Limmen (vermeende lengte circa 12 centimeter), met een kruisvormige kopplaat, is slechts één foto beschikbaar (zie Van Wezop et al. 2011). De speld is ondertussen in de handel verdwenen en wijkt te veel af van de andere exemplaren om hier als betrouwbare vondst te worden opgenomen.

52 Böhme 1986, 556.

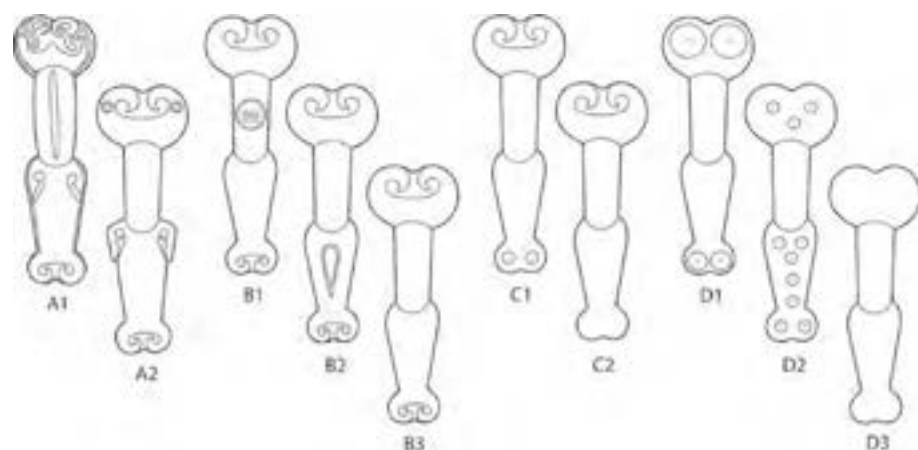
550. gedateerd.⁵³ In het Nederlandse kustgebied komen de vroegste vormen vrijwel niet voor en is een datering vanaf circa 475/500 aan te nemen; de spelden zijn hier relatief lang in gebruik, mogelijk tot ver in de 7e eeuw.

Domburgfibulae

Het merendeel van de *small-long brooches* uit Noord-Holland behoort tot de variant die als Domburgfibula wordt aangeduid. Het belangrijkste kenmerk van deze variant is de

53 Penn & Bruggmann 2007, 25 (fasen FAI-FA2a; zie fig. 5.20 voor de dateringen van deze fasen); zie ook Palm & Pind 1992, fig. 3.a (fasen II-II; circa 475-525).

fig. 8.6 Typologische indeling van Domburgfibulae, op basis van de weergave van a) (sterk) gestileerde of niet meer als dusdanig herkenbare dierkoppen op de kopplaat, voetplaat en eindknop van de voetplaat en b) een menselijk gezicht op de centrale beugel (tekening J.A.W. Nicolay).

niervorm van de kopplaat én de eindknop van de voetplaat. Dat met de niervorm feitelijk twee gespiegelde vogelkoppen zijn weergegeven, toont de niervormige eindknop van de al genoemde fibula uit Achlum: binnen de niervorm zijn de ogen en gekromde snavels van beide dieren duidelijk herkenbaar (fig. 8.4, nr. 2). Als komvormige motieven in het bovenste deel van de voetplaat kunnen op Domburgfibulae twee extra vogelkoppen zijn afgebeeld, zoals opnieuw uit een vergelijking met de speld uit Achlum blijkt. Met de niervormige motieven zijn op Domburgfibulae naturalistische tot sterk gestileerde of niet meer als dusdanig herkenbare dierkoppen weergegeven. In combinatie met het al dan niet voorkomen van gestileerde dierkoppen op de voetplaat en een menselijk gezicht centraal op de beugel is voor de momenteel bekende Domburgfibulae een typologie opgesteld die hier als uitgangspunt wordt genomen (fig. 8.6). Deze typologie staat los van de verdere versiering van de spelden, veelal met gestempelde motieven.

fig. 8.7 (rechts) Domburgfibulae uit de Merovingische periode, geordend per type (zie fig. 8.6). De vindplaatsen zijn vermeld in bijlage 8.3. Schaal 1:1 (collectie foto's Huis van Hilde, Castricum (5-6 en 9-11); particuliere collecties en foto's/tekening J.A.W. Nicolay (overig)).

In bijlage 8.3 is voor de Domburgfibulae uit Noord-Holland aangegeven tot welk type (of bij fragmenten: tot welke mogelijke typen) ze behoren. Twee van de spelden, uit Vatrop (Wieringen; fig. 8.7, nrs. 1-2), zijn van het type A2. In de kopplaat van de meest complete speld zijn de gestileerde dierkoppen als gekromde snavels herkenbaar. Twee andere dierkoppen zijn als komvormige motieven aan de zijkanten van het resterende deel van de voetplaat te zien. Op de voetplaat van de andere speld uit Vatrop zijn beide komvormige motieven eveneens herkenbaar. De verdere voet is versierd met een rij van zandlopervormige motieven. Een deel van een voetplaat uit De Waal (Texel; fig. 8.7, nr. 3) toont als gekromde groeven de naar buiten gedraaide dierkoppen die kenmerkend zijn voor het type A, en ertussen een amandelvormige groef die aansluit bij de versiering van het type B2.

Een speld van het type B1 uit Den Burg (Texel; fig. 8.7, nr. 4) toont de gekrulde snavels als gestileerde motieven in de kopplaat. Het restant van de boog eindigt op het hoogste punt in een plat, rond vlak, waarin het voorhoofd en twee ogen van een menselijk gezicht herkenbaar zijn. Tot een variant van het type B3 behoort een uitzonderlijke vondst uit de opgraving Heiloo-Zuiderloo (fig. 8.7, nr. 5). De positie van de dierkoppen op de kopplaat, de voetplaat en de eindknop is gemarkeerd door ronde gaten. Daarnaast zijn drie holtes in de voetplaat aanwezig, waarvan de betekenis verderop in dit hoofdstuk wordt toegelicht. De fibula is gevonden in de insteek van een waterput, behorend tot een woonerf dat rond 675. werd ingericht.⁵⁴

⁵⁴ Persoonlijke informatie M. Dijkstra (Universiteit van Amsterdam).

fig. 8.8 (rechts en volgende pagina) Late schijffibulae uit de Karolingisch-Ottoonse periode, waarvan een overzicht is weergegeven in bijlage 8.4.

Een deel van de spelden is ingelegd met witte of gekleurde email. Schaal 1:1; nr. 24 schaal 2:1 (collectie en foto's Huis van Hilde, Castricum (1, 7, 12, 14, 17, 19-21 en 28-29); particuliere collectie en foto's PAN (25: PAN-00014297 en 27: PAN-00014305); particuliere collectie en foto's D. van Dijk (24); particuliere collecties en foto's J.A.W. Nicolay (overig)).

Een complete fibula uit de opgraving Uitgeest-Dorreegeest (fig. 8.7, nr. 6) en een vergelijkbaar exemplaar uit Vatroop (Wieringen: fig. 8.7, nr. 7) behoren tot het type C2. De gestileerde dierkoppen zijn alleen nog in de kopplaat aangegeven, terwijl de voetplaat en eindknop onversierd zijn. Een fibula uit De Waal (Texel; fig. 8.7, nr. 8) toont twee halfronde groeven op de beschadigde kopplaat, vergelijkbaar met de naar binnen gedraaide dierkoppen op de fibulae van de typen A-C. De punt-cirkelversiering op de kopplaat en voetplaat is een kenmerk van het type D2, zodat is aan te nemen dat er op de (nu afgebroken) eindknop van de voetplaat geen gedraaide dierkoppen aanwezig waren. De speld is daarmee vermoedelijk tot een combinatie van de typen C en D2 te rekenen.

Op twee fibulae uit Den Burg (Texel; fig. 8.7, nrs. 9 en 11) en een derde exemplaar uit Oosterend (Texel; fig. 8.7, nr. 10), die tot de typen D2 en D3 zijn te rekenen, zijn ook op de kopplaat geen gestileerde dierkoppen herkenbaar. Twee van de spelden zijn versierd met punt-cirkelmotieven; de derde speld is onversierd. De onversierde speld is gevonden tijdens opgravingen aan de Beatrixlaan bij Den Burg en komt uit een ophogingslaag die in de 7e eeuw wordt gedateerd.⁵⁵

Van drie Domburgfibulae is niet vast te stellen tot welk specifiek type ze behoren, aangezien alleen de versiering van de kopplaat bekend is (fig. 8.7, nrs. 12-14). Op twee van de fragmenten zijn binnen de niervorm gekromde snavels herkenbaar, eenmaal gecombineerd met een versiering bestaande uit rijen puntjes op de kopplaat en de vlakke bovenzijde van de beugel.

Een uniek exemplaar onder de momenteel bekende Domburgfibulae komt uit De Waal (Texel; fig. 8.7, nr. 15). Wat resteert is een groot deel van de kopplaat en de aanzet van de beugel. Zowel de kopplaat als de beugel zijn versierd met vrij diepe groeven, in de zogenaamde kerfsnedetechniek. Terwijl op de beugel alleen parallelle groeven herkenbaar zijn, tonen de groeven op de kopplaat een complexer patroon: boven twee naar boven gebogen 'snavels' vormen de nog herkenbare lijnen het restant van twee naar binnen gedraaide vogelkoppen. Directe parallellen zijn onbekend, maar enige gelijkens is zichtbaar met een eveneens unieke, verguld zilveren Domburgfibula uit Friesland die in de kopplaat echter een ander versieringsmotief laat zien.⁵⁶

Uitgangspunt bij de begindatering van Domburgfibulae is de veronderstelling dat fibulae van het type Achlum (midden 6e eeuw) de inspiratiebron voor de niervormige kopplaat en eindknop vormden. Voor het vaststellen van de einddatering is de contextdatering van de fibula uit Heiloo-Zuiderloo relevant, waaruit blijkt dat Domburgfibulae tot in de late 7e eeuw werden gedragen. Een gebruiksperiode van circa 550 tot 675/700. is op basis van deze gegevens het meest waarschijnlijk, wat grotendeels overlapt met de datering van de andere *small long brooches* (6e-7e eeuw). Als wordt aangenomen dat de gespiegelde vogelkoppen gedurende deze periode steeds gestileerder werden weergegeven en uiteindelijk verdwenen, is aan te nemen dat de exemplaren met herkenbare dierkoppen ouder zijn dan de exemplaren met meer gestileerde of ontbrekende dierkoppen.

Snavelfibula

De enige mantelspeld uit de Merovingische periode die met zekerheid een importstuk

⁵⁵ Persoonlijke informatie P.J. Woltering (Amersfoort); zie ook Nicolay 2022, tabel 3.23.

⁵⁶ PAN-00075508 (www.portable-antiquities.nl).

vormt, is gevonden bij Westerklijf (Wieringen; fig. 8.3, nr. 18). De fibula is een zogenaamde snavelfibula (in het Engels: *beak brooch*), die in het huidige Scandinavië is geproduceerd. De voorzijde toont twee meegegoten pareldraden, waartussen rijen van puntjes zijn gestempeld. De 'armen' aan beide lange zijden zijn afgebroken. De stempelversiering is een kenmerk van fibulae van Nielsens typen G1 en G2, die in de tweede helft van de 6e eeuw worden gedateerd.⁵⁷

Karolingisch-Ottoonse periode (8e-10e eeuw)

Na de 7e eeuw is een sterke afname zichtbaar in de vormvariatie van mantelspelden, die gedurende de Karolingische en Ottoonse periode uit (late) schijffibulae en (late) gelijkarmige fibulae bestaan. Ook de versiering van de spelden was aan verandering

⁵⁷ Nielsen 1999, 189 (fase VIIA), fig. 10.39 (fase A).

vervolg fig. 8.8 onderhevig, met het verschijnen van christelijke motieven. Uit iconografische bronnen is af te leiden dat een enkele schijffibula zowel door mannen als door vrouwen werd gedragen; met deze speld sloten vrouwen een overkleed ter plekke van de hals of borst, en mannen een mantel op de rechterschouder.⁵⁸ Voor gelijkarmige fibulae is de draag-

58 Frick 1993, 348-355.

wijze minder duidelijk; mogelijk werden de spelden individueel en ook als set door mannen én vrouwen gedragen.⁵⁹

Uit de XRF-analyse van 281 schijffibulae die in verschillende delen van Nederland zijn gevonden, blijkt dat hun samenstelling ten opzichte van de voorgaande perioden een drastische verandering heeft ondergaan: in plaats van tin is behalve lood ook zink aan de koperlegering toegevoegd. De sterke uniformiteit van de legeringen lijkt te wijzen op productie in enkele gecentraliseerde werkplaatsen, wellicht binnen kloosters in het Frankische gebied.⁶⁰ De schijffibulae kunnen als aandenken aan een bedevaartstocht zijn meegebracht⁶¹, of door missionarissen als tastbare symbolen van het verkondigde geloof zijn uitgedeeld.⁶² De gelijkarmige fibulae uit Noord-Nederland zijn uit eenzelfde legering vervaardigd en worden op basis daarvan ook als importen beschouwd.⁶³ De spelden uit het Fries-Groningse terpengebied vormen echter onderdeel van een regionale, 'noordelijke' groep die eerder lokaal lijkt te zijn vervaardigd, gebruikmakend van geïmporteerde, 'zuidelijke' grondstoffen. Een belangrijke vondst in dit licht is een gelijkarmige fibula van een noordelijk type uit de provincie Groningen, waaraan nog een smeltprop is bevestigd als concreet bewijs voor lokale productie.⁶⁴ Een afwijkende groep wordt gevormd door een deel van de schijffibulae en gelijkarmige fibulae uit de Karolingische handelsplaats bij Domburg (Zeeland), waarvan legeringen met relatief veel tin op lokale productie wijzen.⁶⁵

Voor de schijffibulae wordt de typologie en chronologie van Bos aangehouden.⁶⁶ Hetzelfde geldt voor de gelijkarmige fibulae die kenmerkend zijn voor Noord-Nederland.⁶⁷ De gelijkarmige fibulae uit België en Noord-Frankrijk, inclusief de vondsten uit Domburg, tonen een andere vormvariatie en zijn beschreven door Van Bellingen en Thörle.⁶⁸

Late schijffibulae

De schijffibulae met een parallel geplaatste veer- en naaldhouder vormen met ruim 120 vondsten een omvangrijke vondstgroep in Noord-Holland. Met uitzondering van een vierkante fibula en drie kruisvormige fibulae, zijn de spelden rozetvormig en vooral rond van vorm. De spelden zijn gegoten in brons, en incidenteel in loodtin (2x), zilver (3x) en goud (1x).

In bijlage 8.4 zijn de spelden geordend op basis van hun versiering, waarbij sterk verwante subtypen onder een overkoepelend typenummer kunnen zijn samen genomen. De meest eenvoudige spelden hebben een onversierde voorzijde, waaronder een exemplaar met een enkele groef langs de buitenrand (type 2.2.2; fig. 8.8, nr. 1). Twee rozetvormige spelden hebben een centrale, verdikte knop; zowel de knop als de rondingen van de rozet zijn met punt-cirkelmotieven versierd (type 2.1.2.5; fig. 8.8, nr. 2).

Een groep van ronde spelden heeft een centrale opstaande rand, voor een sierknop van gekleurd email. De spelden zijn rond van vorm, met ronde gaten of holtes

59 Thörle 2001, 243-266 (individueel, alleen vrouwen); Van Bellingen 1988, 129-132 (ook als paar, zowel mannen als vrouwen).

60 Roxburgh et al. 2019, 115-122 (in: Roxburgh 2019).

61 Roxburgh et al. 2019, 121 (in: Roxburgh 2019).

62 Kars & Heeren 2018, 25-26.

63 Roxburgh et al. 2014, 24-28.

64 De Haas 2020, 14, fig. 8 (PAN-57569; www.portable-antiquities.nl).

65 Roxburgh et al. 2019, 170, 173-175 (in: Roxburgh 2019).

66 Bos 2008.

67 Bos 2006.

68 Van Bellingen 1988; Thörle 2001; voor de vondsten uit Domburg, zie Capelle 1976.

in de platte buitenrand (typen 2.3.1.1-9; fig. 8.8, nrs. 3-4), of rozetvormig, al dan niet met ronde holtes binnen de afgeronde of iets aangepunte armen van de rozet (typen 2.3.2.1-6; fig. 8.8, nrs. 5-6). In de verdikte buitenrand van de ronde spelden kunnen ter decoratie V-vormige inkepingen zijn aangebracht.

Bij veel van de schijffibulae was de voorzijde grotendeels met witte of gekleurde email ingelegd. Tot deze 'email-schijffibulae' behoren kleine, ronde spelden met een opstaande buiten- en binnenrand waartussen email was aangebracht (type 2.1.2.1; fig. 8.8, nr. 7). De voorzijde van grotere, eveneens ronde spelden is veelvuldig versierd met een kruismotief dat in verschillende vormen kan zijn uitgevoerd (typen 2.5.1.1-31; fig. 8.8, nrs. 8-16). Tussen de armen van het gelijkarmige kruis zijn bij een deel van de spelden enkele of dubbele, met email gevulde holtes aanwezig, die mogelijk verwijzen naar de vier evangelisten.⁶⁹

Het kruismotief kan ook als holte zijn aangebracht, in het verhoogde midden-deel van rozetvormige spelden (typen 2.5.2.5-7; fig. 8.8, nrs. 17-18). In de rondingen van het rozet zijn ronde holtes aangebracht; deze kunnen ook aanwezig zijn tussen de armen van het gelijkarmige kruis. Het kruismotief is minder vaak in laag reliëf aanwezig. Eenmaal is het kruismotief sterk afgesleten (type 2.5.4.3), en eenmaal is uit halfronde, laddervormige banden een kruismotief gevormd (type 2.5.4.7; uitgevoerd in loodtin).

Als imitatie van gouden muntfibulae waarin een (imitatie-)solidus van Lodewijk de Vrome (regeerperiode 814-840.) was verwerkt, vertonen de 'pseudo-muntfibulae' een gestileerde en soms niet of nauwelijks meer herkenbare buste (typen 2.6.2-2.6.7.3; fig. 8.8, nrs. 19-21).⁷⁰ Rondom de buste op een exemplaar van loodtin is het gekopieerde omschrift nog als '(OT)TO REX' leesbaar, vermoedelijk verwijzend naar de Duitse keizer Otto I, II of III (regeerperiode 962-1002; fig. 8.8, nr. 21).⁷¹ De buitenrand bestaat veelal uit een enkele tot een viervoudige parelrand, bij de muntfibulae oorspronkelijk uitgevoerd in gouddraad. Drie van de spelden uit de schatvondst Westerklijf I (fig. 8.11) en een vierde speld uit de schatvondst Westerklijf II zijn in zilver uitgevoerd. Bij de eerste drie spelden is een rand van pareldraden rondom een Arabische dirhem aangebracht, en bij de vierde speld zijn de imitatie van een Frankische denarius en de dubbele pareldraad in één keer gegoten.⁷²

Een figuratieve afbeelding is ook aanwezig op ronde, zogenaamde 'heiligenfibulae'. Met email gevulde holtes vormen een gestileerde, frontaal weergegeven buste, soms met een Latijns kruis aan de linkerzijde (typen 2.7.1.2-7; fig. 8.8, nrs. 22-23). Het Y-vormige motief onder het gezicht is wellicht een *pallium*, ofwel de Y-vormige band die als onderdeel van de liturgische kleding door een paus of bisschop werd gedragen.⁷³ Een unieke heiligenfibula, vierkant van vorm en uitgevoerd in goud, toont de buste in meer detail: tussen opstaande randen van goud zijn voor het gezicht, het haar en de kleding verschillende kleuren email gebruikt (fig. 8.8, nr. 24). De buitenrand van dit exemplaar bestaat uit een gouden pareldraad, met drie gouden bolletjes op de hoeken.

Twee ronde spelden tonen in het verdikte, centrale deel een dier met naar achteren gedraaide kop en vier poten, binnen een rond vlak dat met email is opgevuld (type 2.7.3.1; fig. 8.8, nrs. 25-26). Alleen bij een nauwkeuriger weergegeven dier op een

69 Bos 2008, 729; zie ook de positionering van de beeltenis van de vier evangelisten op gouden vingerringen uit de 8e-9e eeuw, gevonden in Friesland (Postma 2015).

70 Voor de oorsprong van deze spelden, zie Nicolay 2008, met referenties.

71 Besteman 1990b, 327-328.

72 Besteman 1996, 18-19 (nrs. 6a-c); 2002, 70.

73 Bos 2008, 767.

speld uit Friesland is duidelijk dat hier het Lam Gods is weergegeven, onder een Latijns kruis.⁷⁴ Bij een van de spelden uit Noord-Holland is op de rug van de viervoeter een tweede, kleiner dier weergegeven (fig. 8.8, nr. 25). De identificatie en betekenis van beide dieren zijn onzeker; mogelijk is het *Agnes Dei*-motief (Lam Gods met vaandel) weergegeven. In meer gestileerde vorm kan frontaal een staande persoon met gestrekte armen en gespreide benen zijn afgebeeld, of wellicht een vogel met uitgespreide vleugels (type 2.7.2.5; fig. 8.8, nr. 27); als een van beide lezingen correct is, was de naald niet horizontaal maar verticaal achter op de fibula bevestigd.

Drie spelden hebben de vorm van een gelijkarmige kruis. Bij het eerste exemplaar eindigen de armen van het kruis in vier driedubbele knoppen (type 2.11.2; fig. 8.8, nr. 28). Het centrale deel van het kruis bestaat uit een ruitvormig motief, waarbinnen een ronde holte is gevuld met rode email. Het tweede kruis, met brede, rechthoekige armen, heeft in het centrum en op elke arm een vierkante of rechthoekige, lege holte (type 2.11.4; fig. 8.8, nr. 29). Het derde kruis, met smalle, eveneens rechthoekige armen, is uniek; de vlakke voorzijde is versierd met een centraal punt-cirkelmotief en twee punt-cirkelmotieven op elke arm (fig. 8.8, nr. 30).

De late schijffibulae zijn globaal van het midden van de 8e tot in de 10e eeuw te dateren. Met uitzondering van de spelden met een heiligenmotief in email (circa 750-850.), wordt voor de geëmailleerde spelden een relatief late datering vanaf circa 875 (kruismotief en concentrische ringen), 900 (dierfiguren) en 950 (centrale knop) aangehouden.⁷⁵ Contextdateringen van dergelijke spelden uit het Friese Wijnaldum wijzen echter op een begindatering vanaf circa 750 (heiligenmotief) en 800. (overige motieven).⁷⁶ Een datering vanaf circa 800 is ook aan te nemen voor twee schijffibulae met een kruismotief die in het Drentse Wijster zijn gevonden in een graf uit de eerste helft van de 9e eeuw; een kruisvormige en een geëmailleerde, rechthoekige schijffibula uit twee andere graven zijn eveneens vóór 850 te dateren, toen het grafveld buiten gebruik raakte.⁷⁷ Tot de exemplaren met de langste looptijd behoren de pseudo-muntfibulae, die van de 9e tot in de 11e of 12e eeuw zijn gedragen.⁷⁸ De zilveren pseudo-muntfibulae uit de schatvondst Westerklijf I zijn op basis van hun associatie met munten relatief vroeg te dateren, in de eerste helft van de 9e eeuw (zie bijlage 8.12). De verwijzing naar keizer Otto plaatst een van de pseudo-muntfibulae in de hierop volgende 10e of 11e eeuw.

Late gelijkarmige fibulae

Van de late gelijkarmige fibulae is een aanzienlijk kleiner aantal vondsten uit Noord-Holland bekend (bijlage 8.5). Tot de 'noordelijke vormen', kenmerkend voor het Fries-Groningse terpengebied, behoren twee spelden in de vorm van een strikje, uit Bakkum (type 1.8.1.1) en Limmen (type 1.8.1.2; fig. 8.9, nr. 1). De speld heeft een smalle beugel, uitlopend in verbrede armen, elk met drie parallelle groeven.

De andere spelden zijn als 'zuidelijke vormen' vooral bekend uit België en Noord-Frankrijk. Een speld uit Bakkum heeft een ronde, meegegoten schijf op de beugel en aan de uiteinden van beide armen (type II E 2; fig. 8.9, nr. 2). Elke schijf is

74 Bos 2008, 771 (type 2.7.4.3).

75 Heeren & Van der Feijst 2017, 230-231; gebaseerd op de contextdateringen die Frick (1993) noemt.

76 Zie de contextdateringen in Bos 2008.

77 Stein 1967, 384-385, Taf. 69, nrs. 1-2 (Wijser-Looveen, graf 2), 7 (graf 5) en 17 (graf 138); voor de fibulae met kruismotief, die volgens Stein niet met email maar met glas zijn ingelegd, zie ook Frick 1993, 263-264.

78 Bos 2008, 755.

fig. 8.9 Late gelijkarmige fibulae en een vogelfibula uit de Karolingisch-Ottoonse periode, waarvan de vindplaatsen zijn vermeld in bijlage 8.5. Schaal 1:1 (collectie en foto's Huis van Hilde, Castricum (2-3, 5 en 7-8); particuliere collectie en foto's PAN (1 en 9); particuliere collectie en foto's J.A.W. Nicolay (4); particuliere collectie en foto's D van Dijck (6); particuliere collectie en foto's J. de Koning (10)).

versierd met een stervormig kruis tussen vier driehoekige, al dan niet uit twee velden bestaande holttes. Vijf exemplaren, uit de opgravingen Castricum-Oosterbuurt en Wijk aan Zee-Hoogovens en als losse vondsten uit Bakkum, Egmond-Binnen en Oosterland (Wieringen), hebben een zware, in reliëf versierde beugel met armen die in een driedelig blad uitlopen (type XII A 1; **fig. 8.9, nrs. 3-6**). De laatste speld, uit De Waal (Texel), heeft een ruitvormige beugel met afgestompte driehoekige uiteinden (type XB 1; **fig. 8.9, nr. 7**). Centraal op de beugel en op de overgang naar de armen zijn dubbele ribben aanwezig. Twee ronde holttes op beide taps toelopende delen van de beugel vormen ogen van gestileerde dierkoppen, met beide armen als snuit. Een tweede fibula uit Bakkum is sterk beschadigd, zodat de oorspronkelijke vorm van beide uiteinden en de versiering onduidelijk zijn; de speld heeft een rechthoekig verdikt en aan de bovenzijde vlak middeleel (type XI/XII; **fig. 8.9, nr. 8**).

De enige zilveren gelijkarmige fibula, uit de omgeving van Rinnegom (**fig. 8.9, nr. 9**), is ook van een zuidelijk type. Aan weerszijden van een verdikte beugel zijn twee platte rondingen aanwezig. Elke ronding is versierd met een verdiept gelijkarmig kruis (met een 'dwarsbalkje' vlak voor het einde van elk arm). In de vier hoeken van het kruis

is een ronde verdieping aanwezig, net als bij een deel van de schijffibulae met een kruismotief wellicht verwijzend naar de vier evangelisten.

De late gelijkarmige fibulae zijn van het laatste kwart van de 7e tot halverwege de 10e eeuw te dateren.⁷⁹ Contextdateringen van 'strikjes' uit Wijnaldum wijzen op een datering tussen circa 770 en 900.⁸⁰

Vogelfibula

Van een zilveren vogelfibula uit Uitgeest-Benes resteren het ovale tot driehoekige lichaam en de kop van een vogel, die mogelijk een duif voorstelt (**bijlage 8.5; fig. 8.9, nr. 10**). Langs de buitenzijde van het lichaam loopt een groef met erin een S-vormig motief, waarvan de holte resten van de oorspronkelijke vergulding bevat. Vergelijkbare, eveneens in zilver uitgevoerde fibulae, soms met een Latijns kruis op de rug van de vogel, zijn vooral bekend uit Zuid-Scandinavië, Zuidoost-Engeland en Duitsland.⁸¹ Interessant is de christelijke context waarin twee van de spelden zijn gevonden: een vrouwengraf in de Dom van Osnabrück (Duitsland) en de kloostertuin van de kathedraal van Rouen (Frankrijk).⁸² De continentale en Engelse spelden dateren uit de 9e eeuw, terwijl de Scandinavische spelden, waarmee de vondst uit Uitgeest de meeste overeenkomsten vertoont, uit de 10e en vooral uit de 11e eeuw dateren. Net als andere sieraden uit deze periode, die eveneens in zilver zijn uitgevoerd, kan de fibula door Vikingen zijn meegebracht (zie onder).

8.3 Overige sieraden

Behalve mantelspelden werden ook andere metalen objecten als sieraad gedragen. De gouden sieraden komen in het volgende hoofdstuk aan bod. In deze paragraaf ligt de nadruk op haarnaalden, halsringen, armbanden, vingerringen en hangers, uitgevoerd in een koper- of zilverlegering. Daarnaast worden ook sleutels als sieraden behandeld; dit waren niet alleen praktische, maar bovenal sierlijke objecten die duidelijk zichtbaar op het lichaam, aan een halssnoer, werden gedragen. De sieraden wijzen enerzijds op relaties met de zuidelijke, Frankische wereld (haarnaalden, hangers en sleutels), en anderzijds op relaties met de noordelijke, Scandinavische wereld (armbanden/-ringen, halsringen en vingerringen). Informatie over de samenstelling van de gebruikte legeringen is niet voorhanden.

Laat-Romeinse tijd (4e-midden 5e eeuw)

Imposante, tot 26 centimeter lange haarnaalden die gedurende de Laat-Romeinse tijd door vrouwen werden gedragen, zijn door Böhme aan drie typen toegewezen.⁸³ Haarnaalden van twee van deze typen zijn uit Noord-Holland bekend (**bijlage 8.6**). De meest eenvoudige exemplaren, van het type Fécamp, hebben een langgerekte, onversierde punt en een met ribben en banen van schuine driehoekjes versierde, stompe knop. Bij de luxere exemplaren, van het type Wijster, kan een deel van de ribben uit pareldraad bestaan en eindigt de kop in een verbrede, bolle knop.

⁷⁹ Thörle 2001, Taf. 60.

⁸⁰ Bos 2006, 466 (type 1.8.1.2).

⁸¹ Pedersen 2001.

⁸² Pedersen 2001, 64, fig. 20-21.

⁸³ Böhme 1974, 35-36.

fig. 8.10 Haarnaalden uit de Laat-Romeinse tijd, waarvan een overzicht is weergegeven in bijlage 8.6. Schaal 1:1 (collectie en foto's Huis van Hilde, Castricum (2, 4-8); particuliere collectie en foto's J.A.W. Nicolay (nr. 3); naar De Koning 2016, fig. 6.258 (1)).

De meest complete naald, van het type Wijster, is in gebogen toestand gevonden tijdens een archeologisch onderzoek in Uitgeest-Dorreegeest (fig. 8.10, nr. 1). Van de bronzen naald, die door diefstal is verdwenen, resteren alleen enkele foto's. Het bovenste deel was versierd met naar boven toe steeds verder uitstekende ribben, afgewisseld met banen van schuine driehoekjes en eindigend in een brede, ronde knop. Het uiteinde van een eveneens bronzen, vergulde naald uit de opgraving Den Burg-Beatrixlaan is versierd met ribben en banen met schuine driehoekjes; doordat de knop is afgebroken, is onduidelijk of de speld tot het type Fécamp of het type Wijster behoort (fig. 8.10, nr. 2). Hetzelfde geldt voor twee bronzen naalden uit Castricum en Egmond-Binnen (fig. 8.10, nrs. 3-4). Tijdens de opgraving in Castricum-Oosterbuurt zijn vier fragmenten van zilveren haarnaalden gevonden, waarvan één naald volledig is verguld. Twee van de spelden behoren tot het type Fécamp (fig. 8.10, nrs. 5-6), een derde tot het type Wijster (fig. 8.10, nr. 7). De kop van een vierde speld heeft een decoratie die slechts bestaat uit een tordering en wijkt daarmee af van genoemde typen (fig. 8.10, nr. 8). Eén van de naalden is bedekt met goudfolie (fig. 8.10, nr. 7).

Volgens Böhme zijn de haarnaalden van het type Fécamp ouder dan die van het type Wijster; ze dateren respectievelijk uit circa 370-400 en 400-450 n.Chr., hoewel de naalden van het type Wijster tot in de tweede helft van de 5e eeuw kunnen zijn gedragen.⁸⁴ In een latere publicatie van dezelfde auteur worden de haarnaalden van het type Wijster iets vroeger gedateerd, tussen circa 390 en 430.⁸⁵ Dit sluit niet uit dat de haarnaalden van beide typen tot ver in de 5e eeuw kunnen zijn gedragen. De enige contextdatering is beschikbaar voor de naald uit Den Burg. Deze is afkomstig uit een vroegmiddeleeuwse, vermoedelijk 7e-eeuwse ophogingslaag waarin circa 20 centimeter hoger ook een van de al besproken Domburgfibulae is gevonden.⁸⁶ Onduidelijk is of de naald als opspit uit een oudere laag komt of lange tijd als erfstuk is doorgegeven.

Karolingisch-Ottoonse periode (8e-10e eeuw)

De sieraden uit de Karolingische periode zijn aan twee groepen toe te wijzen: sieraden met een Scandinavisch karakter die met de aanwezigheid van Vikingen verband

fig. 8.11 De zilverschat van 'Westerklief I', bestaande uit zilveren munten, baren, een riemtong en deels gebogen en in stukken gehakte sieraden die kort na 850 in een aardewerken pot op Wieringen waren begraven (foto en collectie Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

⁸⁴ Böhme 1974, 38-39.

⁸⁵ Böhme 1989 (*Fundgruppe A*); zie ook Müssemeier et al. 2003, fig. 4 (fase 1: circa 400-430).

⁸⁶ Persoonlijke informatie P.J. Woltering (Amersfoort).

fig. 8.12 Zilveren sieraden, eenmaal als afgekapte fragment, die met de aanwezigheid van Vikingen in Noord-Holland samenhangen. Een overzicht is weergegeven in bijlage 8.7. Schaal 1:1 (collectie en foto's Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (1); collectie Rijksmuseum van Oudheden en foto PAN (3); particuliere collectie en foto PAN (2); particuliere collectie en foto's J.A.W. Nicolay (4); tekening naar IJssennagge 2015, fig. 2).

houden (bijlage 8.7), en als sieraad gedragen crucifixen en sleutels, deel met een kruismotief, die met de gebiedsuitbreiding en het daaraan gekoppelde missiewerk van de Franken samenhangen (bijlage 8.8).

Halsringen, armbanden/-ringen en vingerringen

Deze gevarieerde groep sieraden uit de 9e-10e eeuw is te koppelen aan de aanwezigheid van Vikingen in Noord-Holland, zoals op basis van twee schatvondsten (Westerklief I en II; voor de eerste schatvondst, zie fig. 8.11) met zekerheid voor Wieringen is aangetoond.⁸⁷ Behalve de zilveren armbanden, armband en halsring uit Westerklief I (begraven rond 850), die uit Denemarken afkomstig zijn (hals- en armbanden uit gedraaide zilverdraden) en geïnspireerd door Deense voorbeelden mogelijk lokaal zijn gemaakt (bandvormige armbanden met gestempelde patronen), zijn enkele losse vondsten eveneens met Vikingen in verband te brengen.⁸⁸ Op het strand van Callantsoog is in zand dat vermoedelijk was opgezogen uit het Schulpengat bij Texel een zilveren armband gevonden, waaraan vijf kleinere zilveren ringen zijn bevestigd (fig. 8.12, nr. 1).⁸⁹ De ringen zijn gemaakt van zilverdraad, waarvan de uiteinden om elkaar zijn gedraaid. Een deel van een zilveren armband, versierd met een patroon van verdiepte, dwars- en kruisvormig gestempelde 'balkjes' waarin rondjes zijn uitgespaard, is gevonden bij Driehuizen (Texel; fig. 8.12, nr. 2). Van dit sieraad resteert een gebogen en duidelijk afgekapte fragment, bedoeld om te worden omgesmolten. De armband is van het 'Hiberno-Vikingtype' en vermoedelijk vervaardigd in Ierland; samen met een dirhem

⁸⁷ Besteman 1996, 23-28; 2002, 70-73.

⁸⁸ Voor de lokale productie van de armbanden, zie IJssennagge 2013, 90-91. Besteman (2002, 65) acht het waarschijnlijk dat ze in het Karolingische Rijk zijn gemaakt.

⁸⁹ Voor parallellen, zie de schatvondst uit Lackalånga, Zweden (Willemsen 2004, 148-148).

die op circa 50 meter afstand is gevonden, kan het object onderdeel van een verploegde schatvondst zijn geweest.⁹⁰ Twee vingerringen, uit Stroe (Wieringen) en Hoogwoud, bestaan uit in elkaar gedraaide draden van respectievelijk zilver en brons (fig. 8.12, nrs. 3-4).⁹¹ De zilveren armband uit Westerklief I is op dezelfde wijze vervaardigd. Onduidelijk is of genoemde sieraden alleen door vrouwen of ook door mannen werden gedragen.⁹²

Hangers: crucifixen

Vier bronzen hangers met een kruismotief zijn globaal in de (tweede helft van de) 10e en 11e eeuw te dateren.⁹³ Tussen de door Stein gepubliceerde grafvondsten uit de 8e en eerste helft van de 9e eeuw komen ze nog niet voor.⁹⁴ Tot de drie typen 'massieve kruishangers' die in PAN worden onderscheiden, behoren de volgende exemplaren uit Noord-Holland: een hanger waarop Christus met gestrekte armen aan één zijde in laag reliëf is weergegeven (Westwoud; type A2a), twee hangers waarop het lichaam van Christus aan beide zijden in sterk gestileerde vorm eveneens in laag reliëf is weergegeven (Den Burg en een onbekende vindplaats op Texel; type A2b), en een hanger waarop alleen het gezicht van Christus aan één zijde als verdikte driehoek herkenbaar is (Limmen; type A2c) (fig. 8.13, nrs. 1-4). Een afwijkende vorm heeft een hanger uit Egmond-Binnen: vier armen van een gelijkarmig kruis komen samen in een centraal vierkant en eindigen elk in een ronding (fig. 8.13, nr. 5). Het vierkant en de rondingen zijn met respectievelijk vijf en vier stippen versierd. Geen van de hangers van de drie typen uit binnen- en buitenland is uit een grafcontext bekend, zodat onduidelijk is of ze met gebruik door mannen dan wel vrouwen samenhangen.

Sleutels (hangers)

Een groep 'sieraden' met een duidelijk christelijke connotatie bestaat uit relatief zware, uit brons gegoten sleutels met een druppelvormige en soms rechthoekige, opengewerkte greep. De greep gaat over in een sleutelsteel met een ovale of ronde doorsnede, eindigend in een veelal opgewerkte baard met twee of drie naar voren stekende punten. Het centrale motief in de greep kan een gelijkarmig of Latijns kruis zijn. Eén van deze sleutels, opengewerkt met een sierlijk vormgegeven Latijns kruis, is afkomstig uit het al genoemde graf bij Wijster, waarin ook twee schijffibulae met kruismotief waren meegegeven.⁹⁵ De sleutels werden op de borst gedragen, aan een kralensnoer of koord dat door de ovale beugel of door een rond ophangoog aan de bovenzijde van de beugel liep. De sleutels zijn vermoedelijk binnenshuis voor het sluiten van een kast of kist gebruikt.⁹⁶ Uit Noord-Duitse grafvondsten blijkt dat de sleutels specifiek door vrouwen werden gedragen, tussen circa 760 en 810.⁹⁷ Omdat met de versobering van het grafritueel vanaf de 8e eeuw steeds minder bijgaven in een graf terechtkwamen, is niet uit te sluiten dat de sleutels tot ver in de 9e eeuw in gebruik bleven. Dit blijkt ook uit de contextdatering (9e eeuw) van enkele sleutels met een druppelvormige greep, tweemaal

⁹⁰ IJssennagge 2015, 81-82 (herkomst), 83 (depositie als schatvondst).

⁹¹ Voor parallellen, zie IJssennagge 2017, 228-230, 324.

⁹² Niet meegenomen in dit overzicht is de vondst van een gouden vingerring, versierd met stempelmotieven in een Scandinavische stijl, gevonden in de Gooistreek bij Bikbergen (zie hoofdstuk 9, noot 40).

⁹³ De Haas 2020, 12; IJssennagge (2017, 230-231) wijst op een ruimere datering, van de 9e tot in de 12e eeuw.

⁹⁴ Stein 1967.

⁹⁵ Stein 1967, 384-385, Taf. 69 (Looveen, graf 2).

⁹⁶ Van Es 2008, 10.

⁹⁷ Stein 1967, 101 (vrouwengraven); Kleemann 1991, 197-198 (datering).

met kruismotief, uit Leiderdorp (Zuid-Holland).⁹⁸

Van de vroegmiddeleeuwse sleutels uit Noord-Holland is in tien gevallen een druppelvormige beugel nog (deels) aanwezig (onder andere fig. 8.13, nrs. 6-14). Bij vier sleutels, uit Wijk aan Zee, Rinnegom en Vatrop (2x), is het centrale deel van de (oorspronkelijke) beugel opengewerkt in een kruismotief (fig. 8.13, nrs. 6-9). Twee van de sleutels met een kruismotief hebben aan de bovenzijde een (afgebroken) ophangoog (fig. 8.13, nrs. 6-7), en bij een van de sleutels zonder zo'n motief is de aanzet van een oog nog herkenbaar (Westerklief, Wieringen; fig. 8.13, nr. 10).⁹⁹ Het nog aanwezige oog kan door een gebruik van de sleutel als hanger sterk zijn gesleten, zoals zichtbaar bij de sleutel uit Rinnegom (fig. 8.13, nr. 7). Sleutels met een kruismotief zijn van het Frankische en Angelsaksische gebied tot ver in Scandinavië bekend en worden als mogelijke 'Petrus- of hemelsleutels' in verband gebracht met de verspreiding van het christendom.¹⁰⁰

Een sleutel met eenzelfde datering als voorgaande sleutels uit De Waal heeft geen druppelvormige, maar een rechthoekige beugel (fig. 8.13, nr. 15). De beugel is met ronde gaten opengewerkt en de bovenzijde is versierd met sierlijke rondingen die aan een floraal motief doen denken. Van vier sleutels kon de vorm van de beugel niet met zekerheid worden bepaald, doordat alleen de sleutelsteel en baard (soms met de aanzet van de beugel) zijn gevonden (onder andere fig. 8.13, nr. 16). Eenmaal steekt het middendeel van de baard opvallend ver uit (opgraving Bakkum-Doorduijn; fig. 8.13, nr. 17); dit is een kenmerk van sleutels die geen druppelvormige, maar een brede, (enigszins) ronde beugel hebben en tussen circa 850 en 1000. worden gedateerd.¹⁰¹

Een afwijkende sleutel uit Bakkum heeft een kleine, ronde beugel (fig. 8.13, nr. 18). De ruwe gietnaad is niet verwijderd, zodat het hier om een halffabricaat gaat. Sleutels met een ronde beugel zijn mogelijk ouder dan de hierboven beschreven exemplaren en globaal in de 8e-9e eeuw te dateren.¹⁰²

8.4 Gordelonderdelen

Een belangrijk onderdeel van het uiterlijke vertoon vormde de leren heupgordel, die met bronzen elementen kon zijn versierd: een gesp met beslagplaat, een riemtong en sierbeslagen (bijlage 8.9). Vooral de gespen vertonen door de tijd heen een geleidelijke verandering in vorm, zodat ze aan een specifieke periode zijn toe te wijzen. De hier besproken elementen behoorden tot gordels die in de laat-Romeinse tijd door mannen, en van de Merovingische tot in de Ottoonse periode vooral door mannen en in mindere mate ook door vrouwen werden gedragen.¹⁰³

Laat-Romeinse tijd (4e-midden 5e eeuw)

Soldaten in het laat-Romeinse leger droegen een gordel die rijk met bronzen elemen-

⁹⁸ Knol (1993, 78) houdt daarom een ruimere datering aan, tot circa 900. Voor Leiderdorp, zie Dijkstra 2016, 217, fig. 10.1, tabel 10.5.

⁹⁹ Een complete sleutel met druppelvormige beugel en centraal kruismotief, met een ophangoog aan de bovenzijde van de beugel, is onlangs gevonden op Wieringen (PAN-00093656; www.portable-antiquities.nl).

¹⁰⁰ Steuer 1982.

¹⁰¹ www.portable-antiquities.nl: 'vroegmiddeleeuwse draaisleutel, model 1, groep 4'; zie ook De Koning & Salomons 2020, 43-45. Vergelijk twee complete sleutels uit Domburg (Cappelle 1976, Taf. 34 (nrs. 472-473).

¹⁰² Kleemann 1991, 195-196. Knol (1993, 78) houdt een ruimere datering aan, in de 8e-9e(-10e) eeuw.

¹⁰³ Böhme 1974 (laat-Romeinse tijd); Siegmund 1998, 18 (Merovingische periode); Stein 1967, 32, 69 (Karolingische periode).

fig. 8.13 (links en volgende pagina) Kruisvormige hangers en sleutels, deels met ook met een kruismotief, uit de Karolingische periode. Een overzicht is weergegeven in bijlage 8.8. Schaal 1:1 (collectie en foto's Huis van Hilde, Castricum (2, 6 en 13-16); collectie Huis van Hilde, Castricum en foto's J. de Koning (17); particuliere collectie en foto L. Okel (4); particuliere collectie en foto J. de Koning (7); particuliere collecties en foto's PAN (3 en 10); particuliere collecties en foto's J.A.W. Nicolay (overig)).

vervolg fig. 8.13 ten kon zijn versierd, waarna al gedurende de laat-Romeinse tijd vergelijkbare gordels ook bij niet-militairen in zwang raakten.¹⁰⁴ Van deze gordels is tijdens de opgraving in Uitgeest-Dorregeest (fig. 8.14, nr. 1) een gesp gevonden. De gesp heeft een C-vormige beugel die overgaat in een rechte, dunne as die aan de ogen van een scharnier was bevestigd. Aangezien de veelal aanwezige, gespiegelde dierkoppen op de overgang van de beugel naar de as ontbreken, gaat het hier om een relatief late gesp die vermoedelijk aan een kleine, rechthoekige beslagplaat was bevestigd.¹⁰⁵ Gespen met dergelijke beslagplaten zijn te dateren tussen circa 430 en 480 n.Chr.¹⁰⁶

Twee sierbeslagen hebben vermoedelijk gezien hun vorm en versiering ook tot laat-Romeinse gordels behoord en zijn globaal in de 5e eeuw te dateren.¹⁰⁷ Het eer-

¹⁰⁴ Zie Nicolay 2007, 216, met verdere referenties.

¹⁰⁵ Voor de variatie in typen, zie Böhme 1974, 55-73.

¹⁰⁶ Nicolay 2007, 35 (type E); voor de datering, zie Böhme 1989 (*Fundgruppe B*); Müssemeier et al. 2003, fase 2.

¹⁰⁷ Voor de versieringswijze, vergelijk de gordelonderdelen in Böhme (1974) en Sommer (1984). Vergelijk ook de sierbeslagen van een laat-Romeinse gordel uit Wijchen (Nicolay 2007, fig. 2.12).

ste sierbeslag, uit Vatroop (Wieringen), is langgerekt en sierde een gordel met een breedte van minimaal 4,5 cm (fig. 8.14, nr. 2). De oorspronkelijke onderzijde is omgebogen, zodat aan het nu afgebroken oog een ringetje voor de ophanging van bijvoorbeeld een mes kon worden bevestigd. Ter plekke van een nagel is op de voorzijde een vierkant stuk bronsblik bevestigd, versierd met C-vormige stempels. Vergelijkbare stempels, tussen gestempelde wafelranden, sieren het centrale deel van het beslag; in het gebogen uiteinde zijn drie parallelle groeven aangebracht. Het tweede sierbeslag, uit Stroe (Wieringen), was langgerekt rechthoekig (fig. 8.14, nr. 3). Eén uiteinde, wellicht ook met een oog voor een ringetje, is afgebroken. Rondom twee nagels is een dubbele cirkel gestempeld.

Een recente vondst uit het duingebied bij Bergen aan Zee behoorde tot een gordel die gelijktijdig is met de gesp uit Uitgeest.¹⁰⁸ Het gaat om een ankervormige hanger van zilver, met gebogen armen die in twee sterk gestileerde en daardoor moeilijk herkenbare dierkoppen eindigen (fig. 8.14, nr. 4). Beide dierkoppen hebben een stompe snuit en (aan de buitenzijde van het beslagstuk) een verdikking ter plekke van de wenkbrauwen; bij één van de koppen is de holte van het oog zelf nog herkenbaar. Het rechte middendeel van de hanger is versierd met parallelle groeven die verschillend van breedte zijn, zowel aan de voor- als aan de achterzijde. Vergelijkbare hangers met gestileerde dierkoppen aan de uiteinden van beide gebogen armen, uit grafcontexten in Tournai (België), Bonn (Duitsland) en Belleray (Frankrijk), tonen dat aan het nu afgebroken uiteinde van het rechte middendeel een rond oog was bevestigd.¹⁰⁹ Met dit oog was de hanger bevestigd aan een sierbeslag, zoals er hierboven twee zijn beschreven. Onderdelen van laat-Romeinse gordels werden normaliter in brons uitgevoerd; dat het beslagstuk uit Bergen aan Zee van zilver is gemaakt, kan wijzen op lokale imitatie en productie buiten het Rijnland.

Merovingische periode (6e-7e eeuw)

Vanaf de late 5e eeuw zijn de gespen minder breed en is de beugel zwaarder uitgevoerd. Sommige gespen zijn zo smal dat ze geen onderdeel van een heupgordel vormden, maar juist dienden om een smallere heup- of schouderriem mee te sluiten. In de 6e eeuw werd de staafvormige gespdoorn aan de achterzijde versierd met een paddenstoelvormige verbreding. De gespen zijn vaak bevestigd aan driehoekige beslagplaten, die met drie nagels aan de gordelriem waren bevestigd. De voorzijde van de beslagplaat kan met stempelmotieven of met niëllo ingelegde driehoekjes zijn versierd. Naast C-vormige gespen komen in de 6e eeuw ook rechthoekige gespen voor. In de 7e eeuw veranderde de vorm van de beslagplaten en waren de gordelonderdelen veelal uitgevoerd in ijzer, rijk versierd met ingelegde dier- of geometrische motieven. De gordelonderdelen uit Noord-Holland zijn uitsluitend uitgevoerd in brons en te dateren tussen circa 560 en 650.¹¹⁰

Een 6e-eeuwse gesp met losse, driehoekige beslagplaat is gevonden bij Vatroop (Wieringen; fig. 8.14, nr. 5). De beslagplaat is aan de voorzijde versierd met een ingekraste, vrij grof uitgevoerde pareldraad. Van de drie nagels is er nog eentje aanwe-

¹⁰⁸ De Koning 2021, 172.

¹⁰⁹ Zie Böhme 1974, Taf. 109 (nr. 16), 115 (nr. 7); Sommer 1984, Taf. 76 (nr. 11). Bij de hangers uit Bonn en Belleray is aan de onderzijde, tussen beide gekromde armen, een derde, recht uitgevoerde arm aanwezig.

¹¹⁰ Müssemeier et al. 2003, fasen 5-7.

Noord-Holland in het 1e millennium

zig; de oorspronkelijk bolle knop aan de voorzijde is echter afgebroken. De gesp is vrij smal en daardoor langgerekt ovaal van vorm. Uitzonderlijk is een gesp met een vaste beslagplaat uit Bakkum (fig. 8.14, nr. 6). De rechthoekige gesp gaat over in een driehoekige beslagplaat, met een halfronde verbreding aan het uiteinde. Rond de rechthoekige opening van de gesp, de ronde opening voor de gespdoorn en een centrale, driehoekige opening in de beslagplaat is een dubbele streepjeslijn gestempeld; in het halfronde uiteinde is een Latijns kruis gegraveerd, opgevuld met ingeslagen puntjes. Deze vondst kan uit de 6e maar ook uit de 7e eeuw dateren en is daarmee het vroegste object uit Noord-Holland dat een christelijk motief toont. Een C-vormige gesp uit Vatrip (Wieringen; fig. 8.14, nr. 7), vermoedelijk te dateren in de late 6e of vroege 7e eeuw, is aan een sterk beschadigde, vermoedelijk halfronde beslagplaat bevestigd. Twee ogen van een scharnier aan de achterzijde tonen dat de gesp en beslagplaat in zijn geheel konden bewegen.

Van het midden van de 6e tot halverwege de 7e eeuw was het gebruikelijk dat de driehoekige beslagplaat van een gesp in gespiegelde vorm als tegenbeslag op het andere uiteinde van de riem aanwezig was. Het brede deel van een driehoekig tegenbeslag uit Oosterland (Wieringen; fig. 8.14, nr. 8) heeft twee ronde verbredingen op de hoeken; het centrale deel is verdiept. Aan weerszijden van het verdiepte deel zijn op de buitenrand parallelle groeven aanwezig. Gaten voor bevestiging met nagels ontbreken, zodat het om een halffabricaat kan gaan.

Zeven losse gespen hebben een C-vorm of een rechthoekige vorm die kenmerkend is voor zowel de 6e als de 7e eeuw (fig. 8.14, nrs. 9-15). De beugel van de gespen heeft een wisselende dikte. Slechts eenmaal is een deel van de gespdoorn aanwezig, aan een gesp die volledig met meegegoten ribben is versierd.

Van de gespdoorns met een paddenstoelvormige verbreding aan de achterzijde zijn er in Noord-Holland drie gevonden, die tot gespen met verschillende formaten hebben behoord (fig. 8.14, nrs. 16-18). Eén van drie doorns, uit Vatrip (fig. 8.14, nr. 18), is deels gesmolten, mogelijk in een crematievuur. Afwijkend van vorm is een doorn uit De Waal (Texel), waarvan het achterste deel driehoekig is verbreed (fig. 8.14, nr. 19). Aan weerszijden van een centrale holte aan de voorzijde, mogelijk voor een siersteen, is een meegegoten rand van pareldraad aanwezig. Van een vijfde gespdoorn, die rondom is vertind, is alleen de punt gevonden (Oosterend; fig. 8.14, nr. 20).

Een smal, langgerekt sierbeslag uit Den Burg (Texel), waarvan het resterende uiteinde tot een oog is gebogen, was vermoedelijk op een gordel uit de 6e of 7e eeuw aangebracht (fig. 8.14, nr. 21). De voorzijde is ingelegd met zes rechthoekige stukjes rood glas.

Uit de 6e of 7e eeuw dateert ook een langgerekt, smal sierbeslag van een onbekende vindplaats op Wieringen, met een ronde knop voor een nagel aan het ene en een breed, enigszins rechthoekig oog aan het andere uiteinde (fig. 8.14, nr. 22).¹¹¹ Op de overgang van het beslag naar het oog is een tweede nagel aanwezig. De voorzijde is met C-vormige stempels (smalle deel) en met ronde stempels (rondom oog) versierd. Het oog kan hebben gediend voor de ophanging van een buidel of wellicht een mes of pincet.

Van vier pincetten (of baardtangen) is onzeker of ze uit de Laat-Romeinse tijd of uit de Merovingische periode dateren. Ze behoren zeker niet tot de Karolingische

¹¹¹ Müssemeier et al. 2003, fase 6 (circa 580-620).

fig. 8.14 (links en volgende twee pagina's) Gespen en andere onderdelen van de heupgordel uit de Laat-Romeinse tijd, de Merovingische periode en de Karolingische periode. Een overzicht is weergegeven in bijlage 8.9. Schaal 1:1; nr. 4 schaal 2:1 (collectie en foto's Huis van Hilde, Castricum (1, 13, 17, 21, 24, 28-29 en 35-36); collectie Huis van Hilde, Castricum en foto's J. de Koning (23 en 34); particuliere collectie en foto's/tekening J. de Koning (4 en 6); particuliere collectie en foto's PAN (30); particuliere collecties en foto's J.A.W. Nicolay (overig)).

Noord-Holland in het 1e millennium

periode, als beide uiteinden van het pincet driehoekig verbreed zijn.¹¹² Een pincet uit de opgraving Bakkum-Doornduijn is als enige exemplaar versierd, met acht punt-cirkelmotieven op beide zijden (fig. 8.14, nr. 23). De twee andere pincetten, waaronder een opvallend groot exemplaar uit de opgraving Castricum-Oosterbuurt, zijn onversierd (fig. 8.14, nrs. 24-25).

vervolg (links en boven) fig. 8.14

Karolingisch-Ottoonse periode (8e-10e eeuw)

Kenmerkend voor de Karolingisch-Ottoonse periode zijn riemtongen van brons die aan het uiteinde van een heupriem waren bevestigd. Deze eindbeslagen vertonen aan de riemzijde een V-vormige inkeping waartussen de riem met twee of drie nagels was

¹¹² Zie de pincetten uit Domburg (Capelle 1976, Taf. 35) en Leiderdorp (Dijkstra 2016, 273, fig. 10.40).

vastgezet. De meeste riemtongen zijn aan het andere uiteinde halfrond. De voorzijde kan zijn versierd met gestempelde punt-cirkelmotieven (4x; fig. 8.14, nrs. 26-29), of met gestileerde plantmotieven in laag reliëf (2x; fig. 8.14, nrs. 30-31).¹¹³ Een floraal motief is ook zichtbaar op een vergulde riemtong uit Warmenhuizen, waarvan het spitse uiteinde in een driedelig blad eindigt (fig. 8.14, nr. 32). Een tweede, eveneens vergulde riemtong uit Warmenhuizen toont een dierfiguur met drie poten en een naar achteren gedraaide kop (fig. 8.14, nr. 33). De riemtongen zijn op basis van parallellen uit Domburg, Westerschouwen en Leiderdorp globaal in de 8e en 9e eeuw te dateren.¹¹⁴ Dit sluit aan bij de contextdatering van de met punt-cirkelmotieven versierde ringtong uit de opgraving Den Burg-Beatrixlaan, afkomstig uit een 'brandplek' die op basis van de associatie met huis 28 tussen circa 750 en 900 wordt gedateerd.¹¹⁵

Twee van de riemtongen zijn onversierd en op basis van hun langgerekte, halfronde vorm niet nauwkeuriger te dateren dan van de 5e tot in de 11e eeuw. Op basis van de vondstassociatie met huisplattegronden is een meer nauwkeurige datering toe te kennen. De eerste, meest langgerekte riemtong, uit de opgraving Bloemendaal-Groot Olmen, is gevonden vlakbij een huisplattegrond uit de 8e eeuw.¹¹⁶ Het uiteinde van de riemtong eindigt in een versmalde punt met een iets verdikte, ovale knop (fig. 8.14, nr. 34). De tweede riemtong, uit de opgraving bij Wijk aan Zee (fig. 8.14, nr. 35), is gezien de associatie met drie huisplattegronden wat jonger en in de 9e eeuw te plaatsen.¹¹⁷

Een tot op heden unieke riemtong, uit de 9e-eeuwse schatvondst Westerklijf I (fig. 8.11), is in zilver uitgevoerd. De riemtong heeft een buisvormig verbreed uiteinde; de buitenzijde is versierd met S-vormig zilverdraad rondom ronde bolletjes. De riem, waarvan een stukje leer nog aanwezig is, was met twee nagels vastgeklemd in een holte in het andere, rechte uiteinde.

Een langgerekte riemtong uit De Waal (Texel; fig. 8.14, nr. 36) bestaat uit een trapeziumvormig deel waarin de riem werd geklemd, en uit een enigszins ovaal deel waarin een dierfiguur als complex vlechtwerkmotief in reliëf is weergegeven. De dierfiguur is uitgevoerd in de Scandinavische Jellingstijl en daarmee in de 10e eeuw te dateren.

8.5 Wapentuig

Wapens uit de onderzoeksperiode zijn in Noord-Holland bijzonder schaars (bijlage 8.10), vooral omdat grafvelden uit de Vroege Middeleeuwen vrijwel ontbreken.¹¹⁸ De enige uitzonderingen vormen een compleet tweesnijdend zwaard (spatha) uit Hippolytushoef (fig. 8.15), en het blad van een eensnijdend zwaard (sax) uit de opgraving Bloemendaal-Groot Olmen. De spatha heeft een ijzeren, onversierde pareerstang en knopstang met pommel; het zwaardblad toont een visgraat-damascering. De vorm van de pommel plaatst het zwaard in de eerste helft van de 8e eeuw.¹¹⁹ Een vergelijkbaar zwaard is bekend uit het vroegmiddeleeuwse grafveld Katwijk-Klein Duin, in Zuid-Holland.¹²⁰ De sax is een zogenaam-

¹¹³ Voor florale motieven op riemtongen, zie Schmid 1999, 219-221, fig. 10.

¹¹⁴ Zie Capelle 1976; 1978; Dijkstra 2016, 240, fig. 10.14.

¹¹⁵ Persoonlijke informatie P.J. Woltering (Amersfoort); zie ook Nicolay, in druk.

¹¹⁶ De Koning 2015, 295.

¹¹⁷ Voor de datering van de vindplaats, zie Comis 2002; zie ook hoofdstuk 4.

¹¹⁸ Zie hoofdstuk 10.

¹¹⁹ Zie Menghin 1980, 254 (type Schlingen), fig. 26: type 1 (circa 700-730).

¹²⁰ Stein 1967, Liste 4, nr. 1; Taf. 67, nr. 17; Dijkstra 2011, 238, fig. 6.11 (graf 30).

de 'Breitsax', uit de late 6e of 7e eeuw.¹²¹ Van andere wapens zijn alleen bronzen of zilveren onderdelen bewaard gebleven, behorend tot spathae en saxen uit de Merovingische periode, en een spatha uit de Karolingisch-Ottoonse periode. De spathae en saxen zijn vermoedelijk geïmporteerd vanuit het Frankische Rijk, maar kunnen ook lokaal zijn nagemaakt. Grafvondsten uit omliggende gebieden tonen dat deze wapens uitsluitend door mannen werden gedragen.

Merovingische periode (6e-7e eeuw)

De enige onderdelen van spathae uit de Merovingische periode zijn drie piramidevormige knoppen uit Oosterland (Wieringen, 2x) en Schagen (fig. 8.16, nrs. 1-3), uitgevoerd in brons. De knoppen zijn hol en één van de knoppen is eenvoudig versierd, met een enkele groef langs de buitenrand. Aan de achterzijde is een 'stang' aanwezig, waarmee de knop aan een smalle riem kon worden bevestigd. Uit de positie van dergelijke knoppen in wapengraven is af te leiden dat ze als set van twee met riempjes aan de bovenzijde van een zwaardschede hingen.¹²² De knoppen zijn in gebruik geweest van circa 565 tot 650.¹²³

fig. 8.15 Een spatha uit de Karolingische periode, voor (1) en na (2) de restauratie, gevonden bij Hippolytushoef. Lengte in gerestaureerde toestand 75 cm (onbekende collectie en foto's Restaura, Heerlen).

¹²¹ Müssemeier et al. 2003, 45-46 (Sax2.1-3), fasen 6-8 (circa 580-680).

¹²² Zie Menghin 1983, 150-151.

¹²³ Müssemeier et al. 2003, fasen 5-7.

fig. 8.16 Sierelementen van spathae en saxen uit de Merovingische periode, waarvan een overzicht is weergegeven in bijlage 8.10. Schaal 1:1 (collectie Huis van Hilde, Castricum en foto's J. de Koning (8); particuliere collecties en foto's J.A.W. Nicolay (overig)).

Tot goed herkenbare onderdelen van de sax behoren acht ronde sierbeslagen van brons, die ter decoratie langs de gebogen zijde van een saxschede waren bevestigd. De sierbeslagen zijn aan de achterzijde hol, met een centrale nagel. Zeven van de beslagen uit Noord-Holland komen van Wieringen; een achtste beslag is gevonden tijdens de opgravingen in Bloemendaal-Groot Olmen. Op basis van hun versiering zijn twee groepen te onderscheiden. De eerste groep toont op de platte voorzijde dierfiguren in min of meer gestileerde vorm: vier in elkaar gevlochten dieren in laag reliëf (fig. 8.16, nr. 4) en drie om elkaar draaiende poten met nog herkenbare klauwen (fig. 8.16, nrs. 5-8). De vlakke voorzijde van sierbeslagen uit de tweede groep is onversierd; de zijkant gaat aan de achterzijde over in een platte rand, met een meegegoten parelrand (fig. 8.16, nrs. 9-11). De sierbeslagen uit beide groepen dateren globaal uit de 7e eeuw.¹²⁴ De dierfiguren zijn uitgevoerd in Dierstijl II, een sierstijl die kenmerkend is voor deze periode.

124 Müssemeier et al. 2003, fasen 7-8 (circa 610-680).

Karolingisch-Ottoonse periode (8e-10e eeuw)

Van een rijk uitgevoerde spatha zijn alleen twee zilveren onderdelen van het gevest gevonden bij Huisduinen, in zand dat is opgezogen uit het Marsdiep (fig. 8.17, nr. 1). De holle gevestknop is afgerond driehoekig van vorm, met iets holle schouders. Rond het gat voor de angel van het zwaardblad is aan de bovenzijde een ruitvormige verdikking aanwezig. Beide zijden van de knop zijn versierd met twee meegegoten motieven: een bloemmotief en een gevlochten kruismotief, elk boven een gegraveerde sierrand. De massieve, platte knopstang, waarop de gevestknop was bevestigd, is van boven gezien amandelvormig. De stang heeft een rechthoekig gat voor een breder deel van de angel; de boven- en onderzijde van de buitenrand is schuin gefacetteerd. Een directe parallel is onbekend, maar zwaarden met een afgerond driehoekige knop en een vergelijkbare, platte knopstang zijn globaal van de late 8e tot in de eerste helft van de 10e eeuw te dateren.¹²⁵ Een herkomst uit Scandinavië, en daarmee wellicht een associatie met de aanwezigheid van Vikingen, is goed mogelijk.

8.6 Chronologische en geografische patronen: een vergelijking met munten

Een belangrijke groep metaalvondsten bestaat uit munten, die ten opzichte van de eerder besproken objecten twee belangrijke voordelen hebben. In de eerste plaats zijn veel van de munten dankzij het opschrift en de beeltenis aan een specifieke keizer, koning of kalief toe te wijzen en daardoor goed te dateren. Daarnaast is de herkomst van de munten vaak met zekerheid vast te stellen, zeker als ze in centrale muntplaatsen zijn geslagen. Hoewel veel van de munten vermoedelijk lange tijd in omloop waren en onduidelijk is op welk moment ze Noord-Holland bereikten en hier verloren of gedeponeerd werden, leveren de munten aanvullende gegevens over (globale) chronologisch-geografische patronen en relaties die de bewoners van Noord-Holland met omliggende gebieden onderhielden.¹²⁶

De losse muntvondsten uit Noord-Holland, voor zover die zijn opgenomen in de landelijke muntdatabase NUMIS, zijn weergegeven in bijlage 8.11 en figuur 8.18.¹²⁷ In de bijlage staat niet alleen het aantal munten genoemd, maar is voor de muntperiode ook aangegeven hoeveel munten er binnen deze periode per jaar bekend zijn – als afspiegeling van de muntaanvoer door de tijd heen. De munten beslaan de periode van de Romeinse keizer Aemilianus (regeerperiode in 253 n.Chr.) tot de Angelsaksische koning Burgred (regeerperiode 852-874). Een relatief groot aantal bronzen munten is gedurende de tweede helft van de 3e en 4e eeuw vanuit het Romeinse Rijk aangevoerd.

Geen van de jongere munten is met zekerheid aan de 5e eeuw (circa 400-490 n. Chr.) toe te wijzen. Pas in de late 5e eeuw komt de aanvoer van munten weer op gang, hoewel de muntaantallen beperkt zijn. In de periode tussen circa 490 en 675 n.Chr. gaat het om gouden, Byzantijnse solidi en tremisses, evenals nabootsingen van dergelijke munten uit het Frankisch-Friese gebied. Vanaf het laatste kwart van de 7e eeuw werden de tremisses vervangen door zilveren sceatta's, die tot halverwege de 8e eeuw het regionaal geslagen muntgeld binnen het zuidelijke Noordzeegebied vormden. Vanaf

125 Zie Peirce 2002, 18 (type H).

126 Voor de aanvoer en circulatie van munten, evenals het moment van depositie, zie het onderzoek van Beliën (2017) naar de Romeinse munten van Texel.

127 NUMIS-database geraadpleegd in november 2019; recentere vondsten zijn niet aangevuld.

fig. 8.17 Zilveren onderdelen van een spatha uit het Marsdiep bij Texel (1), en een ronde zilverbaar (2) uit Hippolytushoef. Schaal 1:1 (particuliere collecties en foto's Huis van Hilde, Castricum en J.A.W. Nicolay).

het midden van de 8e eeuw neemt het aantal per jaar aangevoerde munten voor het eerst sinds de 4e eeuw weer toe. Naast enkele Karolingische solidi gaat het vooral om zilvergeld: Karolingische denarii, Arabische dirhems en Angelsaksische styca's en penningen. De (bekapte) zilverbaren uit Westerklijf I en II (zie fig. 8.11) en een los gevonden zilverbaar uit Hippolytushoef (Wieringen; fig. 8.17, nr. 2) waren als een Scandinavische vorm van ongemunt edelmetaal gelijktijdig in omloop. Uit de meeste perioden die in figuur 8.18 worden onderscheiden, zijn schatvondsten bekend: twee schatvondsten uit de tweede helft van de 3e tot 4e eeuw, een schatvondst uit de 6e eeuw, een schatvondst uit de 8e eeuw en vijf schatvondsten uit de 9e eeuw (tabel 8.12).

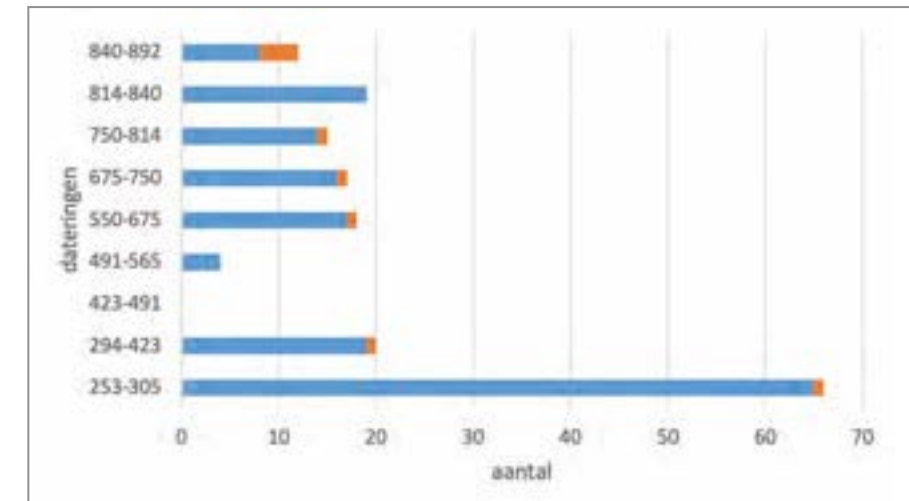

fig. 8.18 Aantallen losse munten (blauw) en schatvondsten (oranje) uit Noord-Holland, voor de 3e-9e eeuw chronologisch geordend op basis van de muntdateringen in bijlage 8.11 en de depositiedateringen in bijlage 8.12. Verticale as: munt- en depositiedatering, horizontale balk: aantal munt- en schatvondsten (gegevens naar de digitale database NUMIS van De Nederlandsche Bank).

Het chronologische patroon dat de losse munten en schatvondsten tonen, komt in hoofdlijnen met dat van de hierboven beschreven sieraden, gordelonderdelen en wapens overeen. Afwijkend is het volledig ontbreken van munten uit een groot deel van de 5e eeuw, terwijl enkele van de mantelspelden (onder andere ringfibulae en tutulusfibulae) tot ver in de 5e eeuw kunnen zijn gedragen (datering circa 390-470 n.Chr.). De haarnaalden van het type Wijster (circa 400-430 n.Chr.) en enkele onderdelen van de laat-Romeinse heupgordel (circa 430-460/480 n.Chr.) zijn zelfs specifiek in de 5e eeuw te dateren. Dit lijkt niet aan te sluiten bij het beeld dat uit het aardewerk naar voren komt, namelijk dat Noord-Holland van het midden van de 4e tot laat in de 5e eeuw (grotendeels) was verlaten.¹²⁸ De vondsten wijzen wel degelijk op enige vorm van continuïteit, al is niet uit te sluiten dat de 4e-eeuwse objecten uitsluitend met bewoning in de eerste helft van deze eeuw samenhangen en de 5e-eeuwse objecten in het laatste kwart van deze eeuw of zelfs nog in de 6e eeuw circuleerden (wellicht doorgegeven als erfstukken).

Om vast te stellen of de munten en de overige metaalvondsten door de tijd heen een vergelijkbare geografische spreiding vertonen, zijn ze voor vier perioden weergegeven in figuur 8.19: circa 250-400 (fase 1), 400-500 (fase 2), 500-700 (fase 3) en 700-900(-1000) n.Chr. (fase 4).¹²⁹ Munten en sieraden uit de tweede helft van de 3e en 4e eeuw zijn vooral bekend uit het duingebied van Kennemerland en het aangrenzende stroomgebied van het Oer-IJ, en van de pleistocene gronden op Texel. Drie munten uit

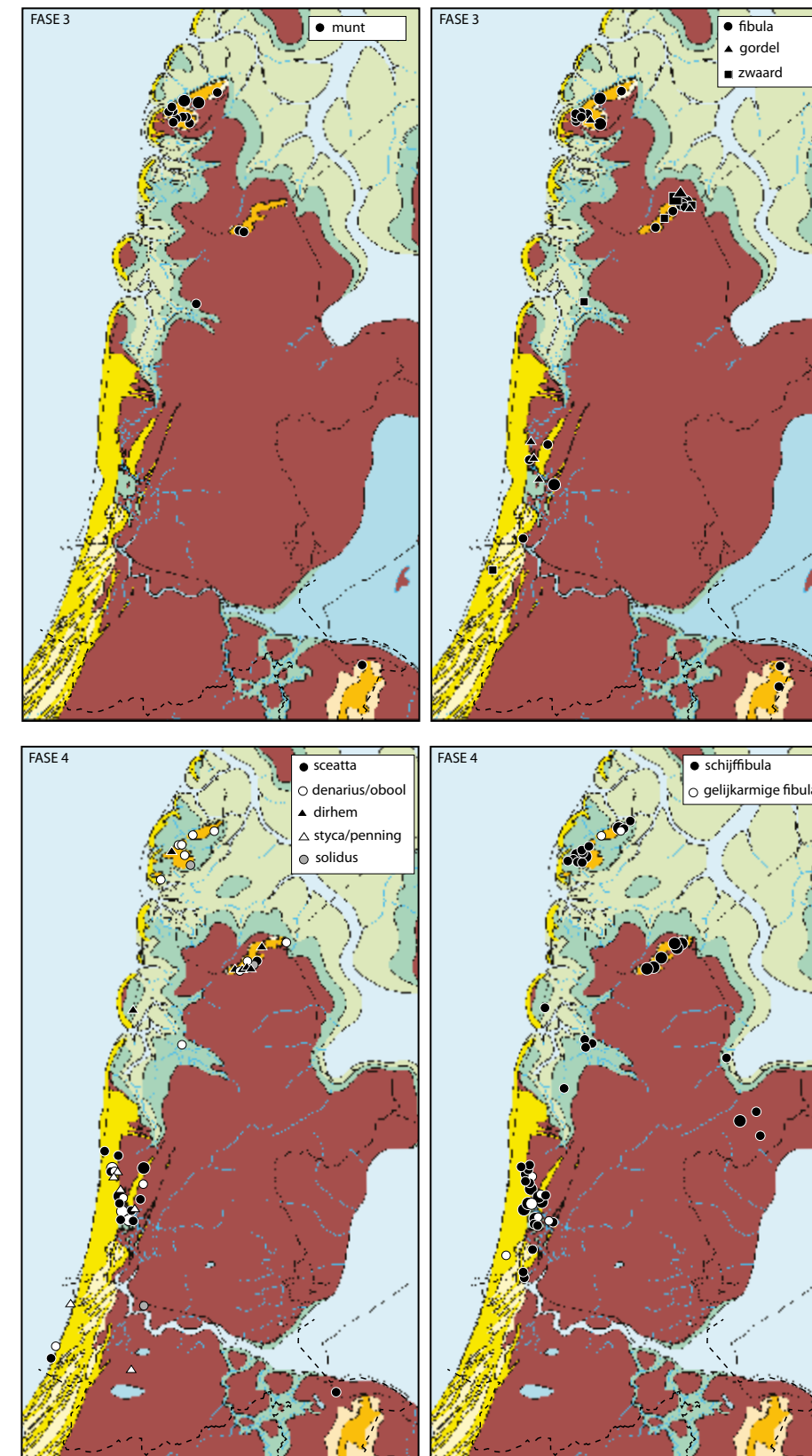
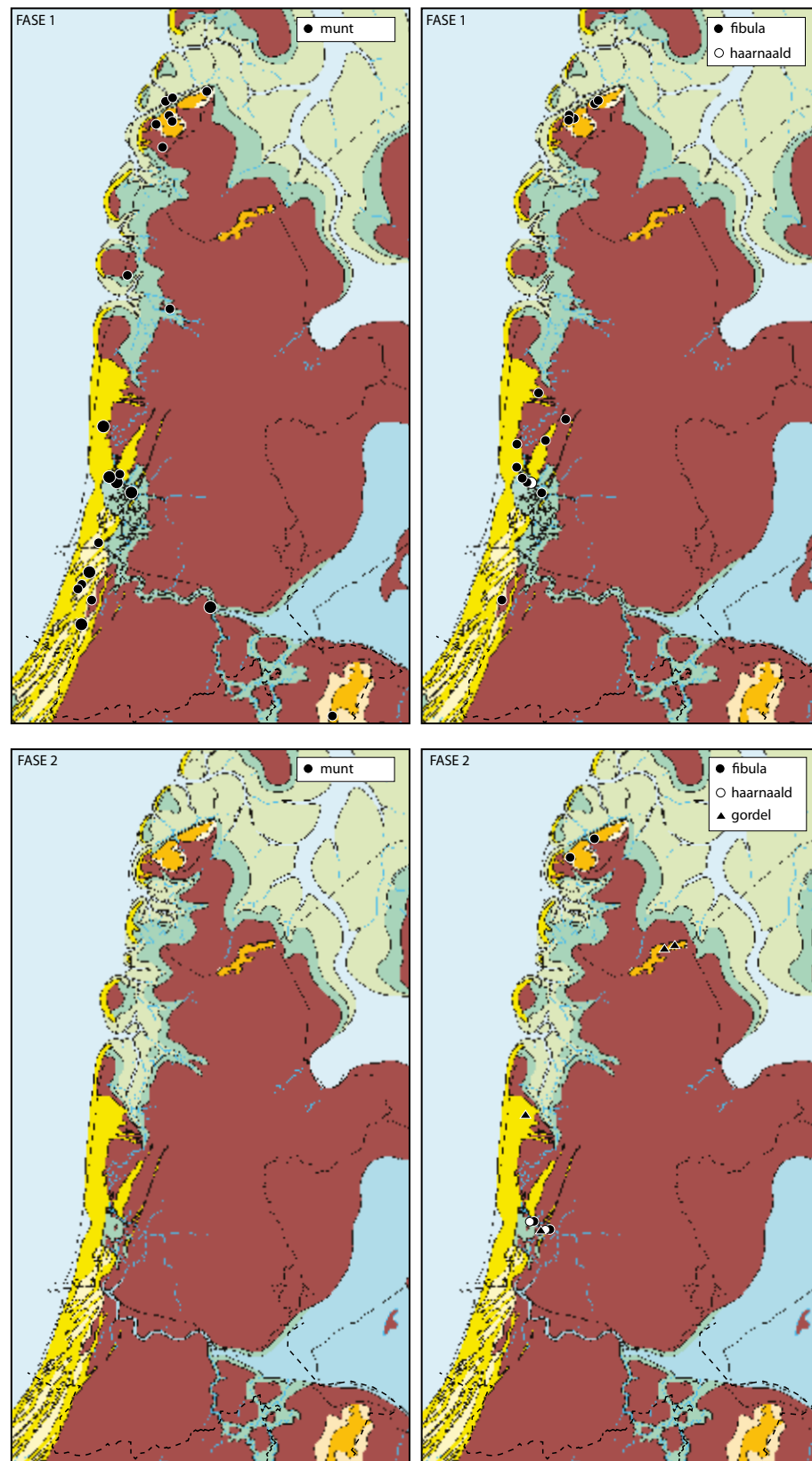
¹²⁸ Zie de hoofdstukken 6 en 7.

¹²⁹ Voor de verspreiding van munten op Texel, zie ook Beliën 2017, fig. 1 (Romeinse tijd, tot circa 450 n.Chr.); Besteman 2002, fig. 8 (Karolingische periode).

fig. 8.19 (links en rechts)

Geografische spreiding van de metalen voorwerpen die in dit hoofdstuk zijn besproken, evenals de munten uit bijlagen 8.11 en 8.12, voor vier perioden: circa 250-400 (fase 1), 400-490 (fase 2), 490-700 (fase 3) en 700-900(-1000) n.Chr. (fase 4).

Uit fase 2 zijn geen munten bekend (kaartjes J.A.W. Nicolay; ondergrond fase 1 naar fig. 2.15 (situatie rond 100 n.Chr.), fasen 2-3 naar fig. 2.16 (situatie rond 500) en fase 4 naar fig. 2.17 (situatie rond 800)).

het tussenliggende gebied zijn gevonden ter plekke van voormalig veen (situatie rond 100 n.Chr.; zie fig. 2.15) of in het kweldergebied van de getijdesystemen die tot in de kop van Noord-Holland sneden (situatie rond 500; zie fig. 2.16). De weinige sieraden en gordelonderdelen uit de 5e eeuw clusteren in het Oer-IJ-gebied rond Castricum; daarnaast zijn vondsten bekend van Texel en in deze periode ook van Wieringen. De munten uit de late 5e-7e eeuw tonen een opvallend patroon: naast een losse vondst uit de omgeving van Schagen zijn alleen vondsten bekend van Wieringen en vooral van Texel. Uit een beperkter aantal mantelspelden en onderdelen van gordels en wapens blijkt dat tegelijk ook werd gewoond in het duingebied van Kennemerland. De munten uit de 8e-9e eeuw clusteren in dezelfde drie gebieden, met uitzondering van twee losse vondsten uit de omgeving van Schagen en Callantsoog. De andere metaalvondsten tonen dat ook het kweldergebied rond en zuidelijk van Schagen en achter de toenmalige duinrand bij Callantsoog toen werd bewoond, net als Medemblik en het richting zuiden aangrenzende veengebied. Dit betekent echter niet dat het veengebied zuidelijk van Medemblik al in de 9e eeuw was ontgonnen; de fibulae die hier zijn gevonden, kunnen evengoed uit de 10e of wellicht nog uit de 11e eeuw dateren.¹³⁰ Minder goed verklaarbaar is de vondstlocatie van de 9e- of 10e-eeuwse vingerring uit Aartswoud, midden in een op dat moment vermoedelijk nog onontgonnen veengebied.

Hoewel de muntvondsten en andere metaalvondsten voor de 5e-7e eeuw geografisch gezien een verschillend beeld tonen, geldt voor alle perioden dat de meeste vondsten zijn aangetroffen in het duingebied en aangrenzende Oer-IJ-gebied van Kennemerland, op Wieringen en op Texel. Bij de vondsten uit het duingebied valt op dat ze uitsluitend uit de randzones van de Jonge Duinen komen, terwijl het grootste deel van het duingebied ‘vondstvrij’ is. Alleen voor de laat-Merovingische en Karolingische periode (7e-9e eeuw) zijn enkele vondsten uit het duingebied zelf bekend, dankzij opgravingen bij Wijk aan Zee en Bloemendaal.

8.7 Ter vergelijking: metaalvondsten uit de duinen van Zuid-Holland

De geografische spreiding van munten en andere metaalvondsten maakt duidelijk dat een uitgestrekt nederzettingsareaal uit de Merovingische en Karolingische periode vermoedelijk ongeschonden onder de Noord-Hollandse duinen verborgen ligt. Om een indruk te krijgen van de vertekening die deze ontoegankelijkheid van het archeologisch archief veroorzaakt, zowel in aantal vondsten als in de variatie aan vondsten, zullen hier kort de metalen voorwerpen uit twee opgravingen in de Zuid-Hollandse duinen worden besproken: Katwijk-Zanderij en Monster-Molenslag.

Tijdens het onderzoek bij Katwijk zijn huisplattegronden van woonerven uit de Romeinse tijd (1e-midden 3e eeuw), de Merovingische periode (late 5e-7e eeuw) en de Karolingische periode (late 7e-8e eeuw) blootgelegd.¹³¹ De vroegmiddeleeuwse erven liggen op twee locaties, centraal in het duingebied. De metaalvondsten van beide terreinen zijn voor een groot deel door detectorzoekers verzameld, voorafgaand aan of na afloop van het archeologisch onderzoek. Een overzicht van de vondsten en hun dateringen is opgenomen in [bijlage 8.13](#) en enkele van de objecten worden getoond in

¹³⁰ Voor een relatie met de ontginningsgeschiedenis, vergelijk Besteman 1990a, fig. 15.

¹³¹ Van der Velde 2008.

figuur 8.20.¹³² Omdat vaak niet duidelijk is waar de vondsten precies zijn gedaan, worden ze voor beide bewoningslocaties uit de Merovingische en Karolingische periode gezamenlijk besproken.

De vroegste vondsten zijn mantelspelden met een Frankische herkomst: bronzen vogelfibulae, S-fibulae met twee gespiegelde vogelkoppen en beugelfibulae, evenals een zilveren, met almandijn ingelegde schijffibula, uit circa 460-590. Een verguld bronzen schijffibula met een versiering in laag reliëf is uit Engeland afkomstig; samen met een *disc-on-bow* fibula, een kruisvormige fibula en *small-long brooches*, inclusief enkele Domburgfibulae, behoort de schijffibula tot een groep sieraden uit de late 5e-7e eeuw die kenmerkend is voor het zuidelijke Noordzeegebied. Goede parallellen ontbreken voor een korte, vrij zwaar uitgevoerde gelijkarmige fibula met conisch verbrede armen, vermoedelijk uit de 6e-7e eeuw. De gelijkarmige fibulae uit de 7e en vroege 8e eeuw behoren tot de zuidelijke groep, met parallellen in Noord-Frankrijk en België. De jongste sieraden zijn een pseudo-muntfibula en een met email versierde schijffibula (kruismotief) uit de 8e-10e/11e eeuw.

Tot de overige sieraden behoort een bronzen *wrist-clasp* en een recent ontdekte, gouden hanger. De *wrist-clasp*, die werd gebruikt om de lange mouwen van een shirt te sluiten, is uit Engeland afkomstig en te dateren in de decennia rond 500.¹³³ De hanger is een zogenaamde bracteaat van het Scandinavische type D, waarin vervlochten dierfiguren zijn gestempeld.¹³⁴ De bracteaat is als imitatie van een Scandinavisch prototype in het zuidelijke Noordzeegebied vervaardigd, gedurende de late 5e of eerste helft van de 6e eeuw.¹³⁵

De gesp en riembeslagen van heupgordels, de piramidevormige knoppen van spathae en de sierbeslagen van saxschesdes zijn kenmerkend voor de Frankische wereld en globaal in de 6e en 7e eeuw te dateren. Beide saxbeslagen zijn versierd met gestileerde, vervlochten dierfiguren.¹³⁶ Dierkoppen van vogels met een gekromde snavel zijn herkenbaar op twee vertind-bronzen gordelonderdelen: het fragment van een driehoekig gespbeslag, en een intact, S-vormig gordelbeslag.

Alle munten uit circa 500-675 zijn gouden tremisses van het Frankisch-Friese type; jongere munten, uit circa 675-750, zijn zilveren sceatta's en Frankische denarii.¹³⁷ Bijzonder is de vondst van een bronzen nummus uit de 6e eeuw, geslagen onder koning Gelimer (530-540). Gelimer was leider van de Vandalen in Noord-Afrika, zodat is aan te nemen dat deze zuidelijke munt via het Frankische Rijk is aangevoerd. De proefdruk van een tremisis van het pseudo-Dorestad/Madelinustype op een koperen plaatje is eveneens een bijzondere vondst (zie fig. 9.19). Tremisses die door muntmeester Madelinus rond het midden van de 7e eeuw in Dorestad zijn geslagen, werden gedurende de Merovingische periode op grote schaal in omliggende gebieden nagebootst. Deze proefdruk vormt voor het eerst een concreet bewijs dat dit onder andere in het West-Nederlandse duingebied gebeurde.¹³⁸

¹³² Voor een beschrijving van de meeste vondsten, zie Knol 2008.

¹³³ Nog ongepubliceerd; herkend op een foto die via H.M. van der Velde (ADC ArcheoProjecten, Amersfoort) is verstrekt. Voor de datering, zie Penn & Brugmann 2007, fig. 5.22 (fase FA2A: circa 480-520/550).

¹³⁴ Nog ongepubliceerd; persoonlijke informatie H.M. van der Velde (ADC ArcheoProjecten, Amersfoort).

¹³⁵ Voor de productie van dergelijke imitaties in het Noordzeegebied, zie Nicolay 2014, 242.

¹³⁶ Een van deze beslagen is gepubliceerd als zijnde een schijffibula (Knol 2008, fig. 14.11).

¹³⁷ Voor de vroegmiddeleeuwse muntvondsten, zie Pol & Van der Veen 2008.

¹³⁸ Pol & Van der Veen 2008, 318-319, fig. 15.12; Pol 2011.

fig. 8.20 Selectie van metalen voorwerpen uit de Merovingische en vroeg-Karolingische periode die zijn gevonden ter plekke van de rurale nederzetting Katwijk-Zanderij: vogelfibula (1), kruisvormige fibula (2), gegoten schijffibula (3), *disc-on-bow* fibula (4), Domburgfibulae (5-7), bracteaat (8), *wrist-clasp* (9) en gordelbeslag (10). De objecten zijn van goud (8), verguld zilver (10) en brons (overig). Schaal 1:1; nr. 8 schaal 2:1; nr. 10 niet op schaal (foto's ADC ArcheoProjecten, Amersfoort).

Bij Monster zijn de huizen van maximaal drie gelijktijdige woonerven opgegraven, te dateren in de Merovingische en Karolingische periode (6e-midden 8e eeuw).¹³⁹ Hoewel het aantal metaalvondsten uit deze periode beperkt is, sluiten ze goed aan bij de vondsten die uit Katwijk komen.¹⁴⁰ De vondsten worden gepresenteerd in [bijlage 8.13](#) en een selectie in [figuur 8.21](#). De mantelspelden zijn een vogelfibula en twee beugelfibulae uit de tweede helft van de 5e en 6e eeuw, een *small-long brooch*, Domburgfibulae en een ringfibula uit de 6e-7e eeuw, en een geëmailleerde schijffibula en een gelijkarmige fibula uit de 8e-10e eeuw. Ringvormige fibulae zijn kenmerkend voor het zuidelijke Noord-zeegebied en zowel gevonden langs de Nederlandse kust als in Zuidoost-Engeland; grafvondsten uit Friesland en Zuid-Holland tonen dat deze fibulae in combinatie met Domburgfibulae werden gedragen en dus eenzelfde datering hebben.¹⁴¹ Met uitzondering van het fragment van een verguld zilveren beugelfibula en een zilveren vogelfibula zijn alle spelden uitgevoerd in brons. Het enige onderdeel van een gordel is een enig-

¹³⁹ Bakx 2020.

¹⁴⁰ Dijkstra 2020.

¹⁴¹ Nicolay 2021, 285, met referenties (voor de associatie met Domburgfibulae, zie fig. 10.2: graven 60 en 428 en fig. 10.4: nrs. 3 en 6). Voor de chronologie en variatie van vondsten uit Engeland, zie Palm & Pind 1992, fig. 3a).

zins T-vormig sierbeslag uit de tweede helft van de 6e of vroege 7e eeuw, waarvan de voorzijde is versierd met rijen van driehoekige stempeltjes die oorspronkelijk met niëlo waren gevuld. Net als de vogelfibula en beugelfibulae zijn gordels met een dergelijk sierbeslag kenmerkend voor de Frankische wereld. De munten zijn tremisses van het Frankisch-Friese type en sceatta's, respectievelijk uit circa 500-675 en 675-850.

Een vergelijking met de metaalvondsten uit Noord-Holland maakt duidelijk dat de objecten die in dit hoofdstuk zijn besproken het spreekwoordelijke topje van de ijsberg vormen. De opgravingen bij Katwijk en Monster tonen dat juist nederzettingen onder de Jonge Duinen uitzonderlijk rijk aan vroegmiddeleeuws metaal zijn. Tegelijk tonen de vondsten uit Zuid-Holland dat deze kwantitatieve en geografische vertekening weinig invloed heeft op de *samenstelling* van het vondstmateriaal: zowel de nederzettingen onder de Jonge Duinen als die erbuiten bevatten metaalvondsten die in ieder geval voor de late 5e-9e eeuw een sterk overeenkomstig patroon laten zien, in samenstelling, in datering én in culturele oriëntatie op omliggende gebieden. Het enige opvallende verschil met Noord-Holland zijn de aanwijzingen voor relaties tussen Zuid-Holland en Engeland in de Merovingische periode (schijffibula en *wrist-clasp*), een beeld dat ook naar voren komt uit luxere voorwerpen die in het volgende hoofdstuk worden besproken.

8.8 Metaalvondsten als afspiegeling van culturele en religieuze relaties

Sieraden en ook heupgordels met daaraan bevestigde wapens waren niet alleen functionele objecten, maar werden door vrouwen (vooral fibulae en andere sieraden) en mannen (vooral gordels en wapens) bewust en duidelijk zichtbaar op het lichaam gedragen om daarmee aan omstanders een specifieke boodschap over te brengen. Naast de sociale rol en status van de dragers kon deze boodschap betrekking hebben op de culturele en religieuze oriëntatie van de dragers.

fig. 8.21 Selectie van metalen voorwerpen uit de Merovingische en Karolingische periode die zijn gevonden ter plekke van de rurale nederzetting Monster-Molenslag: bovenste deel beugelfibula (1), onderste deel *small-long brooch* (2), Domburgfibulae (3-4), ringvormige fibula (5), late (geëmailleerde) schijffibula (6), late gelijkarmige fibula (7) en gordelbeslag (8). Schaal 1:1 (foto's M. Dijkstra).

Het is niet meer vast te stellen in hoeverre deze betekenis van een object bewust werd gevoeld en uitgedragen, of minder bewust onderdeel vormde van ‘modeverschijnselen’ in een bepaalde periode of een bepaald gebied. In beide gevallen vormden de in dit hoofdstuk besproken sieraden, heupgordels en wapens echter een afspiegeling van de culturele netwerken waartoe de dragers behoorden, terwijl de ‘beeldtaal’ op objecten tegelijk op betrokkenheid bij een specifiek religieus netwerk kan wijzen.

Culturele relaties

De culturele relaties die door middel van sierelementen tot uiting werden gebracht, hingen direct samen met de herkomst van het object zelf of van de inspiratiebron voor een bepaalde vorm of versiering. In [figuur 8.22](#) is voor een selectie van mantelspelden, overige sieraden, gordelonderdelen en munten aangegeven met welk omliggend gebied ze de sterkste culturele relaties hebben. Door de tijd heen zijn enkele interessante verschuivingen zichtbaar, die hier kort worden belicht.

Van het midden van de 3e tot in de 5e eeuw zijn de mantelspelden afkomstig uit het door de Romeinen gecontroleerde Rijnland, waar ze in eerste instantie door vertegenwoordigers van het Romeinse gezag (soldaten en ambtenaren) werden gedragen (nrs. 1-3). Vanaf de vroege 5e eeuw nemen boven-Rijnse Franken als bevriende manschappen (*foederati*) de Rijnverdediging op zich. Deze manschappen droegen mantelspelden die in een hybride, ‘Romeins-Germaanse’ stijl zijn uitgevoerd (nrs. 4-5).¹⁴² Net als de haarnaalden van de typen Fécamp en Wijster hebben deze sieraden een decoratie die in sterke mate is geïnspireerd door de uitvoering van gespen en riembeslagen van gordels die zowel door laat-Romeinse soldaten als door Frankische manschappen werden gedragen. Dat dergelijke gordels ook ten noorden van de Rijn bekend waren en ook in het vrije Germanië ter inspiratie van de Romeins-Germaanse stijl kunnen hebben gediend, blijkt voor Noord-Holland uit de vondsten van een gesp (nr. 28) en enkele riembeslagen.

In de 5e eeuw is een verschuiving zichtbaar naar het dragen van sieraden die cultureel gezien kenmerkend zijn voor het zuidelijke Noordzeegebied. Terwijl de tutulusfibula (nr. 6) en steunarmfibula (nr. 7) in genoemde stijl zowel binnen de laat-Romeinse rijksgrenzen als in het Nederlands-Duitse kustgebied kunnen zijn gemaakt, is de kruisvormige fibula (nr. 8) kenmerkend voor de kustgebieden van Duitsland, Nederland, Zuidoost-Engeland en Scandinavië. Deze ontwikkeling zet zich voort in de Merovingische periode: als opvolger van de kruisvormige fibula is de *small-long brooch* (nr. 17) vanaf de 6e eeuw kenmerkend voor de kustgebieden van Duitsland, Nederland en Zuidoost-Engeland, waar vervolgens een eigen, regionale ontwikkeling zichtbaar is. Binnen het Nederlandse kustgebied leidt dit tot de productie van Domburgfibulae (nr. 18), onder invloed van *disc-on-bow* fibulae van het type Achlum (nr. 15), die weer op Scandinavische beugelfibulae teruggaan. Dat er in de 6e eeuw relaties met Scandinavië bestonden, blijkt ook uit de vondst van een Scandinavische snavelfibula (nr. 16) en de D-bracteaat uit Katwijk-Zanderij. Daarnaast is de vroege gelijkarmige fibula met een ovale beugel en conisch verbrede armen (nr. 14) een type dat gelijktijdig in het Fries-Groningse kustgebied en in Scandinavië gedragen werd. De vroege schijffibulae met een ronde vorm (nr. 13) lijken kenmerkend te zijn voor het Nederlandse kustge-

¹⁴² Zie Heeren 2017, 171-172.

bied, hoewel het aantal vondsten nog te beperkt is om hier met zekerheid uitspraak over te kunnen doen.

Gezien de culturele relaties die binnen het zuidelijke Noordzeegebied bestonden en tot in Scandinavië reikten, is het opmerkelijk dat zogenaamde Angelsaksische objecten uit de late 4e en 5e eeuw in Noord-Holland en ook in Zuid-Holland volledig ontbreken.¹⁴³ Deze objecten komen wel voor in Friesland en zijn daar kenmerkend voor de periode waarin dit gebied na een bewoningshiaat opnieuw werd bewoond – door mensen uit het Noord-Duitse, Angelse en Saksische gebied.¹⁴⁴ Een intrigerende vraag, waarop in het afsluitende hoofdstuk van dit boek nader wordt ingegaan, is of het ontbreken van deze vondsten samenhangt met een ontvolking van Noord-Holland in deze specifieke periode of dat de bewoners van Noord-Holland zich toen cultureel gezien meer op het laat-Romeinse en vroeg-Frankische Rijnland in het zuiden richtten. Vanaf de late 5e eeuw werden tevens fibulae gedragen die uit het Frankische Rijnland afkomstig zijn, of door Frankische voorbeelden zijn geïnspireerd: vogelfibulae (nr. 9), beugelfibulae (nrs. 10-12) en vroege schijffibulae met een centrale ruitvorm (nr. 13). Deze Frankische oriëntatie is zelfs dominant bij de heupgordels en de daaraan bevestigde zwaarden die mannen gedurende de 6e en 7e eeuw droegen. Naast gordels, veelal met karakteristieke, C-vormige gespen en driehoekige beslagplaten (nr. 28), gaat het om spathae met piramidevormige knoppen (nr. 30) en saxen in een schede met ronde sierbeslagen (nr. 31).

Voor Noord-Holland ontbreken nog aanwijzingen voor relaties met Engeland, zodat die in [figuur 8.22](#) buiten beeld blijven. Dat deze relaties er wel dergelijk geweest zijn, tonen enkele typisch Engelse vondsten uit Katwijk-Zanderij.

Rond 700 is een belangrijke omslag in de uitdrukking van culturele relaties zichtbaar, in een periode dat het Nederlandse kustgebied door de Frankische hofmeiers Pippijn van Herstal en Karel Martel stapsgewijs werd ingekapseld in het Karolingische Rijk. Regionale sierelementen werden vervangen door late schijf- en gelijkarmige fibulae (nrs. 19-20) die, net als gelijktijdige crucifixen en sleutels (deels met kruismotief), kenmerkend zijn voor het noordelijke deel van de Karolingische wereld. Gordelonderdelen tonen eenzelfde ontwikkeling, zoals uit de vorm en versiering van riemtongen (nr. 29) blijkt. Het enige complete zwaard uit deze periode past ook in een Karolingische traditie (nr. 32).

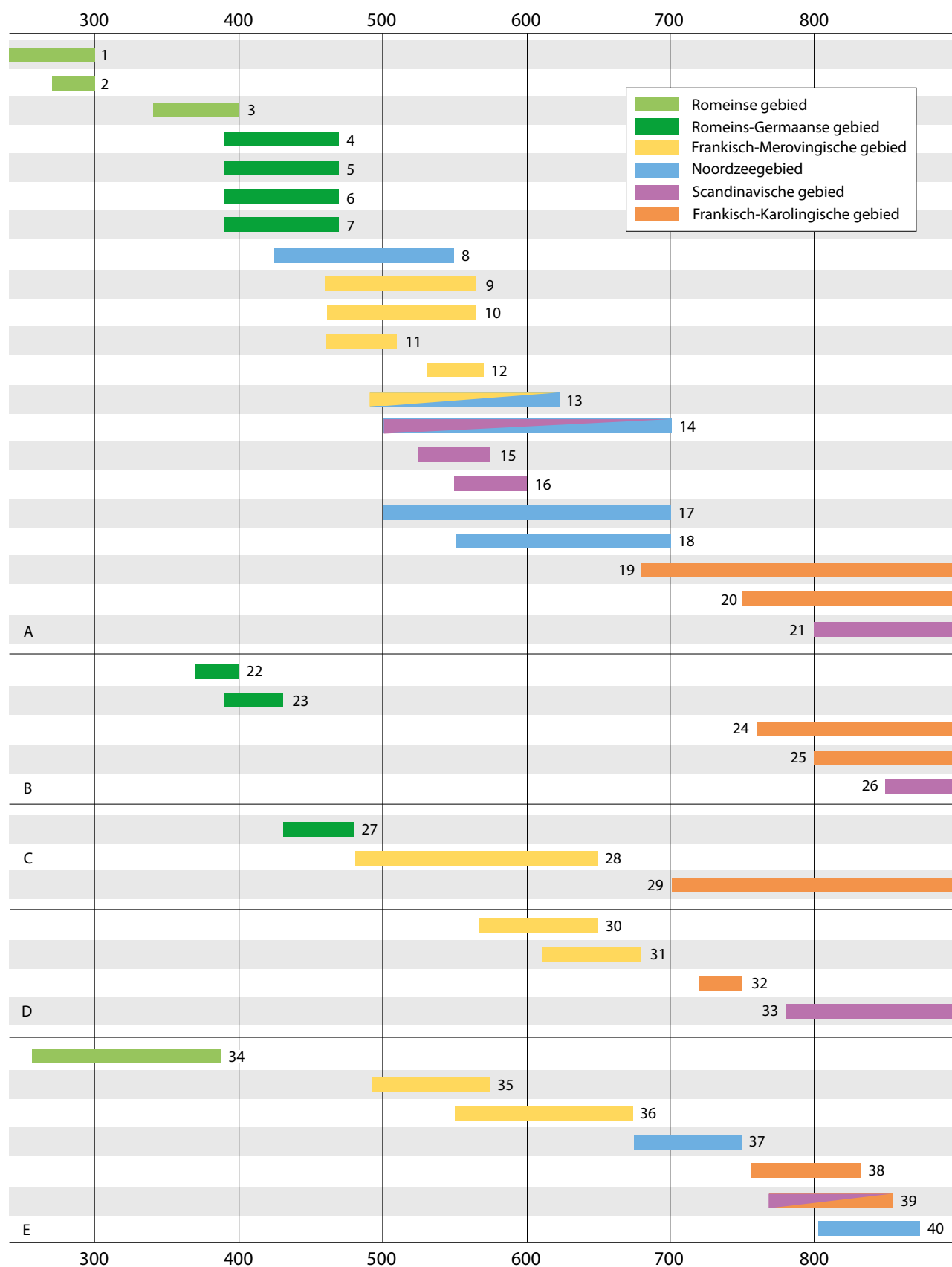
De aanwezigheid van Vikingen in Noord-Holland, dat tussen circa 840 en 885 onderdeel vormt van een groter gebied dat ter bescherming tegen andere noorderlingen van de Franken aan de Deense Vikingleider Rorik en zijn opvolger Godfried ‘in leen’ werd gegeven, resulteerde in een hernieuwde culturele oriëntatie op de noordelijke, Scandinavische wereld.¹⁴⁵ Hals- en armringsen, armbanden en vingerringen (zie nr. 26), veelal uitgevoerd in zilver, zijn afkomstig uit Scandinavië of lokaal nagemaakt. Hetzelfde geldt vermoedelijk voor een verguld-zilveren vogelfibula (nr. 21), en vermoedelijk voor de enige twee zilveren onderdelen van een spatha die uit Noord-Holland bekend zijn (nr. 33).

Het geschetste patroon van een geleidelijk veranderende culturele oriëntatie komt ook uit de samenstelling van de muntvondsten naar voren. Laat-Romeinse

¹⁴³ Zie hoofdstuk 7 en Dijkstra & De Koning 2017, 62-64.

¹⁴⁴ Voor de metaalvondsten, zie Nicolay 2021, 277-279.

¹⁴⁵ Voor het leengoed aan Rorik en Godfried, zie Besteman 1996, 7, 24-28; zie ook hoofdstuk 9.

Toelichting bij figuur 8.22

A - Fibulae: 1. fibulae met brede scharnierarmen (type 67b), 2-3. drieknoppenfibulae (typen 68a en 68c), 4. ringfibulae (type 70c), 5. voetboogfibulae (type 72a), 6. tutulusfibulae (type 76c), 7. steunarmfibula (type 78), 8. kruisvormige fibula (type FA1-2), 9. vogelfibulae (type S-Fib7.2), 10-12. beugelfibulae (typen V.1-2.1.7, I.2.3.1/ III.3.2 en VI.8), 13. vroege schijffibulae (ruitvormig en rond), 14. vroege gelijkarmige fibulae, 15. *disc-on-bow*-fibula, 16. snavelfibula, 17. *small-long brooches*, 18. Domburgfibulae, 19. late gelijkarmige fibulae, 20. late schijffibulae, 21. vogelfibula.

B - Overige sieraden: 22-23. haarnaalden (typen Fécamp en Wijster), 24. sleutels met kruismotief, 25. crucifixen (typen A2a-c), 26. (zilveren) armband/ring en halsringen.

C - Gordels: 27. gesp (type Gür1.2), 28. gespen met losse of vaste beslagplaat (type Gür2-4), 29. riemtongen.

D - Zwaarden: 30. piramidevormige knoppen spatha, 31. ronde sierbeslagen sax, 32. spatha (Frankisch type), 33. spatha (Scandinavisch(?) type).

E - Munten: 34. laat-Romeinse munten van Aemilianus-Valentinianus II (253-392 n.Chr.), 35. Byzantijnse en Ostrogotische munten van Theoderic-Justinianus I (475-565; aangevoerd via Frankische gebied), 36. Byzantijnse munten (aangevoerd via Frankisch gebied) en Frankisch-Friese imitaties (de Friese imitaties naar Frankisch voorbeeld), 37. sceatta's, 38. Karolingische munten, 39. Arabische munten (aangevoerd via Scandinavië of Frankische gebied), 40. Engelse munten.

munten (nr. 34) werden, na een hiaat in de aanvoer van munten tussen circa 400 en 490 n.Chr., gedurende de late 5e en 6e eeuw vervangen door Byzantijnse en Ostrogotische munten die (net als de Afrikaanse munt uit Katwijk) via het Frankische Rijk zijn aangevoerd (nrs. 35-36). In de 6e en 7e eeuw zijn vooral Frankische imitaties van dergelijke munten in omloop, die ook noordelijk van de Rijn, in Fries gebied, werden geproduceerd. Een sterke oriëntatie op de kustgebieden rond de zuidelijke Noordzee blijkt uit de productie van een eigen 'Noordzeemunt': de sceatta (nr. 37), die tussen circa 675 en 750 is geslagen. Vanaf de 8e eeuw werd deze munt vervangen door Karolingische denarii enerzijds (nr. 38), en Arabische, via Scandinavië aangevoerde dirhems anderzijds (nr. 39). Dat relaties tussen de kustregio's van de zuidelijke Noordzee gedurende de Karolingische periode bleven bestaan, tonen vondsten van enkele Angelsaksische styca's en pennies (nr. 40).

Religieuze relaties

Een deel van de metalen voorwerpen toont een vorm en versiering die als beeldtaal 'gelezen' kan worden en inzicht geeft in de relaties die er ook op religieus vlak met omliggende gebieden bestonden. Voor de Laat-Romeinse tijd is deze informatie slechts beperkt voorhanden, aangezien de sieraden en gordelonderdelen uit Noord-Holland vrijwel uitsluitend met geometrische motieven zijn versierd: parallelle groeven, V-vormige of rechthoekige inkepingen en rijen van schuinstaande driehoekjes (fig. 8.14, nrs. 2-3). Een uitzondering vormt het ankervormige sierbeslag uit Egmond aan Zee, waarvan de armen in twee gestileerde dierkoppen eindigen (fig. 8.14, nr. 4). Deze dierkoppen vormen onderdeel van een breder scala aan dierfiguren die veelal gespiegeld op laat-Romeinse gordelonderdelen zichtbaar zijn. Vermoedelijk gaat het hier om een verwijzing naar verhalen uit de Grieks-Romeinse mythologie, die binnen de Romeins-

fig. 8.22 (links) Chronologisch overzicht van een selectie van de in dit hoofdstuk besproken metaalvondsten en munten uit Noord-Holland, waarbij culturele relaties die de objecten tonen met betrekking tot uitvoering en/of herkomst in kleur zijn aangegeven (schema J.A.W. Nicolay).

Germaanse sierstijl met elementen uit meer noordelijke, Germaanse verhalen vermengd kunnen zijn geraakt.¹⁴⁶

In de hierop volgende eeuwen werden de van oorsprong laat-Romeinse dierfiguren veelvuldig geïmiteerd. In Scandinavië resulteerde dat in een complexe beeldtaal op beugelfibulae, die voor latere ontwikkelingen in het zuidelijke Noordzeegebied van grote betekenis zal blijken.¹⁴⁷ De dierfiguren op Scandinavische fibulae tonen in de 5e en 6e eeuw een ontwikkeling tot vogels, viervoeters en slangachtige wezens, vermoedelijk als neerslag van verhalen over goden en mythische voorouders die pas honderden jaren later als Noordse sagen op papier werden gesteld.¹⁴⁸ De stijl waarin deze wezens zijn uitgevoerd, gekenmerkt door omlinjnde lichaamsdelen en amandelvormige ogen, wordt aangeduid als (Scandinavische) Dierstijl I.¹⁴⁹ Toen de bewoners van het zuidelijke Noordzeegebied zich vanaf de late 5e eeuw steeds sterker op Scandinavië gingen oriënteren, zoals blijkt uit de imitatie van Scandinavische beugelfibulae en bracteaten (circa 475-550), verspreidde deze dierstijl zich in zuidwestelijke richting over het Nederlands-Duitse en Engelse kustgebied.¹⁵⁰ Opmerkelijk is dat de beeldtaal op Scandinavische sieraden vrij nauwkeurig werd overgenomen, ook op sieraden die in een regionale stijl zijn uitgevoerd. Dit is een belangrijke aanwijzing dat de betekenis van de beeldtaal door de bewoners van het zuidelijke Noordzeegebied werd begrepen en vermoedelijk met elementen uit eigen mythologische verhalen werd verbonden.

De vroegste voorbeelden van deze beeldtaal in het Nederlandse kustgebied zijn niet uit Noord-Holland, maar uit het huidige Friesland bekend. Een verguld zilveren beugelfibula (fig. 8.4, nr. 1) en gouden bracteaten (zie fig. 12.7) uit circa 475-550 vormen directe imitaties van Scandinavische voorbeelden, met een complexe beeldtaal waarin een mannelijk gezicht, gespiegelde roofvogels en in elkaar gevlochten, slangachtige dierfiguren centraal staan.¹⁵¹ Het mannelijke gezicht en de vogels zijn vaak gecombineerd weergegeven als een 'gezicht tussen twee dieren', een motief dat een-op-een van Scandinavische beugelfibulae is overgenomen (zie fig. 8.4 en 12.2-4).¹⁵² De gevlochten dierfiguren op de bracteaat uit Katwijk (fig. 8.20, nr. 8) tonen dat de Scandinavische beeldtaal ook in het Hollandse kustgebied bekend en hier blijkbaar betekenisvol was.

Het vroegste object uit Noord-Holland met deze beeldtaal is een *disc-on-bow* fibula uit Vatrop (Wieringen; fig. 8.4, nr. 3), waarvan alleen de kopplaat en beugel deels bewaard zijn gebleven. De kopplaat toont een vrijwel identiek motief als de kopplaat van een compleet bewaard gebleven *disc-on-bow* fibula uit het Friese Achlum, die rond het midden van de 6e eeuw is te dateren (fig. 8.4, nr. 2): een gestileerd menselijk gezicht, met ogen, neus en snor, geflankeerd door twee sterk gestileerde vogelkoppen die tegelijk het haar van deze man vormen (zie fig. 8.23).¹⁵³ In vereenvoudigde vorm is hetzelfde motief zichtbaar op een unieke Domburgfibula, gevonden tijdens de opgraving in Heiloo-Zuiderloo (fig. 8.7, nr. 5). De ronde gaten in de kopplaat, waar de gestileerde snavels van twee gespiegelde vogels omheen draaien, vormen tegelijk twee ogen boven een maanvormige holte ter plekke van de mond. Als de dierkoppen en dit gezicht worden gecombineerd,

146 Voor de relatie met de Grieks-Romeinse mythologie, zie Haseloff 1973.

147 Voor een overzicht, zie Haseloff 1981.

148 Zie vooral Hedeager 2011; zie ook hoofdstuk 12.

149 Gedefinieerd door Salin 1935, 214-245.

150 Voor de imitatie van beugelfibulae en bracteaten, zie Nielsen 2009; Nicolay 2014.

151 Voor de Friese vondsten, zie Nicolay 2014, 74-76, 81-82 (bracteaten); 2017 (beugelfibula)

152 Deze ontwikkeling is nader toegelicht in hoofdstuk 12.

153 Zie ook de bespreking van deze fibula in hoofdstuk 12.

is net als op de speld uit Achlum een gezicht tussen twee dieren zichtbaar. Het bijbehorende lichaam van een staande man wordt gevormd door de fibula uit Heiloo als geheel, zoals een vergelijking met de beeltenis op een ongeveer gelijktijdige gesp uit het Duitse Morken toont (fig. 8.24): de beugel vormt de hals, de voetplaat het lichaam met hangende armen, en de niervormige knop twee naar buiten gerichte voeten.

In beide 'schouder' van de voetplaat van de fibula uit Heiloo zijn twee extra gaten aanwezig, waar nauwelijks herkenbare dierkoppen omheen draaien (zie fig. 8.23). Opnieuw zijn de gaten tegelijk ogen, hier van een langgerekt menselijk gezicht met een druppelvormige holte ter plekke van de mond, boven een gekrulde snor. Deze ogen behoren tevens tot de kop van een paard of ander dier, dat van boven is weergegeven: de langgerekte holtes accentueren de langgerekte snuit, terwijl de niervorm twee naar voren gestoken neusholtes markeert. Naast de dierfiguren zelf is juist deze complexe gelaagdheid van de beeldtaal karakteristiek voor een (Scandinavische) beeldtaal die is uitgevoerd in Dierstijl I.¹⁵⁴

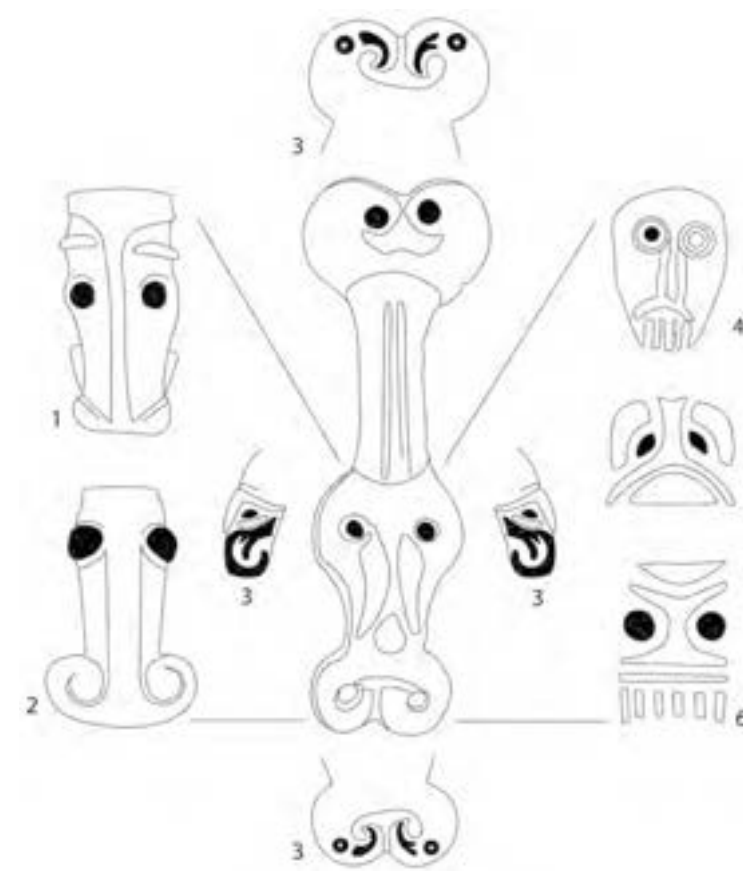

fig. 8.23 Tekening van de Domburgfibula uit Heiloo, met rondom dierfiguren zoals die op andere, 5e- en 6e-eeuwse objecten uit het Nederlands-Duitse kustgebied zijn weergegeven. De diermotieven zijn afkomstig van: 1. een kruisvormige fibula uit Westerwijtwerd (Groningen), 2. een kruisvormige fibula uit Achlum (Friesland), 3. een *disc-on-bow* fibula uit Achlum (Friesland; zie ook fig. 8.4), 4. een riemtong uit Elsflëth (Nedersaksen, Duitsland; zie ook fig. 8.25), en 5. een beugelfibula uit de omgeving van Holwerd (Friesland; zie ook fig. 8.4). Niet op schaal (tekening J.A.W. Nicolay).

In een recent verschenen artikel wordt beargumenteerd dat het gezicht tussen twee dieren verwijst naar Wodan, als zuidelijke tegenhanger van de Noordse Odin.¹⁵⁵ In een periode dat het zuidelijke Noordzeegebied zowel cultureel als religieus sterk op Scandinavië was georiënteerd, lijkt de van oorsprong continentale Wodan enkele eigenschappen te zijn toebedeeld die juist Odin volgens de sagen had: hij miste één oog en werd

154 Zie bijvoorbeeld Kristoffersen 2017.

155 Nicolay & Van Eerden 2021; zie ook de discussie in hoofdstuk 12.

fig. 8.24 Gesp met driehoekige beslagplaat uit Morken, bij het Duitse Keulen. De gesp vormde onderdeel van de grafset in een wapengraf uit circa 600 en toont in frontaal aanzicht een staande man, waarvan de haren, hangende armen en voeten tegelijk dierfiguren vormen. De *disc-on-bow* en Domburgfibulae uit het Nederlandse kustgebied tonen op vergelijkbare wijze een staande persoon, met hoofd (kopplaats), nek (beugel) en lichaam met hangende armen en voeten (beugel). Schaal 1:1 (collectie en foto Landesmuseum Bonn).

vergezeld door zijn ‘hulpdieren’, waaronder de raven Huginn (‘Gedachte’) en Muginn (‘Geheugen’). De hypothese dat het gezicht tussen twee dieren naar Wodan verwijst, als regionale godheid met Scandinavische kenmerken, wordt vanuit de archeologie ondersteund door twee belangrijke ontdekkingen:

- ▶ 1. Een zilveren, Frankische gespdoorn uit het Noord-Duitse Elsfleth. Op de paddenstoelvormige verbreding is vermoedelijk het gezicht van Christus in niëllo weergegeven (fig. 8.25).¹⁵⁶ De vulling van het linker oog is met een scherp object bewust verwijderd, zodat Christus in de beeltenis van een (bebaarde) man met één oog is getransformeerd. Daarnaast zijn onderin de niëllo-verbreding van de haarbos aan weerszijden van het gezicht twee kleine holtes aangebracht, als ogen van gestileerde dierkoppen. De gespdoorn toont waarschijnlijk de visuele transformatie van de beeltenis van Christus in die van Wodan, de laatste geflankeerd door twee van zijn hulpdieren (wellicht vogels).
- ▶ 2. De beroemde helm uit het Angelsaksische scheepsgraf van Sutton Hoo, in East Anglia. Het gezichtsmasker aan de voorzijde toont een menselijk gezicht, met twee wenkbrauwen die met stukjes rode almandijn zijn ingelegd (zie fig. 12.9). Achter de almandijn van de linker wenkbrauwen is gewafeld goudfolie aangebracht, terwijl deze folie bij de andere wenkbrauw bewust is weggelaten.¹⁵⁷ Als de helm in het donker bij een haardvuur werd gedragen, lichtte alleen de rechterwenkbrauw op en presenteerde de drager van de helm zichzelf als iemand met één oog. Relevant voor de interpretatie van deze persoon is de stamboom van de koninklijke familie (de *Wuffingas*) waartoe de drager van deze helm behoorde: zijn voorvaders zouden niet alleen afstammen van Caesar, maar ook van de godheid Wodan – waarvan de beeltenis vermoedelijk op het gezichtsmasker is weergegeven.

Als deze interpretatie klopt, dan is op de *disc-on-bow* fibula uit Vatrop en op de Domburgfibula uit Heiloo vermoedelijk dezelfde godheid weergegeven, geflankeerd door twee van zijn hulpdieren in de vorm van vogels – wellicht verwijzend naar de raven die Wodan vergezelden. Ook de andere Domburgfibulae uit Noord-Holland tonen dit motief, echter in meer gestileerde vorm. De verbastering van de oorspronkelijke beeldtaal kan twee dingen betekenen: 1) de beeltenis was zo bekend dat deze niet meer in detail hoefde te worden vormgegeven, of 2) de beeltenis werd steeds minder gedetailleerd omdat deze door de dragers (en makers) niet meer als dusdanig begrepen werd. Tegen de tweede optie pleit dat de basisvorm van Domburgfibulae tot ver in de 7e eeuw onveranderd bleef, zodat is aan te nemen dat de dierfiguren ook in sterk gestileerde vorm hun betekenis hebben behouden. Juist het tonen van elementen uit de Noordse mythologie bood de bewoners van Noord-Holland de mogelijkheid om uiting te geven aan een cultureel-religieuze scheidslijn met het Frankische Rijk in het zuiden en zich daarbij af te zetten tegen het oprukkende, met de expansieve Franken geassocieerde christendom.¹⁵⁸

Terwijl het uitdrukken van een *niet*-Frankische en *niet*-christelijke identiteit vanaf het midden van de 6e eeuw vooral door het dragen van Domburgfibulae vorm

¹⁵⁶ Mückenberger 2013.

¹⁵⁷ Price & Mortimer 2014.

¹⁵⁸ Zie ook Nicolay 2017, 511-512.

fig. 8.25 Verguld zilveren gespdoorn uit het Duitse Elsfleth, waarvan de paddestoelvormige verbreding een mannelijk gezicht met baard (verticale streepjes) in niëllo toont. Vermoedelijk gaat het om het gezicht van Christus, dat is gewijzigd in de beeltenis van Wodan door de vulling van het linker oog bewust te verwijderen. Door toevoeging van twee ronde holtes zijn de brede delen van het haar, aan weerszijden van het gezicht, omgevormd tot gestileerde dierkoppen. Schaal 4:1 (collectie en foto's Niedersächsisches Institut für historische Küstenforschung, Wilhelmshaven).

kreeg, was het blijkbaar geen probleem dat vrouwen ook typisch Frankische fibulae droegen – al vanaf de late 5e eeuw. Bij mannen waren de gordels en wapens zelfs volledig in een Frankische stijl uitgevoerd. De Frankische objecten waren deels versierd met gestileerde dierfiguren die goed aansloten bij de ‘eigen’ beeldtaal: gestileerde vogelkoppen op beugel- en vogelfibulae uit de late 5e en vroege 6e eeuw (zie fig. 8.3), en vervlochten dierfiguren op de sierbeslagen van saxschesdes uit de 7e eeuw (zie fig. 8.16). De vervlochten dierfiguren zijn uitgevoerd in een nieuwe dierstijl, die vanaf de late 6e eeuw in Scandinavië, in Engeland en ook op het continent geliefd was: Dierstijl II.¹⁵⁹ Terwijl deze dierstijl in Scandinavië en ook in Engeland vermoedelijk in gebruik bleef om verhalen uit de Noordse mythologie mee af te beelden, is in het Frankische Rijk vanaf circa 600 een intrigerende vermenging met christelijke motieven zichtbaar.¹⁶⁰ Vergelijkbare dierfiguren aan weerszijden van de Rijn kregen toen een verschillende religieuze betekenis.

Gedurende de late 5e en 6e eeuw, de periode waaruit de meeste Frankische objecten met dierfiguren in Dierstijl I dateren, was het christendom zeker in het Rijnland echter nog niet algemeen geaccepteerd.¹⁶¹ Juist in deze periode is te verwachten dat inheemse groepen aan weerszijden van de Rijn sterk overeenkomstige goden vererden, waardoor de dierfiguren op regionale sieraden uit Noord-Holland én op Frankische objecten uit het Rijnland vermoedelijk een vergelijkbare betekenis hadden. De symbolische scheidslijn tussen niet-Frankisch en Frankisch was in de late 5e en 6e

¹⁵⁹ Gedefinieerd door Salin 1935, 245-271.

¹⁶⁰ Wamers 2009; zie ook Kars 2018; 2022, 99-102.

¹⁶¹ Voor de opkomst van de kruisvorm in deze periode, vermoedelijk als vroegste christelijk motief in het vroegmiddeleeuwse Rijnland, zie Kars 2022, 96-99.

eeuw dus vooral een culturele grens, die pas in de 7e eeuw ook een religieuze lading kreeg.

De verovering van het Hollandse kustgebied door de Franken, in de eerste helft van de 8e eeuw, betekende ook voor Noord-Holland een ingrijpende wijziging in de betekenis van de religieuze beeldtaal op metalen voorwerpen. Nadat de Domburgfibulae buiten gebruik raakten, is in de 8e eeuw een abrupte omslag zichtbaar naar symbolen die destijds zondermeer een christelijke betekenis hadden: kruis- en heiligenmotieven op late schijffibulae (circa 750-1000; fig. 8.8) en kruismotieven in de beugel van sleutels (circa 760-900; fig. 8.13, nrs. 6-9). Een eeuw later werd ook de gekruisigde Christus in de vorm van hangers verbeeld (circa 950-1100; zie fig. 8.13, nrs. 1-4). De dierfiguren op late schijffibulae zijn moeilijker te interpreteren, maar kunnen ook met christelijke verhalen zijn geassocieerd (onder andere het Lam Gods; fig. 8.8, nrs. 25-26). De vroegste aanwijzing voor christelijke symboliek in Noord-Holland is het ingekraste Latijnse kruis op een gespbeslag uit Bakkum (fig. 8.14, nr. 6), die uit de tweede helft van de 6e of (waarschijnlijker) uit de eerste helft van de 7e eeuw dateert. Het zou echter nog zo'n tweehonderd jaar duren voordat dergelijke symboliek algemener werd, met het dragen van de genoemde schijffibulae, sleutels en hangers. Een interessante gedachte is dat deze sterk symbolische objecten werden uitgedeeld door missionarissen, als tastbare verwijzing naar het nieuw verkondigde geloof.¹⁶²

De tijdelijke aanwezigheid van Vikingen in het Hollandse kustgebied kan in een opleving van de Noordse mythologie en bijbehorende symboliek hebben geresulteerd. Opvallend is echter dat objecten met diersymboliek uit de 9e en 10e eeuw vrijwel afwezig zijn. Een voorbeeld is de 10e-eeuwse gesp met vervlochten dierfiguren (fig. 8.14, nr. 36), evenals twee nog onbesproken, vermoedelijk 9e- of 10e-eeuws gewichten met op de voorzijde twee gespiegelde raven in laag reliëf (zie fig. 14.11). Hoewel de invloed van een tijdelijke bezetting door Vikingen weinig invloed op de dominante, christelijke beeldtaal lijkt te hebben gehad en de Vikingleider Rorik zich in 862 zelfs liet dopen, blijkt de kerstening een langdurig en moeizaam proces te zijn geweest.¹⁶³ Pas na een hernieuwde kersteningsfase werden rond het jaar 1000 systematisch kerken langs de Nederlands-Duitse kust gebouwd, en het zou tot de vroege 12e eeuw duren voordat de aanbidding van heidense goden algemeen als godslastering werd beschouwd.¹⁶⁴

8.9 Conclusie

De metalen voorwerpen uit de Laat-Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen bieden een boeiende blik op de wijze waarop de bewoners van Noord-Holland zich destijds cultureel en religieus presenteerden, als onderdeel van hun relaties met omliggende gebieden. In de Merovingische periode resulteerde dit in het uitdrukken van een eigen, regionale identiteit, als onderdeel van vergelijkbare ontwikkelingen elders in de zuidelijke Noordzeewereld. Deze identiteit was gekoppeld aan een beeldtaal die enerzijds op de noordelijke, Scandinavische wereld was gericht, en anderzijds op de Frankische wereld in het zuiden. Een belangrijk aspect van de noordelijke oriëntatie was de imitatie van Scandinavische dierfiguren, zowel in het zuidelijke Noordzeegebied als in het Rijnland.

¹⁶² Zie Kars & Heeren (2018, 25) voor late schijffibulae met een christelijk motief.

¹⁶³ Zie de discussie in hoofdstuk 13; voor de doop van Rorik, zie Besteman 1996, 25.

¹⁶⁴ Zie Milis 2005 (kerstening); De Langen & Mol 2017 (kerkbouw); Mostert 1993, 132-133 (godslastering).

Deze dierfiguren verwezen vermoedelijk naar verhalen uit de Noordse mythologie, waarin de godheid Wodan als tegenhanger van de Scandinavische Odin centraal stond. Pas met de Frankische verovering wordt de zuidelijke oriëntatie dominant, zowel op cultureel als op religieus vlak. Dit komt in de beeldtaal tot uiting in het verschijnen van nieuwe symbolen, als verwijzing naar het opkomende christendom.

Epiloog: twee nieuwe vondstcomplexen uit de Gooi- en Vechtstreek

Met een metaaldetector zijn op twee plekken in de gemeente Gooise Meren concentraties van metaalvondsten aangetroffen die voor deze regio voor het eerst inzicht geven in de variatie aan metalen objecten uit de Vroege Middeleeuwen.¹⁶⁵ Net als de vondsten uit Zuid-Holland tonen deze objecten een culturele en religieuze oriëntatie die in eerste instantie is gericht op de Scandinavische wereld enerzijds en de Laat-Romeinse en Frankische wereld anderzijds (5e-6e eeuw). Vervolgens is de ontwikkeling zichtbaar van een regionale sierstijl binnen de zuidelijke Noordzeewereld (6e-7e eeuw), na de inkapseling van West-Nederland in het Karolingische Rijk gevolgd door een dominantie van objecten met een Frankische signatuur (8e-10e/11e eeuw).

Tot het vroegste complex behoren een rozetvormig sierbeslag en een druppelvormige riemtong van laat-Romeinse gordels (5e eeuw) en een groter aantal vondsten uit de Merovingische en Karolingische periode. Kenmerkend voor de Merovingische periode zijn een gestileerde dierkop in Dierstijl I van een nog onbekend object (6e eeuw), *small-long brooches*, waaronder een exemplaar met een rechthoekige kopplaat en druppelvormige voet en vooral Domburgfibulae (6e-7e eeuw), en ronde sierbeslagen van saxschesdes, deels met gestileerde dierfiguren (7e eeuw). Uit de overgangperiode van de Merovingische naar de Karolingische periode dateren druppelvormige riemtongen, deels met gestileerde dierfiguren (7e-8e/9e eeuw). De jongste vondsten uit de Vroege Middeleeuwen zijn late gelijkarmige fibulae en vooral late schijffibulae, waaronder schijffibulae met een kruisvorm of kruismotief in email (8e-10e eeuw). Munten van dezelfde vindplaats zijn tremisses en sceatta's, uit de 7e en eerste helft van de 8e eeuw.

In een tweede, jonger complex ontbreken objecten uit de Laat-Romeinse tijd. Het enige object uit de Merovingische periode is een bronzen gesp (de 6e-7e eeuw). Het overgrote merendeel van de vondsten dateert uit de Karolingisch-Ottoonse periode. Naast enkele tientallen late schijffibulae (8e-10e/11e eeuw) gaat het om een bronzen sleutel met druppelvormige beugel (tweede helft 8e-9e eeuw). Tot de fibulae behoren geëmailleerde schijffibulae met een kruismotief, heiligenfibulae en een bijzonder exemplaar met een gegraveerde weergave van Christus met een kruisvormige stralenkrans. ◀

¹⁶⁵ De vondsten zijn (of worden) aangemeld bij PAN. Het vondstcomplex uit Muiderberg wordt momenteel bestudeerd in het kader van een onderzoeks- en beschermingsproject onder leiding van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (Amersfoort).

Literatuur

- Bakx, J.P. (red.), 2020: *Bewoning onder het stuifzand. Archeologische opgraving van sporen uit de Midden-IJzertijd en Merovingische periode op het voormalig campingterrein Molenslag in Monster, gemeente Westland* (= Delftse Archeologische Rapporten 134). Delft.
- Beliën, P., 2017: Romeinse munten van Texel. In: P.J. Woltering (red.), *Bewoningsgeschiedenis van Texel. De opgravingen aan de Beatrixlaan in Den Burg (Late IJzertijd-Romeinse tijd: 100 v.Chr.-325 na Chr.)* (= Noord-Hollandse Archeologische Publicaties 3). Castricum, 305-324.
- Bellingen, S. van, 1988: *Gelijkarmige fibulae uit de Merovingische en Karolingische periode in België en Noord-Frankrijk* (= afstudeerscriptie Vrije Universiteit). Brussel.
- Berg, T. van den, 1980: *De Karolingische nederzetting bij Wijk aan Zee. Friese en uitheemse bewoning in het zicht van de "villa Adrichem"* (= afstudeerscriptie Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.
- Besteman, J.C., 1990a: North Holland AD 400-1200: turning tide or tide turning? In: J.C. Besteman, J.M. Bos & H.A. Heidinga (red.), *Medieval archaeology in the Netherlands*. Assen/Maastricht, 91-120.
- Besteman, J., 1990b: Uitgeest. *Holland 22* (Archeologische kroniek), 324-329.
- Besteman, J., 1996: *Vikingen in Noord-Holland? De zilverschat van Wieringen in het licht van de Noormanneninvallen* (= Archeologische Publicatie Provincie Noord-Holland 1). Haarlem.
- Besteman, J., 2002: Nieuwe Vikingvondsten van Wieringen: de zilverschat Westerklijf II. In: P.J. Woltering, W.J.H. Verwers & G.H. Scheepstra (red.), *Middeleeuwse toestanden. Archeologie, geschiedenis en monumentenzorg*. Amersfoort, 65-75.
- Böhme, H.W., 1974: *Germanische Grabfunde des 4. bis 5. Jahrhunderts, zwischen unterer Elbe und Loire. Studien zur Chronologie und Bevölkerungsgeschichte*. München.
- Böhme, H.W., 1986: Das Ende der Römerherrschaft in Britannien und die angelsächsische Besiedlung Englands im 5. Jahrhundert. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 33, 469-574.
- Böhme, H.W., 1989: Gallien in der Spätantike. Forschungen zum Ende der Römerherrschaft in den westlichen Provinzen. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 34/2, 770-773.
- Bos, J.M., 2006: Medieval brooches from the Dutch province of Friesland (Frisia): a regional perspective on the Wijncaldum brooches. Part I: small equal-armed brooches. *Palaeohistoria* 47/48, 455-477.
- Bos, J.M., 2008: Medieval brooches from the Dutch province of Friesland (Frisia): a regional perspective on the Wijncaldum brooches. Part II: disc brooches. *Palaeohistoria* 49/50, 709-793.
- Bos, J.M. & E.W. Brouwer, 2005: De kruisvormige fibulae van Friesland. Een nieuwe benadering in het onderzoek naar de herkomst van de eerste migranten vanaf AD 380/400 en de culturele oriëntatie van het Friese terpengebied tot ca. AD 550. *De Vrije Fries* 85, 9-36.
- Bosman, M. & H.J. Calkoen, 1967: Een Karolingische woonplaats bij Wijk aan Zee (gem. Beverwijk). *Westerheem* 16, 224-231.
- Botman, A., 1994: *De Domburgfibula, een Fries type* (= afstudeerscriptie Vrije Universiteit). Amsterdam.
- Brouwer, E.W., 2004: *De kruisvormige fibulae van Friesland als uitgangspunt voor de chronologie en ontwikkeling van bewoning van het Friese kustgebied gedurende de periode AD 380/400 tot 550* (= afstudeerscriptie, Rijksuniversiteit Groningen). Groningen.

- Buis, P. & M.W. van IJzerdoorn, 2021: *Kennemerland in metaalvondsten. Het levenswerk van detectorzoeker Herman Zomerdijk* (= Noord-Hollandse Archeologische Publicaties 11). Castricum.
- Capelle, T., 1976: *Die frühgeschichtlichen Metallfunde von Domburg auf Walcheren* (= Nederlandse Oudheden 5). Amersfoort.
- Capelle, T., 1978: *Die karolingische Funde von Schouwen* (= Nederlandse Oudheden 7). Amersfoort.
- Comis, S.Y., 2002: Een karolingische nederzetting bij Wijk aan Zee. In: M. Hulst & E. Weber (red.), *40 jaar amateur-archeologie in Beverwijk en Heemskerk* (= Ledenbulletin Historisch Genootschap Midden-Kennemerland & Museum Kennemerland 26). Beverwijk.
- Diederik, F., 1982: Molenweg, Waldervaart. Een vroeg-middeleeuwse nederzetting te Schagen. *Westerheem* 31, 53-68.
- Diederik, F., 1989: *Archeo-logica. De archeologie van het noorden van Noord-Holland in historisch en landschappelijk perspectief*. Schoorl.
- Diederik, F., 2010: Een versierde zwaardkop van een Vikingzwaard. *Archeologische Kroniek van Noord-Holland* 2009, 90.
- Diederik, F., 2017: Een middeleeuwse fibula. *Archeologische Kroniek van Noord-Holland* 2016, 126.
- Dijkstra, M.F.P., 2011: *Rondom de mondingen van Rijn & Maas. Landschap en bewoning tussen de 3e en 9e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek* (= dissertatie Universiteit van Amsterdam). Leiden.
- Dijkstra, M.F.P., 2016: Metaal. In: M.F.P. Dijkstra, A.A.A. Verhoeven & K.C.J. van Straten (red.), *Nieuw licht op Leithon. Archeologisch onderzoek naar de vroegmiddeleeuwse bewoning in plangebied Leiderdorp-Plantage* (= Themata 8). Amsterdam, 211-283.
- Dijkstra, M.F.P., 2020: Metalen voorwerpen en munt. In: Bakx, J.P. (red.), *Bewoning onder het stuifzand. Archeologische opgraving van sporen uit de Midden-IJzertijd en Merovingische periode op het voormalig campingterrein Molenslag in Monster, gemeente Westland* (= Delftse Archeologische Rapporten 134). Delft, 205-231.
- Dijkstra, M.F.P., 2022: Metaal. In: T.P. Moesker & M.F.P. Dijkstra (red.), *Een vroegmiddeleeuwse nederzetting langs de Hoogeweg in Heiloo* (= AAC-publicaties 62). Amsterdam, 161-175.
- Dijkstra, M.F.P. & J. de Koning, 2017: 'All quiet on the western front'? The western Netherlands and the 'North Sea culture' in the Migration period. In: J. Hines & N. Jssennagger (red.), *Frisians and their North Sea neighbours. From the fifth century to the Viking age*. Woodbridge, 53-73.
- Dijkstra, M.F.P., J. de Koning & S. Lange (red.), 2006: *Limmen-De Krocht. De opgraving van een middeleeuwse plattelandsnederzetting in Kennemerland* (= AAC-publicaties 41). Amsterdam.
- Erdrich, M., 1999a: Metaal en metaalbewerking. In: J-K.A. Hagers & M.M. Sier (red.), *Castricum-Oosterbuurt, bewoningssporen uit de Romeinse tijd en middeleeuwen* (= Rapportage Archeologische Monumentenzorg 53). Amersfoort, 107-111.
- Erdrich, M., 1999b: Continuity or discontinuity: native and Roman metal finds. In: J.C. Besteman, J.M. Bos, D.A. Gerrets, H.A. Heidinga, J. de Koning (red.), *The excavations at Wijncaldum* (= Reports on Frisia in Roman and Medieval times 1). Rotterdam/Brookfield, 171-183.
- Es, W.A. van, 2008: De sleutel van Dorkwerd en het Groninger Museum. In: W.A. van Es, E. Knol, G. Kortekaas & A. Nieuwhof (red.), *Om een profiel der afgraving te bezien. Na 100*

- jaar terug naar Dorkwerd (= Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek 92). Groningen, 9-16.
- Frick, H.-J., 1993: Karolingisch-ottonische Scheibfibeln des nordlichen Formenkreis. *Offa* 49/50, 243-463.
- Groen, A., 1981: De terp te Dorregeest. *Westerheem* 30, 177-185.
- Haas, M. de, 2020: Middeleeuwse kruishangers in PAN, een Fries fenomeen? *Detector Magazine* 172, 10-14.
- Haseloff, G., 1973: Zum Ursprung der germanischen Tierornamentik – die spätrömische Wurzel. *Frühmittelalterliche Studien* 7, 406-442.
- Haseloff, G., 1981: *Die germanische Tierornamentik der Völkerwanderungszeit* (= Vorgesichtliche Forschungen 17). Berlin/New York.
- Hedeager, L., 2011: *Iron Age myth and materiality. An archaeology of Scandinavia, AD 400-1000*. Londen/New York.
- Heeren, S., 2017: From Germania Inferior to Germania Secunda and beyond. A case study of migration, transformation and decline. In: N. Roymans, S. Heeren & W. de Clercq (red.), *Social dynamics in the Northwest frontiers of the Late Roman Empire. Beyond decline and transformation* (= Amsterdam Archaeological Studies 26). Amsterdam, 149-178.
- Heeren, S. & L. van der Feijst (red.), 2017: *Prehistorische, Romeinse en middeleeuwse fibulae uit de Lage Landen. Beschrijving, analyse en interpretatie van een archeologische vondstcategorie*. Amersfoort.
- Hines, J. & A. Bayliss (red.), 2013: *Anglo-Saxon graves and grave goods of the 6th and 7th centuries AD: a chronological framework* (= The Society for Medieval Archaeology Monograph 33). London.
- IJssennagger, N.L., 2013: Between Frankish and Viking: Frisia and Frisians in the Viking Age. *Viking and Medieval Scandinavia* 9, 69-98.
- IJssennagger, N.L., 2015: Een bijzondere Vikingvondst van Texel. *Paleo-aktueel* 26, 81-87.
- IJssennagger, N.L., 2017: *Central because liminal. Frisia in a Viking age North Sea world* (= dissertatie Rijksuniversiteit Groningen). Groningen.
- Joosten, I., 1999: Metaalbewerking In: J-K.A. Hagers & M.M. Sier (red.), *Castricum-Oosterbuurt, bewoningssporen uit de Romeinse tijd en middeleeuwen* (= Rapportage Archeologische Monumentenzorg 53). Amersfoort, 111-113.
- Kars, M., 2018. Merovingische graven: heidens of christelijk? *Madoc* 32, 83-91.
- Kars, M., 2022: Aan de hand van symbolen. Christelijke beeldtaal gezien vanuit vondsten in PAN. In: S. Heeren, M. Kars & V. van der Veen (red.), *Van vondst tot verhaal. Archeologische vondsten in particulier bezit*. Utrecht, 93-121.
- Kars, M. & S. Heeren, 2018: Archaeological small finds recording in the Netherlands: the framework and some preliminary results of the project Portable Antiquities of the Netherlands (PAN). *Medieval Settlement Research* 33, 18-27.
- Kleemann, J., 1991: *Grabfunde des 8. und 9. Jahrhunderts im nördlichen Randgebiet des Karolingerreiches* (= dissertatie Universiteit Bonn). Bonn.
- Knol, E., 1993: *De Noordnederlandse kustlanden in de Vroege Middeleeuwen* (= dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam). Groningen.
- Knol, E., 2008: Metaal uit de Vroege-Middeleeuwen in Katwijk-Zanderij. In: H.M. van der Velde (red.), *Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn. Tien jaar archeologisch onderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk (1996-2006)* (= ADC Monografie 5). Amersfoort, 295-310.

- Koch, A., 1998: *Bügelfibeln der Merowingerzeit im westlichen Frankenreich* (= Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Monographien 41). Mainz.
- Koch, A., 1999: Friesisch-sächsische Beziehungen zur Merowingerzeit zum Fund einer Bügelfibel vom Typ Domburg auf dem sächsischen Gräberfeld vom Liebenau, Ldkr. Nienberg (Weser). *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 68, 67-87.
- Koene, B., J. Morren & F. Schweitzer, 2003: *Midden-Kennemerland in de Vroege en Hoge Middeleeuwen*. Hilversum.
- Koning, J. de, 2010: Bloemendaal Groot Olmen. *Archeologische Kroniek van Noord-Holland* 2009, 34-35.
- Koning, J. de, 2015: *Onder het stuifzand. Overstoven vroegmiddeleeuwse nederzettingen bij Bloemendaal. De opgravingscampagnes Groot Olmen 2005, 2006 en 2007*. Zaandijk.
- Koning, J. de, 2016: *Terug naar Dorregeest... Uitgeest-Dorregeest, offerplaats, nederzetting en kerk. Bewoning en grafritueel vanaf de late ijzertijd tot de late middeleeuwen*. Zaandijk.
- Koning, J. de, 2019a: Karolingische beschoeiingspalen en een opmerkelijke vogelfibula van Uitgeest-Hendriksloot. *Archeologische Kroniek van Noord-Holland* 2018, 149-150.
- Koning, J. de, 2019b: Een amulet-, Petrus- of hemelsleutel uit Rinnegom. *Archeologische Kroniek van Noord-Holland* 2018, 154.
- Koning, J. de, 2021: Vondsten uit het duingebied bij Bergen aan Zee. *Archeologische Kroniek van Noord-Holland* 2020, 172-174.
- Koning, J. de & K.T. Salomons, 2020: *Proefsleuvenonderzoek bij Doornduijn (gemeente Castricum). De archeologische context van enkele munten uit de collectie van het Huis van Hilde* (= Hollandia reeks 815). Zaandijk.
- Koning, J. de & N.C. Tuinman, 2021: *Bergen Buizerdvlak – een stuifduin vol verrassingen. Gemeente Bergen* (= Hollandia rapport 877). Zaandam
- Kristoffersen, E.S., 2017: Style I masks from Dalem, Mid-Norway – an interpretation. In: B.V. Eriksen, A. Abegg-Wigg, R. Bleile & U. Ickerodt (red.), *Interaktion ohne Grenzen. Beispiele archäologischer Forschungen am Beginn des 21. Jahrhunderts*. Schleswig, 493-498.
- Langen, G.J. de & J.A. Mol, 2017: Church foundation and parish formation in Frisia in the tenth and eleventh centuries: a planned development? *The Medieval Low Countries* 4, 1-55.
- Leeds, E.T., 1945: The distribution of the Angles and Saxons archaeologically considered. *Archaeologia, or Miscellaneous Tracts Relating to Antiquity* 91, 1-106.
- Leeuw, L.F. de, 2002: *Small long brooches. Chronologie, verspreiding en de iconografische betekenis van small long brooches in het perspectief van de Migratieperiode* (= afstudeerscriptie, Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.
- Leeuwen, J. van, 2014: *Middeleeuws Medemblik: een centrum in de periferie, Archeologisch onderzoek naar de (vroeg) middeleeuwse handelsnederzetting en het oudste regionale centrum van West-Friesland in de periode 675-1289* (= West-Friese Archeologische Rapporten 61). Hoorn,
- Menghin, W., 1980: Neue Inschriftenschwerter aus Süddeutschland und die Chronologie karolingischer Spathen auf dem Kontinent. In: K. Spindler (red.), *Vorzeit zwischen Main und Donau. Neue archäologische Forschungen und Funde aus Franken und Altbayern*. Erlangen, 227-272.
- Menghin, W., 1983: *Das Schwert im frühen Mittelalter. Chronologisch-typologische Untersuchungen zu Langschwertern aus germanischen Gräbern des 5. bis 7. Jahrhunderts n. Chr.* (= Wissenschaftliche Beibände zum Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums 1). Stuttgart.

- Milis, L., 2005: *Religion, culture, and mentalities in the Medieval Low Countries: selected essays*. Turnhout.
- Morel, J.M.A.W. & A.V.A.J. Bosman, 1991: Velsen: Noord Spaarndammer polder. *Holland* 23, 311-312.
- Mostert, M., 1993: De kerstening van Holland (zevende tot twaalfde eeuw). Een bijdrage aan de middeleeuwse religieuze geschiedenis. *Holland* 15, 125-155.
- Mooij, E., 1989: Tussen stuifzand en drassig land. *Jaarboek Oud-Castricum* 12, 3-11.
- Mückenberger, K., 2013. Eine frühe Wodan-/Odin-Darstellung an der Huntemündung. *Neue Studien zur Sachsenforschung* 4, 159-168.
- Müssemeier, U., E. Nieveler, R. Plum & H. Pöppelmann, 2003: *Chronologie der merowingerzeitlichen Grabfunde vom linken Niederrhein bis zur nördlichen Eifel*. Keulen.
- Nicolay, J.A.W., 2007: *Armed Batavians. Use and significance of weaponry and horse gear from non-military contexts in the Rhine delta (50 BC to AD 450)* (= Amsterdam Archaeological Studies 11). Amsterdam.
- Nicolay, J.A.W., 2008: Een gouden pseudo-munthanger uit het Groningse terpengebied. De 9e-eeuwse elite in beeld. *Paleo-aktueel* 19, 161-167.
- Nicolay, J.A.W., 2014: *The splendour of power. Early medieval kingship and the use of gold and silver in the southern North Sea area (5th to 7th century AD)* (= Groningen Archaeological Studies 28). Groningen.
- Nicolay, J.A.W., 2017: Odin in Friesland. Scandinavian influences in the southern North Sea area during the Migration and Early Merovingian periods. In: B.V. Eriksen, A. Abegg-Wigg, R. Bleile & U. Ickerodt (red.), *Interaktion ohne Grenzen. Beispiele archäologischer Forschungen am Beginn des 21. Jahrhunderts*. Schleswig, 499-514.
- Nicolay, J.A.W., 2021: Art, symbolism and the expression of group identities in Early-Medieval Frisia. In: J. Hines & N. IJssennagger-van der Pluijm (red.), *Frisians of the Middle Ages* (= Studies in Historical Archaeoethnology). Woodbridge, 273-309.
- Nicolay, J.A.W., 2022: Uiterlijk vertoon en dagelijks werk: metaalvondsten uit de nederzetting. In: P.J. Woltering (red.), *Bewoningsgeschiedenis van Texel. De opgravingen aan de Beatrixlaan in Den Burg (Vroege Middeleeuwen, 475-900 n.Chr.)* (= Noord-Hollandse Archeologische Publicaties 13). Castricum, 377-387.
- Nicolay, J.A.W. & R.A. van Eerden, 2021: Wodan's mythical birds. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 51/1, 111-134.
- Nielsen, K.H., 1999: Female grave goods of southern and eastern Scandinavia from the Late Germanic Iron Age or Vendel Period. In: J. Hines, K.H. Nielsen & F. Siegmund (red.), *The pace of change. Studies in early-medieval chronology*. Exeter, 160-194.
- Nielsen, K.H., 2009: The real thing or just wannabes? Scandinavian-style brooches in the fifth and sixth centuries. In: D. Quast (red.), *Foreigners in Early Medieval Europe: thirteen international studies on Early Medieval mobility* (= Monographien der Römisch-Germanischen Zentralmuseums 78). Darmstadt, 51-111.
- Nieuwhof, A., 2011: Discontinuity in the Northern-Netherlands coastal area at the end of the Roman Period. In: T.A.S.M. Panhuysen (red.), *Transformations in North-Western Europe (AD 300-1000)* (= Neue Studien zur Sachsenforschung 3). Hannover, 55-66.
- Nieuwhof, A., 2016: De lege vierde eeuw. In: A. Nieuwhof (red.), *Van Wierhuizen tot Achlum. Honderd jaar archeologisch onderzoek in terpen en wierden* (= Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek 98). Groningen, 83-98.
- Nieveler, E. & F. Siegmund, 1999: The Merovingian chronology of the Lower Rhine area:

- results and problems. In: J. Hines, K.H. Nielsen & F. Siegmund (red.), *The pace of change. Studies in early-medieval chronology*. Exeter, 3-22.
- Palm, M. & J. Pind, 1992: Anglian English women's graves in the fifth to seventh centuries A.D. – a chronological analysis. In: L. Jørgensen (red.), *Chronological studies of Anglo-Saxon England, Lombard Italy and Vendel period Sweden*. Copenhagen, 50-93.
- Peirce, I., 2002: *Swords of the Viking Age*. Woodbridge.
- Pedersen, A., 2001: Rovfugle eller duer. Fugleformede fibler fra den tidlige middelalder. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1999, 19-66.
- Penn, K. & B. Brugmann, 2007: *Aspects of Anglo-Saxon inhumation burial: Morning Thorpe, Spong Hill, Bergh Apton and Westgarth Gardens* (= East Anglian Archaeological Report 119). Dereham.
- Pol, A., 2011: A square Madelinus from Katwijk: trial piece or die cleaner? *Studies in Early Medieval Coinage* 2, 183-190.
- Pol, A. & B.J. van der Veen, 2008: De middeleeuwse munten van Katwijk-Zanderij. In: H.M. van der Velde (red.), *Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn. Tien jaar archeologisch onderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk (1996-2006)* (= ADC Monografie 5). Amersfoort, 311-337.
- Postma, J., 2015: Vroeg-christelijke ringen in Friesland en hun mogelijke betekenis op het kersteningsproces. *Detector Magazine* 140, 16-18.
- Price, N. & P. Mortimer, 2014: An eye for Odin? Divine role-playing in the age of Sutton Hoo. *European Journal of Archaeology* 17/3, 517-538.
- Roefstra, J., 2002: Van curtis tot kasteel. In: M. Hulst & E. Weber (red.), *40 jaar amateur-archeologie in Beverwijk en Heemskerk* (= Ledenbulletin Historisch Genootschap Midden-Kennemerland & Museum Kennemerland 26). Beverwijk, 24-34.
- Roxburgh, M., 2019: *From the fabricae of Augustus and the workshops of Charlemagne. A compositional study of corroded copper-alloy artifacts using hand-held portable XRF* (= dissertatie Universiteit Leiden). Leiden.
- Roxburgh, M., H. Huisman & B. van Os, 2014: All change? The end of a metalworking tradition in early medieval Frisia. *De Vrije Fries* 94, 19-30.
- Roxburgh, M., S. Heeren, H. Huisman & B. van Os, 2017: De koperlegeringen van Romeinse fibulae en hun betekenis. In: S. Heeren & L. van der Feijst (red.), *Prehistorische, Romeinse en middeleeuwse fibulae uit de Lage Landen. Beschrijving, analyse en interpretatie van een archeologische vondstcategorie*. Amersfoort, 243-259.
- Salin, B., 1935: *Die altgermanische Thierornamentik. Typologische Studie über Germanische Metallgegenstände aus dem IV. bis IX. Jahrhunderts, nebst einer Studie über Irische Ornamentik*. Stockholm.
- Schmid, P., 1999: Friesischer Grabbrauch in Karolingischer Zeit. In: F. Both & H. Aouni (red.), *Über alle Fronten. Nordwestdeutschland zwischen Augustus und Karl dem Großen*. Oldenburg, 213-229.
- Schulte, L., 2011: *Die Fibeln mit hohem Nadelhalter (Almgrem Gruppe VII)* (= Göttinger Schriften zur Vor- und Frühgeschichte 32). Neumünster.
- Siegmund, F., 1998: *Merowingerzeit am Niederrhein. Die frühmittelalterlichen Funde aus dem Regierungsbezirk Düsseldorf und dem Kreis Heinsberg* (= Rheinische Ausgrabungen 34). Keulen.
- Sommer, M., 1984: *Die Gürtel und Gürtelbeschläge des 4. und 5. Jahrhunderts im römischen Reich* (= Bonner Hefte zur Vorgeschichte 22). Bonn.

- Stein, F., 1967: *Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland* (= Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit IX, Serie A). Berlin.
- Steuer, H., 1982: Schlüsselpaare in frühgeschichtlichen Grabern. Zur Deutung einer Amulet-Beigabe. *Studien zur Sachsenforschung* 3, 185-247.
- Stobbe, J., 2008: *Wieringen. Waddeneiland op het droge. Impressies en hoogtepunten uit voorgeschiedenis en vroege historie* (= Archeologie in Noord-Holland 2). Hoorn.
- Thienen, V. van, 2017: A symbol of Late Roman authority revisited: a sociohistorical understanding of the crossbow brooch. In: N. Roymans, S. Heeren & W. de Clercq (red.), *Social dynamics in the Northwest frontiers of the Late Roman Empire. Beyond decline and transformation* (= Amsterdam Archaeological Studies 26). Amsterdam, 97-125.
- Thörle, S., 2001: *Gleicharmige Bügelfibeln des frühen Mittelalters* (= Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 81). Bonn.
- Velde, H.M. van der (red.), 2008: *Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn. Tien jaar archeologisch onderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk (1996-2006)* (= ADC Monografie 5). Amersfoort.
- Wamers, E., 2009: Behind animals, plants and interlace: Salin's Style II on Christian objects. In J. Graham-Campbell & M. Ryan (red.), *Anglo-Saxon/Irish relations before the Vikings*. Oxford, 151-204.
- Wezop, R. van & R. van Eerden, 2011: Drieknoppenfibulae uit Kennemerland. *De Archeologische Kroniek van Noord-Holland 2010*, 86-87.
- Wezop, R. van, L. de Leeuw & R. van Eerden, 2011: De 'small long brooch' van Limmen. *De Archeologische Kroniek van Noord-Holland 2010*, 88-89.
- Willemsen, A., 2004: *Vikings! Overvallen in het stroomgebied van de Rijn en Maas, 800-1000*. Bussum.
- Woltering, P.J. (red.), 2017: *Bewoningsgeschiedenis van Texel. De opgravingen aan de Beatrixlaan in Den Burg (Late IJzertijd-Romeinse tijd: 100 v.Chr.-325 na Chr.)* (= Noord-Hollandse Archeologische Publicaties 3). Castricum.
- Zuyderwyk, J., 2007: Wieringen – Hippolytushoef*Slingerweg II. *Holland 39* (Archeologische kroniek), 48.

Bijlagen

bijlage 8.1 (rechts) Mantelspelden uit de Laat-Romeinse tijd en de volksverhuizingstijd, min of meer in chronologische volgorde geordend per vroegmiddeleeuwse gouw. Type-aanduidingen en dateringen naar Heeren & Van der Feijst 2017, en voor de kruisvormige fibula naar Brouwer 2004 (brede sch. armen: fibula met brede scharnierarmen; *: opgravingsvondst, **: vertind; HvH: Huis van Hilde, Castricum).

gouw	vindplaats	soort fibula	materiaal	type	datering	aantal	figuur: nr.	inv.nr.	referentie
Kinhem	Uitgeest-Dorreegeest*	brede sch. armen	brons	67b1	240-300	1	8.1: 1	5031-007 (HvH)	De Koning 2016, 346, fig. 6.245
	Castricum-Oosterbuurt*	brede sch. armen	brons	67b2	240-300	1	8.1: 2	5181-01 (HvH)	
	Heiloo	drieknoppenfibula	brons	68a	270-300	1	8.1: 5	5184-01 (HvH)	Van Wezop & Van Eerden 2011, 86
	Bergen	drieknoppenfibula	brons	68c1	340-400	1	8.2: links	5183-01 (HvH)	Van Wezop & Van Eerden 2011, 86-87
	Haarlem	drieknoppenfibula	brons	68c1	340-400	1	8.2: midden	5182-02 (HvH)	Van Wezop & Van Eerden 2011, 86-87
	Castricum	drieknoppenfibula	brons	68c2	340-400	1	8.2: rechts	5182-01 (HvH; retour naar vinder)	Van Wezop & Van Eerden 2011, 86-87
	Bakkum	drieknoppenfibula	brons	68	340-400	1	-		Van Wezop & Van Eerden 2011, 86
	Egmond-Binnen	drieknoppenfibula	brons	68	340-400	1	-		Van Wezop & Van Eerden 2011, 86
	Oudorp	drieknoppenfibula	brons	68	340-400	1	-		Van Wezop & Van Eerden 2011, 86
	Castricum-Oosterbuurt*	voetboogfibula	zilver	72a2b/72-var	300-470	2	8.1: 7-8	5129-005 en -006 (HvH)	Erdrich 1999a, 108, fig. 60
	Bakkum-Doorduijn	voetboogfibula	brons	72a1a	300-470	1	8.1: 9		
	Uitgeest-Dorreegeest*	ringfibula	brons	70c	390-470	1	8.1: 12	5031-006 (HvH)	De Koning 2016, 347, fig. 6.246
	Bakkum-Doorduijn	ringfibula	brons	70a1	250-500	1	8.1: 14		
	Egmond-Binnen	tutulusfibula	brons	76	250-470	1	-		
	Castricum-Oosterbuurt*	tutulusfibula	zilver	76c1	390-470	2	8.1: 16-17	5219-011; 5030-001 (HvH)	Erdrich 1999a, 108-109, fig. 61a-b
	Texla	Den Burg (2 locaties)	brede sch. armen	brons	67a/b	240-300	2	8.1: 3-4	151-T-3a; 269-A1-16a (HvH)
	De Waal	drieknoppenfibula	brons**	68a	270-300	1	8.1: 6	102-11-1a (HvH)	
	De Waal	voetboogfibula	brons	72a/b	300-470	1	8.1: 10		
	Den Burg	steunarmfibula	brons	78-var	390-470	1	8.1: 11	5348-022 (HvH)	
	Den Burg-Beatrixlaan*	ringfibula	brons	70a2	250-500	1	8.1: 13	5354-26 (HvH)	Nicolay 2022, 378-379, fig. 3.65
	De Waal	tutulusfibula	brons	76c-var	390-470	1	8.1: 15	195-K1-28a (HvH)	
Wiron	Vatrop	kruisvormige fibula	brons	FA1-2	425-550	1	8.1: 18		
		totaal				27			

gouw	vindplaats	soort fibula	materiaal	type	datering	aantal	figuur: nr.	inv./PAN-nr.	referentie
Kinhem	Uitgeest-Dorreveest*	beugelfibula	brons	K: V.1-2.1.7	530-590	2	8.3: 4-5	5031-009 en -017 (HvH)	De Koning 2016, 348-9, fig. 6.247
Texla	De Waal	beugelfibula	brons	K: I.2.3.1	470-5520	1	8.3: 1		
	Oosterend	beugelfibula	brons	K: III.3.2	470-5520	1	8.3: 2		
	Oosterend	beugelfibula	brons	K: V.1-2.1.7	530-590	1	8.3: 6		
	De Waal	vogelfibula	brons	M: S-Fib7.2	460-565	1	8.3: 7		
	Den Burg	vroege schijffibula, rond	brons	B: 2.1.2.5-var	500-700	1	8.3: 9	110-K-2a (HvH)	
	De Waal	vroege schijffibula, rond	brons***	B: 2.2.4-var	500-700	1	8.3: 10	113-K1-5a (HvH)	
	Den Burg	vroege schijffibula, rond	brons**	B: 2.1.1.3-var	500-700	1	8.3: 11	136-L-11a (HvH)	
	De Waal	vroege schijffibula, ruit	brons	B: 2.1.1.1	500-575	1	8.3: 12		
	Den Burg (2 locaties)	vroege gelijkarmige fibula	brons	B: 1.3.2.3	500-700	2	8.3: 14-15	1e locatie: 123-X-8a (HvH)	
	Oosterend	vroege gelijkarmige fibula	Brons**	B: 1.3.2.3	500-700	1	8.3: 16		
	De Waal	vroege gelijkarmige fibula	Brons	B: 1.3.2.3	500-700	1	8.3: 17		
Wiron	Vatrop	beugelfibula	brons	K: VI.8	530-570	1	8.3: 3		
	Vatrop	vogelfibula	brons	M: S-Fib7-var	460-565	1	8.3: 8		
	Vatrop	vroege schijffibula, ruit	brons	B: 2.1.1.1	500-575	1	8.3: 13		
	Vatrop	disc-on-bow fibula	zilver	-	525-575	1	8.4: 3		Nicolay & Van Eerden 2021
	Westerklief	snavelfibula	brons	N: G1-2	550-600	1	8.3: 18	PAN-00053118	
			totaal			19			

bijlage 8.2 (links) Mantelspelden uit de Merovingische periode, exclusief *small-long brooches* (zie tabel 8.3), min of meer in chronologische volgorde geordend per vroegmiddeleeuwse gouw. Type-aanduiding en dateringen naar Koch 1998 (K), Nielsen 1999 (N), Müssemeier et al. 2003 (M), Bos 2006 (gelijkarmige fibulae) en Bos 2008. De samenstelling van het metaal waaruit de *disc-on-bow*-fibula uit Vatrop is gemaakt, is recentelijk vastgesteld met röntgendiffractometrie (XRD) door Luc Megens (Rijkserfgoedlaboratorium, RCE): de beugel van de fibula bestaat uit een zilverlegering met een laag zilvergehalte, relatief veel koper en een klein beetje goud, de naald uit een koperlegering met weinig tin, zink en lood; aan de voorzijde zijn geen sporen van vergulding waargenomen (schijffibulae) (B) (*: opgravingsvondst, **: vertind, ***: verguld; HvH: Huis van Hilde, Castricum).

gouw	vindplaats	kopplaat	voetplaat	eindknop	materiaal	Domburg-vormtype	aantal	figuur nr.	inv.nr.	referentie
Kinhem	Bakkum	rechthoek	druppel	-	brons		1	8.5: 1	5369-0501 (HvH)	Buis & Van IJzerdoorn 2021, 214 (nr. 25.2.143)
	Velsen-legerkamp I*	nier	druppel	rond	brons		1	8.5: 3	onbekend (RMO)	Morel & Bosman 1991, 312, fig. 15; De Koning 2015, 90, fig. 5.3
	Heiloo-Zuiderloo*	nier	druppel	nier	brons	B3-var	1	8.7: 5	5319-01 (HvH)	Nicolay & Van Eerden 2021; Dijkstra 2022, 166-167
	Uitgeest-Dorregeest*	nier	druppel	nier	brons	C2	1	8.7: 6	5031-004 (HvH)	De Koning 2016, 350, fig. 6.247
Texla	De Waal	rechthoek?	druppel-variant	-	brons		1	8.5: 2		
	De Waal	-	druppel	-	brons		1	8.5: 4	246-J1-11a (HvH)	
	De Waal	-	druppel	-	brons		1	8.5: 5		
	De Waal	-	druppel/dierkop	geen	brons		1	8.5: 6		
	Den Burg (2 locaties)	-	-	-	brons		4	8.5: 8-11	5348-034; 5348-081; 101-L-8a; 131-L-9a (HvH)	
	De Waal	-	-	-	brons		1	8.5: 12		
	De Waal	-	druppel	-	brons	A/B2	1	8.7: 3		
	Den Burg	nier	-	-	brons	B1	1	8.7: 4		
	De Waal	nier?	druppel	-	brons	C/D2	1	8.7: 8		
	Den Burg	nier	druppel	-	brons	D2	1	8.7: 9	5348-095 (HvH)	
	Oosterend	nier	-	-	brons	D2	1	8.7: 10	5348-095 (HvH)	
	Den Burg-Beatrixlaan*	nier	druppel	nier	brons	D3	1	8.7: 11	5354-29 (HvH)	Nicolay 2022, 379-383, fig. 3.66
	De Waal	nier	-	-	brons	B-C	1	8.7: 12		
	Oosterend	nier?	-	-	brons	A-C	1	8.7: 14		
	De Waal	nier	-	-	brons	var	1	8.7: 15		
Wiron	Stroe	-	-	-	brons		1	8.5: 7		
	Vatrop	nier	druppel	-	brons	A2	1	8.7: 1		
	Vatrop	-	druppel	-	brons	A2	1	8.7: 2		
	Vatrop	nier	druppel	nier	brons	C2	1	8.7: 7		
	Vatrop	nier	-	-	brons	B-C	1	8.7: 13		
	Oosterland	nier	-	-	brons	A-D	1	-		
						totaal	27			

bijlage 8.3 (links) *Small-long brooches* uit de Merovingische periode, inclusief Domburgfibulae, naar vorm en bij de Domburgfibulae per type geordend per vroegmiddeleeuwse gouw. Per fibula is de vorm van de kopplaat, de voetplaat en de eindknop aangegeven; voor de fibulae van het type Domburg is ook het vormtype vermeld, zoals weergegeven in figuur 8.6 (*: opgravingsvondst; HvH: Huis van Hilde, Castricum).

bijlage 8.4 (volgende twee pagina's) Late schijffibulae uit de Karolingisch-Ottoonse periode, deels doorlopend tot in de 11e/12e eeuw, naar versiering (type of sub-type) en alfabetische volgorde van vindplaats geordend per vroegmiddeleeuwse gouw. Type-aanduiding naar Bos 2008. De vondsten uit Den Burg en omgeving hebben in Huis van Hilde het volgende inventarisnummer: 128-Q-1a (type 2.2), 054-X-3a, 055-X-4a, 173-A1-7a, 067-D1-1a, 205-G-2a (type 2.3.2), 014-I-2a, 032-L-3a, 042-P-3a, 052-X-1a, 053-X-2a, 056-X-5a, 061-A1-1a, 062-A1-2a, 127-M1-1a, 150-A1-4a (type 2.5.1), 140-N-9a (type 2.5.2), 243-K-15a (type 2.6), 035-N-2 en 059-Y-3a (type 2.11), en die uit De Waal en omgeving: 104-J1-1a (type 2.3.2), 188-K1-25a, 232-J1-9a, 240-I1-4a (type 2.5.1), 155-K1-8a, 159-K1-10a (type 2.5.2) en 185-K1-23a (type 2.7) (*: opgravingsvondst, **: vierkant en uitgevoerd in goud, ***: uitgevoerd in zilver, ****: uitgevoerd in loodtin; HvH: Huis van Hilde, Castricum; RMO: Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

gouw	vindplaats	type 2.1.2.1	type 2.1.2.5	type 2.2.2	type 2.3	type 2.5.1	type 2.5.2	type 2.5.4
Kinhem	(Noord-)Bakkum (4 locaties, o.a. Bakkum-Doornduijn)	3			3	10	1	
	Beverwijk							
	Callantsoog		1					
	Castricum-Oosterbuurt*					3		
	Castricum (4 locaties)	1			1	6	1	
	Egmond-Binnen (4 locaties)	1			1	4	1	
	Egmond aan den Hoef (3 locaties)	1				2		
	Limmen-De Krocht*	1						
	Limmen (2 locaties)	1			1	1		
	Rinnegom	1						
	Schagen (3 locaties)					3		
	Uitgeest-De Dog							
	Velsen-Rooswijk*							
	Velsen	1						
	Warmenhuizen					1		
Texla	Den Burg (12 locaties)			1	5	10	1	
	De Waal (2 locaties)				1	4	3	
	Driehuizen						1	
	Oost-Dorp					1		
	Oosterend					1		
Wiron	Hippolytushoef					1		
	Oosterland					2		
	Smerp					1		1
	Vatrop		1			2		
	Westerland					2		1****
	Westerklief				1	3		
	Westerklief (schat I en II)							
Medemblik	Hem				1			
	Hoogkarspel					1		
	Medemblik- St. Josephschool*					1		
	Noorder-Koggenland							
	Westwoud				1	1		

type 2.6	type 2.7	type 2.11	figuur: nr.	inv.nr.	referentie	aantal
		1	8.8: 3, 8, 11, 15, 17, 30	5369-0492, 5369-0495, 5369-0496, 5369-0506 (HvH)	De Koning & Salomons 2020, tabel 8, fig. 30; Buis & Van IJzerdoorn 2021, 215 (nrs. 22.2.150, 153-155)	18
	1				Roefstra 2002, 30, fig. 10	1
			8.8: 7	5129-110, 5129-114, 5129-062 (HvH)	Erdrich 1999, 110, fig. 63b	3
	1		8.8: 26	5369-0493 (HvH)	Mooij 1989, 9, fig. 18; Buis & Van IJzerdoorn 2021, 215 (nr. 22.5.151)	10
	2		8.8: 13, 27			9
1	1		8.8: 25			5
1	1		8.8: 20	5274-02, 5061-06, 5061-05 (HvH)	Dijkstra et al. 2006, 113-114, fig. 8.2	3
2				5369-0494 (HvH)	Diederik 1989, 38; Buis & Van IJzerdoorn 2021, 215 (nr. 22.2.152)	5
						1
	1		8.8: 9, 23			4
1****			8.8: 21	5104-01 (HvH)	Besteman 1990b, 327, fig. 23; De Koning 2016, 590-591, fig. 7.18	1
1			8.8: 20	5367-27 (HvH)		1
				5121-02 (HvH)	Koene et al. 2003, fig. 5	1
						1
1		2	8.8: 1, 18, 28-29	zie bijschrift		20
	1		8.8: 12	zie bijschrift		9
						1
			8.8: 14	286-X1-1a (HvH)		1
				255-A-19a (HvH)		1
	1		8.8: 22			2
			8.8: 16			2
						2
						3
	1**		8.8: 24			4
			8.8: 5, 10			4
4***				schat I: g 1996/11.1-79 (RMO)	Besteman 1996, 18-19, fig. 11; 2002, 70, fig. 5	4
			8.8: 6			1
						1
					Van Leeuwen 2014, 152, fig. 4.30	1
1				5156-01 (HvH)		1
			8.8: 4			2
totaal						123

bijlage 8.5 (rechts) Late gelijkarmige fibulae en een vogelfibula uit de Karolingisch-Ottoonse periode, naar type geordend per vroegmiddeleeuwse gouw. Type-aanduiding en datering van de gelijkarmige fibulae naar Thörle 2001 (T); Bos 2006 (B) (*: opgravingsvondst; **: verguld; HvH: Huis van Hilde, Castricum).

gouw	vindplaats	fibula	materiaal	type	datering	aantal	figuur: nr.	inv./PAN-nr.	referentie
Kinherm	Bakkum	gelijkarmige fibula	brons	B: 1.8.1.1	770-900	1	-	5369-553 (HvH)	Buis & Van IJzerdoorn 2021, 214 (nr. 22.2.146)
	Limmen	gelijkarmige fibula	brons	B: 1.8.1.2	770-900	1	8.9:1	PAN-00067036	
	Bakkum	gelijkarmige fibula	brons	T: II E 2	680-900	1	8.9:2	5369-0505 (HvH)	Buis & Van IJzerdoorn 2021, 214 (nr. 22.2.145)
	Bakkum	gelijkarmige fibula	brons	T: XII A 1	730-900	1	-	5369-554 (HvH)	Buis & Van IJzerdoorn 2021, 214 (nr. 22.2.147)
	Castricum-Oosterbuurt*	gelijkarmige fibula	brons	T: XII A 1	730-900	1	8.9:3	5129-170 (HvH)	
	Egmond-Binnen	gelijkarmige fibula	brons	T: XII A 1	730-900	1	8.9:4		De Koning & Salomons 2020, 36, fig. 30.13 (foutieve vind-plaats)
	Wijk aan Zee-Hoogovens*	gelijkarmige fibula	brons	T: XII A 1	730-900	1	8.9:5	5366-24 (HvH)	Van den Berg 1980, object M114; Comis 2002, 21, fig. 10
	Bakkum	gelijkarmige fibula	brons	T: XI/XII	700-950	1	8.9:8	5369-0504 (HvH)	Buis & Van IJzerdoorn 2021, 214 (nr. 22.5.144)
	Rinnegom-omgeving	gelijkarmige fibula	zilver	B: 1.6.2.1/T: II (E)	680-900	1	8.9:9	PAN-00027452	
	Uitgeest-Benes	vogelfibula	zilver**	-	900-1100	1	8.9:10		De Koning 2019a
Texla	De Waal	gelijkarmige fibula	brons	T: X B 1	680-950	1	8.9:7	164-K1-15a (HvH)	
Wiron	Oosterland	gelijkarmige fibula	brons	T: XII A 1	730-900	1	8.9:6		
					totaal	11			

bijlage 8.6 Haarnaalden uit de Laat-Romeinse tijd, naar type geordend per vroegmiddeleeuwse gouw. Type-aanduiding naar Böhme 1974, dateringen naar Böhme 1986 (*: opgravingsvondst, **: verguld; HvH: Huis van Hilde, Castricum).

gouw	vindplaats	materiaal	type	datering	aantal	figuur: nr.	inv.nr.	referentie
Kinhem	Uitgeest-Dorregeest*	brons	Wijster	390-430	1	8.10: 1	(gestolen)	Groen 1981, 181, fig. 7; De Koning 2016, 61, 360, fig. 5.4, 6.258
	Castricum	brons	Fécamp/Wijster	370-430	1	8.10: 3		
	Egmond-Binnen	brons	Fécamp/Wijster	370-430	1	8.10: 4	5299-0408 (HvH)	
	Castricum-Oosterbuurt*	zilver	Fécamp	370-400	1	8.10: 5	5056-06 (HvH)	Erdrich 1999a, 108-9, fig. 61d
	Castricum-Oosterbuurt*	zilver	Fécamp	370-400	1	8.10: 6	5129-02 (HvH)	Erdrich 1999a, 108-9, fig. 61c
	Castricum-Oosterbuurt*	zilver**	Wijster	390-430	1	8.10: 7	5129-01 (HvH)	Erdrich 1999a, 108-9, fig. 61e
	Castricum-Oosterbuurt*	zilver	-	-	1	8.10: 8	5056-07 (HvH)	
Texla	Den Burg-Beatrixlaan*	brons**	Fécamp/Wijster	370-430	1	8.10: 2	5354-27 (HvH)	Woltering 2017, 253
				totaal	8			

bijlage 8.7 Halsringen, armbanden/ringen en een vingerring uit de Karolingisch-Ottoonse periode, in chronologische volgorde geordend per vroegmiddeleeuwse gouw (RMO: Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

gouw	vindplaats	sieraad	materiaal	datering	aantal	figuur: nr.	inv./PAN-nr.	referentie
Kinhem	Callantsoog-strand	arming met 5 kleine ringen	zilver	900-1000	1	8.12: 1	g 1991/3.1 (RMO)	Willemsen 2004, 154; Stobbe 2008, 81
	Noord-Bakkum	vingerring	brons	800-1000/1100	1	8.12: 4		
Texla	Driehuizen	armband	zilver	850-950	1	8.12: 2	PAN-00062939	IJssennagger 2015; 2017, 318
Wiron	Westerklief (schat I)	6x armband, 1x arming, 1x halsring	zilver	ca. 850	8	8.11	g 1996/11.1-79 (RMO)	Besteman 1996, 15-17, fig. 7-9
Medemblik	Hoogwoud	vingerring	zilver	800-1000/1100	1	8.12: 3	g 2020/3.1 (RMO); PAN-00069666	
				totaal	13			

bijlage 8.8 (links en rechts)

Hangers en als hanger gedragen sleutels uit de Karolingisch-Ottoonse periode, naar objecttype en datering geordend per vroegmiddeleeuwse gouw. Bij de sleutels is de vorm van de beugel, deels met centraal kruismotief, aangegeven. Type-aanduiding hangers naar PAN (*: opgravingsvondst; HvH: Huis van Hilde, Castricum).

gouw	vindplaats	hanger/sleutel	materiaal	type	datering	aantal	figuur: nr.	inv./PAN-nr.	referentie	
Kinhem	Limmen	hanger: crucifix	brons	A2c	900/950-1100	1	8.13: 4	PAN-00106307		
	Egmond-Binnen	hanger: kruisvormig	brons		900/950-1100	1	8.13: 5			
	Wijk aan Zee	sleutel: druppelvormig, kruismotief	brons		760-810(-900)	1	8.13: 6	5366-05 (HvH)	Bosman & Calkoen 1967, 230, fig. 11; Comis 2002, 19, fig. 3c	
	Rinnegom	sleutel: druppelvormig, kruismotief	brons		760-810(-900)	1	8.13: 7	5475-05 (HvH)	De Koning 2019b	
	Bakkum	sleutel: druppelvormig	brons		760-810(-900)	1	8.13: 11			
	Bakkum-Doorduijn*	sleutel: onbekend	brons		800-900	1	8.13: 17	(HvH) nog niet ingevoerd	De Koning & Salo-mons 2020, 43-45, fig. 26	
	Bakkum	sleutel: rond (half-fabriikaat)	brons		700-800(-900)	1	8.13: 18			
	Texla	Den Burg	hanger: crucifix	brons	A2b	900/950-1100	1	8.13: 2	249-V1-5a (HvH)	
		onbekend	hanger: crucifix	brons	A2b	900/950-1100	1	8.13: 3	PAN-00061299	
		Den Burg	sleutel: 3x druppelvormig	brons		760-810(-900)	3	8.13: 13-14	279-W1-6a en -6b; 307-L-25a (HvH)	
De Waal		sleutel: rechthoekig	brons		760-810(-900)	1	8.13: 15	118-J1-5a (HvH)		

Wiron	Oosterland	sleutel: onbekend	brons		760-810(-900)	1	-		
	Vatrop	sleutel: druppelvormig, kruismotief	brons		760-810(-900)	1	8.13: 8		
	Vatrop	sleutel: druppelvormig, kruismotief?	brons		760-810(-900)	1	8.13: 9		
	Westerklief (locatie schat I)	sleutel: druppelvormig	brons		760-810(-900)	1	8.13: 10	PAN-00067044	
	Vatrop	sleutel: 1x druppelvormig, 3x onbekend	brons		760-810(-900)	4	8.13: 12, 16		
Medemblik	Westwoud	hanger: crucifix	brons	A2a	900/950-1100	1	8.13: 1		
	totaal				totaal	22			

bijlage 8.9 (links en rechts)

Gordelonderdelen uit de Laat-Romeinse tijd, de Merovingische periode en de Karolingisch-Ottoonse periode, naar onderdeel en datering geordend per vroegmiddeleeuwse gouw. Type-aanduiding en bijbehorende dateringen naar Müssemeier et al. 2003 (*: opgravingsvondst, **: vertind; ***: verguld, ****: ingelegd met stukjes rood glas: HvH: Huis van Hilde, Castricum).

gouw	vindplaats	onderdeel gordel	materiaal	type	datering	aantal	figuur: nr.	inv./PAN-nr.	referentie
Kinhem	Uitgeest-Dorregeest*	gesp	brons	Gür1.2	430-460/480	1	8.14: 1	5031-045 (HvH)	De Koning 2016, 361, fig. 6.259
	Bakkum	gesp, vaste beslag-plaat: Latijns kruis	brons	-	565-650	1	8.14: 6		
	Egmond-Binnen	gespdoorn	brons	Gür2-4	510-650	1	8.14: 16		
	Egmond aan Zee	gordelhanger	zilver	Gür1.2	430-460/480	1	8.14: 4		De Koning 2021, 172; De Koning & Tuinman 2021, 40, fig. 52
	Bakkum-Doorduijn*	pincet	brons	-	370-710	1	8.14: 23	(hvH) nog niet ingevoerd	De Koning & Salomons 2020, 43, fig. 26
	Castricum-Oosterbuurt*	pincet	brons	-	370-710	1	8.14: 24	5056-18 (HvH)	
	Rinnggom	pincet	brons	-	370-710	1	8.14: 25		
	Warmenhuizen	riemtong	brons	-	700-900	1	8.14: 31		
	Warmenhuizen	riemtong	brons***	-	700-900/1000	2	8.14: 32-33		
	Bloemendaal-Groot Olmen*	riemtong	brons	-	700-900	1	8.14: 34	5304-01 (HvH)	De Koning 2015, 295
	Wijk aan Zee-Hoogovens*	riemtong	brons	-	700-900	1	8.14: 35	5366-23 (HvH)	Van den Berg 1980, object M 108
	Oosterend	gesp	brons	Gür2-4	480-650	1	8.14: 13	213-A-10a (HvH)	
	Oosterend	gesp	brons	Gür2-4	480-650	1	8.14: 14		
	Oosterend	gespdoorn	brons**	Gür2-4	480-650	1	8.14: 20		
De Waal (2 locaties)	gespdoorn	brons	-	510-650	2	8.14: 17, 19	1e locatie: 103-11-2a (HvH)		
Den Burg	sierbeslag	brons****	-	500-700	1	8.14: 21	114-B1-2a (HvH)		

Wiron	Den Burg-Beatrixlaan*	riemtong	brons	-	700-900	1	8.14: 26	5354-28 (HvH)	Nicolay 2022, 383-384, fig. 3.69
	Den Burg	riemtong	brons	-	700-900	1	8.14: 28	174-A1-8a (HvH)	
	De Waal	riemtong	brons	-	700-900	1	8.14: 29	153-P1-1a (HvH)	
	Ouderschield	riemtong	brons	-	700-900	1	8.14: 30	PAN-00059065	
	De Waal	riemtong (Jellingstijl)	brons	-	900-1000	1	8.14: 36	280-K1-40a (HvH)	
	Vatrop	gesp, losse beslag-plaat	brons	Gür3A	565-590	1	8.14: 5		
	Vatrop	gesp, vaste beslag-plaat/scharnier	brons	o.a. Gür3C	565-620	1	8.14: 7		
	Vatrop	gesp	brons	Gür2-4	480-650	4	8.14: 9-12		
	Vatrop	gesp	brons	S-Sna1.1	530-650	1	8.14: 15		
	Oosterland	tegenbeslag (half-fabrikaat?)	brons	-	610-650	1	8.14: 8		
	Vatrop	gespdoorn (smeltsporen)	brons	-	510-650	1	8.14: 18		
Vatrop	sierbeslag	brons	-	430-460/480	1	8.14: 2			
Stroe	sierbeslag	brons	-	430-460/480	1	8.14: 3			
onbekend	randbeslag met oog	brons	Gür8B	580-620	1	8.14: 22			
Stroe	riemtong	brons	-	700-900	1	8.14: 27			
Westerklief (schat I)	riemtong	zilver	-	ca. 850	1	8.11		Besteman 1996, 18, fig. 10	
		totaal				37			

gouw	vindplaats	wapen (onderdeel)	materiaal	type	datering	aantal	figuur: nr.	inv.nr.	referentie
Kinheim	Schagen	spatha: piramide- vormig sierbe-slag	brons	Spa2B	565-650	1	8.16:3		
	Bloemendaal-Groot Olmen*	sax (Breitsax)	ijzer	Sax2.1-2	580-650(- 680)	1	-	5304-03(HvH)	De Koning 2010; 2015, 298, fig. 10.9
	Bloemendaal-Groot Olmen*	sax: sierbeslag schede (Dier-stijl II)	brons	S-Sax4.2	610-680	1	8.16:8	particuliere vondst	De Koning 2015, 305, fig. 10.16
Texla	Marsdiep (opgespo- ten zand, Huisduinen)	pommel met pom- melstang	zilver		780-1000	1	8.17:1		Stobbe 2008, 75; Diederik 2010
Wiron	Hippolytushoef	complete spatha	ijzer	M: type Sch- lingen	700- 730/750	1	8.15		Zuyderwyk 2007, 48; Stobbe 2008, 68-69
	Oosterland	spatha: piramide- vormig sierbe-slag	brons	Spa2B	565-650	2	8.16:1-2		
	Hippolytushoef	sax: sierbeslag schede (Dier-stijl II)	brons	S-Sax4.2	610-680	1	8.16:4		
	Vatrop	sax: sierbeslag schede (Dier-stijl II)	brons	S-Sax4.2	610-680	2	8.16:5-6		
	Oosterland/Vatrop	sax: sierbeslag schede (Dier-stijl II)	brons	S-Sax4.2	610-680	1	8.16:7		
	Vatrop	sax: sierbeslag schede	brons	S-Sax4.4	610-680	1	8.16:9		
	Oosterland(-omge- ving)	sax: sierbeslag schede	brons	S-Sax4.4	610-680	2	8.16:10-11		
					totaal	14			

muntdatering	keizer/koning/kalief	muntsoort	materiaal	aantal	jaren in omloop	aantal/ jaren
253-305	Aemilianus (253)-Maximianus (286-305)	antoninianus	brons	65	53	1,23
294-353	Diocletianus (294-305)-Magnentius (350-353)	(multiple) nummus	brons	10	60	0,17
348-423	Honorius (393-423) + onbekend (348-402)	aes III/IV	brons	8	76	0,10
383-388	Valentinianus II (375-392)	solidus	goud	1	6	0,17
491-565	Theoderic (475-526)-Justinianus I (527-565)	solidus /tremissis	goud	4	75	0,05
ca. 550-675	Heraclius (610-641) / Fries-Frankische imita- ties (anoni-em)	tremissis	goud	17	ca. 125	0,14
ca. 675-750	(anoniem)	sceatta	zilver	16	ca. 75	0,21
754-806	Al Mansur (754-774)-Harun al Rashid (786- 809)	dirhem	zilver	4	53	0,07
768-814	Karel de Grote (768-814)*	denarius	zilver	10	47	0,21
802-839	Ecgberht (802-839)	penny	zilver	1	38	0,03
814-840	Lodewijk de Vrome (814-840)	denarius / obool	zilver	13	28	0,46
814-840	Lodewijk de Vrome (814-840)	solidus	goud	3	28	0,11
814-833	Al Ma'mun (813-833)- 'Abd al-Rahman II (832-853)	dirhem	zilver	2	20	0,10
839-852	Pippijn II van Aquitania (839-852)	denarius	zilver	1	14	0,07
840-855	Lotharius I (840-855)	denarius / penny	zilver	3	16	0,19
841-849	Aethelred II (841-849)	styca	zilver	3	9	0,33
852-874	Burgred (852-874)	penny	zilver	1	23	0,04
			totaal	162		

bijlage 8.11 Overzicht van de los gevonden munten uit Noord-Holland. De muntgegevens zijn gebaseerd op de database van NUMIS (*: 3x mogelijk een denarius van Karel de Kale; aantal/jaartal: aantal munten gedeeld door het aantal jaren waarin ze in omloop waren).

bijlage 8.10 (links) Wapens en wapenonderdelen uit de Merovingische en de Karolingische periode, naar onderdeel en datering geordend per vroegmiddeleeuwse gouw. Type-aanduiding en bijbehorende dateringen naar Menghin 1980 (M) en Müssemeier et al. 2003 (overig) (*: opgravingsvondst: HvH: Huis van Hilde, Castricum).

vindplaats (jaar)	keizer/koning/kalief	muntsoort	aantal	jongste munt
Schagen (1993)	Trebonianus Gallus (251-253) - Postumus (259-268)	antoninianus	27	268
Huigslot (1920/1992)	1992: Claudius II/Victorinus (268-395) - Theodosius I (379-394)	antoninianus / follis / aes-III/IV	>13.000	394
Velsen (1866)	Justinianus I (527-565) / Fries-Frankische imities (anoniem)	solidus / tremissis	4	565/575
Limmen (1996)	(anoniem, ca. 675-750)	sceatta	7	ca. 750
Vatrop (1996)	Harun al Rashid (786-809)	dirhem	3	809
Bikbergen (1992)	Lodewijk de Vrome (814-840) - Lotharius I (840-855)	denarius	8	855
Westerklief I (1995)	Lodewijk de Vrome (814-840) - Karel de Kale (840/843-877) / Abu al Abbas Saffah (750-754) / oude munten: Xusro II (590-628)	denarius / dirhem / drachme	81*	855/877
Callantsoog (1993)	Ceolnoth (833-870) - Aethelred I (865-871)	penny	2	871
Westerklief II (1999)	Lodewijk de Vrome (814-840) - Karel de Kale (840/843-877) / Al Mansur (754-774) - Al Mu'tamid (869-892)	denarius / dirhem / obolus	135**	892

bijlage 8.12 Overzicht van de muntschatten uit Noord-Holland, waarbij de datering van de jongste munt uit elke schatvondst is vermeld als indicatie voor het moment van depositie. De muntgegevens zijn gebaseerd op de database van NUMIS. De jaartallen zijn n.Chr. (*: 3x munt verwerkt in schijffibula; **: exclusief één pseudo-munt die als onderdeel van een schijffibula is gegoten en exclusief vijf zilverbaren).

bijlage 8.13 (rechts en volgende pagina) Overzicht van de metaalvondsten die tijdens de opgraving van twee vroegmiddeleeuwse nederzettingen in Zuid-Holland zijn gevonden. Voor de sieraden, gespen en zwaardonderdelen is waar mogelijk het type aangegeven (*: verguld, **: vertind, B: Bos 2006 en 2008; H/B: Hines & Bayliss 2013, K: Koch 1998, M: Müssemeier *et al.* 2003, P/P: Palm & Pind 1992). Vondstgegevens naar Knol 2008 (Katwijk, aangevuld met later gevonden bracteaat); Dijkstra 2020 (Monster).

vindplaats	categorie	object	materiaal	type	datering	aantal
Katwijk-Zanderij	fibula	vogelfibula	brons	M: S-Fib7.1-2	460-565	3
		S-fibula	brons	-	460/480-590	1
		beugelfibula	brons	K: I.3.3	490-560	3
		almandijn-schijffibula	zilver	M: S-Fib1.3	510-590	1
		gegoten schijffibula	brons*	H/B: Br2-a	525-565	1
		disc-on-bow fibula	brons	type Achlum-variant	525-575	1
		beugelfibula	brons	K: V.2.1.7	530-570	1
		kruisvormige fibula	brons	M: group 4	475-570	1
		small-long brooch	brons	-	500-700	4
		Domburgfibula	brons**	typen A2-D3	550-700	12
		vroege gelijkarmige fibula	brons	-	500-700	1
		vroege gelijkarmige fibula	brons	T: II C/VII A 2	600-720	3
		pseudo-muntfibula	brons	B: o.a. 2.6.5.1	800-1000/1100	4
		late schijffibula (kruis email)	brons	-	800-1000	1
	overige sieraden	bracteaat	goud	type D	475-550	1
		wrist-clasp	brons	P/P: AGR6	475-525	1
	heupgordel	gesp	brons	M: Gür2-4	510-650	1
		beslagplaat	brons**	M: Gür3A-var	565-590	1
		pincet	brons	-	400-900	3
		sierbeslag dierfiguur	zilver*	-	510-650	2
	zwaard	piramidevormige zwaardknop	brons	M: Spa2B	565-650	2
		sierbeslag saxschede	brons	M: Sax4.2	610-680	2
	munt	nummus	brons	-	530-540	1
		tremissis	goud	-	500-750	9
		denarius	zilver	-	675-750	5
		sceatta	zilver	-	675-750	43
		denarius	zilver	-	768-812	4
					totaal	112

Monster-Molenslag	fibula	vogelfibula	zilver	M: S-Fib7.1-4	460-565	1
		beugelfibula	zilver*	K: I.3.3?	490-550?	1
		beugelfibula	brons	K: V.2.1.7	530-570	1
		<i>small-long brooch</i>	brons	-	475/500-700	1
		Domburgfibula	brons	typen B2-3	550-700	3
		ringvormige fibula	brons	H/B: Br3-b	550-650	1
		late schijffibula (kruis email)	brons	B: 2.5-var	800-1000	1
		late gelijkarmige fibula	brons	T: XII A 2	720-950	1
	heupgordel	sierbeslag	brons	M: Gür8A/B	565-620	1
	munt	tremissis	goud	-	500-675	2
		sceatta	zilver	-	675-750	4
					totaal	17

vervolg bijlage 8.13

< vorige pagina

Families en elitegroepen vormden rond de gehele Noordzee banden met elkaar uit te wisselen. De meest prestigieuze geschenken, waaronder sieraden, werden vaak van goud vervaardigd (illustratie F. Marschall).

9

Historische koningen en archeologisch goud: politieke netwerken en de reconstructie van koninkrijken langs de Noordzee (6e-7e eeuw)

Johan Nicolay

9.1 Inleiding

In de periode tussen de val van het West-Romeinse rijk (circa 450 n.Chr.) en de Frankische verovering van het gebied noordelijk van de Rijn (vanaf circa 720) waren langs de Nederlandse kust enkele koninkrijken gesitueerd. Het ging in eerste instantie om vrij kleine, regionale koninkrijken, waarvan de belangrijkste stapsgewijs tot grotere koninkrijken werden uitgebouwd. Een vergelijkbare ontwikkeling is voor het Frankische gebied en Angelsaksisch Engeland uit historische bronnen af te leiden.¹ Leden van koninklijke families en hun persoonlijke gevolg zijn in beide gebieden archeologisch herkenbaar aan de kostbare wapens en sieraden in hun rijk uitgevoerde graven.² In Engeland is op enkele plaatsen ook een koninklijke ontvangsthuis opgegraven, als tegenhanger van de Frankische paleizen (palsen) die vooral uit de tijd van Karel de Grote bekend zijn.³

Voor de situatie in het huidige Nederland moeten we het grotendeels zonder historische bronnen doen. De weinige bronnen die we kennen, hebben betrekking op het centrale rivierengebied. Ze getuigen van een politieke machtsstrijd binnen het Noord-Frankische gebied gedurende de late 7e en vroege 8e eeuw, als de 'Friese koningen' Aldgisl en Radbod tijdelijk de regio rond Utrecht besturen. De begraafplaats van dergelijke machthebbers is tot op heden onbekend, net als hun woonplaats. Alleen van het voormalige Romeinse legerkamp in Utrecht weten we dat het enige tijd als residentie diende, aangezien Radbod de missionaris Willibrord hier in zijn 'palatium' (paleis) ontving.

Voor het huidige Noord-Holland wordt de vermelding van Frankisch koningsgoed in het Utrechtse Sint Maartensregister als een belangrijke aanwijzing voor ouder, door de Franken in beslag genomen koningsgoed gezien. Het lokaliseren van de woonplaats van koninklijke families of leden uit hun gevolg is op basis van opgravingen een bijzonder lastige opgave. Zo zijn begraafplaatsen uit de 5e-8e eeuw uit Noord-Holland nog vrijwel onbekend.⁴ Daarnaast bestaan de opgegraven nederzettingen hier veelal uit kleine, verspreid gelegen boerenerven, met alleen op Texel de aanwezigheid van een gebouw dat in de 7e eeuw mogelijk als ontvangsthuis van een lokale heer diende (Den Burg-Beatrixlaan).⁵ Dat er al sinds de Romeinse tijd met sociale verschillen rekening is te houden, blijkt verder uit enkele voor Noord-Holland bijzondere structuren: het relatief grote woonerf uit de 3e en vroege 4e eeuw n.Chr. dat rond een oudere grafheuvel op Texel is aangelegd (Den Burg-Beatrixlaan), een omwalde versterking uit de tweede helft van de 4e eeuw n.Chr. in Kennemerland (Castricum-Oosterbuurt), een tweede omwalde versterking uit de 8e of vroege 9e eeuw op Texel (Den Burg-Centrum), en een mogelijk dominant centrum uit de 10e eeuw in Kennemerland (Limmen-De Krocht; zie onder).⁶

Ondanks de genoemde beperkingen wordt in dit hoofdstuk een poging gedaan om de politieke situatie langs de Nederlandse kust voor de Vroege Middeleeuwen te reconstrueren, met specifieke aandacht voor het huidige Noord-Holland. Eerst worden de beschikbare historische bronnen over Aldgisl en Radbod besproken, evenals de

¹ Zie Wood 1994 (Frankische rijk) en de bijdragen in Bassett 1989 (Angelsaksische koninkrijken).

² Onder andere de 'princely grave' te Prittlewell (Blackmore et al. 2019). Voor Engeland, zie ook de 'Staffordshire schat' (Fern et al. 2019; www.staffordshirehoard.org.uk).

³ Voor een vrij recent ontdekte ontvangsthuis in het Engelse Lyminge, zie Thomas 2018.

⁴ Zie hoofdstuk 10.

⁵ Het gaat om gebouw 7, uit de eerste helft van de 7e eeuw (zie hoofdstuk 5).

⁶ Zie de bespreking van deze structuren in hoofdstuk 4.

visies op hun machtsbereik, waaruit zal blijken dat beide leiders ook voor Noord-Holland relevant zijn. Het zijn deze bronnen waarop eerder onderzoek naar koningschap in vroegmiddeleeuws Nederland zich concentreerde. De nadruk in dit hoofdstuk ligt op een andere informatiebron, namelijk de momenteel bekende vondsten van gouden objecten uit Noord-Holland. Als geschenken van een leider aan zijn volgelingen leveren juist deze kostbaarheden informatie over de politieke netwerken waarbinnen ze circuleerden. Aangezien vrijwel geen gouden objecten uit de Laat-Romeinse tijd en Volksverhuizingstijd (4e-5e eeuw n.Chr.) bekend zijn, zal de reconstructie van politieke netwerken zich beperken tot de Merovingische periode (6e-7e eeuw).⁷ Het zo verkregen beeld wordt vergeleken met de informatie uit het Sint Maartensregister, dat als afspiegeling wordt gezien van de verspreiding van grootgrondbezit ten tijde van de Frankische veroveringen (vroeg 8e eeuw). Tot slot wordt gekeken welke veranderingen er plaatsvonden na het overlijden van Radbod, toen het West- en Noord-Nederlandse kustgebied stapsgewijs aan het Frankische rijk werd toegevoegd (8e eeuw). Eindpunt vormt het ‘in leen’ geven van het West-Nederlandse kustgebied, eerst aan Deense Vikingleiders en later in meer definitieve vorm aan het Hollandse gravenhuis (9e eeuw).

9.2 Friese koningen in het rivierengebied: historische gegevens

Bij vroegmiddeleeuws koningschap gaan de gedachten voor de Nederlandse situatie al snel uit naar de enige twee Friese koningen die uit de historische bronnen bekend zijn: Aldgisl en Radbod. Van de eerste is bekend dat hij een residentie had in het rivierengebied, waar de Angelsaksische missionaris Wilfried in het jaar 678 bij hem overwinterde.⁸ Toen de missionaris Wigbert tien jaar later ook de oversteek vanuit Engeland maakte, ontmoette hij in het rivierengebied niet Aldgisl maar zijn opvolger en mogelijke zoon Radbod. Nog twee jaar later, in 690, zette Willibrord voor het eerst voet op Nederlands grondgebied, opnieuw met een bezoek aan Radbod. De locatie van Radbod's residentie wordt nu specifiek genoemd: Utrecht (*Traiectum*). Het *palatium* van Radbod bevond zich vrijwel zeker binnen het voormalige Romeinse legerkamp te Utrecht, waar Willibrord later zijn bisschoppelijk centrum zou inrichten.

Vermoedelijk in het jaar 695, kort voordat Willibrord naar Rome afreisde om daar als aartsbisschop van de Friezen te worden benoemd (696), leidde Radbod een militaire nederlaag nabij het handelscentrum Dorestad (*Duristate*; het huidige Wijk bij Duurstede). De overwinning werd behaald door Pippijn II, die het gezag herstelde dat de Franken al vanaf de val van het West-Romeinse rijk in het Nederlandse deel van Rijnland uitoefenden. Hoewel Chilperic II op dat moment Frankische koning was lag de feitelijke macht binnen het rijk in handen van Pippijn, die als ‘hofmeier’ het hoofd van de huishouding van het Frankische hof en tegelijk aanvoerder van het Frankische leger was. Wat volgde op de overwinning op Radbod is een politieke alliantie tussen Pippijn en zijn tegenstander, zodat de laatste – nu als onderdeel van het Frankische machtsnetwerk – zijn controle over het gebied rond Utrecht kon behouden.⁹ Dezelfde

7 De enige uitzondering is een gouden munt (solidus) van keizer Valentinianus II (375-392) (NUMIS-nr. 1040498).

8 Voor recente overzichten van de historische informatie over beide leiders, zie Meeder & Goosmann 2018; Wood 2021; de belangrijkste bronnen die specifiek op Radbod betrekking hebben, zijn ook vermeld in Van Egmond 2005.

9 Zie Van Egmond 2005, 41.

alliantie leidde tot een huwelijk tussen Pippijn's zoon Grimoald en Radbod's dochter Theudesinde (711 of 713), als ultieme bekrachtiging van de onderlinge banden.¹⁰ Grimoald kreeg een zoon, Theudoald. Op basis van de combinatie van naamselementen, namelijk *Theud*(desinde) en (Grim)*oald*, is aangenomen dat Theudoald uit dit huwelijk voortkwam en daarmee de kleinzoon van Radbod was.¹¹ Historische gegevens en de wijze van naamgeving in de Vroege Middeleeuwen lijken dit echter tegen te spreken.¹²

Nadat eerst Grimoald en in hetzelfde jaar ook Pippijn II stierf (714), kwam er automatisch een einde aan het Frankisch-Friese verbond. Tegelijk ontstond er een complexe strijd om de machtsopvolging binnen het Austrasische netwerk, tussen enerzijds Plectrude, de eerste vrouw van Pippijn II, en anderzijds Karel Martel, een zoon van Pippijn II en zijn tweede vrouw. Na de dood van Pippijn sloot Radbod een alliantie met een tegenstander van beide Austrasische kampen: de Neustrische hofmeier Ragenfred. In 716 sloeg een gezamenlijk leger van Ragenfred, Radbod en de Frankische, pro-Neustrische koning Chilperic II een belangrijke dubbelslag. Er werd een overwinning behaald op het leger van hun opponent Karel Martel bij Keulen, waardoor Plectrude werd gedwongen de kostbaarheden die symbool staan voor de status van haar familie aan de Neustriërs over te dragen. De feitelijke macht binnen het Frankische rijk verschoof daarmee van de Austrasische naar de Neustrische zijde.

Nog geen jaar later waren de rollen alweer omgedraaid en werden Ragenfred en Chilperic II uitgeschakeld door Karel Martel, waarna de macht binnen het Frankische Rijk definitief in Austrasische handen kwam. De eerdere alliantie tussen Radbod en Pippijn II lijkt door Karel Martel te zijn hersteld, aangezien Radbod controle weet te houden over het gebied rond Utrecht en Dorestad tot hij in 719 stierf. In hetzelfde of het hierop volgende jaar werd het rivierengebied en het Hollandse duingebied veroverd, en vermoedelijk pas in 734 ook Texel, Wieringen en het aangrenzende Friesland tot aan de Lauwers.¹³ Het zou tot de ‘Saksische oorlogen’ (772-804) duren voordat Karel de Grote als kleinzoon van Karel Martel en nu als koning van de Franken ook het gebied oostelijk van de Lauwers tot zijn machtsgebied kon rekenen.

9.3 Friese koningen in het rivieren- en kustgebied: wisselende visies op hun machtsbereik

De vraag over welk gebied Aldgisl en Radbod hun macht uitoefenden, is onder archeologen en historici veel bediscussieerd. De archeoloog Halbertsma, die uitvoerig over deze kwestie publiceerde, hinkte op twee gedachten. Aan de ene kant rekent hij het volledige gebied dat volgens het ‘wetboek van de Friezen’ (*Lex Frisionum*) als Fries is te beschouwen tot hun koninkrijk.¹⁴ Dit gebied strekte zich uit tussen de monding van twee rivieren: de Sincfal, op de grens tussen Nederland en België, en de Wezer in Noord-Duitsland (zie fig. 1.3). Zoals uit de reisverslagen van Wilfried en andere Angelsaksische missionarissen blijkt, behoorde ook het centrale rivierengebied tot hun machtsbereik. Het oorspron-

10 Volgens Halbertsma (2000, 303) had Pippijn II bij het aangaan van deze alliantie ‘een hertogdom Friesland voor ogen waarover te zijner tijd zijn jongste zoon Grimoald het bewind zou voeren’

11 Wood 1994, 269; zie ook Meeder & Goosmann 2018, 116-118.

12 Nieuwenhuijsen 2009, noot 40; zie ook Wood 2021, 211. Kinderen werden in de Vroege Middeleeuwen wel naar hun grootouders vernoemd, maar zelden of nooit naar hun ouders (persoonlijke mededeling K. Nieuwenhuijsen, Rotterdam).

13 Voor de verovering tot aan de noordgrens van Kennemerland, en niet tot aan het Vlie, zoals gesuggereerd door onder andere Blok (1974, 47), zie Halbertsma 2000, 92, 222-224; Koene et al. 2003, 62.

14 Halbertsma 1966, 73-74; 2000, 220-221, 228-229.

kelijke kerngebied van dit omvangrijke koninkrijk viel samen met het huidige Friesland. Dit blijkt enerzijds uit het feit dat het gebied tussen Vlie en Lauwers het centrale rechtsgebied is volgens de *Lex Frisionum*, en anderzijds uit de vele 6e- en 7e-eeuwse kostbaarheden van goud die juist in dit deel van het Nederlandse kustgebied zijn gevonden. Halbertsma volgt de visie van Boeles in zijn aanname dat het Friese machtsgebied vanuit het huidige Friesland stapsgewijze naar een ‘Grootfriesland’ onder leiding van Aldgisl en Radbod is uitgebouwd.¹⁵

Aan de andere kant acht Halbertsma het weinig aannemelijk dat dit enorme gebied door één leider werd bestuurd. Het machtsgebied van Aldgisl en Radbod zou zich beperkt hebben tot het West-Nederlandse kustgebied, met de Maas als zuidgrens en Kennemerland als meest noordelijke regio.¹⁶ Het centrale rivierengebied tot aan Dorstad behoorde hier ook toe, maar het Noord-Nederlandse kustgebied (waaronder Friesland) niet. Uit de geleidelijke, stapsgewijze verovering door de Franken van eerst het West-Nederlandse en pas daarna het Noord-Nederlandse kustgebied zou inderdaad blijken dat het rechtsgebied van de *Lex Frisionum* niet als één koninkrijk gezien kan worden.¹⁷

De historicus Blok rekent Aldgisl en Radbod tot hetzelfde vorstengeslacht, dat een ‘krachtig centraal gezag’ uitoefende.¹⁸ Hij gaat ervan uit dat hun machtsgebied zich al vanaf het midden van de 7e eeuw over een groot deel van het Nederlandse rivierengebied uitstrekte, met de Maas als zuidgrens. Langs de Noordzee viel de gehele Nederlandse kuststrook, inclusief het zuidelijk van de Maas gelegen Zeeland, onder hun gezag. Voorheen behoorde het gebied zuidelijk van de Rijn tot het Frankische Rijk, zoals valt af te leiden uit een brief van Bonifatius; hierin meldt de missionaris dat hij een kerk die de Frankische koning Dagobert in Utrecht heeft laten bouwen en aan de bisschop van Keulen had geschonken totaal vernield aantrof. Blok veronderstelt dat hier Dagobert I (overleden in 638 of 639) is bedoeld en dat de kerk bij de Friese bezetting van het rivierengebied is verwoest, vermoedelijk ergens rond het midden van de 7e eeuw.¹⁹

Ook de archeoloog Heidinga beschouwt het volledige kustgebied, inclusief het aansluitende rivierengebied, als een aaneengesloten koninkrijk.²⁰ Juist dankzij de vele waterwegen was dit uitgestrekte gebied, met het westelijke deel van Friesland (Westergo) als oorspronkelijke kern, uitstekend te controleren.²¹ Het is volgens Heidinga ondenkbaar dat Aldgisl en Radbod hun macht konden uitoefenen zonder het potentieel aan ‘mensen, hulpmiddelen en rijkdom’ uit het Noord-Nederlandse terpengebied.²²

Op basis van historische bronnen veronderstelt de archeoloog Besteman dat het oorspronkelijke machtscentrum van Aldgisl en Radbod niet in het huidige Friesland lag, maar in het kustgebied van Noord-Holland.²³ Uit het nog te bespreken Sint Maartenregister is op te maken dat juist hier ‘de Friese koningen en hun volgelingen de belangrijkste en meest strategisch gesitueerde bezittingen hadden verworven’, die later door de Frankische koningen als hun bezit werden ingelijfd.²⁴ Dit van oorsprong

15 Boeles 1951, 269-285 (voor de grenzen van ‘Grootfriesland’, zie pp. 270-271, 283-285); Halbertsma 2000, 68.

16 Halbertsma 2000, vooral 303-304.

17 Halbertsma 2000, 304.

18 Blok 1974, 36.

19 Blok 1974, 35-36; zie ook Van Egmond 2005, 37.

20 Heidinga 1999, 14; 2002, 165.

21 Voor het belang van Westergo, zie Gerrets 1999; Nicolay 2006.

22 Heidinga 2002, 165.

23 Besteman 1990, 104; 1994, 150.

24 Besteman 1990, 104 (vertaling auteur).

Friese koningsgoed bevond zich volgens het register op Texel, op Wieringen, bij Velsen en te Muiden; de handelsplaats Medemblik, waar een ‘koninklijke tiend’ (*regalis decima*) werd geheven, behoorde hier eveneens toe.²⁵

De archeoloog Van Es zoekt het oorspronkelijke kerngebied van het Friese Rijk eveneens in Noord-Holland, van waaruit Aldgisl en Radbod hun machtsgebied richting zuiden en zuidoosten hebben uitgebreid.²⁶ Uiteindelijk besloeg hun koninkrijk zowel het Hollandse kustgebied als de Vechtstreek en het Kromme-Rijngebied.

De archeoloog De Langen en de historicus Mol sloten zich recentelijk bij deze visie aan: de territoriale basis van het machtsgebied van Radbod en zijn voorganger Aldgisl bestond uit Kennemerland en het strategisch gelegen Texel en Wieringen.²⁷ Ook zij zien de koninklijke (en latere grafelijke) bezittingen in West-Nederland als eigendom van Friese leiders uit de 7e en wellicht al 6e eeuw dat na de veroveringen door Karel Martel in Frankisch bezit kwam.²⁸ Van een aaneengesloten Grootfriesland kan volgens De Langen en Mol geen sprake zijn geweest, hoewel ze niet uitsluiten dat de kustgebieden van Frisia ‘bij gelegenheid onderling ook politieke en militaire verbintenissen zijn aangegaan’.²⁹

De historicus Van Egmond neemt een meer kritische houding aan.³⁰ Hij veronderstelt dat de status van Aldgisl en Radbod gelijkstond aan die van een hofmeier in het Frankische Rijk. Dit verklaart waarom beide leiders in de Frankische bronnen niet als koning (*rex*), maar als hertog (*dux*) worden aangeduid: de Franken namen aan dat deze leiders bij het oversteken van de Rijn Frankisch grondgebied hadden bezet en daarom ondergeschikt aan hun koning waren. Verder wordt aangenomen dat de positie van Aldgisl en Radbod niet teruggaat op een lange traditie van Fries koningschap, maar juist op een recente ontwikkeling. Het is dankzij de onderlinge machtsstrijd tussen de Austrasische en Neustrische hofmeiers dat beide leiders konden profiteren van een fase van beperkte Frankische controle over het Rijnland, waar ze ‘als regionale machthebbers konden uitgroeien tot vrijwel onafhankelijke heersers’.³¹ Deze heersers controleerden volgens Van Egmond een beperkt gebied rond de Kromme Rijn en Vecht, en mogelijk ook enkele niet specifiek genoemde delen van het latere Holland.³² Omdat in de al genoemde brief van Bonifatius evengoed koning Dagobert II (676-679) kan zijn bedoeld, beargumenteert Van Egmond dat Aldgisl hier slechts korte tijd aan de macht was toen Wilfried in 678 bij hem verbleef.³³ Als deze aanname correct is, dan waren beide leiders tot aan de dood van Radbod slechts gedurende een periode van circa veertig jaar aan de macht.

In navolging van Van Egmond benadrukt de archeoloog Theuws dat Radbod en Pippijn II/Karel Martel niet gezien moeten worden als vertegenwoordigers van twee koninkrijken die met elkaar in strijd zijn.³⁴ Deze leiders zijn volgens hem dan ook niet als Friezen (of Friese koningen) tegenover Franken (of Frankische koningen) te positioneren, maar vormden concurrerende aristocraten die hun machtsstrijd alle drie *binnen* de

25 Besteman 1989, 7-9; 1990, 109-110.

26 Van Es 1994, 90 (in: Van Es & Hessing 1994).

27 De Langen & Mol 2020a, 39-40.

28 De Langen & Mol 2020a, 39-40; 2020b, 41-47.

29 De Langen & Mol 2019, 26.

30 Van Egmond 2005.

31 Van Egmond 2005, 36.

32 Van Egmond 2005, 35.

33 Van Egmond 2010.

34 Theuws 2018, 47-49.

context van het Frankische Rijk uitoefenden, verweven in een netwerk van Austrasische en Neustrische allianties.

In zijn proefschrift presenteert de archeoloog Dijkstra zowel de historische als archeologische aanwijzingen voor machtsvorming in het Hollandse kustgebied, nu in relatie tot twee ‘centrale-plaats-complexen’ zoals we die vooral uit Scandinavië kennen.³⁵ Op basis van de verspreiding van 1) de oudste kerken, 2) centrale boerderijen van grootgrondbezit (domaniale centra), 3) verzamelplaatsen waar leiders met hun volgelingen samenkwamen, belangrijke besluiten werden genomen en recht werd gesproken (dingplaatsen), 4) versterkingen en 5) handelsplaatsen reconstrueert hij een centrale-plaats-complex rond de Rijnmond en een tweede in het Oer-IJ-gebied van Kennemerland. Hoewel deze aanpak veelbelovend is, blijken veel van de locaties die worden genoemd uit de Karolingische of een latere periode te dateren en niet direct met de situatie in de Merovingische periode samen te hangen. De politieke context waarin beide complexen functioneerden, wordt in navolging van Boeles en Halbertsma op een traditionele wijze gepresenteerd: ze vormden de centra van regionale koninkrijken die ten tijde van Radbod waren opgenomen in een uitgestrekt Grootfriesland, waarbinnen het huidige Friesland het oorspronkelijke kerngebied vormde.³⁶

In het recent verschenen boek ‘*Redbod. Koning in de marge van de geschiedenis*’ staan de historici Meeder en Goosman opnieuw kritisch tegenover het bestaan van een Grootfriesland. Zij achten het onwaarschijnlijk dat Radbod over een uitgestrekt rijk regeerde en gaan ervan uit dat zijn macht zich primair uitstreckte over ‘West-Friesland’, waarmee de huidige provincies Zeeland, Zuid-Holland en Noord-Holland worden bedoeld.³⁷ Slechts gedurende een periode van enkele decennia hadden Radbod en zijn voorganger Aldgisl ook de controle over een deel van het Frankische grondgebied rond Utrecht en Dorestad, eerst in de luwte van en later als actieve deelnemers aan de Austrasisch-Neustrische machtsstrijd.

De hier gepresenteerde, sterk wisselende visies over vroegmiddeleeuws koningschap in het Nederlandse kust- en rivierengebied zijn overwegend gebaseerd op historische bronnen. Deze bronnen hebben echter betrekking op een bijzonder korte periode (678-719), specifiek gedurende een fase van interne Frankische machtsstrijd en kort voor de stapsgewijze annexatie van het Nederlandse kustgebied door de Franken. Met betrekking tot Aldgisl en Radbod wordt slechts gesproken over hun verblijf in het centrale rivierengebied, terwijl de aanwezigheid van een oorspronkelijk machtscentrum in Friesland of Noord-Holland in dezelfde bronnen niet specifiek wordt benoemd. Om grip te krijgen op de ontwikkelingen gedurende een *langere periode* én binnen de *bredere context van het zuidelijke Noordzeegebied* is het zaak Aldgisl en Radbod tijdelijk op een zijspoor te zetten en de archeologische bronnen voor de 6e-7e eeuw te laten spreken.

9.4 Kostbaarheden van goud uit de 6e-7e eeuw

Binnen het Nederlandse kustgebied zijn de meeste kostbaarheden van goud uit de 6e-7e eeuw aangetroffen in het Fries-Groningse terpengebied, en daarbinnen met name in de al genoemde regio Westergo.³⁸ In West-Nederland ligt het

³⁵ Dijkstra 2011, 279-339, 383-384.

³⁶ Dijkstra 2011, 361, 368-369.

³⁷ Meeder & Goosman 2018, 193.

³⁸ Nicolay 2006; Nicolay 2014.

aantal goudvondsten uit dezelfde periode beduidend lager, met een duidelijke concentratie in het huidige Zuid-Holland.³⁹ Uit Noord-Holland zijn relatief weinig gouden objecten met eenzelfde ouderdom bekend, hoewel hun aantal dankzij recente detectievondsten begint toe te nemen (bijlage 9.1).⁴⁰ Hieronder zullen de gouden objecten uit Noord-Holland kort worden besproken, waarbij een onderscheid is gemaakt tussen schatvondsten, grafvondsten en losse vondsten. Per vondst wordt de datering vastgesteld en wordt aangegeven uit welk van de omliggende gebieden de beste parallellen bekend zijn. De geografische spreiding van deze vondsten is weergegeven in figuur 9.1.

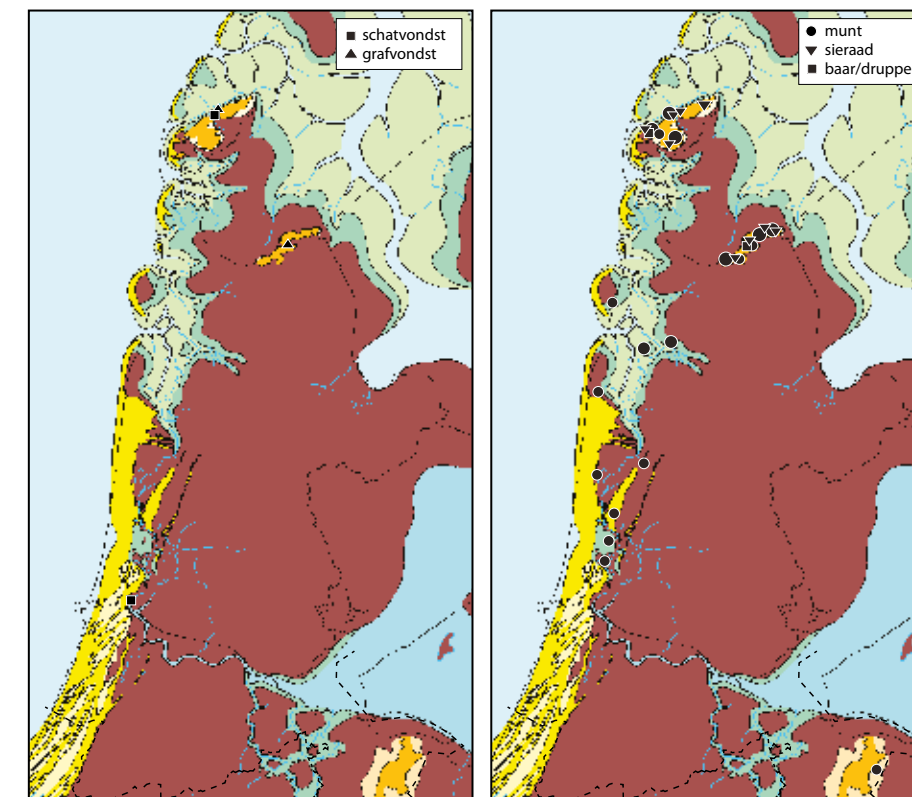

fig. 9.1 De geografische spreiding van (vermoedelijke) grafvondsten en schatvondsten (links) en los gevonden gouden objecten (rechts) binnen Noord-Holland. Sieraden zijn inclusief munthangers; groot symbool: twee of meer objecten. Twee tremisses uit de omgeving van Den Burg (Texel), waarvan de exacte herkomst onbekend is, zijn niet weergegeven. Gebaseerd op bijlage 9.1, met een tremissis uit Laren (Vechtstreek; inventarisatie A. Pol: CMM-03839) als toevoeging. Als ondergrond wordt de paleogeografische kaart van 500 n.Chr. getoond (zie fig. 2.16; bewerking J.A.W. Nicolay).

Schatvondsten: munten

De enige zekere schatvondst bestaat uit zeventien gouden munten die bij het graven van het Noordzeekanaal in 1866 ter hoogte van Velsen zijn gevonden (fig. 9.2).⁴¹ De munten zijn zes solidi en elf tremisses, waarvan de laatste elk een waarde hebben die overeenkomt met een derde van een solidus. Een van de solidi is onder keizer Justinianus I (527-565) geslagen in de keizerlijke munt te Constantinopel (het huidige Istanbul), de hoofdplaats van het Byzantijnse Rijk. De andere solidi zijn Germaanse imitaties van Byzantijnse munten, ook wel ‘pseudo-imperiale munten’ genoemd, waaronder een munt

³⁹ Nicolay 2014, 102-138.

⁴⁰ Een gouden mantelspeld met een jongere datering (8e-9e eeuw), waarin vermoedelijk het motief van een christelijke heilige is weergegeven in email, is reeds besproken in hoofdstuk 8 (zie fig. 8.8). Niet meegenomen in dit hoofdstuk is ook een deel van een vingerring van blikgoud uit Bikbergen (Gooistreek), versierd met stempelmotieven die kenmerkend zijn voor de Vikingwereld en op een datering in de 9e-10e eeuw wijzen (Cruysheer et al. 2015; PAN-00056907).

⁴¹ Nicolay 2014, 116, met referenties (determinaties gebaseerd op Lafauri (1958, 26), die echter uitgaat van vijf solidi).

fig. 9.2 Deel van de schatvondst van Velsen, bestaande uit drie solidi en tien tremisses. Schaal 2:1 (collectie De Nederlandse Bank, Amsterdam; foto A. Pol, Universiteit Leiden).

uit het Ostrogotische Rijk. Deze imitaties tonen eveneens de buste van Justinianus I, maar in enigszins verbasterde vorm. Alle tremisses zijn van een pseudo-imperiaal type, met de beeltenis van Justinianus I of van zijn voorganger Justinus I (518-527). Negen tremisses zijn geslagen in Frankisch gebied, en twee exemplaren in het verder zuidelijk gelegen rijk van de Visigoten. Van slechts twee pseudo-imperiale munten is de muntplaats bekend, namelijk een Frankische tremissis uit Trier en een Visigotische tremissis uit Nantes. De pseudo-imperiale solidus vertoont sporen van een voormalig oog. Dit betekent dat de munt enige tijd als hanger is gedragen, waarna het oog is verwijderd om de solidus weer als muntstuk te kunnen gebruiken. Aangenomen wordt dat de muntschat rond 570-575 is begraven.⁴² Dat de munten nauwelijks sporen van slijtage door gebruik vertonen, wijst erop dat ze evengoed enkele decennia eerder, rond het midden van de 6e eeuw, kunnen zijn begraven.

Van een andere muntvondst is vrijwel zeker dat de munten tezamen als schatvondst zijn begraven. Het gaat om twee solidi van Justinianus I, die in de 19e eeuw zijn gevonden op het kerkhof van De Waal op Texel.⁴³ Beide munten zijn geslagen in de keizerlijke munt te Constantinopel. Omdat ze nauwelijks gesleten zijn, is een moment van depositie rond het midden of in het derde kwart van de 6e eeuw aan te nemen.

⁴² Zie Lafaurie 1958, 26.

⁴³ Nicolay 2014, 120, met referenties.

Beide muntvondsten vormen het spreekwoordelijke topje van de ijsberg, zeker als ze worden vergeleken met andere 6e- en 7e-eeuwse muntvondsten uit Nederland. Illustratief zijn de schatvondsten uit Zeegse en Nietap, beide in Noord-Drenthe.⁴⁴ De eerste schat bestaat uit 47 imperiale en pseudo-imperiale solidi die in het derde kwart van de 6e eeuw zijn begraven, de tweede uit één imperiale solidus en 11 tremisses die in het Frankisch-Friese gebied (inclusief Noord-Nederland) zijn geslagen en in de eerste helft van de 7e eeuw aan de grond zijn toevertrouwd. Nog imposanter is de muntschat uit Remmerden, bij Rhenen (Utrecht), waar in de late 7e of vroege 8e eeuw maar liefst 114 Frankisch-Friese tremisses samen met 165 zilveren munten (sceatta's) zijn begraven (fig. 9.3).⁴⁵ Dergelijke muntaantallen zullen gedurende de Merovingische periode ook in West-Nederland beschikbaar zijn geweest. Door de vorming van de Jonge Duinen, waaronder een uitgestrekt nederzettingsareaal uit de Merovingische periode verborgen ligt, is de kans op het vinden van muntschatten hier echter veel beperkter dan in andere delen van Nederland. Het is niet toevallig dat beide schatvondsten uit Noord-Holland bij grootschalig graafwerk in de duinen (Velsen), of minder diep juist buiten het duingebied (De Waal) zijn gevonden (zie fig. 9.1).

⁴⁴ Pol 1977; Nicolay 2014, 67-68 (Nietap); Beliën & Van der Sanden 2017 (Zeegse).

⁴⁵ Pol 1989; Nicolay 2014, 117-118.

fig. 9.3 De schatvondst van Remmerden, waarin 114 tremisses samen met 165 zilveren sceatta's en twee stukken hakzilver zijn begraven. Lengte brede stuk hakzilver 1,2 cm (collectie Geldmuseum, Utrecht; foto Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek).

fig. 9.4 Een door verhitting sterk vervormde hanger (1), twee smeltbrokken van zilver (2-3) en door verhitting deels vervormde kraal (4), als restanten van sieraden die vermoedelijk in een crematievuur zijn gesmolten. Van dezelfde akker, bij De Waal (Texel), komen ook een zilveren, met goud versierd beslagstuk (5) en een Frankische tremmissis (6). Schaal 2:1 (particuliere collecties; foto's J.A.W. Nicolay).

Grafvondsten: sieraden

Hoewel uit Noord-Holland vrijwel geen grafvelden uit de Merovingische periode bekend zijn, kunnen twee detectorvondsten vermoedelijk als grafvondsten worden beschouwd. Het gaat om twee hangers die los of in combinatie met andere hangers en veelal ook kralen door vrouwen aan een koord om de hals werden gedragen. De eerste hanger, in 2008 gevonden bij De Waal op Texel, is door verhitting deels gesmolten geweest en daardoor sterk vervormd (fig. 9.4, nr. 1).⁴⁶ De voorzijde is langs de buitenrand met deels nog herkenbare, S-vormige spiralen in pareldraad versierd. Aan de binnenzijde van de hanger is een restant van het oorspronkelijke, geribde oog nog aanwezig. Dat de hanger deels is gesmolten maar niet als grondstof is hergebruikt, vormt een concrete aanwijzing dat het proces van verhitting op een brandstapel gebeurde. Samen met (een deel van de) crematieresten zal het restant van de hanger na het uitdoven van de brandstapel bewust zijn verzameld om al dan niet in een urn te worden begraven. Interessant is dat op dezelfde locatie twee kleine smeltbrokken van zilver (4,8 en 4,1 gram; fig. 9.4, nrs. 2-3) en een deels door verhitting vervormde kraal van glaspasta (fig. 9.4, nr. 4) zijn gevonden, vermoedelijk als restanten van zilveren sieraden en een halssieraad die met overledenen op de brandstapel zijn beland. Twee andere objecten van dezelfde locatie kunnen eveneens uit een graf afkomstig zijn, of met een nabijgelegen nederzetting sa-

⁴⁶ Nicolay 2014, 115.

fig. 9.5 Een door verhitting vervormde hanger, gevonden bij Hippolytushoef (Wieringen). Schaal 2:1 (private collectie; foto's J.A.W. Nicolay).

menhangen.⁴⁷ Het eerste object is een zilveren gordelbeslag, waarvan de voorzijde met een T-vormig stukje blikgoud is ingelegd; de voorzijde van het goud is rondom begrensd door een pareldraad en verder versierd met bolletjes binnen dunnere pareldraden (fig. 9.4, nr. 5). Het tweede object is een tremmissis, in de 7e eeuw volgens de omschriften door muntmeester Magano geslagen in *Triecto* (Maastricht; fig. 9.4, nr. 6).

De tweede hanger is ook deels gesmolten geweest, maar minder sterk door verhitting aangetast (fig. 9.5). De hanger is rond 1994 gevonden bij Hippolytushoef, op Wieringen.⁴⁸ Dit sieraad heeft een geribd oog, dat naar voren is gebogen. De voorzijde van de hanger is rondom versierd met een rand van vijf gouddraden, die ten opzichte van elkaar afwisselend rechtsom en linksom gedraaid zijn. Het centrale deel van de hanger was bestempeld met een motief waarvan enkele gebogen lijnen nog herkenbaar zijn. De oorspronkelijke beeltenis is niet goed te reconstrueren, maar wellicht vormen deze lijnen de haren van een gestileerd, in profiel weergegeven, gezicht. Ook voor deze hanger is vervorming in een crematievuur het meest waarschijnlijk. Helaas leverde verder zoeken geen andere vondsten op die met een grafveld of een nabijgelegen nederzetting verband kunnen houden.

Hoewel er slechts twee gouden sieraden aan een grafcontext zijn toe te wijzen, zijn deze vondsten wel degelijk bijzonder te noemen. In het omvangrijke grafveld op de Donderberg bij Rhenen, waar rond de 1100 graven uit de 4e-8e eeuw zijn opgegraven, komen uit slechts drie van de graven niet meer dan in totaal vier gouden sieraden, te dateren in de 6e eeuw: een set gouden hangers waarvan de voorzijde met gouddaad is versierd (fig. 9.6, nrs. 1-2), een eenvoudige vingerring (fig. 9.6, nr. 3) en een minuscuul ringetje van gedraaid gouddraad.⁴⁹ Ook in de grafvelden die uit Noord-Nederland of Zuid-Holland bekend zijn, is het aantal gouden sieraden uitermate beperkt. Uit Noord-Nederland is alleen de gouden beslagplaat van een zilveren ringfibula bekend (Hogebeintum, Friesland; late 6e eeuw), terwijl het gebruik van goud voor de momenteel bekende grafgiften uit Zuid-Holland beperkt blijft tot de versiering van een vergulde bronzen gesp die aan een heupgordel was bevestigd (Rijnsburg; late 6e of eerste helft 7e eeuw).⁵⁰

De beste parallellen voor de hangers van Texel en Wieringen zijn als onderdeel van schatvondsten of als losse sieraden gevonden in het terpengebied van Friesland

⁴⁷ Nicolay 2014, 115.

⁴⁸ Nicolay 2014, 115-116.

⁴⁹ Wagner & Ypey 2011, graven 86, 95 en 433; zie ook Nicolay 2014, 111-112.

⁵⁰ Nicolay 2014, fig. 4.4, 5.3.

fig. 9.6 Enkele van de weinige gouden sieraden van het grafveld op de Donderberg bij Rhenen, afkomstig uit twee van de circa 1100 graven die hier zijn ontdekt. Beide hangers komen uit graf 86 (1-2); de vingerring komt uit graf 669 (3). Het enige andere gouden object van het grafveld is een minuscuul ringetje dat niet is afgebeeld. Schaal 2:1 (collectie Rijksmuseum van Oudheden, Leiden; foto's A. de Kemp).

en Groningen. De versiering van de hanger uit De Waal met S-vormig gouddraad is ook zichtbaar op twee hangers uit het Groningse Marsum (fig. 9.7).⁵¹ Deze hangers vertonen weer sterke overeenkomsten met de versiering van gouden hangers uit graven in het Frankische gebied, die in de tweede helft van de 6e eeuw zijn te dateren (zie fig. 9.6, nrs. 1-2).⁵² De hangers uit Marsum en De Waal kunnen in het Frankische gebied zijn gemaakt, maar als imitatie ook lokaal zijn vervaardigd.

De andere hanger kent parallellen in een schatvondst van sieraden uit het Friese Wieuwerd, begraven in de eerste helft van de 7e eeuw (fig. 9.8).⁵³ Naast de voet van een gouden *disc-on-bow*-fibula bestaat de schat uit twee haarringen, een vingerring en 22 hangers van een halssieraad. De vingerring en een deel van de hangers zijn vervaardigd uit een tremissis, deels gevat in een rand van blikgoud waarvan de voorzijde met parallelle gouddraden of andere motieven in gouddraad is versierd (fig. 9.8, nrs. 2 en 11-16). Deze draden zijn afwisselend rechts- en linksom gedraaid, zoals ook zichtbaar op de hanger uit Hippolytushoef. Van andere hangers, die volledig uit blikgoud zijn vervaardigd, bestaat het middendeel net als bij de hanger uit Hippolytushoef uit een gestempeld motief (fig. 9.8, nrs. 7-8): een frontaal weergegeven menselijk gezicht of in elkaar gevlochten, slangachtige dieren. De sieraden uit Wieuwerd vertegenwoordigen een regionale, 'Friese sierstijl', die in de vorm van sieraden uit de late 6e en eerste decennia van de 7e eeuw vooral bekend is uit het huidige Friesland.⁵⁴ De hanger uit Hippolytushoef is tot dezelfde stijl te rekenen en daarmee in dezelfde periode te dateren.

fig. 9.7 Twee hangers uit het Groningse Marsum, waar ze vermoedelijk als schatvondst zijn begraven. Schaal 1:1 (collectie Groninger Museum; foto's J. Stoel).

⁵¹ Nicolay 2014, 76-77.

⁵² Voor Frankische parallellen en hun datering, zie Trier 2002, 58-59, Taf. 228 (nrs. 15-17); zie ook Koch 1977, Taf. 195 (nrs. 8-10). Met 'Frankisch' wordt in deze paragraaf tevens het Alamannische gebied bedoeld.

⁵³ Nicolay 2014, 68-72, met referenties.

⁵⁴ Nicolay 2014, 259-261.

fig. 9.8 Een selectie van de gouden sieraden die als schatvondst bij het Friese Wieuwerd zijn begraven. Naast de voetplaat van een grote mantelspeld (1), een vingerring (2) en twee conische ringen die vermoedelijk aan vlechten in het haar werden gedragen (3-4), gaat het om verschillende typen hangers: twee niervormige, met gouddraad versierde hangers (5-6), twee ronde, met een stempelmotief en gouddraad versierde hangers (7-8), twee ronde, met (verdwenen) stukjes almandijn en gouddraad versierde hangers (9-10), en acht ronde munt-hangers, deels met een sierrand die is bekleed met gouddraad (11-16) en deels zonder een dergelijke sierrand (17-18). De sieraden zijn sterk gesleten en enkele van de hangers tonen sporen van een reparatie. Zelfde schaal; lengte nr. 1: 8,3 cm (collectie Rijksmuseum van Oudheden, Leiden; foto's A. de Kemp).

Losse vondsten: munten, sieraden en overige objecten

Een groter aantal objecten is als losse vondsten verzameld, vermoedelijk ter plekke van een voormalige nederzetting of wellicht een grafveld. Naast hangers, gedragen door vrouwen, gaat het veelal om munten. Westelijk van Den Burg vond een detectorzoeker sinds 1996 drie gouden objecten op dezelfde akker langs de Westerweg op Texel: twee 7e-eeuwse tremisses die in het Frankisch-Friese gebied zijn geslagen (pseudo-Dorestad/Madelinus-type; fig. 9.9, nrs. 1-2) en een gouddruppel met een bolle boven-

fig. 9.9 Twee tremisses (1-2) en een gouddrappel met vlakke onderzijde (3), gevonden op een akker langs de Westerweg bij Den Burg (Texel). Schaal 2:1 (particuliere collectie; foto's A. Pol en J.A.W. Nicolay).

fig. 9.10 Een geogode solidus (1) en een biconische vingerring (2), gevonden op een akker langs de Koningsweg bij Oosterend (Texel). Schaal 2:1 (particuliere collectie; foto's J.A.W. Nicolay).

en een vlakke onderzijde (fig. 9.9, nr. 3).⁵⁵ De vlakke onderzijde van de gouddrappel toont een afdruk van het ruwe oppervlak waarop de druppel is gevallen. De druppel vormt daarmee een concrete aanwijzing voor lokale edelsmeedkunst, vermoedelijk in de periode waarin beide tremisses in omloop waren.

Ten noordoosten van Oosterend, eveneens op Texel, werden in 2012 vlak bij elkaar twee gouden objecten met een metaaldetector gevonden langs de Koningsweg: een sterk gesleten, geogode solidus (fig. 9.10, nr. 1) en een biconische, onversierde vingerring (fig. 9.10, nr. 2).⁵⁶ De pseudo-imperiale solidus toont de beeltenis van keizer Anastasius I (491-518) en is vermoedelijk in Rome geslagen onder de Ostrogotische koning Theoderic (475-626). De vingerring is van een type dat ook uit het Fries-Groningse kustgebied bekend is, al dan niet met decoratieve stempels op de buitenzijde.⁵⁷ De ringen uit de schatvondst van Wieuwerd, die gezien hun breedte vermoedelijk haarvlechten sierden, hebben dezelfde biconische vorm (zie fig. 9.8, nrs. 3-4). De ring uit Oosterend is op basis van deze parallellen in de late 6e of eerste helft van de 7e eeuw te dateren, als vertegenwoordiger van de Friese sierstijl.

⁵⁵ Nicolay 2014, 122.

⁵⁶ Nicolay 2014, 123.

⁵⁷ Nicolay 2014, 257-261, fig. 4.34: nrs. 1 en 7.

In 2021 is op een niet vrijgegeven vindplaats op Texel een niervormige hanger ontdekt, waarvan de naar binnen gebogen uiteinden in gestileerde vogelkoppen eindigen (fig. 9.11). Vergelijkbare dierkoppen zijn ook zichtbaar in de kopplaat en eindknop van de voetplaten van de bronzen Domburgfibulae die in hoofdstuk 8 zijn besproken.⁵⁸ De hanger is vervaardigd van vrij slordig uitgeknipt blikgoud, waarop met pareldraad drie rijen van ringetjes zijn aangebracht. Het een-na-laatste ringetje aan beide uiteinden van de buitenste rij omsluit een bolletje van goud, om het laatste ringetje van de overige ringetjes te isoleren. Dit ringetje vormt zo een goed herkenbaar oog van de dierkoppen, op de overgang van de aan de binnenzijde halfronde verbrede dierkop naar de spitse,

fig. 9.11 Niervormige hanger van Texel, waarvan de voorzijde met gouddraad is versierd. De uiteinden van de niervorm tonen twee naar binnen gedraaide vogelkoppen met een spitse snavel. Schaal 3:1 (particuliere collectie; foto's Huis van Hilde, Castricum).

gekromde snavel. De niervorm is aan de buitenzijde begrensd met een pareldraad, die vooral aan de zijkanten van de hanger sterk is gesleten. De pareldraad eindigt aan de bovenzijde in een geribd oog, waarvan de zijden ook door gebruik zijn gesleten. De hanger doet in vorm en versiering sterk denken aan de niervormige hangers uit de al besproken schatvondst van Wieuwerd (fig. 9.8, nrs. 5-6), maar is minder bol van vorm.⁵⁹ Nog betere parallellen, in de vorm van slankere hangers, ook versierd met ringetjes van pareldraad, zijn als fragmenten aangetroffen in het Friese Holwerd en Ried (fig. 9.12). Beide hangers tonen een verbreding ter plekke van de dierkop, met het laatste ringetje als oog binnen deze kop of op de overgang naar de spitse snavel. Anders dan op de hanger van Texel is een bolletje van goud niet in het een-na-laatste maar laatste ringetje

fig. 9.12 Fragmenten van niervormige hangers uit Holwerd (1) en Ried (2), beide in Friesland. De voorzijde is versierd met gouddraad en het resterende uiteinde van de niervorm toont een gestileerde vogelkop met spitse snavel. Schaal 3:1 (particuliere collecties; foto's J.A.W. Nicolay).

⁵⁸ Voor de betekenis van deze koppen (die een gestileerd gezicht flankeren) en voor de geografische spreiding van deze beeldtaal, zie ook hoofdstuk 12.

⁵⁹ Een gouden hanger met een vergelijkbare vorm als de hangers uit Wieuwerd is recentelijk gevonden in de gemeente Waadhoeke (Friesland; PAN-00081853). Zie ook de eveneens bolle hanger uit Wierum, Groningen (Nicolay 2014, fig. 4.24: nr. 3).

fig. 9.13 Complete bronzen schaal uit het grafveld van Putten (1; Gelderland), met een detail van de drie bronzen voetjes aan de onderzijde. Een voetje van een zelfde schaal is gevonden op dezelfde akker als de niervormige hanger in figuur 9.12 (2). Schaal van bronzen schaal 1:3 en van los gevonden voetje 3:2 (particuliere collectie; foto's J.A.W. Nicolay).

aanwezig (Holwerd) of volledig afwezig (Ried). Sterk verwante hangers zijn in een andere uitvoering ook bekend uit Oost-Nederland, het Noord-Frankische gebied, Angelsaksisch Engeland en Scandinavië (5e/6e-7e eeuw).⁶⁰ De nauwe verwantschap met de hangers uit Friesland plaatst de hanger van Texel echter binnen de al genoemde Friese sierstijl uit de late 6e of eerste helft van de 7e eeuw. Van dezelfde vindplaats op Texel komt een klein fragment van een bronzen schaal, waaraan een massief voetje met twee ronde oogjes en een verbrede onder- en bovenzijde bevestigd is (fig. 9.13, nr. 2). Nog intacte schalen met drie sterk overeenkomstige voetjes zijn uit uitzonderlijk rijke 'vorstengraven' in het Duitse Rijnland bekend (Keulen en Krefeld-Gellep; midden 6e eeuw), naast een los gevonden schaal uit het grafveld van Putten (Overijssel; fig. 9.13, nr. 1).⁶¹ De associatie van de bronzen schalen met een grafcontext kan een aanwijzing zijn dat ook de gouden hanger uit een (verstoord) graf afkomstig is.

Op elk van twee akkers nabij Hippolytushoef, op Wieringen, vond een detectorzoeker een gouden object, respectievelijk in 2005 en 2010: een eenvoudige gouden vingerring (fig. 9.14, nr. 1) en een kleine goudbaar (fig. 9.14, nr. 2).⁶² De ring is vervaardigd uit een strip goudblik die onversierd is. Het baartje heeft een ovale vorm met een bolle boven- en een iets golvende onderzijde. Beide vlakke zijden zijn ontstaan door met een hamer op een gouddruppel te slaan. De ring en het baartje zijn vermoedelijk in de 6e of 7e eeuw te dateren; ze kunnen van elders zijn aangevoerd, maar evengoed lokaal gemaakt zijn.

fig. 9.14 Een gouden vingerring (1) en een tot baartje gehamerde gouddruppel (2), gevonden op twee akkers nabij Hippolytushoef (Wieringen). Schaal 2:1 (particuliere collectie; foto's J.A.W. Nicolay).

Verspreid over Wieringen zijn met een metaaldetector drie gouden hangers ontdekt. De eerste hanger, in 2011 gevonden bij Oosterland, bestaat uit een rond stuk goudblik, waarvan het centrale deel uit een halfronde, nu ingedrukte en beschadigde bolling bestaat (fig. 9.15, nr. 1). Rondom de bolling zijn van binnen naar buiten een pareldraad, een gladde draad, een pareldraad, twee gladde draden en een afsluitende pareldraad op de buitenrand van het goudblik gesoldeerd. Het geribde oog van deze hanger is

⁶⁰ Voor parallellen, zie bijvoorbeeld Die Franken 1996, 918: 24 f-g (Noord-Frankische gebied); Portable Antiquity Scheme (<https://finds.org.uk/database/search:YORYM-DF4851> (Engeland)); Clemmensen 2014, 121-124, 131-132 (Denemarken). De enige niervormige hanger uit Oost-Nederland (schatvondst Springendal, Overijssel) is nog ongepubliceerd.

⁶¹ Doppelfeld 1964, 178 (nr. 24), fig. 13a (Keulen); Pirling 1964, 205-206 (nr. 35), Taf. 59.2 (Krefeld-Gellep); Schonk 2012: catalogusnummer 70 (Putten); zie ook Doppelfeld & Pirling 1966.

⁶² Nicolay 2014, 123.

fig. 9.15 Vier gouden hangers van Wieringen, gevonden bij Oosterland (1), op een onbekende vindplaats (2), bij Vatrop (3) en bij Westerkliëf (4). Schaal 2:1 (particuliere collecties; foto's J.A.W. Nicolay).

sterk gesleten, net als de buitenste gouddraad. Vergelijkbare hangers zijn uit het Frankische gebied bekend en in het laatste kwart van de 6e eeuw te dateren.⁶³ Een belangrijke vondst van dezelfde locatie is een kleine hamerkop, gemaakt van een koperlegering (fig. 9.16). De kop eindigt aan de ene zijde in een ronde verbreding, terwijl het andere uiteinde juist rechthoekig is versmald. Dergelijke koppen zijn kenmerkend voor hamers die vermoedelijk voor het bewerken van zilver en goud werden gebruikt en vormen daarmee een aanwijzing voor lokale edelsmeedkunst.⁶⁴ De hamer van Wieringen kan uit de 6e-7e eeuw dateren, maar ook enkele eeuwen jonger zijn.

De tweede hanger, in 2011 gevonden op een onbekende vindplaats op Wieringen, bestaat uit een stuk rond blikgoud, dat aan de voorzijde vrij slordig met gouddraad is versierd (fig. 9.15, nr. 2). Van opgerold gouddraad is een centraal motief gemaakt, met zes brilvormige motieven rondom. De buitenrand bestaat uit een sterk gesleten peldraad, en het oorspronkelijke oog is afgebroken. Ook deze hanger past binnen de traditie van de Frankische hangers en dateert vermoedelijk eveneens uit de tweede helft van de 6e eeuw. De slordige uitvoering van de siermotieven kan een aanwijzing zijn dat de hanger lokaal is vervaardigd, als imitatie van een Frankisch voorbeeld.

Van de derde hanger, in 2004 gevonden bij Vatrop, resteert de gouden vassing van een ovale, ontbrekende siersteen (fig. 9.15, nr. 3). De vassing bestaat uit gebogen goudblik, met een dikke, gedraaide gouddraad rondom. De hanger heeft een langgerekt oog, waarvan de sierranden als gevolg van slijtage alleen nog aan de bovenzijde herkenbaar zijn. Ook de gouddraad is sterk gesleten. Ovale hangers met een geslepen siersteen van granaat of glas (een zogenaamde 'cabochon') zijn vooral bekend uit Zuid-Engeland en globaal in de 7e eeuw te dateren.⁶⁵ Deze hangers vormen onderdeel van een vrij uniforme groep sieraden die binnen het zuidelijke Noodzeegebied als imitatie van Romeinse en Byzantijnse juwelen werd vervaardigd.⁶⁶

⁶³ Trier 2002, 59-60, Taf. 228 (vooral nr. 22) en 229 (vooral nr. 7); zie ook Koch 1977, Taf. 1965 (nrs. 1-7).

⁶⁴ Voor parallellen, zie de hamers uit het 6e-eeuwse graf van een (edel)smid in Hérouvillotte (Frankrijk; Die Franken 1996, 1009-1011 (VIII.5.2o), fig. 474b) en uit de 8e- tot 11e-eeuwse handelsplaats Haithabu (zie Schietzel 2014, 388-389).

⁶⁵ Geake 1997, 39-40, fig. 4.5.

⁶⁶ Geake 1997, 107-122; 1999; zie ook Nicolay 2014, 261-263.

Een voor Nederland unieke vondst is een gouden hanger die in 1995 met een metaalde- tector bij Westerkliëf (Wieringen; fig. 9.15, nr. 4) is gevonden. De hanger heeft de vorm van een rond wapenschild met een centrale, bolle knop ter plekke van een 'handgreep' van goudblik aan de achterzijde. De voorzijde is bestempeld met driehoekjes die elk een wafelpatroon vertonen, binnen een rand van gestempelde puntjes (fig. 9.17). Vergelijkbare, rijk bestempelde hangers zijn vooral bekend uit Denemarken en Zuid-Noor- wegen, waar ze veelal in goud en (verguld) zilver zijn uitgevoerd en uit de tweede helft van de 4e of eerste helft van de 5e eeuw dateren.⁶⁷ Andere parallellen zijn bekend uit een grafveld bij het Duitse Liebenau, uitgevoerd in zilver of brons.⁶⁸ Een graf met twee schildvormige hangers die met vergelijkbare driehoekige en ronde stempels als de han- ger uit Wieringen zijn versierd, wordt in de late 7e of vroege 8e eeuw gedateerd. Zilveren en vooral bronzen gordelonderdelen uit het Frankische en Engelse gebied, versierd met driehoekige stempels die deels een wafelpatroon vertonen, hebben een wat vroegere datering, in de 6e en eerste helft van de 7e eeuw – net als de ronde, schildvormige han- gers met overwegend ronde stempels uit Engelse graven.⁶⁹ Op basis van de parallellen uit direct omliggende gebieden is een datering in de (6e-)7e eeuw voor de hanger uit Westerkliëf het meest waarschijnlijk, hoewel een vroegere datering niet is uit te sluiten. Onduidelijk is waar deze hanger is gemaakt.

fig. 9.17 Detailopname van de schildvormige hanger, gevonden bij Westerkliëf (zie fig. 9.15, 4). Op de vlakke buitenrand zijn driehoekige motieven met een wafelpatroon en puntjes gestempeld (particuliere collectie; foto G.J. van Oortmerssen).

⁶⁷ Bitner-Wróblewska 2001, 99-102, 118-119, fig. 32 (fasen 1-2).

⁶⁸ Brieske 2001, 159-161.

⁶⁹ Zie Müssemeier et al. 2003, fig. 7: veelal bronzen gespen, circa 565-580/590 n.Chr. (Frankische gebied) en Nicolay 2014, fig. 10.18: met goud versierde, zilveren gesp, circa 590-650 n.Chr. (Engeland). Voor de hangers uit Engelse graven, zie Hines & Bayliss 2013, 211-212.

munttype	muntplaats	muntmeester	solidus (schat)	tremissis (schat)	solidus (los)	tremissis (los)
imperiaal, Byzantijns	Constantinopel	-	1* + 2			1
pseudo-imperiaal, Franken	Trier	-		1		
	-			8		3
pseudo-imperiaal, Visigoten	Nantes	-		1		
	-	-		1		
pseudo-imperiaal, Ostrogoten	Rome	-			1*	
	-	-	1			1*
pseudo-imperiaal, onbekend			4			
nationaal, Frankisch	Dorestad	Madelinus				1
	Grenoble	Domnicus				1
	Jaujac	Gaudelinus				1
	Maastricht	Magano				1
	Mainz	Garoaldo				1
	Nargis?	Damflicius				1
	Quentovic	Anglo				1
	Zülpich	Chuno				1
	-(ZW-Frankrijk)	Derechario				1
nationaal, Frankisch-Fries	-	-				1
nationaal, Frankisch-Fries: pseudo-Madelinustype	-	-				17
nationaal, Fries: variant type Dronrijp	-	-				1
		totaal	8	11	1	33

tabel 9.1 Overzicht van gouden munten uit de 5e-7e eeuw, gevonden in Kennemerland, op Texel en op Wieringen (gebaseerd op de inventarisatie van A. Pol, Leiden). De munten uit schatvondsten en losse vondsten zijn gescheiden weergegeven (*: geoogd voor gebruik als hanger of verwijderd oog).

De meeste losse vondsten bestaan uit gouden munten die verspreid over Noord-Holland zijn gevonden, als toevalsvondst of met een metaaldetector. De gouden munten zijn een imperiale tremissis, een pseudo-imperiale solidus, vier pseudo-imperiale tremisses en achtentwintig zogenaamde 'nationale' tremisses (tabel 9.1, inclusief de los gevonden munten die hierboven al zijn genoemd). De enige imperiale munt is geslagen onder de Byzantijnse keizer Heraclius (610-641) in Constantinopel (fig. 9.18, nr. 1). Voor de pseudo-imperiale munten, die tussen circa 500 en 585 n.Chr. dateren, is een herkomst uit het gebied van de Franken (Frankrijk), Visigoten (Zuid-Frankrijk/Spanje) en de Ostrogoten (Italië) vast te stellen (fig. 9.18, nrs. 2-3). De productieplaats van de nationale tremisses, geslagen tussen circa 585 en 675, is vaak specifiek bekend, omdat de muntmeester en muntplaats in het omschrift worden genoemd. De Noord-Hollandse munten komen uit een groot aantal muntplaatsen, gelegen in Nederland (Dorestad/Wijk bij Duurstede en Maastricht), Duitsland (Mainz) en vooral Frankrijk (van de handelsplaats Quentovic in het noorden tot Jaujac in het zuiden) (fig. 9.18, nrs. 4-7). Daarnaast is één nationale tremissis, als variant van het zogenaamde type Dronrijp, vermoedelijk in het huidige Friesland geslagen.

Een markante groep binnen de nationale tremisses wordt gevormd door de munten die muntmeester Madelinus in Dorestad heeft geslagen, of imitaties daarvan. Naast één originele Madelinus-munt gaat het om maar liefst zestien exemplaren die als imitaties ergens in het Frankisch-Friese gebied zijn vervaardigd (fig. 9.18, nrs. 8-12).

fig. 9.18 (vorige pagina) Een selectie van gouden munten die in Noord-Holland zijn gevonden: een imperiale, Byzantijnse tremissis uit Castricum-Goudtuinen (1), een pseudo-imperiale, Ostrogotische solidus uit Westergeest (Texel; 2), een pseudo-imperiale, Frankische tremissis uit Stroe (Wieringen; 3) nationale, Frankisch tremisses uit De Waal (Texel; 4), Westerland (Wieringen; 5), Oosterland (Wieringen; 6) en Schagen of omgeving (7), en nationale, Frankisch-Friese tremisses van het pseudo-Dorestad/Madelinus-type uit Driehuizen (Texel; 8), Westerland (Wieringen; 9), Stroe (Wieringen; 10-11) en Limmen (12). Eén van de munten is gedragen als munt-hanger (2); andere munten hebben door toevoeging van relatief veel zilver of koper een bleek of rood uiterlijk (10-12). Schaal 2:1 (particuliere collecties, foto's J.A.W. Nicolay, F. Diederik, L. Okel & Huis van Hilde, Castricum).

fig. 9.19 Loden proefdruk van één zijde van een nationale tremissis van het pseudo-Madelinustype, gevonden bij Katwijk (Zuid-Holland). De afdruk kan ook zijn gemaakt om een muntstempel op deze wijze op te schonen. Schaal 3:1 (collectie Geldmuseum, Utrecht; foto's A. Pol).

9.5 Gouden munten: aanvoerroutes en vormen van uitwisseling

Naast geïmporteerde sieraden zijn vooral munten geschikt om het herkomstgebied van vroegmiddeleeuws goud vast te stellen. Van solidi en tremisses is in veel gevallen namelijk bekend in welke muntplaats, of meer globaal in welk gebied, ze zijn geslagen. Op basis van deze informatie, aangevuld met historische gegevens, is voor de gouden munten uit Nederland een reconstructie te maken van de routes waarlangs ze zijn aangevoerd.⁷¹ Voor de periode die in dit hoofdstuk centraal staat, zijn in hoofdzaak twee routes te onderscheiden.

De eerste, *oostelijke route* liep vanuit het Oost-Romeinse Rijk via Oost-Europa naar Scandinavië. Via deze route werden imperiale munten verkregen die in Constantinopel zijn geslagen. Deze munten vormden onderdeel van omvangrijke politieke be-

⁷⁰ Pol 2011.

⁷¹ Nicolay 2014, 210-222.

talingen, in de vorm van duizenden solidi, aan de leiders van hier woonachtige bevolkingsgroepen om de noordgrens van het Oost-Romeinse Rijk tegen hun aanvallen veilig te stellen. Tot deze groepen behoorden de Hunnen (gedurende 424-451 n.Chr.) en later de Ostrogoten (gedurende 451-488) en andere, historisch niet vermelde groepen (tot circa 550).⁷² Een deel van dit goud kwam in het Baltische gebied terecht, en van daaruit in steeds beperktere aantallen in Denemarken en in het zuidelijke Noordzeegebied (fig. 9.20).

Dat de oostelijke route vanuit Scandinavië tot in het Noordzeegebied reikte, blijkt uit twee schatvondsten die in de tweede helft van de 5e of de 6e eeuw zijn begraven bij het Friese Midlum en het Noord-Duitse Sievern. De schat uit Midlum bevat solidi van de Oost-Romeinse keizers Marcianus (450-457, 3x), Leo I (457-474, 9x), Anastasius I (491-518, 2x) en Justinianus I (527-565, 1x), terwijl voor drie van de munthangers uit Sievern een solidus van respectievelijk Valentinianus I (364-375), Valentinianus III (425-455) en Leo I is gebruikt.⁷³ Relevant is dat de solidi uit Sievern zijn begraven met een gouden nekkring die een regionale imitatie vormt van Scandinavische nekkringen.⁷⁴ De nekkring dateert uit dezelfde periode waarin in Noord-Duitsland, het Nederlandse kustgebied en Zuid-Engeland ook hangers van een Scandinavisch type werden nagemaakt: de zogenaamde bracteaten, die tussen circa 475 en 550 n.Chr. zijn te dateren.⁷⁵ De munten van genoemde keizers vormden vrijwel zeker de grondstof van deze lokaal geïmiteerde sieraden, zodat is aan te nemen dat de meeste 'oostelijke' munten het zuidelijk Noordzeegebied – na een 'tussenstop' in Scandinavië – vanaf het laatste kwart van de 5e eeuw bereikten.

⁷² Vooral Fagerlie 1967, xxii-xxiii, 163-165.

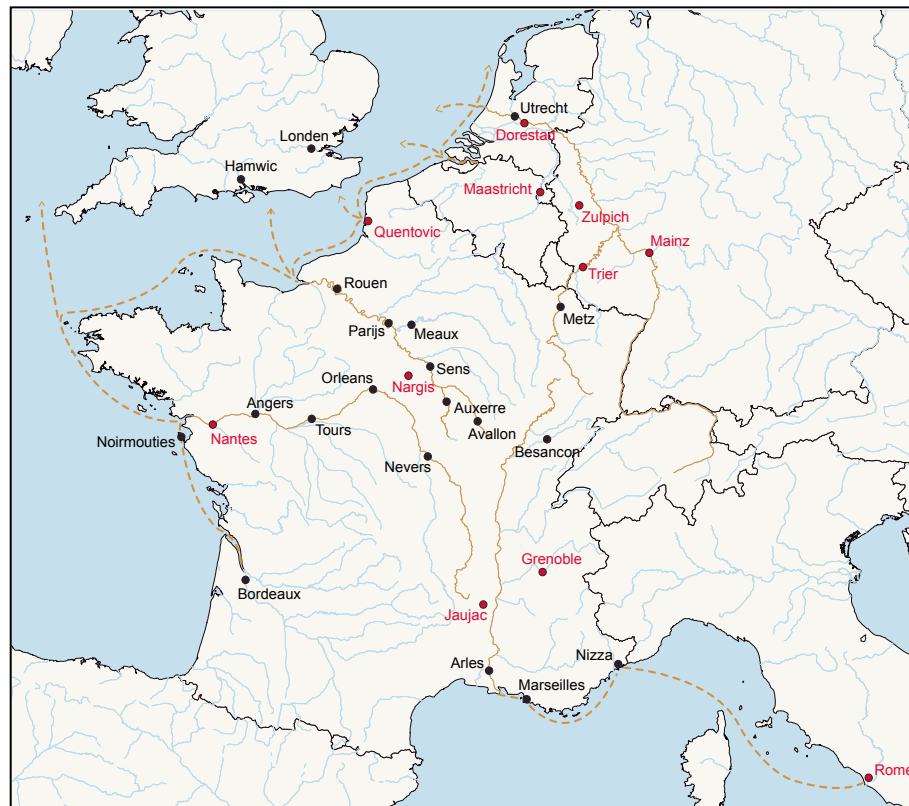
⁷³ Zie Nicolay 2014, 66-67, fig. 4.6 (Midlum), 154-155, fig. 6.15 (Sievern), met referenties.

⁷⁴ Brieske 2001, 149-151 (nekkringen van 'type Mulsum').

⁷⁵ Nicolay 2014, 238-243; zie ook hoofdstuk 8.

fig. 9.20 Geografische spreiding van 5e- en vroeg 6e-eeuwse solidi over Noordwest-Europa, als afspiegeling van een transportroute die vanuit het Oost-Romeinse rijk via het Baltische en Scandinavische gebied naar het zuidelijke Noordzeegebied leidde. De grootte van de cirkels hangt samen met het aantal munten; binnen de cirkels wijst het aantal links naar de munten uit West-Romeinse muntplaatsen, en het aantal rechts naar munten uit Oost-Romeinse muntplaatsen (naar Nicolay 2014, fig. 8.3).

fig. 9.21 De belangrijkste transportroutes waarlangs munten in de 6e en 7e eeuw vanuit het Byzantijnse of het Frankische rijk het zuidelijke Noordzeegebied bereikten, evenals de belangrijkste handelsplaatsen (zwarte symbolen) die voor deze periode uit historische bronnen bekend zijn. Toegevoegd zijn muntplaatsen (rode symbolen) waar de pseudo-imperiale en nationale munten die in Noord-Holland zijn gevonden (vermoedelijk) zijn geslagen (zie tabel 9.1) (bewerkt naar Nicolay 2014, fig. 8.6).

Via de andere, *westelijke route*, die verschillende trajecten kon volgen, werd een grotere variatie aan munten aangevoerd. Naast solidi en nu ook tremisses uit het Oost-Romeinse en latere Byzantijnse Rijk gaat het vooral om de al genoemde imitaties van imperiale munten. Veel van het goud voor deze imitaties bestond vermoedelijk opnieuw uit politieke betalingen door de keizer in Constantinopel, in dit geval aan de leiders van Germaanse koninkrijken die zich over de westelijke helft van het voormalige Romeinse Rijk uitstrekten. De vroegste imitaties zijn de al genoemde pseudo-imperiale munten (circa 500-585 n.Chr.), gevolgd door ‘quasi-imperiale munten’ uit de Franse Provence (circa 585-600) en de vele varianten van nationale en in mindere mate ook koninklijke munten die vooral in het Frankische Rijk zijn geslagen (circa 585-675).

De westelijke aanvoerroutes zijn op basis van muntvondsten goed te reconstrueren, waarbij het belang van individuele routes gedurende de 6e en 7e eeuw kon wisselen (fig. 9.21). De herkomst van munten uit enkele goed gedateerde muntschatten die verspreid over Nederland zijn gevonden, toont dat de Rijn gedurende de (late) 6e eeuw en vanaf het midden van de 7e eeuw de belangrijkste transportroute vormde.⁷⁶ In de tussenliggende periode was vooral de Rhône als aanvoeroute van belang; richting noorden kon deze route via de Maas en verder westelijk via rivieren als de Loire en de Seine worden vervolgd. De verschillende westelijke routes verbonden het Oost-Romeinse en Byzantijnse Rijk, evenals de koninkrijken van de Visigoten en de Ostrogoten, met het Frankische Rijk en verder noordelijk met het Nederlandse kustgebied.

Over de specifieke routes waarlangs gouden munten Noord-Holland bereikten, zijn op basis van de herkomstgebieden van deze munten enkele globale uitspra-

⁷⁶ Pol 1977, 43-45; zie ook Nicolay 2014, 217-218, fig. 8.8.

ken te doen. Een route via Scandinavië is aan te nemen voor de imperiale solidi van Justinianus I, begraven in de schatvondsten van Velsen en De Waal. Een groter aantal munten is aangevoerd via of vanuit het Frankische Rijk. Het gaat om de pseudo-imperiale munten uit het Visigotische en Ostrogotische Rijk, evenals de pseudo-imperiale en nationale munten die uit het Frankische Rijk zelf komen. Op basis van de muntplaats is de herkomst van enkele munten specifiek aan te geven: één Ostrogotische munt is geslagen in Rome (Italië), één Visigotische munt is geslagen in Nantes (Frankrijk) en tien Frankische munten zijn geslagen in lokale muntplaatsen in het huidige Frankrijk en in het Duits-Nederlandse Rijnland (zie fig. 9.21).

De wijze waarop munten over Europa verspreid raakten, nam verschillende vormen aan. Naast politieke betalingen vanuit het Oost-Romeinse of Byzantijnse Rijk werden ook binnen het Germaanse gebied kostbaarheden tussen leiders uitgewisseld, als verplichte betalingen of als geschenken. Tegelijk werden gouden munten, net als glaswerk, bronzen vaatwerk en wapens, vermoedelijk in een meer commerciële vorm uitgewisseld. Deze lange-afstandsuitwisseling was gebaseerd op het al bestaande netwerk van politieke relaties, waarbinnen kostbare, zogenaamde ‘luxegoederen’ tegen een betaling in de vorm van gouden munten of andere luxegoederen werden verkregen.⁷⁷ Een belangrijk kenmerk van deze uitwisseling was dat dergelijke goederen stapsgewijs via contactpunten over grote afstanden werden verplaatst. De punten zijn archeologisch bekend als zogenaamde ‘centrale plaatsen’, ofwel nederzettingen die een gecombineerde functie hadden als aanlegplaatsen voor schepen, als ambachtsplaatsen en als woonplaatsen van de elite die aan de uitwisseling deelnam.⁷⁸ Een deel van de aangevoerde goederen bleef achter in deze plaatsen, wat tot gevolg had dat een steeds kleiner deel van de goederen centrale plaatsen verder in het netwerk bereikte – zoals bijvoorbeeld voor Oost-Romeinse munten blijkt uit figuur 9.20.

Nadat munten een bepaalde regio hadden bereikt, kon ook de verdere, interne uitwisseling op verschillende manieren verlopen. Een deel van de gouden munten zal als geschenken zijn uitgewisseld binnen het netwerk van sociale relaties waarop de macht van een leider gebaseerd was (zie onder). Tegelijk konden deze munten als een vorm van geld worden gebruikt, tussen bewoners van de betreffende regio of met bewoners van aangrenzende regio's. De belangrijkste aanwijzing hiervoor is dat munten die tot munthanger zijn omgewerkt deels weer als muntgeld werden hergebruikt. Dit gebeurde door het ophangoog voorzichtig te verwijderen, zoals ook bij twee van de munten uit Noord-Holland is waargenomen (zie bijlage 9.1). Dit wijst op een sterk gevarieerd gebruik van gouden munten: als geschenken, in de vorm van munten of muntsieraden, als betaalmiddel en ook als grondstof voor nieuwe munten of sieraden.

Het is lastig te bepalen voor welke specifieke transacties munten als betaalmiddel werden gebruikt. Een aanwijzing vormen de vondsten van draaischijfwerk uit het Rijnland in vrijwel elke rurale nederzetting in Noord-Holland, terwijl in elk gezin ook minstens één handmolen van vulkanische steen uit het Eifelgebied in gebruik was.⁷⁹ Deze weinig exclusieve ‘basisgoederen’ kunnen zijn verkregen door ze direct aan te schaffen bij een handelaar afkomstig uit het productiegebied of door ze op een lokale of regionale markt te kopen. Juist de tremissis, die ten opzichte van de solidus een

⁷⁷ Näsman 1986, 100-105; 1991.

⁷⁸ Voor de structuur en rol van centrale plaatsen, zie Pesch 2011; Nielsen 2014.

⁷⁹ Voor het importaadewerk, zie hoofdstuk 7.

beperkte waarde had, was uitermate geschikt als betaalmiddel voor geïmporteerde basisgoederen, zeker als ernaast een vorm van wisselgeld beschikbaar was.⁸⁰

Juist omdat er gedurende de 6e en 7e eeuw binnen Noordwest-Europa geen kleingeld in de vorm van zilveren of bronzen munten werd geslagen, is een opmerkelijk fenomeen zichtbaar: Romeins zilver- en bronsgeld van soms honderden jaren oud werd naast de gouden munten in omloop gehouden. Concrete aanwijzingen hiervoor zijn enerzijds muntschatten uit deze periode die eigentijdse gouden munten én vaak sterk gesleten zilveren en/of bronzen munten uit de Romeinse tijd bevatten, en anderzijds nederzettingencontexten waarin vroegmiddeleeuwse en Romeinse munten samen worden aangetroffen.⁸¹ Illustratief is de opgraving in Wijnaldum (Friesland), waar Romeins zilver- en bronsgeld, deels in kleinere fragmenten gekapt, tot in de 8e eeuw in omloop bleef.⁸²

9.6 Gouden sieraden: sociale status en politieke identiteit

In vroegmiddeleeuws Europa stonden persoonlijke relaties aan de basis van politieke netwerken, op lokaal, op regionaal en overkoepelend ook op supra-regionaal niveau. Deze relaties kwamen tot stand en werden onderhouden door het uitwisselen van veelal kostbare objecten in de vorm van geschenken. Dit principe van ‘geschenkenuitwisseling’ (in het Engels: *gift exchange*) is voor het eerst systematisch beschreven door de Franse socioloog Mauss, op basis van waarnemingen in tribale, pre-moderne samenlevingen.⁸³ Twee aspecten van deze uitwisseling zijn van grote betekenis voor de vroegmiddeleeuwse situatie en wijken af van de wijze waarop wij in onze moderne maatschappij nog steeds geschenken uitwisselen, bijvoorbeeld tijdens verjaardagen.

Ten eerste was de uitwisseling van geschenken *niet vrijwillig en spontaan*, maar juist bedoeld om een afhankelijkheidsrelatie tussen de gever (de patroon) en de ontvanger (de cliënt) tot stand te brengen.⁸⁴ Door het in ontvangst nemen van een geschenk was de cliënt namelijk verplicht deze ‘terug te betalen’. De tegenprestatie kon allerlei vormen aannemen: het tonen van loyaliteit, het geven van militaire steun, het leveren van huwelijkspartners, het organiseren van feesten of het leveren van goederen. Om de positie als patroon te behouden en na een geleverde tegenprestatie niet zelf de rol van cliënt te moeten innemen, was geschenkenuitwisseling een doorgaand proces: bestaande sociale relaties werden door het regelmatig uitdelen van nieuwe geschenken zo lang mogelijk in stand gehouden, totdat een ander voldoende middelen tot zijn beschikking had om de rol van patroon te kunnen overnemen.

Ten tweede zijn de gever en het object van uitwisseling geen gescheiden zaken, maar *in sterke mate uitwisselbaar*.⁸⁵ De geschenken zijn ‘levend’ en vaak gepersonifieerd: ze hebben een ziel en spirituele kracht die van de gever overgaat op de ontvanger. Tijdens het in ontvangst nemen van een geschenk ontstond automatisch een persoonlijke relatie met de gever, aangezien deze feitelijk een deel van zichzelf weggaaf.

⁸⁰ Nicolay 2014, 266-272, fig. 10.8; zie ook Heidinga 1997, 32. Het gebruik van tremisses bij betaling voor basisgoederen blijkt indirect ook uit het feit dat deze munten in de loop van de 7e eeuw steeds meer zilver gaan bevatten, waarna ze geleidelijk overgaan in de zilveren sceatta's – hét betaalmiddel in de commerciële handel gedurende de Karolingische periode (zie onder andere Theuvs 2018).

⁸¹ Zie Nicolay 2014, 269-271, met referenties.

⁸² Van der Vin 1999; zie ook Nicolay 2014, tabel 10.1.

⁸³ Mauss 1966 (Engelse vertaling, oorspronkelijk gepubliceerd in 1924).

⁸⁴ Mauss 1966, vooral 3, 10-12.

⁸⁵ Mauss 1966, vooral 8-10.

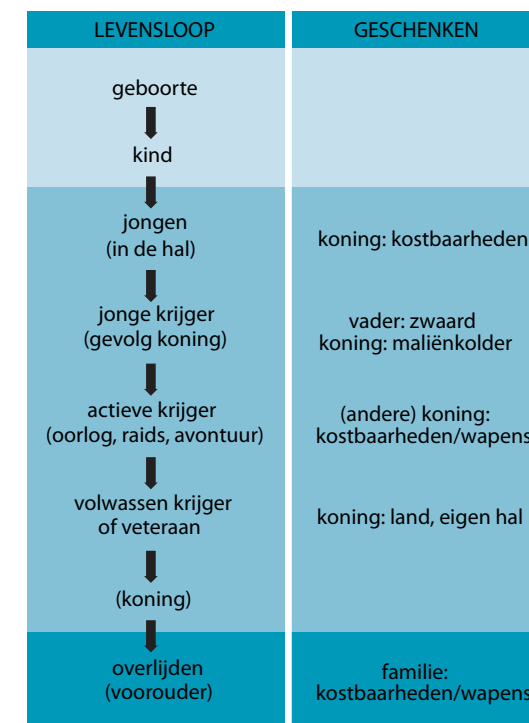

fig. 9.22 De uitwisseling van kostbaarheden gedurende de levensloop van de krijger-volging Beowulf, zoals beschreven in het Oud-Engelse *Beowulf* (tekening J.A.W. Nicolay).

Dit verklaart ook waarom de ziel van een object altijd terug wil naar de gever, en het in ontvangst nemen van een geschenk de plicht met zich meebrengt om deze met een tegenprestatie te compenseren.

De onderlinge relatie tussen gever en ontvanger veranderde tijdens de levensstadia die beiden doorliepen, waardoor juist overgangsrutuelen ideale momenten waren om de band tussen een patroon en zijn cliënten via geschenken tot stand te brengen of te versterken. Voor de periode die in dit hoofdstuk centraal staat, geeft het Oudengelse heldendicht *Beowulf* een goed beeld van de wijze waarop geschenken tijdens de levensloop van de gelijknamige krijger werden uitgewisseld.⁸⁶ Op verschillende stadia in zijn leven ontving Beowulf luxe geschenken van zijn koning (die tegelijk de vader van zijn moeder was), als visualisatie van hun veranderende relatie: niet specifiek benoemde kostbaarheden toen hij als kind de koninklijke ontvangsthalmocht betreden, een maliënkolder toen hij als actief krijger tot het gevolg van de koning ging behoren, en uiteindelijk een eigen stuk land met ontvangsthalm nadat hij zich als roemrijk krijger had bewezen (fig. 9.22). Daarnaast ontving Beowulf van zijn vader een zwaard toen hij de leeftijd van actief krijger had bereikt. Dat de kostbaarheden een spirituele kracht hadden die van de gever op de ontvanger overging, blijkt uit de specifieke mededeling dat geschenken vaak ‘oud’ of ‘voorouderlijk’ zijn. Deze objecten werden gezien als levende entiteiten, soms met een mythische oorsprong en een eigen naam, die de ziel van eerdere gebruikers in zich droeg.⁸⁷

De persoonlijke relaties die in *Beowulf* aan bod komen, vormen een afspiegeling van de sociale hiërarchie binnen vroegmiddeleeuwse samenlevingen: op het hoogste niveau stond de koninklijke familie, met de koning als centrale figuur, daaronder de

⁸⁶ Bazelmans 1999, 172-188 (levensloop); voor een samenvatting, zie ook Nicolay 2014, 6-10, fig. 1.5.

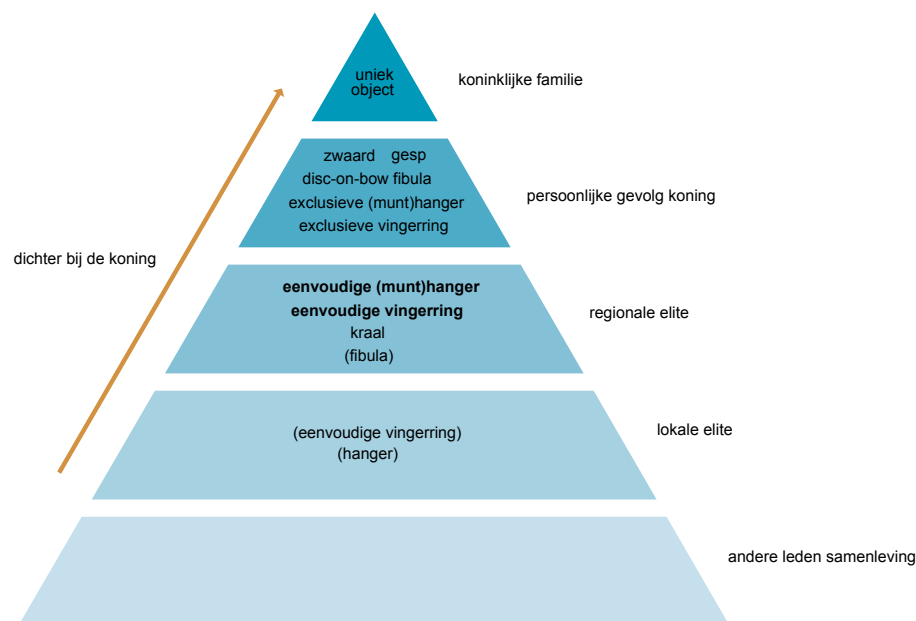
⁸⁷ Bazelmans 1999, 150-156; zie *Beowulf* 455 (maliënkolder, gemaakt door de mythische smid Weland), 1456 (zwaard, genaamd Hrunting).

actieve of afgezwaaide krijger-volgelingen die tot het persoonlijke gevolg van de koning behoorden, en daaronder het 'volk'.⁸⁸ Doordat succesvolle krijger-volgelingen, zoals Beowulf, van hun koning een stuk grond met ontvangsthal ontvingen en zo een eigen gevolg konden onderhouden, resulteerde het systeem van geschenkenuitwisseling in een hiërarchische, piramidevormige structuur die karakteristiek is voor patroon-cliëntrelaties.⁸⁹

Deze sociaal-politieke structuur is archeologisch te koppelen aan de 'sociale status' van geschenken, die afhankelijk was van vijf factoren.⁹⁰ Naast een exotische of mythische oorsprong (1) en het gebruik door de patroon of eerdere voorouder (2) gaat het om het type object (3), het materiaal waaruit dit object is gemaakt (4) en de versieringen die zijn aangebracht (5). Specifiek voor gouden sieraden of gouden onderdelen van gordels of wapens geldt dat de grondstof van verre kwam (zie boven) en dus automatisch een grote (mythische) waarde aan een object gaf. Daarnaast tonen juist gouden objecten veelvuldig sporen van langdurig gebruik, een aanwijzing dat ze via één of meer voorouders in handen van de cliënt kwamen. De verdere status van een gouden object hing samen met keuzes die de goudsmid in opdracht van de patroon maakte. De patroon bepaalde namelijk de vorm van het object, hoeveel goud er werd gebruikt, welke versieringen werden aangebracht en – uiteindelijk – wie dit object als geschenk zou ontvangen. Interessant is dat een bepaald type sieraad of gordel- en zwaardonderdeel gedurende de 6e en 7e eeuw meestal vrij uniform is uitgevoerd. Dit vormt een aanwijzing dat er duidelijke ideeën bestonden over de geschiktheid van specifieke geschenken voor cliënten met een bepaalde sociale status.

Op basis van de associatie tussen gouden objecten en andere kostbaarheden in graven en schatvondsten én de verhouding in vondstaantallen van gouden objecten met verschillende vormen en versieringen, zijn deze objecten voor de 6e en 7e eeuw in enkele 'sociale piramides' te plaatsen (zie fig. 9.23).⁹¹ Tot de top van de piramides

fig. 9.23 Schematische weergave van de 'sociale status' van kostbaarheden die als geschenken werden uitgewisseld, voor de late 6e en eerste decennia van de 7e eeuw. Hoe hoger in de piramide, hoe zeldzamer een geschenk – als visualisatie van de afstand tussen cliënt (ontvanger/volgeling) en patroon (gever/koning). De objecten zijn gemaakt van of versierd met goud; zilveren objecten staan tussen haakjes. De kostbaarheden die tot op heden in Noord-Holland zijn gevonden, zijn vet gemarkeerd (bewerkt naar Nicolay 2014, fig. 10.20).

88 Bazelmans 1999, 125-140.

89 Zie ook Steuer 1989; Roymans 1990, 39-43.

90 Nicolay 2014, 272-276.

91 Nicolay 2014, 276-294.

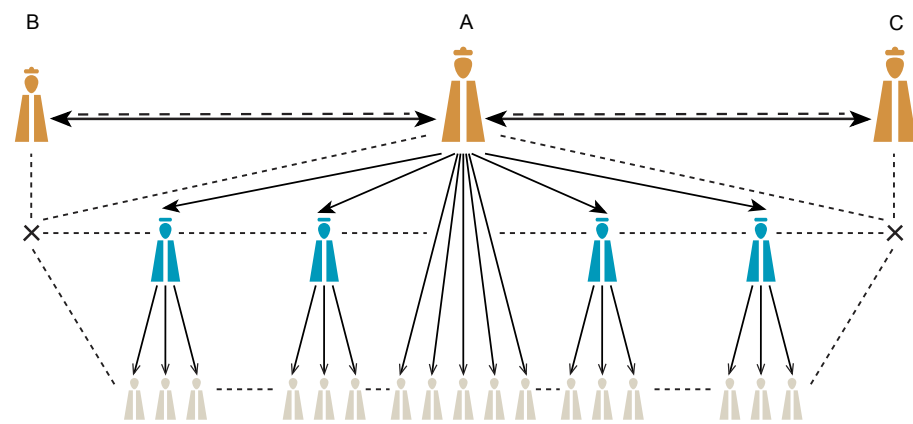
fig. 9.24 Twee munthangers uit de schatvondst van Wieuwerd (zie ook fig. 9.8), die slijtage van het draaigoog en de gouddraden van de sierrand vertonen. Het draaigoog van beide hangers was op het moment van depositie al eens vervangen, en de buitenrand van de rechter hanger met een glad stuk blinkgoud gerepareerd. Niet op schaal (collectie Rijksmuseum van Oudheden, Leiden; foto's A. de Kemp).

behoren unieke objecten die slechts zelden worden aangetroffen en door leden van de koninklijke families werden gedragen. De lagere sociale niveaus kenmerken zich door meer uniform uitgevoerde sieraden die vaker worden aangetroffen en per sociaal niveau eigen kenmerken vertonen. Alle gouden sieraden die momenteel uit Noord-Holland bekend zijn, zijn aan één van deze lagere niveaus toe te wijzen, zoals weergegeven in figuur 9.23. De al genoemde overeenkomsten met sieraden die in het Fries-Groningse terpengebied en het Frankische gebied zijn vervaardigd, bevestigen het beeld dat ze – gekoppeld aan een bepaalde sociale status – vrij uniform werden uitgevoerd.

Dat koninklijke objecten niet in Noord-Holland zijn gevonden en ook elders in Europa vrijwel onbekend zijn, is verklaarbaar doordat ze als zogenaamde 'onvervreembare goederen' uitdrukking gaven aan de geschiedenis en identiteit van het koninkrijk als geheel.⁹² Deze objecten werden alleen in uitzonderlijke situaties uitgewisseld, veelal onder leden van de koninklijke familie (waaronder Beowulf, via zijn moeder). Deze leden kregen de kostbaarheden tijdelijk 'te leen' om daarmee hun afkomst en status te tonen. Nog uitzonderlijker is het als dergelijke kostbaarheden in een graf werden meegegeven of op een andere wijze ritueel werden begraven. Dit gebeurde vooral in perioden van hoogoplopende sociale competitie, als leden van ko-

92 Weiner 1992.

fig. 9.25 Schematische weergave van de uitwisseling van kostbaarheden. De uitwisseling had in de eerste plaats de vorm van politieke betalingen of geschenken (horizontale pijlen) en luxegoederen (bovenste horizontale streepjeslijn) tussen leden van leidende elite (A-C, waarbij het verschil in grootte van A/C ten opzichte van B op een eventueel verschil in status wijst). Daarnaast werden geschenken uitgewisseld ter bekrachtiging van sociaal-politieke relaties tussen deze elite en leden van hun persoonlijke gevolg (pijlen die van hogere naar lagere sociale niveaus wijzen). Tot slot dienden kostbaarheden, veelal in de vorm van munten, als betaalmiddel tussen leden van de eigen sociaal-politieke groep of met externe handelaren (streepjeslijnen die de verschillende niveaus en personen verbinden; X: handelaar in niet-regionale goederen) (bewerkt naar Nicolay 2014, fig. 10.8).

ninklijke families het (graf)ritueel aanwenden om hun sociale status en daarmee hun macht ten opzichte van rivaliserende families (of andere koninkrijken) publiekelijk te tonen.

De objecten uit de andere sociale niveaus zijn wel als ‘echte’ (dus vervreemd-bare) geschenken te beschouwen, die uitdrukking gaven aan de relatie tussen patroon en cliënt. Deze geschenken zullen vooral binnen families als erfstukken zijn doorgegeven. Dit verklaart dat veel van de sieraden in de al genoemde schatvondst van Wieuwerd sterk zijn gesleten en enkele van de hangers zijn gerepareerd (fig. 9.24). Uiteindelijk kon een deel van deze geschenken in de grond belanden als ze in een graf werden meegegeven of op een andere manier (ritueel) werden begraven. Het merendeel van de objecten zal echter zijn omgesmolten op het moment dat ze hun sociale betekenis hadden verloren, bijvoorbeeld doordat een andere leider aan de macht kwam of doordat andere typen sieraden populair werden. Het exotische en voorouderlijke goud bleef zo in omloop en zal hebben bijgedragen aan de sociale status van nieuw vervaardigde objecten.

De uitwisseling van luxe geschenken onder leden van hun gevolg bood leden van de koninklijke elite de mogelijkheid deze objecten dusdanig vorm te laten geven dat ze uitdrukking gaven aan een zelfgekozen identiteit, gezien de leidende rol van deze elite ook wel ‘politieke identiteit’ genoemd.⁹³ Deze identiteit werd actief gecreëerd om een gevoel van eenheid binnen het sociaal-politieke netwerk van volgelingen tot stand te brengen. Juist de sieraden, gordels en wapens die binnen dit netwerk als geschenken werden uitgedeeld, waren uitermate geschikt als ‘dragers’ van deze identiteit: ze toonden de persoonlijke relaties die aan deze identiteit ten grondslag lagen én maakten aan buitenstaanders duidelijk hoever dit netwerk zich geografisch uitstrekte.

9.7 Munten en sieraden: een gecombineerd systeem van uitwisseling

De verschillende vormen waarin gouden munten, gouden sieraden en met goud versierde gordels en wapens gedurende de 6e-7e eeuw werden uitgewisseld, zijn schematisch samengebracht in **figuur 9.25**. Er zijn in totaal vijf vormen van uitwisseling onderscheiden, als combinatie van een sociaal ingebedde uitwisseling van geschenken en een meer commerciële uitwisseling van goederen.

⁹³ Geary 2002, vooral 173-174; zie ook Nicolay 2014, 363-364.

De eerste drie vormen hebben betrekking op munten en andere gouden objecten die werden uitgewisseld tussen leden van de koninklijke elite, als politieke betalingen, als geschenken en als luxegoederen binnen het netwerk van lange-afstandsrelaties.

In de vierde vorm werden zowel munten als sieraden, gordels en wapens door leden van de koninklijke elite binnen het persoonlijke netwerk van relaties geschonken aan hun directe volgelingen, vaak bestaande uit leden van de regionale elite. De sierelementen die zo werden uitgewisseld zijn veelal uitgevoerd in een regionale stijl en geven uitdrukking aan de politieke identiteit van de heersende elite. De regionale elite onderhield zelf ook een netwerk van relaties met leden van de lokale bevolking, die een deel van de ontvangen geschenken weer binnen hun families uitwisselden.

In de vijfde en laatste vorm werden munten (en als alternatief ook baartjes of stukjes gehakt goud) binnen de genoemde netwerken als betaalmiddel gebruikt, tussen leden van verschillende en van dezelfde sociale niveaus. Ook kan goud als betaalmiddel zijn gebruikt om direct van een handelaar goederen af te nemen, of omgekeerd: om als betaling voor geleverde goederen munten te ontvangen.

9.8 De reconstructie van sociaal-politieke netwerken in het zuidelijke Noordzegebied

Uitgangspunt bij de reconstructie van politieke netwerken is dat goud via een Europees netwerk van relaties door leden van de heersende families werd verkregen. Een deel van het edelmetaal werd gebruikt voor de productie van sieraden, gordels of wapens die als geschenken werden uitgewisseld binnen een piramidevormig systeem van patroon-clientrelaties en zo uitdrukking gaven aan een bepaalde politieke identiteit. Een ander deel van het goud was als betaalmiddel binnen en tussen de verschillende sociale niveaus in omloop, vooral in de vorm van munten. Hoewel de verspreiding van deze munten een beeld geeft van de regio's waarbinnen edelmetaal beschikbaar was, zijn juist sieraden en gouden onderdelen van gordels en wapens uitermate geschikt om sociale netwerken, als afspiegeling van regionale of grotere koninkrijken, te reconstrueren.

Een belangrijk hulpmiddel bij de reconstructie van deze netwerken is het toenmalige landschap, waarbinnen zowel waterwegen als veengebieden natuurlijke grenzen vormden tussen gebieden waarvan de bewoners tot een specifiek netwerk behoorden. Binnen deze gebieden is een clustering van rurale nederzettingen zichtbaar in zogenaamde ‘kerngewesten’, die als bouwstenen van sociaal-politieke netwerken zijn te beschouwen.⁹⁴ Op basis van de gouden sierelementen die binnen deze kerngewesten circuleerden, kan worden vastgesteld of de bewoners tot hetzelfde sociaal-politieke netwerk of juist tot verschillende van zulke netwerken behoorden. De concentratie van kostbaarheden op één locatie of binnen een klein gebied binnen een specifiek kerngewest kan daarbij samenhangen met de aanwezigheid van een ‘centrale plaats’, als machtscentrum van de heersende familie die het overkoepelende netwerk aanstuurde.

Bij de voorgenomen reconstructie van sociaal-politieke netwerken zijn twee kanttekeningen te plaatsen. Ten eerste zijn deze netwerken vooral goed zichtbaar in perioden van politieke instabiliteit, als leden van de heersende families de noodzaak

⁹⁴ Voor het begrip ‘kerngewest’, zie Heidinga 1987, 154; zie ook Waterbolk (1979, 4-6), die spreekt van ‘adaptatiegroepen’. De kerngewesten in Noord-Holland worden toegelicht in de hoofdstukken 2 en 3.

voelden hun positie ten opzichte van rivaliserende families te versterken.⁹⁵ In Zuid-Engeland en ook in West-Nederland en het aansluitende rivierengebied werd met name het grafritueel aangewend om sociale status te tonen, door families die al aan de macht waren of deze juist probeerden te verkrijgen. Eenzelfde functie hadden rituele deposities binnen of nabij nederzettingen in Scandinavië en verder zuidelijk in het Duitse en Noord-Nederlandse kustgebied. Een belangrijk gevolg van deze sterk door competitie gedreven depositiepraktijken is dat elites vaak slechts gedurende korte perioden in beperkte geografische gebieden archeologisch herkenbaar zijn. Alleen als de kostbaarheden uit een omvangrijk gebied in samenhang worden geanalyseerd, is het mogelijk overkoepelende patronen waar te nemen en zo de leegte in het ene gebied op te vullen met gelijktijdige informatie uit een ander gebied.

Ten tweede is de verspreiding van kostbaarheden niet automatisch representatief voor de oorspronkelijke, vroegmiddeleeuwse situatie.⁹⁶ Allerlei factoren zijn van invloed op het wel of niet vinden van objecten van edelmetaal: de mate waarin voormalige nederzettingen en grafvelden door jonger sediment zijn afgedekt of door erosie zijn verdwenen, de mate waarin nieuwbouw of graafwerk tot verstoring van deze nederzettingen of grafvelden heeft geleid, de mate waarin (grootschalige) opgravingen zijn uitgevoerd en vooral ook de kansen voor metaaldetectie. Als specifiek naar Noord-Holland wordt gekeken, is vooral de vorming van de Jonge Duinen over een aanzienlijk deel van het in de Vroege Middeleeuwen bewoonbare duin- en strandwallenlandschap van invloed op het verspreidingsbeeld (vergelijk fig. 2.17 en 2.23). Niet alleen zijn oudere nederzettingen en grafvelden hier onder een dikke laag duinzand afgedekt, ook is binnen het duingebied beperkt (op)gegraven en zijn grote delen van dit gebied verboden voor bezoekers, waaronder detectorzoekers. De situatie in het verdere duin- en strandwallengebied en op Texel en Wieringen is aanzienlijk gunstiger. Hoewel graafwerk en opgravingen ook hier vrij beperkt zijn uitgevoerd, liggen de voormalige woongronden direct aan het oppervlak.

Om bovenstaande problemen het hoofd te bieden, is ervoor gekozen de ontwikkeling in Noord-Holland binnen de bredere context van het zuidelijke Noordzeegebied te plaatsen.⁹⁷ De kostbaarheden die voor de reconstructie van politieke netwerken in dit grotere gebied voorhanden zijn, behoren chronologisch tot vier elkaar deels overlappende stadia:

- ▶ **Stadium 1.** Gouden bracteaten en zowel arm- als nekringen die in een Scandinavische stijl zijn uitgevoerd (circa 475-550 n.Chr.).
- ▶ **Stadium 2.** Zilveren mantelspelden die onder invloed van Scandinavische en Frankische sierkunst in een regionale stijl zijn uitgevoerd (circa 500-600).
- ▶ **Stadium 3.** Overwegend gouden sieraden die dezelfde invloeden als in stadium 2 vertonen en in een supra-regionale stijl zijn uitgevoerd (circa 590-650).
- ▶ **Stadium 4.** Gouden en zilveren sieraden die zijn geïnspireerd door Byzantijnse sierkunst, op dat moment populair in het Frankische Rijk (circa 600-700).

Binnen Noord-Holland zijn alleen gouden sieraden uit de stadia 3 en 4 gevonden, naast een zilveren mantelspeld uit stadium 2 die in het vorige hoofdstuk is besproken (zie fig.

⁹⁵ Nicolay 2014, 328-332, met referenties.

⁹⁶ Nicolay 2014, 332-344, vooral tabel 12.1.

⁹⁷ Met 'het zuidelijke Noordzeegebied' wordt hier bedoeld op de kustgebieden van Zuidoost-Engeland, Nederland en Noord-Duitsland. Jutland wordt tot Scandinavië gerekend.

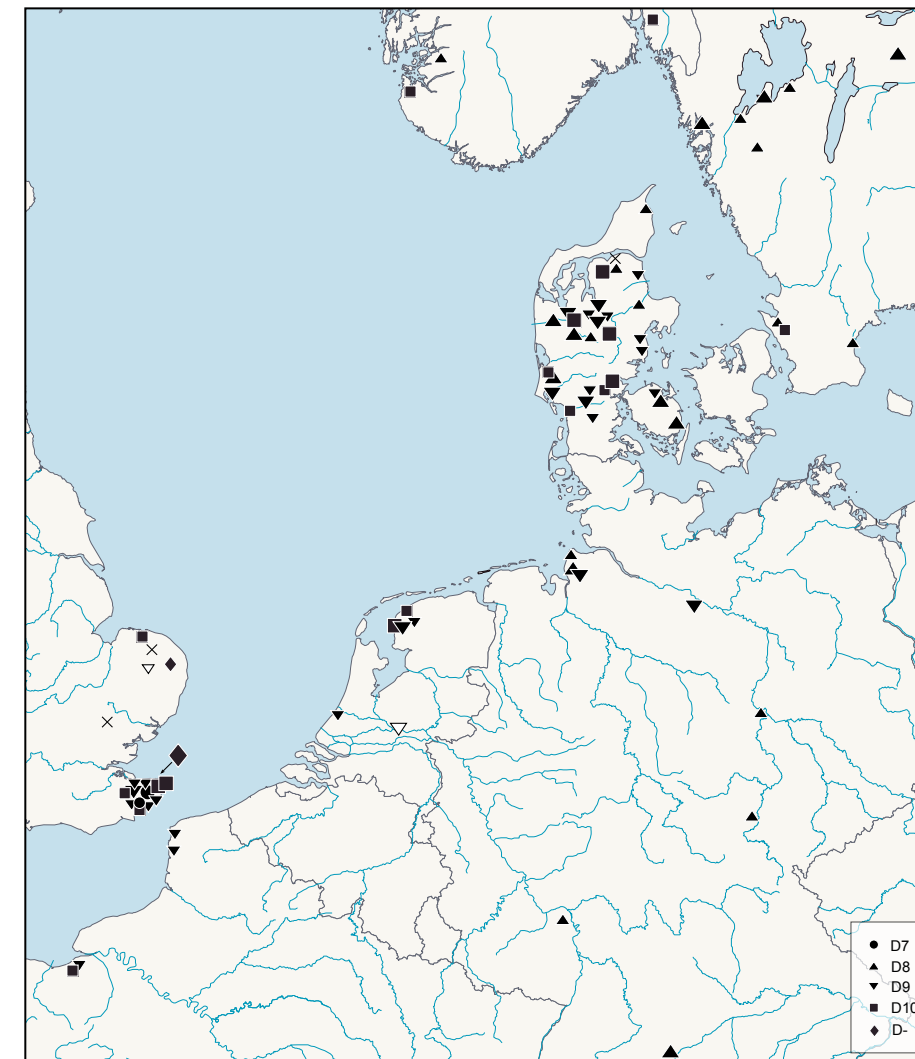

fig. 9.26 De geografische spreiding van gouden bracteaten van het type D (varianten D7-9, of onbekende variant), daterend uit de late 5e en eerste helft van de 6e eeuw. Witte symbolen: bracteaat van zilver of een koperlegering; kruis: stempel voor de productie van D-bracteaten. Grote symbolen: twee of meer vondsten van dezelfde vindplaats (naar Nicolay 2014, fig. 9.9; aangevuld met een nieuw gevonden bracteaat uit Katwijk-Zanderij).

8.4, nr. 3). Elders in het Nederlandse kustgebied zijn wel gouden bracteaten uit stadium 1 gevonden, namelijk in Zuid-Holland (zie fig. 8.20) en vooral in Friesland (zie fig. 12.7).⁹⁸

In het eerste stadium tonen gouden bracteaten, veelal bestaande uit imitaties van Scandinavische voorbeelden, een clustering in vier regio's (fig. 9.26): het noordelijke Elbe-Wezergebied, het noordwesten van Friesland (Westergo), oostelijk Kent en in beperktere mate noordelijk Norfolk. De tussenliggende kustzones zijn opvallend leeg. Arm- en nekringen zijn beperkt gevonden en alleen uit het Duitse kustgebied bekend. De enige traceerbare centrale plaats uit de periode van deze sieraden lag vermoedelijk bij het huidige Sievern, in het Elbe-Wezergebied. Nabij twee versterkingen (Heidenschanze en Heidenstadt), waarvan de eerste al in de IJzertijd en de tweede in de 5e eeuw is aangelegd, zijn hier drie schatvondsten ritueel begraven: twee schatvondsten met bracteaten en een derde, al genoemde schatvondst met nekkring en munthangers.⁹⁹ Vergelijkbare centrale plaatsen zijn ook in Friesland en beide Engelse regio's te verwachten, zoals blijkt uit de concentratie van bracteaten in deze gebieden.

In het tweede stadium, als zilveren mantelspelden in een eigen, regionale stijl

⁹⁸ Voor de bracteaten uit Friesland, zie Nicolay 2005; 2014, 74-76, 81-82.

⁹⁹ Aufderhaar 2016 (voor de datering van Heidenstadt, pp. 105-106); zie ook Nicolay 2019.

fig. 9.27 De geografische spreiding van (verguld) zilveren mantelspelden uit de 6e eeuw. De mantelspelden zijn 'Kentse' schijffibulae waarin stukjes rode almandijn zijn ingezet (zwarte cirkels) en regionaal-Friese beugelfibulae van het type Achlum (zwarte cirkels) (bewerkt naar Nicolay 2014, fig. 9.16).

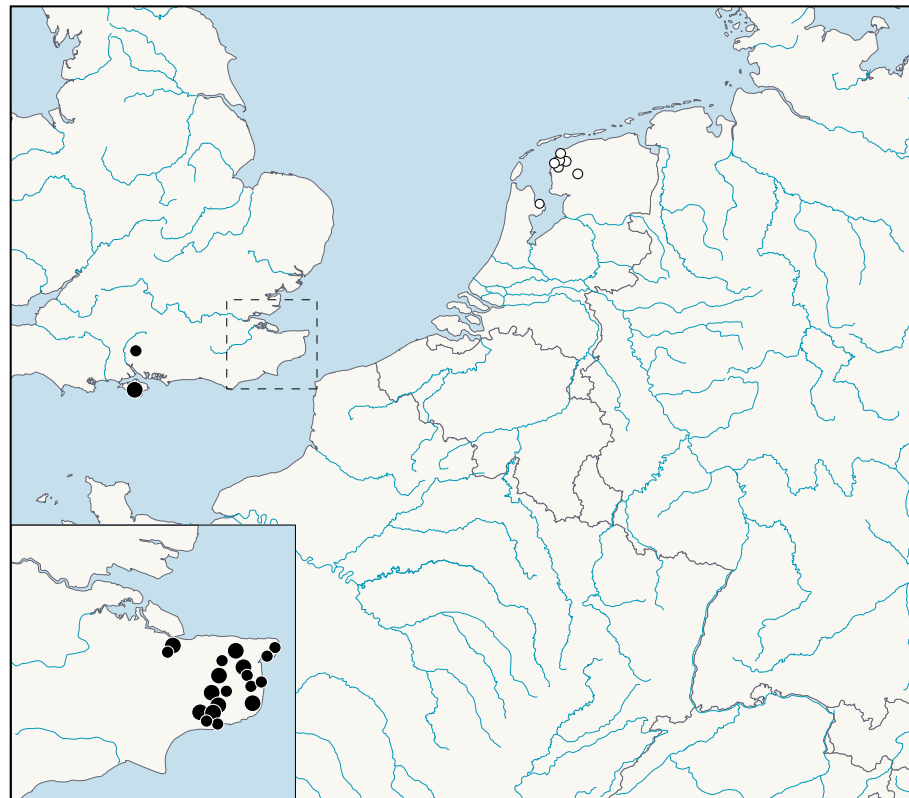
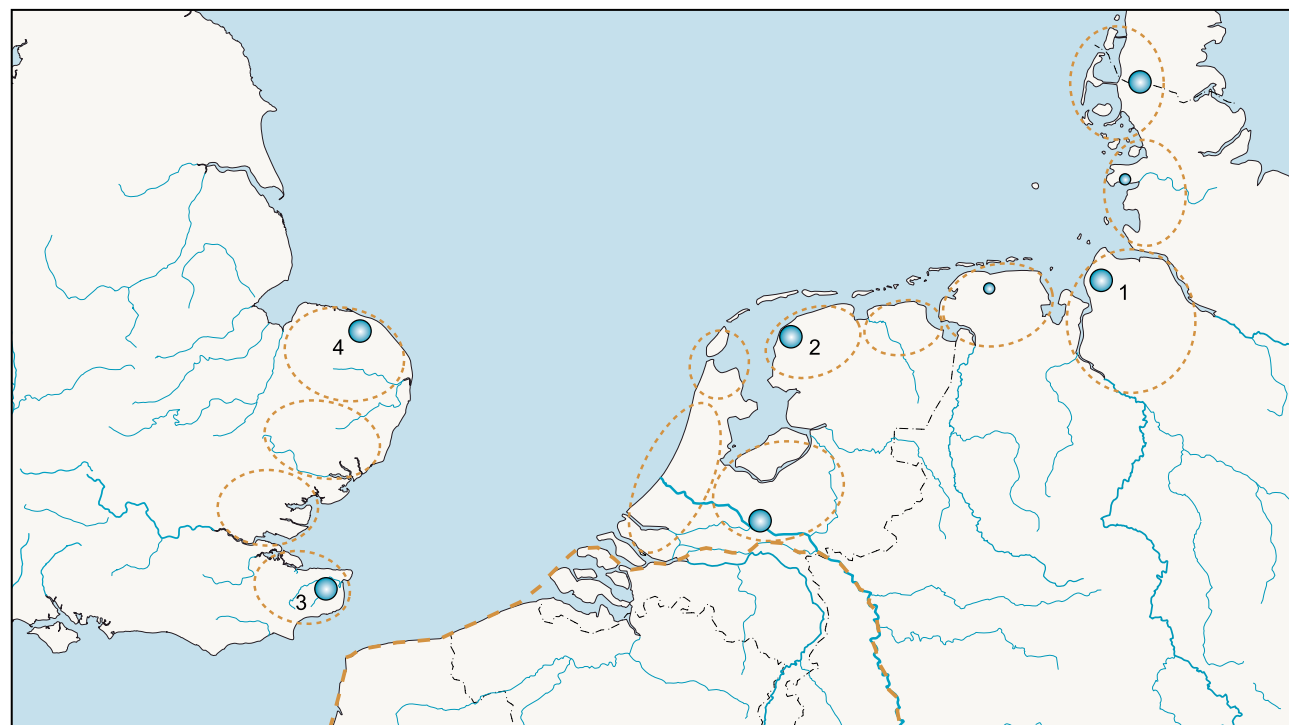

fig. 9.28 (onder) De reconstructie van 6e-eeuwse koninkrijken in het zuidelijke Noordzeegebied, met veronderstelde centrale plaatsen in onder andere het Elbe-Wesergebied (1), noordelijk Westergo (2), oostelijk Kent (3) en noordelijk Norfolk (4). Andere (vermoedelijke) centrale plaatsen zijn met eenzelfde of kleiner symbool weergegeven (bewerkt naar Nicolay 2014, fig. 13.2).

zijn uitgevoerd, is voor het eerst een reconstructie van politieke netwerken te maken. De mantelspelden tonen opnieuw een clustering, in twee van de regio's waar ook bracteaten zijn gevonden: Westergo en oostelijk Kent (fig. 9.27). De verspreiding van zowel bracteaten als mantelspelden in Kent komt goed overeen met de verspreiding van gelijktijdige gouden munten, waaruit valt af te leiden dat het netwerk waarbinnen deze kostbaarheden werden uitgewisseld de oostelijke helft van het huidige Kent besloeg; voor Friesland is op basis van de muntvondsten aan te nemen dat een gelijktijdig netwerk zich over de noordelijke helft van de huidige provincie uitstreckte, tussen het Vlie en de Lauwerszee (fig. 9.28).

De omvang van andere netwerken langs de zuidelijke Noordzee is voor dit stadium niet goed vast te stellen. Gespiegeld aan de informatie uit Friesland en Kent is slechts een globale reconstructie te maken (fig. 9.28). Hoewel voor Noord-Holland in eerste instantie de aanwezigheid van één regionaal koninkrijk werd verondersteld, is op basis van de landschappelijke situatie en de spreiding van de muntvondsten een meer versnipperde situatie waarschijnlijk: naast een netwerk dat zich over het noordelijke deel van het Hollandse duingebied uitstreckte, vormden Texel en Wieringen vermoedelijk samen een eigen politieke eenheid.¹⁰⁰ De vondst op Wieringen van de bronzen kopie van een zilveren speld die kenmerkend is voor de 6e-eeuwse sierstijl in Friesland (zie fig. 8.4, nr. 3) toont dat de regionale koninkrijken onderling relaties onderhielden; de bronzen speld kan door een huwelijkspartner uit Friesland zijn meegebracht.

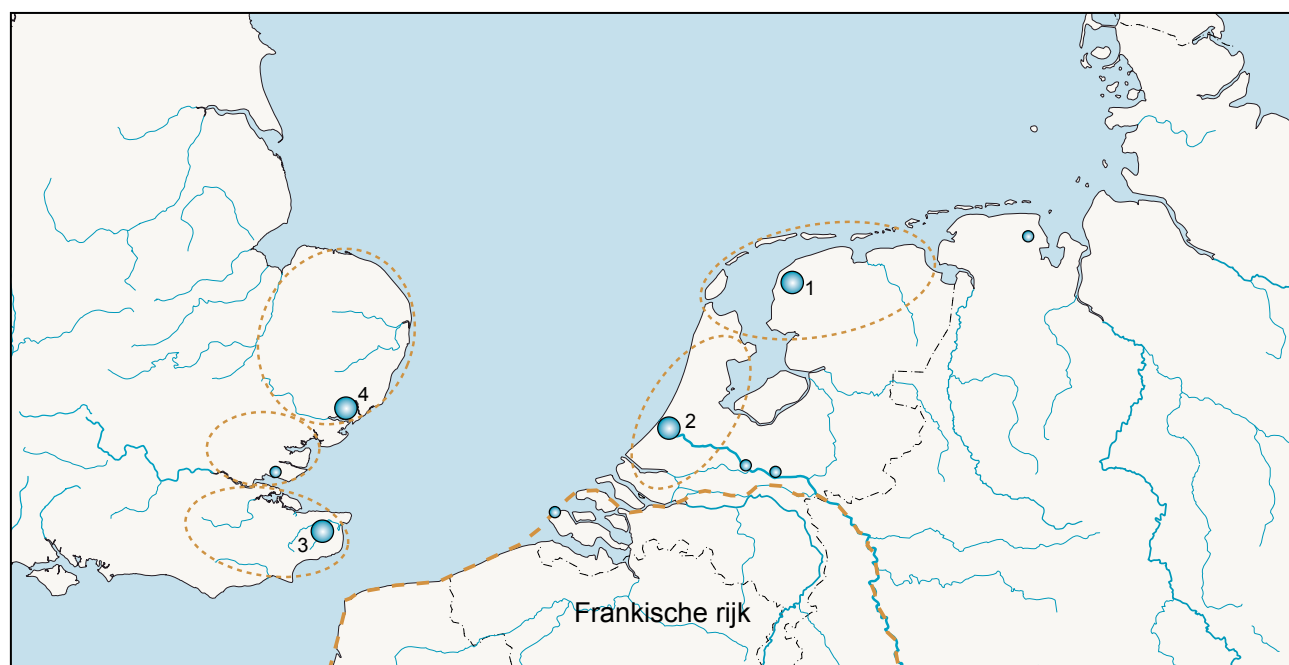
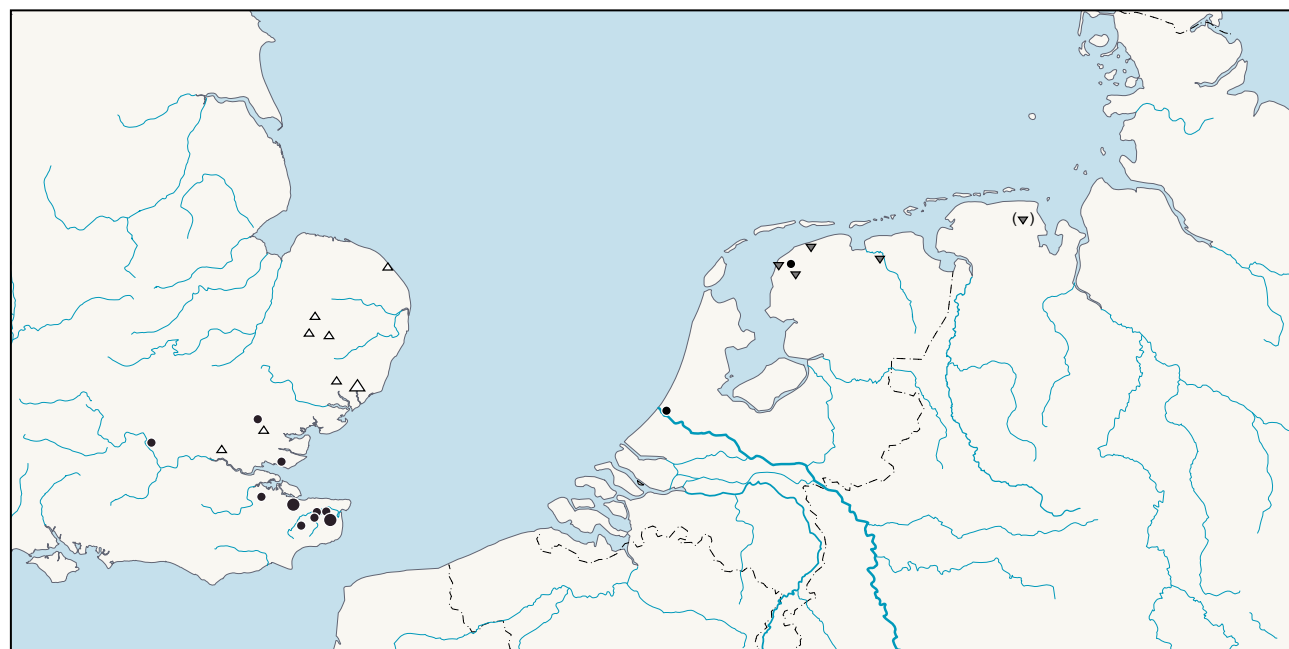
In het *derde stadium* zijn overwegend gouden sieraden in een supra-regionale stijl uitgevoerd, als afspiegeling van supra-regionale koninkrijken. De vondsten tonen een concentratie in Westergo, rond de Rijnmond, in Kent en in het gezamenlijke gebied van Norfolk en Suffolk (fig. 9.29). De vondsten uit Engeland tonen een verspreiding die op historische gronden met twee koninkrijken in verband kan worden gebracht: het koninkrijk Kent, dat ten opzichte van stadia 1-2 sterk richting westen is uitgebreid, en het koninkrijk East Anglia, dat zich over Norfolk en Suffolk uitstreckte (fig. 9.30). Dat sierelementen die binnen de netwerken van Kent en East Anglia circuleerden ook in Essex zijn aangetroffen, is historisch goed verklaarbaar: de koning van Essex was ondergeschikt aan de koning van Kent en later aan de koning van East Anglia. Tevens bekleedden de koningen uit Kent en East Anglia enige tijd de rol van *Bretwalda* – ofwel heerser over alle Angelsaksische koninkrijken, die tegelijk echter hun eigen autonomie behielden.¹⁰¹ Centrale plaatsen vormden de koninklijke residentie Rendlesham, zoals historisch is overgeleverd (East Anglia), en vermoedelijk Canterbury, als voormalige Romeinse stad waarvan de imposante stadsmuren de Romeinse tijd grotendeels overleefd hebben (Kent).¹⁰²

In Noord-Nederland toont de spreiding van sieraden in een Friese sierstijl dat het 6e-eeuwse Westergo-netwerk richting oosten én richting westen was uitgebreid, en van Texel en Wieringen tot in de provincie Groningen reikte (fig. 9.30). Over de situatie verder oostelijk is geen concrete informatie voorhanden, door het ontbreken van vondsten. De kostbaarheden uit het gebied rond de Rijnmond zijn in hun vorm en versiering sterk verwant aan de sierstijl die kenmerkend is voor East Anglia en Kent. Het aantal vondsten is helaas te beperkt om op basis daarvan een politiek netwerk te bepalen. Als tegenhanger van het koninkrijk in Noord-Nederland is aan te nemen dat dit

¹⁰⁰ Voor een andere, ondertussen herziene sociaal-politieke indeling van Noord-Holland, zie Nicolay 2014, fig. 13.2 (met een toewijzing van de duinstrook aan twee verschillende koninkrijken).

¹⁰¹ Yorke 2005, 28 (koning Æthelbert, Kent), 60 (koning Rædwald, East Anglia).

¹⁰² Voor Rendlesham, zie Scull et al. 2016.

netwerk zich vanuit het Rijnland richting noorden over het duingebied van Noord-Holland uitstrekte, tot aan het veengebied dat een natuurlijke grens vormde met het Westergo-netwerk (fig. 9.30). Binnen Friesland vormde Wijnaldum vermoedelijk onderdeel van een centrale plaats in noordelijk Westergo, gezien de vondst van een koninklijke mantelspeld en een stempel voor de productie van luxe sieraden op deze locatie.¹⁰³ Ook nabij de strategische Rijnmond is op basis van enkele rijke grafvondsten een centrale plaats te verwachten.¹⁰⁴

¹⁰³ Vooral Nicolay 2008; voor de stempel, zie Tulp & Meeks 2000.

¹⁰⁴ Veelzeggend is ook de vondst van een zilveren, met bladgoud en goudbeslag versierde schaal uit Oegstgeest, in hetzelfde kerngebied (Van der Meer 2021).

In het vierde stadium tonen de kostbaarheden niet langer een sierstijl die kenmerkend is voor individuele netwerken, zodat deze archeologisch onzichtbaar zijn geworden. Van de koninkrijken Kent, Essex en East Anglia is historisch bekend dat ze vanaf de vroege 8e eeuw, na een reeks militaire conflicten, in een omvangrijk netwerk waren opgenomen dat vanuit het koninkrijk Mercia werd geregeerd.¹⁰⁵ De koninkrijken langs de Nederlandse kust werden op een vergelijkbare wijze opgenomen in het netwerk van de Franken, waarbij eerst het Rijnmond-netwerk werd veroverd (circa 720 n.Chr.). Interessant is dat het Westergo-netwerk in een volgende stap niet in één keer werd ingelijfd: na de slag bij de Boorne (734) werd eerst alleen het gebied tot aan de Lauwers veroverd, en pas tijdens de Saksische oorlogen (vanaf 785) het gebied oostelijk hiervan. Een verklaring hiervoor kan zijn dat dit netwerk feitelijk uit een confederatie van regionale, min of meer autonome koninkrijken bestond, aangestuurd door een soort *Bretwalda*. Tijdens de verovering van het supra-regionale netwerk moesten de individuele, regionale netwerken blijkbaar stuk voor stuk worden ingelijfd.

Wat is er op basis van de eerder gepresenteerde goudvondsten te zeggen over de ontwikkeling van politieke netwerken in Noord-Holland? De vondsten tonen een clustering in de drie historisch bekende kerngewesten, namelijk Kennemerland (*Kinhem*), Texel (*Texla*) en Wieringen (*Wiron*). De bewoners van deze gebieden vormden gedurende de late 5e en 6e eeuw vermoedelijk onderdeel van twee politieke netwerken, die zich over (1) Kennemerland en (2) Texel en Wieringen uitstrekten. Naast hangers die in een Frankische stijl zijn uitgevoerd, zijn momenteel nog geen sieraden bekend die de 'eigen' politieke identiteit van deze netwerken weerspiegelen. Dit is wel het geval voor de late 6e en eerste helft van de 7e eeuw, toen op Wieringen en Texel sieraden werden gedragen die in een Friese sierstijl waren uitgevoerd – waaronder de vervormde ronde hanger met sierrand van Wieringen (fig. 9.5) en de niervormige hanger van Texel (fig. 9.11). Deze sieraden passen daarmee in een stadium van expansie, waarin het Westergo-netwerk in oostelijke én in westelijke richting werd uitgebouwd. Helaas zijn nog nauwelijks vondsten uit het duingebied voorhanden, zodat de landschappelijke situatie in de Vroege Middeleeuwen het belangrijkste argument vormt om aan te nemen dat het Rijnmond-netwerk zich binnen Zuid-Holland en aangrenzend Noord-Holland over het aaneengesloten duingebied uitstrekte. Het is dit netwerk dat Karel Martel na de dood van Radbod als eerste inlijft, met het slecht toegankelijke veengebied noordelijk hiervan als tijdelijke blokkade van de Frankische opmars. Pas vanaf 734 volgde de verdere opmars langs de Nederlandse kust, toen ook Texel en Wieringen als onderdeel van het Westergo-netwerk werden veroverd.

9.9 Ter vergelijking: koningsgoed in het Sint Maartensregister

Naast goudvondsten kan ook informatie over grondbezit een beeld geven van de sociaal-politieke structuur van vroegmiddeleeuws Noord-Holland. Een uitzonderlijk vroege en gedetailleerde bron over dergelijk bezit is het zogenaamde Goederenregister van de Utrechtse Sint Maartenskerk.¹⁰⁶ Dit register is overgeleverd in twee kopieën, respectievelijk uit de 11e en 12e eeuw. Deze gaan terug

¹⁰⁵ Yorke 2005, 112-114.

¹⁰⁶ Vooral Blok 1957; Henderikx 1986, 543-552 (met Latijnse tekst); Dijkstra 2011, 481-486 (met Latijnse tekst en Nederlandse vertaling).

fig. 9.29 (linksboven) De geografische spreiding van gouden of goudversierde kostbaarheden uit de late 6e en eerste decennia van de 7e eeuw, uitgevoerd in een sierstijl die kenmerkend is voor Kent (driehoekige en rechthoekige gespen; zwarte cirkels), voor East Anglia (sieraden ingelegd met almandijn; witte driehoekjes) en voor Noord-Nederland (*disc-on-bow* fibulae en gerelateerde objecten; grijze driehoekjes) (naar Nicolay 2014, fig. 9.23).

fig. 9.30 (linksonder) De reconstructie van koninkrijken uit de late 6e en eerste helft van de 7e eeuw in het zuidelijke Noordzeegebied, met veronderstelde centrale plaatsen in noordelijk Westergo (1), de Rijnmond (2), oostelijk Kent (3) en zuidelijk East Anglia (4). Andere, vermoedelijke centrale plaatsen zijn met een kleiner symbool weergegeven (bewerkt naar Nicolay 2014, fig. 13.3).

op een oudere lijst, bestaande uit een oorspronkelijke kern met aantekeningen in de kantlijn en een aanvullende tekst. De oorspronkelijke kern is een opsomming van kerkelijke goederen, waaronder grondgebied, hoeves en bijvoorbeeld visrechten. De goederen worden min of meer in geografische volgorde voor het westelijke riviereengebied en het Hollandse kustgebied gepresenteerd, beginnend met Dorestad in het zuiden en eindigend met Texel en Wieringen in het noorden. De aanvullingen hebben betrekking op goederen in hetzelfde gebied, maar staan geografisch gezien in willekeurige volgorde.

Het gebied waarop de lijst als geheel betrekking heeft, valt samen met het territorium dat de Vikingleiders Rorik en Godfried tussen 862 en 885 als leen van de Frankische koning mochten besturen. In navolging van de historicus Blok wordt tegenwoordig algemeen aangenomen dat de goederen in de lijst een opsomming vormen van bezittingen van de Sint Maartenskerk die teruggaan op de situatie vóór 862.¹⁰⁷ De lijst, waarvan de kern korte tijd na 885 werd opgesteld en later is aangevuld, geeft daarmee feitelijk een overzicht van schenkingen die de kerk gedurende de eerste helft van de 9e en deels al gedurende de 8e eeuw ontving.¹⁰⁸ Van bezittingen in Vechten en rechten in Dorestad, twee van de plaatsen in het register, is met zekerheid bekend dat het inderdaad 8e-eeuwse donaties zijn, van Karel Martel (Vechten, in 723) en van Karel de Grote (Dorestad, in 777).¹⁰⁹

De meeste bezittingen in de lijst bestaan uit hoeves die door particulieren zijn geschonken, zoals ook blijkt uit de persoonsnamen van schenkers die in het tweede, aangevulde deel van de lijst staan. In enkele gevallen bestond de schenking uit koninklijk bezit, zoals voor de al genoemde schenkingen in Vechten en Dorestad geldt. Koninklijk bezit is ook aan te nemen voor het toenmalige eiland Wieringen, inclusief het dorp *Varoth* (Vatrop), zoals blijkt uit de volgende vermelding in de oorspronkelijke kern van het register:

*“In Wiron behoort twee derde deel van het gehele land aan St.-Maarten samen met de kerken van beide landen; en hetzelfde geldt voor Varoth. Ook behoren aan St.-Maarten de tienden van de schepen die door de stormen daarheen worden gedreven en van de strandvond, want tol wordt er niet geheven. Ook van de tolleren en verdere belasting op de handel en het overige waarvan het recht van de fiscus cijns kan opeisen ten behoeve van de koning, behoort het tiende deel aan St.-Maarten.”*¹¹⁰

Zowel de omvang van de schenking op Wieringen als het recht op een tiende van de waarde van gestrande schepen en aangespoelde waar toont dat Wieringen als geheel een koninklijk domein vormde.¹¹¹ Ook het innen van ‘tollen en verdere belasting op handel’ was een recht dat de koning toekwam. In het tweede deel van de lijst wordt voor Wieringen een bezit van maar liefst 72 hoeven in *Strude* (Stroe) genoemd, die behoorden tot ‘God’s heiligen Martinus, Bonifatius, Willibrordus, Liudgerus, Landbertus en de koning’. De namen van de belangrijkste patroonheiligen van de kerken in Utrecht, Fulda, Echternach, Werden en Luik wijzen op de aanwezigheid van domeingronden die

¹⁰⁷ Blok 1957, 92-96.

¹⁰⁸ Voor de datering van de lijst, zie Henderikx 1986, 544-549.

¹⁰⁹ Henderikx 1986, 547; voor de vermoedelijke oorsprong van de rechten in Dorestad, zie Verkerk 1992, 59.

¹¹⁰ Vertaling naar Dijkstra 2011, 485.

¹¹¹ Zie ook Blok 1974, 71.

door de koning, die zelf een deel van zijn bezit behield, onder deze kerken waren opgedeeld.

Op Texel had de koning tevens uitgebreide bezittingen, aangezien uit de kern van het register blijkt dat hier ‘een derde deel van het land aan St.-Maarten’ behoorde. Als de koning ook hier een deel van zijn gronden behield, vermoedelijk inclusief zijn recht op tolgeld en aangespoelde waar, dan is aan te nemen dat hij dit eiland grotendeels, zo niet volledig in bezit had.¹¹²

In de afsluitende alinea van de aanvullende tekst staat dat in *Medemolaca* (Medemblik) ‘de koninklijke tiend’ aan de Sint Maartenskerk toekomt. De kerk had hetzelfde recht in Dorestad en ook in Muiden (*villa Amuda*), aan de monding van de Vecht, wat voor deze handelsplaatsen inhield dat een tiende van de koninklijke inkomsten uit de handel, vooral in de vorm van tol, voor de kerk in Utrecht was.¹¹³ De rechten in Medemblik gaan later over op de Hollandse graaf Ansfried, nadat hij in 985 van de Duitse koning Otto I een deel van de hier verkregen inkomsten uit tol, muntslag en belastingen geschonken kreeg.¹¹⁴

Een laatste koninklijk bezit, dat niet als dusdanig in de goederenlijst staat, vormt *villa Adrichem* bij Velsen.¹¹⁵ Toen Bonifatius na het overlijden van Radbod in het kielzog van de Frankische troepen naar Kennemerland afreisde, vestigde hij drie missieposten. Een van deze posten lag volgens het levensverhaal van Gregorius (*Vita Gregorii*), een leerling van Bonifatius, in: ‘Velsen in het grensgebied der Friezen (*Felison in confinio Fresonum*) waar hij dichter bij de inboorlingen en heidenen was’.¹¹⁶ Het levensverhaal van Liudger, een latere missionaris die in het Friese gebied actief was, vermeldt dat zijn grootvader Wurssing, als lid van een aanzienlijk Fries geslacht, een stuk grond als *beneficium* (een schenking voor de duur van zijn leven) van Karel Martel had ontvangen.¹¹⁷ De schenking vond plaats toen Wurssing na het overlijden van Radbod weer naar zijn huisplaats terugkeerde, nadat hij eerder op de vlucht voor deze leider naar Frankisch gebied was uitgeweken. Voor de locatie van de schenking wordt exact dezelfde bewoording gebruikt als eerder voor Velsen: *in confinio Fresonum*. Op basis van deze overeenkomst is het aannemelijk dat Wurssing tijdelijk een (deel van) een koninklijk domein ontving in of nabij het huidige Velsen. Niet uit te sluiten is dat Bonifatius korte tijd later juist op dit domein zijn meest noordelijke missiepost inrichtte.¹¹⁸

Volgens een passage in zijn levensverhaal (*Vita sancti Willibrordi*) kreeg ook Willibrord de beschikking over dit domein in Velsen, na een schenking door Karel Martel:

*“Ter eeuwiger gedachtenis heeft Karel, zoon van de opperhertog [Pippijn II], hofmeier, grootvader van Karel de Grote ... aan hem [Willibrord] een gehele villa geschonken, genaamd Adrichaim, welke gelegen is in Fresia, in de gouw Kinheim aan de stroom Velisana, waar zich aan de andere kant de zee uitstrekt...”*¹¹⁹

¹¹² Blok 1974, 75.

¹¹³ Besteman 1989, 7-9; zie ook Blok 1974, 75; Verkerk 1992, 43-44. In feite gaat het om 1% (10% van de koninklijke 10%) van de inkomsten in Dorestad.

¹¹⁴ Besteman 1989, 9.

¹¹⁵ Blok 1974, 71, 75.

¹¹⁶ Koene et al. 2003, 59-60.

¹¹⁷ Koene et al. 2003, 60-61; zie ook Halbertsma 2000, 125-128. Wurssing zal kort na het overlijden van Radbod, en voorafgaand aan de schenking van het *beneficium*, eerst naar zijn familiebezit in de Vechtstreek zijn teruggekeerd (Blok 1974, 42-43).

¹¹⁸ Koene et al. 2003, 62.

¹¹⁹ Vertaling naar Koene et al. 2003, 61.

Mogelijk gaat het om hetzelfde stuk grond waarvan het gebruiksrecht eerder aan Wursing was geschonken en waar Bonifatius zijn missiepost had ingericht.¹²⁰ Met de term ‘villa’ is vermoedelijk een domeinhof bedoeld, bestaande uit het centrum van een grootgrondbezit met bijbehorende landerijen (de domeingoederen).¹²¹ Deze landerijen kwamen pas na de schenking aan Willibrord definitief in bezit van de kerk in Utrecht.

Een opvallende afwezigheid in de goederenlijst is Egmond en omgeving, terwijl juist in dit centrale deel van Kennemerland veel goederen van de graven van Holland lagen.¹²² Egmond heette in de Vroege Middeleeuwen *Hallem*, een naam die kan verwijzen naar de aanwezigheid van een (koninklijke) ontvangsthal.¹²³ Dat de grafelijke bezittingen in en rond *Hallem* in ieder geval deels teruggaan op koninklijk domein blijkt uit schenkingen door de Frankische koningen aan de eerste Hollandse graven Gerulf en Dirk I (zie onder), nadat dit bezit bij eerdere schenkingen aan genoemde kerken blijkbaar onaangeroerd was gelaten. Verdere bezittingen hadden de graven op Wieringen en vermoedelijk op Texel (zie onder), afkomstig uit de al genoemde koninklijke domeingoederen.

Tot slot is nog een plaatsnaam voor het traceren van koninklijk bezit in Noord-Holland relevant. Het gaat om de naam *Vronlo* (Vronen), ofwel het huidige Sint Pancras in Kennemerland. Het element ‘vroom’ is volgens Blok afgeleid van ‘froom’, dat letterlijk ‘koning’ betekent.¹²⁴ Net als de plaatsnaam Franeker (11e eeuw: *Fronakre*) in Friesland, kan de naam ‘Vronen’ op de aanwezigheid van een koninklijk domein wijzen. Het is in dit licht geen toeval dat de graven van Holland ook in Vronen grond in bezit hadden.¹²⁵

Als binnen Nederland naar de verspreiding van nog traceerbare koninklijke bezittingen uit de Karolingische periode wordt gekeken, valt op dat het steeds gaat om oude Romeinse legerkampen (zoals Utrecht), belangrijke handelsplaatsen (zoals Dorestad) en strategische locaties aan waterwegen (zoals de monding van de Oude Rijn).¹²⁶ Binnen Noord-Holland vormden Texel en Wieringen, niet specifiek te begrenzen gebieden rond Velsen en Egmond, en de handelsplaats Medemblik de belangrijkste koninklijke bezittingen. Een cruciale vraag is hoe deze goederen in handen van Karel Martel en zijn opvolgers kwamen. Zijn dit nieuwverworven landerijen die onder Frankisch gezag in domeingoederen zijn samengebracht, of gaat het ten tijde van de Frankische veroveringen om bestaande domeingoederen die het eigendom vormden van de belangrijkste tegenstanders van Karel Martel, namelijk Radbod en aan hem gebonden lokale leiders?

Problematisch bij het beantwoorden van deze vraag is dat onzeker is over welk gebied het machtsbereik van Radbod (en zijn voorganger Aldgisl) zich in de decennia rond 700 uitstrekte. De meest waarschijnlijke hypothese is dat Radbod en zijn voorgangers vanaf de late 6e eeuw het Rijnmond-netwerk controleerden, waartoe toen ook het Noord-Hollandse duingebied behoorde. In de late 7e eeuw, ten tijde van de Austrasisch-Neustrische strijd om de macht binnen het Frankische Rijk, werd dit netwerk richting oosten uitgebreid, met de inname van het Rijnland tot aan Dorestad. Deze

120 Koene et al. 2003, 62.

121 Voor het karakter van een dergelijk domeingoed (of *curtis*), zie De Langen & Mol 2020b, 44-45.

122 De Langen & Mol 2020b, 42-47, kaart 5; zie ook De Cock 1977.

123 Dijkstra 2011, 298, 334 (vergelijk *Hontsele* (bij Naaldwijk, Zuid-Holland), waarbij ook *sele*/zaal naar een ontvangsthal kan verwijzen).

124 Blok 1974, 76.

125 De Cock 1965, 203.

126 Blok 1974, 78, kaart op p. 79.

hypothese sluit goed aan bij de veroveringen die volgden op het overlijden van Radbod: het centrale rivierengebied, de Rijnmonding én het Hollandse duingebied kwamen als onderdeel van *hetzelfde netwerk* tegelijk in Frankische handen, wat verklaart waarom Karel Martel zonder noemenswaardige conflicten direct doorstootte tot in Noord-Holland.

Voor het vaststellen van de oorsprong van vroegmiddeleeuwse koningsgoederen in Noord-Holland kan een geografische overlap met de verspreiding van de reeds besproken goudvondsten een aanknopingspunt bieden. De meeste vondsten zijn gedaan binnen de koninklijke domeinen Texel en Wieringen; verder zuidelijk is een ruimere spreiding zichtbaar, tussen Callantsoog en Velsen (zie fig. 9.1). Ondanks deze overlap is het niet zondermeer mogelijk de goudvondsten uit de 6e en 7e eeuw te koppelen aan de ligging van jonger, 8e- tot 10e-eeuws koningsgoed. Concrete historische of archeologische bewijzen voor grootgrondbezit dat in handen was van politieke leiders als Radbod en hun directe volgelingen ontbreken namelijk, zodat het evengoed om domeingoederen kan gaan die pas ná de Frankische verovering uit meer versnipperde bezittingen van lokale leiders binnen het Rijnmond-netwerk zijn samengesteld.¹²⁷

Het vroegste archeologische bewijs voor domeingoederen in Noord-Holland dateert pas uit de tijd van de Hollandse graven, bij een juiste interpretatie van een woonerf in Limmen-De Krocht als domeincentrum. Ten opzichte van oudere woonerven van dezelfde nederzetting is dit erf uit het derde kwart van de 10e eeuw meer planmatig ingericht, met een opvallend grote, tweeschepige schuur die wellicht als ‘tiendschuur’ diende – voor de opslag van tienden, door afhankelijke boeren betaald in de vorm van agrarische producten.¹²⁸ Hoe verleidelijk ook, een koppeling tussen 6e- en 7e-eeuwse goudvondsten en een gelijktijdige oorsprong van domeingoederen is op basis van de beschikbare historische en archeologische gegevens niet te maken.¹²⁹

9.10 Na de Frankische veroveringen: een nieuwe machtsstructuur

Als onderdeel van integratie in het Frankische Rijk werden de ingelijfde delen van Frisia een hertogdom of markgraafschap (*ducatus*). Binnen dit nieuwgevormde district werden een hertog of markgraaf (beiden aangeduid als *dux*) en aan hem ondergeschikte graven van lokale districten aangesteld.¹³⁰ Voor lokale leiders binnen de hierboven besproken netwerken betekende deze transformatie dat ze in een nieuw politiek netwerk werden opgenomen, nu onder het gezag van de Frankische koning. Dit bood kansen voor concurrerende families, aangezien gevestigde leiders zich eerder als tegenstanders van Karel Martel hadden opgesteld en hun positie moesten opgeven of binnen een Frankisch netwerk opnieuw moesten zien vorm te geven.

127 Domeingoederen kwamen oostelijk van het Vlie pas algemeen voor na de grootschalige bedijkingen, als eigendom van kloosters (vanaf de 12e eeuw). Verklaringen hiervoor zijn het ontbreken van een effectief centraal gezag in Friesland en Groningen na de Frankische veroveringen, vergelijkbaar met de graven van Holland, en wellicht het verschil in landschap: het door prieden versnipperde en voor overstromingen kwetsbare kwelderlandschap was minder geschikt voor exploitatie als grootgrondbezit dan de aaneengesloten en hoger gelegen duinen en strandwallen (zie ook De Langen & Mol 2020a, 40).

128 Dijkstra et al. 2006, 203-206 (voor het woonerf, zie fig. 5.1: fase 8).

129 De aanname van De Langen & Mol (2020b, 40) dat koningsgoederen en latere grafelijke goederen in West-Nederland ‘in de kern al uit de zevende of zesde eeuw stamden’ en op bezit van Radbod en daarvoor van Aldgisl teruggaan, is niet meer dan een hypothese – zoals ze zelf ook aangeven.

130 Voor de inrichting als hertogdom of markgraaf, onderverdeeld in graafschappen, zie Blok 1974, 82-86.

Wat volgde was een machtsstrijd die zich op lokaal niveau uitte in de rituele omgang met kostbare objecten, in de vorm van zwaarden, speren, stijfbeugels en glazen bekers die met overleden mannen in hun graven werden meegegeven.¹³¹ Deze graven zijn bekend uit het Nederlands-Duitse kustgebied, inclusief het aangrenzende achterland, waar ze uit de 8e eeuw en incidenteel nog uit de 9e eeuw dateren.¹³² Zowel geografisch als chronologisch passen de graven binnen de context van de Frankische veroveringen, onder Karel Martel (Friese gebied, vanaf 719) en Karel de Grote (Friese en Saksische gebied, tot 804). Ze getuigen van een instabiele overgangperiode, waarin concurrerende families zich loyaal ten opzichte van het nieuwe, Frankische gezag probeerden te presenteren: overleden voorouders werden begraven met typisch Frankische statussymbolen, deels in of nabij een kerk.¹³³ Tegelijk weerspiegelen de graven traditionele waarden, aangezien de wapens ook zijn meegegeven in bestaande, inheemse grafvelden, soms in crematiegraven. Pas nadat de leidende posities opnieuw waren ingevuld en de politieke situatie zich had gestabiliseerd, kwam de ‘investering’ van wapens en andere kostbaarheden in het grafritueel ten einde. Leidende families gebruikten vanaf toen een ander middel om hun positie binnen het Frankische netwerk te tonen, namelijk door te investeren in de bouw van zogenaamde ‘eigenkerken’ en overleden familieleden bij deze kerken te begraven.¹³⁴

Frankische controle over West-Nederland verminderde toen dit gebied enige tijd aan de Vikingleiders Rorik (tussen 841 en 873) en Godfried (tussen 882 en 885) te leen werd gegeven, zodat ze het kustgebied als plaatsvervangende hertog of markgraaf tegen andere Vikingen konden beschermen. Na een poging om zijn macht verder uit te breiden, werd Godfried in 885 door een list van de Frankische koning vermoord. Gerulf, een van Godfrieds volgelingen, wist de macht vervolgens naar zich toe te trekken.¹³⁵ In 889 formaliseerde de koning zijn gezag over landgoederen in twee gebieden: het Hollandse kustgebied tussen de Oude Rijn en een niet exact te traceren, noordelijk daarvan gelegen gebied dat *Suithardeshaga* wordt genoemd, en Teisterbant, het gebied aan weerszijden van de Waal.¹³⁶ Na Gerulfs overlijden gingen de rechten op deze goederen over op zijn twee zonen. De goederen langs de Noordzee kwamen zo in handen van Dirk I, die in 923 ook de rechten kreeg over de kerk van Egmond en alle bijbehorende goederen in *Suithardeshaga*, in *Fortrapa* (Vatrop op Wieringen) en in *Kinnem* (vermoedelijk Kinnum op Texel).¹³⁷ Gerulf is te beschouwen als stamvader van het Hollandse gravenhuis, dat uiteindelijk het gezag over alle Frankische koningsgoederen tussen Rijn en Vlie verwierf.¹³⁸

9.11 Conclusie

Het onderzoek naar koningschap in vroegmiddeleeuws Frisia is lange tijd gedomineerd door de weinige historische gegevens over Aldgisl en Radbod, die hun oorspronkelijke machtsgebied vermoedelijk niet in het rivierengebied maar

¹³¹ Knol & Bardet 1999.

¹³² Voor dergelijke graven in Noord-Holland en Zuid-Holland, zie hoofdstuk 13.

¹³³ Knol & Bardet 1999, 218.

¹³⁴ Dijkstra 2011, 224 (met verwijzingen naar andere literatuur).

¹³⁵ Veelal wordt uitgegaan van een rol van Gerulf bij de moord op Godfried (zie bijvoorbeeld Cordfunke 1984, 13-15), maar hiervoor bestaat geen historisch bewijs (Nieuwenhuijsen 2016, 21-22; 2018, 217-221).

¹³⁶ Cordfunke 1984, 13-15.

¹³⁷ Nieuwenhuijsen 2018, 221-225; zie ook Cordfunke 1984, 15-16.

¹³⁸ Voor de afstamming van de Hollandse graven, zie Nieuwenhuijsen 2009; 2016, 22-42.

rond de Rijnmond hadden. Op archeologische en landschappelijke gronden is aan te nemen dat dit machtsgebied in de late 6e eeuw tot Kennemerland werd uitgebreid, en binnen de context van de Austrasisch-Neustrische machtsstrijd tot het gebied rond Utrecht. Binnen Noord-Holland is op basis van de spreiding van gouden munten en de uitvoering van gouden sieraden de volgende ontwikkeling te reconstrueren: gedurende de 6e eeuw vormden de historisch bekende kerngebieden twee koninkrijken (*Kinhem* en *Wiron/Texla*), waarna Kennemerland vanaf de late 6e eeuw tot het Rijnmond-netwerk behoorde en Wieringen/Texel tot het Westergo-netwerk. Deze reconstructie wordt ondersteund door de stapsgewijze verovering van West- en Noord-Nederland door de Franken, na de dood van Radbod: eerst werd het westelijke netwerk tot aan Kennemerland veroverd (circa 720), waarna gezamenlijk Wieringen, Texel en Westergo als onderdeel van het noordelijke netwerk volgden (734). Grondbezit van regionale en lokale leiders binnen het Rijnmond-netwerk kwam zo in handen van het Frankische gezag, waarna het als onderdeel van de schenkingen aan Gerulf en Dirk I de machtsbasis van de Hollandse graven vormde. ◀

Literatuur

Historische bron

Beowulf: M. Alexander, 2003 (1973), *Beowulf. A verse translation*. Londen (Penguin Classics).

Moderne bronnen

Aufderhaar, I., 2016: *Sievern, Ldkr. Cuxhaven – Analyse zur Entwicklung einer Mikroregion mit zentralörtlichen Merkmalen im westlichen Elbe-Weser-Dreieck von der ausgehenden Vorrömischen Eisenzeit bis zum 6. Jh. n. Chr.* (= Studien zur Landschafts- und Siedlungsgeschichte im südlichen Nordseegebiet 8). Leidorf.

Bassett, S., 1989: In search of the origins of Anglo-Saxon kingdoms. In: S. Basset (red.), *The origins of Anglo-Saxon kingdoms*. Londen/New York, 3-27.

Bazelmans, J., 1999: *By weapons made worthy. Lords, retainers and their relationship in Beowulf* (= Amsterdam Archaeological Studies 5). Amsterdam.

Beliën, P.A.M. & W.A.B. van der Sanden, 2017: A sixth century solidi hoard from the Netherlands (Zeegse 2014). *Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie* 163, 205-232.

Besteman, J.C., 1989: The pre-urban development of Medemblik: from an early medieval trading centre to a medieval town. In: H.A. Heidinga & H.H. van Regeteren Altena (red.), *Medemblik and Monnickendam. Aspects of medieval urbanization in the Netherlands* (= Cingula 11). Amsterdam, 1-30.

Besteman, J.C., 1990: North Holland AD 400-1200: turning tide or tide turning? In: J.C. Besteman, J.M. Bos & H.A. Heidinga (red.), *Medieval archaeology in the Netherlands*. Assen/Maastricht, 91-120.

Besteman, J.C., 1994: Vroegmiddeleeuws Noord-Holland in kaart gebracht. In: G.J. Borger & S. Bruines (red.), *Binnewaeters gewelt. 450 jaar boezembeheer in Hollands Noorderkwartier*. Edam, 145-150.

Bitner-Wróblewska, A., 2001: *From Samland to Rogaland. East-west connections in the Baltic basin during the Early Migration period*. Warschau.

Blackmore, L., I. Blair, S. Hirst & C. Scull (red.), 2019: *The Prittlewell princely burial*.

- Excavations at Priory Crescent, Southend-on-Sea, Essex, 2003* (= Museum of London Archaeology Monograph 73). Londen.
- Blok, D.P., 1957: Het goederenregister van de St.-Maartenskerk te Utrecht. *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam* 33, 89-104.
- Blok, D.P., 1974 (1968): *De Franken in Nederland*. Bussum.
- Boeles, P.C.J.A., 1951: *Friesland tot de 11de eeuw, zijn vóór- en vroege geschiedenis*. 's Gravenhage.
- Brieske, V., 2001: *Schmuck und Trachtbestandteile des Gräberfeldes von Liebenau, Kr. Nienburg/Weser. Vergleichende Studien zur Gesellschaft der frühmittelalterlichen Sachsen im Spannungsfeld zwischen Nord und Süd* (= Studien zur Sachsenforschung 5,6). Oldenburg.
- Clemmensen, B., 2014: Kirkemosegård. Et offerfund med smykker fra ældre germanisk jernalder. *Kuml* 2014, 109-143.
- Cock, J.K. de, 1965: *Bijdrage tot de historische geografie van Kennemerland in de middeleeuwen op fysisch-geografische grondslag* (= dissertatie, Universiteit van Amsterdam). Groningen.
- Cock, J.K. de, 1977: De goederen van de Egmondse kerk in 922. In: M. van der Bijl, W.J. Reder, J.H. Rombach, D.P. van Wigcheren & E.H.P. Cordfunke (red.), *Alkmaar in veelvoud. Tussen archeologie en actualiteit*. Zutphen, 139-146.
- Cordfunke, E.H.P., 1984: *Opgravingen in Egmond. De abdij van Egmond in historisch-archeologisch perspectief*. Zutphen.
- Cruysheer, A., B.J. van der Veen & O. Langendorff, 2015: De Karolingische schatvondst Bikbergen 1992. *De Beeldenaar* 2015/2, 83-86.
- Die Franken, 1996: *Die Franken, Wegbereiter Europas. Vor 1500 Jahren: König Chlodwig und seine Erben*. Mainz.
- Dijkstra, M.F.P., 2011: *Rondom de mondingen van Rijn & Maas. Landschap en bewoning tussen de 3e en 9e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek* (= dissertatie, Universiteit van Amsterdam). Leiden.
- Dijkstra, M.F.P., J. de Koning & S. Lange (red.), 2006: *Limmen-De Krocht. De opgraving van een middeleeuwse plattelandsnederzetting in Kennemerland* (= AAC-publicaties 41). Amsterdam.
- Doppelfeld, O., 1964: Das fränkische Knabengrab unter der Chor des Kölner Domes. *Germania* 42, 156-188.
- Doppelfeld, O. & R. Pirling, 1966: *Fränkische Fürsten im Rheinland. Die Gräber aus dem Kölner Dom, von Krefeld-Gellep und Morken*. Düsseldorf.
- Egmond, W.S. van, 2005: Radbod van de Friezen, een aristocraat in de periferie. *Millennium* 19/1, 24-44.
- Egmond, W.S. van, 2010: Utrechts oudste kerk en Dagobert. Vraagtekens bij een brief van Bonifatius. *Millennium* 24/2, 95-111.
- Es, W.A. van & W.A.M. Hessing (red.), 1994: *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland. Van Traiectum tot Dorestad, 50 v.C.-900 n.C.* Utrecht.
- Fagerlie, J.M., 1967: *Late Roman solidi and Byzantine solidi found in Sweden and Denmark* (= Numismatic Notes and Monographs 157). New York.
- Fern, C., T. Dickinson & L. Webster (red.), 2019: *The Staffordshire hoard. An Anglo-Saxon treasure*. Londen.
- Geake, H., 1997: *The use of grave-goods in Conversion-period England, c.600-c.850*

- (= BAR British Series 261). Oxford.
- Geake, H., 1999: Invisible kingdoms: the use of grave-goods in seventh-century England. In: T. Dickinson & D. Griffiths (red.), *The making of kingdoms* (= Anglo-Saxon Studies in Archaeology and History 10). Oxford, 203-215.
- Geary, P.J., 2002: *The myth of nations. The medieval origins of Europe*. Princeton/Oxford.
- Gerrets, D.A., 1999: Evidence of political centralization in Westergo: the excavation at Wijnaldum in a (supra-) regional perspective. In: T. Dickinson & D. Griffiths (red.), *The making of kingdoms* (= Anglo-Saxon Studies in Archaeology and History 10). Oxford, 119-126.
- Halbertsma, H., 1966: The Frisian kingdom. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 15-16, 69-108.
- Halbertsma, H., 2000: *Frieslands oudheid. Het rijk van de Friese koningen, opkomst en ondergang*. Utrecht.
- Heidinga, H.A., 1987: *Medieval settlement and economy north of the Lower Rhine. Archaeology and history of Kootwijk and the Veluwe (the Netherlands)* (= Cingula 9). Assen/Maastricht.
- Heidinga, H.A., 1997: *Frisia in the first millennium. An outline*. Utrecht.
- Heidinga, H.A., 1999: The Frisian achievement in the first millennium AD. In: T. Dickinson & D. Griffiths (red.), *The making of kingdoms* (= Anglo-Saxon Studies in Archaeology and History 10). Oxford, 11-16.
- Heidinga, H.A., 2002: Review of H. Halbertsma (2000), 'Frieslands Oudheid. Het rijk der Friese koningen, opkomst en ondergang'. *It Beaken* 64/2, 161-166.
- Henderikx, P.A., 1986: The lower delta of the Rhine and the Maas: landscape and habitation from the Roman period to c. 1000. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 36, 447-599.
- Hines, J. & A. Bayliss (red.), 2013: Anglo-Saxon graves and grave goods of the 6th and 7th centuries AD: a chronological framework (= The Society for Medieval Archaeology Monograph 33). Londen.
- Knol, E. & X. Bardet, 1999: Carolingian weapons from the cemetery of Godlinze, the Netherlands. In: H. Sarfatij, W.J.H. Verwers & P.J. Woltering (red.), *In discussion with the past*. Amersfoort, 213-225.
- Koch, U., 1977: *Das Reihengräberfeld bei Schretzheim* (= Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit A-13). Berlin.
- Koene, B., J. Morren & F. Schweitzer, 2003: *Kennemerland in de Vroege en Hoge Middeleeuwen. Het land, de bewoners en hun heren tussen 700 en 1300*. Hilversum.
- Lafaurie, J., 1958: Twee 6e-eeuwse muntvondsten uit Nederland. *De Geuzenpenning* 8/3, 25-28.
- Langen, G.J. de & H. Mol, 2019: Noormannen en de kerk in de Friese landen. In: M. Stoter & D. Spiekhout (red.), *Wij Vikingen. Friezen en Vikingen in het kustgebied van de Lage Landen*. Zwolle/Leeuwarden, 22-41.
- Langen, G.J. de & H. Mol, 2020a: Koning Redbad en zijn bewegingsruimte. *De Vrije Fries* 100, 28-41.
- Langen, G.J. de & H. Mol, 2020b: Church, landscape, and power in 'Holland'. West Frisia up to the middle of the eleventh century. *Medieval Low Countries* 7, 9-48.
- Mauss, M., 1966: *The gift. Forms and functions of exchange in archaic societies* [translation of *Essai sur le don*, 1924, door I. Cunnison]. Londen.

- Meeder, S. & E. Goosmann, 2018: *Redbad. Koning in de marge van de geschiedenis*. Houten.
- Meer, L.B. van der, 2021: The (hanging-)bowl of Oegstgeest. In: J. de Bruin, C. Bakels & F. Theuws (red.), *Oegstgeest. A riverine settlement in the early medieval world system* (= Medieval Archaeology in the Low Countries 7). Bonn, 218-235.
- Müssemeier, U., E. Nieveler, R. Plum & H. Pöpperlmann, 2003: *Chronologie der merowingischerzeitlichen Grabfunde vom linken Niederrhein bis zur nördlichen Eifel* (= Materialien zur Bodendenkmalpflege im Rheinland 15). Bonn.
- Näsman, U., 1986: Vendel period glass from Eketorp-II, Öland, Sweden. *Acta Archaeologica* 55, 55-116.
- Näsman, U., 1991: Sea trade during the Scandinavian Iron Age: its character, commodities, and routes. In: O. Crumlin-Pedersen (red.), *Aspects of Maritime Scandinavia, AD 200-1200*. Roskilde, 23-40.
- Nicolay, J.A.W., 2005: Nieuwe bewoners van het terpengebied en hun rol bij de opkomst van Fries koningschap. De betekenis van gouden bracteaten en bracteaachtige hangers uit Friesland (vijfde-zevende eeuw na Chr.). *De Vrije Fries* 85, 37-103.
- Nicolay, J.A.W., 2006: Een koninklijk machtscentrum in vroegmiddeleeuws Friesland? De interpretatie van goudvondsten uit de late zesde en vroege zevende eeuw na Chr. *De Vrije Fries* 86, 33-94.
- Nicolay, J.A.W., 2008: Een zwaard van koninklijke allure in Wijnaldum. In: K. Huisman, K. Bekkema, J. Bos, H. de Jong, E. Kramer & R. Salverda (red.), *Diggelgoud. 25 jaar Argeologisch Werkferbân: archeologisch onderzoek in Friesland*. Leeuwarden, 141-147.
- Nicolay, J.A.W., 2014: The splendour of power. *Early medieval kingship and the use of gold and silver in the southern North Sea area (5th to 7th century AD)* (= Groningen Archaeological Studies 28). Groningen.
- Nicolay, J.A.W., 2019: Ein frühes Königreich im Elbe-Weser-Dreieck? In: B. Ludowici (red.), *Saxones* (= Neue Studien zur Sachsenforschung 7). Darmstadt, 132-140.
- Nielsen, K.H., 2014: Key issues concerning 'central places'. In: *Wealth and complexity. Economically specialised sites in Late Iron Age Denmark*. Aarhus, 10-50.
- Nieuwenhuijsen, K., 2009: De afstamming van de Hollandse graven. *De Nederlandsche Leeuw* 126/2, 29-39.
- Nieuwenhuijsen, K., 2016: *Strijd om West-Frisia. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland: 900-1100*. Utrecht, 2016.
- Nieuwenhuijsen, K., 2018: Het ontstaan van het graafschap Holland. Twee oude bronnen opnieuw bezien. In: H. Looijesteijn, S. Muurling, A. Petterson, T. de Ridder & A. van der Zee (red.), *Het ontstaan van het graafschap Holland* (= Holland Historisch Tijdschrift 50). Hilversum, 217-225.
- Pesch, A., 2011: Netzwerk der Zentralplätze. Elitenkontakte und Zusammenarbeit frühmittelalterlicher Reichtumszentren im Spiegel der Goldbrakteaten. In: W. Heizmann & M. Axboe (red.), *Die Goldbrakteaten der Völkerwanderungszeit, Band 4,2: Auswertung und Neufunde* (= RGA-Ergänzungsbände 40). Berlin/New York, 231-277.
- Pirling, R., 1964: Ein fränkisches Fürstengrab aus Krefeld-Gellep. *Germania* 42, 188-215.
- Pol, A., 1977: De 7e-eeuwse muntvondst Nietap. *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 62/4, 23-62.
- Pol, A., 1989: Remmerden 1988: een vondst van vroeg-middeleeuwse munten bij Rhenen. *De Beeldenaar* 13, 39-47.
- Pol, A., 2011: A square Madelinus from Katwijk: trial piece or die cleaner? *Studies in Early*

- Medieval Coinage* 2, 183-190.
- Roymans, N., 1990: *Tribal societies in northern Gaul. An anthropological perspective* (= Cingula 12). Amsterdam.
- Schietzel, K., 2014: *Spurensuche Haithabu: Archäologische Spurensuche in der frühmittelalterlichen Ansiedlung Haithabu. Dokumentation und Chronik 1963-2013*. Neumünster/Hamburg.
- Schonk, K., 2012: *De metaalvondsten uit het Merovingische grafveld te Putten. Een inventarisatie van de metaalvondsten afkomstig uit het Rijksmuseum van Oudheden van het Merovingische grafveld te Putten* (Bachelor-scriptie, Universiteit Leiden). Leiden.
- Scull, C., F. Minter & J. Plouviez, 2016: Social and economic complexity in early medieval England: a central place complex of the East Anglian kingdom at Rendlesham, Suffolk. *Antiquity* 90/354, 1594-1612.
- Steuer, H., 1989: Archaeology and history: proposals on the social structure of the Merovingian kingdom. In: K. Randsborg (red.), *The birth of Europe. Archaeology and social development in the first millennium A.D.* Rome, 100-122.
- Theuws, F., 2018: Reversed direction. Re-thinking sceattas in the Netherlands and England. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 46, 27-84.
- Thomas, G., 2018: Mead-halls of the *Oiscingas*: A new Kentish perspective on the Anglo-Saxon great hall complex phenomenon. *Medieval Archaeology* 62/2, 262-303.
- Trier, M., 2002: *Die frühmittelalterliche Besiedlung des unteren und mittleren Lechtales nach archäologischen Quellen* (= Materialhefte zur Bayerische Vorgeschichte A-84). Kallmünz.
- Tulp, C. & N. Meeks, 2000: The Tjitsma (Wijnaldum) die: a 7th century tool for making a cross-hatched pattern on gold foil, or a master template? *Historical Metallurgy* 34/1, 13-24.
- Verkerk, C.L., 1992: Het tolsysteem in het mondingsgebied van Rijn, Maas en Schelde tot de elfde eeuw. In: A. Carmiggelt (red.), *A contribution to Medieval archaeology* (= Rotterdam Papers 7). Rotterdam, 39-49.
- Vin, J.P.A. van der, 1999: Roman coins from Wijnaldum. In: J.C. Besteman, J.M. Bos, D.A. Gerrets, H.A. Heidinga & J. de Koning (red.), *The excavations at Wijnaldum* (= Reports on Frisia in Roman and Medieval times 1). Rotterdam/Brookfield, 185-189.
- Wagner, A. & J. Ypey, 2011: *Das Gräberfeld auf dem Donderberg bei Rhenen. Katalog*. Leiden.
- Waterbolk, H.T., 1979: Siedlungskontinuität im Küstengebiet der Nordsee zwischen Rhein und Elbe. *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 13, 1-21.
- Weiner, A.B., 1992: *Inalienable possessions. The paradox of keeping-while-giving*. Berkeley/Los Angeles/Oxford.
- Wood, I., 1994: *The Merovingian kingdoms, 450-751*. Londen.
- Wood, I., 2021: Franks and Frisians. In: J. Hines & N. IJssennagger-van der Pluijm (red.), *Frisians of the early Middle Ages*. Woodbridge, 203-222.
- Yorke, B., 2005 (1990): *Kings and kingdoms of early Anglo-Saxon England*. Londen/New York.

Bijlage

gouw	vindplaats	object(en)	fig.: nr.	CMM-nr./ PAN-nr.
Kinheim	Alkmaar	1x zilverkleurige tremissis (nationaal/Fra-Fri, pseudo-Madelinustype)		CMM-00572
	Callantsoog, strand	1x tremissis (nationaal/Friezen, variant Dronrijtype), verwijderd oog		CMM-00428
	Casticum-Goudtuinen	1x tremissis (imperiaal, Heraclius te Constantinopel/Istanbul)	9.18: 1	
	Egmond aan de Hoef	1x tremissis (nationaal/Franken: Dorestat/Wijk bij Duurstede-Madelinus)		CMM-00408
	Hargen, omgeving	1x tremissis (nationaal/Franken: Gracinopolis/Grenoble-Domnicus)		CMM-00103
	Heemskerk	1x tremissis (nationaal/Franken)		CMM-15448
	Limmen	1x zilverkleurige tremissis (nationaal/Fra-Fri, pseudo-Madelinustype)	9.18: 12	-
	Schagen of omgeving	1x tremissis (nationaal/Franken: Mogonciaco/Mainz-Garoaldo)	9.18: 7	CMM-05002
		1x tremissis (nationaal/Fra-Fri, pseudo-Madelinustype)		CMM-15479
	Sint Maarten	1x zilverkleurige tremissis (nationaal/Fra-Fri, pseudo-Madelinustype)		CMM-04115
	Velsen	muntschat: 6x solidus, 11x tremissis (1x imperiaal, Justinianus te Constantinopel; overig pseudo-imperiaal, waaronder: 9x Franken (1x te Trier), 2x Visigoten (1x te Nantes) en 1x Ostrogoten). Imperiale solidus: verwijderd oog	9.2	CMM-00266 t/m -00281
Texla	De Waal	1x hanger, gesmolten (in crematievuur?)	9.4: 1	
		2x smeltbrok zilver	9.4: 2-3	
		1x sierbeslag (zilver, versierd met goudblik/-draad)	9.4: 5	
		1x tremissis (nationaal/Franken: Traiecto/Maastricht-Magano)	9.4: 6	CMM-10783
		1x tremissis (nationaal/Franken: Condate/onbekende locatie in ZW-Frankrijk-Derechario)	9.18: 4	
		1x bleke tremissis (nationaal/Fra-Fri, pseudo-Madelinustype)		CMM-05381
		1x bleke tremissis (nationaal/Fra-Fri, pseudo-Madelinustype)		
		1x zilverkleurige tremissis (nationaal/Fra-Fri, pseudo-Madelinustype)		CMM-02769
		1x zilverkleurige tremissis (nationaal/Fra-Fri, pseudo-Madelinustype)		CMM-07044
	De Waal-kerkhof	muntschat(?): 2x solidus (imperiaal, Justinianus I, Constantinopel/Istanbul)		CMM-00460 en -00466
	Den Burg, omgeving	1x tremissis (pseudo-imperiaal, Franken)		CMM-13736
		1x tremissis (nationaal/Franken: Tulbiaco/Zülpich-Chuno)		CMM-00102
	Den Burg-Hoge Berg	1x tremissis (nationaal/Franken: Gaugeaco/Jaujac-Gaudelinus)		CMM-00480

		1x tremissis (nationaal/Fra-Fri, pseudo-Madelinustype)		CMM-00481
	Den Burg-Westerweg	1x gouddruppel	9.9: 3	
		2x tremissis (nationaal/Fra-Fri, pseudo-Madelinustype)	9.9: 1-2	CMM-03005 en -04928
	Driehuizen	1x tremissis (nationaal/Fra-Fri, pseudo-Madelinustype)	9.18: 8	
	Oosterend-Koningsweg	1x solidus (pseudo-imperiaal, Ostrogoten/Rome), met riboog	9.10: 1	CMM-08251
		1x vingerring	9.10: 2	PAN-00062204
	Westergeest	1x tremissis (pseudo-imperiaal, Ostrogoten), met riboog	9.18: 2	CMM-04541
	niet vrijgegeven	1x hanger	9.11	
Wiron	Hippolytushoef, omgeving	1x hanger, gesmolten (in crematievuur?)	9.5	PAN-00082589
		1x vingerring	9.14: 1	PAN-00082595
		1x goudbaartje	9.14: 2	PAN-00082591
		1x bleke tremissis (nationaal/Fra-Fri, pseudo-Madelinustype)		CMM-04688
	Oosterland	1x hanger	9.15: 1	
		1x tremissis (nationaal/Franken: Quentovic/voormalige handelsplaats in NW-Frankrijk-Anglo)	9.18: 6	CMM-15424
		1x bleke tremissis (nationaal/Fra-Fri, pseudo-Madelinustype)		CMM-08240
	Stroe	1x tremissis (pseudo-imperiaal/Franken)	9.18: 3	CMM-07071
		1x iets bleke tremissis (nationaal/Fra-Fri, pseudo-Madelinustype)	9.19: 11	CMM-07078
		1x iets roodkleurige tremissis (nationaal/Fra-Fri, pseudo-Madelinustype)	9.18: 10	CMM-07079
	Vatrop	1x hanger (siersteen ontbreekt)	9.15: 3	
	Westerklief	1x hanger	9.15: 4	PAN-00053271
		1x tremissis (pseudo-imperiaal, Franken)		CMM-04219
	Westerland	1x tremissis (nationaal/Franken: Nargis?-Damflicius)	9.18: 5	CMM-04224
		1x tremissis (nationaal/Fra-Fri, pseudo-Madelinustype)	9.18: 9	CMM-04064
	onbekend	1x hanger	9.15: 2	

bijlage 9.1 Overzicht van de gouden objecten, inclusief munten, die in Kennemerland (*Kinheim*), op Texel (*Texla*), en op Wieringen (*Wiron*) zijn gevonden en uit de 5e-7e eeuw dateren. De muntgegevens zijn gebaseerd op de *Corpus des Monnaies Merovingiennes* (CMM) van A. Pol (Universiteit Leiden). Een deel van de overige vondsten is opgenomen in de database van *Portable Antiquities of the Netherlands* (PAN). (Fra-Fri: Franken of Friezen.)

< vorige pagina

De begraafing van een jonge man, rond 700, op de plek van het huidige Limmen. In zijn graf werden onder meer zeven zilveren muntjes meegegeven (illustratie F. Marschall).

10

Omgang met de doden: van voorouderlijke botten tot heilige relikwieën (2e-10e eeuw)

Johan Nicolay

10.1 Inleiding

In de meeste hoofdstukken van dit boek staan de bewoners van Noord-Holland tijdens hun leven in het eerste millennium centraal. Dit hoofdstuk richt zich op de doden en specifiek op de handelingen die als onderdeel van het ‘grafritueel’ volgden op iemands overlijden.¹ Bij het uitvoeren van dit ritueel was de omgang met een dode van belang voor twee partijen: de familie van de overledene en de personen waarmee deze familie relaties onderhield. Centraal in het ritueel stond de overledene zelf, maar dit betekent niet dat de uitvoering en inrichting van een graf of een andere vorm van bijzetting automatisch een afspiegeling vormden van de status en identiteit van deze persoon tijdens het leven. Juist de omgang met de doden bood nabestaanden de kans om een boodschap over te brengen, over hun eigen positie en over hun relaties met anderen.²

Deze boodschap kon tot uitdrukking komen in verschillende stadia van collectieve of meer persoonlijke rituelen waarin de doden een rol speelden. Tot deze rituelen behoorden *primaire rituelen* direct volgend op de dood, *secundaire rituelen* die gedurende korte of lange tijd met het stadium tussen dood en (her)begraving samenhangen, en *afsluitende rituelen* nadat de dode was begraven.³ Secundaire rituelen waren van groot belang voor het herstel van de samenleving na het wegvallen van de overledene uit het netwerk van sociale of andere relaties, terwijl afsluitende rituelen werden uitgevoerd nadat dergelijke relaties binnen een samenleving een nieuwe balans hadden gevonden. Net als de primaire rituelen waren deze rituelen niet alleen gericht op de dode zelf, maar tevens op de beoogde rol die de overledene als voorouder ten gunste van de nabestaanden kon spelen. Het genoemde netwerk van relaties omvatte hiermee niet alleen de wereld van de levenden, maar dus ook die van de voorouders.

Vanuit archeologisch perspectief zijn vooral de secundaire rituelen van belang: de begraafing van de overledene, als intact lichaam (inhumatie) of als onderdelen van het lichaam, voorafgegaan door verbranding (crematie) of ontvlezing (exarnatie). Soms werd de begraafing gevolgd door afsluitende rituelen die resulteerden in secundaire deposities, op of bij het graf.⁴ Als onderdeel van secundaire rituelen kon een graf ook worden heropend, om botten of andere voorouderlijke objecten te verwijderen voor gebruik in afsluitende rituelen.⁵

De omgang met de doden in Noord-Holland is in eerdere publicaties slechts zijdelings behandeld. Veelal wordt hierbij gewezen op de afwezigheid van reguliere grafvelden uit de Romeinse tijd en voor grote delen van Noord-Holland ook uit de Vroege Middeleeuwen. Dijkstra en De Koning verwoordden dit als volgt: “Het lijkt of de inwoners vasthielden aan het vrijwel onzichtbare grafritueel dat bekend is vanaf de IJzertijd, met geïsoleerde inhumatiegraven en andere, onbekende manieren om afstand te doen van de doden (bijvoorbeeld crematie zonder begraafing, of exhumatie?).”⁶

¹ Van Gennep 1977; zie ook Nieuwhof 2015, 82-86.

² Theuws (2009, 294) maakt een vergelijking met het opstellen van een heiligenleven, als ‘heilige fictie’ met een specifiek doel, en wijst ook voor het grafritueel op de driehoeksrelatie tussen ‘auteur’ (veelal de familie van de overledene), ‘publiek’ (de aanwezigen bij het ritueel) en ‘hoofdpersoon’ (de overledene).

³ Zie bijvoorbeeld Weiner 1988; meer algemeen, zie ook Aarts & Heeren 2011, 19-21; Nieuwhof 2015, 86.

⁴ Voor de archeologische neerslag van secundaire en afsluitende rituelen, zie bijvoorbeeld Aarts & Heeren 2011, 21-51.

⁵ Van Haperen 2010; 2017.

⁶ Dijkstra & De Koning 2017, 65 (vertaling Engelse tekst door auteur; met ‘exhumatie’ wordt hier exarnatie bedoeld). Zie ook Bazelmans et al. 2004, 26-27; De Koning 2012, 21-23.

Dit hoofdstuk is erop gericht de menselijke resten uit Noord-Holland voor het eerst systematisch te presenteren om patronen in het grafritueel te herkennen en in samenhang te kunnen verklaren. In het eerste deel van de tekst worden alle archeologisch bekende menselijke resten uit de 2e-10e eeuw n.Chr. besproken, aangetroffen als (clusters van) graven of als losse botten op of nabij woonerven. Zijdelings komen ook diergraven ter sprake als er een directe relatie met menselijke bijzettingen bestaat.⁷ Ten opzichte van veel andere hoofdstukken is voor een relatief lange onderzoeksperiode gekozen, om chronologische patronen in het grafritueel inzichtelijk te maken en zo de nog te bespreken variatie in dit ritueel gedurende de Vroege Middeleeuwen te kunnen verklaren. Begravingen bij kerken en kapellen, die vanaf de 8e eeuw zijn te dateren, worden selectiever besproken; ze hangen samen met een geleidelijke omslag in omgang met de doden die volgde op de stapsgewijze introductie van het christendom.⁸ In tegenstelling tot veel andere hoofdstukken is ook de Gooi- en Vechtstreek in het zuiden van de provincie bij het onderzoeksgebied gevoegd; dit om een indruk te krijgen van het grafritueel zoals dat ook te verwachten is in het nabijgelegen duingebied van Kennemerland, waar grafvelden uit de Vroege Middeleeuwen nog onbekend zijn.

In het tweede deel van de tekst wordt gekeken naar het grafritueel in drie gebieden waarmee de bewoners van Noord-Holland gezien de uitvoering van hun huizen, aardewerk en metalen voorwerpen relaties onderhielden: 1) het aangrenzende kustgebied van Zuid-Holland, 2) het rivierengebied van Centraal-Nederland en 3) het terpengebied van Friesland en Groningen. Ter afsluiting wordt voor de Romeinse tijd (2e-4e eeuw n.Chr.), de Merovingische periode (5e-7e eeuw) en de Karolingisch-Ottonse periode (8e-10e eeuw) een reconstructie van de omgang met de doden in Noord-Holland gemaakt, waarbij per periode wordt aangegeven met welk van de omliggende gebieden overeenkomsten of juist verschillen bestonden.

10.2 Noord-Holland: variatie in menselijke begravingen

De omgang met de doden in Noord-Holland vertoonde gedurende de 2e tot 10e eeuw n.Chr. een grote variatie, met begravingen binnen grafclusters of grotere, reguliere grafvelden nabij gelijktijdige woonplaatsen, met geïsoleerde begravingen op of nabij woonerven, en met losse menselijke botten die ook op of nabij woonerven zijn gededoneerd. Daarnaast kunnen menselijke resten in een bewust hiervoor gegraven grafkuil zijn geplaatst, maar ook in bestaande kuilen of greppels. Uit een geografisch overzicht van vondstlocaties met menselijke resten blijkt dat deze, met uitzondering van reguliere grafvelden, verspreid over Noord-Holland voorkomen (tabel 10.1; fig. 10.1). In onderstaande tekst worden de menselijke resten uit grafvelden, evenals geïsoleerde graven en los gevonden botten, zoveel mogelijk in chronologische volgorde besproken.

Grafvelden nabij woonplaatsen

In Noord-Holland ontbreken grafvelden die rondom met een sloot of andere omheining waren gemarkeerd en is het aantal gelijktijdige inhumatie- en/of crematiegraven

⁷ Idealiter worden mens- en diergraven altijd in samenhang besproken (zie bijvoorbeeld Lippok 2021), aangezien ze van sterk overeenkomstige rituele handelingen getuigen. Hiervoor was in het kader van dit hoofdstuk echter onvoldoende tijd.

⁸ Voor een gedetailleerde bespreking van deze ontwikkeling, zie Alders, in voorbereiding. De opkomst van het christendom komt in hoofdstuk 13 aan bod.

fig. 10.1 De geografische spreiding van menselijke resten in Noord-Holland, aangetroffen in reguliere begraafplaatsen of kleinere grafclusters, als geïsoleerde inhumaties of crematies, en als losse botten. Gebaseerd op tabel 10.1, waarin de afkortingen van de vindplaatsen zijn toegelicht (tekening J.A.W. Nicolay; ondergrond van het landschap rond 500 n.Chr. naar fig. 2.16).

gouw	vindplaats	depositievorm	grafveld	grafveld bij kapel/ kerk	aantal	globale datering	grafnummer(s)	
Kinhem	Castricum-De Bogaert (C)	inhumatie	+	-	2	2e-3e	graven 1-2	
		inhumatie	-	-	1	3e-4e	graf 3	
	Castricum-Oosterbuurt (C)	inhumatie	+	-	6	3e-4e	S3, 4, 5, 6, 8, 9-I	
		crematie	+	-	1	3e-4e	S9-II	
		inhumatie	-	-	5	2e-4e	S41 (2x), 138, 148, -	
			crematie	-	-	6	2e-4e	S17-I/II, 48, 65, 95
			los	+/-	-	19	2e-4e	1x afkomstig uit S4
			inhumatie	+	-	3	2e-3e	
	Schagen-Regioleplein (S)		inhumatie	-	-	1	2e-3e	
			crematie	-	-	1	2e-3e	
			inhumatie	+	-	3	3e-4e	f150, 321, 322
	Schagen-Muggenburg I (S)		crematie	+	-	1	3e-4e	f345
inhumatie			-	-	1	3e-4e	f77	
los			-	-	1	3e-4e		
Uitgeest-Dorregeest (U)		inhumatie	+	-	6	3e/6e-11e/12e	M4-5 en M6-9	
		inhumatie	-	-	3	4e v.-10e	M1-3	
		los	-	-	2	3e (1x)?		
Beverwijk-Broekpolder (B)		crematie	-	-	4	2e v.-3e		
		botconcentratie	-	-	1	1e-3e		
		los	-	-	17	2e v.-7e		
Schagen-Lagedijk (S)		inhumatie	-	-	1	3e	skelet 202	
		los	-	-	1	3e		
Schagen-Witte Paal III (S)		inhumatie	-	-	1	3e		
		los	-	-	6	3e(-4e)	2x verbrand, mogelijk uit verstoorte crematie	
Limmen-De Krocht (L)		inhumatie	-	-	1	8e		
Limmen-Zuidkerkelaan I (L)		inhumatie	-	-	1	8e-9e		
Bloemendaal-Groot Olmen (Bl)		(inhumatie)	-	-	1	7e-8e		
		los	-	-	2	5e-8e		
Schagen-Waldervaart (S)		los	-	-	>45	8e-10e		
Egmond-Binnen-Adelbertusakker (E)		inhumatie	-	+	1	8e	historisch overgeleverd	
Heiloo-Witte Kerkje (H)		inhumatie	-	+	-	8e-9e		
Schagen-Blokhuizen (S)		inhumatie	-	+	-	8e-10e		
Uitgeest-Kapelheuvel (U)		inhumatie	-	+	-	10e-13e	o.a. M12-13	
Texla	Den Burg-Westerweg (Db)	inhumatie	+	-	>2	6e-7e		
		crematie	+	-	>3	6e-7e	o.a. graven 1-2	
	De Waal-Polderweg (Dw)	(crematie)	(+)	-	>1	6e-7e		
	Den Burg-Beatrixlaan (Db)	inhumatie	-	-	2	2e v.-2e	graven 1-2	
Den Burg-Pontweg (Db)		crematie	-	-	1	7e		
Wiron	Den Oever-Gesterweg (Do)	inhumatie	(+)	-	>9?	7e-8e		
	Hippolytushoef (Hy)	(crematie)	-	-	1	6e-7e		
	Hippolytushoef-Slingerweg (Hy)	(inhumatie)	-	-	1	8e		
	Vatrop-Vatroppeperweg (V)	botconcentratie	-	-	1	7e-10e		

Nifterlake	Hilversum-Liebergerweg (Hi)	inhumatie	+	-	>4	7e-8e
		crematie	+	-	>1	7e-8e
		(inhumatie)	-	-	1	7e-8e
	Hilversum-Erfgooiersstraat (Hi)	crematie	-	-	1	6e
	Hilversum-Hoorneboegse Heide (Hi)	(inhumatie)	-	-	1	6e-7e
	Hilversum-Bosberg (Hi)	(inhumatie)	-	-	1	7e-8e

binnen de momenteel bekende grafvelden beperkt. Daarom is besloten om het begrip 'grafveld' in dit hoofdstuk ruim toe te passen, verwijzend naar clusters van minimaal twee (min of meer) gelijktijdige graven. Hierdoor kunnen ook twee inhumaties uit een greppel in Castricum-De Bogaert en bijvoorbeeld de inhumaties uit grafclusters in Uitgeest-Dorregeest tot de grafvelden gerekend worden, evenals enkele concentraties van vondsten op Texel en in de Gooi- en Vechtstreek die typerend zijn voor (verstoorte) grafvelden.

Castricum-De Bogaert

In één greppel van een reeks parallel gegraven (erf)greppels uit de Romeinse tijd zijn tijdens opgravingen in 2010 twee inhumaties aangetroffen. Op grond van aardewerkvondsten uit deze greppels en uit jongere sporen die de greppels doorsnijden, zijn de graven globaal in de 2e of 3e eeuw n.Chr. te dateren.⁹ Dit sluit goed aan bij de ¹⁴C-datering van één van de skeletten (graf 1): 116-239 n.Chr.¹⁰

Beide skeletten lagen in dezelfde greppel, zonder bijgiften (fig. 10.2).¹¹ Het eerste skelet is van een vrouw van 46-50 jaar oud (graf 1). De overledene lag gestrekt op de rug, met het hoofd naar het noordoosten. De rechterarm was langs het lichaam gestrekt; de verstoorte linkerarm lag mogelijk over het lichaam gebogen.¹² Het tweede skelet is van een man van 38-54 jaar oud (graf 2). Hij lag op zijn linkerzij, met het bovenlichaam naast de benen van de vrouw; de opgetrokken knieën en gebogen linkerarm lagen over haar benen, en de rechterarm lag gestrekt op het eigen lichaam. De overledenen moeten tegelijk in de greppel zijn bijgezet, aangezien geen grafkuil van een primaire of secundaire bijzetting is herkend.

Beide skeletten zijn fysisch-anthropologisch onderzocht.¹³ De vrouw had in haar jeugd (tussen haar tweede en vijfde levensjaar) een periode van ernstige ziekte of voedselschaarste doorgemaakt, zichtbaar aan littekens in het tandglazuur. Ook had ze een hernia-achtige kwetsuur (vijfde lendenwervel), een beenvliesontsteking (rechterkuitbeen) en botafwijkingen door overbelasting (rechterduim) en ouderdom (borstwerfels). De beenderen van de man vertonen tekenen van ouderdom en wellicht overbelasting, vooral herkenbaar als gewrichtsslijtage aan de rug en rechterheup. Verder had hij een aandoening in zijn linkerenkel, en vertoont zijn kaak sporen van een ontsteking.

⁹ Verduin & De Koning 2013, 27.

¹⁰ Recent uitgevoerde datering (lab.nrs. Poz-137136): 1870 ± 30 BP.

¹¹ Verduin & De Koning 2013, 24, fig. 10, 15.

¹² Verduin & De Koning 2013, 24.

¹³ D'Holloosy 2013.

tabel 10.1 (links, vervolg boven)

Overzicht van inhumaties, crematies en losse menselijke resten in Noord-Holland, (ten dele) te dateren tussen de 2e en 10e eeuw. De waarnemingen zijn geordend per kerngewest (gouw), en daarbinnen per depositiewijze en ouderdom. De afkortingen van de vindplaatsen verwijzen naar de locaties in figuur 10.1. (los: los gedeponeerd bot; v.: v.Chr.)

fig. 10.2 Veldfoto's van het dubbelskelet (links) en de losse inhumatie (rechts) in Castricum-De Bogaert (collectie en foto's Huis van Hilde, Castricum).

Castricum-Oosterbuurt

Westelijk van een woonerf met een noord-zuid gericht woonstalhuis is tijdens de opgravingen in 1995-1996 een klein grafveld blootgelegd, bestaande uit een cluster van ten minste zes inhumaties en een crematie (bijlage 10.1).¹⁴ Geen van de graven bevatte typologisch dateerbare bijgiften, zodat de ouderdom van het grafveld alleen uit ¹⁴C-dateringen van twee van de inhumaties is af te leiden (graven S5 en S8).¹⁵ Voor zover dit kon worden vastgesteld, zijn het geslacht, de leeftijd en eventuele pathologische afwijkingen van de overledenen bepaald.¹⁶ Ruim tien jaar later is op basis van isotopenonderzoek voor één overledene vastgesteld in welke regio deze persoon is geboren en overleden; tevens zijn de uitkomsten van beide ¹⁴C-dateringen opnieuw berekend en is een extra individu gedateerd (graf S9).¹⁷ Op basis van de beschikbare ¹⁴C-dateringen zijn de gedateerde individuen slechts globaal in de tijd te plaatsen, tussen 130 en 319 (graf S9) en tussen 135 en 380 n.Chr. (graven S5 en S8).¹⁸ Door een koppeling aan bewoningsfasen is het grafveld scherper te dateren, van de tweede helft van de 3e tot in de eerste helft van de 4e eeuw n.Chr. (fasen IIc-e).¹⁹

¹⁴ Hagers 1999a, 82-86, bijlage 10.

¹⁵ Hagers 1999a, 85.

¹⁶ Cuijpers & Robb 1999.

¹⁷ Kootker & Altena 2010.

¹⁸ Hagers 1999a, 85; voor aanvullende ¹⁴C-dateringen, zie Kootker & Altena 2010, 18, fig. 8, tabel 5. Alle dateringen, hier en hieronder, zijn vermeld voor 2 σ .

¹⁹ Zie hoofdstuk 4. Hagers (1999b, 190, fig. 95) dateert deze fasen van circa 250 tot 325 n.Chr.

Binnen het grafveld waren drie van de doden gestrekt op hun rug in een rechthoekige grafkuil geplaatst: een man van 46-52 jaar, met het hoofd naar het noorden en de linkerarm gebogen over de buik (graf S5), een man van 34-40 jaar oud, met het hoofd naar het zuiden en de handen op het bekken (graf S8) en een vrouw van 57-63 jaar, met het hoofd naar het zuidoosten en de armen schuin gespreid (graf S9) (fig. 10.3 en 10.4). Graf S8 is door een recentere sloot vergraven, waarbij de benen deels zijn verdwenen. Ook graf S9 is verstoord, door een recentere sloot en kuil; de benen ontbreken en delen van het bekken lagen verspreid in de grafkuil.

Twee doden waren in elkaars verlengde in een greppel bijgezet, namelijk een man van 16-20 jaar oud (graf S3) en een individu van 34-40 jaar oud (graf S4) (fig. 10.3 en 10.4). Beide personen lagen gestrekt op de rug, met het hoofd naar het zuiden. Eén van de bijzettingen was verstoord bij de aanleg van de nog te bespreken ringsloot (S17), waardoor alleen het rechterbeen nog in anatomisch verband lag. Ook het andere graf was deels verstoord, aangezien de onderbenen, de linkeronderarm en de wervels van de onderrug ontbreken en de ribben waren verplaatst. Deze verstoring (of bewuste heropening van het graf) is in de Vroege Middeleeuwen te dateren, op basis van aardewerk dat volgens het opgravingsrapport 'ter hoogte van de buikregio' in de greppel is gevonden.²⁰

Een zesde inhumatie (graf S6) werd grotendeels verstoord bij het uitgraven van de ringsloot, zodat niet vastgesteld kan worden of deze persoon met een leeftijd van 27-34 jaar in een grafkuil was bijgezet. Enkele van de losse botten uit de ringsloot kunnen aan dit individu hebben toebehoord (zie onder).

De enige resten van een crematie uit hetzelfde grafveld werden aangetroffen nabij de hals van de overledene in graf S9. De resten, die vermoedelijk uit een verstoord crematiegraf komen, zijn van een kind jonger dan zes jaar. Het oorspronkelijke crematiegraf bevatte de enige bijgiften die uit het grafveld bekend zijn, in de vorm van voedsel (dierlijk bot) en een mantelspeld (type onbekend). Zowel het dierlijk bot als de speld zijn verbrand, een aanwijzing dat ze op de brandstapel waren meegegeven.²¹

Enkele losse menselijke resten uit het westelijke deel van de ringsloot, die door het meest oostelijke deel van het grafveld is gegraven, komen vermoedelijk uit verstoorde inhumatiegraven die ook tot de grafcluster hebben behoord (bijlage 10.1).²² Tot deze resten behoren de onderkaken van twee mannen, respectievelijk 17-25 en 35-45 jaar oud.

Op basis van de losse botten uit de ringsloot is aan te nemen dat minstens twee inhumatiegraven volledig zijn verstoord, wat het totale aantal inhumaties op minimaal acht brengt. Dat slechts één crematiegraf per toeval binnen het grafveld is herkend, vormt een aanwijzing dat het oorspronkelijke aantal crematiegraven aanzienlijk groter kan zijn geweest. Niet alleen zijn de relatief kleine crematiekuilen moeilijker te herkennen dan de inhumatiegraven, ze kunnen ook makkelijker verstoord zijn door hun beperkte diepte – zoals de losse, hieronder te bespreken crematiegraven S48 en S65 tonen.

Onderzoek aan het botmateriaal leverde gegevens op over lichamelijke afwijkingen en voor één individu over de regio van herkomst. Vier skeletten uit het grafveld zijn fysisch-antropologisch onderzocht. Met uitzondering van graf S3 hadden de overleden personen last van verschillende kwalen: een open rug (*spina bifida*), fusie tussen de

²⁰ Hagers 1999a, 84.

²¹ Zie ook Hagers 1999a, 88.

²² Hagers 1999a, 82.

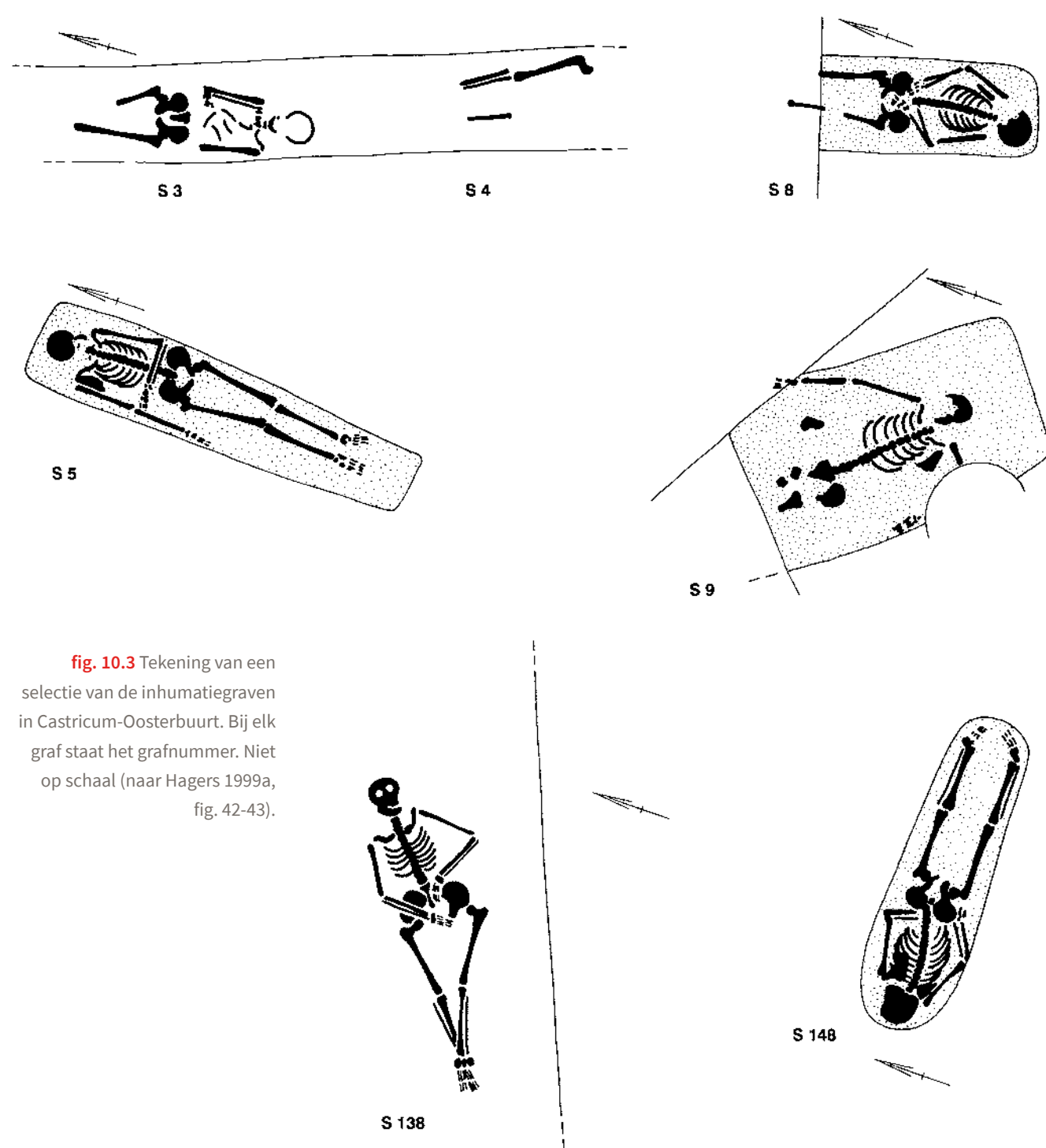

fig. 10.3 Tekening van een selectie van de inhumatiegraven in Castricum-Oosterbuurt. Bij elk graf staat het grafnummer. Niet op schaal (naar Hagers 1999a, fig. 42-43).

fig. 10.4 Veldfoto's van drie inhumatiegraven uit de grafcluster in Castricum-Oosterbuurt, respectievelijk van graf S3 (links), graf S8 (boven) en graf S9 (linksonder) (collectie en foto's Huis van Hilde, Castricum).

vijfde lendenwervel en het heiligbeen (*sacralisatie*), een losse wervelboog bij de vierde lendenwervel (*spondylolysis*) en putjes op de gewrichten van beide beenderen door het loskomen van stukjes kraakbeen (*osteocondritis dissecans*) bij de man uit graf S5, *spondylolysis* bij de man uit graf S8, en *sacralisatie* bij de vrouw uit graf S9. Genetische afwijkingen bij deze drie individuen, in de vorm van *spondylolysis* en *sacralisatie*, kunnen duiden op familieverbanden en zelfs op inteelt. Het laatste kan wijzen op een relatief kleine 'genetische pool' in het gebied rond Castricum, waardoor genetische afwijkingen relatief veel kunnen voorkomen.²³ Isotopenanalyse van botmonsters uit het tandglazuur van de eerste molaar en uit het bovenbeen van de persoon in graf S9 toont aan dat deze vrouw in de regio rond Castricum is geboren en hier ook de laatste jaren van haar leven heeft gewoond.²⁴

²³ Cuijpers & Robb 1999, 159; zie ook Kootker & Altena 2010, 4.

²⁴ Kootker & Altena 2010, 13.

Schagen-Regioplein

Langs een natuurlijke geul, vermoedelijk nabij een woonerf op de andere oever, zijn de menselijke resten van drie individuen uit de 2e-3e eeuw n.Chr. aangetroffen: een op de linkerkant begraven meisje met sterk opgetrokken benen (hoofd naar het noordwesten), de onderbenen van een man die over de benen van dit kind lagen (oriëntatie onbekend), en een gestrekt op de rug begraven man (hoofd naar het noorden).²⁵ De laatste bijzetting was sterk verstoord, zoals ook voor de incomplete inhumatie is aan te nemen; losse beenderen van één skelet of beide skeletten zijn in het aangrenzende deel van de geul aangetroffen. De enige bijgift, uit het graf van het meisje, is een bronzen fibula uit de late 2e of 3e eeuw n.Chr.²⁶

Schagen-Muggenburg I

Aan de westzijde van enkele woonerven die in de jaren '80 van de vorige eeuw tijdens opgravingen te 'Muggenburg I' in Schagen zijn blootgelegd, lagen drie inhumatiegraven; iets noordelijker is een bijzonder crematiegraf blootgelegd dat hier tot dezelfde grafcluster wordt gerekend (bijlage 10.2).²⁷ De woonerven en bijbehorende graven worden rond 300 n.Chr. gedateerd, maar kunnen evengoed uit de tweede helft van de 3e als uit de eerste helft van de 4e eeuw n.Chr. dateren.

De drie inhumatiegraven vormden gescheiden van de nederzettingssporen een duidelijk cluster. Het eerste graf was van een vrouw, 17-24 jaar oud en gelegen op haar rug met het hoofd naar het zuidoosten (graf f150). Haar rechterarm was iets gebogen, met de hand op de rechterheup. Het tweede graf was van een man, 50-56 jaar oud en gelegen op zijn rug met het hoofd naar het westen (graf f321; fig. 10.5). Zijn linkerarm was gebogen, met de hand op de rechterheup. Op de borst van de overledene was de vleugel van een wilde eend gelegd. Ook het derde graf is van een man, 23-25 jaar oud; hij lag op de linkerkant, met opgetrokken knieën en het hoofd naar het westen (graf f322; fig. 10.5). Volgens het opgravingsverslag was deze persoon met zekerheid zonder beide voeten begraven.

Een uitzonderlijke bijzetting bestaat uit zeven potten, die in een rechthoekige kuil elk omgekeerd op een kleine hoeveelheid verbrand menselijk bot waren geplaatst (graf f345; fig. 10.5). De verbrande resten behoren vermoedelijk tot hetzelfde individu, namelijk een volwassen vrouw. Bijgaven bestonden uit een niet te determineren bronzen object waarvan een gesmolten fragment is teruggevonden, evenals een onverbrand voetbot en een onverbrande bovenkaak van een paard. Een interessant gegeven is dat de omgekeerde potten zijn vervaardigd door dezelfde pottenbakster, die wellicht met haar huisraad in dit graf was bijgezet.²⁸ Met uitzondering van pathologische afwijkingen aan het gebit van individu f321, waaronder een abces in de rechteronderkaak, zijn aan het botmateriaal geen tekenen van ouderdom of slijtage waargenomen.²⁹ Opmerkelijk is het gave gebit van individu f322, en gezien zijn leeftijd ook van individu f321. Voor beide individuen kan dit wijzen op een afwijkend dieet.³⁰

²⁵ Diederik 2008.

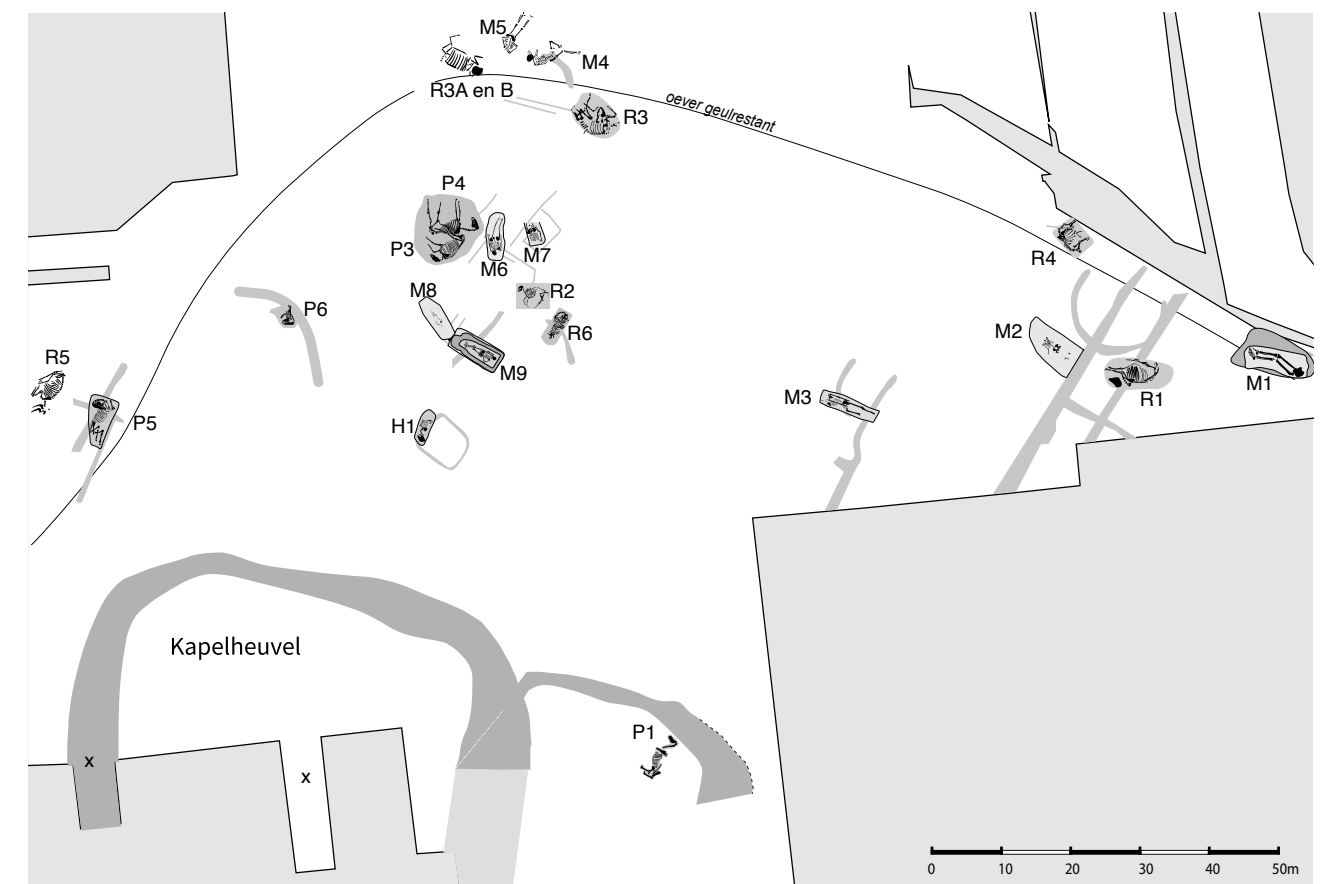
²⁶ Vermoedelijk gaat het om een voetloze fibula met hoge naaldhouder (Heeren & Van der Feijst 2017, type 71), te dateren in de late 2e of 3e eeuw (zie hoofdstuk 8).

²⁷ Therkorn 2004, 23-24, fig. 5, 8.

²⁸ Voor productie door dezelfde pottenbakster, zie Abbink 1999, 244.

²⁹ Maat 2004.

³⁰ Maat 2004, 338 (specifiek voor f321).

Uitgeest-Dorregeest

Noordelijk van de Kapelheuvel bij Dorregeest (zie onder) zijn tijdens opgravingen in 1980-1983 in de binnenbocht van een restgeul negen inhumaties aangetroffen. Zes van de graven vormden onderdeel van twee clusters, samen met enkele dierbegravingen (fig. 10.6; bijlage 10.3).³¹ Op basis van ¹⁴C-dateringen zijn vijf van de graven in de tijd te plaatsen: midden 3e-midden 6e eeuw n.Chr. (graf M5), midden 6e-8e eeuw (graf M9), 7e-midden 9e eeuw (graven M6-7) en late 10e-12e eeuw (graf M8). De jongste graven zijn gelijktijdig met twee nog te bespreken bijzettingen in de Kapelheuvel. Geen van de menselijke begravingen is fysisch-antropologisch onderzocht.

Vier graven (M6-9) vormden de meest duidelijke cluster, direct noordelijk van een woonerf uit de 6e-9e eeuw en binnen het gebogen verloop van een restgeul die het opgravingsterrein aan de noordzijde omsloot.³² De graven M6 (fig. 10.7) en M7 lagen vrijwel parallel aan elkaar, met het hoofd van de overledenen richting het zuiden. Het skelet van graf M7 is slechts deels bewaard gebleven; in dit graf was mogelijk een mes als bijgift geplaatst. Beide graven tonen een ruimtelijke associatie met drie diergraven: een dubbel paardengraf aan de westzijde van graf M6 (graf P3-4; 7e-9e/10e eeuw) en twee rundergraven aan de zuidzijde van graf M7 (graven R2 en R6; (vermoedelijk) 5e-6e eeuw).

³¹ De Koning 2016, 140-236, fig. 6.154: grafclusters 3 en 4. Voor (gelijktijdige) diergraven, zie De Vries 2016 (beschrijving); De Koning 2016, tabel 6.4 (¹⁴C-dateringen).

³² Voor de relatie met het (verlaten) woonerf, zie De Koning 2016, 419-421, fig. 6.303-304.

fig. 10.6 Overzichtstekening van de mens- en diergraven in Uitgeest-Dorregeest. Onder of naast elk graf staat het grafnummer (M: mens, P: paard, R: rund, H: hond, x: losse menselijke schedels; naar De Koning 2016, fig. 6.99).

fig. 10.5 (links) Veldfoto's van twee inhumaties (boven: graf S321, onder: graf S322) en van zeven potten die op de kop over menselijke crematieresten waren geplaatst (graf S345, in twee stadia van blootlegging) in Schagen-Muggenburg I (collectie en foto's Huis van Hilde, Castricum).

Tot dezelfde cluster behoren de graven M8 en M9, aan de zuidzijde van genoemde diergraven en met duidelijk herkenbare grafkuilen (fig. 10.7). Interessant is dat de parallelle graven ten opzichte van elkaar iets geknikt lagen en lijken ‘mee te draaien’ met de zuidrand van een mogelijke grafheuvel waarin ook de meer noordelijke mens- en diergraven kunnen zijn bijgezet; een randgreppel die de aanwezigheid van een grafheuvel kan bevestigen, is echter niet herkend.³³ In de enigszins rechthoekige kuil van graf M8 lagen de restanten van een verstoord skelet nog min of meer op hun oorspronkelijke plaats (fig. 10.8). Uit de positie van de botten is af te leiden dat de overledene vermoedelijk op de rug was begraven, met de armen gestrekt langs het lichaam. Naast spijkers van een grafkist zijn in de grafkuil drie kralen van glaspasta (fig. 10.8), een versierde spinklos (fig. 10.8), een onversierde beslagplaat van een kam van been (fig. 10.8) en een loden beslagplaatje als bijgiften gevonden.³⁴ De kralen en vermoedelijk ook de benen objecten dateren uit de 7e of 8e eeuw en zijn kenmerkend voor de inhumatie van een vrouw. Uit de ‘rommelige’ ligging van de botten is af te leiden dat het graf op een onbekend moment is heropend, hoewel geen secundaire kuil is herkend.

In de rechthoekige kuil van graf M9 lag de overledene op de rug (fig. 10.7 en 10.9). De rechterarm lag gestrekt langs het lichaam, en de linkerarm was gebogen met de hand in de zij; de benen waren licht gebogen, met de voeten naar rechts gedraaid.³⁵ Zowel de vorm van de grafkuil als de donkere buitenrand in de kuilopvulling wijzen op de oorspronkelijke aanwezigheid van een boomkist (fig. 10.8).³⁶ De grafkuil is op een onbekend moment heropend, zoals blijkt uit de secundaire kuil die tot op het botmateriaal reikte. Aan te nemen is dat skeletmateriaal van de oorspronkelijke inhumatie tijdens deze grafopening is verwijderd, waarna het relatief goed geconserveerde, ongestoorde skelet dat tijdens het archeologisch onderzoek werd aangetroffen als secundaire depositie in het graf is geplaatst. De na-bijzetting is op basis van een ¹⁴C-datering in de late 10e-12e eeuw te plaatsen, ten tijde van de al genoemde Kapelheuvel (zie onder).³⁷

Twee graven vormden een tweede cluster, op of nabij een van de woonerven uit de 3e-6e eeuw n.Chr., gelegen langs de binnenbocht van genoemde geul.³⁸ Het gaat om de graven M4 en M5, vermoedelijk van een kind en van een volwassene. De overledene in graf M4 lag op de linkerszij, met het hoofd naar het westen (fig. 10.7 en 10.9). Het rechterbeen was licht gebogen, en het linkerbeen opgetrokken; de rechterarm lag gestrekt over het hoofd, en de linkerarm in sterk gebogen positie over de borst. Het gezicht was gericht op de overledene in graf M5, die gestrekt op de rug met het hoofd naar het zuidwesten lag (fig. 10.7 en 10.9). Beide armen van de persoon in graf M5 waren gebogen, met de handen op de heupen. De schedel en het grootste deel van de voeten ontbreken door latere verstoringen. Ook deze graven tonen een ruimtelijke associatie met diergraven, namelijk van twee runderen (graf R3-R3A; 2e-3e eeuw n.Chr.). Op een van de runderlichamen was een losse runderschedel geplaatst (R3B).

Beide clusters zijn slechts globaal te dateren. De bijzetting van het individu in graf M5 gebeurde ergens in de 3e-6e eeuw n.Chr. De datering van graf M4 is helaas

³³ Voor de suggestie van een grafheuvel, zie De Koning 2016, 235.

³⁴ De Koning 2016, 215-217, fig. 6.131-133.

³⁵ Oorspronkelijk was de overledene mogelijk op de linkerszij geplaatst, aangezien enkele vingerbotjes van de linkerhand onder het linker dijbeen lagen (zie De Koning 2016, 217).

³⁶ Zie De Koning 2016, fig. 6.134 (de donkere grafvulling is verticaal aan de buitenzijde en halfrond van onderen).

³⁷ De Koning 2016, 215.

³⁸ Voor de relatie met enkele woonerven die elkaar in de tijd opvolgden, zie De Koning 2016, 419-421, fig. 6.302-303.

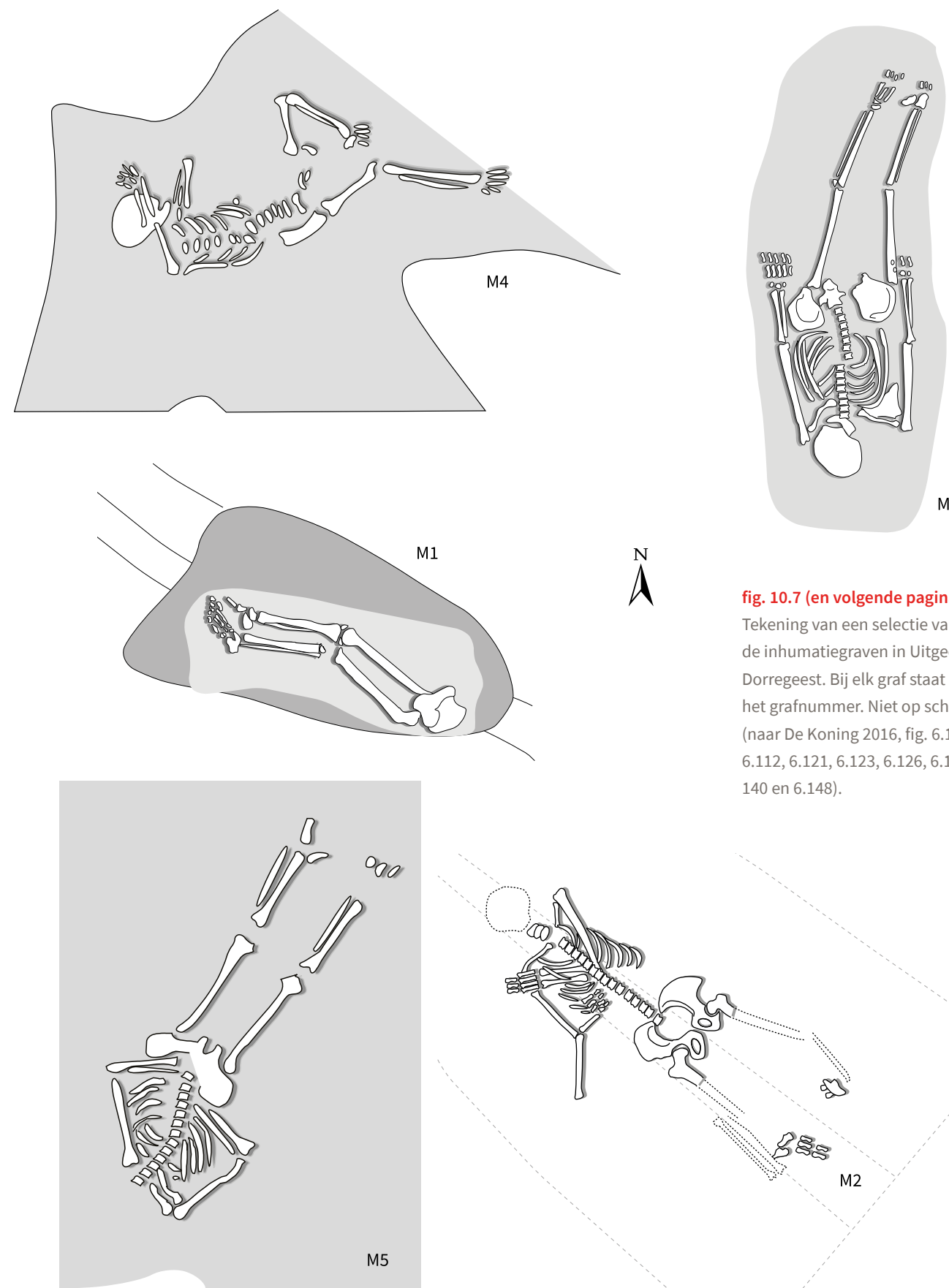
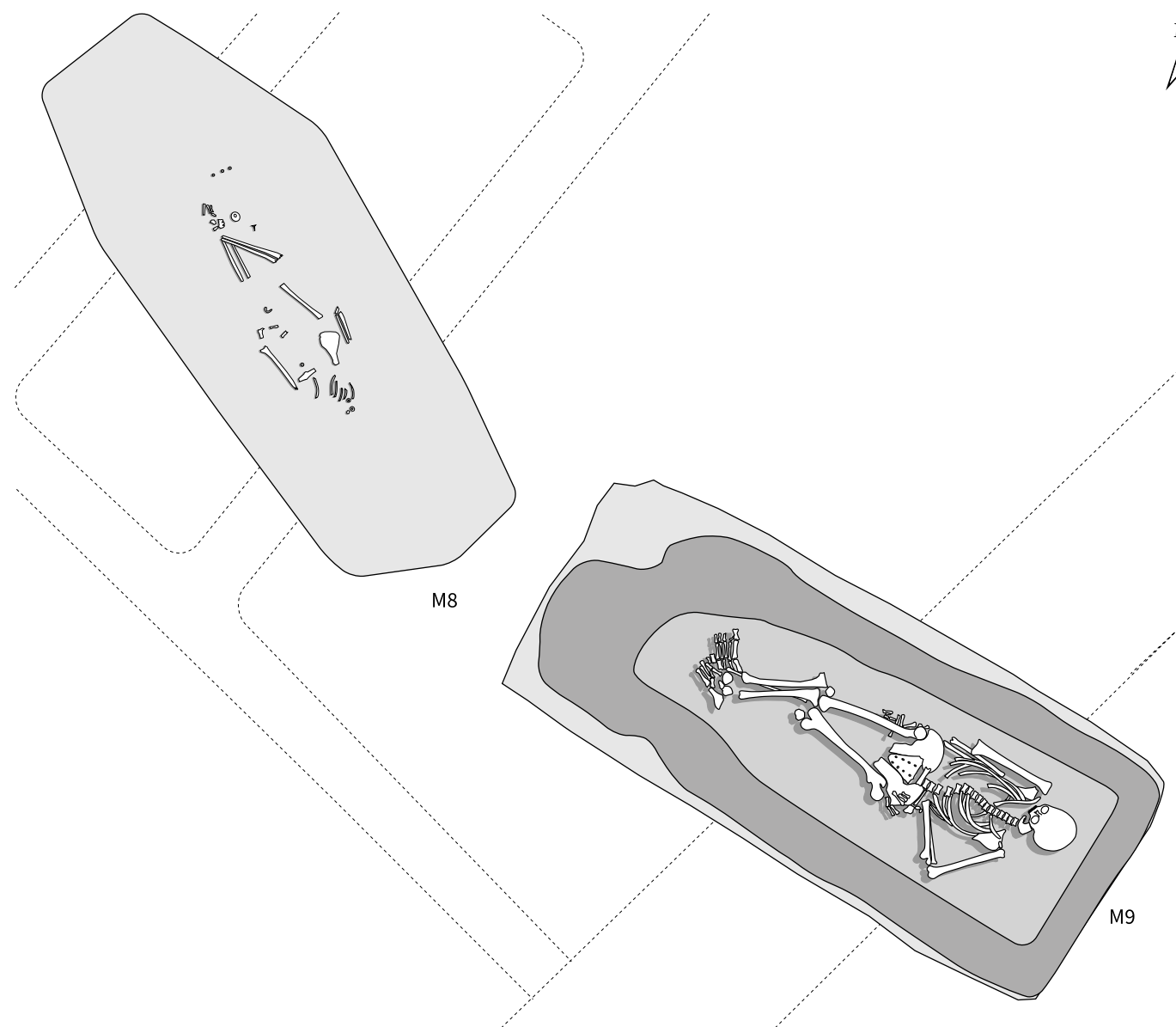

fig. 10.7 (en volgende pagina)

Tekening van een selectie van de inhumatiegraven in Uitgeest-Dorreegeest. Bij elk graf staat het grafnummer. Niet op schaal (naar De Koning 2016, fig. 6.101, 6.112, 6.121, 6.123, 6.126, 6.139-140 en 6.148).

vervolg fig. 10.7

onbekend, maar dit graf kan gezien de ligging nabij graf M5 uit dezelfde periode dateren. Op zijn vroegst in de tweede helft van de 6e eeuw en uiterlijk in de 8e eeuw volgt de bijzetting van het individu in graf M9, als onderdeel van de tweede, meer prominente cluster; de kralen uit het naastgelegen, geruimde graf M8 dateren de primaire bijzetting in de 7e-8e eeuw. Mogelijk gelijktijdig zijn de graven M6 en M7, die ook uit de eerste helft van de 9e eeuw kunnen dateren. De graven M8 en M9 zijn op een later moment heropend. Hoewel niet is uit te sluiten dat dit bij graf M9 al in de Vroege Middeleeuwen gebeurde, wijst de ¹⁴C-datering van het skelet in graf M8 op een later moment (late 10e-12e eeuw), toen zuidelijk van de grafcluster al een kapel was gebouwd (zie onder). Uit deze datering blijkt dat beide graven na enkele honderden jaren nog zichtbaar moeten zijn geweest, wellicht in de vorm van de veronderstelde grafheuvel, al dan niet met grafmarkering.³⁹

³⁹ De Koning (2016, 219) ziet de graven als behorend tot een man en vrouw, bewust vlak naast elkaar bijgezet in zogenaamde 'stichtersgraven'.

Den Burg-Westerweg

Westelijk van Den Burg (Texel), nabij de splitsing van de Westerweg en de Akenbuurt, zijn sinds de jaren '50 van de vorige eeuw op verschillende momenten vondsten en waarnemingen gedaan die samenhangen met een grafveld uit de Merovingische periode (6e-7e eeuw). Van het grafveld zijn slechts korte meldingen gepubliceerd en een volledig overzicht van de vondsten ontbreekt.⁴⁰ Ten zuidwesten van het grafveld, ter plekke van een verhoging in het landschap met de naam 'Terp', zijn al eerder aardewerkscherven verzameld die deels uit dezelfde periode dateren en toebehoren aan een nederzetting waarvan de bewoners wellicht in het grafveld zijn bijgezet.⁴¹

De eerste vondsten van het grafveld zijn gedaan in 1958, bij het graven van een kabelsleuf langs de Westerweg. Een dubbelconisch, gedraaid en aan de buitenzijde gepolijst potje met horizontale groefversiering op de schouder bevatte as en crematieresten (graf 1).⁴² Vlakbij werden scherven gevonden van een tweede pot (niet bewaard), evenals de scherf van een gedraaide pot met radstempelversiering.⁴³ Beide potten kunnen als urn zijn gebruikt, of als bijgift in een inhumatie- of crematiegraf zijn meegegeven.

Na het graven van een sloot op deze locatie volgde gedurende 1966-1968 een groter aantal vondsten, die de aanwezigheid van het grafveld bevestigen: vier kralen van glaspasta (in ieder geval eenmaal secundair verhit), een door hitte kromgetrokken glasfragment dat met twee glasraden is versierd, een deels door hitte vervormd fragment van een vermoedelijke slurfbeker, twee smeltbrokken van ander glazen vaatwerk, fragmenten van zes ruwwandige potten in verschillende formaten en uitvoeringen, en een intacte ijzeren lanspunt (fig. 10.10).⁴⁴ De lanspunt heeft een smal-ovaal blad en een lange, holle schacht, met een V-vormige opening. Eén van de dubbelconische potten, die voor de helft bewaard is gebleven, bevatte crematieresten, waaronder herkenbare skeletdelen, en niet gedetermineerde resten van twee ijzeren voorwerpen (graf 2). De andere potten zijn wellicht ook als urn gebruikt, terwijl de overige vondsten evengoed in een inhumatie- als in een crematiegraf kunnen zijn meegegeven. In grafvelden uit de Merovingische periode worden lanspunten en kralen echter vooral in inhumatiegraven gevonden, respectievelijk van mannen en vrouwen. Samen met de vervormde stukken glas wijzen ze op een gecombineerd inhumatie- en crematieritueel.

Tijdens het zeven van grond, afkomstig uit een dam in de sloot, werden ook losse crematieresten gevonden. Volgens de vinder waren in het sloottalud sporen zichtbaar van verbrande leem en van houtskoollagen, met eronder enkele kuilen. Nadere informatie over deze kuilen ontbreekt.

Nadat de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) van de vondsten op de hoogte was gebracht, volgde in 1967 een beperkte opgraving die alleen enkele glasscherven uit de stort opleverde en ongepubliceerd is gebleven.⁴⁵ Volgens de ontdekker van de vondsten uit 1966-1968 waren in het opgravingsvlak 'enkele donkere vlekken met veel houtskool' zichtbaar. Tijdens een verkenning door de ROB, in het jaar erop, werden in de slootwanden 'duidelijke ingravingen waargenomen, verder houtskool'.

⁴⁰ Zie Van Tent & Woltering 1973, cat.nr. 22 (gepubliceerd als 'Den Burg-Akenbuurtsweg'), met referenties. Zie verder het dankwoord.

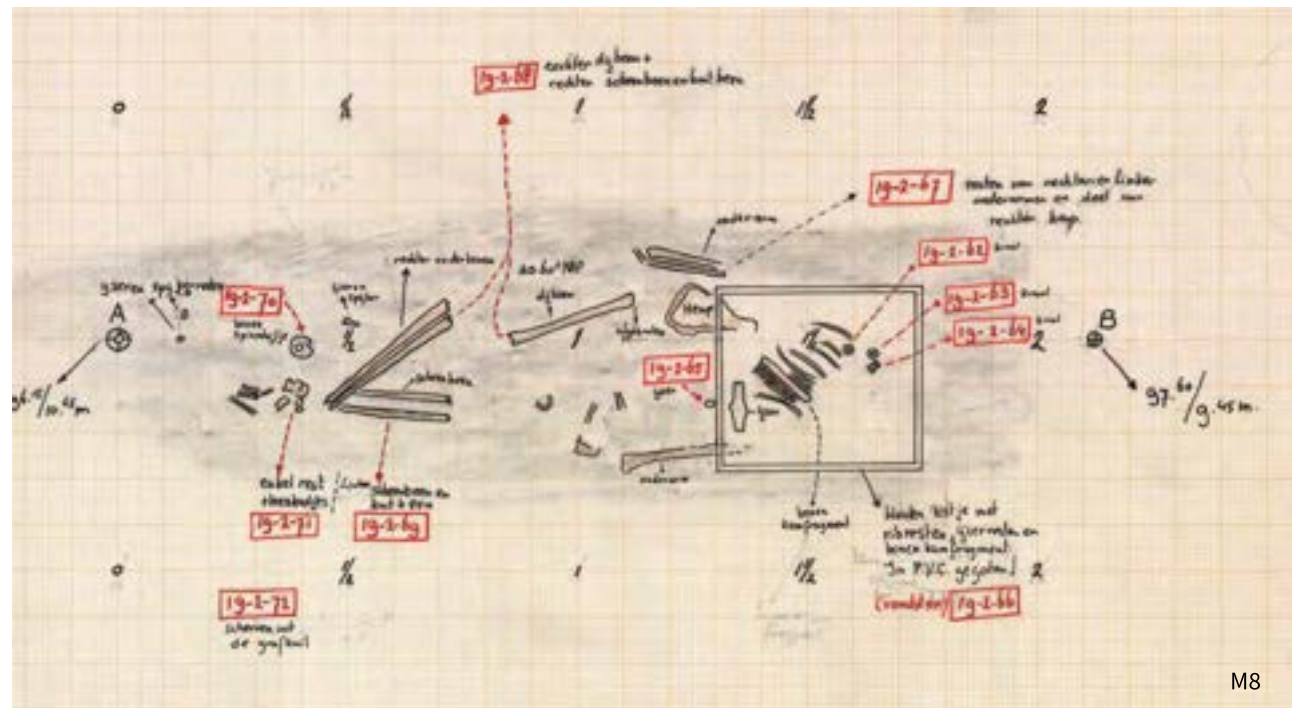
⁴¹ De scherven, met tekeningen, zijn gepubliceerd door Van de Heide (1958); zie ook Van Tent & Woltering 1973, cat.nr. 23 ('Den Burg-Kikkert's Terp').

⁴² Gerrits & Conijn 1966, 97-98 (nr. 1), fig. 10.

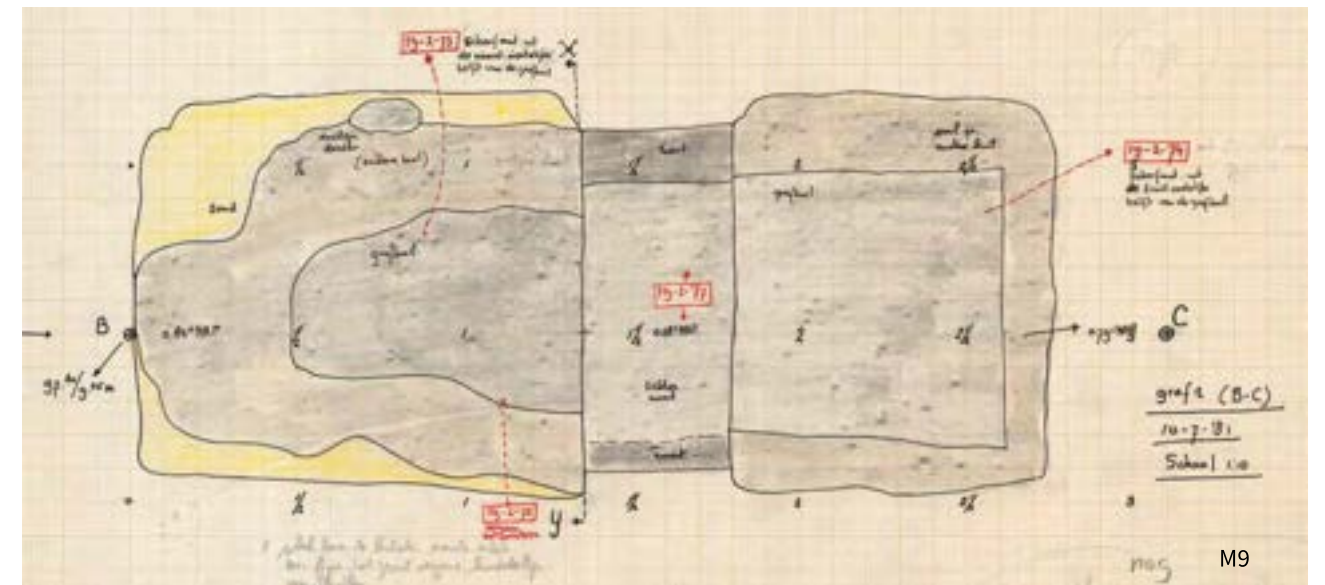
⁴³ Gerrits & Conijn 1966, 99 (nr. 3), fig. 9.

⁴⁴ Gerrits & Conijn 1966, 98-100 (nrs. 2, 4-7, A-B).

⁴⁵ De opgraving is uitgevoerd door A. de Haan, de verkenning door W.J. van Tent en W.A. van Es. De opgraving, op 20-3-1967, wordt vermeld in de inventarislijst van Van Tent (zie noot 40).

M8

M9

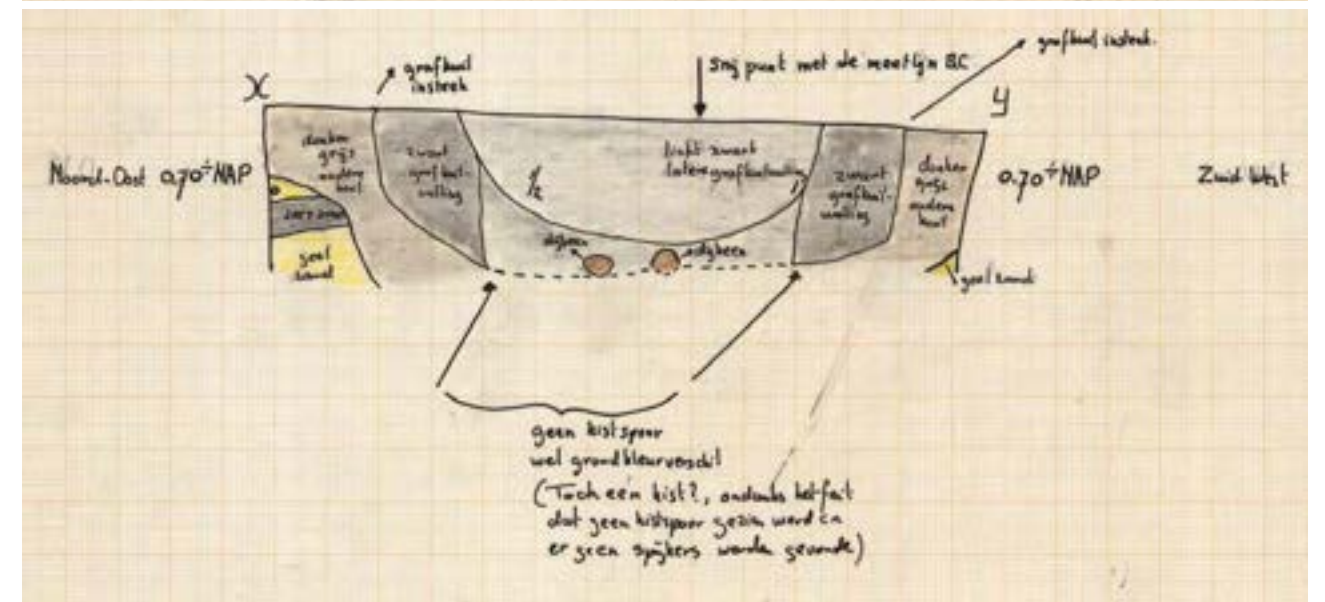

fig. 10.8 (links en rechts)

Originele veldtekening van twee inhumatiegraven in Uitgeest-Dorregeest: graf M8 (boven) en graf M9 (rechts). Onder beide tekeningen staan de kralen en benen objecten uit graf M8.

Afmeting vierkante blokjes in originele tekeningen 1 x 1 cm. De kralen zijn niet op schaal (naar De Koning 2016, fig. 6.130-132 en 6.134; collectie Huis van Hilde, Castricum, en foto's J. de Koning, Hollandia).

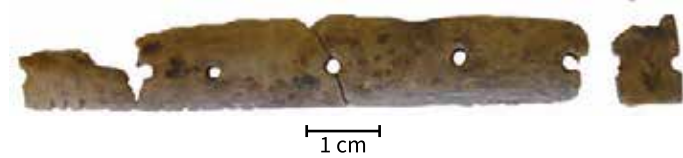
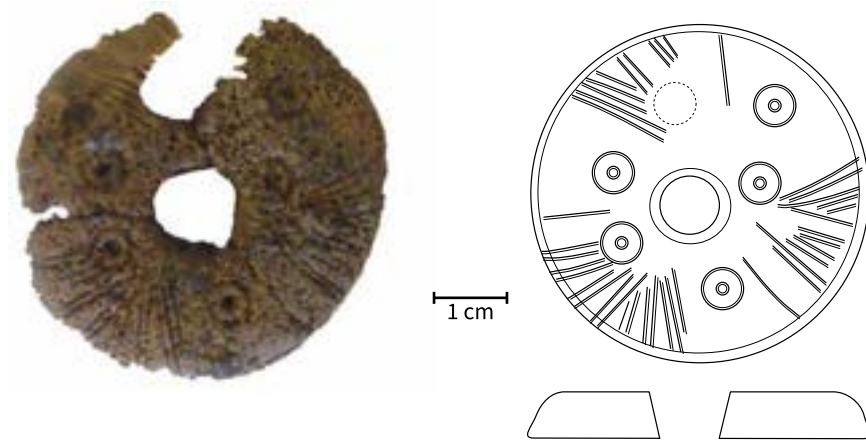

fig. 10.9 Veldfoto's van enkele inhumatiegraven in Uitgeest-Dorregeest: graf M4 (links), graf M5 (midden) en graf M9 (rechts) (collectie en foto's Huis van Hilde, Castricum).

koolresten en fragm. van gecalcineerde botten', en werd een scherv van tamelijk glad draaischijfardewerk met horizontale groefversiering opgeraapt.

Verdere vondsten zijn verzameld in 1975, na het graven van een sleuf voor een gasleiding in de noordelijke berm van de Westerweg, precies tegenover de locatie van het grafveld: een wandfragment van draaischijfardewerk, twee wandfragmenten van handgevormd aardewerk, een fragment glas en twee als slak aangeduide objecten die ook uit gecorrodeerd ijzer kunnen hebben bestaan. In de sleuf waren volgens de vinder geen grondsporen zichtbaar.

Tot slot zijn in 2002, tijdens het graven van een leidingsleuf of sloot, losse vondsten uit de vrijgekomen grond verzameld, deels ter plekke van het grafveld: scherven van draaischijfardewerk, zes fragmenten glas (eenmaal deels gesmolten), fragmenten van gecalcineerd bot en twee stukjes houtskool.⁴⁶

Het is lastig om een reconstructie van het oorspronkelijke aantal graven te maken. Naast twee zekere crematiegraven met urn gaat het vermoedelijk om een derde crematiegraf (met door hitte vervormde glasfragmenten) en om minstens twee inhumatiegraven (met lans en halssnoer).

De Waal-Polderweg

Met een metaaldetector zijn op een akker nabij De Waal (Texel) sinds 2006 drie door hitte vervormde objecten gevonden, vermoedelijk afkomstig uit aangeploegde crematiegraven: een gouden hanger, twee smeltbrokken van zilver (vermoedelijk restanten van mantelspelden of andere sieraden) en een paarsblauwe, secundair verhitte kraal (zie fig. 9.4).⁴⁷ Andere vondsten van dezelfde locatie zijn een kleinere, tweede kraal van blauwe glaspasta en een gouden tremmissis (zie fig. 9.4). De metalen voorwerpen met

⁴⁶ Persoonlijke informatie P.J. Woltering (Amersfoort), die de vondsten in zijn bezit heeft.

⁴⁷ Zie ook hoofdstuk 9, waarin de metalen objecten, inclusief hun datering, in meer detail worden besproken.

smeltsporen dateren uit de 6e en eerste helft van de 7e eeuw, en kunnen in één of meer crematiegraven zijn meegegeven. Of ook de andere objecten uit graven komen, is onzeker; ze kunnen evengoed met een naast het grafveld gelegen nederzetting samenhangen.

Hilversum-Liebergerweg

Tijdens graafwerkzaamheden bij de bouw van een fabriek aan de Liebergerweg bij Hilversum kwamen in de jaren 1918-1922 resten van een grafveld aan het licht, waarvan de bijgiften deels door een geïnteresseerde werden verzameld en van de grondwerkers werden opgekocht.⁴⁸ De volgende objecten zijn bewaard gebleven: twee ruwwandige potten van gedraaid aardewerk, een belvormige beker van doorschijnend, blauwgroen glas, een deel van het ijzeren blad van een tweesnijdend zwaard met pareerstang (spatha), fragmenten van twee ijzeren eensnijdende zwaarden (langsaxen), twee ijzeren

⁴⁸ Bakker & Ypey 1964; zie ook Van Mensch 1993, 105-106; Cruysheer & Van der Tuuk 2015, 9-10.

fig. 10.10 Selectie van de los verzamelde grafgiften uit het grafveld Den Burg-Westerweg (Texel): twee potten van ruwwandig aardewerk (1-2), een secundair verhitte kraal van glaspasta (3), twee deels door hitte vervormde fragmenten van glazen vaatwerk (4-5; 4 is vermoedelijk een sierelement van een slurfbeker) en een ijzeren speerpunt (6). Niet op schaal (collectie en foto's Huis van Hilde, Castricum).

lanspunten, een bronzen armring, een bronzen speld of naald, een spinschijf van rood aardewerk en in totaal veertig kralen van doorschijnend glas en glasplasta (fig. 10.11). Het zwaardblad en het blad van een van de lanspunten vertonen een zogenaamde visgraat-damascering. Twee van de kralen zijn aangetast door hitte, een aanwijzing dat ze in een crematievuur zijn vervormd. Alleen van zeven van de kralen wordt gezegd dat ze uit hetzelfde graf komen.

De enige crematieresten die bewaard zijn gebleven (vier botfragmenten) bevinden zich in een van de twee ruwwandige potten, maar het is onzeker of ze oorspronkelijk in deze pot waren begraven. Volgens de grondwerkers zijn ter plekke van het grafveld ook skeletresten gevonden, waaronder een compleet geraamte. De meeste resten vielen echter uiteen en zijn niet bewaard gebleven. Aan weerszijden van een beter geconserveerde, maar verdwenen schedel werd een bronzen ringetje gevonden dat mogelijk in het oor was gedragen. Op basis van de datering van de kralen (midden 6e-midden 7e eeuw), de ruwwandige potten (7e eeuw), de glazen beker (late 7e-8e eeuw) en de wapens (8e eeuw) is het grafveld globaal in de 7e-8e eeuw te dateren.⁴⁹

In de wanden van de bouwputten zijn volgens één van de grondwerkers rechthoekige en een halve meter diepe verkleuringen in het natuurlijke, gele zand waargenomen, die als grafkuilen voor inhumaties zijn te interpreteren.⁵⁰ De oriëntatie van deze graven is onbekend. Een kleine opgraving door de ROB op het terrein direct westelijk van het grafveld, op verzoek van de verzamelaar van de grafvondsten, leverde niets op.

Een merkwaardige vondst uit 1930, aangetroffen bij grondwerk wegens uitbreiding van de fabriek, is een steengoed kruik die samen met 'lijken-as', een zwaard, drie kralen, een deel van een varkenskaak en een onbewerkt stuk vuursteen in dezelfde grafkuil gevonden zou zijn.⁵¹ Het zwaard en één van de kralen zijn niet bewaard gebleven; een tweede kraal blijkt een cilindervormig fossiel te zijn. Gezien de datering van de kruik als vermeende urn (circa 1350-1425), evenals het samen voorkomen van bijgiffen die kenmerkend zijn voor mannengraven (vermoedelijke spatha of langsax, 7e-8e eeuw) én voor vrouwengraven (dubbele ringvormige kraal van glaspasta, 6e-7e eeuw), moet het hier gaan om los gevonden objecten die na het moment van ontdekking zijn samengevoegd. De vondsten van een zwaard en de kralen sluiten goed aan bij de eerdere vondsten, zodat alleen deze objecten met zekerheid als bijgiffen uit verstoorde graven zijn te beschouwen.

Als laatste vondst kwam in 1964, bij het aanleggen van een nieuwe fundering, ter plekke van het grafveld een zwaardblad met pareerstang en een deel van de greep aan het licht.⁵² Het zwaard dateert uit de (late) 8e eeuw.

Uit de beschikbare gegevens blijkt dat de overledenen zowel in inhumatie- als in crematiegraven waren bijgezet. Kenmerkend voor ten minste twee inhumatiegraven van mannen zijn de zwaarden en lanspunten, terwijl de bronzen sieraden en de kralen vermoedelijk uit twee of meer inhumatiegraven van vrouwen komen. Ten minste één crematiegraf is vertegenwoordigd in de vorm van crematieresten en kralen met smeltsporen, terwijl de gedraaide en handgevormde potten zowel in inhumatie- als crematiegraven kunnen zijn meegegeven.

49 Datering kralen door M.B. Langbroek (Universiteit Leiden).

50 Bakker & Ypey 1964, 44.

51 Cruysheer 2013.

52 Ypey & Bakker 1968.

fig. 10.11 Selectie van de los verzamelde grafgiften uit het grafveld Hilversum-Liebergerweg: twee potten van ruwwandig aardewerk, een samengesteld snoer van kralen van glaspasta uit verschillende graven (3), een glazen beker (4), een deel van een ijzeren spatha (5) en een ijzeren speerpunt (6). Niet op schaal (collectie en foto's Huis van Hilde, Castricum).

Den Oever-Gesterweg

Uit berichten in de *Wieringer Courant* blijkt dat tijdens de aanleg van genieloodsen in 1937 in Den Oever botresten van mogelijk negen personen zijn gevonden, evenals zwaarden (eenmaal met gevest) en munten.⁵³ De vondsten zijn verloren gegaan en een verkennend onderzoek in 2014 leverde geen nieuwe vondsten op.⁵⁴ Wel werd enkele weken na dit onderzoek op de plek van het vermeende grafveld de kop van een menselijk dijbeen gevonden. Een ¹⁴C-datering plaatst dit bot tussen 662 en 774.⁵⁵ In combinatie met de eerder gemelde vondsten wijst dit inderdaad op de aanwezigheid van een (verstoord) grafveld, vermoedelijk uit de 7e en 8e eeuw.

Geïsoleerde graven

Zowel op als nabij woonerven werden personen ook 'los' begraven. Alleen als de directe omgeving van deze graven is onderzocht, kan met zekerheid worden vastgesteld dat het om een geïsoleerd graf gaat. In de andere gevallen kan het graf evengoed onderdeel van een nog onbekend grafveld zijn. Hieronder worden in chronologische volgorde de enige locatie met losse inhumaties én crematies, de losse inhumaties en de losse crematies besproken. Tot slot zijn er enkele metaalvondsten die uit losse graven kunnen komen, maar ook met een nog onbekend grafveld kunnen samenhangen.

Beverwijk-Broekpolder: crematies

Tussen 1998 en 2000 zijn ten noordoosten van Beverwijk omvangrijke opgravingen uitgevoerd. Verspreid tussen erfgreppels en kuilen van woonerven uit de Late IJzertijd en Romeinse tijd zijn drie kuilen en een 'vertrappingslaag' blootgelegd die crematieresten bevatten (bijlage 10.4).⁵⁶ Een van de kuilen bevatte de resten van een volwassene en een (ongeboren) baby (graf 31-1131). De enige ¹⁴C-datering, van houtskool uit crematieresten van een jongvolwassen individu, plaatst dit graf tussen 1 en 220 n.Chr. (graf 31-1116).

Den Burg-Beatrixlaan: inhumaties

Binnen het omvangrijke opgravingsterrein westelijk van het huidige Den Burg (Texel) zijn de sporen van twee inhumaties gevonden, waarvan de skeletten alleen als lijksilhouetten bewaard waren gebleven.⁵⁷ Naast een inhumatie uit de Late IJzertijd of Vroeg-Romeinse tijd (graf 1) gaat het om een jongere bijzetting in de westelijke rand van een grafheuvel uit de Bronstijd (graf 2; fig. 10.12). In een smalle, rechthoekige kuil lag de overledene op de rechterzij, met iets opgetrokken knieën, de armen vermoedelijk gebogen voor het lichaam en het hoofd naar het zuidoosten. Rondom de grafheuvel zijn in de eerste helft van de 2e eeuw n.Chr. een vierkante en een ronde greppel gegraven, waarna de grafheuvel in de late 3e of vroege 4e eeuw n.Chr. binnen de omgreppeling van een omvangrijk woonerf werd opgenomen.⁵⁸ Het graf lag min of meer parallel aan de westzijde van de vierkante greppel en wordt op basis daarvan ook in de 2e eeuw n.Chr. gedateerd.

53 *Wieringer Courant* van 18 december 1937 en 20 januari 1938.

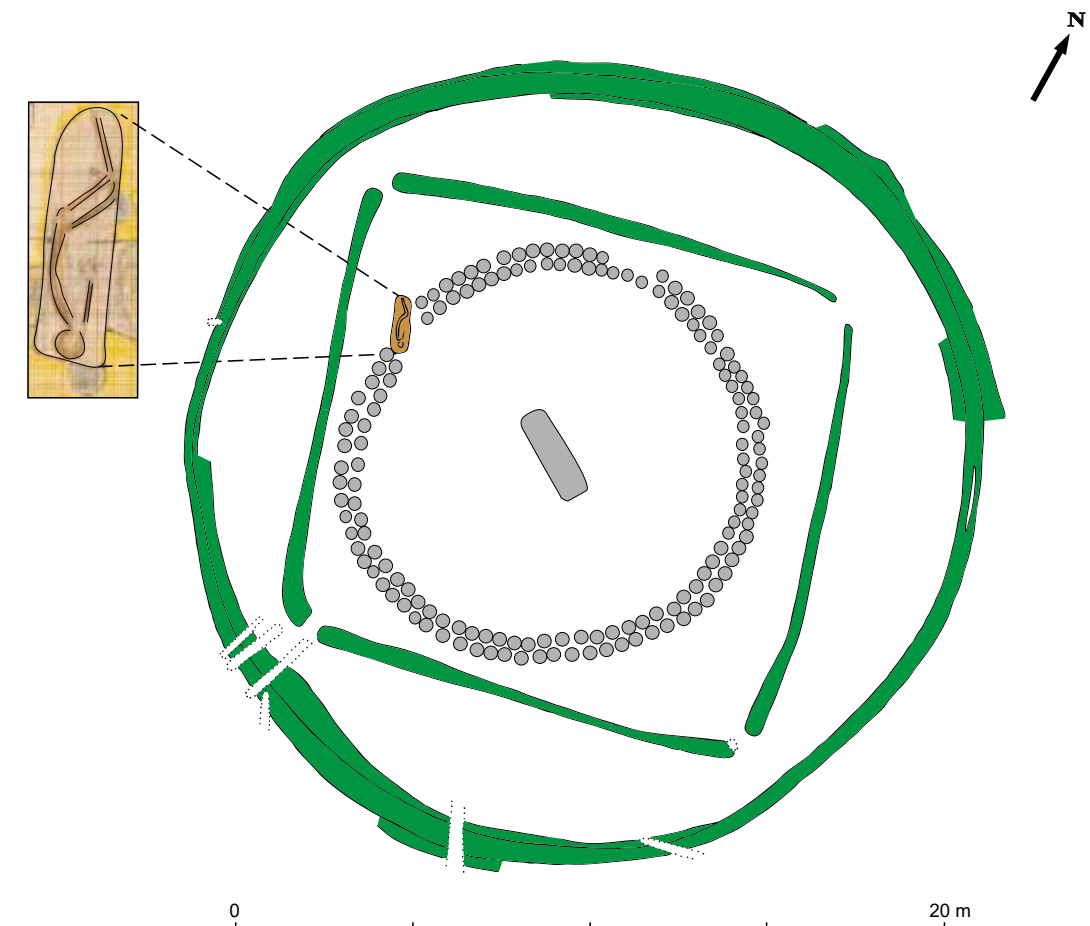
54 De Koning 2015a.

55 De Koning 2015a.

56 Therkorn et al. 2009, 60, bijlage 4. Uit de documentatie wordt de exacte relatie tussen begravingen en woonerven helaas niet duidelijk; Therkorn et al. (2009, 179) concluderen in de ogen van de auteur onterecht dat de crematies op akker- en grasland waren bijgezet.

57 Woltering 2017, 107-112.

58 Woltering 2017, fig. 2.11 (woonerf VIII, met fasering erf en bijbehorende dateringen).

Castricum-Oosterbuurt: inhumaties en crematies

In Castricum-Oosterbuurt zijn buiten het al besproken grafveld een kuil met de inhumatieresten van twee baby's, twee inhumaties van volwassen personen, een niet gedocumenteerde inhumatie en in totaal zes (verstoorde) crematies aangetroffen (bijlage 10.1).⁵⁹ Van twee inhumaties is een ¹⁴C-datering beschikbaar: 128-313 (graf S138) en 240-383 n.Chr. (graf S148).

De langgerekte kuil met babyskeletten bevond zich ongeveer 20 meter ten noordoosten van het grafveld. Van de bijzettingen resteerden delen van de rechterzijde van het ene skelet (graf S41-I) en delen van de linkerzijde van het andere skelet (graf S41-II). De skeletten lagen tussen nederzettingsafval, in het oostelijke uiteinde van een oudere kuil die voor de bijzetting gedeeltelijk is heropend. De kuil heeft eenzelfde ouderdom als de ringsloot die één van de graven in het grafveld doorsneed en dateert uit nederzettingfase III (tweede helft 4e eeuw n.Chr.).⁶⁰

Van de volwassen personen was een vrouw van 54-60 jaar oud (graf S138) begraven in een sloot die de oostelijke begrenzing vormde van het centrale woonerf uit bewoningsfasen IIa-b (tweede en derde kwart 3e eeuw n.Chr.).⁶¹ De vrouw lag gestrekt op haar rug, met het hoofd naar het noordoosten; de armen waren gebogen met beide

fig. 10.12 Sporen van een dubbele palenrij en een centrale inhumatiekuil van een grafheuvel uit de Bronstijd (grijs), opgegraven te Den Burg-Beatrixlaan (Texel). Rondom de heuvel zijn in de 2e eeuw een vierkante en een ronde greppel gegraven (groen); vermoedelijk rond dezelfde tijd is tussen de paalsporen van de dubbele palenrij een tweede inhumatie bijgezet (bruin) (naar Woltering 2017, fig. 2.40).

59 Hagers 1999a, 85 (S41), 86-87 (S138 en S148), 87 (niet gedocumenteerd graf).

60 Zie hoofdstuk 4. Hagers (1999a, 85, fig. 95) dateert de kuil in fase II-d-e (late 3e-vroege 4e eeuw).

61 Hagers 1999a, 86-87.

fig. 10.13 (rechts) Veldfoto's van twee losse inhumaties in Castricum-Oosterbuurt: graf S138 (boven) en graf S148 (het graf van Hilde; onder) (collectie en foto's Huis van Hilde, Castricum).

handen op het bekken, en de linkervoet lag op de rechervoet (fig. 10.13). Uit de positie in de greppelvulling blijkt dat de vrouw in een laat stadium van opvulling was bijgezet, tussen nederzettingsafval.

De andere volwassen persoon was ook een vrouw, 24-30 jaar oud en tegenwoordig Hilde genoemd (graf S148). Ze was begraven in een ovale grafkuil op het oostelijke erf, vermoedelijk ten tijde van het dempen van de erfsloten uit fase IIIb (midden 4e eeuw n.Chr.).⁶² De vrouw was op haar buik begraven, met het hoofd naar het oosten en de handen onder het bekken (fig. 10.13). Om haar hals droeg ze een ketting met kralen van glaspasta. De meeste kralen zijn transparant en gevuld met goudfolie (fig. 10.14). Op basis van deze kralen is de ketting vermoedelijk te dateren in de 4e of 5e eeuw n.Chr.⁶³

Een laatste inhumatie kwam tijdens het bouwrijp maken van het terrein westelijk van het opgravingsareaal aan snee. Dit graf is door de uitvoerder geruimd zonder te zijn gedocumenteerd.

Een onregelmatig gevormde en ondiepe kuil, gegraven in de vulling van een van de sloten die de woonerven uit fasen IIa-b begrensde, bevatte crematieresten van een volwassen persoon van 34-40 jaar oud (graf S48).⁶⁴ Naast menselijke resten was ook verbrand dierlijk bot aanwezig, waaronder het fragment van waarschijnlijk een varkensrib. De kuil was verstoord door een recentere sloot, wat het beperkte gewicht van de crematieresten kan verklaren (36 gram).

Van vijf andere, verstoorde crematies zijn verspreid over het opgravingssterrein alleen restanten met een gewicht van 1 tot 12 gram gevonden.⁶⁵ Het gaat om de verbrande resten van twee personen die op de bodem van de ringsloot uit bewoningsfase III zijn gevonden (S17-I: minstens 15 jaar oud, en S17-II: 34-47 jaar oud), om een verbrand fragment van een onderarm uit een vage vlek in een van de noordelijke erfsloten uit bewoningsfase IIa-b (S65), en om een verbrand fragment van een bovenarm uit de wandgreppel van een huis uit bewoningsfase IIe (S95; eerste helft 4e eeuw n.Chr.).⁶⁶ Alleen de resten uit de ringsloot kunnen uit verstoorde graven van het al besproken grafveld afkomstig zijn; de andere resten komen vrijwel zeker uit geïsoleerde graven.

De vrouwen uit de inhumatiegraven S138 en S148 hadden lichamelijke kwetsuren: gebroken ribben waarvan er twee nog helend waren en er één nooit is geheeld (S138), en een gebroken linkerellepijp die niet is geheeld (S148).⁶⁷ De niet-geheelde breuken resulteerden in een pseudo-gewricht, doordat er onvoldoende rust is geweest om het bot weer aan elkaar te laten groeien. De breuk van de ellepijp is typisch voor het afweren van een slag, tijdens een gevecht. Op basis van hun isotopensignaal is vastgesteld dat de vrouw in graf S138 van lokale komaf was, terwijl de vrouw in graf S148 een immigrante was.⁶⁸ De immigrante is mogelijk geboren in het oostelijke deel van Midden-Duitsland, wellicht in de Harz. Ze heeft hooguit de laatste 20 jaar van haar leven in de regio rond Castricum gewoond.

⁶² Zie hoofdstuk 4. Hagers (1999b, fig. 95) dateert het graf in bewoningsfase III (tweede helft 4e eeuw).

⁶³ Datering kralen door M.B. Langbroek (Universiteit Leiden).

⁶⁴ Hagers 1999a, 82, 85.

⁶⁵ Zie ook Cuijpers & Robb 1999, 160.

⁶⁶ Voor S65, zie Hagers 1999a, 87; voor de andere crematieresten, zie bijlagen 1 (contextinformatie) en 10 (determinatie) in dezelfde publicatie.

⁶⁷ Cuijpers & Robb 1999, 158; Kootker & Altena 2010, 3-4.

⁶⁸ Koolker & Altena 2010, 12-16; zie ook Kootker & Van Eerden 2011.

fig. 10.14 Detailfoto van enkele kralen uit het kralensnoer dat Hilde om haar nek droeg toen ze in graf S148 werd geplaatst (zie fig. 10.13). In de transparante kralen zijn stukjes goudfolie zichtbaar. Niet op schaal (collectie en foto Huis van Hilde, Castricum).

Schagen-Regiolein: inhumatie

In 1981 werd op een afstand van 15 meter van het reeds besproken grafcluster een skelet gevonden van vermoedelijk een meisje of jonge vrouw, dat op het moment van ontdekken al sterk door de graafmachine was verstoord.⁶⁹ Ze was begraven op haar rechterzijde, met sterk opgetrokken knieën en vermoedelijk met het hoofd naar het noordoosten. Om haar hals droeg ze een snoer waaraan drie kralen hingen: twee meloenvormige kralen aan weerszijde van een grotere kraal van barnsteen (fig. 10.15).⁷⁰ De kralen zijn helaas gestolen, net als een gebogen 'staafje' van een onbekend metaal dat wellicht een fragment van een armband was. Een tweede losse bijzetting lag op 10 meter van het cluster en bestond uit een concentratie van crematieresten en as.⁷¹ Vlak naast de crematie lag het skelet van een middelgrote hond. De inhumatie en crematie zijn globaal in de 2e-3e eeuw n.Chr. te dateren.

Schagen-Lagedijk: inhumatie

Direct zuidelijk van een concentratie van kuilen en sloten van een woonerf uit de 3e eeuw n.Chr. werd in 1978 de inhumatie ontdekt van een man (skelet 202).⁷² De man lag met iets opgetrokken benen op de linkerzijde, met het hoofd naar het noorden. Iets westelijk van dit graf lag een tweede, verstoorde inhumatie, waarover geen verdere gegevens beschikbaar zijn.

Schagen-Witte Paal III: inhumatie

Onder een 30 centimeter dikke kleilaag werd in 1996 een inhumatie aangetroffen in een 'sterk humeuze laag'. Deze laag wordt als overblijfsel van een veenpakket uit de Romeinse tijd geïnterpreteerd.⁷³ De kleilaag, die aslagen en scherfmateriaal bevatte, was aangebracht ter plekke van een huisplaats die in de 3e en wellicht nog in de vroege 4e eeuw n.Chr. werd bewoond. Het aangetroffen skelet is vermoedelijk van een vrouw. Ze was op haar buik begraven in een ondiepe kuil of greppel, met het hoofd naar het noordoosten. Haar linkeronderarm lag onder het lichaam met de hand onder het bekken, en haar rechterarm stak schuin naar buiten (alleen bovenarm gedocumenteerd).

⁶⁹ Persoonlijke informatie F. Diederik (Archeologische Werkgroep Schagen).

⁷⁰ Diederik 1985, fig. 8; 1989, 31.

⁷¹ Diederik 2005; persoonlijke informatie F. Diederik (Archeologische Werkgroep Schagen).

⁷² Therkorn 1988, 192.

⁷³ Diederik 1997; persoonlijke informatie F. Diederik (Archeologische Werkgroep Schagen).

fig. 10.15 Drie van de bijgiften uit een inhumatiegraf dat is aangetroffen te Schagen-Regiolein: twee meloenvormige kralen en een onregelmatig gevormde kraal van barnsteen, die om een hals snoer werden gedragen. Niet op schaal (foto F. Diederik, Archeologische Werkgroep Schagen).

Bij het graven van een greppel in de Late Middeleeuwen zijn beide benen grotendeels verstoord. Het skelet verkeerde in zeer broze staat en is in zijn geheel geborgen in een kist, omgedraaid en uitgeprepareerd (fig. 10.16). In dezelfde veenlaag waarin het skelet was bijgezet, zijn enkele kuilen gegraven die aardewerk bevatten dat in de eerste helft van de 3e eeuw n.Chr. is gedateerd.⁷⁴ Voor het skelet is eenzelfde datering aan te nemen. Twee fragmenten van verbrand menselijk bot, die onder de los gevonden menselijke resten worden besproken, komen wellicht uit verstoorde crematiegraven (zie onder).

Schagen-Muggenburg I: inhumatie

Nabij de eerdergenoemde woonerven uit de 3e-4e eeuw n.Chr. lag een inhumatiegraf vlak naast een haardplaats die vermoedelijk buitenshuis dienstdeed (bijlage 10.2).⁷⁵ In het graf lagen de resten van een baby (rond de 9 maanden oud), op de zij met het hoofd naar het zuidwesten (graf f77).

Castricum-De Bogaert: inhumatie

Tijdens een tweede onderzoek in Castricum-De Bogaert, in 2012, werd ongeveer 20 meter zuidelijk van het reeds besproken dubbelgraf een derde skelet ontdekt (graf 3; fig. 10.2).⁷⁶ Het skelet lag in een enigszins rechthoekige kuil die in de vulling van een oudere greppel met een iets andere oriëntatie dan de kuil zelf was gegraven. Aardewerk uit de greppel is globaal gedateerd in de 3e of 4e eeuw n.Chr., net als het overige aardewerk van de opgraving.⁷⁷ Dit sluit goed aan bij een ¹⁴C-datering van het skelet, in 249-409 n.Chr.⁷⁸

⁷⁴ Diederik 1997, 351.

⁷⁵ Therkorn 2004, 24.

⁷⁶ Dijk 2015, 14, fig. 3, appendix VI (kaartjes interpretatie en fasering).

⁷⁷ Dijk 2015, 15 (aardewerk algemeen: 3e-4e eeuw), 17 (aardewerk uit greppel met grafkuil: 3e-4e eeuw).

⁷⁸ Recent uitgevoerde datering (lab.nrs. Poz-137137): 1725 ± 30 BP.

fig. 10.16 Na berging omgedraaid (rechts) en in deze positie uitgedraaid (links) bovenlichaam van een inhumatie uit Schagen-Witte Paal III (foto's F. Diederik, Archeologische Werkgroep Schagen).

Uitgeest-Dorregeest: inhumaties

Oostelijk van de mogelijke grafheuvel met mens- en diergraven zijn drie losse inhumaties aangetroffen, op een afstand van minimaal 50 meter van gelijktijdige woonerven (zie [fig. 10.6](#); [bijlage 10.3](#)). Graf M2 dateert uit de Midden-IJzertijd of Late IJzertijd en lag samen met twee jongere rundergraven (graven R1 en R4, waarvan R1 uit de 2e-vroege 4e eeuw n.Chr. dateert) rondom een ongedateerde grafheuvel met kringgreppel, waarvan de centrale grafkuil geen botmateriaal of andere vondsten bevatte.⁷⁹ De andere inhumaties dateren uit de midden 3e-4e eeuw n.Chr. (graf M1; [fig. 10.7](#) en [10.17](#)) en de late 8e-10e eeuw (graf M3) ([fig. 10.17](#)). Graf M1 lag oostelijk van de ongedateerde grafheuvel, langs de oever van de restgeul. De overledene lag op de rechterzij, met iets gebogen benen en het hoofd naar het oosten. Het andere graf lag ten zuidwesten van dezelfde grafheuvel (graf M3). De overledene lag op de rug, met gestrekte ledematen en het hoofd naar het noordwesten.

Hilversum-Erfgoiersstraat: crematie

Tijdens onderzoek naar grafheuvels uit de Bronstijd werd in 1934 nabij een van deze heuvels een gladwandige knikwandpot van draaischijfwerk gevonden, te dateren in de (tweede helft van de) 6e eeuw.⁸⁰ De pot bevatte crematieresten, evenals een stuk verbrand vuursteen en een ijzeren nagel met bolle kop.

Den Burg-Pontweg: crematie

In 1960 zijn tijdens graafwerk aan de Pontweg, westelijk van Den Burg (Texel), de resten gevonden van een handgevormde, eivormige pot met een korte, opstaande rand ([fig. 10.18](#)).⁸¹ De pot, die gezien de bolle vorm uit de 7e eeuw dateert, bevatte crematieresten en as.

⁷⁹ De Koning 2016, 190-191.

⁸⁰ Bakker & Ypey 1964, 52-53; zie ook Cruysheer & Van der Tuuk 2015, 11 (nr. 13). Voor een mogelijk tweede urn, gevonden te Hilversum-Westerheide, zie Cruysheer & Van der Tuuk 2015, 12 (nr. 17): onderzijde ruwwandige pot van draaischijfwerk, *in situ* aangetroffen.

⁸¹ Van Tent & Woltering 1973, cat.nr. 15 (gepubliceerd als 'Den Burg-Eyercoogh').

fig. 10.17 Veldfoto's van twee losse inhumaties in Uitgeest-Dorregeest: graf M1 (boven) en graf M3 (onder) (collectie en foto's Huis van Hilde, Castricum).

fig. 10.18 Een handgevormde, eivormige pot, als urn gebruikt te Den Burg-Pontweg (Texel). Hoogte onbekend (collectie en fotograaf onbekend).

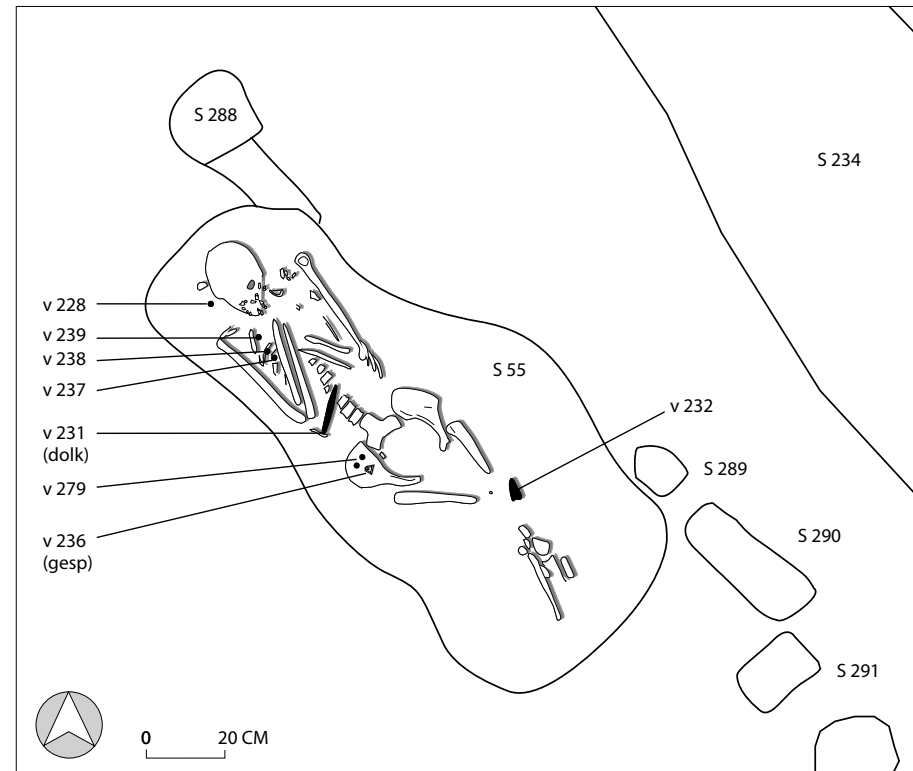
Limmen-De Krocht: inhumatie

Het vroegste spoor ter plekke van een reeks 9e- tot 13e-eeuwse woonerven die bij Limmen zijn opgegraven in 2003-2004 is een inhumatiegraf dat parallel aan een doorgaande weg was aangelegd (fig. 10.19).⁸² In het verlengde van de grafkuil zijn vijf paalkuilen aangetroffen, die op grotere afstand van de grafkuil ontbreken. Wellicht dienden de palen om het graf enige bescherming te bieden tegen het wegverkeer.

In de enigszins rechthoekige grafkuil lag een man van 20-24 jaar oud, met het hoofd naar het noordwesten (fig. 10.19 en 10.20). Grote delen van de schedel en de onderbenen ontbreken doordat het skelet tijdens later graafwerk is verstoord. De benen waren iets gebogen en de armen lagen gekruist op de borst. Verspreid in de grafkuil zijn enkele bijgiften aangetroffen (fig. 10.19): een ijzeren mes of dolk op de rechtertaille, een ijzeren gesp op het rechterbekken, en mogelijk een speer ter hoogte van de knieën. Andere bijgiften waren zeven sceatta's: twee ter hoogte van het rechteroor, drie op de rechterborst, en twee op het rechterbekken; de exacte locatie van de zevende munt is onbekend. De sceatta's zijn overwegend van een Angelsaksisch type en dateren uit het begin van de 8e eeuw. Deze datering overlapt met de ¹⁴C-datering van het skelet, tussen 640 en 780. De verspreide ligging van de munten wordt in verband gebracht met een grafritueel waarbij verschillende personen één munt of enkele munten aan de overledene meegaven.⁸³

De overledene had een ontsteking aan het linkerkniegewricht en twee gebroken ribben die volledig zijn hersteld.⁸⁴ Een verstoring in de emailvorming van een van de snijtanden wijst op ziekte of ondervoeding in het tweede tot vierde levensjaar.

fig. 10.19 Tekening van een inhumatiegraf in Limmen-De Krocht. Het graf ligt langs een bermsloot (S 234), in het verlengde van een rij paalkuilen (S 288-291). Met vondstnummers (v) is de vondstlocatie van vijf van in totaal zeven sceatta's aangegeven, en van een mes of dolk, een gesp en een mogelijke speerpunt (v 232) (naar Dijkstra et al. 2006, fig. 6.12).

⁸² Dijkstra et al. 2006, 86-8; zie ook De Koning 2016, 565-566, fig. 7.11.

⁸³ Dijkstra et al. 2006, 87.

⁸⁴ D'Hollosy & Smits 2006, 126-128.

Uit de paalkuil van een gebouw uit de eerste helft van de 12e eeuw, op 5 meter afstand van het hier besproken graf, komt een door vuur zwartgeblakerd fragment van een rechterscheenbeen.⁸⁵ Mogelijk kwam dit bot aan het oppervlak tijdens het genoemde graafwerk, waarbij de onderbenen van de overledene zijn geraakt. Onduidelijk is of het fragment als dusdanig werd herkend en doelbewust in het vuur is geplaatst.

Limmen-Zuidkerkelaan I: inhumatie

Bij een opgraving ten zuiden van de oude dorpskerk van Limmen zijn in 1992 bewoningssporen uit onder andere de Karolingische periode blootgelegd. Tot een van de vroegste sporen uit deze periode behoort de inhumatie van een vrouw van 30-40 jaar oud, begraven op haar rug met het hoofd naar het westen (fig. 10.20).⁸⁶ De armen van de vrouw waren gebogen met de handen op de borst; de benen waren opgetrokken en naar de linkerzijde gedraaid. Parallel aan en vlak langs het skelet werd vermoedelijk korte tijd later een west-oost georiënteerde erfsloot gegraven, waarbij de knieën van de overledene zijn geraakt. Uit een ¹⁴C-datering blijkt dat de vrouw is begraven tussen 674 en 881.⁸⁷

Bijgiften uit (vermoedelijk) losse graven

Net als een van de gouden hangers uit het al besproken grafveld bij De Waal is ook een los gevonden gouden hanger uit Hippolytushoef sterk gesmolten, vrijwel zeker in een

⁸⁵ Dijkstra et al. 2006, 87.

⁸⁶ Van Raaij 1993, 315, fig. 24; zie ook Dijkstra et al. 2006, 200.

⁸⁷ Dijkstra et al. 2006, noot 229 (1245 ± 40 BP); berekend met OxCal v4.4.4. Zie ook De Koning 2016, 565, fig. 7.12.

fig. 10.20 Veldfoto's van twee geïsoleerd begraven inhumaties in Limmen, respectievelijk aangetroffen op de vindplaatsen Zuidkerkelaan (links) en De Krocht (rechts) (collectie Huis van Hilde, Castricum; foto's M. van Raaij, werkgroep Oer-IJ/Limmen & M. Dijkstra, Universiteit van Amsterdam).

crematievuur (zie fig. 9.5). De hanger dateert uit de late 6e of eerste helft van de 7e eeuw.⁸⁸ Andere objecten die met de aanwezigheid van een grafveld samenhangen, zijn in de nabijheid van deze vondst niet aangetroffen.

Enkele los gevonden wapens zijn kenmerkend voor de reeds besproken inhumatiegraven waarin mannen waren bijgezet. Met een metaaldetector zijn aan de Slingerweg bij Hippolytushoef fragmenten van een spatha gevonden (zie fig. 8.15).⁸⁹ De zwaardkling vertoont een visgraat-damascering; samen met de vorm van de schede wijst dit op een datering in de 8e eeuw. Op het gevest en de schede zijn resten van hout en leer aangetroffen en op de pareerstang een restant van textiel. Hieruit blijkt dat het zwaard met de schede is begraven, vermoedelijk in een inhumatiegraf waarin de overledene gekleed was bijgezet.

Tijdens het archeologisch onderzoek in de duinen van Groot Olmen bij Bloemendaal is het blad van een zwaard gevonden, ook met sporen van damascering in de kling.⁹⁰ Deze sax, te dateren in de 7e of vroege 8e eeuw, kan uit een verstoven graf afkomstig zijn. De vondstlocatie ligt langs de rand van een woonerf dat van de 7e tot in de 9e eeuw werd bewoond (vindplaats 14).

Tot slot komen enkele zwaarden vermoedelijk uit inhumatiegraven die zijn gevonden in de omgeving van Hilversum: een korte sax, waarschijnlijk uit de 6e-7e eeuw (Hoorneboegse Heide), een spatha uit de 7e-8e eeuw (Bosberg), en een spatha, waarschijnlijk ook uit de 7e-8e eeuw (Liebergerweg, buiten het al genoemde grafveld aan dezelfde weg).⁹¹

Losse menselijke resten

Op of nabij woonerven zijn niet alleen geïsoleerde graven aangetroffen, maar ook losse menselijke resten, soms met vraatsporen. Deze resten kunnen uit verstoorde graven afkomstig zijn, maar de meeste losse botten komen uit gesloten contexten en lijken daar bewust in te zijn geplaatst. Hoewel opspit uit oudere sporen zonder een ¹⁴C-datering van het botmateriaal zelf niet geheel is uit te sluiten, wordt voor de hieronder te bespreken botten van primaire depositie op een onbekend moment na overlijden uitgegaan.

Beverwijk-Broekpolder

Op of nabij de reeds vermelde woonerven uit de Late IJzertijd en Romeinse tijd zijn ook acht losse botten gevonden, in kuilen en zowel in archeologische als natuurlijke lagen (bijlage 10.4).⁹² De botten zijn fragmenten van lange beenderen (2x bovenbeen, 1x spaakbeen en 1x ellepijp) en van schedels (4x fragment, waaronder een tand). Uit de opgravingsrapportage is niet te achterhalen welke botten uit de Late IJzertijd dan wel uit de Romeinse tijd dateren. Ook is onzeker of één van de twee ¹⁴C-dateringen betrekking heeft op het menselijk bot of op een dierlijk bot uit dezelfde vondstcontext: 251-419 n.Chr. (nr. 49-4800). De andere ¹⁴C-datering is gebaseerd op een stuk hout dat in associatie met het menselijk bot is gevonden: 427-605 n.Chr. (nr. 31-2065). Beide dateringen zijn relatief laat, wat aansluit bij de veronderstelling dat in de nabijheid van

88 Voor de interpretatie van de gouden hangers als grafgiften en voor hun datering, zie hoofdstuk 9.

89 Zuyderwyk 2007; zie ook hoofdstuk 8.

90 De Koning 2010; 2015b, 298-299.

91 Cruysheer & Van der Tuuk 2015, 9 (nr. 6: Liebergerweg), 11 (nr. 10: Hoorneboegse Heide); Koopman 2018, fig. 124 (Bosberg).

92 Van twee fragmenten van scheenbenen is het werkputnummer en daardoor de herkomst onbekend (zie bijlage 10.4). Beide botten (1x met vraatsporen) worden hier verder buiten beschouwing gelaten.

de oudere woonerven in de laat-Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen opnieuw is gewoond.⁹³

Meer informatie is beschikbaar over negen losse botten die afkomstig zijn uit een natuurlijke poel die oostelijk van de woonerven, grenzend aan de loop van het Oer-IJ was gevormd (fig. 10.21; bijlage 10.4).⁹⁴ Voor de gebruiksperiode van de poel als 'offerplaats' worden zeven fasen onderscheiden, op basis van het verloop van sloten die aan de westzijde van en deels ook in de depressie zelf zijn gegraven; in elke fase werd er een andere doorgang tussen de sloten gebruikt, met een veronderstelde verplaatsing van deze doorgang door de tijd heen van zuid naar noord (zie fig. 10.21).⁹⁵ Haaks op de hoofdorïentatie van de sloten zijn stakenrijen in de poelbodem geslagen om de natte zone ruimtelijk in te delen. Met uitzondering van een onderkaak uit een (paal)kuil (nr. 41-4135) en een fragment van een ellepijp die aan een 'kreekvulling' wordt toegewezen (nr. 41-3778), zijn alle botten afkomstig uit 'archeologische lagen' in de poel (voor de vondstspreading, zie fig. 10.21). Tot deze botten behoren fragmenten van schedels (2x, waaronder een tand), van een schouderblad, van een knieschijf en van lange beenderen (1x scheenbeen en 1x opperarmbeen). Drie van de botten, waaronder het fragment van een ellepijp van een volwassen persoon (vermoedelijk een man), vertonen vraatsporen. Alleen voor de knieschijf is een ¹⁴C-datering beschikbaar: 47 v.Chr.-121 n.Chr. (nr. 41-4111).

Tot slot komt er een botconcentratie uit een gebogen sloot (graf 41-3826), die de poel samen met andere sloten aan de westzijde begrensd.⁹⁶ De botten zijn van een kind van 3-7 maanden oud en bestaan uit ribfragmenten, het rechtersleutelbeen en delen van de rechterarm. Volgens het opgravingsverslag gaat het niet om resten van een verstoorde graf, maar om een collectie van losse botten die bewust bij elkaar zijn gedeponneerd. Eén van de botten is ¹⁴C-gedateerd in 68-232 n.Chr.

Een complexe vraag is wanneer de menselijke botten zijn gedeponneerd. In het opgravingsverslag wordt uitgegaan van een korte depositieperiode in de 6e en/of 7e eeuw, op basis van twee argumenten: 1) de stratigrafie van de poel, waarbij vroeg-middeleeuwse én oudere vondsten in een laag van enkele centimeters dik zijn gedeponneerd, en 2) ¹⁴C-dateringen van de stakenrijen en liggend hout in de poel (onder andere 539-652, 533-641 en 596-657).⁹⁷ Als naar de datering van de gedeponneerde objecten wordt gekeken, is echter van een veel langere tijdspanne uit te gaan: naast aardewerk en twee amuletvormige hangers (zie fig. 12.16, nrs. 1-2) uit de Vroege Middeleeuwen, bestaat het merendeel van de dateerbare vondsten uit aardewerk, metaalwaar en ook menselijk bot dat in de periode van de Late IJzertijd tot in de Midden-Romeinse tijd thuishoort.⁹⁸ Illustratief zijn de vondsten van (Romeinse) munten, waarvan de oudste rond het begin van de jaartelling en de jongste in het midden van de 3e eeuw n.Chr. is geslagen.⁹⁹ De intrigerende conclusie in het opgravingsverslag is dat *alle* objecten uit de poel pas in de Vroege Middeleeuwen zijn gedeponneerd, inclusief 'antieke' objecten die juist vanwege hun hoge ouderdom een bijzondere waarde hadden.¹⁰⁰ Tegen een

93 Therkorn et al. 2009, 47; zie ook hoofdstuk 4 in deze bundel.

94 Voor de positie van de poel ten opzichte van de woonerven, zie Therkorn et al. 2009, fig. 68.

95 Zie Therkorn et al. 2009, fig. 40.

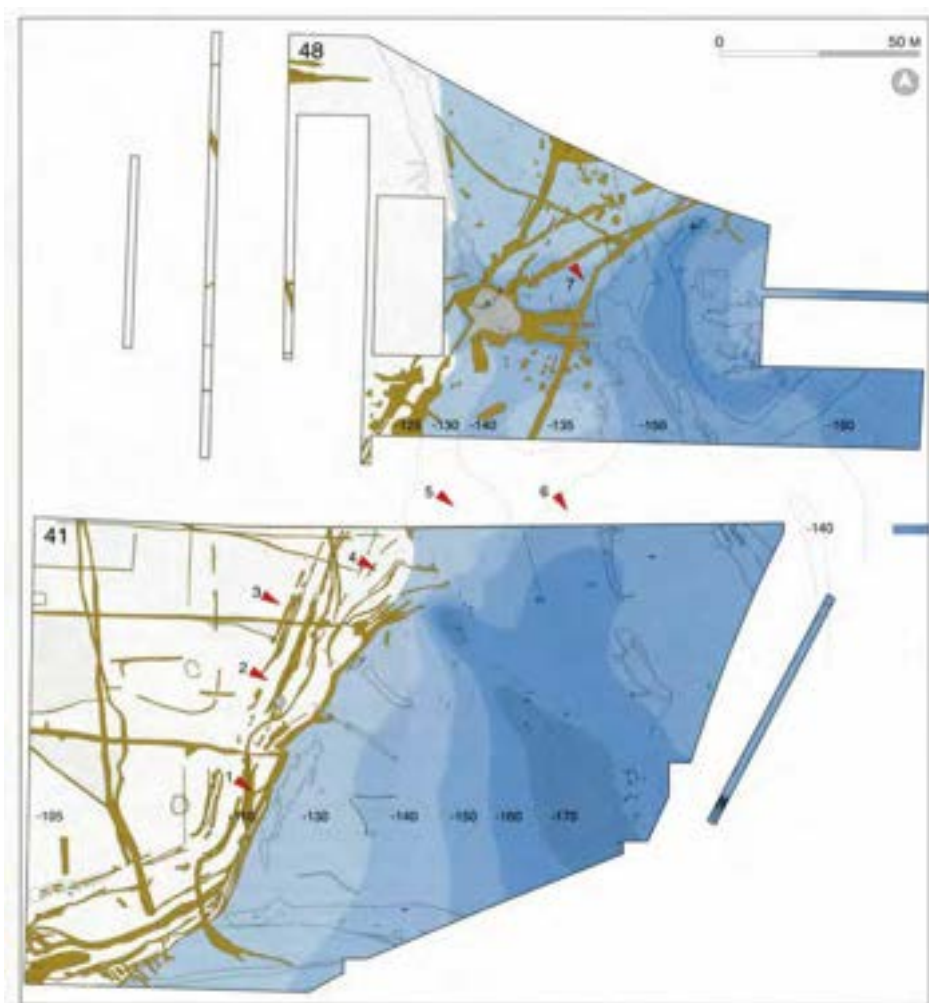
96 Therkorn et al. 2009, 86.

97 Therkorn et al. 2009, 90, 92, 114-116, bijlage 1-tabel 2.

98 Therkorn et al. 2009, 105-117, bijlagen 7-8.

99 Therkorn et al. 2009, 116 (zie ook fig. 58).

100 Therkorn et al. 2009, 114, 116.

hernieuwd gebruik van de poel in de Vroege Middeleeuwen, na een eerdere gebruiksfase in de IJzertijd/Romeinse tijd, pleit vooral de afwezigheid van een natuurlijke afzetting die de vondsten uit beide perioden stratigrafisch van elkaar scheidde. Toch wijst het grote verschil in datering tussen de oudste vondsten (Late IJzertijd/Romeinse tijd) en de jongere vondsten (Merovingische periode) eerder op twee fasen van depositie, chronologisch van elkaar gescheiden door een periode waarin niet of nauwelijks sediment in de poel is afgezet. Het grootste aantal deposities (inclusief de menselijke botten) en de concentratie van sloten dateren uit de eerste gebruiksfase, een beperkter aantal deposities en de stakenrijen uit de tweede gebruiksfase.

Castricum-Oosterbuurt

Verspreid over het opgravingsterrein zijn in totaal negentien losse menselijke botten gevonden, deels als botfragmenten (bijlage 10.1; fig. 10.22).¹⁰¹ Vijf van de botten komen uit de ringsloot (nederzettingfase III, tweede helft 4e eeuw n.Chr.) en behoren mogelijk tot inhumaties die in het reeds besproken grafveld waren bijgezet en bij het graven van de ringsloot zijn verstoord (S17-III t/m VII). Uit twee kuilen die ter plekke van het grafveld zijn gegraven, komen losse stukken bot die eveneens van verstoorde inhumaties kunnen zijn (vondstnummers 9-41 en 9-89). Wat resteert zijn twaalf menselijke

¹⁰¹ Hagers 1999a, 87.

fig. 10.21 (links en rechts) Opgravingsplattegrond van de als 'offerplaats' gebruikte poel in de Broekpolder bij Beverwijk. De tekeningen tonen het oorspronkelijke reliëf in de poel (links; met slotenbundel) en de vondstlocaties van menselijk botmateriaal (cirkels, rechts; met slotenbundel en stakenrijen). Doorgangen in de slotenbundel bevonden zich op verschillende momenten ter plekke van de rode driehoekjes (naar Therkorn *et al.* 2009, fig. 41-42).

resten. Twee botten zijn van baby's; de andere botten behoren tot individuen waarvan de leeftijd niet is vastgesteld. Voor zover uit de opgravingsdocumentatie is op te maken, behoren de vondstcontexten tot de sporen van woonerven uit nederzettingen I en II, waarmee de los gedeponeerde botten globaal van de 2e tot in de eerste helft van de 4e eeuw n.Chr. zijn te dateren.

De babybotten zijn fragmenten van een ellepijp en een scheenbeen, respectievelijk uit de wandgreppel van een woonstalhuis (S94a) en uit de nazak van een greppel (vondstnummer 5-68). De overige botten zijn een fragment van een scheenbeen en fragmenten van een bovenbeen uit een greppel (S39-I en II), een fragment van een bovenbeen uit een greppel (S62), een scheenbeen uit een greppel (S66), een bovenbeen uit de nazak van een waterput (S110), een fragment van een scheenbeen uit een greppel (S137), een scheenbeen uit een greppel (vondstnummer 5-120), een scheenbeen uit een kuil (vondstnummer 9-120), een fragment van een rib uit onbekend spoor (vondstnummer 12-51), en een fragment van een bovenbeen uit een kuil (vondstnummer 12-123). Met uitzondering van het ribfragment behoren alle losse botten tot de lange beenderen. Vier van de lange beenderen vertonen vraatsporen, dus moeten ze voorafgaand aan het moment van depositie enige tijd aan het oppervlak hebben gelegen (S61, 66, 110 en 137; zie fig. 10.22).¹⁰²

¹⁰² Cuijpers & Robb 1999, 158.

fig. 10.22 Losse menselijke botten uit Castricum-Oosterbuurt. Bij de foto's staat het structuur- en/of vondstnummer (zie bijlage 10.1). Op vier van de botten zijn vraatsporen zichtbaar (vondstnummers 5-174, 8-115, 13-329 en 14-116). Met uitzondering van vondst 13-329 zijn van alle botten twee aanzichten getoond. Niet op schaal (collectie en foto's Huis van Hilde, Castricum).

vervolg fig. 10.22

S39/8-99

S39/8-121

Uitgeest-Dorreveest

Buiten de reeds besproken grafcluster zijn twee losse schedels gevonden (bijlage 10.3), respectievelijk in de randoever van de restgeul (M13) en in een langgerekte kuil zuidelijk hiervan (M12; mogelijk van een kind). De eerste schedel kan op basis van andere vondsten uit dezelfde laag uit de midden-Romeinse tijd dateren, maar ook jonger zijn.¹⁰³ De tweede schedel is ongedateerd.

Schagen-Witte Paal III

Op ten minste twee woonerven uit de 3e en mogelijk ook de vroege 4e eeuw n.Chr. zijn in totaal zes losse botten gevonden.¹⁰⁴ De botten zijn aangetroffen in een ronde ingraving die op een dieper niveau bestond uit drie kleinere, rechthoekige kuilen (verbrand fragment bovenkaak), uit een sloot (verbrand fragment hielbeen) en uit een kleine, rechthoekige kuil (linkerellepijp en rechterscheenbeen), en als losse vondsten verzameld tijdens de aanleg van het opgravingsvlak (linker- en rechterhelft, mogelijk van dezelfde onderkaak). Het meest bijzonder zijn beide lange beenderen uit de kleine kuil, die rechtop stonden, naast een complete pot uit de tweede helft van de 3e eeuw n.Chr. De verbrande botten zijn mogelijk afkomstig uit verstoorde crematies; in het ronde spoor zijn de randen teruggevonden van potten die op hun kop over de drie kleine, rechthoekige kuilen lijken te hebben gestaan, vergelijkbaar met de omgekeerde potten over de reeds besproken crematieresten uit Schagen-Muggenburg I (zie fig. 10.5).

¹⁰³ Niet uit te sluiten is dat de schedel uit een laag komt met verspoeld materiaal, uit verschillende perioden (De Koning 2016, 230-231).

¹⁰⁴ Zeiler 1996, 7; persoonlijke informatie F. Diederik (Archeologische Werkgroep Schagen).

Schagen-Lagedijk

In een niet nader gespecificeerd spoor zijn fragmenten van een schedel en een kaak van een kind aangetroffen, te dateren in de 3e eeuw n.Chr.¹⁰⁵ Uit het werkputnummer is af te leiden dat de vondstcontext behoorde tot een concentratie van grondsporen, waaronder een rechthoekige huisgreppel en aangrenzende erfsloten.

Schagen-Muggenburg I

Op het noordelijke deel van het opgravingssterrein, ongeveer 10 meter oostelijk van de reeds besproken kuil met crematieresten onder omgekeerde potten, is in een omvangrijke, enigszins trapeziumvormige kuil (f27) een onverbrand fragment gevonden van het bekken van een man (bijlage 10.2).¹⁰⁶ In deze kuil, uit de 3e of 4e eeuw n.Chr., was een laag van dierlijk bot aanwezig, die de complete schedel van een hond bevatte; op een dieper niveau lag een laag van zowel bewerkt als onbewerkt hout.

Bloemendaal-Groot Olmen

In de vullingen van een als drinkplaats gebruikte poel bij het woonerf op vindplaats 3 zijn tijdens opgravingen in 2005-2007 twee menselijke resten aangetroffen: een rechte-ellepijp met vraatsporen, en een rechterscheenbeen (leeftijd en sekse onbekend; fig. 10.23).¹⁰⁷ De botten komen onderuit en bovenuit de drinkplaats, en zijn op basis van aardewerkvondsten respectievelijk in de late 5e of 6e eeuw (ellepijp) en het begin van de 8e eeuw (scheenbeen) te dateren.¹⁰⁸

fig. 10.23 Een los menselijk bot en fragmenten van een tweede menselijk bot uit een als poel gebruikte drinkplaats nabij vindplaats 3 te Bloemendaal-Groot Olmen: een rechter ellepijp (boven, twee aanzichten; vondstnummer 19) en een rechter scheenbeen (onder; vondstnummer 68). Het bovenste bot vertoont vraatsporen (collectie en foto's Huis van Hilde, Castricum).

¹⁰⁵ Therkorn 1988, 192.

¹⁰⁶ Therkorn 2004, 23, 34-35 (zie p. 318 en fig. 9 voor een tekening en foto van de kuil).

¹⁰⁷ De Vries 2015, 351-353.

¹⁰⁸ Persoonlijke informatie J. de Koning (Hollandia Archeologen, Zaandijk).

Schagen-Waldervaart

In een publicatie over dierlijk bot uit de nederzetting Waldervaart wordt vermeld dat hier tijdens de opgravingen in 1976-1977 ook 45 menselijke botten zijn gevonden, naast twee vermoedelijk menselijke botten. Deze botten zijn helaas niet gedetermineerd en er worden geen specifieke vondstcontexten genoemd.¹⁰⁹ Op basis van het aardewerk van dezelfde vindplaats kunnen de menselijke resten van de 8e tot halverwege de 10e eeuw worden gedateerd.¹¹⁰ Aangezien tijdens de opgraving geen skeletten zijn waargenomen, is aan te nemen dat alle botten los zijn gedeponerd.

Vatrop-Vatropweg

Tijdens opgravingen nabij Vatrop (Wieringen) in 2021 werd tussen nederzettingssporen uit de 8e-10e eeuw onderin een kuil een deel van het skelet van een kind van 3-4 jaar oud aangetroffen (fig. 10.24).¹¹¹ Van het oorspronkelijke skelet is slechts een klein deel bewaard gebleven, wat (deels) het gevolg kan zijn van de matige tot slechte conservering van het botmateriaal. De resterende botten behoren tot de schedel, de wervels, het rechterschouderblad en de benen. Botten van de armen ontbreken; alleen van de rechterhand is één middenhandsbeentje aanwezig. Een belangrijke observatie in het veld is dat de skeletresten niet in anatomisch verband lagen, zodat de botten los in de kuil moeten zijn geplaatst. Een ¹⁴C-datering dateert de bijzetting tussen 671 en 777 n.Chr.; vanwege de aanwijzingen voor een marien dieet kan de bijzetting ook jonger zijn, tussen 683 en 975.¹¹²

fig. 10.24 Veldfoto's van het fragment van een losse menselijke schedel, samen met delen van hetzelfde skelet gevonden in een kuil tussen nederzettingssporen te Vatrop (Wieringen; foto Archeologie West-Friesland).

109 Clason & Prummel 1982, 70.

110 Persoonlijke informatie J. Smit (Saxion Hogeschool, Deventer); voor een iets afwijkende datering, zie Diederik 1982 (6e/7e-9e eeuw).

111 D'Hollosy 2021. Zie ook www.hollandskroon.nl/inwoners/nieuws/vatrop-archeologen-ontdekken-middeleeuws-mysterie-op-wieringen

112 Recent uitgevoerde datering (lab.nr. GrM-27335): 1271 ± 19 BP. Persoonlijke informatie S.W.L. Palstra (Centrum voor Isotopenonderzoek, Rijksuniversiteit Groningen).

Begravingen bij kerken en kapellen

Met de verovering van Noord-Holland door de Franken verschijnen vanaf de 8e eeuw de eerste kerken en kapellen, die als centrale punten van nieuw gestichte, christelijke begraafplaatsen gaan dienen. Gevolg hiervan was dat veel van de oudere grafvelden, die nabij woonerven waren gelegen, werden verlaten. Deze transformatie wordt hier geïllustreerd met een korte bespreking van enkele inhumaties onder of nabij een kerk of kapel, die uit de 8e-10e eeuw dateren.¹¹³

Egmond-Binnen-Adelbertusakker

Volgens de 10e-eeuwse *Vita sancti Adalberti* werd Sint Adelbert in de 8e eeuw begraven in de duinen ter plekke van de huidige Adelbertusakker, waar een kapel op zijn graf werd gebouwd:¹¹⁴

“Het lichaam van de heilige man ... is na een piëteitsvolle begrafenis door de gelovigen uit die tijd die voor zijn bijzetting zorgden, aan de schoot der aarde toevertrouwd. Zij deden dit op dezelfde wijze als waarop zij hun eigen doden plachten te begraven en vierden zijn nagedachtenis door boven zijn graf een kerk [= kapel] te bouwen...”

In opdracht van de Hollandse graaf Dirk I werd het graf in de eerste helft van de 10e eeuw heropend, waarna de beenderen van Sint Adelbert als relikwieën werden overgebracht naar een kapel ter plekke van het latere klooster in Egmond-Binnen (zie fig. 10.39). Hier lag destijds de buurtschap *Hallem*. Tijdens archeologisch onderzoek van de kapel zijn geen vroegmiddeleeuwse graven of grafvondsten ontdekt, zodat is aan te nemen dat Adelbert in een geïsoleerd graf was bijgezet.¹¹⁵

Heiloo-Witte Kerkje

Onder de lemen vloer van de tufstenen kerk uit de 11e of 12e eeuw werden in 1965 paalkuilen van twee elkaar opvolgende structuren aangetroffen, die als houten voorgangers van de kerk zijn te beschouwen.¹¹⁶ Een intrigerende gedachte is dat het eerste houten gebouw de kerk is die Willibrord in Heiloo stichtte. De paalkuilen van het tweede houten gebouw doorsneden oudere inhumatiegraven, die gelijktijdig met de eerste bouwphase kunnen zijn. Op basis van aardewerkvondsten (kogelpot- en Badorf-aardewerk) worden zowel de paalkuilen van het tweede houten gebouw als de oudere graven in de Karolingische periode (circa 750-900) gedateerd.

Schagen-Blokhuizen

In het veengebied bij de buurtschap Blokhuizen (ten zuiden van Schagen) zijn in 1983 in totaal 170 inhumaties blootgelegd.¹¹⁷ De overledenen lagen met het hoofd naar het westen of noordwesten en waren zonder grafkist bijgezet. De graven behoorden tot een kerkhof dat met een sloot was omgeven. Sporen van een kerkgebouw zijn niet

113 Voor een vollediger overzicht, zie Alders, in voorbereiding.

114 *Vita sancti Adalberti* c. 7 (vertaling naar Vis 1987, 51). Voor archeologisch onderzoek ter plekke van de kapel, zie hoofdstuk 4. De vermeende resten van Adalbert leverden feitelijk te vroege ¹⁴C-dateringen op, ondanks de correctie voor mariene invloed, tussen 360-630 en 680-700 n.Chr. (Cordfunke & Van der Borg 2002, tabel 1).

115 Persoonlijke informatie M. Dijkstra (Universiteit van Amsterdam). Voor het archeologisch onderzoek, zie hoofdstuk 4.

116 Halbertsma 1966; zie ook Cordfunke 1966; 1979, 37-43.

117 Diederik 1989, 93-95. De buurtschap komt mogelijk overeen met het middeleeuwse *Geddingmore*.

fig. 10.25 (rechts) Chronologisch overzicht van depositiewijze van menselijke resten uit een selectie van vindplaatsen in Noord-Holland (A), Zuid-Holland (B), het centrale rivierengebied (C) en het Fries-Groningse kustgebied (D). De vondsten uit Beverwijk-Broekpolder hebben betrekking op de hier blootgelegde poel. Bij de los gevonden botten is aangegeven of deze vraatsporen (v) of bewerkingssporen (b) vertonen (schema J.A.W. Nicolay & S.E. Boersma, Rijksuniversiteit Groningen).

aangetroffen, maar van dit gebouw resteerden vermoedelijk stukken tufsteen en rode zandsteen die op zijn vroegst vanaf de 11e eeuw dateren. Vier van de graven zijn ¹⁴C-gedateerd, wat verrassend vroege dateringen opleverde: 715-890 (graf 120), 772-891 (graf 99), 773-951 (graf 91) en 893-1012 (graf 73).¹¹⁸ De begraafplaats, die mogelijk rond een houten voorganger van de tufstenen kerk was aangelegd, dateert daarmee vanaf de (late) 9e of wellicht al vanaf de 8e eeuw. Een 9e-eeuwse aanvangsdaterring sluit het beste aan bij de ouderdom van de huisplaats die zich stratigrafisch op een niveau onder het grafveld bevond en in de vroege 9e eeuw is afgebrand.¹¹⁹

Uitgeest-Kapelheuvel

Op de kapelheuvel, zuidelijk van de mogelijke grafheuvel met mens- en diergraven in Uitgeest-Dorreegeest, werd in de 13e of 14e eeuw een kapel gebouwd (zie fig. 10.6), zoals blijkt uit de aangetroffen fragmenten van kloostermoppen.¹²⁰ Dat ter plekke een houten voorganger stond, is af te leiden uit de ¹⁴C-datering van twee inhumaties die in de kapelheuvel waren bijgezet: 980-1190 (graf M12) en 1030-1260 (graf M13).¹²¹ Beide graven zijn daarmee gelijktijdig met de secundaire bijzetting in graf M9 (late 10e-12e eeuw), binnen de reeds besproken grafcluster uit de 6e-8e/9e eeuw.

10.3 Het grafritueel in omliggende gebieden

Om vast te kunnen stellen hoe het geschetste beeld aansluit bij de waarnemingen in gebieden waarmee de inwoners van Noord-Holland gedurende de 2e-10e eeuw culturele relaties onderhielden, wordt hier een kort overzicht gegeven van de omgang met de doden in Zuid-Holland, in het centrale rivierengebied en in het Fries-Groningse terpengebied.¹²² De variatie in deze omgang is voor zowel Noord-Holland als voor deze drie gebieden schematisch weergegeven in **figuur 10.25**.

Zuid-Holland

Reguliere grafvelden uit de Romeinse tijd zijn buiten de militaire en stedelijke centra alleen bekend uit Rotterdam en omgeving, als meest westelijke vertegenwoordigers van een grafritueel dat hieronder voor het centrale rivierengebied wordt geschetst. Het best onderzocht is het grafveld Spijkenisse-Hartel West, waar ongeveer honderdzestig crematies en zes inhumaties (vijf neonaten en een volwassen vrouw) uit de tweede helft van de 1e en 2e eeuw n.Chr. dateren.¹²³

Verspreid over Zuid-Holland zijn uit de 2e en 3e eeuw n.Chr. enkele clusters van twee of drie graven ontdekt, veelal gesitueerd nabij de grenzen van woonerven. De graven bestaan uit eenvoudige, ondiepe kuilen met crematieresten; de bijgiften van zowel volwassenen als kinderen beperken zich tot (verbrand) aardewerk en voedsel.¹²⁴ Een interessante waarneming is dat crematieresten ook aan het oppervlak werden gedeponerd, waar ze alleen bewaard zijn gebleven als ter plekke jonger sediment

118 De Koning et al. 2020.

119 Diederik 1989, 95.

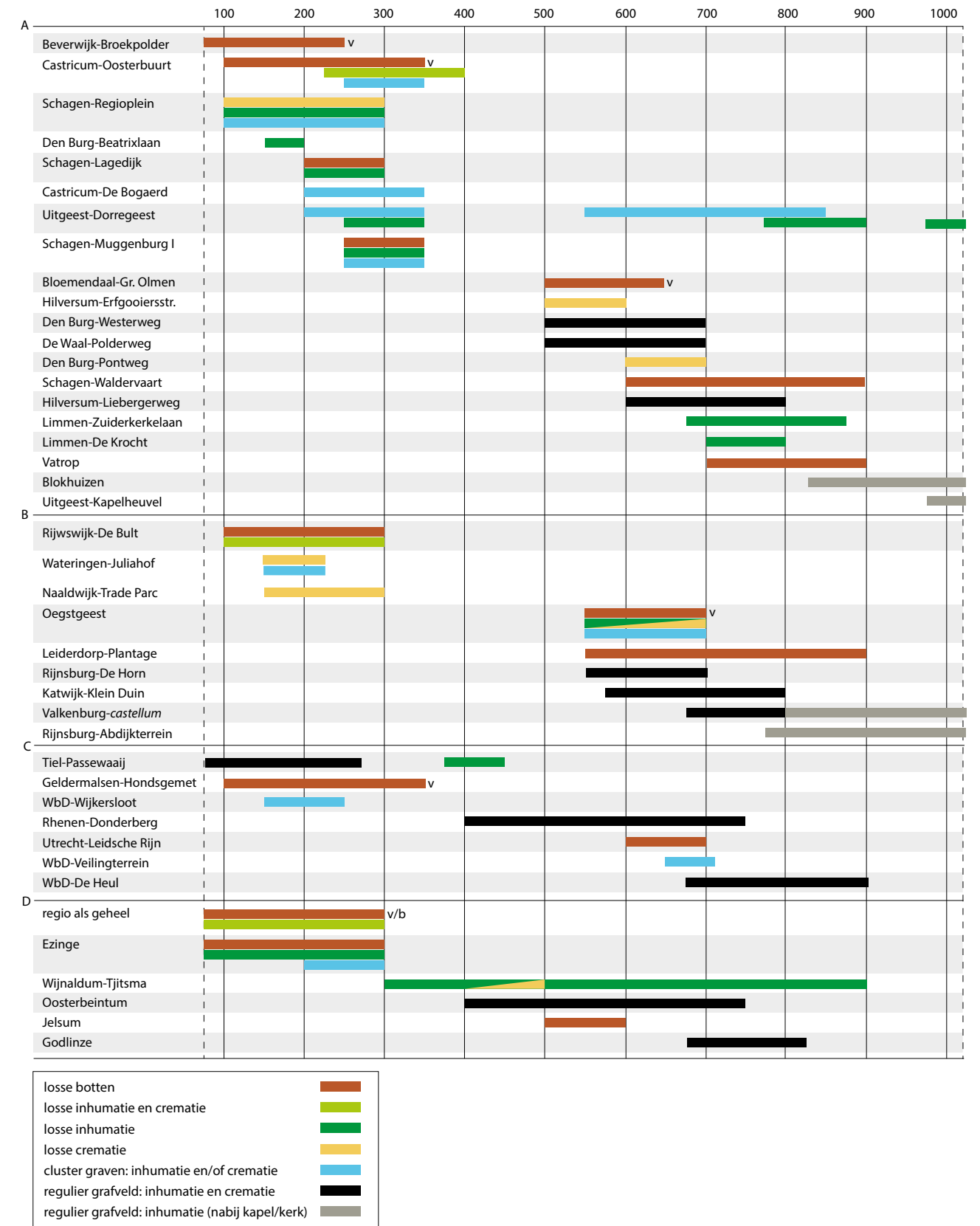
120 De Koning 2016, 233.

121 De Koning 2016, 232-233, fig. 6.152.

122 Voor dezelfde gebieden heeft Hessing (1993) een inventarisatie van destijds bekende menselijke resten gepubliceerd.

123 Döbken 1992; zie ook het grafveld Rotterdam-Kandelaarsweg, waarvan slechts enkele graven zijn blootgelegd (Meirsmann & Moree 2004, 41-47).

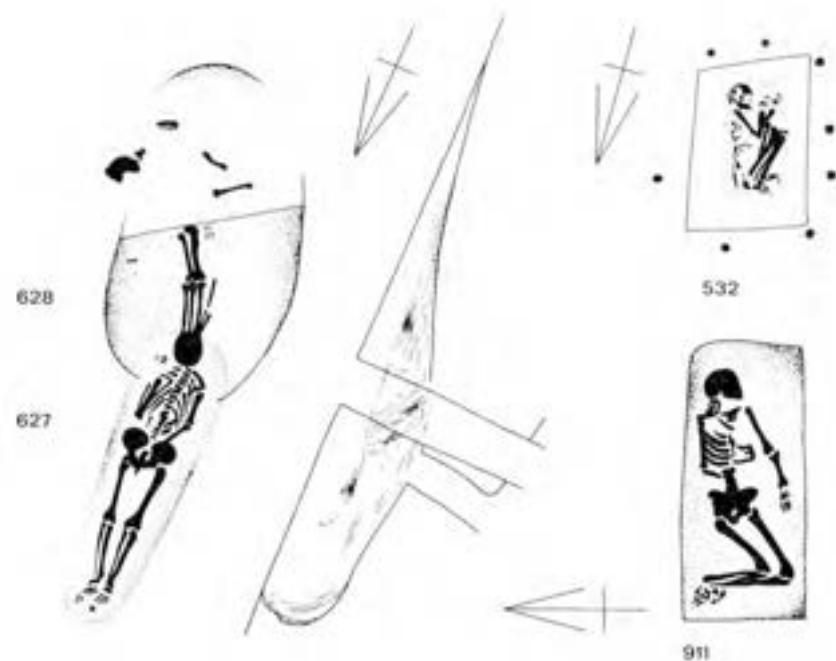
124 Voor een overzicht, zie De Bruin 2017, 237-238 (en tabel 5.6: 2-3 graven).

is afgezet.¹²⁵ In Wateringen-Juliahof lagen twee crematiegraven vlak bij elkaar op een perceel grenzend aan een gelijktijdig woonerf (2e-3e eeuw); enkele paalkuilen hangen mogelijk samen met een markering van deze locatie.¹²⁶ In Poeldijk-De Kreken clusterden drie crematiegraven langs een restgeul, ook nabij een gelijktijdig woonerf; twee parallelle standgreppels aan weerszijden van één van de crematiekuilen kunnen resten van een 'dodenhuisje' zijn (enige dateerbare crematie: 2e eeuw n.Chr.).¹²⁷

Losse graven, in de vorm van crematie- of inhumatiegraven, zijn zowel op als nabij gelijktijdige woonerven aangetroffen.¹²⁸ Losse crematies zijn onder andere bekend uit Wateringen-Juliahof (2x, nabij woonerf, eenmaal in erfgeppel; tweede helft 2e-vroege 3e eeuw n.Chr.) en Naaldwijk-Trade Parc Westland (2x, op woonerf, eenmaal in paalkuil woonstalhuis; tweede helft 2e-3e eeuw n.Chr.).¹²⁹ In Rijkswijk-De Bult lagen vier inhumaties van volwassenen nabij de begrenzingen van een woonerf: twee personen, respectievelijk op de rug (sekse onbekend) en buik (vrouw), waarbij het hoofd van de vrouw op de voeten van de andere persoon lag, een man met sterk opgetrokken benen op de linkerzij, binnen een palenkrans, en een vrouw met gebogen benen, eveneens op de linkerzij (2e-3e eeuw n.Chr.; fig. 10.26).¹³⁰ De eerste twee personen lagen in verschillende grafkuilen die korte tijd na elkaar zijn gegraven, waarbij het voeteneind van het eerste graf moet zijn heropend. Naast volwassenen zijn ook baby's uit losse inhumatiegraven bekend, waaronder twee bijzettingen in Naaldwijk-Hoogeland (2e-3e eeuw n.Chr.).¹³¹ Alleen in de crematiegraven komen bijgiften voor, in de vorm van (verbrand) aardewerk en voedsel.

fig. 10.26 Tekening van een dubbelgraf en twee geïsoleerde inhumatiegraven in Rijswijk-De Bult (Zuid-Holland). Parallel aan het dubbelgraf is de doorsnede van de (samengevoegde) grafkuilen getoond. Niet op schaal (naar Bloemers 1978, fig. 78).

125 Zie bijvoorbeeld Eimermann 2009, 65-66.

126 Eimermann 2009, 65-69.

127 Vossen 2019, 33-37, fig. 4.1.

128 De Bruin 2017, 235-236 (en tabel 5.6: 1 graf), 239-240 (en tabel 5.7).

129 Eimermann 2009, 65-69; Van der Feijst 2019, 53-54, 90.

130 Bloemers 1978, 216-219; zie ook Knip 1978.

131 Baetsen 2012, 444.

Op enkele van de opgegraven woonerven zijn ook losse menselijke botten gevonden, in kuilen, greppels of sloten. Veelal gaat het om fragmenten van schedels of de lange beenderen, zoals de vondsten uit Rijkswijk-De Bult (2e-3e eeuw n.Chr.) en Naaldwijk-Hoogeland (2e-3e eeuw n.Chr.) tonen.¹³² Voor zover de leeftijd en het geslacht bepaald konden worden, zijn de schedels van volwassen mannen.

Jongere graven komen op zijn vroegst voor vanaf de eerste helft of het midden van de 6e eeuw, met bijzettingen in de *grafvelden* van Rijnsburg-De Horn (circa 550-675/700), Katwijk-Klein Duin (circa 570-750/800) en Den Haag-Solleveld (circa 500/550-650/700).¹³³ In Rijnsburg ging het om ongeveer honderdveertig graven, in de vorm van inhumaties en vooral crematies. De inhumatiegraven hadden wisselende oriëntaties, van W-O en ZW-NO tot Z-N. De overledenen lagen gestrekt op hun rug of met opgetrokken benen op hun zij (fig. 10.27). De vrouwengraven worden gekenmerkt door kralensnoeren en in mindere mate door mantelspelden: een almandijn-schijffibula van zilver (6e eeuw) en Domburg- en ringfibulae van brons (7e eeuw). In enkele van de mannengraven waren wapens meegegeven, tweemaal in het graf van een kind van 7-9 jaar (7e eeuw). Uit het rijkste mannengraf komt een verguld bronzen, met blikgoud versierde gesp, waarvan de vorm en dierstijl-versiering met gouddraad op relaties met Zuidoost-Engeland wijst (late 6e-eerste helft 7e eeuw).¹³⁴

fig. 10.27 Opgravingsplattegrond van het zuidelijke, meest volledig opgegraven deel van het grafveld Rijnsburg-De Horn (Zuid-Holland). Het grafveld was in gebruik van de late 5e tot in de 8e eeuw en toont een combinatie van inhumatie- en crematiegraven. Enkele inhumatiegraven lagen gezien de ruimte rondom deze graven vermoedelijk onder een grafheuvel (naar Dijkstra 2011, fig. 6.3, iets aangepast).

In Katwijk waren de graven bijgezet in een oudere woonheuvel. Het ging om 55 inhumatiegraven met verschillende oriëntaties en minimaal 15 crematies. De drie rijkste graven zijn inhumaties uit de late 7e en eerste helft van de 8e eeuw, die een wapenset met onder andere een spatha (eenmaal met damascering) bevatten. Verdere bijgiften zijn een glazen drinkbeker en eenmaal mogelijk een paardenbit. Uit een ouder crematiegraf komt het verguld bronzen uiteinde van een drinkhoorn, met gestileerde dier-

132 Knip 1978, 422 (2x schedel, 1x onderbeen); Baetsen 2012, 444-445 (2x schedel, 1x onderbeen).

133 Dijkstra 2011, 226-252 (met referenties); voor Den Haag-Solleveld, zie ook Waasdorp & Eimermann 2008.

134 Nicolay 2014, 103, fig. 5.3.

fig. 10.28 (rechts) Overzicht van de menselijke (H1-11) en dierlijke (A1-10) begravingen en losse menselijke resten (witte stippen) binnen de 6e- en 7e-eeuwse nederzetting die is opgegraven bij Oegstgeest (Zuid-Holland) (naar Lippok 2021, fig. 4.1).

kop. Deze is gelijktijdig met de luxe gesp uit Rijnsburg en wijst eveneens op relaties met Zuidoost-Engeland (zie fig. 12.14).¹³⁵

Van het grafveld bij Den Haag zijn, na de eerdere ontdekking van urnen uit de 6e-7e eeuw, negen crematies en ook drie inhumaties blootgelegd. Een lijksilhouet van een hurkgraf is ongedateerd. De andere inhumaties zijn een rechthoekig graf met spatha en andere wapens uit de tweede helft van de 6e eeuw, en een bootvormig graf met onder andere een vroege gelijkarmige fibula en kralen uit de 7e eeuw. Het 'bootgraf', opgebouwd uit hergebruikt scheepshout, past binnen een traditie die kenmerkend is voor het zuidelijke Noordzeegebied en Scandinavië.¹³⁶ In het centrale deel van dit graf is een rechthoekige kuil gegraven, om de grafkuil te heropenen.¹³⁷ Tot de eerder ontdekte crematiegraven behoort een urn met zogenaamde Angelsaksische versiering, met daarin de deels verbrande voet van een Frankische beugelfibula (6e eeuw).

Kleinere clusters van begravingen en zowel losse begravingen als losse botten zijn uit de Vroege Middeleeuwen eveneens bekend, zoals recente opgravingen bij Oegstgeest tonen (midden 6e-7e eeuw; fig. 10.28).¹³⁸ In de nabijheid van natuurlijke waterlopen die het bewoonde areaal vanuit een zijtak van de Rijn ruimtelijk indeelden, lagen twee concentraties van zowel menselijke inhumaties als diergraven. Tot een eerste cluster behoren twee inhumaties van vrouwen (op rug en zij, beiden met sieraden; fig. 10.29) en vier hondengraven. Een tweede cluster wordt gevormd door inhumaties van een vrouw (op rug) en man (sterk verspoeld in greppel of geul; fig. 10.29) en twee paardengraven. Bijgaven uit één van de vrouwengraven zijn onder andere twee ringfibulae, een Domburg-achtige fibula en een Frankische gesp van brons (eerste cluster). Eén van de paarden in het tweede cluster droeg een luxe bit, dat op banden met Zuidoost-Engeland wijst. Vier losse begravingen, waaronder een man die op zijn buik was begraven en crematieresten in de vulling van een waterput, bevonden zich eveneens in randzones van de woonerven. Dit geldt ook voor de losse menselijke botten.¹³⁹ Hiertoe behoren vijf lange beenderen van verschillende mannen die in een stervorm zijn neergelegd (fig. 10.30), evenals fragmenten van lange beenderen en schedels van ten minste zes mannen in twee aangrenzende kuilen. De overige los gevonden resten, vooral bestaande uit fragmenten van schedels en lange beenderen van mannen, waren verspreid over de woonerven gedeponereerd. Vier van de losse botten vertonen vraatsporen (fig. 10.31).¹⁴⁰ Een groter aantal botten vertoont hak- en snijsporen; deze kunnen het gevolg van geweld zijn, maar ook (kort) na het moment van overlijden zijn aangebracht.¹⁴¹ Van drie vrouwen in beide clusters is de herkomst met isotopen onderzocht: twee van de vrouwen zijn niet lokaal (van zandgrond en uit Engeland of Normandië), net als één van de mannen, van wie een bot in de stervorm is geplaatst (Zuidwest- of Centraal-Duitsland).¹⁴²

Losse botten zijn ook aangetroffen in Leiderdorp-Plantage, waar in totaal 117 resten van 90 verschillende botten in een zijtak van de Rijn zijn gedeponereerd (vanaf midden 6e eeuw, vooral in tweede helft 8e-9e eeuw).¹⁴³ De meeste botten komen uit één

¹³⁵ Nicolay 2014, 105, fig. 5.6.

¹³⁶ Zie Dijkstra 2019.

¹³⁷ Van Haperen 2017, 119-121.

¹³⁸ Lippok 2021; contra Dijkstra (2011, 276), die nog vermeldt dat (clusters) van losse graven op of nabij woonerven in Zuid-Holland juist ontbreken.

¹³⁹ Lippok 2021; Van Spelde & Kootker 2021; zie ook Van Haperen 2017, 122.

¹⁴⁰ Van der Spelde & Kootker 2021, 132.

¹⁴¹ Van der Spelde & Kootker 2021, 128-131, 137.

¹⁴² Van Spelde & Kootker 2021, tabel 5.18; zie ook Lippok 2021.

¹⁴³ D'Hollosy & Dijkstra 2016.

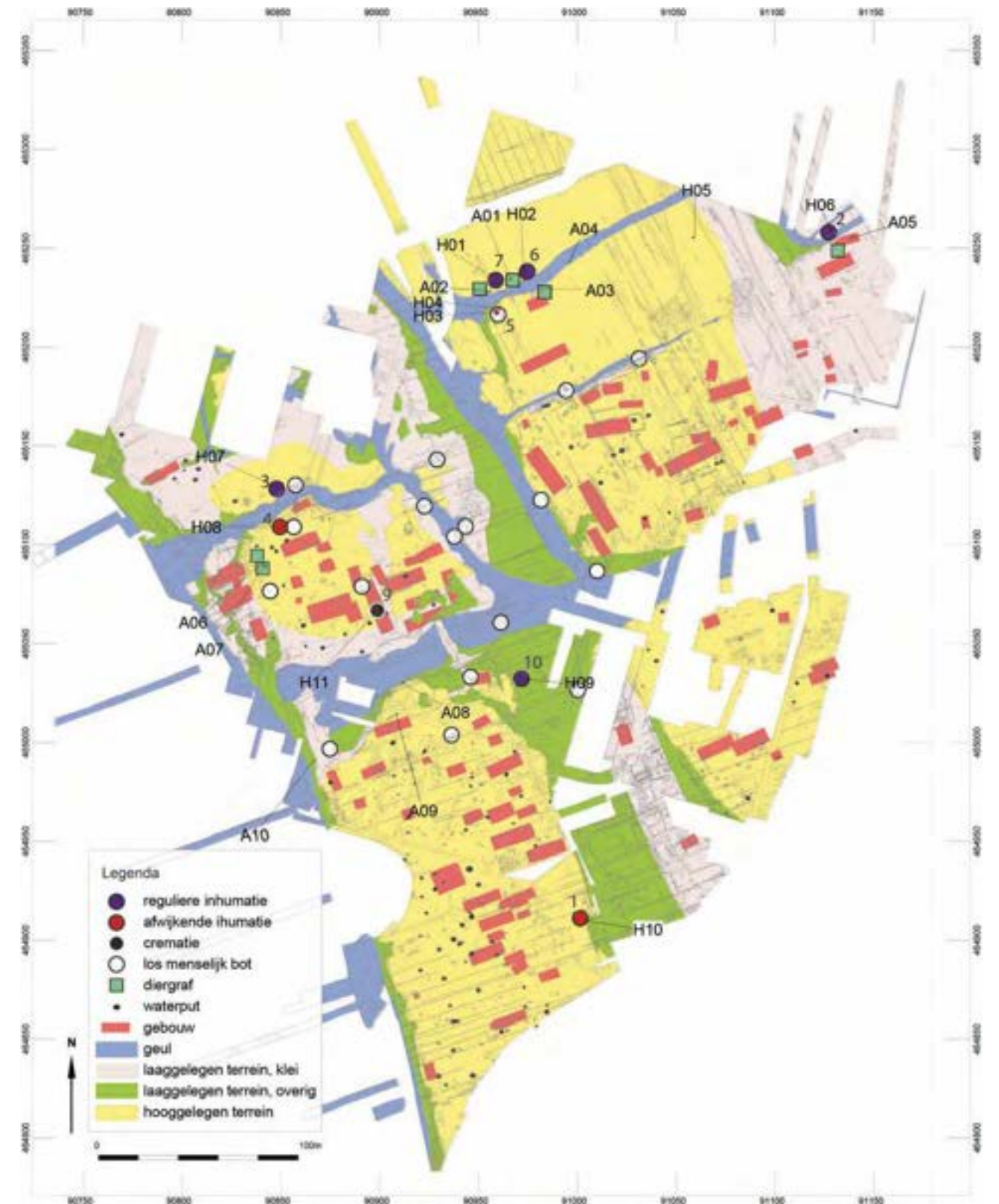

fig. 10.29 Vijf van de inhumaties in Oegstgeest, behorend tot twee clusters van menselijke en dierlijke begravingen aan de rand van woonerven (zie fig. 10.28). Bij de graven staat het grafnummer (foto's Faculteit Archeologie, Universiteit Leiden).

fig. 10.30 Stervormige formatie van menselijke lange beenderen in Oegstgeest (depositie H03: twee femora, een humerus en een tibia met patella). De botten lagen onderin een enigszins rechthoekige kuil en zijn van ten minste twee individuen. Uit hun ligging blijkt dat de tibia en patella op het moment van depositie nog met weefsel aan elkaar verbonden waren (foto Faculteit Archeologie, Universiteit Leiden).

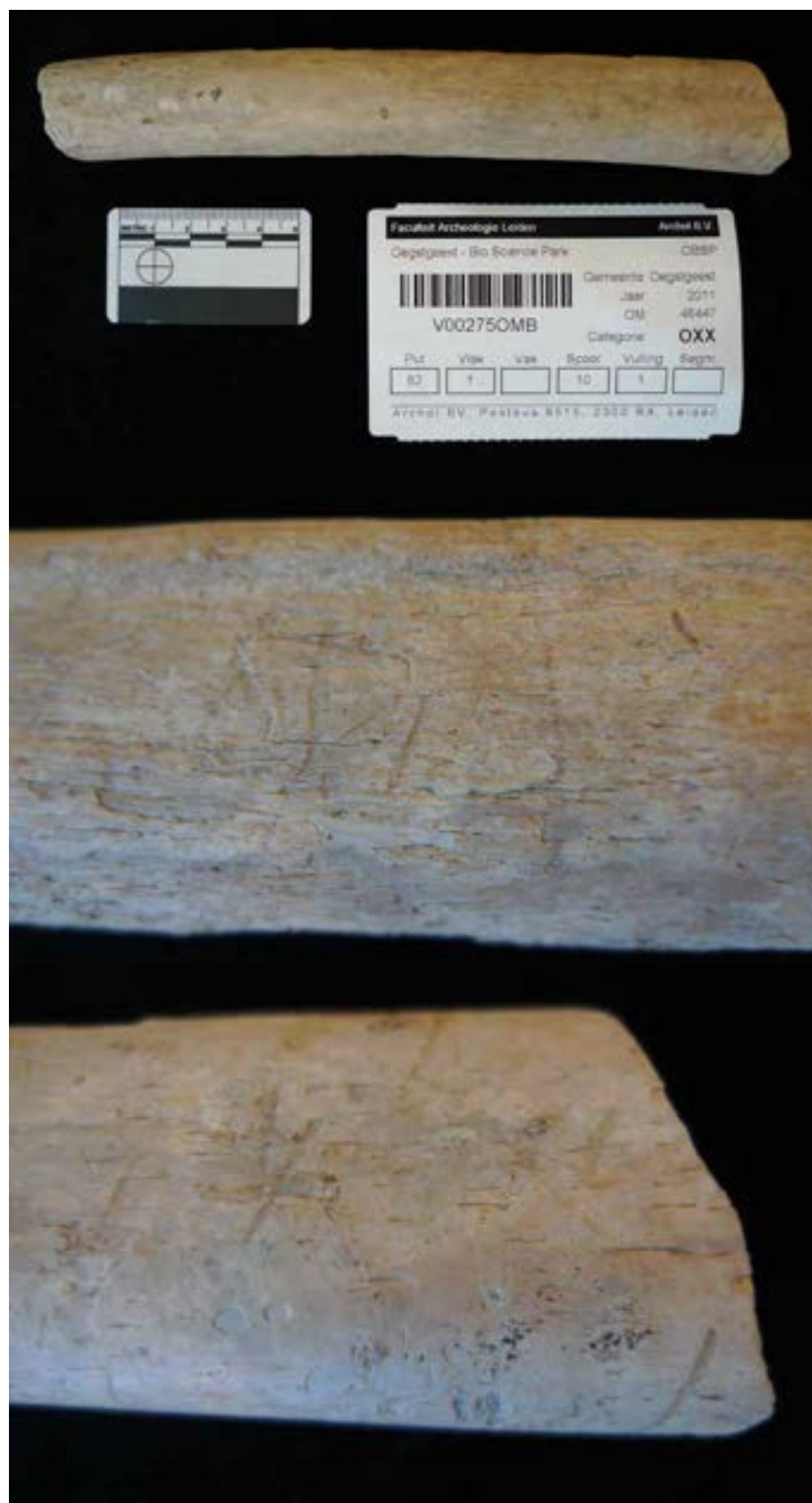

specifieke zone in deze zijtak, ter plekke van enkele woonerven op beide oevers. Net als in Oegstgeest gaat het vooral om delen van schedels en lange beenderen, die hier zowel van mannen als van vrouwen zijn. Vraatsporen zijn niet herkend, maar ook de botten uit Leiderdorp vertonen hak- en snijsporen. Aangenomen wordt dat de botten uit heropende graven van voorouders komen en als rituele handelingen bewust in het water van de geul zijn gedeponerd.¹⁴⁴

De opkomst van de eerste christelijke begraafplaatsen is goed gedocumenteerd voor het Abdijterrein bij Rijnsburg. Op een woenerf met een iets bootvormige boerderij werd in het laatste kwart van de 8e eeuw een kleine, rechthoekige kapel opgericht. Verondersteld wordt dat deze *capella memoria* door leden van de lokale elite op hun erf is gesticht. In de periode die hierop volgde, tussen circa 775 en 890, zijn elf mannen en een tiener direct oostelijk van de kapel bijgezet (op de rug, W-O georiënteerd). Nadat de kapel in de 11e eeuw was herbouwd en een groter aantal personen oostelijk hiervan was begraven, werd dit gebouw in de 12e eeuw vervangen door de omvangrijke kerk van een hier gestichte abdij voor Benedictinessen.

¹⁴⁴ D'Holloosy & Dijkstra 2016, 573.

fig. 10.31 Los gedeponeerd middendeel van een menselijk bovenbeen uit Oegstgeest, met detailfoto's waarop vraatsporen zichtbaar zijn (vondstnummer 275) (foto's F. van Spelde, Enköping).

Binnen het *castellum* van Valkenburg is in het zuidwestelijke kwadrant vermoedelijk in de 9e eeuw een zaalvormige kerk met hoefijzervormige absis gebouwd.¹⁴⁵ Uit dezelfde tijd dateert een cluster van enkele tientallen inhumatiegraven direct oostelijk van de kerk, die WZW-ONO zijn georiënteerd. Tot oudere graven op deze locatie behoren inhumaties met een iets afwijkende oriëntatie (W-O), die deels door het muurwerk van de kerk werden oversneden. Een wapengraf dat tot deze oudere graven behoorde (aangehouden onder het muurwerk) bevatte onder andere een spatha met damascering uit de late 7e of 8e eeuw; tot dezelfde periode behoort een los gevonden drinkbeker, uit een verstoord graf. Resten van een houten voorganger van de stenen kerk zijn niet herkend, zodat het weinig aannemelijk is dat de vroege inhumaties al bij een kerk (of kapel) waren begraven.

Centrale rivierengebied

Een vrijwel volledig onderzocht grafveld uit de 1e-3e eeuw n.Chr. lag tussen twee nederzettingen in Tiel-Passewaaij.¹⁴⁶ De ongeveer 380 graven, die tussen circa 50 en 270 n.Chr. zijn gedateerd, bestaan uitsluitend uit crematieresten die al dan niet in een urn zijn bijgezet. Gedurende de Romeinse tijd is een verandering in de omgang met crematieresten zichtbaar: van overwegend uitgezochte crematieresten onder een grafheuvel, naar overwegend ongesorteerde brandstapelresten bovenin een grafheuvel. Tot de dierlijke resten uit het grafveld behoren onverbrande botten van honden, runderen en vooral paarden, die ná de begraving in de randgreppels van de grafheuvel waren bijgezet en ook als losse resten op het oorspronkelijke loopvlak rondom deze oorspronkelijke heuvels zijn teruggevonden.¹⁴⁷ Uit de randgreppels komt ook serviesgoed, wat getuigt van een eenmalige maaltijd die vermoedelijk ter nagedachtenis aan een overledene op of bij de grafheuvel is genuttigd.¹⁴⁸

Kleinere clusters van begravingen zijn uit de Romeinse tijd eveneens bekend, waaronder vier op korte afstand van elkaar gelegen concentraties van elk drie tot zestien graven in Wijk bij Duurstede-Wijkersloot (2e-3e eeuw n.Chr.).¹⁴⁹ Losse inhumaties en crematies komen vrijwel niet voor, met uitzondering van babygraven in nederzettingen of op de crematiegrafvelden.¹⁵⁰ In Tiel-Passewaaij is als losse begraving nabij het grafveld slechts één inhumatie aangetroffen, uit de Laat-Romeinse tijd (vermoedelijk late 4e of eerste helft 5e eeuw n.Chr.).¹⁵¹ Incidentele clusters van twee of meer inhumaties uit dezelfde periode tonen ook elders in het rivierengebied een relatie met oudere crematiegrafvelden (of met een voormalige Romeinse *villa*).¹⁵² Voorbeelden van losse menselijke botten uit nederzettingen zijn lange beenderen uit verschillende kuilen in Wijk bij Duurstede-De Horden (2e-3e eeuw n.Chr.), en het bot van een kind uit een

¹⁴⁵ Dijkstra 2011, 262-263, fig. 6.32.

¹⁴⁶ Aarts & Heeren 2011; voor andere grafvelden uit de 1e-3e eeuw in het rivierengebied (onder andere te Nijmegen-Hatert en Zoelen-Mauriksstraat), zie Heeren 2009, 195-213.

¹⁴⁷ De Groot 2007, 184-185, fig. 6; voor de depositie van dierlijke schedels in greppels, zie ook Aarts & Heeren 2011, 97-100. Onder de losse resten domineert paard, vooral met fragmenten van schedels die in complete toestand wellicht op een paal bovenop grafheuvels waren geplaatst (De Groot 2007, 184-185).

¹⁴⁸ Aarts & Heeren 2011, 51.

¹⁴⁹ Verwers 1975, 101-102.

¹⁵⁰ Heeren 2009, 232; voor een half skelet in een huisgreppel (begin jaartelling) en een babygraf (1e-2e eeuw) binnen de nederzetting Wijk bij Duurstede-De Horden, zie Hessing 1993, cat.nr. 53.

¹⁵¹ Aarts & Heeren 2011, 227-228.

¹⁵² Zie Heeren 2009, 235 (relatie met grafvelden); Blom et al. 2012, 259-266, 275-284 (Ewijk-Keizershoeve, relatie met villa).

waterput in Wijk bij Duurstede-De Geer (3e eeuw n.Chr.).¹⁵³ Verder zijn in Geldermalsen-Hondsgemet, naast twee schedelfragmenten en een fragment van een dijbeen uit de Late IJzertijd, losse menselijke resten uit de Midden- en Laat-Romeinse tijd gevonden: een fragment van een dijbeen met vraatsporen uit een geul, en een bijna complete schedel van een volwassen man uit een greppel.¹⁵⁴

Dat inhumatie vanaf de Laat-Romeinse tijd gebruikelijk werd, toont het omvangrijke grafveld dat direct noordelijk van de Rijn op de Donderberg bij Rhenen is blootgelegd en als representatief voor het centrale rivierengebied kan worden beschouwd.¹⁵⁵ Aan de westzijde van het jongere, meest omvangrijke deel van het grafveld is tussen circa 400 en 450 n.Chr. een geïsoleerde groep van ongeveer veertig graven aangelegd, inclusief tien mogelijke kindergraven. De graven zijn N-Z of haaks hierop georiënteerd. Kenmerkend voor de mannengraven zijn typisch laat-Romeinse gordels. Het grootste aantal graven op de Donderberg dateert vanaf het midden van de 5e eeuw, toen hier een zogenaamd 'rijengrafveld' vorm kreeg. Rondom verspreide inhumaties werden tot het midden van de 8e eeuw nieuwe graven aangelegd, bestaande uit zowel inhumaties (circa achthonderd graven, overwegend O-W georiënteerd) als crematies (circa driehonderd tot vierhonderd graven, vrijwel altijd in een urn) – evenals veertien paardengraven. De bijgiften uit de mannen- en vrouwengraven bestonden vanaf het midden van de 5e eeuw uit het gebruikelijke Frankische repertoire van wapens, gordels en sieraden, waarbij de 6e eeuw opvallend rijk is aan (verguld) zilveren, deels met halfedelsteen ingelegde schijf- en beugelfibulae. Op banden met het kustgebied wijzen enkele laat 5e- en 6e-eeuwse potten met versiering in Angelsaksische stijl.¹⁵⁶

Naast reguliere grafvelden bleven kleinere clusters van begravingen tot in de 8e eeuw gebruikelijk. In het latere Dorestad (Wijk bij Duurstede-Veilingterrein) dateren zeven inhumaties van twee ruimtelijk gescheiden grafclusters uit de tweede helft van de 7e en mogelijk uit de (vroeg) 8e eeuw (¹⁴C-datering: circa 600/650-700/800; fig. 10.32).¹⁵⁷ Vijf graven van een noordelijk cluster lagen min of meer Z-N, waarbij de overleden mannen, vrouwen en een kind in verschillende houdingen waren bijgezet (op rug, zij en buik, met (iets) opgetrokken benen; fig. 10.33), met een losse kraal als enige bijgift. Beide graven van een meer zuidelijk cluster, die Z-N waren georiënteerd, zijn van een vrouw en een kind (op hun zij, met gezichten naar elkaar gericht). Mogelijk uit de 7e of 8e eeuw dateert een cluster van losse inhumaties, westelijk van het nog te bespreken grafveld van Wijk bij Duurstede-De Heul; de graven lagen aan weerszijden van een waterput en waren respectievelijk Z-N en ZO-NW georiënteerd.¹⁵⁸

Elders op het Veilingterrein zijn twee losse inhumaties aangetroffen, beide W-O georiënteerd: een vrouw zonder handen en voeten gestrekt op de rug in een greppel (¹⁴C-datering: 680-970), en vrijwel op dezelfde plek op een dieper niveau een vrouw op de rechterzij met opgetrokken benen (¹⁴C-datering: 650-780). Andere voorbeelden van losse begravingen zijn een vrouw gestrekt op de rug in een depressie bij enkele bijgebouwen in Odijk-Peek/Singel West (met bronzen vingerring en ijzeren gesp, 7e eeuw), en een crematie in Elst-Lijnden (onder andere een kralensnoer, tweede helft 7e

153 Hessing 1993, cat.nr. 53 (De Horden); persoonlijke informatie S. Heeren, Vrije Universiteit (De Geer).

154 Baetsen 2009, 344-345.

155 Ypey 1973; Wagner & Ypey 2011. Vergelijk de grafvelden van Elst-'t Woud (circa 400-750 n.Chr.; westelijk van Rhenen, ook direct noordelijk van de Rijn; Verwers & Van Tent 2015) en Wijchen-Centrum (circa 350/400-650 n.Chr.; zuidelijk van Nijmegen; Heeren & Hazenberg 2010).

156 Van Es & Wagner 2000, 122-123, 125; zie Wagner & Ypey 2011, onder andere graven 14 en 236.

157 Dijkstra 2012, 64-67; Panhuysen 2012; zie ook Dijkstra & Williams 2010, 63, fig. 33-34.

158 Van Es & Verwers 2015, 241-242, fig. VI.10.

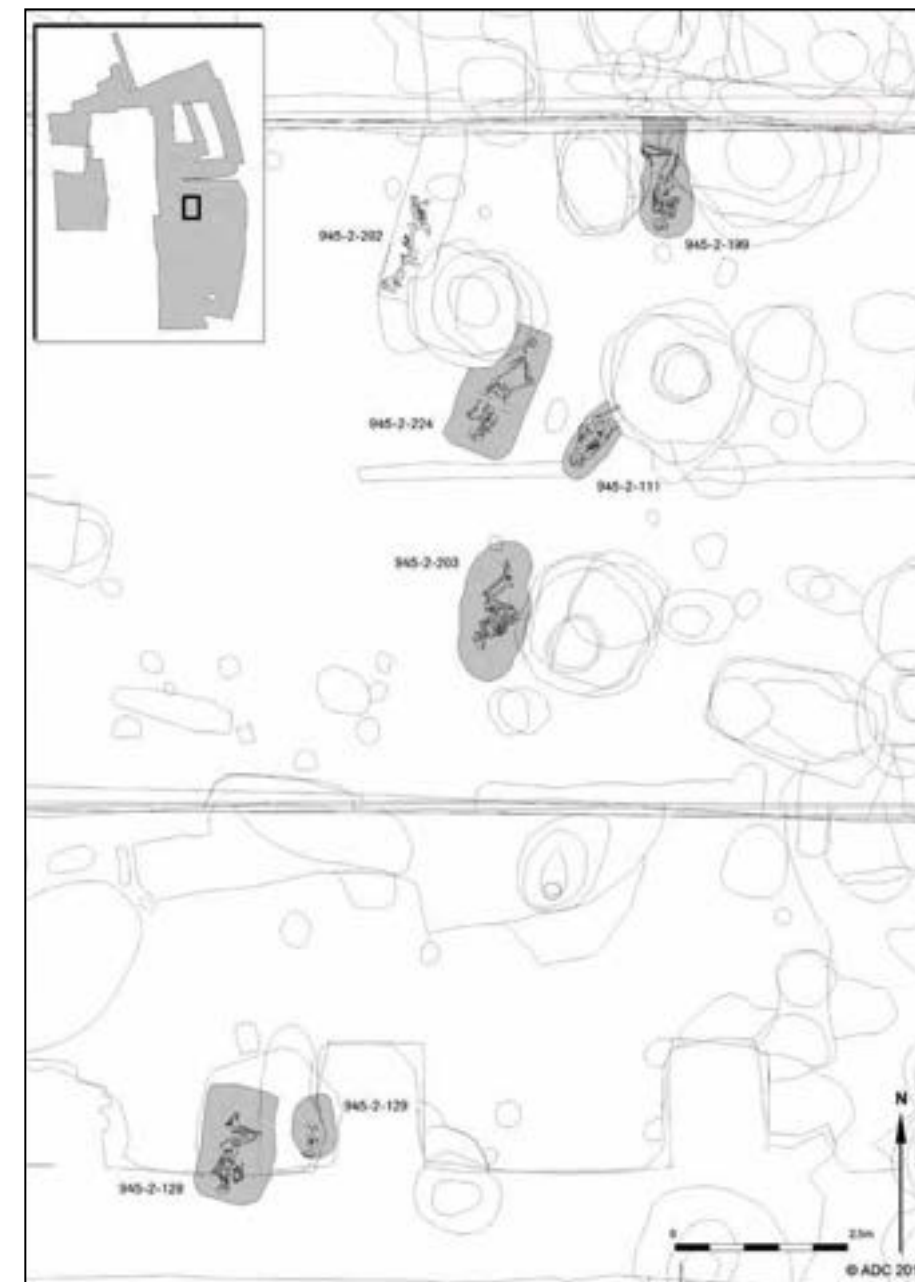

fig. 10.32 Twee clusters van respectievelijk vijf en twee inhumaties uit de 7e en mogelijk ook de vroege 8e eeuw, nabij sporen van woonerven op het Veilingterrein van Wijk bij Duurstede (Utrecht) (naar Dijkstra 2012, fig. 3.18).

of wellicht 8e eeuw).¹⁵⁹ Tevens komen losse menselijke botten voor, zoals een deel van de onderkaak van een volwassen man en een bot van een foetus in Utrecht-Leidsche Rijn.¹⁶⁰ De botten komen uit kuilen nabij drie diergraven (twee paarden en een hond) direct oostelijk van een woonerf uit de 7e eeuw. De menselijke botten en diergraven worden in verband gebracht met een (verstoord) grafveld, maar menselijke inhumaties of crematies zijn niet aangetroffen. Van de woonerven op het Veilingterrein komen twee fragmenten van schedels zonder datering, en een fragment van een sleutelbeen uit de 8e-9e eeuw.¹⁶¹

159 Lohof 2000, 17-22; Van der Feijst & Blom 2017, 21.

160 Nokkert et al. 2009, 125-126 (zie ook fig. 5.133).

161 Panhuysen 2012.

fig. 10.33 Menselijke inhumatie, behorend tot de cluster van vijf graven in figuur 10.32. Het gaat om graf INH7 (vondstnummer 945-2-203) (foto Archeologisch Diensten Centrum, Amersfoort).

De opkomst van christelijke begraafplaatsen is in het rivierengebied nog slecht gedocumenteerd. In Dorestad dateren de vroegste grafvelden, op De Heul en De Engk, uit de late 7e-9e eeuw.¹⁶² De in totaal ongeveer drieduizend graven zijn uitsluitend W-O georiënteerde inhumaties, veelal zonder bijgiften. Er is geen directe relatie met vroege kerken, maar een vrij kort, rechthoekig gebouw binnen het grafveld van De Heul (gebouw H 29A) is opvallend breed en kan in de beginfase van het grafveld enige tijd als kapel of kerk zijn gebruikt.¹⁶³

Noord-Nederlandse terpengebied

Voor het Fries-Groningse terpengebied presenteert Nieuwhof in haar proefschrift een volledig overzicht van menselijke resten uit de IJzertijd en Romeinse tijd, twee perioden waaruit geen reguliere grafvelden in dit gebied bekend zijn.¹⁶⁴ De resten behoren tot ruim honderd losse inhumaties (alle sekses en leeftijden, op rug of zij met gestrekte of opgetrokken benen, vrijwel zonder bijgiften) en ongeveer tien losse crematies (deels in urn, ook vrijwel zonder bijgiften). Daarnaast zijn er losse botten en ook losse plukken menselijk haar uit minstens 85 verschillende contexten. Kenmerkend voor de graven en losse resten is dat ze consequent in associatie met een woonerf zijn begraven: in of nabij een huis, in een erfgreppel, of in de kwelder grenzend aan het bewoonde huispodium. Een uitzonderlijke vondst uit Englum zijn acht menselijke schedels die in de uitbreiding van een huispodium zijn begraven, waarna ter plekke op verschillende momenten handelingen zijn uitgevoerd die op de hier begraven voorouders gericht wa-

¹⁶² Voor het grafveld op De Heul (en De Engk), zie Van Es & Verwers 2015, 201-254.

¹⁶³ Van Es & Verwers 2015, 68, 246-247; persoonlijke informatie M. Dijkstra, Universiteit van Amsterdam.

¹⁶⁴ Nieuwhof 2015.

fig. 10.34 Een 'cluster' van twee inhumaties uit de 3e eeuw in de Groningse wierde Ezinge, begraven nabij een gelijktijdig huis (foto © Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie).

ren.¹⁶⁵ Clusters van graven komen vrijwel niet voor; slechts eenmaal zijn twee skeletten vlak bij elkaar begraven, te Ezinge (3e eeuw n.Chr.; **fig. 10.34**).

Een deel van de menselijke botten uit het Fries-Groningse kustgebied is bewerkt tot hangers of drinknapjes (delen van schedels; **fig. 10.35**), en eenmaal tot een mesheft (deel bovenarm; **fig. 10.36**). Door intensief of langdurig gebruik zijn deze objecten vaak sterk gesleten, waardoor ze een glimmend oppervlak hebben. Ook vertonen enkele van de (bewerkte) botten, waaronder mogelijk het mesheft, sporen van vraat.¹⁶⁶ De combinatie van het grote aantal losse menselijke botten, de sporen van bewerking en gebruik, en de sporen van vraat wijst op een andere omgang met de doden dan de reeds besproken vormen van inhumatie of crematie. Aannemelijk is dat de meeste doden als een vorm van exhumatie aan het oppervlak werden gelegd, waarna hun vlees gezien de vraatsporen vermoedelijk door honden van de botten werd gegeten. De omgang met overleden honden, veelal ook begraven op of nabij woonerven, wijst op een bijzondere relatie met deze dieren, die volgens Nieuwhof dienden als begeleiders van de ziel van de overledenen naar het hiernamaals en zo de wereld van de voorouders met die van de levenden verbonden.¹⁶⁷ Nadat het vlees was verwijderd, werden de resterende botten (vooral schedels) verzameld, om al dan niet in bewerkte vorm een rol te spelen in rituelen die met de verering van voorouders verband hielden.¹⁶⁸ Als onderdeel van deze rituelen konden voorouders ook indirect worden 'geconsumeerd', door het eten van honden die vermoedelijk bij het proces exarnatie een rol hebben gespeeld.¹⁶⁹

¹⁶⁵ Nieuwhof 2015, 127-142.

¹⁶⁶ De vraat- of snijsporen op het mesheft zijn van vóór de bewerking (pers. inf. A. Nieuwhof, Rijksuniversiteit Groningen).

¹⁶⁷ Nieuwhof 2015, 275-277.

¹⁶⁸ Nieuwhof 2015, vooral 292-296.

¹⁶⁹ Nieuwhof 2015, 276-278; zie ook Nieuwhof 2012.

fig. 10.35 Bewerkte menselijke resten uit Ezinge: twee napjes van schedels (2-3) en een schedel waaruit de bovenzijde is gezaagd, vermoedelijk voor productie van een napje (1). De napjes, door intensief of langdurig gebruik sterk gesleten, dateren uit de decennia rond het begin van de jaartelling; de datering van de schedel is onbekend. Niet op schaal (foto's A. Nieuwhof).

Vanaf de 5e eeuw kwamen voor het eerst reguliere *grafvelden* in gebruik, waarvan alleen het grafveld te Oosterbeintum (Friesland) vrijwel volledig is opgegraven (fig. 10.37).¹⁷⁰ Het grafveld lag op de flank van een oudere terpnederzetting uit de Romeinse tijd en was in gebruik van circa 400 tot 750 n.Chr. Tot het grafveld behoren 116 brandsporen, waaronder 21 bijzettingen van crematieresten in een urn, en 47 inhumaties van personen met sterk wisselende leeftijden, deels begraven in een boomkist. Ook zijn zes honden en een paard bijgezet. Interessant is dat de schedel in vijf van de menselijke inhumaties ontbreekt, terwijl in een zesde 'graf' alleen de schedel was bijgezet.¹⁷¹ Slechts een deel van de urnen bevatte bijgiften, waaronder twee klinknagels, een ijzeren gesp en een zilveren vingerring. Een groter aantal bijgiften is uit dertig van de inhumaties bekend: naast gespen, kleine messen en naalden in vrouwen- en mannengraven, ook kralensnoeren en mantelspelden in vrouwengraven en incidenteel wapens in mannengraven. De mantelspelden, bestaande uit kruisvormige, ring- en vroege gelijkarmige fibulae, zijn kenmerkend voor het zuidelijke Noordzeegebied.

Buiten de grafvelden bleven losse inhumaties en crematies tot in de Vroege Middeleeuwen gebruikelijk. Illustratief zijn de opgravingen in Wijnaldum-Tjitsma, waar zeven geïsoleerde graven uit de 4e-9e eeuw n.Chr. dateren: inhumaties van baby's uit de 4e eeuw (2x), de 5e eeuw (1x), de 7e-8e eeuw (1x) en de 8e-9e eeuw n.Chr. (1x), een inhumatie van een jonge vrouw uit de 5e eeuw (zie fig. 12.17), en de gecremeerde res-

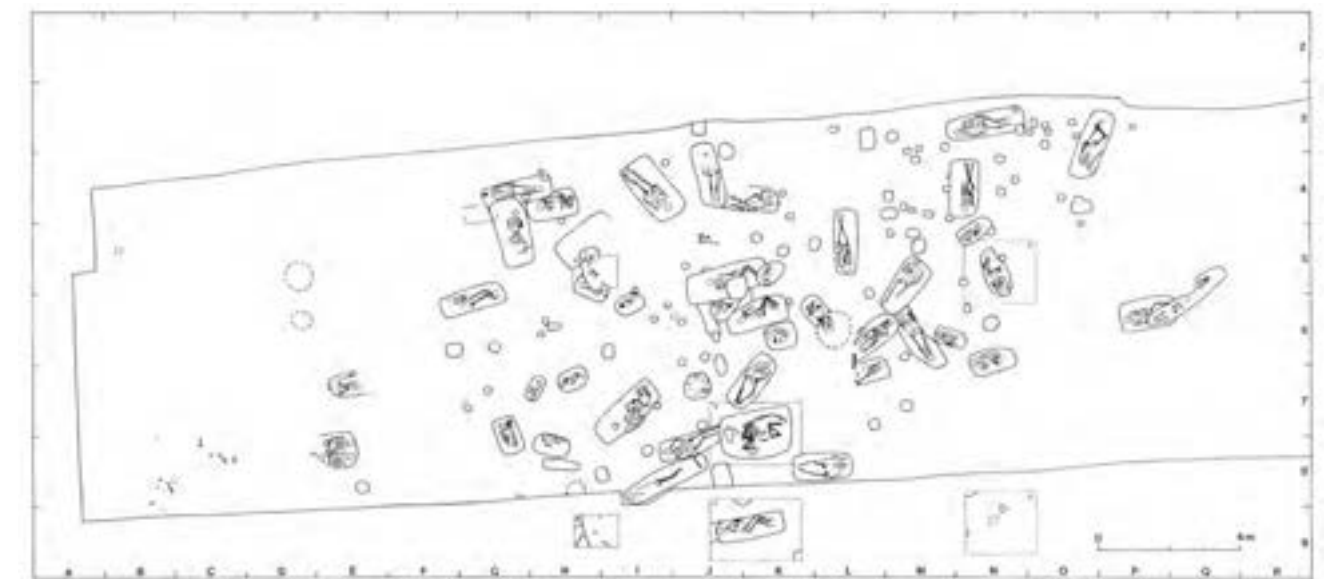

fig. 10.36 Mesheft, vervaardigd uit een menselijke humerus, uit Ezinge. Het heft is door intensief of langdurig gebruik sterk gesleten, en op de buitenzijde zijn vraat- of snijsporen als parallelle groeven zichtbaar. Het mesheft is binnenshuis gevonden, in een haard uit de 2e eeuw. Lengte 12,7 cm (foto A. Nieuwhof).

fig. 10.37 Het grafveld van Oosterbeintum (Friesland). Het grafveld was in gebruik van de late 4e tot in de 8e eeuw en bestond uit zowel inhumatie- als crematiegraven, respectievelijk weergegeven als grote kuilen (veelal met skelet) en kleinere, rechthoekige tot ovale kuilen (naar Knol *et al.* 1996, fig. 7).

¹⁷⁰ Knol *et al.* 1996. Vergelijk het recent gepubliceerde grafveld van Hogebeintum, dat gedurende dezelfde periode in gebruik was (Knol 2019).

¹⁷¹ Knol *et al.* 1996, 299-300; zie ook Van Haperen 2017, 125. De schedel, aangetroffen onder een vroeg middeleeuws inhumatiegraf, kan ook uit de Romeinse tijd dateren (Nieuwhof 2015, 384).

ten van een kind en jongvolwassene in een urn in Angelsaksische stijl uit de 5e eeuw.¹⁷² In het opgravingsrapport worden eveneens losse menselijke resten vermeld, maar verder niet beschreven. Dergelijke resten zijn incidenteel ook uit andere terpen bekend, zoals de losse schedel (sekse en leeftijd onbekend) in een waterput te Jelsum (6e eeuw; fig. 10.38).¹⁷³

Vanaf de late 7e eeuw werden nieuwe grafvelden gesticht die de functie van de oudere grafvelden geleidelijk overnamen, deels op speciaal hiervoor opgeworpen 'grafterpen'. Crematie werd vanaf de 7e eeuw (Friesland) en vanaf de 8e-9e eeuw (Groningen en aansluitend Ostfriesland) steeds minder gebruikelijk, terwijl de inhumaties nu veelal W-O waren georiënteerd, met een grotere regelmaat in rijen van inhumaties.¹⁷⁴ Representatief voor deze periode is het grotendeels opgegraven grafveld van Godlinze, waar van de late 7e tot in de vroege 9e eeuw ten minste vierenzeventig inhumaties (oriëntatie veelal W-O, maar ook ZW-NO of Z-N) en eenenveertig crematies (waarvan vijfendertig in een urn) zijn bijgezet.¹⁷⁵ Een opvallend verschijnsel in de late 7e en 8e eeuw zijn relatief rijke wapengraven (onder andere vier crematie- en één inhumatiegraf te Godlinze), terwijl de overige graven vanaf de 8e eeuw vrijwel geen bijgiften meer bevatten.¹⁷⁶ Uit late 7e en 8e eeuw dateren ook relatief veel diergraven, vooral van paarden en honden.¹⁷⁷ Geen van de grafvelden is direct te associëren met een kerk of kapel, zodat is aan te nemen dat de vroegste christelijke begraafplaatsen die samenhangen met dergelijke bouwwerken op zijn vroegst uit de eindfase van de Karolingische grafvelden dateren (9e eeuw).

10.4 Een reconstructie van het grafritueel in Noord-Holland
Mede op basis van de geschetste ontwikkeling in omliggende gebieden kan het grafritueel voor Noord-Holland in drie chronologische stappen worden gepresenteerd: de 2e-4e eeuw n.Chr., de 5e-7e eeuw en de 8e-10e eeuw (zie fig. 10.25). Gedurende de gehele 2e-10e eeuw n.Chr. zijn er aanwijzingen voor een omgang met de doden tijdens secundaire rituelen (inhumatie, begraving na crematie of ontvlezing), en zowel tijdens als ná afsluitende rituelen (de omgang met menselijke resten ná het proces van inhumatie, crematie en ontvlezing, buiten een grafcontext).

In dit hoofdstuk wordt afgestapt van het idee dat geïsoleerde of anderszins 'afwijkende' begravingen automatisch bewijs leveren voor een ritueel mensenoffer of de dood van een veroordeelde.¹⁷⁸ Een 'echt' graf, in de vorm van een bewust gegraven inhumatie- of crematiekuil, wordt hierbij niet als wezenlijk verschillend gezien van de depositie van menselijke resten in een bestaande kuil, greppel of sloot, aangezien de locatie van bijzetting vermoedelijk belangrijker was dan de fysieke vorm waarin dit gebeurde. Tegelijk wordt de omgang met de doden als onderdeel gezien van een 'complementair begravingssysteem', waarbij nabestaanden de keuze hadden om een overledene, afhankelijk van de sociale of andere relaties die men hiermee wilde tonen, op

172 Cuijpers et al. 1999.

173 Zie Nieuwhof 2015, 379 (nr. 47b).

174 Knol 1993, 163, 168-169.

175 Van Giffen 1920; Knol 1993, 165; 2001.

176 Knol 1993, 177.

177 Knol 1993, 177.

178 Zie Knol (1993, 155-156) en vooral Verduin & De Koning (2013, 35-37); de laatsten spreken van 'uitzonderlijke', 'afwijkende' en 'vreemde' begravingen.

verschillende locaties (én op verschillende manieren) bij te zetten.¹⁷⁹ Hiermee is een op het eerste gezicht afwijkende omgang met overledenen onderdeel van het reguliere palet van keuzes die nabestaanden in een bepaalde periode konden maken. Deze aanpak sluit mensenoffers of het doden van veroordeelden, zoals historisch is overgeleverd, niet uit, maar richt zich specifiek op de archeologische bewijsvoering voor een andere, reguliere omgangsvorm met de doden dan tot op heden is aangenomen.¹⁸⁰

2e-4e eeuw n.Chr.

Gedurende de Romeinse tijd ontbreken reguliere grafvelden in Noord-Holland, ondanks het grote aantal nederzettingen uit deze periode dat hier is opgegraven. Slechts een klein deel van de bevolking werd na overlijden in onverbrande of gecremeerde toestand begraven, veelal in de nabijheid van gelijktijdige woonerven. Vooral de opgravingen in Castricum en rond Schagen tonen dat (gecremeerde) doden in een grafkuil werden bijgezet, of in een reeds bestaande kuil of (erf)greppel. De inhumaties tonen een grote variatie in oriëntatie, en ook in positie van het lichaam (op rug, zij of buik), de armen (gestrekt of gebogen) en de benen (gestrekt of opgetrokken). Hieruit is af te leiden dat er een grote keuzevrijheid bestond in omgang met de doden, zonder duidelijke regels die op (boven)regionaal niveau werden nageleefd. Het plaatsen van lichamen op de buik hing mogelijk samen met het inperken van bijzondere (magische) krachten die

179 Lippok 2018, met referenties.

180 Voor de historische informatie, zie hoofdstuk 13.

fig. 10.38 Menselijke schedel, naast een atlas van een rund gedeponeerd in de vulling van een waterput uit de 6e eeuw in de dorpsterp van Jelsum (Friesland). Niet op schaal (foto © Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie).

de overledenen bezaten, terwijl de benen strak tegen het lichaam kunnen zijn gebonden of de voeten en handen kunnen zijn verwijderd om te voorkomen dat de doden hun graf 'verlieten'.¹⁸¹ In de nabijheid van woonerven werden ook overleden dieren bijgezet, soms in associatie met menselijke begravingen, met een voorkeur voor runderen en vooral honden en paarden.

Het grootste deel van de bevolking werd na het moment van overlijden niet direct begraven, zoals blijkt uit los gevonden botten in Castricum-Oosterbuurt, Schagen-Lagedijk en Schagen-Muggenburg I: hun lichaam werd vermoedelijk in de nabijheid van de nederzetting neergelegd, wellicht in delen van het landschap met een bijzondere betekenis, waarna het vlees door aaseters (en de werking van weer en wind) verwijderd werd. Net als in het terpengebied vertoont een deel van de botten vraatsporen die vermoedelijk van honden zijn, wat ook voor Noord-Holland wijst op hun bijzondere rol als begeleiders van de ziel van de overledenen naar het hiernamaals. Na deze fase van excarnatie werden de botten verzameld, met een voorkeur voor (delen van) schedels en lange beenderen. De losse botten kunnen in allerlei niet specifiek te reconstrueren handelingen zijn gebruikt die met verering van de voorouders samenhangen, waarna een deel van de botten in directe associatie met woonerven van de levenden werd begraven.¹⁸² Ook kon na dergelijke handelingen worden gekozen voor depositie op enige afstand van de woonerven, in een natte context. Aanwijzingen hiervoor levert tot op heden alleen de poel met losse menselijke resten in de Broekpolder bij Beverwijk.

De begraving van een selectie van de overledenen in associatie met woonerven, in (on)verbrande toestand of als losse botten, wijst op een cruciale rol van voorouders bij rituelen die met verschillende stadia in het 'leven' van deze woonplaatsen van de nabestaanden verband hielden: het inrichten van nieuwe erven (creatie van voorouderlijke grond), de (ver)bouw van boerderijen op deze erven (consolidatie in gebruik van voorouderlijke grond), en uiteindelijk het verlaten van de erven (verlating van voorouderlijke grond).¹⁸³ Dit sluit aan bij de interpretatie van de geïsoleerde graven en losse botten die binnen het terpengebied ook in associatie met woonerven zijn aangetroffen: de depositie van menselijke resten wordt door Nieuwhof gekoppeld aan de identiteit van individuele families, die resten van hun voorouders tijdens de aanleg en uitbouw van hun woonerven begroeven met het doel om voorouderlijke grond te creëren en zo territoriale claims te leggen of te behouden.¹⁸⁴ De overledenen vormden hierbij een belangrijk instrument om deze boodschap aan andere leden van de gemeenschap over te brengen.

Zeker zo belangrijk is dat voorouders een actieve rol in het leven van de nabestaanden konden spelen, bijvoorbeeld als beschermers, raadgevers en geluk- of succes brengende leden van een sociaal netwerk dat ook de wereld van de voorouders omsloot.¹⁸⁵ Tegelijk konden nabestaanden juist uit het leven van de nabestaanden worden geweerd of konden als gevaarlijk geachte krachten worden ingeperkt door de reeds

181 Zie bijvoorbeeld Weiner 1988, 42 (met gezicht naar beneden); Nieuwhof 2015, 250-251 (verwijderen voeten).

182 Voor de aanname dat de doden 'bovengronds aan de elementen [werden] overgeleverd' en voor de associatie van losse botten met woonerven in Castricum, zie ook Hagers 1999a, 88.

183 Vergelijk Nieuwhof 2020. Voor de 'levensstadia' van woonerven en huizen in het eerste millennium v.Chr., zie Gerritsen 2003.

184 Nieuwhof 2015, 293.

185 Zie ook Hessing 1993, 28-29.

genoemde maatregelen. Het zullen deze al dan niet fictieve en zowel positieve als negatieve kwaliteiten zijn geweest die bepaalden welke nabestaanden werden geselecteerd voor begraving op of nabij een woonerf, of juist voor excarnatie en een hieraan gekoppeld gebruik van voorouderlijke botten in het leven van de nabestaanden. Ook de keuze voor een specifieke vorm van inhumatie of begraving van crematieresten, incidenteel met bijgiften, kan met deze kwaliteiten hebben samengehangen.

Vanaf de tweede helft van de 3e eeuw n.Chr. is in Noord-Holland voor het eerst een clustering van inhumatie- en crematiegraven nabij woonerven zichtbaar, vermoedelijk onder invloed van de opkomst van grafclusters en grotere grafvelden in het centrale rivierengebied.¹⁸⁶ Geen van deze clusters toont een geleidelijke ontwikkeling naar reguliere grafvelden, zoals ook geldt voor de kustzone van Zuid-Holland en voor het terpengebied. De inrichting van grafclusters wijst op een belangrijke verandering in de rol van voorouders. Deze rol was niet langer alleen aan individuele woonerven en de identiteit van hier woonachtige families gekoppeld, maar vanaf de 3e eeuw n.Chr. ook aan de identiteit van de bewoners van grotere nederzettingen die uit twee of drie woonerven konden bestaan. Het beperkte aantal graven per cluster toont echter dat slechts enkele van de overledenen hier werden bijgezet; losse inhumaties en crematies, evenals vondsten van losse botten, tonen dat het belang van excarnatie en van familiegerelateerde voorouders gedurende de Romeinse tijd groot bleef.

5e-7e eeuw

Na een sterke afname van de bevolking, en in verschillende delen van Noord-Holland vermoedelijk een bewoningshiaat, verschenen de eerste reguliere grafvelden hier vanaf circa 500 – tegelijk met een toenemend gebruik van bijgiften. Ondanks chronologische verschillen is hetzelfde beeld zichtbaar in het centrale rivierengebied en het terpengebied (vanaf vroege 5e eeuw) en in Zuid-Holland (vanaf eerste helft 6e eeuw). Uit de hierboven gepresenteerde grafgiften blijkt dat de gebruikers van de grafvelden een overlappende en per regio tegelijk verschillende culturele oriëntatie hadden, gericht op het zuidelijke Noordzeegebied, het Frankische gebied en Zuidoost-Engeland.

Binnen Noord-Holland zijn reguliere grafvelden tot op heden alleen bekend uit het uiterste noorden (Texel en Wieringen) en zuiden van de provincie (Vecht- en Gooistreek), en niet uit het tussenliggende duin- en strandvlaktegebied van Kennemerland. Dijkstra verwacht niet dat reguliere grafvelden nog onder de Jonge Duinen verborgen liggen, aangezien dergelijke grafvelden ook uit de voorafgaande eeuwen ontbreken.¹⁸⁷ Toch toont juist de aanwezigheid van grafvelden uit het noordelijke én zuidelijke deel van Noord-Holland dat vergelijkbare grafclusters ook in het tussenliggende gebied wel degelijk te verwachten zijn. Dit neemt niet weg dat vermoedelijk slechts een deel van de bevolking in grafvelden werd bijgezet, zoals Dijkstra op basis van het beperkte aantal grafvelden voor Zuid-Holland veronderstelt.¹⁸⁸ Dat de momenteel bekende grafvelden in deze regio steevast in de buurt van de oudste moederkerken lagen, koppelt hij aan hun gebruik door families die tot de lokale elite behoorden: juist deze locaties groeiden uit tot grotere, plaatsvaste grafvelden, waarmee de betreffende families claims op gronden legden en tegelijk hun status toonden.

186 Voor de clustering van menselijke begravingen in de loop van de 3e eeuw n.Chr., zie ook Hagers 1999a, 85-87.

187 Dijkstra 2011, 271.

188 Dijkstra 2011, 275-276.

Het gemis van de graven van andere leden van de bevolking is voor West-Nederland te verklaren door een meer traditionele omgang met de doden, die parallel aan de bijzetting in reguliere grafvelden bleef voortbestaan. Naast enkele losse inhumaties en crematies tonen vooral de opgravingen in Uitgeest-Dorregeest en Oegstgeest dat individuele bijzettingen en clusters van enkele bijzettingen nabij woonerven tot in de 7e eeuw gebruikelijk bleven. Op continuïteit in omgang met de voorouders wijzen ook de oriëntaties en houdingen van de lichamen in geïsoleerde inhumatiegraven, die ten opzichte van de Romeinse tijd een overeenkomstige variatie vertonen. Het enige verschil met de voorgaande eeuwen is dat er in de Merovingische periode een groter aantal bijgiften in graven kan zijn meegegeven, vergelijkbaar met de opkomst van dergelijke giften in reguliere grafvelden. Juist in Uitgeest en Oegstgeest blijkt er ook continuïteit te bestaan in het symbolische belang van runderen en opnieuw vooral honden en paarden, zoals uit de ruimtelijke associatie van de diergraven met woonerven en de hier begraven voorouders blijkt.

Tot de keuzes die nabestaanden bij de omgang met hun doden hadden, behoorde in de 5e-7e eeuw opnieuw het proces van excarnatie. Concrete aanwijzingen hiervoor zijn de losse botten met vraatsporen, zowel uit Bloemendaal-Groot Olmen als uit Oegstgeest, die in de 6e en 7e eeuw zijn te dateren. De speciale betekenis van voorouderlijke botten blijkt in Oegstgeest eveneens uit de vijf lange beenderen van volwassen mannen die vermoedelijk na een proces van excarnatie in een stervorm nabij een erfbegrenzing zijn gedeponeerd. Niet uit te sluiten is dat enkele van de los gevonden botten uit heropende graven komen, zoals de secundaire kuil in het 'bootgraf' van Den Haag-Solleveld toont. De meeste inhumatiegraven uit de 5e-7e eeuw zijn binnen de besproken gebieden echter intact, zodat excarnatie de belangrijke bron van het botmateriaal moet zijn.

De selectie van specifieke voorouders, waarvan de lichamen of losse botten nabij erfgronden zijn bijgezet, wordt door Theuws voor de Merovingische periode eveneens gekoppeld aan de identiteit van de bewoners van deze erven.¹⁸⁹ In Oegstgeest (en eerder in Castricum-Oosterbuurt: Hilde) blijkt dat deze bewoners ook niet-lokale personen konden zijn. Een intrigerende gedachte is dat zij juist vanwege hun herkomst eigen voorouders hebben gecreëerd, om hun identiteit te tonen en zo binnen hun nieuwe woonplaats territoriale claims te leggen.

8e-10e eeuw

In Noord-Holland en omliggende gebieden bleven de grafvelden uit de voorgaande periode uiterlijk tot (halverwege) de 8e eeuw in gebruik, terwijl vanaf de late 7e eeuw nieuwe grafvelden werden gesticht die tot in de 9e eeuw zijn te dateren. De nieuwe grafvelden worden nog steeds gekenmerkt door een gecombineerd grafritueel (inhumatie en crematie), echter met een toenemend belang van inhumatie vanaf de 8e eeuw. Net als de oudere grafvelden zijn ook de nieuw gestichte grafvelden nog onbekend in Kennemerland, waar ze onder de Jonge Duinen verborgen zullen liggen.

Buiten de grafvelden kwamen gedurende de 8e en 9e eeuw ook losse inhumaties voor, waarvan er twee zijn aangetroffen in Limmen. Beide inhumaties vormen de vroegste sporen van latere woonerven, zodat ze met het inrichten van nieuwe woonerven en de creatie van voorouderlijke grond in verband zijn te brengen. Tegelijk met het

189 Theuws 2019, 373-378; zie ook Lippok 2021, 105-107.

voortgaande gebruik van de grafcluster nabij gelijktijdige woonerven in Uitgeest-Dorregeest (8e-9e eeuw) wijzen losse botten uit Schagen-Waldervaart en Vatroop (8e-9e/10e eeuw) vermoedelijk op continuïteit van het proces van excarnatie, in ieder geval tot in de 9e eeuw. De vele menselijke botten die in een natuurlijke geul bij Leiderdorp zijn gedeponeerd (vooral 8e-9e eeuw) en eerder met excarnatie dan het heropenen van voorouderlijke graven lijken samen te hangen, sluiten hier chronologisch gezien goed bij aan.

Een bijzonder kenmerk van het grafritueel in de late 7e en 8e eeuw is het veelvuldig meegeven van wapens aan de doden, zoals ook uit Zuid-Holland en het terpengebied bekend is. Deze wapens speelden volgens Dijkstra een symbolische rol bij het creëren van 'martiale voorouders', juist in een periode van strijd met de oprukkende Franken.¹⁹⁰ De bewapende voorouders gaven zo vermoedelijk uitdrukking aan een politieke stellingname tegen de Franken als politieke macht, in een periode waarin de lokale elite nog niet in de Frankische machtsstructuur was geïntegreerd. Deze stellingname had uiteindelijk weinig succes, want de Franken grepen de macht nadat ze eerst West-Nederland (8e eeuw) en daarna Noord-Nederland hadden ingelijfd (8e-9e eeuw). In het kielzog van de Frankische legermacht volgden missionarissen die vermoedelijk al in de eerste helft van de 8e eeuw de eerste kerken of kappellen stichtten. Archeologisch zijn deze bouwsels, evenals de inrichting van christelijke begraafplaatsen, op zijn vroegst vanaf de late 8e eeuw te dateren, zoals het onderzoek in Rijnsburg-Abdijterrein toont. Het duurde tot in de 9e eeuw voordat de oudere grafvelden definitief werden verlaten en ook het grafcluster van Uitgeest buiten gebruik raakte.

De opkomst van christelijke begraafplaatsen betekende niet dat voorouderlijke botten hun betekenis volledig verloren. In Uitgeest-Dorregeest is één van de graven binnen het vroegmiddeleeuwse grafcluster ergens tussen de late 10e en 12e eeuw heropend, waarbij een nieuw lichaam in dit graf is geplaatst nadat de resten van de primaire bijzetting volledig waren verwijderd. Dit kan heel goed het moment zijn geweest waarop ook het naastgelegen graf is heropend, waarbij het skelet van de primaire bijzetting is verstoord maar geen nieuw lichaam in het bestaande graf is gelegd. Uit beide graven kunnen op een zelfde moment de oudere skeletten (deels) zijn verwijderd, vermoedelijk om als relikwieën in een christelijke context te worden gebruikt. Het moment van grafopening overlapt chronologisch gezien met de bouw van een christelijke cultusplaats op de zuidelijker gelegen Kapelheuvel, waar wellicht een selectie van de botten als relikwieën werd bewaard en met een onbekende heilige in verband werd gebracht. Interessant aan deze handelingen is enerzijds dat de oude graflocatie nog zichtbaar moet zijn geweest en door (fictieve) nabestaanden werd gebruikt om met de bijzetting van een nieuw lichaam voorouderlijke relaties te tonen, en anderzijds dat voorouderlijke botten ook na de Vroege Middeleeuwen buiten een grafcontext betekenisvol konden zijn – als heilige relikwieën.

Deze waarneming sluit aan bij de historische vermelding over de lokale heilige Sint Adelbert († circa 740), wiens botten in de 10e eeuw in opdracht van de Hollandse graaf Dirk I uit zijn graf in de duinen bij de (latere) Adelbertusbuurt zijn gehaald om als relikwieën naar de nieuwe abdij van Egmond-Binnen te worden verplaatst (fig. 10.39).¹⁹¹ De vermelding in de *Indiculus superstitionum* ('Lijst van bijgelovige en heidense gebrui-

190 Dijkstra 2011, 272-273; zie ook Knol & Bardet 1999.

191 Zie Dijkstra 2011, 277.

fig. 10.39 De vermeende schedel van Sint Adelbert († circa 740 n.Chr.), in het altaar van de huidige abdijkerk van de Abdij van Egmond (foto J.A.W. Nicolay).

ken', late 8e eeuw), dat sommige doden als heilig werden beschouwd, had feitelijk dus zowel betrekking op voorchristelijke, heidense als op christelijke handelingen.¹⁹² Dit gold zeker voor de 8e-10e eeuw, toen de kerstening nog in volle gang was en de kerk vermoedelijk ruimte liet voor een van oorsprong niet-christelijke verering van voorouders en hun botten. De verering van de botten van Sint Adelbert past zo in een lange, van oorsprong niet-christelijke traditie die in het Nederlandse kustgebied teruggaat tot in de IJzertijd.

10.5 Conclusie

Het 'vreemde' en 'afwijkende' grafritueel in Noord-Holland gedurende de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen was onderdeel van een omgang met de doden die ver afstaat van onze huidige visie op de dood. Het merendeel van de overledenen werd tot in de 9e eeuw niet in een regulier graf bijgezet, maar vermoedelijk bovengronds aan honden en de natuur overgelaten. Na een periode van ontvlezing waren de resterende botten eenvoudig te verzamelen, om vervolgens als voorouderlijke objecten in het dagelijks leven te worden gebruikt. Andere rituelen waaruit de bewoners van Noord-Holland konden kiezen, waren inhumatie of crematie. Het al dan niet verbrande lichaam werd op of nabij woonerven van de nabestaanden bijgezet, of in clusters van graven (vanaf de 3e eeuw) of grotere begraafplaatsen (vanaf de 6e eeuw). Doel van deze gevarieerde omgang met de doden was de creatie van voorouders die een belangrijke

¹⁹² Voor deze lijst, zie Mostert 2009, 129-130 (24e regel) en hoofdstuk 13.

rol speelden in de wereld van de levenden: tijdens de inrichting, uitbreiding en verlating van woonerven, en meer algemeen vanwege hun beschermende of andere kwaliteiten. Met de introductie van het christendom werd deze rol van de voorouders geleidelijk overgenomen door heiligen (vanaf de 8e eeuw), waarvan de 'voorouderlijke' botten eveneens van grote betekenis voor de levenden waren. Van een traditionele, inheemse context verschoof de bovengrondse omgang met menselijke resten daarmee naar een nieuwe, christelijke context. ◀

Literatuur

Historische bron

Vita sancti Adalberti: G.N.M. Vis (red. & vert.), *De Vita Sancti Adalberti Confessoris*. In: Egmond en Berne. Twee verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen ('s-Gravenhage 1987), 1-73.

Moderne bronnen

- Aarts, J. & S. Heeren, 2011: *Opgravingen bij Tiel-Passewaaij 2. Het grafveld aan de Passewaaijse Hogeweg* (= Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 41). Amsterdam.
- Abbink, A.A., 1999: *Make it and break it: the cycles of pottery. A study of the technology, form, function, and use of pottery from the settlements at Uitgeest-Groot Dorregeest and Schagen-Muggenburg 1, Roman period, North-Holland, the Netherlands* (= Archaeological Studies Leiden University 5). Leiden.
- Alders, G.P., in voorber.: *Het middeleeuwse grafbestel in Noord-Holland. Literatuurstudie naar de inhumatiecultuur in de periode van kerstening tussen circa 700 en circa 1300* (= ongepubliceerd verslag).
- Baetsen, S., 2009: Fysisch-antropologisch onderzoek. In: J. van Renswoude & J. van Kerckhove (red.), *Opgravingen in Geldermalsen-Hondsgemet. Een inheemse nederzetting uit de Late IJzertijd en Romeinse tijd* (= Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 35). Amsterdam, 341-354.
- Baetsen, S., 2012: Menselijk bot. In: T.A. Goossens (red.), *Van akker tot Hooghwerf. Onderzoek naar de bewoning in de ijzertijd, inheems-Romeinse tijd, de middeleeuwen en de nieuwe tijd op de haakwal van Naaldwijk (plangebied Hoogeland, gemeente Westland)* (= Archol-rapport 167). Leiden, 444-447.
- Bakker, J.A. & J. Ypey, 1964: Vroeg-middeleeuwse vondsten uit het Gooi (6de- tot 10de eeuw). *Mededelingen van het Museum voor het Gooi en Omstreken* 8, 40-60.
- Bazelmans, J., M. Dijkstra & J. de Koning, 2004: Holland during the first millennium. In: M. Lodewijckx (red.), *Bruc ealles well. Archaeological essays concerning the peoples of North-West Europe in the first millennium AD* (= Acta Archaeologica Lovaniensia, Monographiae 15). Leuven, 3-36.
- Bloemers, J.H.F., 1978: *Rijswijk (Z.H.), 'De Bult'. Eine Siedlung der Cananefaten* (= Nederlandse Oudheden 8). Amersfoort.
- Blom, E., L.M.B. van der Feist & H.A.P. Veldman (red.), 2012: *Plangebied Keizershoeve I. Archeologisch onderzoek op 'De Grote Aalst' te Ewijk (gemeente Beuningen)* (= ADC Rapport 2000). Amersfoort.
- Bruin, J. de, 2017: *Rurale gemeenschappen in de civitas Cananefatium, 50-300 na Christus* (= dissertatie, Universiteit Leiden). Leiden.

- Clason, A.T. & W. Prummel, 1982: Faunaresten uit een vroeg-middeleeuwse nederzetting bij Schagen: Waldervaart. *Westerheem* 31, 69-77.
- Cordfunke, E.H.P., 1966: De geschiedenis van het Witte Kerkje te Heiloo. *Alkmaans Jaarboekje* 1966, 51-61.
- Cordfunke, E.H.P., 1979: Over de oudste kerk van Heiloo en de verspreiding van het christelijk geloof langs de kuststreken. In: E.H.P. Cordfunke (red.), *Kennemer contouren. Uit de geschiedenis van Alkmaar en omgeving* (= Alkmaars Historische Reeks 3). Zutphen, 37-51.
- Cordfunke, E.H.P. & K. van der Borg, 2002: Adelbert van Egmond. In: P.J. Woltering, W.J.H. Verwers & G.H. Scheepstra (red.), *Middeleeuwse toestanden. Archeologie, geschiedenis en monumentenzorg*. Amersfoort, 235-239.
- Cuijpers, A.G.F.M. & J. Robb, 1999: Onderzoek menselijk botmateriaal. In: J.-K.A. Hagers & M.M. Sier (red.), *Castricum-Oosterbuurt, bewoningssporen uit de Romeinse tijd en middeleeuwen* (= Rapportage Archeologische Monumentenzorg 53). Amersfoort, 153-160.
- Cruysheer, A.T.E., 2013: Nieuwe grafvondst Liebergerweg. *Eigen Perk. Tijdschrift van de Hilversumse Historische Kring 'Albertus Perk'* 33/1, 19-23.
- Cruysheer, A.T.E. & L. van der Tuuk, 2015: Het Gooi in de vroege middeleeuwen: geschiedenis, nederzettingen en vondsten. *Archaeologica Naerdincklant* 2015-3, 2-20.
- Cuijpers, A.G.F.M., C.M. Haverkort, J.M. Pasveer & W. Prummel, 1999: The human burials. In: J.C. Besteman, J.M. Bos, D.A. Gerrets, H.A. Heidinga & J. de Koning (red.), *The excavations at Wijnaldum. Reports on Frisia in Roman and Medieval times, volume 1*. Rotterdam/Brookfield, 305-321.
- D'Hollosoy, M.L., 2013: *Twee skeletten afkomstig van de vindplaats Castricum-De Bogaert* (= ongepubliceerd verslag).
- D'Hollosoy, M.L., 2021: *Hollands Kroon, Vatropperweg 4: een kinderskelet* (= ongepubliceerd verslag).
- D'Hollosoy, M.L. & M.F.P. Dijkstra, 2016: Menselijk bot. In: M.F.P. Dijkstra, A.A.A. Verhoeven & K.C.J. van Straten (red.), *Nieuw licht op Leithon. Archeologisch onderzoek naar de vroegmiddeleeuwse bewoning in plangebied Leiderdorp-Plantage* (= Themata 8). Amsterdam, 559-574.
- D'Hollosoy, M.L. & E. Smits, 2006: Menselijk skeletmateriaal. In: M.F.P. Dijkstra, J. de Koning & S. Lange (red.), *Limmen-De Krocht. De opgraving van een middeleeuwse plattelandsnederzetting in Kennemerland*. Amsterdam, 126-135.
- Diederik, F., 1982: Molenweg, Waldervaart. Een vroeg-middeleeuwse nederzetting te Schagen. *Westerheem* 31, 53-68.
- Diederik, F., 1985: Tien jaar archeologisch onderzoek in Schagen en omgeving. *Westerheem* 34/5, 198-219.
- Diederik, F., 1989: *Archeo-logica. De archeologie van het noorden van Noord-Holland in historisch en landchappelijk perspectief*. Schoorl.
- Diederik, F., 1997: Schagen: Witte Paal III. *Historisch Tijdschrift Holland* 29/6 (Archeologische kroniek), 250-252.
- Diederik, F., 2005: *Jaarverslag van de veldactiviteiten van de Archeologische Werkgroep Kop van Noord-Holland over 2004 en 2005* (= ongepubliceerd verslag). Schagen.
- Diederik, F., 2008: Schagen*Regioleijn. *Holland 2007* (Archeologische kroniek), 33-34.
- Dijk, D.A., 2015: *Castricum, De Bogaert, gemeente Castricum (N-H.). Definitief Archeologisch Onderzoek* (= Steekproefrapport 2012-03/02U). Zuidhorn.

- Dijkstra, J. (red.), 2012: *Het domein van de boer en de ambachtsman. Een opgraving op het terrein van de voormalige fruitveiling te Wijk bij Duurstede: een deel van Dorestad en de villa Wijk archeologisch onderzocht* (= ADC Monografie 12). Amersfoort.
- Dijkstra, J. & G. Williams, 2010: New research in Dorestad. Preliminary results of the excavation at the former fruit auction hall ('Veilingterrein') at Wijk bij Duurstede. In: A. Willemsen & H. Kik (red.), *Dorestad in an international framework. New research on centres of trade and coinage in Carolingian times*. Turnhout, 59-67.
- Dijkstra, M.F.P., 2011: *Rondom de mondingen van Rijn & Maas. Landschap en bewoning tussen de 3e en 9e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek* (= dissertatie, Universiteit van Amsterdam). Leiden.
- Dijkstra, M.F.P., 2019: Spannende tijden op Solleveld? De betekenis van het vroegmiddeleeuwse bootvormige graf nader beschouwd. In: R.J. van Zoolingen (red.), *AB HARENIS INCVLITIS. Artikelen voor Ab Waasdorp*. Den Haag, 210-225.
- Dijkstra, M.F.P. & J. de Koning, 2017: All quiet on the western front? The western Netherlands and the North Sea culture in the Migration period. In: J. Hines & N. IJssennagter (red.), *Frisians and their North Sea neighbours. From the fifth century to the Viking age*. Woodbridge, 53-73.
- Dijkstra, M.F.P., J. de Koning & S. Lange, 2006: *Limmen-De Krocht. De opgraving van een middeleeuwse plattelandsnederzetting in Kennemerland* (= AAC-publicaties 41). Amsterdam.
- Döbken, A.B., 1992: Een grafveld uit de Romeinse tijd te Spijkenisse-Hartel West (Voorne-Putten). In: A.B. Döbken (red.), *Bijdragen aan de bewoningsgeschiedenis van het Maasmondgebied* (= BOORbalans 2). Rotterdam, 145-223.
- Eimermann, E., 2009 (red.): *Cananefaatse boeren op de noordelijke oeverwal van de Gantel. Een archeologische opgraving aan de Juliahof te Wateringen, gemeente Westland* (= ADR Rapport 822). Amersfoort.
- Es, W.A. van & W.J.H. Verwers, 2015: *Excavations at Dorestad 4. The settlement on the river bank area* (= Nederlandse Oudheden 18). Amersfoort.
- Es, W.A. van & A. Wagner, 2000: Vijfde eeuw op de Donderberg. Begraven in Rhenen tussen Romeinen en Franken. In: D. Kicken, A.M. Kolderweij & J.R. ter Molen (red.), *Gevonden voorwerpen/Lost and found*. Rotterdam, 116-141.
- Feijst, L.M.B. van der, 2019 (red.): *Op opgeworpen grond. Van terpen, turfwinning en een bruinvis uit de Romeinse tijd. Archeologisch onderzoek Trade Parc Westland Mars, zone 2* (= ADC Rapport 4885). Amersfoort.
- Feijst, L.M.B. van der & E. Blom (red.), 2017: *Vondsten uit de Midden-IJzertijd, Middeleeuwen en Tweede Wereldoorlog te Elst-Lijnden, gemeente Overbetuwe* (ADC Rapport 4223). Amersfoort.
- Gennep, A. van, 1977 (1909): *The rites of passage*. London/Herley.
- Gerrits, G. & W. Conijn, 1966: Verkenningen op Texel. Een Frankisch grafveld? *Westerheem* 15/4, 97-100.
- Gerritsen, F.A., 2003: *Local identities. Landscape and community in the late prehistoric Meuse-Demer-Scheldt region* (= Amsterdam Archaeological Studies 9). Amsterdam.
- Giffen, A.E. van, 1920: Een Karolingisch grafveld bij Godlinze. *Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 3-4, 39-96.
- Groot, M. de, 2007: De rol van dieren in een Bataafse plattelandsgemeenschap: dierlijk bot uit Tiel-Passewaaij. In: N. Roymans, T. Derks & S. Heeren (red.), *Een Bataafse gemeenschap*

in de wereld van het Romeinse rijk. Opgravingen te Tiel-Passewaaij. Utrecht, 177-192.

Hagers, J.-K.A., 1999a: Menselijke begravingen. In: J.-K.A. Hagers & M.M. Sier (red.), *Castricum-Oosterbuurt, bewoningssporen uit de Romeinse tijd en middeleeuwen* (= Rapportage Archeologische Monumentenzorg 53). Amersfoort, 82-89.

Hagers, J.-K.A., 1999b: Conclusies. In: J.-K.A. Hagers & M.M. Sier (red.), *Castricum-Oosterbuurt, bewoningssporen uit de Romeinse tijd en middeleeuwen* (= Rapportage Archeologische Monumentenzorg 53). Amersfoort, 187-201.

Hagers, J.-K.A. & M.M. Sier (red.), 1999: *Castricum-Oosterbuurt, bewoningssporen uit de Romeinse tijd en middeleeuwen* (= Rapportage Archeologische Monumentenzorg 53). Amersfoort.

Halbertsma, H., 1966: Een onderzoek met de spade in het Witte Kerkje te Heiloo. *Alkmaars Jaarboekje* 1966, 62-67.

Haperen, M.C. van, 2010: Rest in pieces: an interpretive model of early medieval 'grave robbery'. *Medieval and Modern Matters* 1, 1-36.

Haperen, M.C. van, 2017: *In touch with the dead. Early Medieval grave reopenings in the Low Countries* (= dissertatie, Universiteit Leiden). Enschede.

Heeren, S., 2009: *Romanisering van rurale gemeenschappen in de civitas Batavorum* (Nederlandse Archeologische Rapporten 36). Amersfoort.

Heeren, S. & L. van der Feijst, 2017: *Fibulae uit de lage landen*. Amersfoort.

Heeren, S. & T. Hazenberg (red.), 2010: *Voorname dames, stoere soldaten en eenvoudige lieden. Begravingen en nederzettingssporen uit het Neolithicum, de laat-Romeinse tijd en Middeleeuwen te Wijchen-Centrum* (= Hazenberg Archeologische Serie 1). Leiden.

Heide, G.D. van der, 1958: Middeleeuwse en enkele oudere vondsten van het eiland Texel (Noord-Holland). *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 8, 96-113.

Hessing, W.A.M., 1993: Ondeugende Bataven en verdwaalde Friezen? Enkele gedachten over de onverbrande menselijke resten uit de IJzertijd en de Romeinse tijd in West- en Noord-Nederland. In: E. Drenth, W.A.M. Hessing & E. Knol (red.), *Het tweede leven van onze doden* (= Nederlandse Archeologische Rapporten 15). Amersfoort, 17-40.

Knip, A.S., 1978: Skelettreste aus der einheimisch-römischen Siedlung bei Rijswijk (Z.H.). In: J.H.F. Bloemers, *Rijswijk (Z.H.), 'De Bult': Eine Siedlung der Cananefaten*. Amersfoort, 416-423.

Knol, E., 1993: *De Noordnederlandse kustlanden in de Vroege Middeleeuwen* (= dissertatie, Vrije Universiteit van Amsterdam). Groningen.

Knol, E., 2001: Carolingian weapons from the Northern Netherlands, particularly from the cemetery of Godlinze. In: B. Arrhenius (red.), *Kingdoms and regionality* (= Theses and Papers in Archaeology B6). Stockholm, 115-120.

Knol, E., 2019: Het vroegmiddeleeuwse grafveld van Hogebeintum (400-730 n.Chr.). In: A. Nieuwhof, E. Knol & J.A.W. Nicolay (red.), *De hoogste terp van Friesland. Nieuw en oud onderzoek in Hogebeintum* (= Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek 101). Groningen, 159-180.

Knol, E. & X. Bardet, 1999: Carolingian weapons from the cemetery of Godlinze, the Netherlands. In: H. Sarfatij, W.J.H. Verwers & P.J. Woltering (red.), *In discussion with the past*. Amersfoort, 213-225.

Knol, E., W. Prummel, H.T. Uytterschaut, M.L.P. Hoogland, W.A. Casparie, G.J. de Langen, E. Kramer & J. Schelvis, 1996: The early medieval cemetery of Oosterbeintum (Friesland).

Palaeohistoria 37/38, 245-416.

Koning, J. de, 2010: Bloemendaal-Groot Olmen. *De Archeologische Kroniek van Noord-Holland* 2009, 34-35.

Koning, J. de, 2012: De betekenis van Noord-Holland binnen vroegmiddeleeuws Frisia. *It Beaken* 74, 3-31.

Koning, J. de, 2015a: Hollands Kroon – Den Oever-Gesterweg. *De Archeologische Kroniek van Noord-Holland* 2014, 53.

Koning, J. de, 2015b: *Onder het stuifzand. Overstoven vroegmiddeleeuwse nederzettingen bij Bloemendaal, de opgravingen Groot Olmen 2005, 2006 en 2007*. Zaandijk.

Koning, J. de, 2016: *Terug naar Dorregeest... Uitgeest-Dorregeest, offerplaats, nederzetting en kerk. Bewoning en grafritueel vanaf de late ijzertijd tot de late middeleeuwen*. Zaandijk.

Koning, J. de, P. Floore, K. Salomons & R. Schats, 2020: Een Karolingisch kerkhof bij Geddingmore (Blokhuizen)? *De Archeologische Kroniek van Noord-Holland* 2019, 161-165.

Koopman, S., 2018: *Archeologie tussen Vecht en Eem*. Plaats van uitgave onbekend.

Kootker, L.M. & E. Altena, 2010: *Bioarcheologisch onderzoek van de menselijke resten uit Castricum-Oosterbuurt* (= IGBA Rapport 2010-7). Amsterdam/Leiden.

Kootker, L.M. & R.A. van Eerden, 2011: De herkomst van Hilde. *De Archeologische Kroniek van Noord-Holland* 2010, 84-85.

Lippok, F.E., 2018: Complementary cemeteries and the significance of the place of interment. In: M. Kars, R. van Oosten, M.A. Roxburgh & A. Verhoeven (red.), *Rural riches & royal rags? Studies on medieval and modern archaeology, presented to Frans Theuws*. Zwolle, 92-95.

Lippok, F.E., 2021: The early medieval graves of Oegstgeest. In: J. de Bruin, C. Bakels & F. Theuws (red.), *Oegstgeest. A riverine settlement in the early medieval world system* (= Merovingian Archaeology in the Low Countries 7). Bonn, 84-107.

Lohof, E., 2000 (red.): *Archeologisch onderzoek op de locatie Singel/Schoudermantel te Odijk, gemeente Bunnik (plangebieden Peek en Singel West)* (= ADC Rapport 60). Amersfoort.

Maat, G.J.R., 2004: Appendix 2: Human remains from Schagen Muggenburg-I. In: L.L. Therkorn, *Landscaping the powers of darkness & light: 600 BC-350 AD: settlement concerns of Noord-Holland in wider perspective*. Amsterdam, 333-341.

Meirsmans, E. & J.M. Moree, 2004: *Rotterdam Kandelaarsweg. Verslag van de archeologische begeleiding van de aanleg van het recreatiegebied 'Poldervaart 1' in de gemeente Rotterdam* (= BOORrapporten 111). Rotterdam.

Mensch, E. van, 1993: Het Frankisch grafveld in Hilversum. *Eigen Perk. Tijdschrift van de Hilversumse Historische Kring 'Albertus Perk'* 12/3 (themanummer archeologie), 104-106.

Mostert, M., 2009: *In de marge van de beschaving. De geschiedenis van Nederland, 0-1100*. Amsterdam.

Nicolay, J.A.W., 2014: The splendour of power. In: *Early medieval kingship and the use of gold and silver in the southern North Sea area (5th to 7th century AD)* (= Groningen Archaeological Studies 28). Groningen.

Nieuwhof, A., 2012: Of dogs and man. Finds from the terp region of the Northern Netherlands in the pre-Roman and Roman Iron Age. In: D.C.M. Raemaekers, E. Esser, R.C.G.M. Lauwerier & J.T. Zeiler (eds), *A bouquet of archaeozoological studies. Essays in honour of Wietske Prummel* (= Groningen Archaeological Studies 21). Groningen, 111-120.

- Nieuwhof, A., 2015: *Eight human skulls in a dung heap and more. Ritual practice in the terp region of the northern Netherlands, 600 BC-AD 300* (= Groningen Archaeological Studies 29). Groningen.
- Nieuwhof, A., 2020: Creating a home. Ritual practice in a terp settlement in the northern Netherlands. In: H. Wendling, M. Augstein, J. Fries-Knoblach, S. Gentner, M. Kirchmayr, M. Kohle, K. Ludwig, R. Schumann & J. Wiethold (red.), *Object-Depot-Motiv. Kontext und Deutung von Objektniederlegungen im eiseneitlichen Mitteleuropa* (= Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 95). Langenweissbach, 95-109.
- Nokkert, M., A.C. Aarts & H.L. Wynia (red.), 2009: *Vroegmiddeleeuwse bewoning langs de A2. Een nederzetting uit de zevende en achtste eeuw in Leidsche Rijn* (= Basisrapportage Archeologie 26). Utrecht.
- Panhuisen, R.G.A.M., 2012: Fysisch antropologisch en paleopathologisch onderzoek van twaalf individuen. In: J. Dijkstra (red.), *Het domein van de boer en de ambachtsman. Een opgraving op het terrein van de voormalige fruitveiling te Wijk bij Duurstede: een deel van Dorestad en de villa Wijk archeologisch onderzocht* (= ADC Monografie 12). Amersfoort, 433-441.
- Raaij, M. van, 1993: Limmen: Zuidkerkelaan I. *Holland 25* (Archeologische kroniek), 315-316. Spelde, F.J. van & L.M. Kootker, 2021: The human remains. In: J. de Bruin, C. Bakels & F. Theuws (red.), *Oegstgeest. A riverine settlement in the early medieval world system* (= Merovingian Archaeology in the Low Countries 7). Bonn, 108-137.
- Tent, W.J. van & P.J. Woltering, 1973: The distribution of archaeological finds on the island of Texel, province of North-Holland. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 23, 49-63.
- Therkorn, L.L., 1988: The excavation at Schagen-Lagedijk, 1978. In: J.H.F. Bloemers (red.), *Archeologie en oecologie van Holland tussen Rijn en Vlie* (= Studies in Prae- en Protohistorie 2). Assen, 186-204.
- Therkorn, L.L., 2004: *Landscaping the powers of darkness & light: 600 BC-350 AD: settlement concerns of Noord-Holland in wider perspective* (= dissertatie, Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.
- Therkorn, L.L., E. Besselsen, M. Diepeveen-Jansen, S. Gerritsen, J. Kaarsemaker, M. Kolk, L. Kubiak-Martens, J. Slopsma & P. Vos (red.), 2009: *Landscapes in the Broekpolder. Excavations around a monument with aspects of the Bronze Age to the Modern (Beverwijk & Heemskerk, Noord-Holland)* (= Themata 2). Amsterdam.
- Theuws, F., 2009: Grave goods, ethnicity, and the rhetoric of burial rites in Late Antique Northern Gaul. In: T. Derks & N. Roymans (eds), *Ethnic constructs in Antiquity. The role of power and tradition* (= Amsterdam Archaeological Studies 13). Amsterdam, 283-319.
- Theuws, F., 2019: Merovingian settlements in the southern Netherlands: development, social organisation of production and symbolic topography. In: J. Haberstroh & I. Heitmeier (red.), *Gründerzeit. Siedlung in Bayern zwischen Spätantike und Frühmittelalter* (= Bayerische Landesgeschichte und europäische Regionalgeschichte, Band 3). Sankt Ottilien, 355-382.
- Verduin, J.T. & J. de Koning, 2013: *Archeologische opgraving (AO) Castricum-De Bogaert (vindplaats 1, fase 1), gemeente Castricum* (= Hollandia reeks 446). Zaandijk.
- Verwers, W.J.H., 1975: Roman period settlement traces and cemetery at Wijk bij Duurstede. *Berichten van de Rijksdienst van het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 25, 93-132.
- Verwers, W.J.H. & W. J. van Tent, 2015: *Merovingisch grafveld Elst-'t Woud. Gemeente Rhe-*

- nen, provincie Utrecht* (= Rapportage Archeologische Monumentenzorg 223). Amersfoort.
- Vis, G.N.M., 1987: De Vita Sancti Adalberti Confessoris. In: *Egmond en Berne. Twee verhalen-de historische bronnen uit de middeleeuwen*. 's-Gravenhage, 1-73.
- Vossen, I., 2019 (red.): *De Kreken Fase 3 te Poeldijk, gemeente Westland. Opgraving Vindplaats I en J* (= ADC Rapport 5004). Amersfoort.
- Vries, L. de, 2015: Botten in het zand. De dierlijke botresten. In: J. de Koning, *Onder het stuifzand. Overstoven vroegmiddeleeuwse nederzettingen bij Bloemendaal, de opgravingen Groot Olmen 2005, 2006 en 2007*. Zaandijk, 343-376.
- Vries, L. de, 2016: De dierbegravingen van Uitgeest-Dorreegeest. In: J. de Koning, *Terug naar Dorreegeest... Uitgeest-Dorreegeest, offerplaats, nederzetting en kerk. Bewoning en grafritueel vanaf de late ijzertijd tot de late middeleeuwen*. Zaandijk, 441-483.
- Waasdorp, J.A. & E. Eimermann, 2008: *Solleveld. Een opgraving naar een Merovingisch grafveld aan de rand van Den Haag* (= Haags Oudheidkundige Publicaties 10). Den Haag.
- Wagner, A. & J. Ypey, 2011: *Das Gräberfeld auf dem Donderberg bei Rhenen. Katalog*. Leiden.
- Weiner, A., 1988: *The Trobrianders of Papua New Guinea* (= Case Studies in Cultural Anthropology). Fort Worth e.a.
- Woltering, P.J., 2017: *Bewoningsgeschiedenis van Texel. De opgravingen aan de Beatrixlaan in Den Burg (Late ijzertijd-Romeinse tijd: 100 v.Chr.-325 na Chr.)* (= Noord-Hollandse Archeologische Publicaties 3). Castricum.
- Ypey, J. & J.A. Bakker, 1968: Nog een zwaard van het 7de-8ste-eeuwse grafveld aan de Liebergerweg te Hilversum. *Mededelingen van het Museum voor het Gooi en Omstreken* 9, 84-86. Ypey, J., 1973: Das fränkische Gräberfeld zu Rhenen, Prov. Utrecht. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 23, 289-312.
- Zeiler, J.T., 1996: *De faunaresten van Schagen Witte Paal III (1e-3e eeuw n.Chr.)*. *Tussentijdse rapportage van het archeozoologisch onderzoek* (= ArchoBone rapport 8). Groningen.
- Zuyderwyk, J., 2007: Wieringen – Hippolytushoef*Slingerweg II. *Holland 39* (Archeologische kroniek), 48.

Bijlagen

structuur-nr. (vondstnr.)	depositie-vorm	ligging	hoofd	seks	leeftijd	graf-gift	¹⁴ C-dat.	bijzonderheid
S3	inhumatie	rug, gestrekt	zuid	man	16-20	-	-	deel benen ontbreekt, in greppel (spoor 157)
S4	inhumatie	rug, gestrekt	zuid	-	34-40	-	-	alleen deel benen bewaard, in greppel (spoor 157)
S5	inhumatie	rug, gestrekt	noord	man	46-52	-	135-380	in grafkuil (spoor 11)
S6	inhumatie	-	zuid	-	27-34	-	-	skelet fragmentarisch bewaard, in grafkuil (spoor 130)
S8	inhumatie	rug, gestrekt	zuid	man	34-40	-	135-380	deel benen verstoord, in grafkuil (spoor 135)
S9-I	inhumatie	rug, gestrekt	zuid-oost	vrouw	57-63	-	130-319	benen verstoord, in grafkuil (spoor 14)
S41-I	inhumatie	rechterzij	-	-	2-4 wk	-	-	in kuil (spoor 91)
S41-II	inhumatie	linkerzij	-	-	2-4 wk	-	-	in kuil (spoor 91)
S138	inhumatie	rug, gestrekt	noord-oost	vrouw	54-60	-	128-313	handen op heupen, in sloot (spoor 1)
S148	inhumatie	buik, gestrekt	west	vrouw	24-30	+	240-383	handen onder heupen, in grafkuil (spoor 80)
-	inhumatie	-	-	-	-	-	-	graf niet gedocumenteerd
S9-II	crematie (5 gr)	-	-	-	0-3 mnd?	-	-	diverse verbrande resten, met verbrand dierlijk bot/mantelspeld, in grafkuil (spoor 14)
S17-I	crematie (6 gr)	-	-	-	>15	-	-	verbrande botresten, bodem ringsloot (spoor 17)
S17-II	crematie (12 gr)	-	-	-	34-47	-	-	verbrande fragmenten schedel/lange been-deren, bodem ringsloot (spoor 17)
S48	crematie (36 gr)	-	-	-	34-40	-	-	diverse verbrande fragmenten, met verbrand dierlijk bot, in kuil (spoor 52)
S65	crematie (1 gr)	-	-	-	-	-	-	verbrand fragment onderarm, in vlek binnen greppel (spoor 236)
S95	crematie (3 gr)	-	-	-	-	-	-	verbrand fragment bovenarm, in wandgreppel huis (spoor 44)
S17-III	los (inhumatie?)	-	-	-	-	-	-	fragment heiligbeen, rand ringsloot (spoor 17); kan bij S4 horen
S17-IV	los (inhumatie?)	-	-	-	-	-	-	onverbrande botresten (niet gespecificeerd), bodem ringsloot (spoor 17)
S17-V	los (inhumatie?)	-	-	man	17-25	-	-	onderkaak, bodem ringsloot (spoor 17)
S17-VI	los (inhumatie?)	-	-	man	35-45	-	-	onderkaak, bodem ringsloot (spoor 17)
S17-VII	los (inhumatie?)	-	-	-	-	-	-	rechterellepijp, bodem ringsloot (spoor 17)

S39-I	los	-	-	-	-	-	-	fragment scheenbeen, in greppel (spoor 173)
S39-II	los	-	-	-	-	-	-	fragmenten bovenbeen, in greppel (spoor 173)
S62	los*	-	-	-	-	-	-	fragment bovenbeen, in greppel (spoor 50)
S66	los*	-	-	-	-	-	-	scheenbeen, in greppel (spoor 218)
S94a	los	-	-	-	2-4 wk?	-	-	fragment ellepijp, in kuil (spoor 84)
S110	los*	-	-	-	-	-	-	bovenbeen, in nazak waterput (spoor 61)
S137	los*	-	-	-	-	-	-	fragmenten scheenbeen, in greppel (spoor 1); hoort niet bij S138
(5-68)	los	-	-	-	2-4 wk?	-	-	fragment scheenbeen, in nazak greppel (spoor 120)
(5-120)	los	-	-	-	-	-	-	scheenbeen, in greppel (spoor 166)
(9-41)	los (inhumatie?)	-	-	-	-	-	-	fragment schouderblad, in kuil (spoor 3); kan bij S4 horen
(9-89)	los (inhumatie?)	-	-	-	-	-	-	spaakbeen en wervel, in kuil (spoor 156); spaakbeen hoort bij S4
(9-120)	los	-	-	-	-	-	-	scheenbeen, in kuil (spoor 80)
(12-51)	los	-	-	-	-	-	-	fragment rib, in spoor van onbekend type (spoor 17)
(12-123)	los	-	-	-	-	-	-	fragment bovenbeen, in kuil (spoor 121)

bijlage 10.1 Menselijke begravingen en losse menselijke botten in Castricum-Oosterbuurt. Met 'hoofd' is de oriëntatie van het hoofdeinde bedoeld; de ¹⁴C-dateringen zijn gebaseerd op 2 sigma (80-95% waarschijnlijkheid) en geven bij twee dateringsranges alleen de begin- en einddatering. Als geen structuurnummer bekend is, is tussen haakjes het vondstnummer vermeld. Gegevens naar Hagers & Sier 1999, bijlagen 1 en 10 (los: los gedeponeed bot; *: vraatsporen, dus vermoedelijk verslept door honden; wk: weken; mnd: maanden).

grafnr.	depositie-vorm	ligging	hoofd	seks	leeftijd	grafgift	¹⁴ C-dat.	bijzonderheid
f77	inhumatie	zij, onbekend	zuid-west	-	9 mnd	-	-	nabij buitenhaard
f150	inhumatie	rug, gestrekt	zuid-oost	vrouw	17-24	-	-	
f321	inhumatie	rug, gestrekt	west	man	50-56	-	-	vleugelbot wilde eend op borst overledene
f322	inhumatie	zij, opgetrokken benen	west	man	23-25	-	-	voeten ontbreken
f345	crematie (52 gr)	-	-	vrouw	volwassen	+	-	onder zeven omgekeerde potten; verbrand stuk brons/twee onverbrande botten paard
f27	los	-	-	man	21>	-	-	deel rechterbekken, in diepe, langgerekte kuil

bijlage 10.2 Menselijke begravingen in Schagen-Muggenburg I. Met 'hoofd' is de oriëntatie van het hoofdeinde bedoeld; de ¹⁴C-dateringen zijn gebaseerd op 2 sigma. Gegevens naar Therkorn 2004, 23-24; Maat 2004 (los: los gedeponeed bot; mnd: maanden).

grafnr.	depositievorm	ligging	hoofd	seks	leeftijd	grafgift	¹⁴ C-dat.	bijzonderheid
M1	inhumatie	rechterzij, iets gebogen benen	oost	-	-	-	240-376	alleen onderlichaam, langs oever geul
M2	inhumatie	rug, iets gebogen benen	noord-west	man	9	-	355-95 v.	schedel/benen tijdens blootleggen vergraven
M3	inhumatie	rug, gestrekt	noord-west	-	-	-	781-993	schedel/benen/armen ontbreken deels
M4	inhumatie	rug, iets en sterk gebogen been	west	-	kind	-	-	linkeronderarm/hand ontbreken, langs oever geul
M5	inhumatie	rug, gestrekt	zuid-west	-	volwassen	-	261-559	schedel/deel voeten ontbreekt, langs oever geul
M6	inhumatie	rug, gestrekt	zuid	-	-	-	643-859	-
M7	inhumatie	rug, gestrekt	zuid	-	-	(+)	619-803	skelet deels bewaard, mogelijk mes als bijgift
M8	inhumatie	vermoedelijk rug	zuid-oost	vrouw*	-	+	980-1190**	in grafkuil, secundaire bijzetting, diverse bijgiften
M9	inhumatie	rug, iets gebogen benen	zuid-oost	-	-	-	561-767	in grafkuil, jongere kuil tot op niveau skelet
M10	inhumatie	-	-	-	-	-	980-1190	verstoord graf van begraafplaats bij kapel
M11	inhumatie	-	-	-	-	-	1030-1260	verstoord graf van begraafplaats bij kapel
M12	los	-	-	-	kind?	-	-	schedel, langgerekte kuil
M13	los	-	-	-	-	-	-	schedel, langs oever geul (importaardewerk uit zelfde laag: 150-250 n.Chr.)

bijlage. 10.3 Menselijke begravingen in Uitgeest-Dorreeest. Met 'hoofd' is de oriëntatie van het hoofdeinde bedoeld; de ¹⁴C-dateringen zijn gebaseerd op 2 sigma. Gegevens naar De Koning 2016, 185-233, tabellen 6.4-5; grafnummers M10-13 zijn nieuw toegekend (los: los gedeponeerd bot; *: sexe-bepaling op basis van bijgiften, **: datering van secundaire bijzetting).

werkput-spoor	depositievorm	ligging	hoofd	seks	leeftijd	grafgift	¹⁴ C-dat.	bijzonderheid
41-3826	botconcentratie	-	-	-	3-7 mnd	-	68-232	in sloot, grenzend aan poel
31-1116	crematie	-	-	-	15-20	-	1-220	in kuil (¹⁴ C-dat: houtskool uit crematie)
31-1131	crematie	-	-	-	baby + volwassen	-	-	in vertrapingslaag
31-1144	crematie	-	-	-	-	-	-	in kuil
33-3446	crematie	-	-	-	-	-	-	in kuil, fragmenten schedel en vingerbot, twee botten slechts deels verbrand
31-683	los	-	-	-	-	-	-	fragment schedel, archeologische laag
31-683	los	-	-	-	-	-	-	fragment ellepijp, natuurlijke laag
31-1069	los	-	-	-	-	-	-	fragment spaakbeen, kuil
31-2065	los	-	-	-	volwassen	-	427-605	tand, vertrapingslaag (¹⁴ C-dat: hout uit laag)
41-3778	los*	-	-	man?	volwassen	-	-	fragment ellepijp, 'kreekvulling' in poel
41-4111	los	-	-	man	<40	-	-	fragment schedel, archeologische laag in poel
41-4111	los	-	-	-	-	-	-	tand, archeologische laag in poel
41-4111	los	-	-	-	'jong'	-	47 v.-121	knieschijf, archeologische laag in poel
41-4111	los	-	-	-	-	-	-	fragment schouderblad, archeologische laag in poel
41-4111	los*	-	-	-	-	-	-	fragment opperarmbeen, archeologische laag in poel
41-4116	los*	-	-	-	-	-	-	fragment scheenbeen, archeologische laag in poel
41-4135	los	-	-	man	jong-volwassen	-	-	onderkaak, (paal)kuil in flankzone poel
45-4272	los	-	-	-	-	-	-	fragment bovenbeen, natuurlijke geul
49-4800	los**	-	-	-	-	-	251-419	fragment bovenbeen, natuurlijke geul
49-5345	los	-	-	man?	-	-	-	fragment schedel, kuil
49-5732	los	-	-	-	-	-	-	fragment schedel, kuil
x-2503	los	-	-	vrouw?	-	-	-	fragment scheenbeen, archeologische laag
x-5696	los*	-	-	man?	volwassen	-	-	fragment scheenbeen, natuurlijke kreek

bijlage. 10.4 Crematies en losse menselijke botten in Beverwijk-Broekpolder. Met 'hoofd' is de oriëntatie van het hoofdeinde bedoeld; de ¹⁴C-dateringen zijn gebaseerd op 2 sigma. In werkput 41 is de natuurlijke poel blootgelegd; ter plekke van de andere werkputten lagen woonerven, ten zuiden (werkputten 31 en 33), ten westen (werkput 45) en ten noorden (werkput 49) van de poel. Gegevens naar Therkorn *et al.* 2009, bijlage 4 en tekst; voor de ¹⁴C-dateringen, zie bijlage 1-tabel 2 (x: geen werkputnummer bekend; los: los gedeponeerd bot; *: vraatsporen; **: onduidelijk of het menselijke bot of een dierlijk bot uit hetzelfde spoor is gedateerd; mnd: maanden).

< vorige pagina

Een dingplaats waar een lokale
hoofdman spreekt met vrije
boeren. Binnen de Germaanse
wereld bestonden geen officiële
bestuurlijke organisaties,
maar sprak men op dergelijke
bijeenkomsten met elkaar en
werd hier ook recht gesproken
(illustratie F. Marschall).

11

De relictten van de taal in Noord-Holland (3e-8e eeuw)

Arjen Versloot , Kees Nieuwenhuijsen
en Rob van Eerden

11.1 Inleiding

De bewoners van Italië of Spanje zullen zich bewust zijn van de Latijnse oorsprong van hun taal. In Rusland of Polen weet een groot deel van de bewoners ongetwijfeld dat ze een Slavische taal spreken, net zoals de bewoners van Ierland en Bretagne weten dat hun taal Keltische wortels heeft. In Nederland, daarentegen, zijn we ons doorgaans onbewust van de Germaanse wortels van onze taal.¹ Dat er gelijkenissen zijn met het Duits is vaak de enige notie die we hebben. Dat pakweg een derde van ons continent een taal spreekt uit de noordelijke, Germaanse 'taalfamilie' en daarmee een culturele oorsprong deelt, is alerminst gemeengoed.² Dit is een groot gemis, want dit aspect is onmisbaar voor een volledig begrip van de culturele lappendeken die Europa al millennialang is. De Germaanse gebieden rond de Noordzee en ten noorden van de Alpen hebben namelijk, naast de Griekse, Romeinse, Slavische, Keltische en (later vooral) de christelijke wereld, een belangrijk stempel op de oorsprong van de Europese cultuur gedrukt. De Germaanse talen vormen een subgroep van de Indo-Europese talen, een taalfamilie waarvan varianten zowel in Europa als in Azië worden gesproken (fig. 11.1).

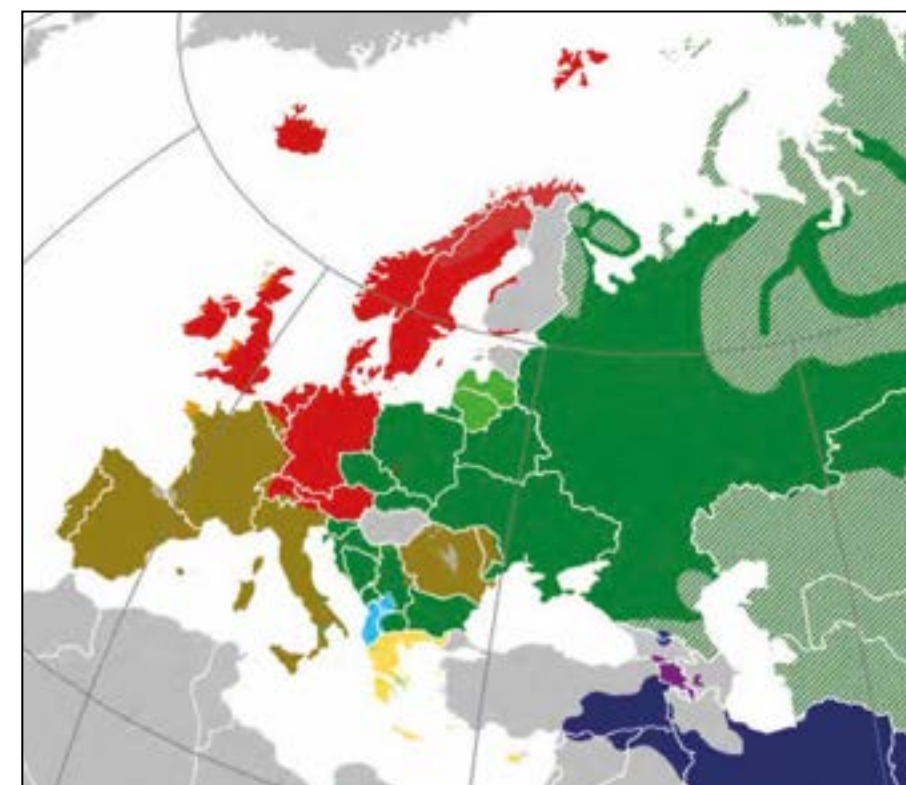

fig. 11.1 Verspreiding van de Indo-Europese taalgroepen. Oranje: Keltisch, rood: Germaans, bruin: Romaans, donkergroen: Slavisch, lichtgroen: Baltisch, lichtblauw: Albanees, geel: Grieks, donderblauw: Indo-Iraans, paars: Armeens (figuur Wikipedia, geraadpleegd 5-6-2023 https://nl.wikipedia.org/wiki/Indo-Europese_talen, Creative Commons BY-SA 3.0).

De Germaanse talen, plaatsnamen en persoonsnamen, maar bijvoorbeeld ook de dagen van de week, zijn nog altijd algemeen gebruikte resten van de Germaanse cultuur. Het feit bijvoorbeeld dat over de hele wereld miljoenen mensen met dinsdag/*Tuesday*, woensdag/*Wednesday*, donderdag/*Thursday* en vrijdag/*Friday* de dagen van de week

¹ Voor de definitie van het begrip 'Germaans', zie hoofdstuk 1.

² Zie bijvoorbeeld Fortson (2010) voor een overzicht van alle Indo-Europese talen; Nielsen (1989) voor Germaanse talen.

aanduiden en daarmee aan een voorchristelijke oorsprong van de vroegere Germanen memoreren, is bijzonder te noemen.³ Dat een groot deel van de inwoners van Nederland een Germaanse naam draagt (bijvoorbeeld alledaagse namen als Gerard, Wim, Dirk, Henk en Robert voor mannen, of Emma, Gerda, Ada en Mathilde voor vrouwen), is maar weinigen bekend, net als het feit dat bijna alle plaats- en waternamen in ons landschap Germaans van oorsprong zijn.

Deze drie aspecten van onze taalcultuur, namelijk taal, persoonsnamen en plaatsnamen, worden in dit hoofdstuk behandeld, waar mogelijk gekoppeld aan archeologische thema's. De taal zegt ons in algemene zin veel over reisgedrag, handel en migratie van mensen, waarmee gedachten en modes tussen regio's overgebracht werden. Persoonsnamen geven een verrassend beeld van deugden en op waarde geschatte kenmerken van mensen, maar in een aantal gevallen ook over mythologische en spirituele denkbeelden. Plaatsnamen geven informatie over de oude landschapsgechiedenis, over de ligging van oude woonkernen en de loop van oude verbindingen, en over de fases van ontginning van het landschap. Alles bij elkaar geeft de taalcultuur ons dus informatie die een belangrijke aanvulling op de archeologische waarnemingen vormt. De beschikbare informatie wordt achtereenvolgens besproken voor spreektaal, persoonsnamen en plaatsnamen, steeds afgesloten met een 'tussenbalans', waarna de verkregen inzichten in de afsluitende conclusie worden samengevat.

11.2 De taalontwikkeling in Noord-Holland

Bij gebrek aan primaire bronnen in vroeger gesproken talen, wat zeker geldt voor Noord-Holland in de Vroege Middeleeuwen, maakt de historische taalwetenschap gebruik van de 'historisch-vergelijkende methode'. Deze methode vertoont sterke overeenkomsten met andere historische wetenschappen die reconstructies van eerdere situaties maken, zoals archeologie, geologie en paleontologie. Door het vergelijken van jongere verschijningsvormen kan een oervorm of proto-vorm gereconstrueerd worden.⁴ De weinige relictten van een oudere taal kunnen dienen als toets ter controle van die reconstructies. Dat kunnen (korte) runeninscripties zijn, maar ook plaatsnamen, die vaak oude taalvormen bewaren omdat ze als naam 'versteend' raakten en niet meer mee-evolveerden met de rest van de taal.

Zo kan op basis van de taalvarianten voor het woord 'steen' in de moderne Germaanse talen, namelijk het Engels, Fries, Nederlands, Duits en IJslands (*stone, stien, steen, Stein, steinn*), gereconstrueerd worden hoe dat woord eruitzag in de gemeenschappelijke oertaal: het Proto-Germaans (PGerm.), zoals dat rond het begin van de jaartelling gesproken werd. Een extra hulp bij het maken van reconstructies zijn oudere taalstadia, zoals Oud-Engels, Oud-Fries, Oud-Hoogduits en het nog oudere, 4e-eeuwse Gotisch (steen: *stains*). Zo komt men tot een reconstructie van het PGerm. **stainaz* (het sterretje betekent dat deze vorm niet overgeleverd is). Het dichtst bij het Proto-Germaans komen we in een paar gevallen met woorden uit Scandinavische runeninscripties (een schrift van ingekraste lijnen op benen, houten of metalen voorwerpen en ook stenen), waarvan een 3e-eeuwse inscriptie 'staina' vermeldt.⁵ Veel woorden zijn er

³ De voorchristelijke geloofswereld wordt besproken in hoofdstuk 12.

⁴ Voor eerdere studies, zie etymologische woordenboeken, zoals Philippa et al. (2003-2009) voor het Nederlands.

⁵ Krause 1971, 172.

echter niet uit die vroege tijd en daarom blijven de meeste reconstructies 'sterretjesvormen'. Door bestudering van de vroegmiddeleeuwse runeninscripties (vanaf de 3e eeuw) en de oudste geschreven teksten (vanaf de 7e eeuw) kunnen veranderingen in de tijd gereconstrueerd en gedateerd worden. Iedere verandering moet voldoen aan eisen van fonetische of grammaticale aannemelijkheid, wat echter ruimte laat voor persoonlijke interpretaties van taalwetenschappers.

Bij de reconstructie van taal zijn de klanken (fonologie) en de woordvormen (morfologie) enigszins vergelijkbaar met het DNA van een biologisch wezen: ze worden (licht gewijzigd) doorgegeven, maar kunnen niet abrupt veranderen. De variatie aan woorden is beter vergelijkbaar met materiële cultuur: die vertelt veel over de context waarin de taal gesproken wordt, maar is tegelijk veel veranderlijker. Zo is de grammatica van het Nederlands de afgelopen vijftig jaar nagenoeg niet veranderd, terwijl we er honderden nieuwe woorden bijgekregen hebben (en vele oude vergeten zijn).

Verandering van taal is niet alleen een kwestie van interne veranderingen, maar kan ook het gevolg zijn van veranderingen in overkoepelende taalgemeenschappen. Dat is vooral een sociologisch proces. Voor het midden van de 20e eeuw bestonden daarover thans achterhaalde ideeën, die uitgingen van relatief stabiele stamdialecten, waarbij een ontmoeting van twee stammen tot een mengdialect zou kunnen leiden.⁶ Zo'n dialect zou de numerieke verhoudingen tussen de twee stammen min of meer weerspiegelen. Door bestudering van latere, beter gedocumenteerde taalveranderingen (sociolinguïstiek), aangevuld met computersimulaties van (sprekers)netwerken, hebben we nu een veel betrouwbaarder beeld van de wijze waarop dergelijke processen verlopen. Zo weten we aan de hand van het Engels, zoals gesproken in de vroegere Britse koloniën (onder andere in de Verenigde Staten en Nieuw-Zeeland), dat de taal van de nieuwe kolonie niet één op één terug te voeren is op één lokaal dialect in het moederland.⁷ Tegelijk blijkt er een stichtersprincipe te bestaan, waarbij de taal van de eerste groep kolonisten een bovenmatig groot stempel drukt op de taal van alle latere nieuwkomers.⁸

De grote lijn in de taalontwikkeling

De taalontwikkeling in Noord-Holland is een intrigerend onderwerp. De taal die hier tegenwoordig vooral wordt gesproken (Nederlands), is het resultaat van minstens twee abrupte taalwisselingen sinds de 4e eeuw. Het Germaans van na de Romeinse tijd ontwikkelde zich, met dat van sprekers in aangrenzende kuststreken, tot iets dat 'Anglo-Fries' of 'Noordzeegermaans' genoemd wordt.⁹ Deze taal bestond uit een groep nauw verwante dialecten die veel kenmerken, maar niet alle, met elkaar deelden. Vanaf de 7e eeuw worden de verschillen tussen twee groepen dialecten zo groot dat we in retrospectief kunnen spreken over een onderscheid tussen 'Proto-Engels' en 'Proto-Fries' (ook wel Oud-Engels en Oud-Fries) (fig. 11.2). Het Duits-Nederlandse kustgebied tot en met de Rijnmond (omgeving Leiden) gaat mee in de Proto-Friese ontwikkelingen. Vanaf de 9e eeuw krijgt het Frankisch (zeg maar Oud-Nederlands) meer en meer invloed op de taal die toen in Noord-Holland gesproken werd. De taalwisseling is een proces

⁶ Een goed voorbeeld van deze manier van denken vindt men in Schwarz (1951).

⁷ Zie bijvoorbeeld Trudgill et al. 2000.

⁸ Zie bijvoorbeeld Viereck et al. 2002, 159.

⁹ Van Bree 1997; Bremmer Jr. 1997; 2008; De Vaan 2017. Tot deze kuststreken horen Vlaanderen, Zeeland, de Friese gebieden ten noordoosten van Holland, en de Engelse kust aan de andere kant van de Noordzee.

fig. 11.2 Het taalgebied van het Oud-Engels, Oud-Fries, Frankisch en Oud-Saksisch in de 9e eeuw (figuur A. Versloot).

dat zich afspeelde ‘van boven af’.¹⁰ Via adel, bestuur en handel schakelden steeds meer sprekers over op het Frankisch. Het resultaat was een vorm van Middelnederlands die een grote mate van homogeniteit vertoont in Vlaanderen, Zeeland en Holland.¹¹

Het duurde nog vele eeuwen voordat het Middelnederlands als gevolg van deze eerste taalwisseling de spreektaal van alle inwoners van Holland werd: eeuwenlang was Holland tweetalig Nederlands-Fries. Het Fries trok zich steeds verder terug naar het noorden, en van de steden naar het platteland. In geïsoleerde hoeken van Noord-Holland, zoals het slecht toegankelijke Waterland boven Amsterdam en de omgeving van Schagen en Barsingerhorn (destijds de noordelijkste dorpen aan de zeedijk), werd een vorm van Fries nog tot in de 17e eeuw gesproken (fig. 11.3).¹² Het gaat hier dus om een taal die zich ononderbroken sinds de 4e eeuw in Noord-Holland ontwikkeld heeft en niet door latere immigranten uit het huidige Friesland is meegebracht. De naam West-Friesland is immers niet bij toeval ontstaan.

Het Hollandse Middelnederlands ontwikkelde zich verder tot de dialecten zoals we die kennen uit de 19e en 20e eeuw: het huidige Westfries (dat dus géén vorm van het Fries is, maar van het Nederlands), Volendams, Markens, Aalsmeers, Egmonds, enz. Een auteur als Bredero schrijft delen van zijn werk in de 17e-eeuwse Amsterdamse variant van dat Hollands.¹³ In de 20e eeuw vond opnieuw een grootschalige taalwisseling plaats, waarbij mensen het dialect niet langer doorgaven aan hun kinderen en overschakelden op vormen van Standaard Nederlands, met soms nog wat resten (klankkleur, losse woorden) van het oorspronkelijke dialect. Weliswaar liggen het Hollandse dialect en Standaard Nederlands veel dichterbij elkaar dan Nederlands en Fries, maar het is een echte taalwisseling en geen geleidelijke taalverandering. Een voorbeeld in een soort ‘gemiddeld Noord-Hollands’: ‘As we nou nag echt Hollâns spreke souwe, dan sou det der wel wet aars uitsien as wet je nou geweunlek hore kenne in Hollând.’ Volendam is voorlopig een uitzondering als het om deze tweede taalwisseling gaat: daar is het oudere Hollandse Nederlands nog in levendig gebruik. Ondertussen is wat anno 2020 gesproken wordt in de Randstad weer behoorlijk anders dan het Standaard Ne-

¹⁰ De Vaan 2012, 83.

¹¹ De Vaan 2017, 526-527.

¹² Versloot 2003; 2018.

¹³ Nauta 1893.

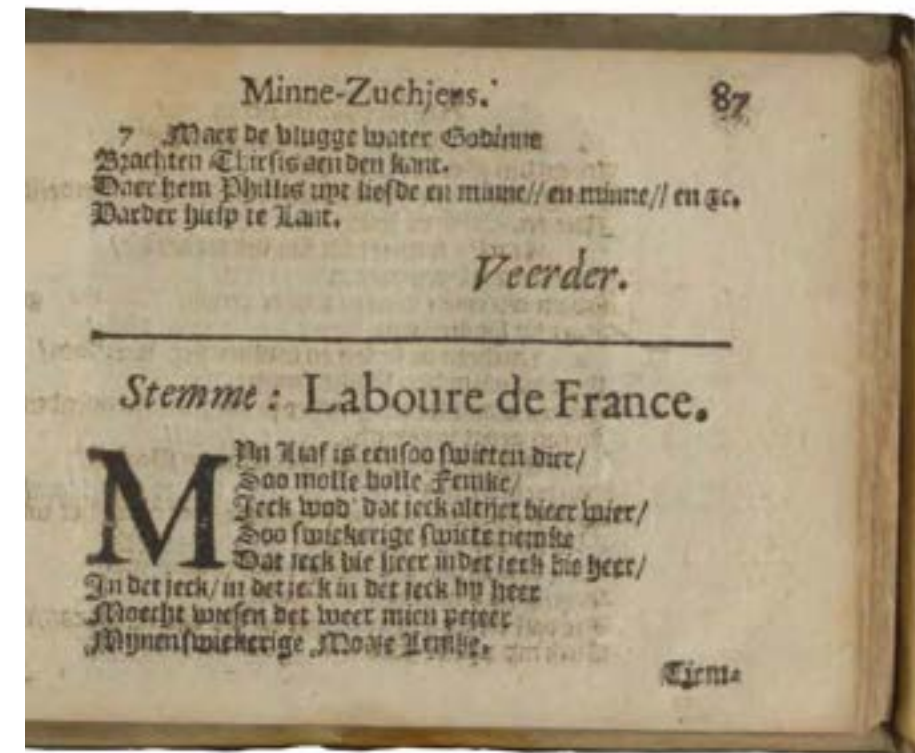

fig. 11.3 In 1643 verscheen in Amsterdam een liederenbundel met de titel ‘Amsteldamsche minne-zuchjens’. Op blz. 87-89 staat een tekst in een taal die beslist Fries is, maar in velerlei opzichten afwijkt van het Fries in de provincie Fryslân in de 17e eeuw. Tegelijk komen er verschillende woorden en uitdrukkingen in voor die verder alleen bekend zijn uit Noord-Holland. Het gaat daarom zeer waarschijnlijk om een tekst geschreven in het Fries van Noord-Holland, zoals dat in het begin van de 17e eeuw nog op enkele plekken gesproken werd. Het is de enige langere Friese tekst uit Holland (collectie en foto Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, KW 174 J 8).

derlands van vijftig jaar geleden, maar daarbij gaat het om geleidelijk veranderingen binnen de taal, zoals het vervangen van de tongpunt-*r* [r] door de Gooise *r* [ʁ].

De taal van het Hollandse kustgebied: circa 0-400 n.Chr.

De taal van Holland in de tijd waarin de Romeinen hier voet aan de grond probeerden te krijgen, is een grote onbekende. Er is sprake van Friezen in verschillende vormen. Plinius (*Naturalis historia* 4.103) schrijft over *Frisii* en *Frisiavones*, en Tacitus (*Germania* XXXIV) heeft het over Grote en Kleine Friezen.¹⁴ Op basis van archeologische gegevens wordt aangenomen dat de meeste inwoners van Holland en de verdere Friese gebieden in de 5e en 6e eeuw geen directe nakomelingen zijn van de mensen die hier rond het begin van de jaartelling leefden. In de 4e eeuw (Friesland en Groningen) en in de 5e eeuw (Noord- en Zuid-Holland) is op veel plaatsen sprake van een sterke afname van het bevolkingsaantal en in delen van deze gebieden vermoedelijk zelfs van een bewoningshiaat.¹⁵

De twee grote ‘spelers’ in de vroege taalgeschiedenis van de Lage Landen zijn het Germaans en het Keltisch. Dit zijn twee leden van de overkoepelende, Indo-Europese taalfamilie, waartoe onder andere ook de Slavische talen, de Romaanse talen in Europa, en veel talen op het Indiase subcontinent behoren. Germaanse talen zijn Nederlands, Fries, Duits, Engels en de meeste landstalen in Scandinavië (behalve het Fins, dat zelfs niet Indo-Europees is). De Keltische talen worden tegenwoordig alleen nog gesproken op de Britse eilanden (zoals Welsh en Iers) en in Bretagne (Bretons). In de Romeinse tijd waren grote delen van Centraal-Europa, zoals het huidige Frankrijk (Gallië), België, Zuid-Duitsland en Zwitserland, Keltischtaalg. Hoe verschillend Germaanse

¹⁴ Zie Looijenga et al. 2018, 43, 79.

¹⁵ Bazelmans 2000; Nieuwhof 2016 (Friesland/Groningen); voor de situatie in Noord-Holland, zie Dijkstra & De Koning 2017 en vooral hoofdstuk 14.

en Keltische talen tegenwoordig ook zijn, in de eeuwen voorafgaand aan de Romeinse tijd waren die verschillen waarschijnlijk vele malen kleiner en konden sprekers van beide talen in ieder geval allerlei woorden in elkaars taal herkennen.¹⁶ Dat kan mede de reden geweest zijn waarom het voor de Romeinen moeilijk was om uit te maken wie nou precies Kelten en Germanen waren.¹⁷

De materiële cultuur van het huidige Noord-Holland in de Romeinse tijd vertoont geen of nauwelijks sporen van zogenaamde La Tène-invloeden die we zuidelijker in Keltische gebieden vinden.¹⁸ Tacitus (*Annales*, IV) beschouwt de Hollandse Friezen die bij Velsen de Romeinen versloegen uitdrukkelijk als Germanen, wanneer hij schrijft: “Groot werd hierdoor onder de Germanen de roem van de Friezen”. Toch ogen de paar persoons- en waternamen die zijn overgeleverd uit die tijd niet per se Germaans. Tacitus (*Annales*, XIII) noemt *Verritus* en *Malorix* als leiders van de Friezen die zich in 58 n.Chr., vermoedelijk vanuit het noorden, in het grensgebied direct ten noorden van de Romeinse rijksgrens wilden vestigen. Beide namen worden taalkundig doorgaans als Keltisch geïnterpreteerd. Schrijver noemt nog een paar namen in het gebied ten noorden van de Rijn die een Keltische oorsprong kunnen hebben (onder andere Drenthe en Twente).¹⁹ Daarnaast zijn er in Noord-Holland de huidige waternamen en daarvan afgeleide plaatsnamen, zoals Weesp, Gaasp(?), Jisp, Stierop, met het element **apa* ofwel ‘water’. Dat **apa* is verwant aan, maar niet identiek met het Germaanse **ahwō* (en het Latijnse *aqua*); het is ook geen Keltisch, en het eerste deel van namen die met **apa* samengesteld zijn, zoals Weesp en Gaasp, zijn meestal van Germaanse oorsprong.²⁰ De namen helpen ons dus niet bij het identificeren van de taal van de vroegere bewoners van Noord-Holland.

Geschiedschrijving, archeologie en het zeer beperkte taal materiaal over en uit Noord-Holland leveren wel enkele aanknopingspunten voor de spreektaal in de eerste eeuwen na het begin van de jaartelling. Een eenduidig beeld geven ze echter niet.

De talige ontwikkelingen in het Hollandse kustgebied: circa 400-800

Vanaf 400 begint de zogenaamde ‘volksverhuizingstijd’, een periode waarin het zuidelijke Noordzeegebied sterke veranderingen in materiële cultuur laat zien, vermoedelijk als gevolg van de migratie van Angelsaksen en andere, al dan niet Germaanse groepen. De veranderingen in de taal aan weerszijden van de Noordzee (het Nederlandse en Duits-Deense kustgebied enerzijds en Engeland anderzijds) zijn voor de 5e-8e eeuw te reconstrueren aan de hand van zo’n 35 runeninscripties (zie onder andere fig. 11.4). Deze inscripties bevatten ongeveer honderd verschillende woorden, die echter niet allemaal even goed te interpreteren zijn. Er zijn geen inscripties uit Noord-Holland zelf (indien we de runen op sceatta’s buiten beschouwing laten, zie hoofdstuk 8 en hieronder), maar we zien de taalveranderingen die uit de runeninscripties blijken wel terug in enkele van de plaats- en waternamen die we uit Noord- en Zuid-Holland kennen.²¹ Een aantal woorden in latere Hollandse dialecten is afkomstig uit het oorspronkelijk hier

16 Euler & Badenheuer 2009, 209-211.

17 Zie Schrijver 2014, 94; Quak 2016, 312-313.

18 Zie bijvoorbeeld de verspreiding van Keltische munten (Pelsdonk 2013, 12).

19 Schrijver 2017, 44-45.

20 Van Berkel & Samplonius 2018, 41; Philippa et al. 2003 (via www.etymologiebank.nl: ‘a’ (stromend water, riviertje)).

21 Zie vooral Van Berkel & Samplonius 2018.

fig. 11.4 Gouden runen-munt uit Harlingen (Friesland), circa 575-625. Aan de linkerkant staat *hada*, waarschijnlijk een persoonsnaam, vergelijkbaar met *Hedde* in het Fries (collectie en foto Fries Museum, Leeuwarden).

gesproken Fries en laten ook dergelijke ontwikkelingen zien.²² Daardoor weten we dat de sprekers van het Hollandse kustgebied in de 4e-8e eeuw meededen met de taalveranderingen die ook elders rond de zuidelijke Noordzee plaatsvonden.

De overeenkomsten in taalgebruik zien we mede terug in de ontwikkeling van een specifiek Anglo-Fries runensysteem: een set van runentekens waarvan er twee uitsluitend in Frisia en Engeland gebruikt worden.²³ De genoemde bekende runenteksten zijn dan ook bijna allemaal in dat Anglo-Friese ‘alfabet’ geschreven. Ook de runentekens op sceatta’s van het zogenaamde Friese of Continentale runentype, waarvan er enkele honderden in Nederland en ook in Noord-Holland gevonden zijn (onder meer in Bakkum en Limmen), vertonen dit type runentekens (zie fig. 11.5).²⁴ De tekst is meestal te lezen als ‘Æpa’ of ‘Epa’; de betekenis van deze woorden is niet duidelijk. Vaak zijn de runen ook onduidelijk afgebeeld of sterk versleten en dus nauwelijks leesbaar. Over het gebruik en productie van sceatta’s, waarvan tientallen types en varianten zijn, is veel wetenschappelijk debat gevoerd. Vermoedelijk werden dergelijke sceatta’s zowel aan Engelse als aan Friese zijde (en mogelijk ook verder inlands) van de Noordzee geslagen, en wel in de late 7e tot het begin van de 8e eeuw.²⁵

Uit bestudering van de vroegste runeninscripties uit het Noordzeegebied kunnen we opmaken dat de nieuwe bewoners (dus vanaf de 5e eeuw) van het Noord-Nederlandse en aangrenzende Duitse kustgebied een taal spraken die nog zeer dicht bij het Proto-Germaans stond en nog geenszins de naam Anglo-Fries verdient. Zo staat op een voetenbankje uit Fallward (bij Bremerhaven), uit circa 425 n.Chr., het woord *skamella* (vgl. Duits *Schemel* ‘voetenbank’), zonder de Anglo-Friese klankverandering die onder punt 1 hieronder besproken wordt. Op een botje van een ree uit het Engelse East Anglia, uit ongeveer dezelfde tijd, staat *raihan* (‘van een ree’) nog met de Proto-Germaanse *ai* (vergelijk de ontwikkelingen onder punt 4).²⁶ Pas gedurende en na de (her)kolonisatie van de Noordzeekusten kwam een dynamiek op gang, waarbij zich in relatief korte tijd veel veranderingen voordeden. Dat in tegenstelling tot het Germaans van de Franken, dat zeer behoudend bleef.²⁷

22 Zie vooral De Vaan 2017, 515-524; Bremmer Jr. 1997, 2008.

23 Looijenga 1997.

24 Voor de munten uit Bakkum en Limmen, zie Buis & Van IJzendoorn 2021, 27.

25 Onder andere Theuvs 2018; De Koning & Salomons 2020.

26 Looijenga 2003, 240, 284.

27 Quak 2008; Euler 2013, 27-48.

fig. 11.5 Sceatta, zilveren munt van rond 700 met runentekens, uit Baksum, gemeente Castricum (collectie en foto Huis van Hilde, Castricum).

De taalkundige reconstructie zoals hierna geschetst, suggereert dat sprekers aan beide zijden van de Noordzee gedurende ongeveer 250 jaar (circa 400-650 n.Chr.) één taalgemeenschap vormden, met slechts kleine verschillen in dialecten. Hoewel de archeologie voor het Hollandse kustgebied niet wijst op grootschalige vestiging van nieuwkomers uit het huidige Noord-Duitsland en Jutland, zoals wel in het noordelijke terpengebied en Oost-Engeland het geval is, doet Noord-Holland wat betreft de ontwikkeling van de taal gewoon mee met de rest van het Noordzeegebied. Dat veronderstelt intensieve taalcontacten. Die contacten hingen waarschijnlijk samen met de hoge bevolkingsdynamiek van de volksverhuizingstijd, waarbij grote en vooral kleinere groepen in wisselende samenstellingen met elkaar in contact kwamen.

Veranderingen zijn dynamischer in kleinere groepen: er is sneller het punt bereikt waarop de meerderheid 'meedoet'. Te denken valt aan elite- en krijgsgemeenschappen in de tijd van Angelsaksische migratie naar Engeland. Aannemelijk is dat in een sterk mobiele samenleving meer mensen betrokken waren bij overzeese contacten dan in later tijd, zoals voor de kustgebieden van de zuidelijke Noordzee ook in de uitvoering van kostbaarheden van goud en zilver tot uiting komt: nadat dergelijke kostbaarheden eerst een uniforme, vanuit Scandinavië geïnspireerde sierstijl toonden, is vanaf het midden van de 6e eeuw de opkomst van eigen, regionale sierstijlen zichtbaar.²⁸

Hieronder volgen in zeven punten de meest opvallende klankveranderingen in de talen rond de Noordzee. Er waren uiteraard veel meer veranderingen, zowel in klinkers en medeklinkers alsook in de vormleer en woordenschat, die ook een Noordzee-

²⁸ Nicolay 2014, 234-263; 2017.

germaans verspreidingspatroon laten zien.²⁹ De zeven onderstaande punten worden in de historische taalkunde echter als de 'klassieke' Noordzeegermaanse kenmerken beschouwd. Daarbij worden Friese en Engelse woorden steeds vergeleken met Nederlandse vormen. Het huidige Nederlands is in de eerste plaats een afgeleide van het Frankisch, en de voorbeelden illustreren het contrast tussen ontwikkelingen in het kustgebied en de taal van het Frankische binnenland.

1. De eerste, thans nog waarneembare verandering in de uitspraak van de talen rond de Noordzee was de ronding van de korte en lange /a/ voor nasalen (*n*, *m*) tot een *o*-achtige klank. Het Engelse *month* en *comb* voor het Nederlandse *maand* en *kam* (ProtoWest-Germ. **mānōp*-, **kamba*-) laten dat nog zien (een streepje boven een klinker betekent dat de klank lang was). De oudste aanwijzing voor deze ontwikkeling is te vinden op de Undley bracteaat (Engeland; fig. 11.6) uit de tweede helft van de 5e eeuw. Daarop komt voor het eerst de zogenaamde *ōs*-rune (𐌺) voor, die gebruikt werd om juist deze klank weer te geven. Precies dat element *ōs* < PGerm. **ansuz* 'god' (bekend uit de Noorse mythologie als de *Asen*) zit in de naam *Oegstgeest*. Deze naam wordt voor het eerst vermeld in de 10e eeuw: *Osgeresgeest*, bestaande uit **Ansgar*-s (persoonsnaam: 'goddelijke speer') en 'geest' (= 'hoge zandgrond'). Het woord 'kam' wordt op twee 8e-eeuwse kammen uit de Fries-Groningse terpen als *kabu* en *kobu* gespeld (de *m* werd weggelaten), wat laat zien dat de korte klinker een klankkleur tussen *a* en *o* in gehad heeft. Dat blijkt ook uit de latere ontwikkelingen in het Fries: *kaam* ('kam', < PGerm. **kamba*-), maar tegelijk *moanne* ('maan', < PGerm. *mānōn*).

fig. 11.6 Op deze gouden bracteaat uit Undley (Engeland), is een typische Anglo-Friese ontwikkeling in klanken waarneembaar in de runentekst met de zogenaamde *ōs*-rune (𐌺) (collectie en foto British Museum, Londen).

2. De naam *Oegstgeest* laat tevens een tweede ontwikkeling zien, namelijk het wegvalen van de *n* voor een stemloze spirant: *s*, *f*, *th* (deze klank, bekend uit het Engels, wordt in de historische taalkunde meestal als *þ* gespeld). Dus **ans*- werd tot *ōs*-. Vergelijk het Nederlandse *gans* met het Friese *goes* en het Engelse *goose*; in de naam *goezemoeze*

²⁹ Nielsen 1985; Löfstedt 1963-1969. Details over alle hier beschreven veranderingen en hun mogelijke datering zijn te vinden in: Bremmer Jr. 1997 2008; 2009, 24-41; Versloot 2014. Sporen hiervan in het Nederlands zijn uitvoerig geanalyseerd in: De Vaan 2017.

'ganzenmoes' = sterremuur (plant) is deze ontwikkeling ook overgeleverd voor Vlaanderen en Zeeland.³⁰ Op dezelfde manier is de naam *Muiden* (verg. Engelse *mouth*) verwant aan het Nederlandse *mond*, ontstaan uit PGerm. **munpa-* 'mond(ing)'; dergelijke Noordzeegermaanse vormen zonder *n* vinden we ook in plaatsnamen in Vlaanderen en Zeeland: *Diksmuide*, *Arnemuiden*. Deze ontwikkeling vond waarschijnlijk plaats in de 6e eeuw.

3. Het spiegelbeeld van de verandering onder punt 1 was de overgang van de meeste andere *a*-klanken naar een è-achtige klank (later *ee* en verder *ie*), zoals in het Engelse *sheep* en het Friese *skiep* voor het Nederlandse *schaap*. Deze ontwikkeling vinden we terug in het kustgebied in de veldnaam *mede*, *meet* ('grasland'): Fries *miede*, Engels *meadow*, Nederlands *made* (< ProtoWestGerm. **mādwō-*). *Mede/meet* komt ook verder zuidelijk langs de kust voor, in Zeeland en Vlaanderen. Het naamelement *e-* 'rivier' in *Edam* ('dam in de rivier'; verg. *Breda*, 'de brede rivier') wordt hier ook wel ondergeschaard, maar de ontwikkeling van dit woord is in werkelijkheid ingewikkelder. We zien de latere Friese ontwikkeling naar *ie* (bijvoorbeeld *Dokkumer Ie*, in het Nederlands 'Dokkumer Ee') ook in Noord-Holland terug, zoals in *Middelie* of in de naam van meertjes in Waterland met de naam *Die* (< *de Ie*). Uiteindelijk gaat ook de naam van 't *IJ* bij Amsterdam terug op dezelfde waternaam, door een herinterpretatie van de naam *de Ie*. Een voorbeeld van de ontwikkeling in een woord met een korte *a* is het relictwoord *teil* ('staart'; hetzelfde in het Fries, *tail* in Engels) in de uitdrukking *van top tot teil* ('van top tot teen'). Het woord gaat terug op **tegl-* uit PGerm. **tagla-* (verg. het Friese *dei* en *neil* met het Nederlandse *dag* en *nagel*). Het woord *teil* komt in oudere, Nederlandse bronnen van Vlaanderen tot in Holland voor. Het begin van de ontwikkeling naar een è-achtige klank moet in de tweede helft van de 5e eeuw gezocht worden. Op de al genoemde Undley bracteaat wordt het runenteken dat eerder voor een *a(a)*-klank stond (𐌱) voor de eerste keer gebruikt voor een lange èè.

4. De PGerm. **au* werd in het Nederlands een lange *ō*, maar in het Fries een lange *ā*, zoals geldt voor het woord *sloot*: in het Oud Fries *slāt*, in het Modern Fries *sleat*. Deze ontwikkeling is ook zichtbaar in de oudste vermelding van de naam Voorschoten: *Forschate*. De ontwikkelingen van nrs. 3 en 4 samen zijn te zien in de oudste vermelding van de naam voor *Akersloot*: *Ekkerslato*. Deze ontwikkeling wordt in plaatsnamen tot in Vlaanderen gevonden. Een geografisch beperktere ontwikkeling was die van PGerm. **ai* tot *ā*. Het Fries heeft hier een gedifferentieerde ontwikkeling doorgemaakt, zoals te zien aan het paar *tean* en *stien*, Nederlands *teen* en *steen*; in het Oud Fries *tāne* en *stēn* uit PGerm. **taihwō-* en **staina-*. De *ā* in het Oud Fries onderscheidt zich dus van het Nederlands met *ee*, maar de vorm met *ē* weer van het (Oud) Engels dat altijd een *ā* heeft: *tāhe* en *stān* (modern *toe* en *stone*). We vinden zo'n *ā* uit PGerm. *ai* bijvoorbeeld in de Westfriese plaatsnaam *Zwaag* (< PGerm. **swaigō-*; verg. in Friesland: *Kollumerzwaag* en *Beetsterzwaag*). Het woord voor 'teen' is in traditionele Noord-Hollandse dialecten nu nog *toon*. Die vorm staat dicht bij het Oud-Friese *tāne* en kan niet van het Middelnederlandse *tee* komen. De relictvormen met *ā/ō* < *ai* zijn beperkt tot Holland en met

30 De Vaan 2017, 221; de naam van de stad Goes in Zeeland heeft oorspronkelijk niets met een gans te maken (Van Berkel & Samplonius 2018), maar in het wapen van de stad staat wel een gans. Ooit moet in het Zeeuws goes ook het woord voor 'gans' geweest zijn, wat tot de associatie met de naam geleid kan hebben.

name het noordelijke deel van dit gebied.

5. Een opvallende verandering in de medeklinkers is de overgang van *k* en *g* naar *tsj-* en *j*, zoals in het woord voor 'kaas' (Fries *tsiis*, Engels *cheese*) en 'gister' (Fries *juster*, Engels *yesterday*). Deze verandering, die waarschijnlijk plaatsvond in de 6e eeuw, is te zien in twee Noord-Hollandse plaatsnamen, namelijk *Beets* 'beek' en *Wadway* 'doorwaadbare weg'.³¹

6. Veel woorden in het Noordzeegermaans enerzijds en het Frankisch anderzijds gingen sterk van elkaar verschillen doordat de *i*-umlaut uitgebreider voorkwam in Noordzeegermaanse woorden, en maar zeer beperkt van toepassing was in het Nederlands. Door de *i*-umlaut werden *ū*, *u*, *ō* en *ā* (*oe*, *oo*, *aa*) tot *ȳ*, *y*, *ō* en *æ* (*uu*, *u*, *eu*, *èè*), en in een volgend stadium tot *ī*, *i* en *ē*. Zo werd PGerm. **swōti-* in het Nederlands *zoet*, maar in het Engels *sweet* en in het Fries *swiet*. In het Westfriese dialectwoord (*gaar*)*stieme* 'gaarstomen of -stoven' zien we die umlaut ook terug, tegenover het Nederlandse *stomen* zonder umlaut. De veenontginningsdorpen *Zoetermeer* en *Zoeterwoude* hebben de Nederlandse *-oe-* in hun naam, maar de oudste nederzetting, waarvandaan de ontginningen begonnen zijn, heette *Zwieten*, de laatste plek voor de monding van de Oude Rijn waar het water nog zoet was. Dit verschil laat zien dat de taal van Zuid-Holland ergens in de Middeleeuwen overgegaan is van Noordzeegermaans naar het op Frankisch gebaseerde Middelnederlands. Sporen van de sterke werking van de umlaut zijn tot in Vlaanderen te vinden. De eerste tekenen hiervan zijn al bekend uit de laat-6e-eeuwse runeninscriptie van Watchfield (Engeland).³² Algemeen wordt ervan uitgegaan dat de umlaut rond 600 zijn beslag gekregen heeft.³³

Hoewel sommige van de ontwikkelingen rond de Noordzeegermaanse talen maar beperkte gevolgen hebben gehad, leidt bijvoorbeeld de combinatie van de ontwikkelingen 1, 2 en 6 tot het contrast tussen het Engelse *tooth* – *teeth* en het Oud-Friese *tōth* – *tēth* enerzijds, en het Nederlandse *tand* – *tanden* anderzijds. De ontwikkelingen onder punten 1-6 vinden we als relictten in namen en dialectwoorden langs de gehele Nederlandse en Vlaamse kust. De ontwikkelingen onder punt 1-5 vinden we in de Vroege Middeleeuwen ook terug in delen van het tegenwoordige Noord-Duitsland, met name in regio's die via Wezer en Elbe direct met de Noordzee in verbinding stonden (fig. 11.7a).³⁴

7. In de 7e eeuw vonden er ontwikkelingen plaats in het Engels, Fries en Scandinavisch (Oud Noords) die op elkaar lijken, maar in de uitwerking toch van elkaar verschillen. Het Nederduits nam niet langer deel aan die verdere ontwikkelingen (fig. 11.7b). In het Fries wordt een *e* voor *ch(t)* tot *iu*, zoals in het Friese woord voor 'recht': *rjocht*, in het Oud Fries *riucht*, maar in het Oud-Engels *riht*. Dit wordt 'breking' genoemd. Een ander voorbeeld is 'ziet', in het Fries *sjocht*, in het Oud-Fries *siucht* (via **seht* uit PGerm. **seh-wip*). In het Oud-Engels komt een paar keer (*ge*)*seohþ* voor, dat op de Friese vorm leek, maar meestal als *siehp*, *sip*. We zien de Oud-Friese breking ook terug in het Westfriese dialectwoord *onsjoch* ('onooglijk' = 'niet mooi om te zien'). Het Oud-Friese *tiuche* (uit PGerm. **tech-*) betekende 'gemeenschappelijk bouwland'. Deze betekenis komt alleen

31 De Vaan 2017, 180.

32 Looijenga 2003, 287-289.

33 Buccini 1995, 25-42.

34 Versloot & Adamczyk 2017.

fig. 11.7 (rechts) tonen de geografische verspreiding van een 13-tal taalkundige verschijnselen (waaronder de zeven die uitdrukkelijk besproken zijn in paragraaf 11.2) die kenmerkend zijn voor het Fries en de andere talen in het Noordzeegebied in de Vroege Middeleeuwen. Per deelgebied wordt aangegeven hoeveel verschijnselen in het betreffende tijdvak aangetroffen zijn. Als twee gebieden dezelfde waarde hebben (bijvoorbeeld '3'), wil dat niet zeggen dat het om dezelfde verschijnselen gaat (figuren A. Versloot).

in het Fries voor; verwante vormen in andere talen betekenen 'groep, verband', zoals het Duitse *Zeche*.³⁵ In een 15e-eeuwse oorkonde uit de omgeving van Leiden komt de veldnaam *hoge tioch* voor (het tweede deel later verbasterd tot 't *Joch*), met dus zowel de specifiek Friese betekenis als de specifiek Friese vorm met breking. In de Groningse plaatsnaam *Tjuchem* zit dezelfde Friese veldnaam verstopt. We weten dat de Friezen die in de 8e eeuw naar de Noordfriese eilanden (Helgoland, Sylt, Föhr en Amrum) vertrokken deze breking al in hun taal meenamen; op Föhr bestaat de veldnaam *Tjüüg*.³⁶

De Friese 'breking' en speciaalvormen van het Oud-Friese *tiuche* met de betekenis als veldnaam, zijn een soort gidsfossiel van het Fries. Ze laten zien dat binnen het grotere geheel van het Noordzeegermaans de Proto-Friese subgroep het kustgebied van de Wezer tot en met de monding van de Oude Rijn omvatte. Hoewel men in de gebieden ten zuiden daarvan (bijvoorbeeld Zeeland) in de Vroege Middeleeuwen een taal sprak die daar in de meeste opzichten op leek, behoort dat niet meer tot het Fries(talig)e gebied in engere zin. Bovengenoemde kenmerken betreffen klankverschijnselen, maar naast het voorbeeld van *tiuche* zijn er ook in de woordenschat vele woorden aan te wijzen met een Noordzeegermaans en soms typisch Friese verspreiding. Een ander gidsfossiel van het Fries is het woord voor 'meisje': *faam*, *famke*, in de Friese dialecten, gesproken in de Duitse regio's Ostfriesland en Nordfriesland, *foomen*, *faun* enz.³⁷

In de loop van de 8e eeuw werd het Friestalige gebied bij het Frankische Rijk ingelijfd. Daardoor zullen de contacten met Engeland anders van aard geworden zijn. Spoedig daarna werden de contacten overzee verder verstoord door aanvallen van de Vikingen. Gemeenschappelijke ontwikkelingen van Engels, Fries en delen van het Nederduits werden vanaf toen zeldzaam en er begon zich langzaam maar zeker een 'franconisering' van het kustgebied te voltrekken. Ook daar waar het Fries nog gesproken werd, vertoonde het in de loop van de Middeleeuwen meer en meer sporen van taalcontact met het Nederlands en Nederduits. In Holland ontwikkelde het Fries zich eveneens gewoon verder, zij het in een steeds kleiner deel van Holland. Een aantal van de genoemde kenmerken is terug te vinden in een Friestalig vers uit 1643, dat zeer vermoedelijk uit Noord-Holland stamt.³⁸ De Nederlandse woorden *was*, *laat* (van *laten*) en *haar* (persoonlijk voornaamwoord) zijn in de tekst uit 1643: *wier*, *leet* en *heer* (zie punt 3). Het woord *swiete* komt ook voor in het vers (zie punt 6). Daarnaast bevat het vers andere typisch Friese kenmerken, als *femke* ('meisje'), *sies* ('ik zeg', Fries *ik sis*) en *liaf* ('lief', Oud Fries *liāf*, Fries *l(j)eaaf*).

35 Voor de betekenis in het Fries, zie Hofmann 1972.

36 Voor de migratie van Friezen naar de Noordfriese eilanden, zie Majchczack 2021, 189.

37 Århammar 1969, 131.

38 Versloot 2018.

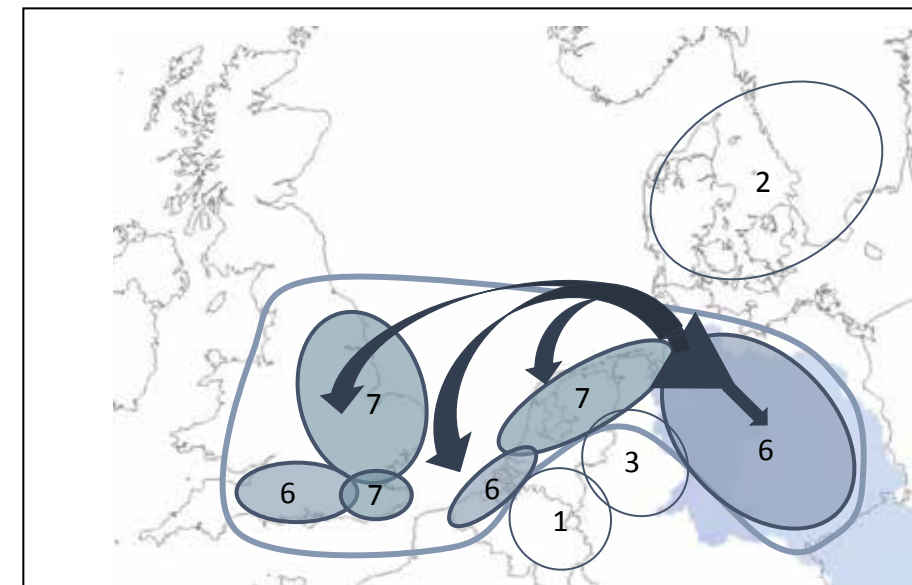

fig. 11.7a (boven) De verspreiding van zeven Noordzeegermaanse verschijnselen in de periode van circa 400-550. Kerngebied van de ontwikkelingen is de Elbe-Wezer-Driehoek in Noord-Duitsland (zwarte driehoek), waar veel van de nieuwe bewoners van de Friese en Angelsaksische gebieden vandaan kwamen. De lichtblauwe vlakken in Noord-Duitsland markeren het stroomgebied van de Elbe en Wezer, waar opvallend veel Noordzeegermaanse kenmerken in het Oud-Saksisch voorkomen.

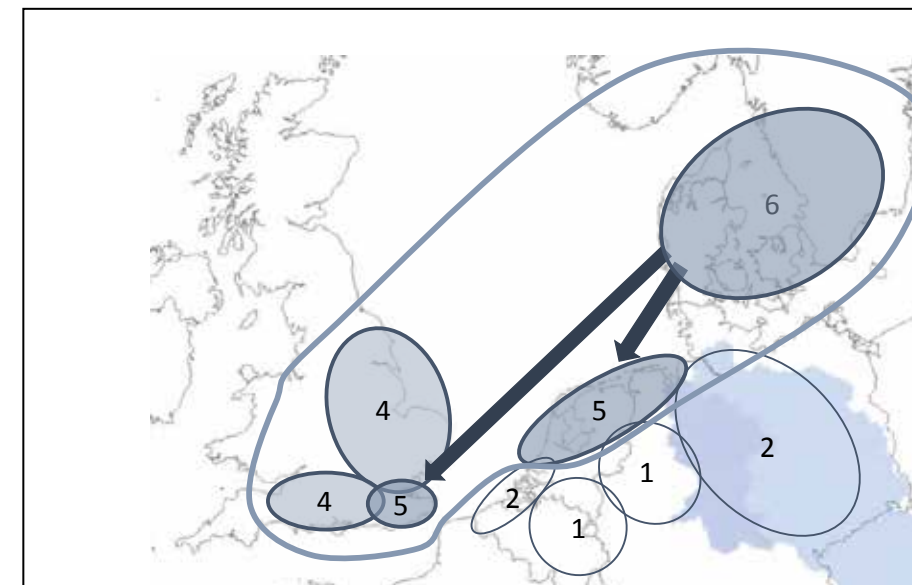

fig. 11.7b (onder) De verspreiding van zes Noordzeegermaanse verschijnselen in de periode van circa 550-700. Veel nieuwe ontwikkelingen gaan uit van Jutland, waarmee zowel Frisia en Kent in de 6e eeuw sterke culturele banden onderhouden.

Tussenbalans taal

Samenvattend kunnen we concluderen dat de Hollandse, Zeeuwse en Vlaamse kustgebieden vanaf de volksverhuizingstijd onderdeel uitmaakten van een Noordzeegermaans dialectgebied (tabel 11.1). Vanaf de 5e eeuw voltrokken zich daar in hoog tempo allerlei veranderingen. Een specifieke Friese subgroep begon zich in de 7e eeuw te onderscheiden en omvatte het gebied van de monding van de Wezer in het noordoosten tot en met de monding van de Oude Rijn in het zuidwesten, met inbegrip dus van heel Noord-Holland. Na de Frankische onderwerping in de 8e eeuw, en nogmaals na de definitieve onderwerping van de Westfriezen door de dan intussen al vernederlandste graven van Holland in 1297, verloor het Fries in Holland steeds verder terrein aan het (Middel)Nederlands. Maar het Fries werd in Noord-Holland plaatselijk tot in de 17e eeuw nog gesproken, zowel in West-Friesland als daarbuiten, zoals onder andere blijkt uit de hierboven genoemde waternamen *Die* en (*Middel*)*je*.

periode	ontwikkelingen	voorbeelden
5e eeuw	Angelen en Saksen vestigen zich in de Fries-Groningse kweldergebieden en Oost-Engeland; Noord-Holland is grotendeels nog onbewoond	Ndl. <i>schaap</i> – <i>ander</i> <> Fri./Eng. <i>skiep/sheep</i> – <i>oar/other</i>
tweede helft 5e-6e eeuw	Noord-Holland raakt bewoond, met name vanuit het zuiden, maar in taal gaat het gebied mee met de taal van de Angelsaksen en Friezen. Ook in grote delen van Noord-Duitsland (Wezer-Elbe-gebied) spreekt men <i>Noordzeegermaans</i>	N-H <i>toon</i> ‘teen’ – Eng. <i>toe</i> ; Waterl./Zaan. <i>uis</i> ‘ons’ – Eng. <i>us</i> – Fri. <i>ús</i> – Nederlands <i>us</i>
7e eeuw	Holland vanaf de monding van de Rijn blijft deel uitmaken van het Friese taalgebied, dat nu met name in contact staat met Engeland en Scandinavië	‘t <i>Joch(t)</i> (bij Leiden) – <i>Tjuchem</i> (Groningen); Oudengels (incidenteel) <i>cneocht</i> ‘knecht’ – OFri. <i>kniucht</i>
8e-17e eeuw	Frisia wordt Frankisch; in de loop van de Middeleeuwen maakt Holland zich los uit het grotere Friese verband en neemt de Frankische taal de overhand. Fries wordt her en der tot in de 17e eeuw gesproken.	<i>Hy leut diet leut ick en leut naet</i> ‘Hij gelove, die het geloven (wil, maar) ik geloof het niet’: Waterlands spreekwoord, 1614

tabel 11.1 Overzicht van de voornaamste stadia in de ontwikkeling van de taal in het huidige Noord-Holland, met een historische inkadering van deze ontwikkelingen en met voorbeelden van woorden die kenmerkend zijn voor een specifiek stadium (Ndl.: Nederlands, Fri.: Fries, Eng.: Engels, N-H: Noord-Hollands, Waterl.: Waterlands, Zaan.: Zaan., OFri.: Oud-Fries).

11.3 De plaatsnamen in Noord-Holland van voor het jaar 1000
Met taal praten we niet alleen over alledaagse zaken, we benoemen er ook de wereld om ons heen mee: waterlopen, streken of woonplaatsen.³⁹ Een opvallende eigenschap van dergelijke namen is dat ze bij hun ontstaan een letterlijke betekenis hadden, maar na verloop van tijd tot een eigenaam werden, een etiket zonder dat we ons om de betekenis bekommeren. Zo betekent *Haarlem* oorspronkelijk de woonplaats (*heem*) op de kleine zandrug (harula*). De naam versteende vervolgens – anders zouden we nu *Zandheuvelstad* zeggen – waardoor taalvormen uit de tijd van benoeming bewaard zijn gebleven. Zodoende geven plaatsnamen ons een blik op de taal van eeuwen geleden, waarbij het belang van plaatsnamen bij de reconstructie van ontwikkelingen in de spreektaal in de voorafgaande paragraaf al is gebleken.**

Door hun oorspronkelijke benoemingsfunctie geven oude namen ook een beeld van het landschap, of de functie van dit landschap, in de tijd van ontstaan. Namen die eindigen op *lo*, zoals *Heiloo*, onder Alkmaar, of *Alvitlo*, de oudst overgeleverde vorm van het huidige *Elft* op Wieringen, duiden op het voorkomen van een iets open bos ten tijde van de naamgeving. Als we dus kunnen herleiden hoe oud een naam (ongeveer) is, weten we ook meer over het landschap op de betreffende plek in die tijd. Sommige namen zijn zo oud en gegeven door een bevolking die een voor ons onbekende taal sprak, dat we niet meer kunnen achterhalen wat zo’n naam betekend heeft. Veel van deze oudste namen zijn overigens waternamen, omdat rivieren nu eenmaal minder gauw veranderen dan nederzettingen. Namen als *Beemster* en *Amstel* zijn voorbeelden van zulke oude, niet meer interpreteerbare namen.

Oude, direct of indirect gedateerde plaatsnamen kunnen helpen om een beeld te krijgen van de bevolkingsspreiding in een bepaalde tijd. Zo zijn er aanwijzingen dat namen

³⁹ Alle etymologieën en interpretaties van plaatsnamen in deze paragraaf zijn gebaseerd op: Van Berkel & Samplonius 2018 (zie ook Blok 1968). Van Berkel heeft een aantal delen uit zijn database ter beschikking gesteld aan de auteurs; ook zijn enkele tekstfragmenten en tabel 11.2 door hem opgesteld. De inhoud van zijn plaatsnaamwoordenboek is via internet te raadplegen: www.etymologiebank.nl.

met het element *heem* (< Proto-Germ. **haim*, ‘woonplaats’) of *ing* (‘behorend bij’, vaak met een persoonsnaam als eerste deel) vroegmiddeleeuws van oorsprong zijn, terwijl namen op *dorp* of *uren* vaak van jongere datum zijn.⁴⁰ Door naar de ruimtelijke spreiding van dergelijke naamtypen te kijken, kan de vroege bevolkingsspreiding inzichtelijk worden gemaakt. Deze spreiding kan vervolgens vergeleken worden met archeologische aanwijzingen voor bewoning, zodat de bewijsvoering uit beide disciplines elkaar kan versterken.

Vroegmiddeleeuwse plaatsnamen als indicatie van bewoning

Op basis van het plaatsnamenbestand van Gerald van Berkel kunnen bijna honderd plaatsnamen geïdentificeerd worden voor Noord-Holland in historische bronnen van voor het jaar 1000. De meeste van die namen dateren van ná het bewoningshiaat van de late 4e en 5e eeuw (zie hoofdstuk 6 en 7). Slechts een klein aantal plaats- en waternamen zijn ouder (bijvoorbeeld de **apa*-namen eerder in dit hoofdstuk) en wijzen mogelijk op (lokale) continuïteit van bewoning, ook in de 5e eeuw.⁴¹ In deze paragraaf wordt een ruimtelijke analyse gepresenteerd van het voorkomen van plaatsnamen met een bepaalde betekenis, op kaart weergegeven in verschillende Noord-Hollandse regio’s (fig. 11.8). Ongeveer een kwart van de bijna honderd oudste plaatsnamen is niet nauwkeurig genoeg te lokaliseren om gebruikt te kunnen worden bij de ruimtelijke analyse. Een groot aantal plaatsnamen kan echter wel geplaatst worden in een regio (bijvoorbeeld ‘omgeving Texel’), maar niet exact geprikt worden op de kaart. Deze namen zijn wel meegenomen in de ruimtelijke analyse. De namen op de kaart vallen op basis van de ‘grondwoorden’ die het tweede deel van de plaatsnaam vormen grofweg uiteen in twee hoofdgroepen:

1. de namen die gevormd zijn met de elementen *-heem* en *-ing*;
2. de namen die het landschap beschrijven (tabel 11.2).

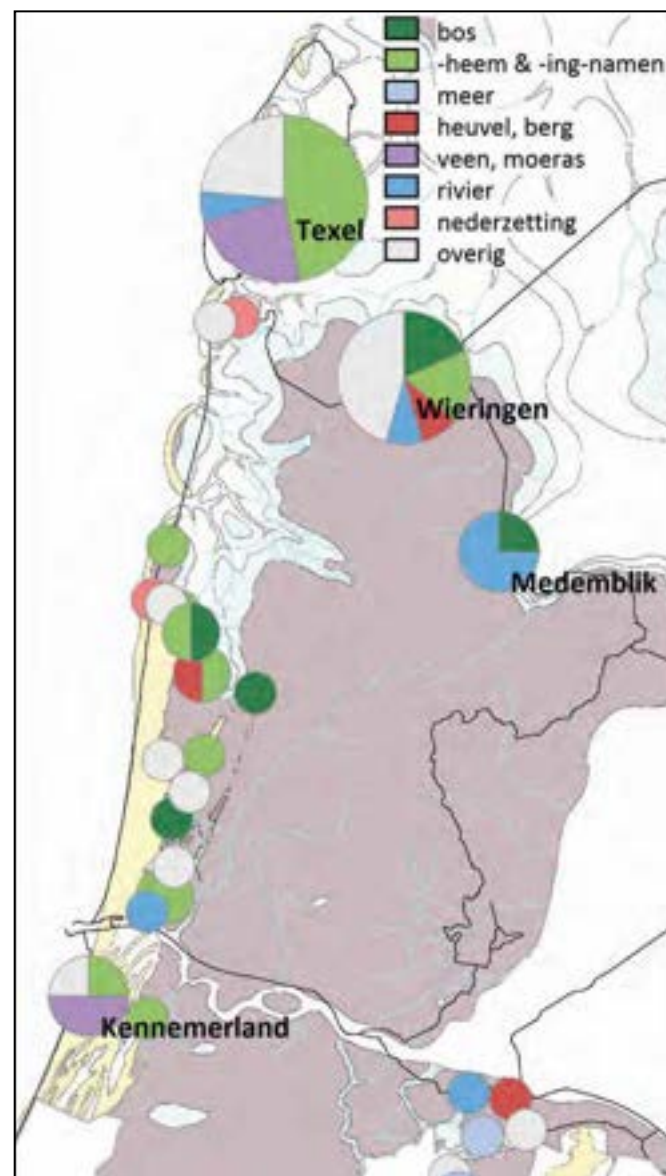
tabel 11.2 Frequentielijst van grondwoorden van plaatsnamen in Noord-Holland die dateren vóór het jaar 1200. De selectie van namen is hier iets groter dan in de tekst van het hoofdstuk om een breder beeld te schetsen; de meeste naamtypen zijn al vóór het jaar 1000 overgeleverd.

	grondwoord	betekenis	aantal	eerste vermelding
1	heem/ing	woning, woonplaats	34	9e eeuw
2	broek	moerassig, drassig land	9	12e eeuw
3	geest	(ontginning op) hoger gelegen zandgrond	7	12e eeuw
4	land	stuk land, gebied	7	10e eeuw
5	lo	licht, open bos	7	9e eeuw
6	meer	plas, waterloop	7	10e eeuw
7	moer	veengebied, plaats van zoutwinning	7	9e eeuw

⁴⁰ We hebben hier in de eerste plaats te maken met tendensen, niet met harde wetmatigheden. Daarvoor zouden we voor meer plaatsen een nauwkeurige archeologische datering moeten hebben. Vrijwel geen enkele plaatsnaam van vóór 900 is overgeleverd, de meeste nog later. Zelfs bij keurige archeologische informatie over de bewoningsgeschiedenis weten we dus meestal niet sinds wanneer de overgeleverde naam in gebruik was; plaatsen kunnen bij verschuivingen in de bevolking immers van naam veranderd zijn. Zie Versloot (2021) voor een poging tot het koppelen van plaatsnaamtypen aan archeologische dateringen van de bewoning in die plaatsen voor het Fries-Groningse kweldergebied, waar we ervan uit mogen gaan dat vrijwel alle huidige bewoning op zijn minst van na circa 370-400 n.Chr. is.

⁴¹ De Koning 2012, 17

fig. 11.8 Spreiding van gelokaliseerde namen in Noord-Holland, overgeleverd uit de periode vóór circa 1000 n.Chr. De namen zijn geclassificeerd op grond van de etymologie van het naamtype (rechter lid van de naam). Met kleur wordt aangegeven aan welke landschapselementen deze refereren. De veelal globaal gelokaliseerde namen voor Texel, Wieringen en omgeving Medemblik, evenals enkele ongelokaliseerde namen in Kennemerland, zijn samengevoegd in grotere cirkeldiagrammen (figuur A. Versloot).

De eerste groep wordt doorgaans beschouwd als vroegmiddeleeuws, de tweede groep is moeilijker te dateren. Bij deze groep gaat het om namen die verwijzen naar bijvoorbeeld rivieren (*Muiden/Amuthon* = 'riviermond'), meren (*Uitermeer/Uteromeri* = 'buitenste meer'), vennen (*Nordmora*, als onbekende plaats in Kennemerland = 'noordelijk veen'), bossen (*Schoorl/Scoronlo* = 'oeverbos') en heuvels (*Bergen/Bergum*). Verder zijn er nog namen die moeilijk onder te brengen zijn in één hoofdgroep, zoals *Hargen/Horgana* ('heiligdom') of *Naarden/Naruthi* ('plaats met smalle waterlopen?').

De *heem/ing*-namen en de landschapsnamen vormen samen 80% van de overgeleverde oude plaatsnamen in Noord-Holland. De plaatsen waarvan de namen in de oudste geschreven bronnen van voor het jaar 1000 voorkomen, blijken geografisch geconcentreerd te zijn in (archeologisch gezien) enkele vroegst bewoonde regio's (tabel 11.3 en fig. 11.9). De niet-lokaliserbare namen, evenals twee regio's waarvoor geen vroege vermeldingen bestaan (omgeving Schagen en het Gooi), zijn ook opgenomen in tabel 11.3 en figuur 11.9.

Namen die betrekking hebben op het landschap komen in alle regio's redelijk veel voor. Omgekeerd blijken *heem-/ing*-namen afwezig in sommige streken zoals rond Medemblik, en aan de Vecht. Met een latere eerste vermelding zijn deze vroege namen wel te vinden in het Gooi, met *Hilversum* en *Blaricum* als voorbeelden.⁴² De overgeleverde *heem-/ing*-namen concentreren zich met name op Texel en in de duinstrook van het Kennemerland. De dominantie van de *heem-/ing*-namen in de groep niet-gelokaliseerde plaatsnamen zou erop kunnen duiden dat die vooral in diezelfde kuststrook gevonden moeten worden. De nattere omstandigheden in de veengebieden in het oosten van de provincie leidden tot een groter aantal landschapsnamen, die overigens ook in de duinstrook niet ontbraken. Dat de *heem-/ing*-namen geen exclusief kustkenmerk waren, blijkt uit de namen op Wieringen en in het reeds genoemde Gooi, ook daar gesitueerd op hogere zandgronden. Het contrast met het veenlandschap lijkt dus met name ingegeven door de verschillen in geografische gesteldheid.

Om een echte bijdrage aan de reconstructie van de vroegmiddeleeuwse geschiedenis te kunnen leveren, is het van belang te weten in hoeverre de namen de werkelijke concentraties van bewoning in de Vroege Middeleeuwen weerspiegelen. Zo gaat 'Hilversum', dat niet voor 1000 overgeleverd is, waarschijnlijk terug op **Hildifrids-haim*. Dit is een naam van tegenwoordig Germaans karakter, die wijst op de tijd voor het jaar 1000, een datering die bevestigd wordt door de archeologische vondsten.⁴³ Geven de gevonden concentraties van namen dus niet met name de geografische spreiding van de toevallig bewaarde bronnen weer? En omgekeerd kan men zich afvragen in hoeverre de spreiding van de vondsten niet met name de vondstcondities weerspiegelt. Een vergelijking met de verschillende metaalvondsten uit de Vroege Middeleeuwen laat een zeer hoge mate van overlap zien met de spreiding van de overgeleverde namen (fig. 11.9): de grootste vondstconcentraties zijn afkomstig uit precies de in tabel 11.3 genoemde kerngebieden, met enkele kleine verschillen. Enkele vroege vondsten duiken op in het Gooi, waar de vroege plaatsnamen ontbreken, terwijl de locaties met vondsten uit de 8e-10e eeuw in Drechterland (West-Friesland) niet duidelijk blijken uit de spreiding van vroege plaatsnamen – al zijn er enkele plaatsnamen uit West-Friesland die onder 'omgeving Medemblik' geschaard zijn, omdat hun precieze ligging niet bekend is. De regio rond Schagen is gedurende de hele Vroege Middeleeuwen vertegenwoordigd met vondsten, maar ontbreekt evenwel in de namenlijst; de oudste vermelding van *Schagen/Scagha* ('bosje') dateert uit de 11e eeuw. Omgekeerd is het cluster van plaatsnamen rond de Vecht niet weerspiegeld in de spreiding van vondsten uit de Vroege Middeleeuwen.

Vergelijken we ten slotte de dominante naamtypen met de periodisering van de vondsten, dan blijkt dat de relatief vroege metaalvondsten (circa 490-700 n.Chr.) met name voorkomen in de gebieden met een groot aandeel aan *heem-/ing*-namen, wat hun status als gidsfossielen van vroegmiddeleeuwse bewoning onderstrept.⁴⁴

Tussenbalans plaatsnamen

Er bestaat een stevige correlatie tussen de spreiding van vroegmiddeleeuwse archeologische vondsten en die van plaatsnamen, overgeleverd in historische bronnen van

⁴² De vroegste vermeldingen van deze namen zijn uit de vroege 14e eeuw.

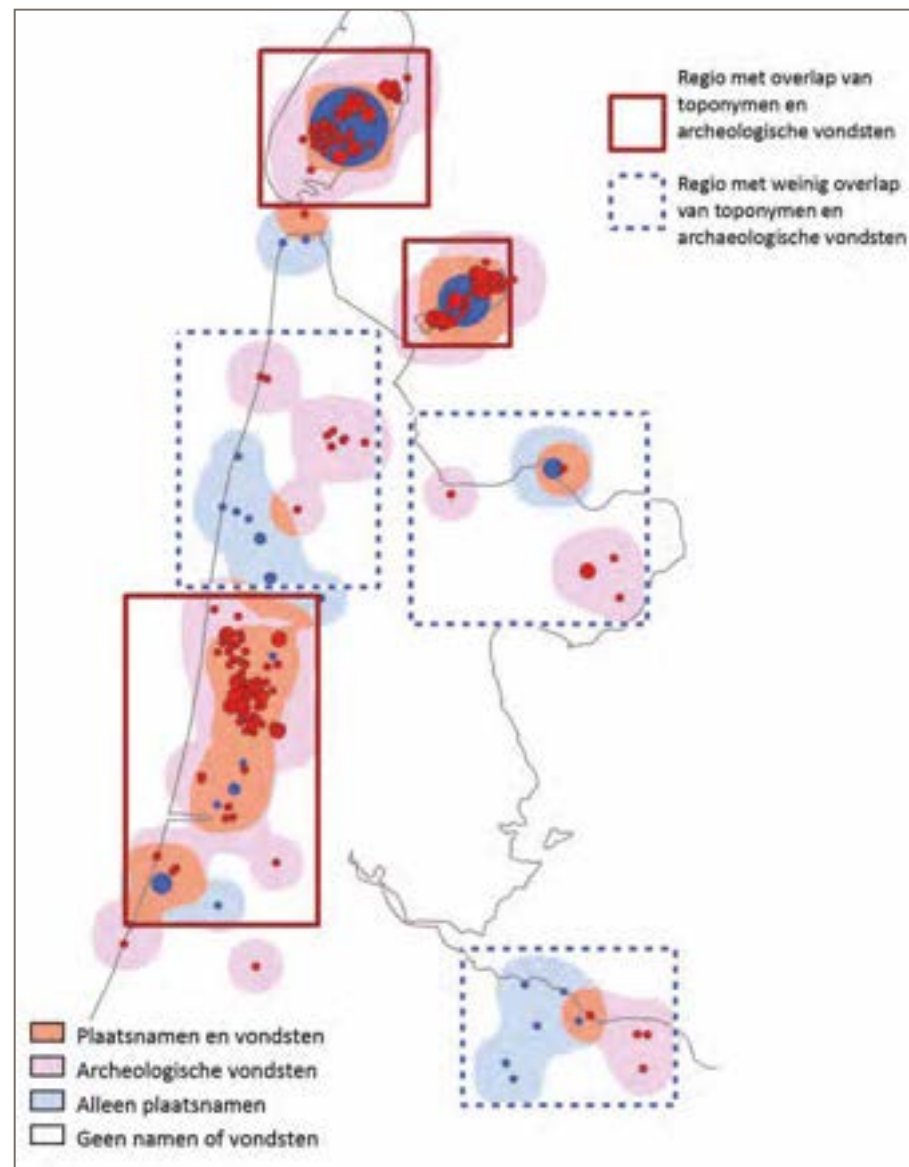
⁴³ Zie onder andere hoofdstukken 2 en 3.

⁴⁴ Voor de metaalvondsten, zie hoofdstuk 8.

tabel 11.3 Dominante naamtypen in de kernregio's van Noord-Holland waar sprake is van de aanwezigheid van archeologische metaalvondsten uit de Vroege Middeleeuwen, zoals besproken in hoofdstuk 8. De gebieden met het grootste aandeel heem-/ing-namen zijn grijs gemaakt.

regio met aantal namen van voor 1000	dominant naamtype	% heem/ing
Texel (19)	heem/ing	42 %
Wieringen (11)	landschap	18 %
Medemblik (4)	landschap	0 %
Kennemerland (22)	heem/ing	41 %
Vechtstreek (6)	landschap	0 %
Schagen (0)	(landschap)	--
Gooi (0)	(heem/ing)	--
Onbekend (26)	heem/ing	38 %

fig. 11.9 Geografische overlap van plaatsnamen (blauw), overgeleverd uit de periode vóór circa 1000 n.Chr. en archeologische vondsten (rood, gebaseerd op fig. 8.19b) (figuur A. Versloot).

voor het jaar 1000. Dat betekent dat *grosso modo* de archeologische en naamkundige gegevens elkaar bevestigen. Over en weer bestaan weliswaar 'toevallige' gaten in de overlevering (geen relevante archeologische vondsten uit de benedenloop van de

Vecht tegenover geen vroege vermelding van de plaatsen in het Gooi en rond Schagen), maar reconstructies van bewoningskernen gebaseerd op archeologie óf plaatsnamen vertonen een sterke overlap.

De categorie van *heem-* en *ing-*namen is met name te vinden op de hogere gronden (pleistocene ruggen en duinen) waar gezien de archeologische vondsten ook de vroegste bewoning voorkomt. Het is echter de vraag of *heem-* of *ing-/ung-*namen in de nattere delen van Noord-Holland die na het jaar 1000 voor het eerst genoemd worden, zoals *Ursem/Urisheim* (11e eeuw) en *Wognum/Wokgunge* (11e eeuw), kunnen duiden op vroege bewoning, ondanks het ontbreken van vroege vondsten aldaar. De positieve relatie tussen de later overgeleverde *heem*-namen in het Gooi en de verschillende vroege archeologische vondsten aldaar maken een dergelijke interpretatie tot een kansrijke hypothese, al is het lastig om de relevantie van naamtype versus bodemgesteldheid hier te onderscheiden.

11.4 De persoonsnamen in de Lage Landen van voor het jaar 1000

Een belangrijk maar zelden bestudeerd aspect van taal zijn de persoonsnamen. De vroegmiddeleeuwse persoonsnamen verwijzen naar voorwerpen of eigenschappen van mensen en dieren die men destijds belangrijk vond, en geven zo inzicht in de waarden en deugden die als relevant werden beschouwd. In de Vroege Middeleeuwen had elke persoonsnaam een specifieke betekenis. Deze betekenis, al goed bestudeerd aan het begin van de vorige eeuw, vertelt iets over de taal die mensen in een bepaalde periode in een bepaald gebied spraken, maar ook over andere culturele aspecten: wat men belangrijk en bewonderingswaardig achtte als uitdrukking van de normen en waarden die men had, en die ouders via de persoonsnamen aan hun kinderen door wilden geven.⁴⁵ De persoonsnamen zijn daarmee, juist voor een tijd waarin maar weinig in de volkstaal op schrift werd gesteld, een cruciale bron van informatie over sociale, maatschappelijke en religieuze aspecten van de samenleving. De persoonsnamen vormen zo een 'bindmiddel' tussen archeologie, taalkunde en ook overgeleverde volksverhalen of mythologie.

Beschikbare bronnen

Om inzicht te krijgen in de variatie aan persoonsnamen in de Vroege Middeleeuwen zijn alle beschikbare geschreven bronnen geïnventariseerd die betrekking hebben op de Lage Landen (vroegmiddeleeuws Frisia, de rest van Nederland en Noord-België) én die de periode tot het jaar 1000 beslaan. Onder Frisia verstaan we hier het gehele Nederlandse kustgebied en het aansluitende rivierengebied, dat wil zeggen de huidige provincies Zeeland, Zuid-Holland, Noord-Holland, Friesland, Groningen en Utrecht. De vroegmiddeleeuwse persoonsnamen komen uit circa tachtig oorkondenboeken, annalen, kronieken, heiligenlevens en dodenlijsten, allemaal geschreven in middeleeuws Latijn, plus enkele runeninscripties.⁴⁶ De verzameling bevat uitsluitend namen die verwijzen naar feitelijke personen, geen (gereconstrueerde) persoonsnamen uit plaatsnamen. Voor Engeland is gebruik gemaakt van de *Anglo-Saxon Chronicle* en een aantal do-

⁴⁵ Förstemann 1900.

⁴⁶ Nieuwenhuijsen 2012.

denlijsten.⁴⁷ Voor Scandinavië is de 13e-eeuwse *Heimskringla* geïnventariseerd, en voor de identificatie van de Noordse naamstammen is de website van Ward gevolgd.⁴⁸ Uit de periode na het jaar 1000 is veel meer bronnenmateriaal voorhanden. Voor een vergelijking met de Lage Landen in de 13e eeuw is een selectie van de bronnen gemaakt.⁴⁹

Uit de Vroege Middeleeuwen zijn nauwelijks geschriften voorhanden waarin inwoners van Noord-Holland bij naam worden genoemd. De oudste bron is de *Vita* van Sint Adalbert die, behalve de prediker zelf, ook een man met de naam *Eggo*, een priester *Amalach* (of *Amalath*) en een vrouw genaamd *Eswar* (of *Esuubar*) noemt.⁵⁰ Deze personen leefden rond het jaar 700 in de omgeving van Egmond, waar Sint Adalbert toen als missionaris actief was. Een eeuw later vermelden de archieven van de abdij van Fulda de namen van *Gebi* en *Gerwic de Fresia*, die beiden land bezaten op Wieringen.⁵¹ Later in de tijd is er meer materiaal beschikbaar, zoals de befaamde Goederenlijst van Sint Maarten uit de 9e en 10e eeuw die tientallen persoonsnamen bevat. De volgende namen staan in een lijst van horigen die in Elft, op Wieringen, woonden: Folkric, Hoffo, Redbald, Saxger, Thietmer, Redger, Redulf, Sinath, Reingerd, Saxbraht, Aldo, Ricbald diaconus, Wibald, Tiebo, Huno, Wulfbold, Aldolf, Geldulf, Hildulf, Oatbald, Garhelm, Betto, Saxger, Euorbald, Oslef, Osbruht, Tatto, Edo.⁵²

De bronnen tot aan het jaar 1000 vermelden in totaal 106 Noord-Hollanders bij naam: 85 mannen en 21 vrouwen, met 96 verschillende namen (zie [bijlage 11.1](#)). Beschouwen we geheel Frisia, dan zijn er 762 personen in de bronnen tot het jaar 1000 te vinden. De namen in dit gebied, hoe beperkt de bronnen ook zijn, bieden een beeld dat aansluit bij dat van andere gebieden rond de Noordzee.⁵³

Germaanse namen

De vroegmiddeleeuwse bewoners van Frisia droegen vrijwel allemaal een Germaanse naam. Deze naam was samengesteld uit twee korte woorden (elementen of stammen) met een specifieke betekenis ([bijlage 11.1](#)). Slechts drie van de 762 personen hadden een niet-Germaanse (Bijbelse) naam. Op die uitzonderingen, en de ontwikkeling in latere eeuwen, komen we straks terug. Voor de andere namen waren honderden elementen in gebruik en er waren dus vele duizenden combinaties mogelijk, maar wel volgens bepaalde regels. De belangrijkste was dat het tweede element met het geslacht van de drager moest overeenstemmen: er waren mannelijke en vrouwelijke namen. Verder mochten de elementen eigenlijk niet rijmen (geen begin-, binnen- of eindrijm) en kon een tweede element niet met een klinker beginnen, maar tegen die regels werd weleens gezondigd. De twee elementen vormden samen meestal een geheel met een zinnige betekenis. Uit de talloze voorbeelden noemen we hier *Adelburga* (edele beschermster), *Alberada* (wijze raadgeefster), *Hildebold* (moedig in de strijd) en *Folkhard*

47 *The Saxon Chronicle*; Gerchow 1988. Namen uit Schotland, Wales en Ierland zijn buiten beschouwing gelaten.

48 *Heimskringla*; Ward: <http://www.vikinganswerlady.com/ONNames.shtml>, geraadpleegd 23-2-2020.

49 Zie Nieuwenhuijsen 2006.

50 *Vita sancti Adalberti*. De *Vita* is overigens pas op het eind van de 10e eeuw geschreven en Adalbert zelf kwam eigenlijk uit Ierland.

51 OHZ nrs. 7 en 8.

52 Dijkstra 2011, 481-486.

53 In dit hoofdstuk worden alle namen op grond van hun regionale herkomst geanalyseerd. De vraag of de namen uit Frisia ook in taalkundig opzicht Fries zijn, wordt uitvoerig behandeld in twee bijdragen van Quak (1996; 2012). Dat namen niet in een taalkundig Friese vorm, maar in een verlatiniseerde of Frankische vorm zijn geregistreerd zegt niet automatisch iets over de etniciteit of moedertaal van de naamdragers, maar kan ook liggen aan de schrijvers die namen aanpasten aan hun eigen schrijfsprektaal.

(krachtig volk). Er waren echter ook meer wonderlijke combinaties mogelijk, zoals *Wolf-raban* (wolf-raaf) en *Gerfridus* (speer-vrede).

In Frisia was één op de vijf Germaanse namen niet tweestammig, doordat de naam in bijvoorbeeld huiselijk gebruik ingekort werd, zoals ook nu nog Gertrude vaak Ger wordt genoemd, en Bert een verkorte vorm kan zijn van Adelbert of Gijsbert, Bertold, etc. Deze namen hadden een min of meer vaste structuur: (medeklinker)-klinker-medeklinker-klinker, zoals bij de bovengenoemde *Eggo* of *Betto*. De eerste klinker was in de regel kort.

Frisia en omgeving

Ook in de ons omringende streken voerden Germaanse namen in de Vroege Middeleeuwen de boventoon. Veel stammen die hier in Frisia populair waren, waren dat elders ook. Vooral de tweede elementen van mannennamen tonen een opmerkelijke overeenkomst tussen de regio's. Uit [bijlage 11.2](#) komt naar voren dat de persoonsnamen in Frisia het meest met die in Vlaanderen overeenkwamen, en vervolgens met die in Oosten Zuid-Nederland. Er was minder gelijkenis met Engeland, en nog minder met Scandinavië. Daarbij is er een opvallend verschil tussen mannen en vrouwen: terwijl van de veertig meest frequente naamelementen voor mannen in Frisia zo'n driekwart ook voorkomt in de namenverzameling voor Engeland en Scandinavië, is dat aandeel voor de twintig meest frequente naamelementen voor vrouwen maar één kwart. Sommige elementen waren specifiek regiogebonden, zoals het typisch Scandinavische *stan*, of de jongensnaam *Isbrand* die vooral in en om Haarlem voorkwam. In het namenbestand van Frisia komen geen typisch Scandinavische elementen voor. De Vikingen die dit gebied bezochten, hebben in de persoonsnamen geen sporen achtergelaten, zoals wel het geval is in Engeland en (sporadisch) in Vlaanderen. Dat zou erop kunnen wijzen dat ze zich in Frisia niet gevestigd hebben en hier geen families hebben gesticht.

Krijgshaftige namen

Zowel in Frisia als elders in Noordwest-Europa brachten de persoonsnamen veelal positieve eigenschappen tot uitdrukking: kracht, schoonheid, dapperheid, trots en wijsheid. Ook de sociale omgeving (volk, erfgoed en familie) speelde bij de naamgeving een belangrijke rol. [Tabel 11.4](#) geeft een overzicht van de diverse categorieën.

Veel vroegmiddeleeuwse persoonsnamen hadden een heroïsche betekenis. Ze verwezen naar wapens en strijd, naar de goden en naar bijzondere dieren. Als wapen was de speer (*Gairu*) het populairst. Andere wapens in de namen waren het zwaard (*Branda*, *Ag/Agil*), het kortzwaard (*Sahs of Sax*) en, zeldzamer, de degen en de bijl (*Thegan*, *Bili*). Ook defensieve onderdelen van de wapenrusting kwamen in namen voor, zoals helm en schild (*Helma*, *Scildu*).

Dierennamen hebben bijna altijd betrekking op wilde, weerbare dieren of dieren die aas aten. De wolf (*Vulfa*) kwam veruit het vaakst voor, op afstand gevolgd door de beer, het everzwijn, de raaf (*Bera*, *Ebur* en *Hraban*) en de arend (*Arin*). Daarnaast werd ook het paard (*Maru*) benoemd. In hoofdstuk 12 wordt toegelicht dat juist deze dieren ook op sieraden of wapens werden afgebeeld, en dat ze in de oude Noordse mythen in het gezelschap van Wodan optreden. In Scandinavië kwam de naam van de god Thor (*Thunar*) vaak in persoonsnamen voor en in Vlaanderen treffen we de god Irmin (*Ermin*) aan.

	categorie	voorbeelden	totaal	mannen	vrouwen
1	Familie en volk	Athal, Od, Theuda, Fulca	19,2%	19,7%	16,2%
2	Kracht en moed	Hardu, Balda, Ricja	18,2%	18,9%	14,3%
3	Fraai uiterlijk of karakter	Berhta, Taita, Gaila	13,8%	14,1%	12,2%
4	Strijd	Harja, Viga, Hildi	10,5%	9,9%	14,0%
5	Wijsheid, goden en geesten	Radi, Ermin, Thunar, Alfi	9,6%	9,0%	13,2%
6	Wapens en wapenrusting	Gairu, Branda, Sahs, Helma	8,1%	8,9%	3,3%
7	Dieren	Vulfa, Bera, Hraban, Ebur	6,9%	7,7%	1,9%
8	Bescherming	Burgi, Garda, Munda	5,0%	3,4%	14,6%
9	Natuur en buitenwereld	Staina, Frost, Is/Isan	2,7%	3,0%	0,5%
10	Overig/onbepaald		6,0%	5,3%	9,8%

tabel 11.4 Betekenis van populairste naamelementen in persoonsnamen van voor het jaar 1000. De percentages zijn gebaseerd op de volledige inventarisatie van Frisia en omringende regio's en omvat 3148 individuen met 5750 (3148 eerste en 2602 tweede) elementen. De elementen zijn arbitrair verdeeld in categorieën (zie bijlage 11.1 voor de gebruikte bronnen).

Dieren en wapens kwamen vooral in mannennamen voor. Bij vrouwen zien we relatief vaak elementen die bescherming uitdrukken: *Burgi* 'burcht' en *Garda* 'omheind terrein'. Vrouwennamen waren niet noodzakelijkerwijs zachtaardig en konden ook heel stoer zijn, zoals *Hadewich* en *Hildegund*; de vier elementen waaruit deze twee namen zijn opgesteld, betekenen allemaal 'strijd' of 'overwinning'. Op basis van de analyse van persoonsnamen zou men kunnen afleiden welke eigenschappen en karaktertrekken men bij de naamgeving van kinderen het belangrijkste vond (tabel 11.4).

Vernoemingen

In de praktijk verzonden de middeleeuwse ouders niet steeds nieuwe combinaties van naamelementen, maar vernoemden ze hun kroost vaak naar een grootouder of ander familielid. Vanaf de 15e eeuw gebeurde dat volgens een strak systeem, waarin de eerste zoon in een gezin werd vernoemd naar de opa van vaderszijde, de tweede zoon naar de opa van moederszijde, en verdere zoons naar een oom of naar hun vader. Een soortgelijke regel gold voor de achtereenvolgende dochters.⁵⁴

Uit de Vroege Middeleeuwen weten we dat kinderen eveneens naar hun grootouders werden vernoemd, maar er is geen bewijs voor een strak systeem. Dit komt doordat er weinig complete genealogieën bekend zijn, en we maar zelden weten in welke volgorde kinderen in een gezin geboren waren. Wel zijn er voorbeelden waarin dit systeem met zekerheid niet werd aangehouden. Zo had graaf Dirk II van West-Frisia drie kinderen (*Arnulf*, *Egbert* en *Erlinde*) die alle drie de naam hadden van familieleden van hun moeder *Aleid*, een dochter van de Vlaamse graaf *Arnulf I*. Waarschijnlijk probeerde de graaf met de vernoemingen bij zijn machtige schoonvader in een goed blaadje te komen en liet hij dat zwaarder wegen dan de eventueel bestaande tradities. In de 11e eeuw dook in de Hollandse gravenfamilie plots de naam *Floris* op, die tot geen enkele bekende voorvader te herleiden is. Vernoemen was dus geen plicht.

Variatie in voornamen en toenames

Aanvankelijk was er een grote variatie in voornamen, maar in de loop van de Middeleeuwen nam die af. Zo werden er tot het jaar 1000 in Frisia vijftien verschillende mannennamen aangetroffen die beginnen met *Ger* (= 'speer'): *Gerbold*, *Gerbern*, *Gerbert*, *Gerbrand*, *Gerdag*, *Gerfried*, *Gerhard*, *Gerhelm*, *Gerlach*, *Gerric*, *Gerwaccar*, *Gerwala*, *Gerwerd*, *Gerwic* en *Gerwulf*. Tussen 1000 en 1150 waren dit er nog maar negen (*Ger-*

⁵⁴ Van der Schaar 1953, 17-20; De Bye Dölleman 1974.

bold, *Gerbern*, *Gerbert*, *Gerbrand*, *Gerhard*, *Gerric*, *Gerwold*, *Gerwala* en *Gerwulf*), en in de 13e eeuw nog slechts vijf (*Gerbern*, *Gerbrand*, *Gerhard*, *Gerlach* en *Gerwulf*). De 85 Noord-Hollandse mannen die tot het jaar 1000 werden geregistreerd hadden 75 verschillende namen, terwijl in de 13e eeuw in een groep van 121 mannen uit Rinnegom maar 58 verschillende namen werden aangetroffen.⁵⁵ Tegelijk kozen steeds meer ouders een populaire naam voor hun kind, dat wil zeggen een naam uit de top 10 van op dat moment meest gebruikte namen. Tot 1150 was dat slechts 12% van de overgeleverde namen voor zoons en 17% voor dochters, tegenover respectievelijk 52% en 48% in de 13e eeuw.

Een mogelijke verklaring voor de dalende diversiteit kan zijn dat ouders in de vroegste eeuwen vaak originele namen voor hun kinderen kozen, maar dat ze in de loop van de tijd steeds meer gingen vernoemen naar grootouders en andere familieleden. Wanneer er geen nieuwe instroom is, maar een naam wel kan 'uitsterven' als de drager geen erfgenaam heeft, dan zal de diversiteit afnemen. Omdat het materiaal zo gefragmenteerd is, kunnen we deze hypothese niet bewijzen. In elk geval speelde de opkomst van niet-Germaanse namen ook een rol in de afnemende variatie.

Doordat er zo'n grote variatie in voornamen was en doordat de nederzettingen in vroegmiddeleeuws Frisia maar klein waren, had aanvankelijk vrijwel iedereen in een woongemeenschap een unieke voornaam. Een achternaam of bijnaam was niet nodig om iemand te identificeren. Toch werden in de geschreven bronnen regelmatig personen met een toenaam (een toevoeging aan hun persoonsnaam) geregistreerd. Voor een groot deel gaat het om hoogwaardigheidsbekleders die in officiële documenten vaak hun functie achter hun naam kregen (abt, bisschop, graaf). Verder verschijnt in de oorkonden soms iemand met 'de Fresia' achter zijn naam, maar het is niet waarschijnlijk dat hij thuis ook zo aangesproken werd. Ook werden mensen genoteerd als 'zoon van ...' of 'dochter van ...'. Toen Willibrord in 690 uit Engeland naar Frisia kwam, had hij elf metgezellen, waarvan er twee Ewald heetten. Om ze uit elkaar te houden werden ze, vanwege de kleur van hun haar, Ewald de Zwarte en Ewald de Witte genoemd.

Echte (overgeleverde) bijnamen waren tot het jaar 1000 zeldzaam, zowel in Frisia als daarbuiten. Een Utrechtse monnik Gerbert werd 'de Vrome' genoemd (in het Latijn: *Castus*), en in Vlaanderen regeerden de graven Boudewijn met de Baard en Boudewijn Ferreus ('met de IJzeren Arm'). De Vikingen hielden meer van kleurrijke bijnamen. Enkele voorbeelden uit de Heimskringla: *Guðrøðr Veiðikonungr* ('de Jachtkoning'), *Óláfr Trételgja* ('Bomenveller') *Ingjaldsson*, *Þórir Þegjandi* ('de Stille') *Rognvaldsson* en *Ragnarr Loðbrók* ('Slobberbroek') *Sigurðarson*.

Van de persoonsnamen uit Frisia tot het jaar 1000 hadden 129 van de 762 personen (17%) een toenaam. Bij mannen lag het percentage aanmerkelijk hoger dan bij vrouwen (19% versus 8%), doordat onder de in de bronnen vermelde mannen meer adellijke en kerkelijke personages zaten waar mannen beter vertegenwoordigd waren. Pas later in de Middeleeuwen ontstond er, door de afnemende variatie in doopnamen, steeds meer behoefte aan toenames om individuen uit elkaar te kunnen houden. In de 13e eeuw droeg in het Nederlandse kustgebied (het voormalige Frisia) 79% van de mannen en 39% van de vrouwen een toenaam. De grootste categorie werd gevormd door de verwantschapsnamen (Soeten ver Trisen dochter), gevolgd door geografische toenames (*Aleyt van Voerborg*), echte bijnamen (*Willame Crulleboye*) en beroepsna-

⁵⁵ Zie ook Van der Schaar 1953.

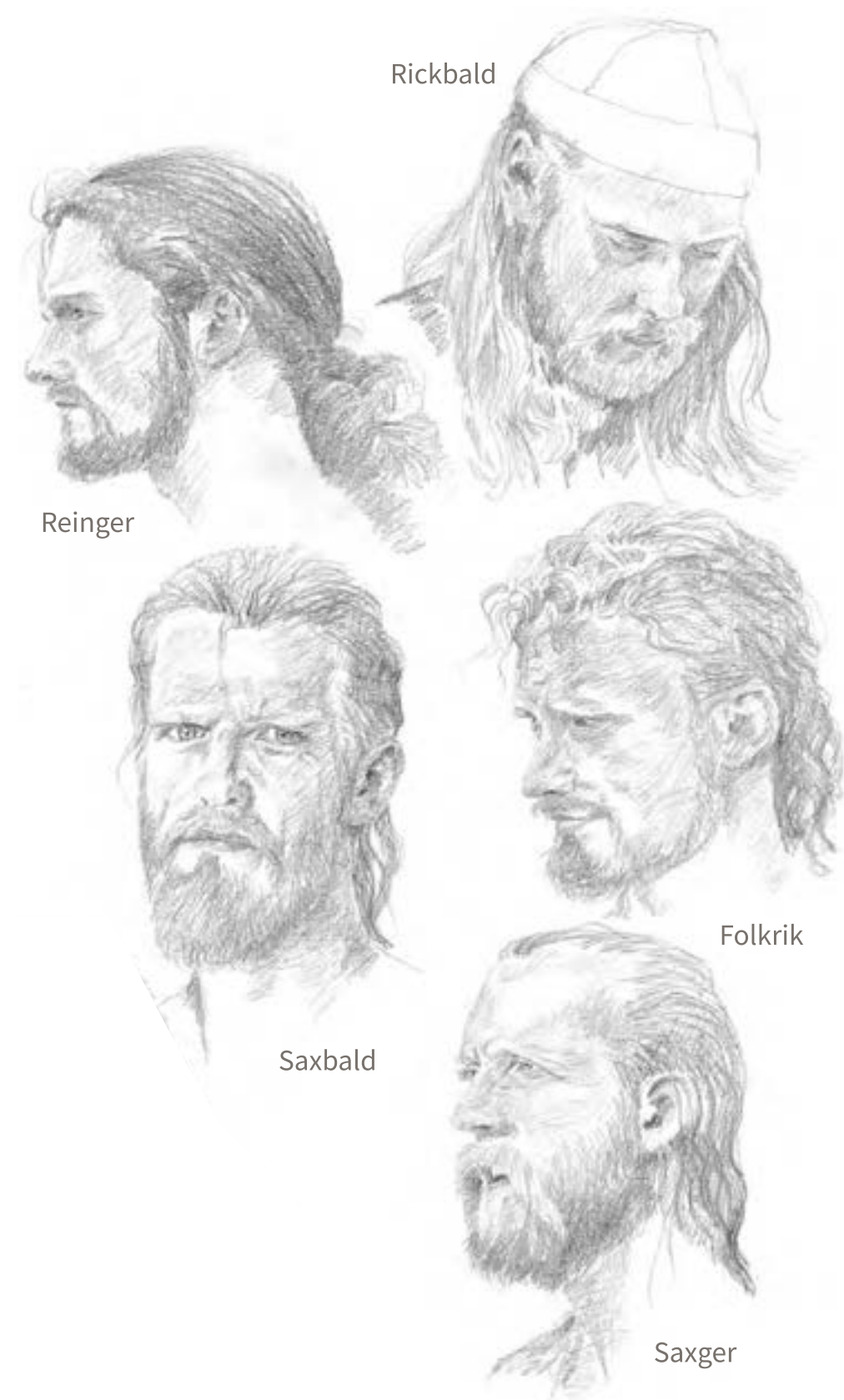
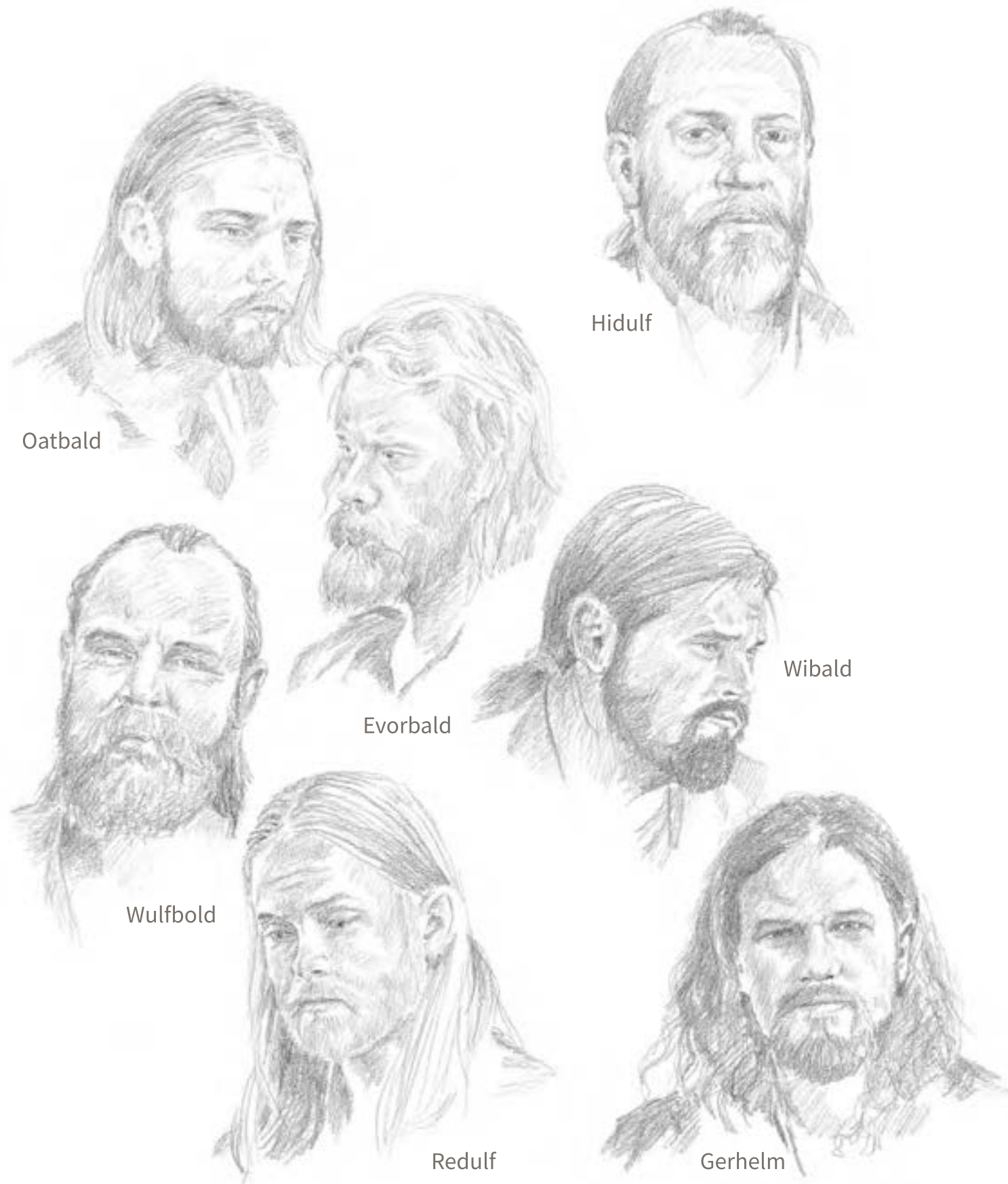

fig. 11.10 Een bijzondere taalkundige bron is de lijst van namen van Wieringse mannen, die daar ten tijde van de optekening van de Goederenlijst van Sint Maarten (einde 9e eeuw) woonden. Door middel van een artistieke impressie zijn deze namen tot leven gebracht (illustratie R. van Eerden uit Dekkers *et al.* 2006,99).

men (Florence Cokemestere). Pas eeuwen later, onder Napoleon, zouden die toenamen erfelijke familienamen worden en is er voor het eerst sprake van achternamen in de moderne zin van het woord.

Niet-Germaanse namen

Tot het jaar 1000 waren niet-Germaanse namen in Frisia uitzonderlijk. Het bekendste voorbeeld is *Bonifatius*, de in 754 bij Dokkum vermoorde prediker. Maar hij was geen Fries: hij kwam uit Zuid-Engeland en eigenlijk hadden zijn ouders hem *Winfried* genoemd, een gewone Germaanse naam zoals die ook in Engeland gangbaar was. Pas toen *Winfried* een leven voor de kerk koos, nam hij ook een 'vrome' naam aan. Van de 762 personen in de inventarisatie hadden er maar drie een niet-Germaanse naam. Dit waren allemaal mannelijke geestelijken: *Gregorius* (bisschop van Utrecht, 754-circa 776), *Beniamin* (geestelijke in Ostfriesland, vermeld in 782) en *Andreas* (abt van Egmond, midden 10e eeuw). Misschien hadden zij oorspronkelijk ook een Germaanse naam, maar over hun achtergrond is niets bekend.

De niet-Germaanse namen van met name Bijbelse oorsprong namen een vlucht na het jaar 1000. Deze opkomst verliep relatief snel in het zuiden van de Lage Landen, wat trager in het westen, en nog trager in noorden en oosten (fig. 11.11). Bij vrouwen was de toename sterker dan bij mannen: in de Lage Landen had in de 13e eeuw 43% van de vrouwen een niet-Germaanse naam, tegen 33% van de mannen. In Zuid-Holland was het aandeel niet-Germaanse, veelal christelijke namen met 34% bij de mannen en 42% bij de vrouwen toen al vergelijkbaar met dat in Vlaanderen (mannen 40% en vrouwen 62%). In dezelfde tijd droeg in Noord-Holland slechts 14% van de mannen en 18% van de vrouwen een niet-Germaanse naam, vergelijkbaar met de naamgeving aan de overkant van het Vlie (respectievelijk 11% en 18%).

De overgang naar Bijbelse namen droeg bij aan de reeds genoemde afname in variatie in doopnamen. Bij een zoon viel de keuze vaak op een van de apostelen. In de 13e eeuw droeg in de Lage Landen maar liefst 10% van de jongens de naam *Johannes* of een variant daarvan (*Hanne*, *Jo*, *Jan*, etc.). Bij de meisjes waren *Elizabeth* (of *Lisa*) en *Margaretha* (of *Grieta*, *Meregriete*, etc.) het meest geliefd, maar ook het Germaanse *Adelheid* (*Aleit* of *Alise*).

Tussenbalans persoonsnamen

In de Vroege Middeleeuwen had iedereen in Frisia een Germaanse naam met een specifieke betekenis. De variatie was groot. In veel persoonsnamen kwamen eigenschappen als kracht, schoonheid, dapperheid, trots en wijsheid tot uitdrukking. Ook het belang van de familie, de stam en het erfgoed kwamen prominent naar voren. Veel namen hadden een heroïsche betekenis en de verwijzingen naar wapens en oorlogsvoering laten zien dat martiale kwaliteiten hoog werden aangeslagen. In de persoonsnamen kwamen vaak namen van goden en aasetende dieren voor, die ook figureerden in de *Edda*-poëzie en zijn afgebeeld op sieraden of wapens. De namen in Frisia bieden een beeld dat aansluit bij andere gebieden rond de Noordzee. Daarbij zijn de overeenkomsten met Vlaanderen en de Saksische gebieden groter dan die met Engeland of Scandinavië. Met de komst van het christendom kwamen er ook Bijbelse namen. Die verandering ging echter heel langzaam, en met name in Noord-Holland bleef men nog eeuwenlang vasthouden aan de traditionele Germaanse naamgeving.

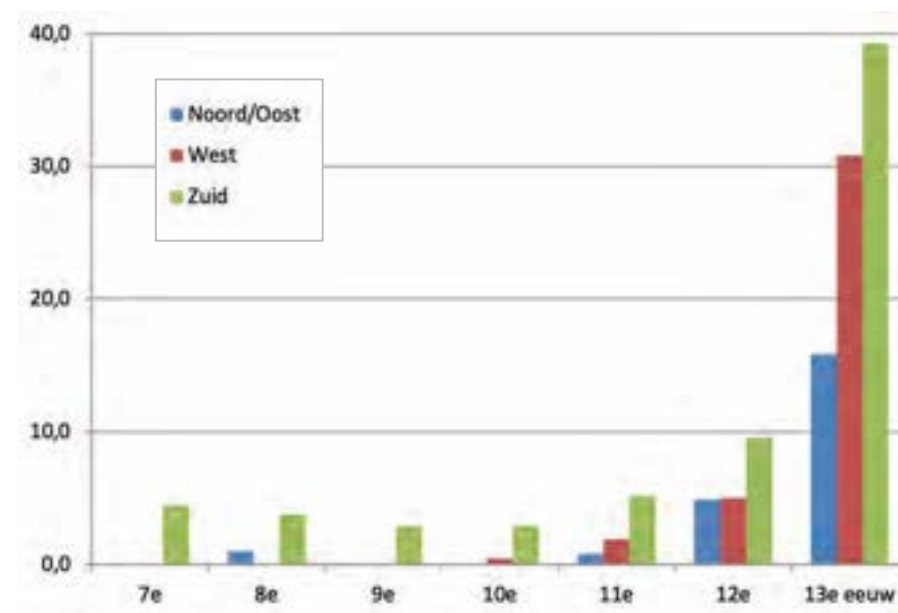

fig. 11.11 Percentages van personen met een niet-Germaanse naam in de Lage Landen, in de regio's Noord/Oost (huidige provincies Gelderland, Overijssel, Drenthe, Groningen en Friesland), West (Noord- en Zuid-Holland, Utrecht en Zeeland) en Zuid (Noord-Brabant, Limburg en de noordelijke helft van België). De gegevens voor mannen en vrouwen, en voor alle sociale klassen, zijn samengevoegd (figuur gebaseerd op Nieuwenhuijsen 2006; 2012).

11.5 Conclusie

In dit hoofdstuk is gekeken naar drie vormen van taal: de veranderingen in de uitspraak (klanken) van de taal in (Noord-)Holland in de periode 400-800, de spreiding van plaatsnamen in Noord-Holland die vermoedelijk uit de Vroege Middeleeuwen dateren en ten slotte de persoonsnamen in de Lage Landen in de periode tot het jaar 1000. De taal die de vroege Noord-Hollanders spraken was Fries en verschilde niet waarneembaar van de taal die destijds gesproken werd in het huidige Friesland, Groningen en Oost-Friesland. De klanken en grammatica van dit vroege Fries vertoonden sterke overeenkomsten met het Germaans dat gesproken werd langs het hele kustgebied van Vlaanderen tot Hamburg, en met name in de 5e en 6e eeuw ook met grote delen van het Saksische gebied. Vooral met Engeland waren de taalkundige verbanden vanaf de vroege 5e eeuw tot zeker circa 700 zeer sterk. Ook moeten er gedurende ongeveer anderhalve eeuw (circa 550-700) nauwe banden bestaan hebben met bewoners in Denemarken en de rest van Scandinavië, zoals blijkt uit parallelle taalontwikkelingen in deze gebieden.

Uit de analyse van de plaatsnaamtypen en hun geografische spreiding kwam naar voren dat ook in Noord-Holland, net als op veel andere plaatsen in de Germaans-talige wereld, de namen op *heem* en *ing* sterk correleren met archeologische aanwijzingen voor bewoning in de Vroege Middeleeuwen. Omdat de meeste bronnen met plaatsnamen niet verder teruggaan dan de 8e eeuw, en het anderszins lastig is gebleken om bepaalde plaatsnaamtypen te plaatsen in de tijd, is het niet mogelijk om aan de hand van de plaatsnamen een preciezere tijdgelaagdheid in de bewoning aan te brengen.

In de Vroege Middeleeuwen domineerden in de Lage Landen persoonsnamen van een Germaanse oorsprong en waren er bijvoorbeeld nog geen Bijbelse namen. De inwoners van Noord-Holland hadden namen die vooral overeenkwamen met die van hun naaste burens in de overige delen van Frisia, Vlaanderen in het zuiden en het aangrenzende Saksische gebied in het oosten. Met de Frankische wereld verder zuidelijk waren de

banden zwakker en in tegenstelling tot de spreektaal waren er weinig overeenkomsten in naamelementen met Engeland en Scandinavië. Dat kan overigens ook het gevolg zijn van het feit dat de overeenkomsten in taal met name dateren uit de tijd voor 700, terwijl de overgeleverde persoonsnamen van na die datum dateren. De zwakke overeenkomsten met Engeland en Scandinavië golden in het bijzonder voor de vrouwennamen, wat suggereert dat de demografische mobiliteit rond de Noordzee er met name één van mannen was. ◀

Literatuur

Historische bronnen

Heimskringla: A. Finlay & A. Faulkes (red. & vert.): Snorri Sturluson, *Heimskringla* Vol I (Londen 2016).

OHZ: A.C.F. Koch (red.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. 1. Eind van de 7e eeuw tot 1222* ('s-Gravenhage 1970).

Vita sancti Adalberti: G.N.M. Vis (red. & vert.), *De Vita Sancti Adalberti Confessoris*. In: Egmond en Berne. Twee verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen ('s-Gravenhage 1987), 1-73.

Moderne bronnen

Århammar, N.R., 1969: *Die Amringer Sprache; Die Amringer Literatur. Mit e. Anh. über d. Amringer Pflanzen- u. Vogelnamen*. Münsterdorf.

Bazelmans, J., 2000: Een Laat-Romeins bewoningshaat in het Nederlandse kustgebied en het voortbestaan van de Friezenaam. *Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek*, 76-82, 14-75.

Berkel, G. van & K. Samplonius, 2018: *Nederlandse plaatsnamen verklaard*. Amstelveen.

Blok, D.P., 1968: Plaatsnamen in Westfriesland. *Philologia Frisica anno 1966*. Groningen, 11-19.

Bree, C. van, 1997: *Een oud onderwerp opnieuw bekeken: het Ingweoons*. Leiden.

Bremmer Jr., R.H., 1997: Het ontstaan van het Fries en het Hollands. In P.H. Breuker & A. Janse (red.), *Negen eeuwen Friesland-Holland: geschiedenis van een haat-liefdeverhouding*, 67-76. Leeuwarden/Zutphen.

Bremmer Jr., R.H., 2008: North-Sea Germanic at the Cross-Roads: The emergence of Frisian and Hollandish. *NOWELE. North-Western European Language Evolution* 54-55, 279-308.

Bremmer Jr., R.H., 2009: *An introduction to Old Frisian: History, grammar, reader, glossary*. Amsterdam.

Buccini, A.F., 1995: Ontstaan en vroegste ontwikkeling van het Nederlandse taallandschap. *Taal en tongval* (themanummer) 8, 8-66.

Buis, P. & M.W. van IJzendoorn, 2021: *Kennemerland in metaalvondsten, het levenswerk van detectorzoeker Herman Zomerdijk*. (= Noord-Hollandse Archeologische Publicaties 11). Castricum, 27.

De Bye Dólleman, M.T., 1974: Gewoonten en gebruiken met betrekking tot de naamgeving aan kinderen vóór 1600. *Historisch tijdschrift Holland* 6, 289-297.

Dekkers, C., G. Dorren & R.A. van Eerden, 2006: *Het land van Hilde. Archeologie van het Noord-Hollandse kustgebied*. Utrecht.

Dijkstra, M.F.P., 2011: *Rondom de mondingen van Rijn & Maas. Landschap en bewoning tussen de 3e en 9e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek* (= dissertatie Universiteit van Amsterdam). Leiden.

Dijkstra, M.F.P. & J. de Koning, 2017: All Quiet on the western front? The western Netherlands and the North Sea Culture in the Migration Period. In: J. Hines & N. IJssennager (red.), *Frisians and their North Sea neighbours, from the fifth century to the Viking age*. Woodbridge, 53-73.

Euler, W., 2013: *Das Westgermanische: von der Herausbildung im 3. bis zur Aufgliederung im 7. Jahrhundert. Analyse und Rekonstruktion*. Berlijn.

Euler, W. & K. Badenheuer, 2009: *Sprache und Herkunft der Germanen Abriss des Protogermaischen vor der ersten Lautverschiebung*. Hamburg/ Londen.

Gerchow, J., 1988: *Die Gedenküberlieferung der Angelsachsen: mit einem Katalog der libri vitae und Necrologien*. Berlijn.

Fortson, B.W., 2010: *Indo-European language and culture: an introduction*. Chichester-Förstemann, E.W., 1900: *Altdeutsches Namenbuch, Band I: Personennamen*. Bonn.

Hofmann, D., 1972: Fries. "tiuche", deutsch "zeche", griech. "dikè" und Verwandte. *Us Wurk* 21-22, 55-80.

Koning, J. de, 2012: De betekenis van Noord-Holland binnen vroegmiddeleeuws Frisia. *It Beaken* 74, 3-24.

Koning, J. de & K.T. Salomons, 2020: *Proefsleuvenonderzoek bij Doornduijn (Bakkum, gemeente Castricum) De archeologische context van enkele munten uit de collectie van het Huis van Hilde* (= Hollandia reeks 815). Zaandijk, 48-49.

Krause, W., 1971: *Die Sprache der urnordischen Runeninschriften*. Heidelberg.

Löfstedt, E., 1963-1969: Beiträge zur nordseegermanischen und nordseegermanisch-nordischen Lexikographie. *Niederdeutsche Mitteilungen* 19/21, 22, 23, 25. 281-345, 39-64, 11-61, 25-45.

Looijenga, J.H., 1997: Runes around the North Sea and on the Continent AD 150-700; texts & contexts, 181-182.

Looijenga, J.H., 2003: *Texts & contexts of the oldest runic Inscriptions*. Leiden/Boston.

Looijenga, A., A. Popkema & B. Slofstra, 2018: *Een meelijwekkend volk: vreemden over Friezen van de oudheid tot de kerstening*. Dokkum.

Majchczack, B.S., 2021: Recent Developments in Early-Mediaeval Settlement Archaeology. In: J. Hines & N. IJssennager (red.), *Frisians of the Early Middle Ages*. Woodbridge, 171-202.

Nauta, G.A., 1893: *Taalkundige aantekeningen naar aanleiding van de werken van G. A. Bredero bijdrage tot de kennis der grammatica van het Nederlandsch der 17e eeuw*. Groningen.

Nicolay, J.A.W., 2014: The splendour of power. *Early medieval kingship and the use of gold and silver in the southern North Sea area (5th to 7th century AD)* (= Groningen Archaeological Studies 28). Groningen.

Nicolay, J.A.W., 2017: Power and identity in the southern North Sea area. The Migration and Merovingian periods. In: J. Hines & N. IJssennager (red.), *Frisians and their North Sea neighbours, from the fifth century to the Viking age*. Woodbridge, 75-92.

Nielsen, H.F., 1985 (2e druk): *Old English and the continental Germanic languages: A survey of morphological and phonological interrelations* (= Innsbrucker Beiträge Zur Sprachwissenschaft 33). Innsbruck.

Nielsen, H.F., 1989: *The Germanic languages. Origins and early dialectal interrelations*. Alabama.

Nieuwenhuijsen, K., 2006: *Namen in de Lage Landen 1250-1300*, <http://www.keesn.nl/name13>.

Nieuwenhuijsen, K., 2012: *Namen in de Lage Landen voor 1150*, <http://www.keesn.nl/names>.

Nieuwhof, A., 2016: De lege vierde eeuw. In: A. Nieuwhof (red.), *Van Wierhuizen tot Achlum honderd jaar archeologisch onderzoek in Terpen en Wierden* (= Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek 98). Groningen, 83-98.

Pelsdonk, J., 2013: Muntslag en muntgebruik in Nederland in de pre- en protohistorie. *Jaarboek voor munt- en penningkunde* 100, 1-51.

Philippa, M., F. Debrabandere, A. Quak, T. Schoonheim & N. van der Sijs, 2003-2009: *Etymologisch woordenboek van het Nederlands*. Amsterdam.

Quak, A., 2008: *Echt Oudnederlands?* Leiden.

Quak, A., 1996: Friese persoonsnamen in de oudste bronnen. In: R.A. Ebeling, K.F. Gildemacher & J.A. Mol (red.), *Friezen: in bondel stúdzjes oer persoansnammen*. Leeuwarden, 155-169.

Quak, A., 2012: Het Friese karakter van Noord-Holland op basis van de oudste persoonsnamen. *It Beaken* 74/1-2, 85-100.

Quak, A., 2016: Urgermanisches ē̃ im Kontinentalgermanischen. In: A. Bannink & W. Honseelaar (red.), *From variation to iconicity (Festschrift for Olga Fischer)*. Amsterdam, 311-330.

Schaar, J. van der, 1953: *Uit de wordingsgeschiedenis der Hollandse doop- en familienamen*. Assen.

Schrijver, P., 2014: *Language contact and the origins of the Germanic languages* (= Routledge Studies in Linguistics 13). New York.

Schrijver, P., 2017: Frisian between the Roman and the Early Medieval Periods: Language contact, Celts and Romans. In: J. Hines & N. IJssennagger (red.), *Frisians and their North Sea neighbours, from the fifth century to the Viking age*. Woodbridge, 43-52.

Schwarz, E., 1951: Goten, Nordgermanen, Angelsachsen. *Studien zur Ausgliederung der Germanischen Sprachen*. Bern/München.

Theuws, F.C.W.J., 2018: Reversed directions: rethinking sceattas in the Netherlands and England. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 46, 27-84.

Trudgill, P., E. Gordon, G. Lewis & M. MacLagan, 2000: Determinism in new-dialect formation and the genesis of New Zealand English. *Journal of Linguistics* 36/2, 299-318.

Vaan, M. de, 2012: Taalcontact in Noord-Holland: een inleiding. *It Beaken* 74/1-2, 77-84.

Vaan, M. de, 2017: *The dawn of Dutch. Language contact in the Western Low Countries before 1200*. Amsterdam.

Versloot, A.P., 2003: Fries in Holland in de 17e eeuw. *Taal en tongval* 55/1, 1-40.

Versloot, A.P., 2014: The runic Frisian vowel system: The earliest History of Frisian and proto-insular North Frisian. *Amsterdamer Beiträge Zur Älteren Germanistik* 72, 35-62.

Versloot, A.P., 2018: Frysk út Noard-Holland út de 17e iuw? *Us Wurk* 67, 1-37.

Versloot, A. P., 2021: De herbewoning van de Friese kwelders en terpnamen: een onderzoek naar mogelijke verbanden. *De Vrije Vries* 101, 86-93.

Versloot, A.P. & E. Adamczyk, 2017: Geography and dialects in Old Saxon: River-basin communication networks and the distributional patterns of North Sea Germanic features in Old Saxon. In: J. Hines & N. IJssennagger (red.), *Frisians and their North Sea neighbours, from the fifth century to the Viking age*. Woodbridge, 125-148.

Viereck, W., K. Viereck & H. Ramisch, 2002: *Dtv-Atlas englische Sprache*. München.

Bijlagen

bijlage 11.1 (onder en volgende twee pagina's) Persoonsnamen uit Noord-Holland, vóór het jaar 1000 n.Chr. afkomstig uit de belangrijkste geschreven bronnen, zie onderaan de tabel. (Alleen personen waarvan aannemelijk is dat ze in Holland zijn geboren, zijn in de lijst opgenomen).

nr.	m	v	naam	stam 1	betekenis	stam 2	betekenis
1	m		<i>Gebi</i>	<i>Gib</i>	gift, geschenk		
2	m		<i>Gerwic</i>	<i>Gairu</i>	speer	<i>viga</i>	strijden, overwinnen
3		v	<i>Geiltrud</i>	<i>Gaila</i>	opgetogen, frivol	<i>drudi</i>	lief, vertrouwd
4	m		<i>Altfrid</i>	<i>Alda</i>	oud	<i>frithu</i>	vrede
5		v	<i>Hera filia Habonis</i>	<i>Harja</i>	leger		
6		v	<i>Habonis</i>	<i>Hab</i>	bezit		
7	m		<i>Isanbald et uxor mea Sigibiren</i>	<i>Is/Isan</i>	ijs, ijzer	<i>balda</i>	moedig, boud
8		v	<i>Sigibiren</i>	<i>Sigu/Sigis</i>	overwinning	<i>bera/berin</i>	beer
9	m		<i>Hunbertus</i>	<i>Huni</i>	volksnaam Hunnen / reus	<i>berhta</i>	schitterend
10	m		<i>Tetta</i>	<i>Taita</i>	vrolijk / jeugdig		
11	m		<i>Gerbraht</i>	<i>Gairu</i>	speer	<i>berhta</i>	schitterend
12	m		<i>Burgolf de Fresia</i>	<i>Burgi</i>	beschermen	<i>vulfa</i>	wolf
13	m		<i>Folcrabano</i>	<i>Fulca</i>	volk	<i>hraban</i>	raaf
14	m		<i>Lubaldus</i>	<i>Leudi</i>	volk	<i>balda</i>	moedig, boud
15	m		<i>Poppo</i>	<i>Fulca</i>	volk		
16	m		<i>Antulf</i>	<i>And</i>	ijver, geest	<i>vulfa</i>	wolf
17		v	<i>Wofolcrid</i>	<i>Vulfa</i>	wolf	<i>frithu</i>	vrede
18	m		<i>Gebes</i>	<i>Gib</i>	gift, geschenk		
19	m		<i>Nordalah comes et advocatus Fresonum</i>	<i>Northa</i>	noordelijk	<i>lac/lagu/laic</i>	tovenaar / wet / spel, dans
20		v	<i>Folclint</i>	<i>Fulca</i>	volk	<i>lindi</i>	linde / slang
21	m		<i>Ratolt de Fresia</i>	<i>Radi</i>	raad	<i>vald</i>	heersen
22		v	<i>Brunihilt cognomento Tettla de regione Frosonum</i>	<i>Brunja</i>	borst(schild) / bruin	<i>hildi</i>	strijd, veldslag
23	m		<i>Ratgeru</i>	<i>Radi</i>	raad	<i>gairu</i>	speer
24	m		<i>Ecci</i>	<i>Ag</i>	snijdend zwaard / vrees		
25	m		<i>Gerberto Reginberti prefecti filio</i>	<i>Gairu</i>	speer	<i>berhta</i>	schitterend
26	m		<i>Odlef</i>	<i>Auda</i>	rijkdom, bezit	<i>laifa</i>	overlevende, zoon
27	m		<i>Tiaduuold</i>	<i>Theuda</i>	volk	<i>vald</i>	heersen
28		v	<i>Geldis</i>	<i>Gild</i>	geld		
29	m		<i>Uulfnoth</i>	<i>Vulfa</i>	wolf	<i>nodi</i>	noodzakelijk
30	m		<i>Hardbraht</i>	<i>Hardu</i>	hard, krachtig	<i>berhta</i>	schitterend
31	m		<i>Euurhard</i>	<i>Ebur</i>	everzwijn	<i>hardu</i>	hard, krachtig
32	m		<i>Aldolf</i>	<i>Alda</i>	oud	<i>vulfa</i>	wolf
33	m		<i>Folkric</i>	<i>Fulca</i>	volk	<i>ricja</i>	rijk / koning
34	m		<i>Hoffo</i>	<i>Ub</i>	wild		
35	m		<i>Redbald</i>	<i>Radi</i>	raad	<i>balda</i>	moedig, boud

nr.	m	v	naam	stam 1	betekenis	stam 2	betekenis
36	m		<i>Saxger</i>	<i>Sahs</i>	kortzwaard / volksnaam Saksen	<i>gairu</i>	speer
37	m		<i>Thietmer</i>	<i>Theuda</i>	volk	<i>maru</i>	helder, beroemd / paard / zee
38	m		<i>Redger</i>	<i>Radi</i>	raad	<i>gairu</i>	speer
39	m		<i>Redulf</i>	<i>Radi</i>	raad	<i>vulfa</i>	wolf
40	m		<i>Sinath</i>	<i>Sigu/Sigis</i>	overwinning	<i>nanthi</i>	durven
41	m		<i>Reingerd</i>	<i>Ragan</i>	raad / de goden	<i>gairu</i>	speer
42	m		<i>Saxbraht</i>	<i>Sahs</i>	kortzwaard / volksnaam Saksen	<i>berhta</i>	schitterend
43	m		<i>Aldo</i>	<i>Alda</i>	oud		
44	m		<i>Ricbald diaconus</i>	<i>Ricja</i>	rijk / koning	<i>balda</i>	moedig, boud
45	m		<i>Vuibald</i>	<i>Viga</i>	strijden, overwinnen	<i>balda</i>	moedig, boud
46	m		<i>Tiebo</i>	<i>Theuda</i>	volk		
47	m		<i>Huno</i>	<i>Huni</i>	volksnaam Hunnen / reus		
48	m		<i>Vulfbold</i>	<i>Vulfa</i>	wolf	<i>balda</i>	moedig, boud
49	m		<i>Aldolf</i>	<i>Alda</i>	oud	<i>vulfa</i>	wolf
50	m		<i>Geldulf</i>	<i>Gild</i>	geld	<i>vulfa</i>	wolf
51	m		<i>Hildulf</i>	<i>Hildi</i>	strijd, veldslag	<i>vulfa</i>	wolf
52	m		<i>Oatbald</i>	<i>Auda</i>	rijkdom, bezit	<i>balda</i>	moedig, boud
53	m		<i>Garhelm</i>	<i>Gairu</i>	speer	<i>helma</i>	helm
54	m		<i>Betto</i>	<i>Berhta</i>	schitterend		
55	m		<i>Saxger</i>	<i>Sahs</i>	kortzwaard / volksnaam Saksen	<i>gairu</i>	speer
56	m		<i>Euorbald</i>	<i>Ebur</i>	everzwijn	<i>balda</i>	moedig, boud
57	m		<i>Oslef</i>	<i>Ansi</i>	god	<i>laifa</i>	overlevende, zoon
58	m		<i>Osbruht</i>	<i>Ansi</i>	god	<i>berhta</i>	schitterend
59	m		<i>Tatto</i>	<i>Taita</i>	vrolijk / jeugdig		
60	m		<i>Edo</i>	<i>Athal</i>	edel / geslacht / erfgoed		
61	m		<i>Poppo</i>	<i>Fulca</i>	volk		
62	m		<i>Abbo</i>	<i>Aba</i>	koosnaam voor Alb*, Adelb*, Agb*, etc.		
63	m		<i>Aldchrafan</i>	<i>Alda</i>	oud	<i>hraban</i>	raaf
64		v	<i>Thrudlaf</i>	<i>Drudi</i>	lief, vertrouwd	<i>laifa</i>	overlevende, zoon
65	m		<i>Liudrad</i>	<i>Leudi</i>	volk	<i>radi</i>	raad
66	m		<i>Garhard</i>	<i>Gairu</i>	speer	<i>hardu</i>	hard, krachtig
67		v	<i>Siburg</i>	<i>Sigu/Sigis</i>	overwinning	<i>burgi</i>	beschermen
68	m		<i>Refnulf</i>	<i>Hraban</i>	raaf	<i>vulfa</i>	wolf
69	m		<i>Bulo</i>	<i>Balda</i>	moedig, boud		
70	m		<i>Folkolf</i>	<i>Fulca</i>	volk	<i>vulfa</i>	wolf
71		v	<i>Garburg</i>	<i>Gairu</i>	speer	<i>burgi</i>	beschermen
72	m		<i>Saxbald</i>	<i>Sahs</i>	kortzwaard / volksnaam Saksen	<i>balda</i>	moedig, boud
73		v	<i>Thangburgam</i>	<i>Thanc</i>	dank	<i>burgi</i>	beschermen

nr.	m	v	naam	stam 1	betekenis	stam 2	betekenis
74		v	<i>Gutha</i>	<i>Goda</i>	goed		
75		v	<i>Tetta</i>	<i>Taita</i>	vrolijk / jeugdig		
76	m		<i>Abbo</i>	<i>Aba</i>	koosnaam voor Alb*, Adelb*, Agb*, etc.		
77	m		<i>Betto</i>	<i>Berhta</i>	schitterend		
78		v	<i>Frithuwind</i>	<i>Frithu</i>	vrede	<i>svintha</i>	sterk, dapper
79		v	<i>Erinburg</i>	<i>Era/Erin</i>	eer	<i>burgi</i>	beschermen
80	m		<i>Sibrand</i>	<i>Sigu/Sigis</i>	overwinning	<i>branda</i>	zwaard
81	m		<i>Othrauan</i>	<i>Auda</i>	rijkdom, bezit	<i>hraban</i>	raaf
82	m		<i>Liutrauan</i>	<i>Leudi</i>	volk	<i>hraban</i>	raaf
83	m		<i>Odulphus presbyter</i>	<i>Auda</i>	rijkdom, bezit	<i>vulfa</i>	wolf
84		v	<i>Ideca adiutrix</i>	<i>Id</i>	ijver	<i>ka</i>	(geen betekenis)
85	m		<i>Geldolfus</i>	<i>Gild</i>	geld	<i>vulfa</i>	wolf
86	m		<i>Rantzo</i>	<i>Randu</i>	rand van een schild	<i>zo</i>	(geen betekenis)
87	m		<i>Adbret</i>	<i>Athal</i>	edel / geslacht / erfgoed	<i>berhta</i>	schitterend
88	m		<i>Hardnat</i>	<i>Hardu</i>	hard, krachtig	<i>nanthi</i>	durven
89	m		<i>Reimbert</i>	<i>Ragan</i>	raad / de goden	<i>berhta</i>	schitterend
90	m		<i>Fretherard</i>	<i>Frithu</i>	vrede	<i>hardu</i>	hard, krachtig
91	m		<i>Gherbrant</i>	<i>Gairu</i>	speer	<i>branda</i>	zwaard
92	m		<i>Isbrant</i>	<i>Is/Isan</i>	ijs, ijzer	<i>branda</i>	zwaard
93	m		<i>Adallardi</i>	<i>Athal</i>	edel / geslacht / erfgoed	<i>hardu</i>	hard, krachtig
94	m		<i>Theodericus legislator</i>	<i>Theuda</i>	volk	<i>ricja</i>	rijk / koning
95	m		<i>Wibrant</i>	<i>Viga</i>	strijden, overwinnen	<i>branda</i>	zwaard
96		v	<i>Adalwar</i>	<i>Athal</i>	edel / geslacht / erfgoed	<i>varin</i>	hoede, bescherming / waarheid
97	m		<i>Gelter</i>	<i>Gild</i>	geld	<i>harja</i>	leger
98		v	<i>Herlinda (Arlinda) virgo, monocula</i>	<i>Harja</i>	leger	<i>lindi</i>	linde / slang
99	m		<i>Wonoboldus, abbas Egmondensis primus</i>	<i>Vunja</i>	geluk	<i>balda</i>	moedig, boud
100	m		<i>Andreas, abbas Egmondensis secundus</i>	<i>Andreas</i>			
101	m		<i>Bruno, abbas Egmondensis tercius</i>	<i>Brunja</i>	borst(schild) / bruin		
102	m		<i>Eggo</i>	<i>Ag</i>	snijdend zwaard / vrees	<i>ko</i>	(geen betekenis)
103		v	<i>Eswar</i>	<i>Ansi</i>	god	<i>varin</i>	hoede, bescherming / waarheid
104	m		<i>Amalat</i>	<i>Amal</i>	arbeid	<i>lac/lagu/ laic</i>	tovenaar / wet / spel, dans
105		v	<i>Wilfsit</i>	<i>Vulfa</i>	wolf	<i>sintha</i>	weg, gang, krijgstoet
106	m		<i>Ruosekin urbanus comes</i>	<i>Hrothi</i>	roem, zege	<i>kin</i>	(geen betekenis)

Bronnen bij bijlage 11.1

1-25: *Codex Eberhardi* (Fulda, circa 790-850); landeigenaren uit onder andere Texel en Wieringen; editie: Dronke 1844, p. 43-51 en 67. Gedeelten van deze Codex zijn ook te vinden in *OHZ*, nummers 5 t/m 17, 23 en 25.

26-32: *Schenkingsoorkonde van Folker* (Werden, 855); landeigenaren uit Kennemerland; editie: *OHZ*, nummer 18.

33-82: *Goederenlijst van de Sint-Maartenskerk* (Utrecht, 918-948); voornamelijk horigen uit Wieringen, Texel en Velsen; editie: Dijkstra 2011, p. 486.

83-97: *Evangelieaantekeningen van Egmond* (Egmond, circa 950-960); landeigenaren uit omgeving Egmond; editie: Oppermann 1933, p. 62-64.

98-101: *Tabula van Egmond* (Egmond, eind 10e eeuw); geestelijken uit Egmond; editie: Oppermann 1933, p. 105.

102-106: *Vita Adalberti* (Egmond, circa 700-960); geestelijken uit Egmond; editie Vis 1987.

bijlage 11.2 (onder en volgende twee pagina's) In de volgende tabellen (A. tot en met D.) zijn de populairste naamelementen weergegeven die voorkwamen in Frisia (huidige provincies Zeeland, Noord- en Zuid-Holland, Utrecht, Friesland en Groningen) en tegelijkertijd in vijf andere regio's: Vlaanderen (Belgische provincies West- en Oost-Vlaanderen), Oost Nederland (provincies Gelderland, Overijssel en Drenthe), Zuid-Nederland (Nederlandse en Belgische provincies Limburg en Brabant), Engeland (exclusief Schotland en Wales) en Scandinavië (Denemarken en Noorwegen).

Voor Frisia is de top 20 weergegeven voor mannen en de top 10 voor vrouwen (mannen zijn vaker vermeld in de bronnen). Voor andere regio's is aangegeven of de Friese stammen er ook populair waren en zijn de drie populairste stammen weergegeven. Tabellen A. en B. betreffen de eerste stam voor de mannen en de vrouwen, tabellen C. en D. gaan over de tweede stam voor de mannen en de vrouwen. Namen zonder tweede element zijn in tabellen C. en D. buiten beschouwing gelaten.

A. Mannen, eerste stam.

stam	Frisia	Vlaanderen	NL Oost	NL Zuid	Engeland	Scandinavië	betekenis
<i>Theuda</i>	1						volk
<i>Athal/Atha</i>	2						edel / geslacht / erfgoed
<i>Fulca</i>	3						volk
<i>Gairu</i>	4						speer
<i>Ragan</i>	5						raad / de goden
<i>Leudi</i>	6						volk
<i>Sigu/Sigis</i>	7						zege, overwinning
<i>Od/Auda</i>	8						bezit, erfdeel
<i>Radi</i>	9						raad, raadgever
<i>Alda</i>	10						oud
<i>Viga</i>	11						strijden, overwinnen
<i>Ag/Agil/Agin</i>	12						snijdend zwaard / vrees
<i>Magan</i>	13						machtig, sterk
<i>Vulfa</i>	14						wolf
<i>Ansi</i>	15						god / ziel, geest
<i>Hildi</i>	16						strijd, veldslag
<i>Hrothi</i>	17						roem, zege / rood / roede
<i>Alfi</i>	18						elf / wijs
<i>Frithu</i>	19						vrede
<i>Bera/Berin</i>	20						beer
	1	<i>Athal / Atha</i>	<i>Gairu</i>	<i>Athal / Atha</i>	<i>Athal / Atha</i>	<i>Goda</i>	
	2	<i>Hrothi</i>	<i>Theuda</i>	<i>Hrothi</i>	<i>Alfi</i>	<i>Thunar</i>	
	3	<i>Fulca</i>	<i>Hildi</i>	<i>Ragan</i>	<i>Ansi</i>	<i>Ey</i>	

B. Vrouwen, eerste stam.

stam	Frisia	Vlaanderen	NL Oost	NL Zuid	Engeland	Scandinavië	betekenis
<i>Theuda</i>	1						volk
<i>Athal / Atha</i>	2						edel / geslacht / erfgoed
<i>Gairu</i>	3						speer
<i>Magan</i>	4						mchtig, sterk
<i>Ragan</i>	5						raad / de goden
<i>Sigu/Sigis</i>	6						zege, overwinning
<i>Alda</i>	7						oud
<i>Alfi</i>	8						elf / wijs
<i>Frithu</i>	9						vrede
<i>Gaila</i>	10						opgetogen, frivool / trots
	1	<i>Ermin / Im</i>	<i>Athal / Atha</i>	<i>Berhta</i>	<i>Athal</i>	<i>Ansi</i>	
	2	<i>Hildi</i>	<i>Leudi</i>	<i>Goda</i>	<i>Alfi</i>	<i>An</i>	
	3	<i>Angil</i>	<i>Gairu</i>	<i>Od/Auda</i>	<i>Cuni</i>	<i>Hildi</i>	

C. Mannen, tweede stam.

stam	Frisia	Vlaanderen	NL Oost	NL Zuid	Engeland	Scandinavië	betekenis
<i>berhta</i>	1						schitterend
<i>vulfa</i>	2						wolf
<i>ricja</i>	3						rijk / koning
<i>hardu</i>	4						hard, krachtig
<i>gairu</i>	5						speer
<i>balda</i>	6						moedig, boud
<i>frithu</i>	7						vrede
<i>harja</i>	8						leger
<i>maru</i>	9						helder, beroemd / paard / zee
<i>vardu</i>	10						bewaker
<i>daga</i>	11						dag
<i>hraban</i>	12						raaf
<i>radi</i>	13						raad, raadgever
<i>taita</i>	14						vrolijk, jeugdig / daad
<i>vald</i>	15						
<i>ing</i>	16						
<i>kin</i>	17						
<i>bod</i>	18						
<i>branda</i>	19						
<i>helma</i>	20						
	1	<i>berhta</i>	<i>berhta</i>	<i>berhta</i>	<i>berhta</i>	<i>frithu</i>	
	2	<i>hardu</i>	<i>gairu</i>	<i>frithu</i>	<i>radi</i>	<i>ricja</i>	
	3	<i>vini</i>	<i>balda</i>	<i>hardu</i>	<i>vulfa</i>	<i>vald</i>	

D. Vrouwen, tweede stam.

stam	Frisia	Vlaanderen	NL Oost	NL Zuid	Engeland	Scandinavië	betekenis
<i>burgi</i>	1						burcht, bescherm(st)er
<i>svintha</i>	2						sterk, dapper / gezwind
<i>garda</i>	3						tuin (omheind) / huis
<i>viga</i>	4						strijden, overwinnen
<i>hildi</i>	5						strijd, veldslag
<i>lindi</i>	6						linde / slang / zacht / schild
<i>radi</i>	7						raad, raadgever
<i>moda</i>	8						moed / geest
<i>sintha</i>	9						bescherming / waarheid
<i>varin</i>	10						weg, gang, krijgstoct
	1	<i>garda</i>	<i>viga</i>	<i>lindi</i>	<i>burgi</i>	<i>hildi</i>	
	2	<i>svintha</i>	<i>garda</i>	<i>svintha</i>	<i>fladi</i>	<i>laifa</i>	
	3	<i>burgi</i>	<i>hildi</i>	<i>radi</i>	<i>gib</i>	<i>frithu</i>	

- stam staat in top-20 van mannen of bij vrouwen top-10
- stam komt voor, maar staat niet in top-20 van mannen of bij vrouwen top-10
- stam komt niet voor in inventarisatie

< vorige pagina

Wodan werd vereerd als godheid die verbonden was met strijd, moed en wapens. Hij koos, samen met zijn 'helpers', dieren zoals wolven en raven, de dapperste gevallen krijgers uit voor een reis naar het walhalla (illustratie F. Marschall).

12

Voorchristelijke goden en diersymboliek, in het bijzonder de verering van Wodan en Donar (5e-8e eeuw)

Rob van Eerden en Johan Nicolay

12.1 Inleiding

Een intrigerend, maar moeilijk grijpbaar aspect van het culturele leven van de bewoners van Noord-Holland gedurende het 1e millennium is de geloofswereld en de daaraan gekoppelde godenverering. Deze geloofswereld onderging ingrijpende veranderingen met de opkomst van het christendom, zoals in het volgende hoofdstuk wordt beschreven. Over de vraag met welke goden de missionarissen te maken kregen en over de mate waarin en snelheid waarmee voorchristelijke ideeën en gebruiken werden opgegeven, is nog maar weinig bekend.¹ Omdat inzicht in deze aspecten van grote betekenis is voor een goed begrip van de archeologische gegevens uit het 1e millennium, worden in dit hoofdstuk bestaande en nieuwe informatie over de geloofswereld in het gebied van vroeg-middeleeuws Frisia gepresenteerd. Doel is inzicht te krijgen in de godenverering gedurende de 5e-8e eeuw en in de manier waarop dit voor archeologen in de materiële cultuur herkenbaar is – met bijzondere aandacht voor de diersymboliek op metalen objecten.²

Wat bedoelen we met een 'geloofswereld' (of religie) in een nog voorchristelijke wereld? In een studie naar 'rituele deposities' (of offergaven) in natte contexten in het Oer-IJ-gebied gedurende de periode van de Steentijd tot in de Romeinse tijd wordt een geloofswereld door archeologe Kok gedefinieerd als "... een symbolisch-cultureel systeem van rituele handelingen, ondersteund door een uitgebreid en overwegend gedeeld conceptueel beeld dat cultureel gepostuleerde supermenselijke actoren omvat."³ Als historicus ziet Mostert de volgende elementen als onmiskenbaar onderdeel van een (christelijke) geloofswereld:⁴

"We spreken van godsdienstige mensen of groepen voor zover hun activiteiten aan een aantal specifieke, met elkaar verbonden vormen beantwoorden. Die vormen maken deel uit van een stelsel dat uit drie domeinen bestaat: 'geloof', 'werken', en 'symbolische rituelen'."

Het gaat dus zowel om geloven en denken als om individueel of gezamenlijk handelen, in woord, beeld of gebaar.

Over de geloofswereld in de eerste vier eeuwen van de jaartelling weten we weinig. Er lijkt een brede kloof te bestaan tussen hetgeen we archeologisch aantreffen en wat de Romeinse auteur Tacitus, als buitenstaander, er rond 100 n.Chr. over zegt.⁵ Tacitus beschrijft de geloofswereld van de Germanen, woonachtig in het omvangrijke gebied aan de oost- en noordzijde van de Rijn, en noemt daarbij enkele voor hen belangrijke goden, maar dan met de voor hem bekende, Romeinse namen. Van deze namen wordt algemeen aangenomen dat deze min of meer corresponderen met de namen van goden die later in vroegmiddeleeuwse bronnen genoemd worden, waaronder Tius, Donar en Wodan, waaraan volgens Tacitus ook offers gebracht werden.⁶ Onzeker is

¹ Zie Blok 1974, 64.

² Zie ook hoofdstuk 8.

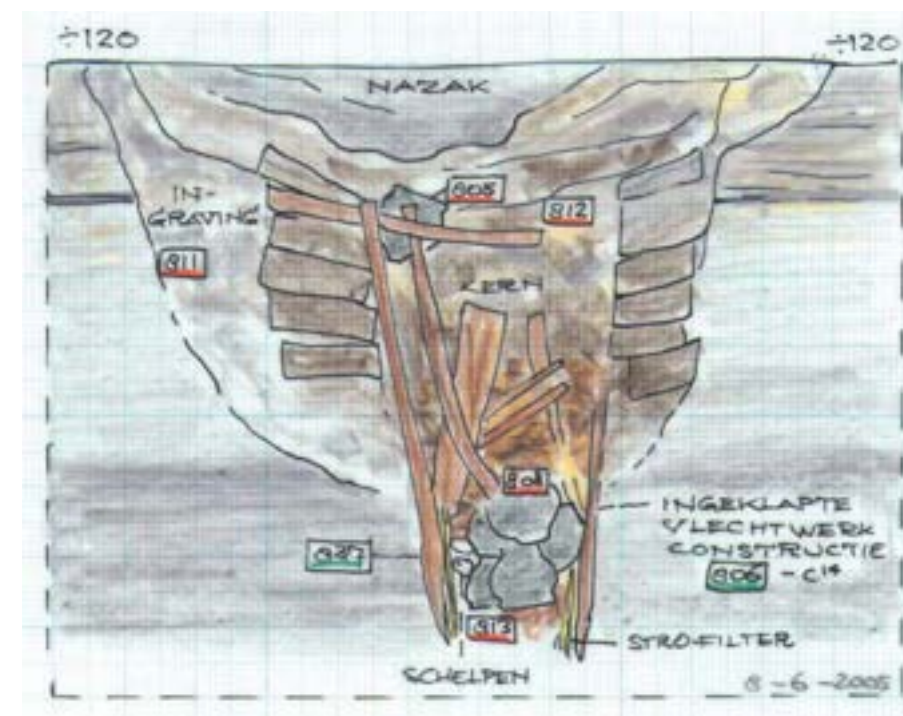
³ Kok (2008, 25) citeert hier McCauley & Lawson (2002, 13). Voor een bruikbare definitie van 'rituele depositie', zie Nieuwhof 2015, 78.

⁴ M. Mostert, lezing: 'Nederland wordt christelijk' (Amsterdam, 15 november 2019).

⁵ Tacitus, *Germania* IX.

⁶ Zie Todd 1992, 104; Schuyf 1995, 32; Holzapfel 2001 45-84; Nordberg 2004, 121-122; Janson 2013, 145-150; Vermeijden & Quak 2017, 122-123.

fig. 12.1 (links en rechts)
 Voorbeelden van een rituele depositie uit de Romeinse tijd in Noord-Holland. In een waterput in Uitgeest-Waldijk, te dateren in de late 2e of 3e eeuw, zijn zes (delen van) potten (1 t/m 6), een witte kiezelsteen, schelpen (wulken) en een runderbot gedeponneerd (7 t/m 9). Links een foto van de vondsten; rechts een tekening van een doorsnede van de waterput (naar De Koning, 2008, fig. 4.41a en 4.42).

echter of deze gelijkstelling terecht is, hoewel de namen van de weekdays in het Latijn en de Germaanse vertaling van deze namen een onderling verband wel suggereren (zie onder). Slechts één godin kennen we voor Noord-Holland bij naam, namelijk Baduhenna, die nabij Velsen in een heilig bos werd vereerd.⁷ In de Noord-Hollandse bodem worden geregeld de overblijfselen aangetroffen van rituele gebruiken die sterk gericht lijken op seizoenen en vruchtbaarheid, in kuilen, waterputten, (gegraven) poelen en waterlopen.⁸ Meestal gaat het om offers op schijnbaar specifiek in het landschap gekozen plekken, waarin aardewerk, (bewerkt) hout en zowel menselijk als dierlijk bot een rol spelen (fig. 12.1). Welke goden en/of natuurkrachten bij deze offers centraal stonden, is grotendeels onbekend.

In de eeuwen die hierop volgen, toen enkele aspecten van de godenwereld slechts indirect en vanuit een christelijk perspectief werden opgeschreven, lijken rituele deposities aan betekenis te hebben verloren. De belangrijkste archeologische getuigenis van een geloofswereld is de 'beeldtaal' op metalen voorwerpen, die in dit hoofdstuk centraal staat. Dat deze geloofswereld een sterke en lastig uit te roeien kracht was, waar de vroegmiddeleeuwse, Frankische machthebbers nog eeuwenlang de handen vol aan hadden, is uit de geschreven bronnen duidelijk:⁹

“Het Friese heidendom zoals we in enkele heiligenlevens en teksten uit de Utrechtse missiepost beschreven vinden, werd door de hagiografen voorgesteld als een afgedane zaak. Maar de werkelijkheid was anders. Utrecht was een vooruitgeschoven post in de strijd tegen het heidendom; het zou nog lang duren voordat het christendom in deze streken werkelijk wortel zou schieten.”

⁷ Tacitus, *Annales* IV, 73.

⁸ Ondanks onze twijfels over enkele van hun interpretaties, zie Therkorn 2004; Kok 2008.

⁹ Mostert 1999, 27.

In dit hoofdstuk wordt eerst de geschiedenis van het onderzoek naar de voorchristelijke geloofswereld geschetst voor de ‘Germaanse wereld’ waartoe Noord-Holland in de Vroege Middeleeuwen behoort. Vervolgens wordt de beeldtaal op een selectie van metalen objecten uit het gebied van vroegmiddeleeuws Frisia, als onderdeel van de zuidelijke Noordzeewereld, beschreven, aangevuld met de bespreking van enkele andere objecten uit Noord-Holland die met de voorchristelijke geloofswereld kunnen samenhangen. Het belangrijkste deel van dit hoofdstuk vormt de duiding van deze objecten, inclusief hun beeldtaal. Hiervoor wordt gebruik gemaakt van de informatie uit geschreven en taalkundige bronnen, waaronder de *Edda* die juist voor de interpretatie van de beeldtaal in het zuidelijke Noordzeegebied van grote betekenis blijkt te zijn.

12.2 Onderzoeksgeschiedenis

Het achterhalen van objectieve informatie over de voorchristelijke geloofswereld in onze contreien is een hachelijke zaak, want overblijfselen ervan lijken tijdens de vele eeuwen sinds de kerstening nagenoeg geheel uitgewist en vernietigd te zijn.¹⁰ Vooral in heiligenlevens van missionarissen worden ‘heidense’ praktijken op bijzonder negatieve, maar ook zeer abstracte en ogenschijnlijk clichématige wijze weergegeven.¹¹ Mostert vat dit als volgt samen:

“De auteurs zijn geenszins onpartijdig. Ze zijn mordicus tegen heidense praktijken, die ze karakteriseren als smerig en goddeloos: de goden van de heidenen zijn afgoden, valse goden, fantasmen. De heidenen zijn bezeten door de duivel. Hun leer is een dwaalleer.”¹²

Maar weinig historici, archeologen en andere onderzoekers hebben aanleiding gezien om de bestaande informatie op gedegen wijze bijeen te brengen en de kennis over de voorchristelijke geloofswereld een respectabele plaats binnen het onderzoek naar (pre)historische samenlevingen te geven. De ‘Germaanse religie’ wordt meestal zijdelings genoemd als het over andere onderwerpen gaat en doorgaans afgedaan als een ogenschijnlijk ‘primitievere wereldvoorstelling’.¹³ Wel is er veel (populair)wetenschappelijk materiaal voorhanden over de Vikingen en hun godenwereld, zonder bewustzijn van een uitgestrekter, zuidelijk van Scandinavië gelegen gebied dat een sterk verwante cultuur en religie kende in de eeuwen vóór de Vikingen, voorafgaand aan de komst van het christendom.

Als naar de Nederlandse literatuur wordt gekeken, blijkt er van oudsher een algemeen, maar onscherp en slecht onderbouwd idee te bestaan dat de voorchristelijke mens geloofde in onder meer de goden Wodan en Donar: het bekende Germaanse godenduo dat we kennen van twee namen van de dagen, namelijk woensdag: ‘Wodans dag’ en donderdag: ‘Donars dag’.¹⁴ Na de verheerlijking van de Germaanse cultuur en de hieraan gekoppelde religie in de jaren voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog was het enige tijd stil rond de Germaanse mythologie, wetend dat de Nazi-gedachten over cultuurhistorie grotendeels op fantasie berustten. Toch moeten we de naoorlogse standaardwerken van De Vries, als vervolg op zijn werk uit de

¹⁰ Zie Blok 1974, 64.

¹¹ Zie de historische vermeldingen in Looijenga *et al.* 2017.

¹² Mostert 1993, 134.

¹³ Theuws & Hiddink 1996, 67.

¹⁴ Zie Grimm 1835; De Vries 1957 (1e druk 1935-1937).

jaren 30, als een ‘herstartpunt’ zien, zij het dat deze auteur toen vrijwel een eenling was in zijn belangstelling voor dit thema en dat lange tijd bleef.¹⁵

In het standaardwerk *De Franken in Nederland* van Blok (1974) werd de schamele kennis over de ‘heidense’ godsverering opgesomd, zij het vooral als opmaat naar de wereld waar de christelijke Franken mee afrekenden. Sindsdien is er in Nederland feitelijk niet veel nieuws aan relevante literatuur bijgekomen. Een uitzondering is Schuyfs’ *Heidens Nederland* (1995). Daarnaast zijn er publicaties van Mostert, die net als Blok het heidendom bespreekt als *pièce de résistance* voor de kerstening van Nederland.¹⁶ Blok was zich terdege bewust van het probleem van de beperkte en vaak lastig te interpreteren bronnen, maar probeerde de heidense geloofswereld te reconstrueren door geschreven bronnen te combineren met plaatsnamen en iconografie op archeologische voorwerpen. Ook volksgeloof en -gebruiken achtte hij een relevante bron. Tegelijk meent hij dat men bij de bestudering van de Germaanse geloofswereld wel erg beducht is geweest voor ‘overdreven, romantisch en politiek gekleurd gemythologiseer’, waarbij een al te grote nuchterheid, uitmondend in desinteresse, zijn doel voorbijschoot.¹⁷ Schuyf kiest vooral een landschappelijke insteek en legt uit waar en waarom er in het landschap van vandaag nog ‘heidense’ overblijfselen bestaan. Mostert volgt voorzichtig een aantal vroegchristelijke teksten en lijkt bekendheid van de auteurs met de voorchristelijke godenwereld aan te nemen, bij gebrek aan alternatieve informatie. Hij wijst terecht op de betekenis van de Germaanse persoonsnamen en op het langzaam verdwijnen van deze namen na de introductie van het christendom.¹⁸

Een redelijk recent en voor dit hoofdstuk bijzonder instructief overzicht van de Germaanse mythologie, dat volgens de auteurs zowel op Scandinavië als op het overige Germaanssprekende deel van Europa betrekking heeft, is *Van Aegir tot Ymir. Personages en thema’s uit de Germaanse en Noordse mythologie* van Vermeyden en Quak (2017). In dit overzicht lopen de auteurs alle namen van goden en goddelijke wezens in de Germaanse wereld af en worden hun kenmerken op basis van geschreven bronnen (met name de *Edda*, zie hieronder) besproken.¹⁹

Internationaal gezien is een vergelijkbare ontwikkeling in de beeldvorming over de Germaanse mythologie waar te nemen. Met het werk van Grimm wordt in 1835 de toon gezet in zijn *Deutsche Mythologie*, waarin hij binnen de context van de Duitse staatsvorming een beeld geeft van een min of meer uniforme, Germaanse (lees: Scandinavische, Engelse alsook continentale) religie, stevig leunend op de *Edda*. De episode daarna van verheerlijking van de Germaanse cultuur in de jaren 30 en 40 van de vorige eeuw is al aangestipt. In 1984 geeft Simek in zijn werk *Lexikon der germanischen Mythologie* toch weer een haast ouderwetse, alles omvattende beschouwing van de Germaanse/Noordse mythologie.²⁰ Als uitdrukkelijke ‘gelovers’ in het bestaan van een overkoepelende, Germaanse godengroep (*pantheon*) kunnen ook Todd, Holzapfel en Janson genoemd worden; zij zien aanwijzingen voor een min of meer verwante

¹⁵ Onder andere De Vries 1941; 1957; 1961. Van 1926 tot 1946 was De Vries hoogleraar aan de Universiteit Leiden. Deze positie verloor hij vanwege zijn collaboratie met de Duitse bezetter gedurende de Tweede Wereldoorlog; hij was toen lid van de ‘Nederlandsche Kultuurraad’.

¹⁶ Onder andere Mostert 1993; 1999.

¹⁷ Blok 1974, 63.

¹⁸ Mostert 1993, 135.

¹⁹ Vermeyden & Quak 2017.

²⁰ Simek (1984, Einleitung) meent dat er van 1500 v.Chr. tot 1000 n.Chr. een Germaanse cultuur bestond die even belangrijk was als de klassieke beschaving, zich geografisch uitstrekkend tot IJsland in het noorden en de Zwarte Zee in het oosten.

fig. 12.2 Een rijkversierd sierbeslag met niervormige hanger van paardentuig uit een Langobardisch graf in Hauskirchen (Oostenrijk). Datering circa 500 n.Chr. De ‘beeldtaal’ met de twee naar elkaar toe krullende vogelkoppen komt eveneens voor in Scandinavië. Rechthoekige beslagplaatjes: 3,8 x 2,6 cm, hanger: lengte 6,2 cm (collectie en foto Naturhistorisches Museum, Wenen).

‘Germaanse religie’ in geheel Europa boven de Alpen (fig. 12.2).²¹

Opvallend is dat de voorchristelijke geloofswereld de laatste decennia vrij veel internationale aandacht heeft gekregen, althans door sceptisch ingestelde historici die doorgaans minder (recente) archeologische of taalkundige bronnenkennis hebben. De meest uitgebreide stukken met een sterk sceptische insteek zijn geschreven door auteurs die de informatie uit historische bronnen ter discussie stellen.²² Met name het beeld van een algemeen geldende Germaanse godenwereld, zoals de namen van de weekdays lijken aan te geven, wordt betwijfeld. De historicus Wood houdt er rekening mee dat het benoemen van de oude heidense goden in de Karolingische periode feitelijk betrekking heeft op alternatieve en verwerpelijke christelijke stromingen.²³ Hij geeft terecht aan dat de geschreven bronnen als bewijs voor een (in geografisch opzicht) algemene verering van het Germaanse pantheon betrekkelijk zwak zijn, maar sluit een Wodan-verering in bepaalde delen van Europa tegelijk niet uit.²⁴ Shaw, een leerling van Wood, doet dat feitelijk wel: hij meent dat de ‘oppergod’ Wodan, die hij hooguit ziet als een lokale, vrij kort vereerde godheid, min of meer een verzinsel is van de vroege christenen (meer specifiek: de Karolingers uit de 8e eeuw). Tegelijk diende, zo meent hij, het aanhalen van Wodan in teksten om binnen de kerk te moraliseren, door het goede (de ware god) tegen het kwade (een al dan niet bestaande Wodan) af te zetten.²⁵ Tot slot is Wodan volgens hem niet gelijk te stellen aan de Scandinavische Odin, terwijl ‘Wodan-fantasieën’ in Engeland niet los te zien zijn van de Vikinginvloed, zodat ze geen inzicht verschaffen in de voorchristelijke situatie.²⁶

Al met al staat Shaw wel erg afwijzend tegenover eerdere visies van Germanisten als Grimm, De Vries en Simek, vermoedelijk deels als reactie op een begrijpelijke angst voor een overdreven hang naar een overkoepelende, cultureel-religieuze identiteit binnen het Germaanse deel van Europa. De tegenargumenten zijn weliswaar terechte waarschuwingen voor een te simplistische blik, maar lijken toch onmiskenbare aanwijzingen voor een voorchristelijke geloofswereld opzij te duwen. Historici en archeologen lijken daarmee gevangen tussen twee doctrines: 1) ze accepteren het vroegere bestaan van een Germaanse godenverering, maar vermelden het feit dat de (geschreven) bronnen veel te wensen overlaten aan consistente informatie, óf 2) ze ontkennen (of bagatelliseren) het vroegere bestaan van een Germaans *pantheon* en blijven zitten met een serie aanwijzingen die te ‘taai’ zijn om weg te redeneren. Een tussenpositie wordt ingenomen door onderzoekers die een zekere mate van gelijkvormige verering van de Germaans-Noordse goden erkennen, maar dan in een meer regionale, diverse en in de geschreven bronnen met Romeinse en christelijk-Frankische gedachten overgoten ‘werkelijkheid’.

21 Archeoloog Todd (1992) bespreekt de ‘Early Germans’ vanaf de Prehistorie tot de Middeleeuwen. Volkenkundige Holzapfel (2001) schildert de ‘Germaanse cultuur’ als een lappendeken af die wel degelijk in samenhang beschouwd moet worden (ook als het gaat om godenverering en mythologie), terwijl ook de taalkundige Janson (2013) een grote mate van culturele en ook religieuze cohesie binnen het Germaanse taalgebied veronderstelt.

22 Zie onder andere Wood 1995; 2018; Palmer 2007; Shaw 2002.

23 Wood 1995, 253.

24 Wood 1995, 259-262; 2018.

25 Shaw 2002, 2.

26 Shaw 2002, 2.

12.3 Archeologie: beeldtaal op voorwerpen

Restanten van tempels en heiligdommen uit het 1e millennium zijn in Noord-Holland niet bekend. Sporen van een voorchristelijk geloof in de grafcultuur zijn hier nagenoeg afwezig, hoewel enkele graven op een ritueel wijzen dat afweek van de gebruikelijke omgang met de doden.²⁷ Aan het karakter van de enige goed geregistreerde offerplaats, in de Broekpolder bij Beverwijk (zie onder), is te zien dat cultusplaatsen feitelijk niet meer dan natuurlijke plekken in het landschap waren en daardoor archeologisch lastig herkenbaar zijn. De bewoners van vroegmiddeleeuws Frisia waren zo goed als schriftloos en drukten zich in vrij beperkte mate op kunstzinnige wijze uit, zo blijkt uit de archeologische bronnen.²⁸ Een bijzondere informatiebron vormt de versiering van metalen voorwerpen, als onderdeel van een iconografisch te lezen ‘beeldtaal’.

Bestudering van deze beeldtaal kent internationaal een lange geschiedenis en heeft als doel de symbolisch-religieuze, misschien zelfs magische betekenis van enkele dominante sierelementen te duiden. Deze elementen vormden onderdeel van een beeldtaal die voor de makers en dragers van de sieraden vermoedelijk eenvoudig leesbaar was, doordat ze verwezen naar mythische verhalen en heldenverhalen die tijdens feesten en andere bijeenkomsten werden verteld of bezongen. De betekenis van deze beeldtaal is door de komst van het christendom naderhand vrijwel volledig uitgewist. Wat het ‘lezen’ van de beeldtaal verder bemoeilijkt, is dat de vormentaal bijna altijd subtiel, sterk symbolisch en uitgesproken dubbelzinnig is.²⁹

Toch vormt beeldtaal een belangrijk middel om inzicht te krijgen in de voorchristelijke geloofswereld, zeker als bedacht wordt dat de sieraden originele, niet door latere auteurs verdraaide of weggelaten elementen van deze geloofswereld tonen. Een belangrijke aanname bij de interpretatie van de beeldtaal is dat deze in Scandinavië en in het aangrenzende gebied rond de Noordzee uit sterk verwante elementen is opgebouwd. Deze elementen zullen hier kort worden besproken voor enkele groepen objecten uit het zuidelijke Noordzeegebied die veel detail in hun versiering vertonen: mantelspelden, bracteaten, hangers, helmen en sceatta’s uit de 5e-8e eeuw. Ter aanvulling worden voor Noord-Holland ook enkele andere vondsten gepresenteerd die vermoedelijk met de vroegmiddeleeuwse geloofswereld samenhangen: knotsvormige hangers en een houten figuur. Voordat we de religieuze betekenis van deze voorwerpen met behulp van de informatie uit historische bronnen proberen te duiden, volgt eerst een bespreking van deze voorwerpen en van de beelden die daarop zichtbaar zijn.

Beeldtaal op mantelspelden

In het zuidelijke Noordzeegebied waren vanaf het midden van de 5e eeuw mantelspelden in gebruik die in vorm en versiering op Scandinavische prototypes teruggaan. In zuidelijk Scandinavië was gedurende de 5e en 6e eeuw een sierstijl populair die als ‘Dierstijl I’ wordt aangeduid.³⁰ Kenmerkend voor deze sierstijl zijn gestileerde dierfiguren die zich in de rechthoekige kopplaat en langs de randen van de druppel- tot ruitvormige voetplaat van fibulae bevinden. De dierfiguren flankeren veelal een gestileerd

27 Zie hoofdstuk 11.

28 Zie de hoofdstukken 6 en 8 (aardewerk en metaal); niet uit te sluiten is dat hout en textiel, wat archeologisch slecht bewaard blijft, rijker versierd was.

29 Zie onder andere Nicolay & Van Eerden 2021, 2.

30 Salin 1935, 214 ff.

menselijk gezicht, dat frontaal of in profiel is weergegeven. De vroegste mantelspelden met deze dier- en menssymboliek worden door Haseloff tot zijn 'Jutlandse fibulagroep' gerekend (te dateren vanaf circa 460) en vertonen eenzelfde beeldtaal als de oudere, ook voor zuidelijk Scandinavië kenmerkende spelden in de 'Nydamstijl' (circa 420-460).³¹ De Nydamstijl gaat terug op de versiering van bronzen gespen en sierbeslagen van laat-Romeinse gordels (circa 350-460), die langs de randen met dierfiguren uit de Grieks-Romeinse mythologie zijn versierd.³²

Binnen Scandinavië zijn de Nydamstijl en Dierstijl I te beschouwen als een noordelijke sierstijl, die ten opzichte van de laat-Romeinse voorbeelden een veel complexere beeldtaal met 'eigen' dierfiguren toont. Vanaf de late 5e eeuw wordt deze beeldtaal ook buiten Scandinavië populair, waarbij het imiteren van Scandinavische prototypes in de kustgebieden van de zuidelijke Noordzee en op het continent tot de ontwikkeling van regionale varianten leidde. Een van de vroege imitaties is enkele jaren geleden met een metaaldetector gevonden bij het Friese Holwerd (fig. 12.3, nr. 1).³³ De speld is gemaakt uit zilver, waarvan de voorzijde is verguld. Van boven naar beneden zijn de volgende sierelementen herkenbaar: twee in profiel weergegeven viervoeters aan weerszijden van een frontaal weergegeven menselijk gezicht met snor en baard (kopplaat), een menselijk gezicht in profiel (boog) en twee gekrulde vogelkoppen in profiel boven vier stervormige motieven (voetplaat) (fig. 12.4).

fig. 12.3 Twee verguld zilveren mantelspelden uit de 6e eeuw, gevonden bij Holwerd (1) en Achlum (2), in het huidige Friesland, en een fragment van een zilveren fibula uit Vatrop (Wieringen; 3) (zie ook fig. 8.4). De voorzijde van de exemplaren uit Friesland tonen een beeldtaal waarin het 'menselijk gezicht tussen twee dieren' centraal staat. Dat dit motief ook in Noord-Holland bekend was, blijkt uit het fragment uit Vatrop. Het restant van deze kopplaat toont eenzelfde menselijk gezicht als op de kopplaat van de speld uit Achlum (voor beschrijving objecten, zie fig. 8.4).

In een complexere uitvoering zijn elementen van dezelfde beeldtaal zichtbaar op een andere vroege imitatie: een imposante, eveneens verguld zilveren mantelspeld uit het

31 Haseloff 1981, 8 ff. (Nydamstijl), 18 ff. (Jutlandse fibulagroep).
32 Voor de laat-Romeinse dierfiguren, zie Haseloff 1973; 1981, 6.
33 Nicolay 2017.

fig. 12.4 Details van de menselijke gezichten en de viervoeters op de mantelspeld uit Holwerd (zie fig. 12.3; foto's F. de Vries, ToonBeeld).

Engelse Bifrons (fig. 12.5).³⁴ De kopplaat bestaat uit twee velden, waarvan de binnenste opnieuw twee dierfiguren aan weerszijden van een sterk gestileerd, frontaal menselijk gezicht met snor en baard toont. Centraal op de beugel is een tweede menselijk gezicht aanwezig, dat ook frontaal is weergegeven. De voetplaat toont twee meer gestileerde, wederom frontale gezichten, binnen ronde elementen die door vergelijkbare viervoeters als in de buitenrand van de kopplaat worden geflankeerd.

Als de mens- en dierfiguren op de spelden uit Holwerd en Bifrons worden vergeleken, blijkt één sierelement centraal te staan: een gezicht tussen twee dieren.³⁵ Op de speld uit Holwerd is dit motief zichtbaar op de kopplaat (gezicht tussen twee viervoeters) en op een combinatie van de beugel en de voetplaat (gezicht tussen twee vogelkoppen). De speld uit Bifrons toont exact dezelfde motieven. Daarnaast worden op de voetplaat nog vijf gezichten door dierfiguren geflankeerd: viervoeters aan weerszijde van twee ronde gezichten en viervoeters aan weerszijden van drie gezichten binnen het ruitvormige middendeel. De frontaal weergegeven gezichten worden door Haseloff als 'maskers' gezien, die teruggaan op de klassieke beeltenis van de god Oceanus tussen zijn hulpdieren.³⁶ De dieren met gekromde snavels worden geïnterpreteerd als roofvogels; van de niet verder gedefinieerde viervoeters wordt vanwege de positie van hun poten aangenomen dat ze in lopende houding zijn weergegeven.³⁷ Interessant is dat de dierfiguren ook als 'mengwezens' kunnen zijn afgebeeld, bestaande uit onderdelen van twee verschillende dieren. Daarnaast komen gecombineerde mens-dierfiguren voor, zoals viervoeters met een menselijk gezicht.

34 Chadwick Hawkes 1981, 718-721 (in: Haseloff 1981).

35 Voor andere voorbeelden van het 'gezicht tussen twee dieren', zie Haseloff 1981, 131-140.

36 Haseloff 1981, 86.

37 Haseloff 1981, 95 (roofvogels), 99-111 (viervoeters).

fig. 12.5 Verguld zilveren mantelspeld uit de 6e eeuw, gevonden bij het Engelse Bifrons. De voorzijde toont in complexere vorm dezelfde beeldtaal als op de mantelspelden uit Holwerd en Achlum (zie fig. 12.3). De dier- en mensfiguren die in deze beeldtaal centraal staan, zijn in de tekening rechts aangegeven. Lengte 13,3 cm (collectie en foto The Kent Archaeological Society/ Maidstone Museum; tekening naar Haseloff 1981, fig. 25).

Binnen het Nederlandse kustgebied vormde de mantelspeld uit Holwerd, die tussen circa 480 en 550 is vervaardigd, de inspiratie voor een nieuw type mantelspeld.³⁸ De spelden van dit 'type Achlum' zijn uitgevoerd in verguld zilver en alleen uit het huidige Friesland bekend.³⁹ De enige complete speld, uit Achlum (fig. 12.3, nr. 2), toont de volgende sierelementen: een gestileerd menselijk gezicht tussen twee gevlochten dierfiguren die tegelijk het hoofdhaar vormen (kopplaat), twee hangende dierkoppen met gekromde snavels (schouders van de voetplaat) en twee naar binnen gekrulde dierkoppen, ook met gekromde snavels (eindknop van de voetplaat). Op de kopplaat is opnieuw het gezicht tussen twee dieren afgebeeld; de andere dierkoppen vormen wel symmetrische paren, maar flankeren geen centraal gezicht. Bij de bovenste dierkoppen stond de ronde sierschijf die centraal op de beugel is bevestigd en met email is opgevuld mogelijk wel symbool voor een gezicht, zoals dat op de speld uit Bifrons herkenbaar is.

Een fragment van een fibula waarvan de vorm identiek is aan de mantelspeld uit Achlum is met een metaaldetector gevonden bij Vatrop (Wieringen; fig. 12.3, nr. 3). Deze vondst vormt een concrete aanwijzing dat de hierboven geschetste beeldtaal ook in Noord-Holland bekend was. Het fragment toont het centrale gezicht van de kopplaat, de uiteinden van beide flankerende dierfiguren/haarvlechten en in het breukvlak van de beugel de helft van het gat voor bevestiging van de centrale sierschijf. Bij het zilveren exemplaar uit Vatrop zijn geen aanwijzingen voor een verguld oppervlak, zodat dit een eigentijdse imitatie van de vergulde spelden uit Friesland kan zijn.

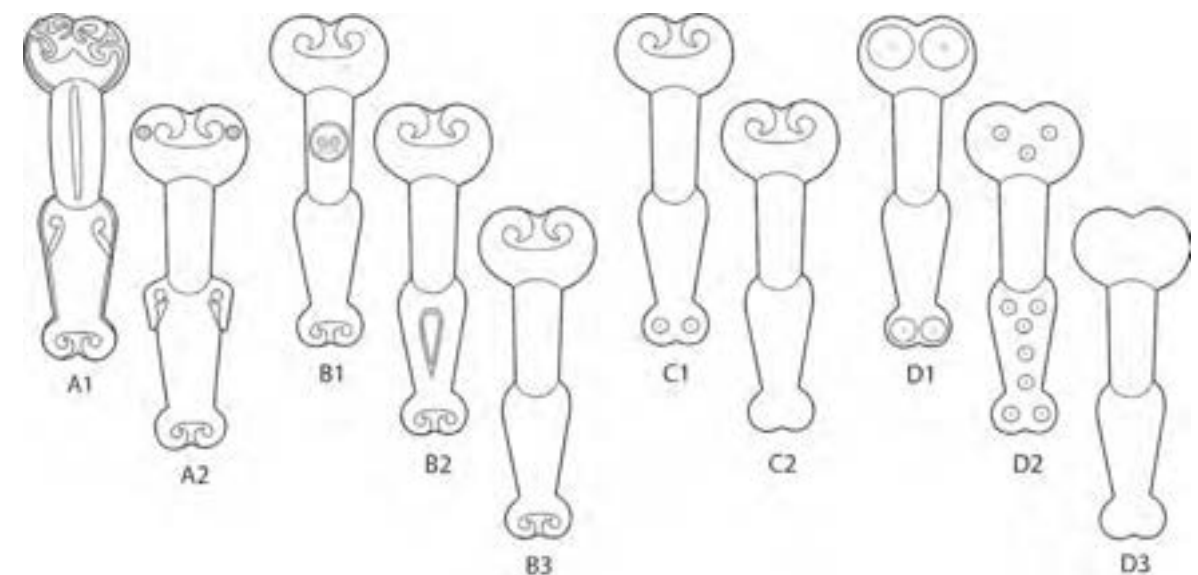
³⁸ De speld uit Holwerd behoort tot Nielsens 'type Tournai' (Nielsen 2009, 83-84).

³⁹ Nicolay 2014, 87-88.

De spelden van het type Achlum vormden vanaf het midden van de 6e eeuw op hun beurt de inspiratie voor een nieuw type mantelspeld dat karakteristiek is voor het gebied van vroegmiddeleeuws Frisia. Deze 'Domburgfibulae', waarvan er momenteel bijna 250 bekend zijn, zijn uitsluitend in (vertind) brons vervaardigd en bleven tot ver in de 7e eeuw in gebruik. Kenmerkend voor deze spelden is het niervormige element: niet alleen aan het einde van de voetplaat, maar ook ter plekke van de kopplaat. Zowel de kopplaat als de voetplaat toont twee gespiegelde dierkoppen met gekromde snavels, die samen tegelijk een gestileerd menselijk gezicht vormen – als regionale variant van het gezicht tussen twee dieren.⁴⁰ Bij het vroegste exemplaar zijn de dierkoppen in de kopplaat nog uitgevoerd in Dierstijl I; bij de jongere exemplaren bestaan dezelfde dierkoppen in de kopplaat én in de eindknop van de voetplaat uit niet meer dan gekromde lussen (fig. 12.6). Omdat het dier-mensmotief blijkbaar zo bekend was, kunnen de niervormige delen ook onversierd zijn gelaten. Op de voetplaat van een deel van de spelden zijn de hangende vogelkoppen als komvormige motieven herkenbaar; veelal was de vorm van de voetplaat blijkbaar voldoende om naar deze dieren te verwijzen. Slechts incidenteel is centraal op de beugel een gestileerd menselijk gezicht binnen een ronde schijf weergegeven, als rudiment van het gezicht op de beugel van oudere, al beschreven mantelspelden.

Uitzonderlijk zijn enkele Domburgfibulae die een meer gedetailleerde versiering van de voetplaat tonen, zoals voor een unieke speld uit Heiloo in detail is beschreven in hoofdstuk 8 (zie fig. 8.7, nr. 5).⁴¹ Groeven en holtes in de voetplaat zijn te interpreteren als een frontaal weergegeven gezicht met gekrulde snor, geflankeerd door dierkoppen die de schouders van de voetplaat vormen. Tegelijk vormen dezelfde groeven en holtes een van boven getoonde paardenkop, waarbij de eindknop rondingen van neusgaten zijn. Tot slot zijn de Domburgfibulae in hun geheel als staande figuren te interpreteren, met een gezicht dat wordt geflankeerd door vogelkoppen (kopplaat), een nek (beugel) en een torso met armen, benen en voeten (voetplaat met eindknop).

fig. 12.6 Typen Domburgfibulae uit de tweede helft van de 6e en 7e eeuw, die in verschillende stadia de vereenvoudiging tonen van het motief van naar binnen gekrulde vogels op de kopplaat en op het uiteinde van de voetplaat. Tegelijk verdwijnen ook de 'hangende vogels', die als komvormige motieven op de schouders van de voetplaat zijn weergegeven. Niet op schaal (tekeningen J.A.W. Nicolay).

⁴⁰ Zie hoofdstuk 8.7.

⁴¹ Zie ook Nicolay & Van Eerden 2021.

Ondanks de verschillen in ontwerp van de besproken mantelspelden, blijkt binnen het zuidelijke Noordzeegebied hetzelfde thema in de weergegeven beeldtaal van de late 5e tot in de 7e eeuw centraal te staan: een menselijk gezicht tussen twee dieren. Op alle spelden zijn paren van vogels afgebeeld die gezien hun gekromde snavels roofvogels voorstellen. Het is niet eenvoudig om vast te stellen welke diersoorten veelal ook paarsgewijs als viervoeter zijn afgebeeld. Mogelijk gaat het om paarden of wolven, zoals op de speld uit Holwerd, waarvan de vacht of manen als kamvormig motief zijn te onderscheiden (zie fig. 12.4).

Beeldtaal op bracteaten

Een sterk verwante beeldtaal aan die op de mantelspelden is ook zichtbaar op 'bracteaten', ofwel ronde hangers van blikgoud waarin een siermotief is gestempeld. Zoals de Nydamstijl en Dierstijl I door laat-Romeinse gordels zijn geïnspireerd, zo gaan de bracteaten terug op laat-Romeinse (munt)medaillons. Ze vinden hun oorsprong in Scandinavië en werden vooral in het zuidelijke Noordzeegebied veelvuldig geïmiteerd.⁴² Hoewel nog geen exemplaar uit Noord-Holland bekend is, toont een recente vondst uit Katwijk-Zandijk (Zuid-Holland; fig. 8.20, nr. 18) dat bracteaten vrijwel zeker ook binnen Noord-Holland in gebruik waren. De vroegste bracteaten tonen de buste van een Romeinse of Byzantijnse Keizer binnen een Latijns omschrift (type A). Al snel werden aan

42 Voor een overzicht, zie Axboe 2007.

de buste nieuwe motieven (vooral dierfiguren) en runenschrift toegevoegd, terwijl de stempelmotieven in scherper reliëf werden uitgevoerd (typen B en C). Tegelijk verschenen bracteaten die een slangachtig motief tonen, ook uitgevoerd in scherp reliëf (type D). De Scandinavische bracteaten, inclusief imitaties uit het zuidelijke Noordzeegebied, dateren van het midden van de 5e tot in het tweede kwart van de 6e eeuw.⁴³ De bracteaten van het type D, evenals de bracteaten met een buste in scherp reliëf, werden vermoedelijk niet geproduceerd voor circa 475. Vondsten uit vrouwengraven tonen dat bracteaten tot in het derde kwart van de 6e eeuw in omloop bleven, zodat ze chronologisch overlappen met de mantelspelden die hierboven zijn beschreven.

Alle bracteaten uit het Nederlandse kustgebied zijn uitgevoerd in goud en globaal tussen 450 en 550 te dateren. Met uitzondering van de recente vondst uit Katwijk-Zandijk zijn deze hangers alleen in Friesland gevonden. Samen met enkele sterk verwante en eveneens in goud uitgevoerde bracteaten uit het aangrenzende, Duitse kustgebied zullen de vondsten hier kort per type worden besproken, met specifieke aandacht voor de dierfiguren en menselijke lichaamsdelen (of wapens) die in de beeldtaal herkenbaar zijn.⁴⁴ Bracteaten van dezelfde typen zijn binnen het zuidelijke Noordzeegebied ook bekend uit Engeland, waar de uitvoering in andere materialen (zilver en brons) en productiestempels concreet bewijs vormen dat Scandinavische prototypes inderdaad lokaal werden geïmiteerd.⁴⁵

Twee bracteaten van het type A, uit Hitzum (fig. 12.7, nr. 1) en uit het Duitse Sievern, tonen een sterk verwante beeldtaal: een bebaard gezicht in profiel, met een runetekst langs de buitenrand. Alleen van de runeninscriptie op de bracteaat uit Sievern is de betekenis duidelijk: *r writu* ('ik schrijf r[unen]'), vermoedelijk verwijzend naar de persoon die op de bracteaat is afgebeeld.⁴⁶

Een B-bracteaat uit Sievern toont een knielende persoon met opgeheven hoofd (fig. 12.7, nr. 2). Twee slangachtige dieren slingeren rond zijn armen. Op een bracteaat van hetzelfde type uit Heide (Duitsland) is een dansende persoon afgebeeld, met een viervoeter en een vogel langs zijn S-vormige armen (fig. 12.7, nr. 3); een runeninscriptie is te lezen als *alu*, wat vermoedelijk verwijst naar een drank die bij feestelijkheden in de ontvangsthal van een koning of andere leider werd genuttigd.⁴⁷

Drie nauw verwante C-bracteaten zijn bekend uit Dokkum en uit Sievern (fig. 12.7, nr. 4); een exemplaar uit De Valom toont hetzelfde motief in meer gestileerde vorm (fig. 12.7, nr. 5). Op deze bracteaten is het gezicht van een man zichtbaar, met lang golvend haar, een snor en op de Friese exemplaren ook een baard. Op het voorhoofd van de man is een driehoekig juweel te zien, dat kan uitlopen in een vogelkop met gekromde snavel. Het in profiel weergegeven gezicht is afgebeeld boven een galopperend paard met elegante hoeven; over de borst van de paarden kunnen rijkversierde riemen van paardentuig lopen.

Zeven bracteaten van het type D, afkomstig uit Achlum (5x; zie fig. 12.7, nr. 6), Ferwerd (fig. 12.7, nr. 7) en Katwijk (zie fig. 8.20, nr. 8), zijn op basis van hun grootte en het centrale stempelmotief aan twee groepen toe te wijzen: een groep relatief grote bracteaten waarop de kop, het lichaam en de poten van het slangachtige dier onderling zijn

fig. 12.7 (links) Een selectie van gouden bracteaten uit de late 5e en 6e eeuw, gevonden langs de Nederlands-Duitse Noordzeekust: 1 Hitzum (type A; Friesland), 2 Sievern (type B; Nedersaksen), 3 Heide (type B; Schleswijk-Holstein; kopie, origineel is verdwenen), 4 Sievern (type C; Nedersaksen), 5 De Valom (type C; Friesland), 6 Achlum (type D; Friesland) en 7 Ferwerd (type D; Friesland). Zelfde schaal; lengte grootste bracteaat 5,6 cm (1, 6 en 7: collectie en foto's Fries Museum, Leeuwarden; 2: collectie en foto Museum Bad Bederkesa; 3: collectie en foto Niedersächsisches Landesmuseum Hannover; 4: collectie en foto Niedersächsisches Institut für Historische Küstenforschung, Wilhelmshaven; 5: private collectie, foto M. Eversen).

43 Axboe 1999; 2007, 142-148.

44 Informatie gebaseerd op Pesch 2007; Nicolay 2014 (aangevuld met de bracteaat uit Katwijk).

45 Zie Behr 2010, 65-71; Nicolay 2014, 238-242.

46 Hauck 1970, 135.

47 Looijenga 2003, 194-196.

verbonden (fig. 12.7, nr. 6), en een groep kleinere bracteaten waarop het slangachtig dier als los element is afgebeeld (fig. 12.7, nr. 7). Andere verschillen tussen beide groepen zijn de vorm van de dierenkoppen (paardachtige koppen versus vogelkoppen), en de weergave van menselijke elementen: handen en voeten als onderdeel van de slangachtige dieren op de grote bracteaten en een los menselijk oor op de kleinere exemplaren. Slangachtige dieren met menselijke handen en voeten zijn uit de Scandinavische wereld onbekend, zodat het hier om een 'eigen' interpretatie van een oorspronkelijk Scandinavische beeldtaal gaat. Zeven D-bracteaten uit de schatvondst van Sievern tonen een slangachtig dier met vogelkop; menselijke elementen zijn een los onderbeen en een los oor, evenals een speer en een boog langs de buitenrand van het gestempelde motief.

De bracteaten uit het Nederlands-Duitse kustgebied tonen een fascinerende en in beide gebieden sterk verwante beeldtaal, die ook in het Engelse deel van het zuidelijke Noordzeegebied populair was. De menselijke gezichten zijn van een bebaarde man met lang haar (typen A en C), waarin een 'vogeljuweel' kan zijn geplaatst (type C); ook kan een volledige persoon zijn afgebeeld, in knielende of dansende houding (type B). De afgebeelde dieren zijn vermoedelijk paarden, vogels en slangachtige dieren met paarden- of vogelkoppen, vaak afgebeeld met menselijke lichaamsdelen of attributen (alle typen). De vogels hebben gekromde snavels en zijn consequent als roofvogel afgebeeld. De weinige runeteksten op de besproken bracteaten lijken te verwijzen naar het vermogen om runen te kunnen schrijven en naar feestelijke drinkgelagen.⁴⁸

Beeldtaal van een niervormige hanger

Een recente goudvondst van Texel is een niervormige hanger uit de 6e of 7e eeuw die aan een koord om de hals werd gedragen.⁴⁹ Ook in Friesland zijn dergelijke hangers (of fragmenten ervan) gevonden, net als in het Scandinavische en Noord-Frankische gebied.⁵⁰ Het sieraad komt, net als de bracteaten, voort uit de traditie van de munthangers en heeft een gelobd oog. Niervormige hangers komen in verschillende uitvoeringen voor, maar het belangrijkste kenmerk zijn altijd de twee naar elkaar gebogen vogelkoppen met sterk gekromde snavels, zoals we die ook kennen van de al genoemde fibulae van het Achlum- en Domburgttype. De hierdoor ontstane niervorm is tegelijk te beschouwen als een gestileerd menselijk gezicht, zodat opnieuw het mens-diermotief is weergegeven.

Beeldtaal op helmen

In Scandinavië zijn gedurende de 6e en 7e eeuw helmen in gebruik waarvan de vorm geïnspireerd is op laat-Romeinse (officiers)helmen. Deze zogenaamde 'kamhelmen', die uit enkele rijke scheepsgraven bekend zijn, tonen een complexe beeldtaal die deels vergelijkbare elementen als op de mantelspelden, bracteaten en niervormige hanger bevat. De helmen hebben een ijzeren helmkap die aan de voorzijde overgaat in een karakteristieke neus- en jukbeenbeschermer (fig. 12.8). Onderaan de helmkap hangt vlechtwerk, dat kan zijn vervangen door hangende stroken ijzer. Het meest karakteristieke onderdeel van de helm is de bronzen kam die centraal over de

⁴⁸ Zie fig. 9.11

⁴⁹ Zie ook hoofdstuk 8.

⁵⁰ Zie de bespreking van deze hanger in hoofdstuk 8.

fig. 12.8 Kamhelmen uit scheepsgraven bij het Zweedse Vendel (1, graf XII) en Valsgärde (2, graf 8). Niet op schaal (Vendel: collectie en foto Historiska Museet, Stockholm; Valsgärde: collectie en foto Museum Gustavianum, Uppsala).

helmkap loopt, met gestileerde, eveneens bronzen dierkoppen aan de uiteinden. Om de indruk van een masker te wekken, zijn aan weerszijden van de dierkop bronzen wenkbrauwen boven openingen voor de ogen aangebracht, die ook in dierkoppen eindigen. De buitenzijde van de helm is geheel of gedeeltelijk versierd met bronsblik, waarin allerlei dier- en mensmotieven zijn gestempeld.

Sterk verwant aan de Scandinavische kamhelmen is de beroemde helm uit het scheepsgraf van Sutton Hoo (fig. 12.9).⁵¹ Deze helm heeft geen bronzen, maar een ijzeren, met zilverdraad ingelegde helmkam, die eindigt in dierkoppen van verguld brons. Behalve de wenkbrauwen zijn aan de voorzijde ook een neus, snor en mond in verguld brons toegevoegd, zodat een volledig gezicht is weergegeven. De snor (staart), neus (lichaam), wenkbrauwen (vleugels) en een extra dierkop aan de voorzijde van de helm vormen samen tegelijk een vliegende vogel.⁵²

fig. 12.9 Reconstructie van de kamhelm uit een scheepsgraf bij het Engelse Sutton Hoo (grafheuvel 1) (collectie Sutton Hoo High Hall exhibition, foto wikimedia).

De dierkoppen aan de uiteinden van de helmkammen en wenkbrauwen op Scandinavische helmen en Engelse imitaties hebben een langgerekte, snavelvormige bek en zijn vermoedelijk als vogelkoppen te identificeren; afwijkend zijn de wenkbrauwen van de helm uit Sutton Hoo, die gezien de aanwezigheid van hoektanden in twee everzwijnkoppen eindigen.⁵³ Meer informatie over de betekenis van de beeldtaal op kamhelmen bieden de gestempelde motieven in het bronsblik dat duidelijk zichtbaar op al deze helmkappen was aangebracht (fig. 12.10), aangevuld met de motieven op drie bronzen stempels voor het aanbrengen van deze motieven uit het Zweedse Torslunda.⁵⁴

⁵¹ Bruce-Mitford 1978, 138 ff.; zie ook Marzinzik 2007. Voor een recent ontdekte kamhelm uit de 'Staffordshire hoard', zie Fern & Speake 2019.

⁵² Bruce-Mitford 1978, 169, fig. 126 (die de vogel als een 'draak' interpreteert).

⁵³ Alkemada 1988, 251-253.

⁵⁴ Voor de stempels, zie Bruce-Mitford 1974, 214-222; Axboe 1987.

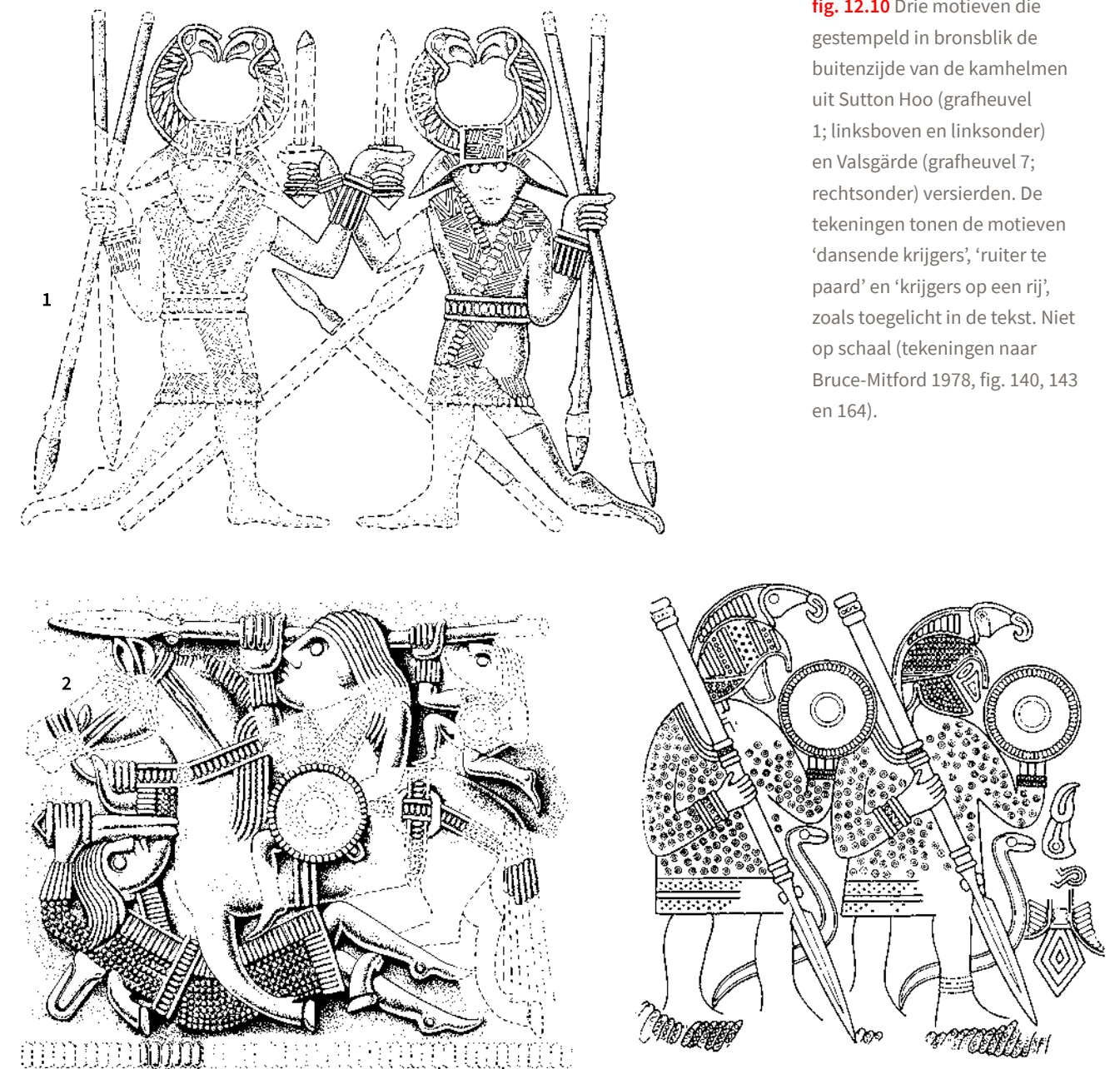

fig. 12.10 Drie motieven die gestempeld in bronsblik de buitenzijde van de kamhelmen uit Sutton Hoo (grafheuvel 1; linksboven en linksonder) en Valsgårde (grafheuvel 7; rechtsonder) versierden. De tekeningen tonen de motieven 'dansende krijgers', 'ruiter te paard' en 'krijgers op een rij', zoals toegelicht in de tekst. Niet op schaal (tekeningen naar Bruce-Mitford 1978, fig. 140, 143 en 164).

Naast decoratief vlechtwerk, deels met nog herkenbare dierfiguren, zijn de volgende zes motieven met dier- en mensfiguren herkenbaar:⁵⁵

1. Ruiter te paard. De ruiter draagt een sierlijk tuniek en veelal een helm die aan de voorzijde in een vogelkop eindigt of waarop een everzwijn is gemonteerd en hij is gewapend met een speer en schild. Onder het galopperende paard kunnen vertrapte krijgers zijn afgebeeld, maar ook een kleinere persoon die het paard begeleidt of een slang. De ruiter wordt vergezeld door twee vogels of door een kleinere persoon met opgeheven armen, een speer of schild in de ene hand, het achterste uiteinde van de speer van

⁵⁵ Bruce-Mitford 1978, 186-202; Alkemada 1988, 241-251; zie ook Mortimer 2011, 49-60.

de ruiter in de andere hand, en een helm die aan de bovenzijde in twee naar binnen buigende vogelkoppen eindigt.

2. **Man tussen twee dieren.** Een staande man, mogelijk in een maliënkolder, is afgebeeld tussen twee staande dieren die met hun koppen naar de man zijn gericht. Op één van de stempels uit Torslunda steekt het zwaard van de man in het dier links van hem.

3. **Man naast dier.** Een staande man in een sierlijk tuniek of met een lange broek is afgebeeld naast een staand dier (diersoort onduidelijk), dat met zijn kop naar de man is gericht. De man heeft in de ene hand een bijl en in de andere een koord dat rond de nek van het dier loopt.

4. **Krijgers op een rij.** Twee of meer krijgers staan bewapend naast elkaar, met het gezicht dezelfde kant op gericht. Ze dragen een maliënkolder, een helm die aan de voorzijde in een vogelkop eindigt of waarop een everzwijn is gemonteerd, een zwaard (in de hand of aan een zwaardriem) en vaak ook een schild. Aan de voeten van de krijgers kan een slang en een vogel zijn afgebeeld.

5. **Strijdende krijgers.** Twee bewapende strijders staan in een actieve houding tegenover elkaar en zijn met elkaar in gevecht. Ze dragen een maliënkolder of sierlijk tuniek, een schild, een zwaard en wisselend een speer of helm.

6. **Dansende krijgers.** Twee frontaal weergegeven krijgers dragen een sierlijk tuniek, een helm die aan de bovenzijde in twee naar binnen buigende dierkoppen eindigt, een zwaard in de ene hand en twee speren in de andere hand. Achter de krijgers kruisen twee speren elkaar. Op een van de stempels uit Torslunda is de rechter krijger vervangen door een krijger die is verkleed als wolf. De krijger heeft een speer in de ene hand en met zijn andere hand trekt hij een zwaard bij de greep uit de schede.

Het motief van de ruiter te paard gaat direct terug op de afbeeldingen op Romeinse ruitergrafstenen, die veelvuldig uit het Rijnland bekend zijn. Niet-Romeinse toevoegingen zijn de slang, de twee vogels en de kleinere persoon met 'vogelhelm' die de krijger lijkt te assisteren. De andere motieven kennen geen directe parallellen in het Romeinse Rijk en zijn als onderdeel van een eigen beeldtaal te beschouwen. De man tussen twee dieren is een motief dat als 'menselijk gezicht tussen twee dieren' ook van de al besproken mantelspelden bekend is. De man lijkt hier echter in strijd met de dieren (wellicht als variant op het christelijke thema 'Daniël in de leeuwenkuil'), waarvan een overwonnen dier met een koord om de nek als derde motief is afgebeeld. In de laatste drie motieven staan krijgers centraal, bewapend en in verschillende posities. Dierfiguren zijn beperkt weergegeven, maar vormen wel onderdeel van het meest zichtbare deel van de uitrusting, namelijk de helm, met een enkele vogel aan de voorzijde (kamhelmen, waarvan alleen de voorste vogelkop aan het uiteinde van de kam zichtbaar is), twee vogels met gekromde nekken aan de bovenzijde ('vogelhelmen', archeologisch onbekend) en een naturalistisch weergegeven everzwijn aan de bovenzij-

de ('everzwijnhelmen', archeologisch uit Engeland bekend).⁵⁶ De vogels hebben veelal gekromde snavels en zijn, net als op de mantelspelden en bracteaten, als roofvogels afgebeeld. Krijgers met een 'vogelhelm' (of vogels op het hoofd) zijn ook afgebeeld op enkele andere metalen objecten, waaronder hangers met de beeltenis van een gezicht of een staande man, die zowel in Scandinavië als in Engeland gevonden zijn (fig. 12.11).⁵⁷ Ook kleine mannenkoppen, uitgevoerd als leerbeslag, tonen een gezicht met baard, met een 'vogelhelm' of vogels op het hoofd (fig. 12.12).

Dat de beeldtaal op de helmen vermoedelijk ook in Noord-Holland bekend was, tonen twee vondsten uit aangrenzende gebieden. Oostelijk van Noord-Holland zijn in het Friese Hallum twee bronzen dierkoppen gevonden, behorend tot een helmkam van een Scandinavisch type (fig. 12.13).⁵⁸ Zuidelijk van Noord-Holland komt uit het grafveld Katwijk-Klein Duin (Zuid-Holland) het verguld bronzen uiteinde van een luxe drinkhoorn (fig. 12.14), die een Engels importstuk vormt of lokaal is nagemaakt.⁵⁹ Het uiteinde toont een zelfde vogelkop met gekromde snavel als de helmen van krijgers die op het brons- en zilverblik van de kamhelmen uit Scandinavië en Engeland zijn afgebeeld.

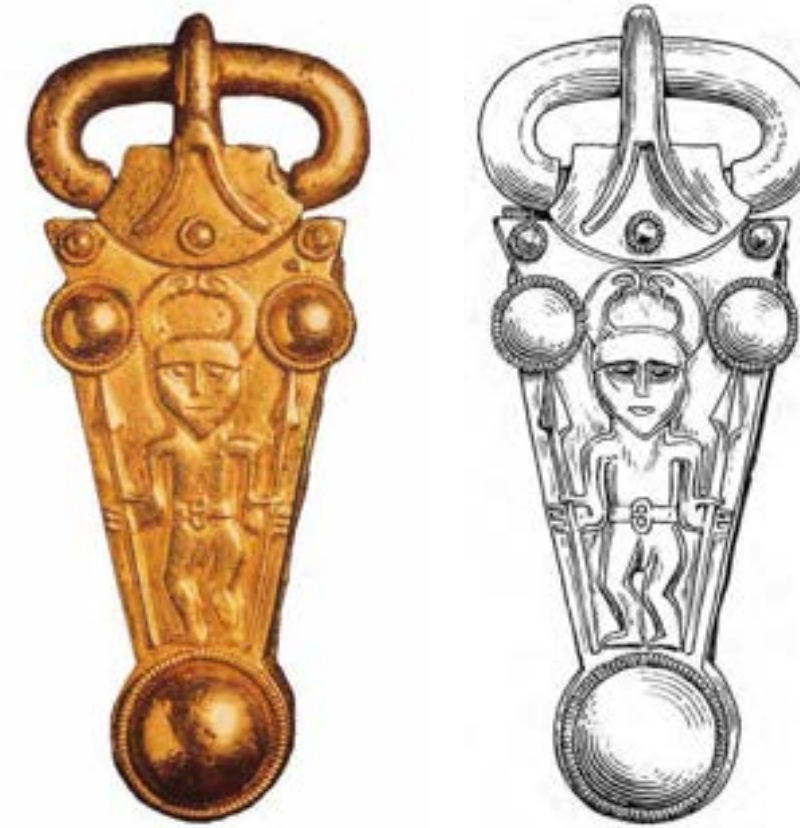

fig. 12.11 Bebaarde man met 'vogelhelm' op een gouden gesp uit Finglesham (Engeland). Lengte 8,0 cm (collectie en foto Ashmolean Museum, Oxford; tekening naar Chadwick Hawkes & Grainger 2006, fig. 2.102).

56 Voor vondsten van 'everzwijnhelmen', zie Bruce-Mitford 1974, 223-242; 1978, 205-206 (Benty Grange); Marzinzik 2007 (Wollaston).

57 Zie <https://finds.org.uk/database/artefacts/record/id/36287>, met verwijzingen naar andere Engelse vondsten.

58 Nicolay et al. 2017; Nicolay & Pelsmaeker 2018; Nicolay 2019.

59 Dijkstra 2011, 243-244, fig. 6.14; Nicolay 2014, 105, fig. 5.6.

fig. 12.12 Bronzen beslag uit Blakeney, Norfolk, Engeland (1), uitgevoerd als het frontaal weergegeven gezicht van een bebaarde man met vogelkoppen op het hoofd of helm, lengte 3,7 cm, en een verguld beslagstuk uit Hampshire, Engeland (2), van een bebaarde man met de zelfde vogels op het hoofd of helm, lengte 3,8 cm (1: Portable Antiquity Scheme, object NMS559; 2: Portable Antiquity Scheme, object BERK-DB4E15).

fig. 12.13 Foto's en tekeningen van de twee bronzen dierkoppen uit een terp nabij het Friese Halum, die de uiteinden hebben gevormd van een helmkam. Lengte beide objecten 7,6 cm (collectie Fries Museum, Leeuwarden; foto's G.J. van Oortmerssen en tekeningen M.A. Los-Weijs, beiden © Rijksuniversiteit Groningen/ Groninger Instituut voor Archeologie).

fig. 12.14 Twee aanzichten van een verguld bronzen uiteinde van een drinkhoorn uit de late 6e of eerste helft van de 7e eeuw, afkomstig uit een crematiegraf in Katwijk-Klein Duin. De eindknop bestaat uit een vogelkop met sterk gekromde snavel. Lengte 6,8 cm (collectie Rijksmuseum van Oudheden, Leiden; foto A. de Kemp).

Beeldtaal op sceatta's

Een mannengezicht met woest haar, een baard en een strenge blik is zichtbaar op een munttype dat kenmerkend is voor het zuidelijke Noordzeegebied: de sceatta. Onzeker is waar de sceatta's met het mannengezicht, ook wel aangeduid met 'serie X', zijn geslagen. Tegenwoordig wordt een productie in het Deense kustgebied en met name in de handelsplaats Ribe aangenomen, hoewel productie verder zuidelijk langs de Noordzeekust zeker niet is uit te sluiten.⁶⁰ De muntslag vond plaats gedurende de late 7e en 8e eeuw, tijdens de periode waarin het Nederlandse kustgebied werd gekerstend en de verering van heidense goden door missionarissen wordt genoemd. Een deel van de sceatta's wordt algemeen aangemerkt als behorend tot het 'Wodan-monstertype', waarvan vele varianten bestaan (voor een exemplaar uit Castricum, zie fig. 12.15), echter zonder iconografische onderbouwing.⁶¹ Kenmerkende elementen van de beeltenis op beide zijden van de munt zijn: een frontaal weergegeven gezicht met wilde haren, dikwijls een ronde of ovale verdikking ter plekke van het voorhoofd, en een gelijkarmig kruis met verdikte uiteinden aan weerszijden van het gezicht. De keerzijde toont een slangachtig dier dat in zijn eigen staart bijt.

⁶⁰ Voor productie in Ribe, zie Feveile 2008, 64-65; Søvsø 2018, 80-81.

⁶¹ Zie bijvoorbeeld Op den Velde 1982, 46.

fig. 12.15 Voor- en achterzijde van zilveren sceatta uit de late 7e of vroege 8e eeuw, gevonden in de nederzetting Castricum-Oosterbuurt. De voorzijde toont een menselijk gezicht met wilde haren. Meestal toont dit type sceatta een verdikking ter plekke van het voorhoofd en een kruis met verdikte uiteinden aan weerszijden van het hoofd. Op de achterzijde van deze munt staat een afbeelding van een slangachtig dier dat zichzelf in de staart bijt. Bij dit exemplaar is dat door slijtage niet goed te zien. Diameter 1,2 cm (collectie en foto's Huis van Hilde, Castricum).

Knotsvormige benen hangers

Bij opgravingen in de Broekpolder bij Beverwijk is in de jaren 1996-1998 een 'offerpoel' blootgelegd die in de 6e-7e eeuw wordt gedateerd, maar die mogelijk al in de eerste eeuwen van de jaartelling als openlucht-cultusplaats in gebruik was.⁶² Tijdens het onderzoek zijn twee zogenaamde 'Donar-amuletten' of 'Donarknotsen' gevonden, die in de poel moeten zijn geworpen (fig. 12.16, nrs. 1 en 2). Het zijn mooi bewerkte benen hangers, versierd met lijnen en gelijkarmige kruizen, die sterke overeenkomsten vertonen met een in Leiderdorp (Zuid-Holland) opgegraven exemplaar (fig. 12.16, nr. 3).⁶³ Andere vondsten zijn vooral bekend uit het Fries-Groningse terpengebied, waar de knotsen een ronde of vierkante doorsnede hebben en veelal met punt(-cirkel)motieven en groeven zijn versierd.⁶⁴

fig. 12.16 Twee benen, knotsvormige hangers met ingekraste kruizen en parallelle groeven, afkomstig uit een 'offerpoel' in de wijk Broekpolder bij Beverwijk-Heemskerk (1 en 2). Een sterk vergelijkbare hanger is gevonden bij Leiderdorp (3, Zuid-Holland). De hangers dateren uit de 7e eeuw; de lengtes zijn van links naar rechts 5,8, 5,8 en 6,6 cm (collectie foto's 1 en 2: Huis van Hilde, Castricum; 3: collectie en foto provincie Zuid-Holland.)

⁶² Therkorn 2004, 47; mondelinge mededeling M. Kok (Rotterdam).

⁶³ Dijkstra et al. 2016, 338-339; een andere knotsvormige hanger uit Zuid-Holland, met ronde doorsnede, is gevonden in het grafveld van Rijnsburg-De Horn (Dijkstra & Van Grinsven 2020, fig. 21).

⁶⁴ Voor de Friese vondsten, zie Roes 1963, pl. LI; zie ook Dijkstra et al. 2016, 338-339, met referenties.

Knotsvormige hangers van been, brons, zilver en goud zijn binnen Europa gevonden in gebieden waar (vooral) Germaanssprekende volkeren leefden.⁶⁵ De hangers stammen uit de 4e tot de 7e eeuw en verondersteld is dat ze de imitatie vormen van een belangrijk symbool uit de Romeinse wereld: de knots van Hercules.⁶⁶ Dat zou niet alleen blijken uit de knotsvorm, maar ook uit de versiering met punt-cirkelmotieven als weergave van knoesten zoals die op metalen Herculesknotsen herkenbaar zijn.⁶⁷ Vondsten uit inhumatiegraven tonen dat de hangers op het lichaam werden gedragen door vrouwen en kinderen, vaak bij de kruisstreek en dus hangend aan een heupgordel. Een goed voorbeeld is een benen hanger die in een vrouwengraf in het Friese Wijnaldum is gevonden, iets boven de linker knie (fig. 12.17).⁶⁸

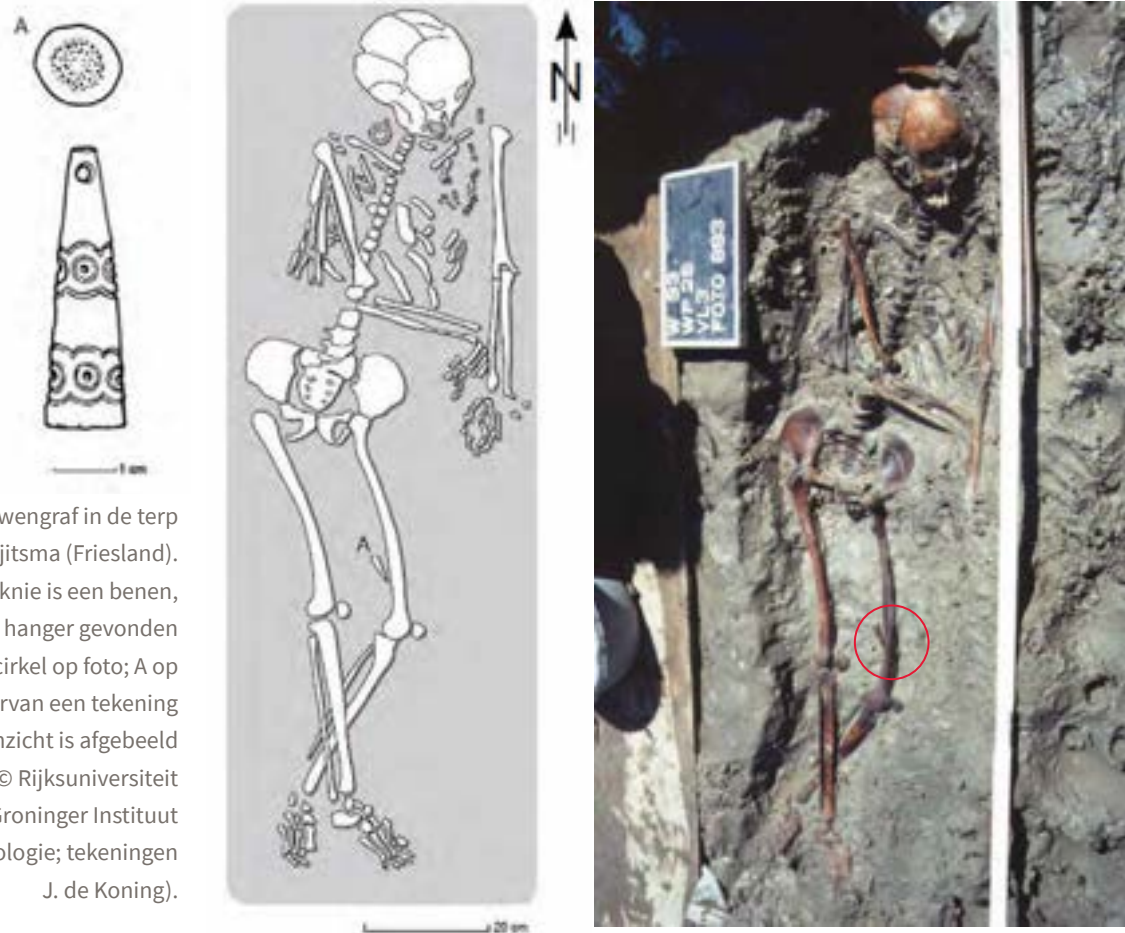

fig. 12.17 Vrouwengraf in de terp Wijnaldum-Tjitsma (Friesland). Bij de linker knie is een benen, knotsvormige hanger gevonden (binnen rode cirkel op foto; A op tekening), waarvan een tekening met onderaanzicht is afgebeeld (foto © Rijksuniversiteit Groningen/Groninger Instituut voor Archeologie; tekeningen J. de Koning).

Een houten antropomorfe figuur

Bij de opgraving van een rurale nederzetting ter plekke van de nieuwbouwwijk Heiloo-Zuiderloo werd in 2012 de helft gevonden van een antropomorfe figuur, gesneden uit een stuk eikenhout (maximale lengte 51 centimeter).⁶⁹ De figuur is gevonden in de *insteek* van een waterput die is aangelegd kort voor 630, zodat het oorspronkelijke, nog

⁶⁵ Zie de inventarisatie van Werner (1964).

⁶⁶ Werner 1964, 181-183.

⁶⁷ Zie Werner 1964, Taf. 20; zie ook Grimmsma 2019, 87-89.

⁶⁸ Cuijpers et al. 1999, 305-322.

⁶⁹ Lange 2017, 293 (cat.nr. 165).

fig. 12.18 Foto en tekening van een houten antropomorf figuur (gespiegeld, aangevuld) uit de insteek van een waterput in de nederzetting Heiloo-Zuiderloo (vermoedelijk 6e eeuw), lengte 51 cm (collectie Huis van Hilde; foto S. Lange; tekening R. Timmermans).

fig. 12.19 Voorbeeld van een meer complete houten figuur met hoofd uit Grimstad (Noorwegen), 3e-5e eeuw. Het beeld geeft een indruk van de oorspronkelijke vorm van het beeld uit Heiloo in fig. 12.18. Dergelijke beelden, met waarschijnlijk een spirituele betekenis, worden ook in andere delen van Europa gevonden, waaronder in noordelijk Duitsland en Scandinavië, lengte 115 cm (collectie en foto Museum of Cultural History, University of Oslo).

intacte object globaal in de 6e eeuw is te dateren.⁷⁰ Het object heeft de vorm van een hoofd op een steel, met een platte achterzijde (fig. 12.18). Het hoofd is eivormig met een lange, rechte neus, een korte aanzet tot een wenkbrauwboog, een ovaal verdiept vlak ter plekke van het wanggedeelte, dikke lippen met iets naar beneden gerichte mondhoeken en een nek die uitloopt in de aangepunte steel. Houten figuren zijn ook uit andere delen van Europa bekend, waaronder figuren met een enigszins vergelijkbaar hoofd uit Denemarken (Ejsbøl, 2e-3e eeuw) en Noorwegen (Grimstad, 3e-5e eeuw; fig. 12.19).⁷¹

⁷⁰ Een plank van de putbekisting is gekapt in 626/627 (persoonlijke mededeling M. Dijkstra, Universiteit van Amsterdam).

⁷¹ Zie Van der Sanden & Capelle 2002, figs. 16-17 (14C-datering Grimstad: p.72).

12.4 Geschreven bronnen: goden, religieuze gebruiken en cultusplaatsen

Voor een interpretatie van de hierboven gepresenteerde elementen van de beeldtaal op archeologische objecten wordt in het ideale geval gebruikgemaakt van informatie uit historische bronnen die op hetzelfde gebied (zuidelijk Noordzeegebied en Scandinavië) en op dezelfde periode (late 5e-8e eeuw) betrekking hebben. Om hun potentie voor een dergelijke interpretatie vast te stellen, worden de belangrijkste schriftelijke bronnen hier kort besproken, aangevuld met informatie uit taalkundige bronnen:

Regionale geschreven bronnen:

1. Utrechtse of Oudsaksische doopbelofte.
2. *Indiculus superstitionum et paganiarum*.
3. *Lex Frisionum*.
4. Heiligenlevens.

Externe geschreven bron:

5. *Edda*.

Overige taalkundige bronnen:

6. Namen van de weekdays.
7. Persoonsnamen.
8. Plaatsnamen.
9. Runeninscripties.

Binnen de selectie van geschreven bronnen is een onderscheid gemaakt tussen ‘regionale bronnen’, die specifiek op vroegmiddeleeuws Frisia in de periode van het opkomende christendom (8e eeuw) betrekking hebben, en een ‘externe bron’, namelijk de IJslandse *Edda*, die over laatmiddeleeuws Scandinavië (13e eeuw) verhaalt. Ondanks het feit dat deze bronnen jonger zijn dan de eerder besproken objecten, geven ze toch belangrijke informatie over de namen en eventuele eigenschappen en hulpdieren van voorchristelijke goden enerzijds en over religieuze gebruiken en cultusplaatsen die met deze of andere goden samenhangen anderzijds.

Regionale geschreven bronnen

Deze bronnen hebben specifiek op het gebied van vroegmiddeleeuws Frisia betrekking, maar zijn door buitenstaanders gedurende de 8e eeuw vanuit een christelijk perspectief geschreven.

Utrechtse of Oudsaksische doopbelofte

Een uitzonderlijk document is de *Utrechtse of Oudsaksische doopbelofte*, opgeschreven in een West-Germaanse taal (zie fig. 13.3). Dit verklaart waarom de zin “*gelobistu in got alamehtigan fadaer*” ook voor ons nog vrij makkelijk leesbaar is: ‘geloof u in god almachtige vader’. Aannemelijk is dat deze belofte in de late 8e eeuw door Bonifatius in Utrecht is opgesteld, hoewel de tekst ook als Oudsaksische doopbelofte wordt gezien.⁷²

⁷² Zie de discussie in Kolner 2018; voor de eerste optie, zie Mostert 1999, 26.

De doopbelofte was een hulpmiddel waarmee de bewoners van de gebieden die door Karolingische vorsten waren onderworpen hun geloof in de oude Germaanse religie moesten afzweren en hun geloof in God de Vader, Christus als Gods Zoon en de Heilige Geest moesten bevestigen. De tekst, waarvan enkele regels worden weergegeven in figuur 12.20, is van groot belang, omdat hierin bij grote uitzondering de inheemse namen van drie Germaanse goden worden genoemd.⁷³

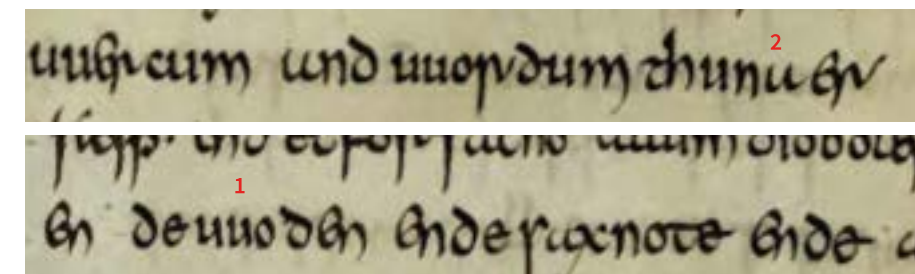
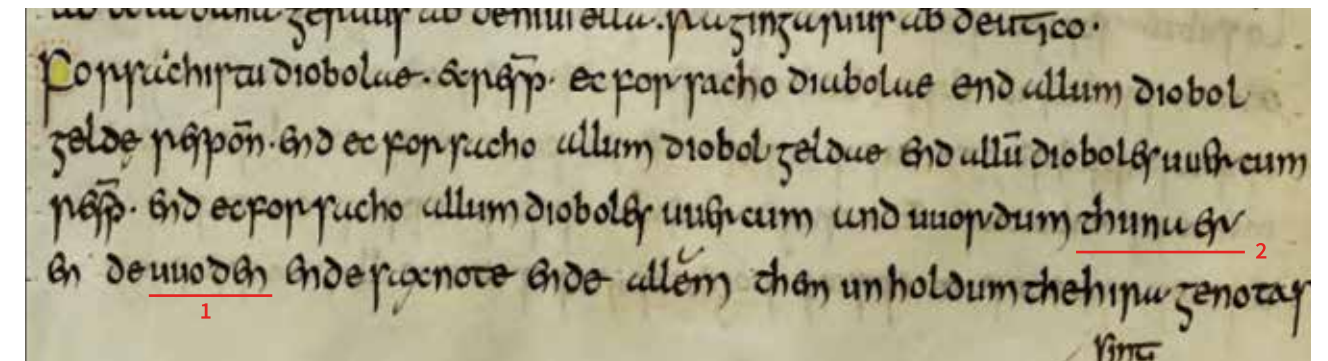

fig. 12.20 Deel van de Utrechtse of Oudsaksische doopbelofte. In deze tekst zijn de namen van Wodan (1) en Donar (2) leesbaar (handschrift in de Biblioteca Apostolica Vaticana, Vaticaan/Rome: Palat. lat. 577, ff. 6v-7r; foto Vaticaan, Biblioteca Apostolica Vaticana).

Vraag aan de (on)gelovige:

Forsächistu diobalae?

End allum dioboles uuercum?

Antwoord:

End ec forsacho allum dioboles uuercum and uuordum, thunaer ende uuoden ende saxnoteende allum them unholdum the hira genotas, sint.

Vertaling van de vraag aan de (on)gelovige:

Versaak je [neem je afstand van] de duivel?

En alle werken van de duivel?

Vertaling van het antwoord:

En ik verzaak alle werken en woorden van de duivel, Donar en Wodan en Saxnot en al de afgoden die hun gezellen zijn.

De godennamen ‘Donar’ en ‘Wodan’ worden in Latijnse vorm ook in de volgende historische bron vermeld. De godheid Saxnot is verder onbekend. Deze naam betekent letterlijk ‘genoot der Saksen’, wat erop zou kunnen wijzen dat dit een ‘Saksische’ stamgod was.⁷⁴

⁷³ Latijnse tekst en vertaling naar Schuyf 1995, 9; zie ook Mostert 2009, 128-129.

⁷⁴ Vermeyden & Quak 2017, 163.

Indiculus superstitionum et paganiarum

Deze 'lijst van bijgelovige en heidense gebruiken' is een christelijk-Frankische tekst in het Latijn met daarin dertig verwerpelijke heidense gebruiken van de Friezen en Saksen.⁷⁵ De lijst is opgemaakt in kerkelijke kring, waarschijnlijk halverwege de 8^e eeuw, en bevat enkele van de oudst bekende Nederlandse woorden, waaronder het woord 'nodfyr' ('noodvuur'). Er is veel discussie over de exacte ontstaansgeschiedenis van de tekst en ook over het gebied waarin deze tekst door missionarissen werd gebruikt.⁷⁶ Gelet op de schrijfwijze van enkele woorden in het oorspronkelijke Germaanse dialect (zoals het genoemde 'nodfyr', maar ook 'dadsisas' hieronder) kan de tekst in geheel Noordwest-Europa gemaakt zijn. In een manuscript dat bewaard wordt in de bibliotheek van het Vaticaan in Rome staat de *indiculus superstitionum et paganiarum* direct na de al besproken doopbelofte (zie fig. 13.3). Dat kan suggereren dat de teksten inhoudelijk met elkaar te maken hebben, zij het dat een aantal benamingen opmerkelijk van elkaar verschillen.

De lijst is waarschijnlijk een inhoudsopgave van conciliebesluiten, geschreven door vertegenwoordigers van de kerk die weinig sympathie voor de heidense praktijken hadden en deze wilden verbieden.⁷⁷ De lijst geeft een uiterst zeldzame inkijk in enkele voorchristelijke gebruiken, waarvan is aan te nemen dat ze in één of andere vorm ook in vroegmiddeleeuws Frisia hebben bestaan:⁷⁸

De sacrilegio ad sepulchra mortuorum:

Over heiligschennis bij de graven van doden.

De sacrilegio super defunctos id est dadsisas:

Over heiligschennis boven de doden, het doodemaal.

De casulis id est fanis:

Over kleine gebouwen, dat wil zeggen schrijnen.

De sacris siluarum quae nimidas vocant:

Over boomheiligdommen, die ze nimida's noemen.

De sacris Mercurii, vel Jovis:

Over offers aan Mercurius (Wodan) of Jupiter (Donar).

De sacrificio quod fit alicui sanctorum:

Over de offers voor hun heiligen.

De filacteriis et ligaturis:

Over amuletten en bindsels.

De fontibus sacrificiorum:

Over bronnen waar geofferd wordt.

⁷⁵ Mostert 1999, 26-27; 2004, 21-37; zie ook Weiler 1989, 117.

⁷⁶ Zie bijvoorbeeld Kolner 2018, 7.

⁷⁷ Persoonlijke communicatie M. Mostert (Universiteit Utrecht).

⁷⁸ Latijnse tekst en vertaling naar Van Eijnatten & Van Lieburg (2006, 57); zie ook Mostert 2009, 129-130.

De auguriis vel avium vel equorum vel bovim stercora vel sternutationes:

Over de voortekens met behulp van vogels, paarden of rundermest en niezen.

De feriis quae faciunt Jovi vel Mercurio:

Over feesten die zij voor Jupiter (Donar) of Mercurius (Wodan) houden.

Duidelijk is dat er in het te kerstenen gebied goden werden vereerd, dat er schrijnen (heiligdommen of kleine tempels) en heilige bomen (of bossen) stonden, dat er amuletten werden gedragen, dat er offers aan goden werden gebracht en dat er rituelen rond de graven van voorouders werden uitgevoerd. Opvallend is dat twee van de goden (als Latijnse variant) worden genoemd die (in het Germaans) ook in de doopbelofte prominent zijn: Wodan en Donar.

Lex Frisionum

Deze 'Wet van de Friezen' is een juridische tekst waarin het gewoonterecht in het vroegmiddeleeuwse Frisia werd beschreven (fig. 12.21). De tekst is een nog onvoltooide, wat slordige 'kladversie' van wat ooit een echte wettekst had moeten worden.⁷⁹ De optekening vond plaats in het Latijn rond het jaar 790 in opdracht van Karel de Grote. De *Lex Frisionum* is vooral een wetboek van strafrecht: het vermeldt welke straffen er stonden op moord, verwonding, diefstal en inbreuk op de huwelijkswetten. De enige overgeleverde versie van de *Lex Frisionum* is gedrukt in de 16e eeuw; het originele manuscript is helaas verloren gegaan.

Het rechtsgebied van de *Lex Frisionum* liep van het Zwin (de huidige grens van Vlaanderen en Zeeland) tot aan de Weser (in Duitsland). De wetten uit het centrale deel van Frisia, tussen Vlie en Lauwers, stonden in het wetboek centraal. Voor de gebieden ten zuidwesten en ten oosten hiervan werd afwijkende wetgeving specifiek genoteerd. Noord-Holland hoorde tot het westelijk deel van Frisia, waar bepaalde straffen en boete bedragen dus anders waren dan in het centrale deel van Frisia.

De *Lex Frisionum* bevat opmerkelijk veel heidense elementen, die kennelijk door het christelijk gezag nog dusdanig wezenlijk werden geacht dat ze in de conceptversie van het wetboek een plek kregen. Als praktijken met heidense elementen kunnen worden aangemerkt: het straffeloos doden van een tweekamper, een brandstichter of een pasgeboren kind (artikel V.1) en het vaststellen van een godsoordeel door loting (artikel XIII.1-2).⁸⁰ Illustratief is ook het laatste artikel, dat als een notitie aan de opgesomde wetten is toegevoegd:⁸¹

'Wie in een heiligdom inbreekt en daar een van de heilige voorwerpen wegneemt, wordt naar de zee gevoerd, en op het zand, dat door de vloed bedekt wordt, worden zijn oren gekloofd, en wordt hij gecastreerd en ten offer gebracht aan de god wiens tempel hij onteerde.'

De formulering van dit artikel is meer verhalend dan een wettelijke regel. Als de Frankische autoriteiten ooit een officiële versie van de 'Wet der Friezen' hebben gemaakt, dan zou dit specifieke artikel waarschijnlijk geschrapt zijn.

⁷⁹ Siems 1980, 348; Timmer 2000, 18.

⁸⁰ Zie ook Algra 2000, 147-152; Timmer 2000, 17-45.

⁸¹ Zie <http://www.keesn.nl/lex/>: artikel Add. XI.1; vertaling door K. Nieuwenhuijsen (zie voor deze vertaling ook Van der Tuuk 2013, 271).

fig. 12.21 Voorblad van de oudst overgeleverde, 16e-eeuwse druk van de *Lex Frisionum*, als verzameling van Friese wetten die rond 790 in een nog onvoltooide vorm op papier zijn gesteld. Enkele wetten, evenals het 'tempelschenders-artikel' dat aan het eind van de wetteksten is toegevoegd, verwijzen naar voorchristelijke gebruiken (foto wikimedia).

Heiligenlevens

Er zijn enkele heiligenlevens (*vitae* of zogenaamde hagiografieën) uit de 8e eeuw bekend waarin de voorchristelijke geloofswereld aan bod komt.⁸² De teksten zijn in de regel verbonden met de politieke context waarin ze geschreven zijn; ze moeten dan ook niet gezien worden als een realistische weergave van historische gebeurtenissen, maar als teksten met een specifiek doel.⁸³ Toch geven de heiligenlevens belangrijke informatie over de aanwezigheid van voorchristelijke cultusplaatsen, die in verschillende bronnen, als tempels of in de vorm van afgodsbeelden, worden genoemd.

In de *Vita Wulframi* wordt indirect gewag gemaakt van afgodsbeelden van steen en hout. Ook worden enkele voorgenomen en door de inmenging van Wulfram voorkomen mensenoffers aan niet bij naam genoemde goden beschreven, vooral om duidelijk te maken dat de Friese leider Radbod als heiden wreed en zonder medelijden was.⁸⁴ De aanwezigheid van voorchristelijke cultusplaatsen in het gebied van vroegmiddeleeuws Frisia blijkt uit twee vermeldingen in de *Vita Willibrordi*.⁸⁵ De eerste vermelding heeft betrekking op Fositesland (vermoedelijk Helgoland), waar Willibrord na weinig succesvol missiewerk in Denemarken neerstreek. Vermeld wordt dat ter plekke enkele heiligdommen voor de godheid Fosite zijn gebouwd, dat op het eiland een bron aan deze godheid was gewijd en dat hier blijkbaar heilige dieren graasden die niemand durfde aan te raken. Om de kracht van zijn eigen god te tonen, liet Willibrord drie mensen in de bron dopen en enkele van de dieren slachten – zonder door Fosite te worden gestraft. De tweede vermelding heeft betrekking op Walichrum (Walcheren), in het huidige Zeeland, waar Willibrord het afgodsbeeld vernietigde van een onbekende godheid die hier werd vereerd.⁸⁶ In de *Vita Bonifatii*, tenslotte, wordt geschreven over het fanatiek vasthouden aan de voorchristelijke goden in vroegmiddeleeuws Frisia, over de vernietiging van kerken en over het opnieuw opleven van de afgodsverering en de bouw van heiligdommen.⁸⁷

De situering van beide cultusplaatsen in de *Vita Willibrordi*, aan de uiterste uiteinden van het Friese gebied, was vermoedelijk bedoeld om Willibrord tot een apostel van alle Friezen te maken.⁸⁸ Hoewel de locatie van de heilige plaatsen daarmee onzeker is, blijkt uit de *Vita Bonifatii* dat vergelijkbare cultusplaatsen vermoedelijk ook elders in Frisia voorkwamen. Hetzelfde beeld komt naar voren uit de vernietiging van heiligdommen in het kustgebied tussen Vlie en Lauwers, na de nederlaag van de Friese leider Bubo tegen de Frankische leider Karel Martel in 734.⁸⁹

Externe geschreven bron: de Edda

De hierboven besproken bronnen bevatten weinig informatie over de vermelde goden, zoals hun eigenschappen, uiterlijk en attributen. Deze informatie is wel te vinden in een jongere, ‘externe’ bron, namelijk de *Edda*. Met de benaming ‘*Proza Edda*’ wordt een verzameling teksten over goden en helden aangeduid, op IJsland in de eerste helft van de 13e eeuw geschreven door Snorri Sturluson. Een ander manuscript met

82 Voor een overzicht van relevante passages, zie Looijenga *et al.* 2017 en hoofdstuk 13 van dit boek.

83 Zie bijvoorbeeld Van Egmond 2000, 37-46.

84 Zie Looijenga *et al.* 2017, 154-157.

85 Zie Looijenga *et al.* 2017, 166.

86 Zie Halbertsma 2000, 216, 218.

87 Zie Looijenga *et al.* 2017, 174-175.

88 Van Egmond 2005, 34.

89 Halbertsma 2000, 229.

deels dezelfde teksten in poëzie staat bekend onder de naam *Codex Regius* (of *Poëtische Edda*) en werd rond 1275 opgetekend door een onbekende auteur. Hoewel beide bronnen primair worden gezien als IJslands cultureel erfgoed, is de inhoud vermoedelijk betekenisvol voor een veel groter gebied. Aannemelijk is dat ook het kustgebied van vroegmiddeleeuws Frisia hieronder valt, gezien de overeenkomsten in beeldtaal op metalen objecten uit Scandinavië (waartoe vanaf de Vikingtijd ook IJsland is te rekenen) én uit het zuidelijke Noordzeegebied.

Voor dit hoofdstuk is het van belang dat de mythologische verhalen in de *Edda* een gedetailleerd beeld geven van de voorchristelijke godenwereld. Dat deze verhalen nog in de 13e eeuw werden opgeschreven, is verklaarbaar doordat Scandinavië een paar honderd jaar later dan het continent gekerstend werd en de heidense godenwereld daar dus veel langer overleefde. Overigens is het opmerkelijk dat er op IJsland een dergelijk geschrift bewaard is gebleven, maar in Denemarken, Zweden en Noorwegen niet. Het zal ermee te maken hebben dat de bevolking in het noorden van Europa tot aan de komst van het christendom geen schriftcultuur had en vooral ook dat de kerk niet stimuleerde om voorchristelijke verhalen te noteren.

Binnen de godenwereld die in de *Edda* wordt beschreven, nemen twee goden de voornaamste plaats in: Odin en Thor (buiten Scandinavië, maar ook in de periode voor de Vikingtijd in Scandinavië, aangeduid als Wodan en Donar).⁹⁰ Odin was de god van kennis, wijsheid, strijd, het hiernamaals, magie, geneeskunst en het runenschrift.⁹¹ Deze god miste één oog, droeg een blauwe mantel en hoed met brede rand, had om zijn arm de gouden ring Draupnir en had als wapen de speer Gungnir.⁹² De ‘hulpdieren’ van Odin waren zijn witte, achtbenige paard (Sleipnir) en allerlei krachtige roofdieren die als aaseters aangemerkt kunnen worden: wolven, raven, arenden en mogelijk ook wilde zwijnen.⁹³ Odin had de eigenschap te kunnen communiceren met deze dieren en tijdelijk hun gestalte aan te kunnen nemen. In de gedaante van onder meer de raaf at Odin van de doden op het slagveld. Odin trad hier op als medium, die gevallen begeleide van het aardse bestaan naar het hiernamaals en daarmee tegelijk de lichamen van de doden accepteerde als offergave en ze feitelijk toeliet tot het Walhalla. Twee dieren die we bij naam kennen, zijn de raven Huginn (‘zin, gedachte’) en Muninn (‘gedachte, herinnering’) (fig. 12.22). Deze vogels vlogen dagelijks over de wereld en voorzagen Odin van informatie en voorspellingen. Met het achtbenige paard Sleipnir raasde Odin door de lucht of voerde hij een dodenleger aan van uitverkoren, gesneuvelde strijders (zie fig. 14.8).⁹⁴

Zo geheimzinnig en subtiel als Odin wordt neergezet, zo nuchter, eerlijk, recht-door-zee en daadkrachtig was de dondergod Thor. Hij was een god die met zijn mythische hamer, genaamd Mjöllnir, reuzen doodde en met zijn bokkenkar door de wolken reed waardoor het bliksemde en donderde. Thor werd vereerd als god die stond voor lichamelijke kracht, voor veel eten en drinken, voor regen en voorspoedige landbouw, voor vruchtbaarheid en voor rechtvaardigheid. Be-

90 Bij de benaming van Wodan als Odin is een typisch Scandinavische taalontwikkeling te zien, namelijk het wegvallen van de ‘w’ aan het begin van een woord, zoals bijvoorbeeld ook bij de Nederlandse woorden ‘wol’, ‘wolf’ en ‘woord’; vergelijk het Zweedse ‘ull’, ‘ulv’, en ‘ord’.

91 Voor een uitgebreide beschrijving van deze complexe figuur, zie met name Vermeijden & Quak 2017; Hedeager 2011.

92 Zie Vermeyden & Quak 2017, 94.

93 Nordberg 2004, 137-149.

94 Vermeijden & Quak 2017, 150.

halve de bok worden geen andere hulpdieren genoemd.

Een andere godheid die met dieren kan worden geassocieerd, zoals ze in de besproken beeldtaal kunnen zijn afgebeeld, is Freya (everzwijn en valk). Verder zijn zowel paarden als arenden in algemene zin verbonden met positieve goddelijke krachten. De slang en de draak (een fabeldier) verwijzen daarentegen naar de duistere 'onderwereld'. Ten slotte wordt in de *Edda* melding gemaakt van de wolf Fenrir, een monsterachtig wezen dat een vijand is van de goden.⁹⁵

Overige taalkundige bronnen

Een belangrijke aanvulling op de historische bronnen zijn enkele taalkundige bronnen, namelijk de namen van de weekdays, persoonsnamen, plaatsnamen en runeninscripties.

Namen van de weekdays

Zoals in het zuidelijke deel van Europa de dagen van de week werden vernoemd naar algemeen bekende goden, zo was dat in noordelijk Europa niet anders. De Romeinen hadden van de Grieken het gebruik overgenomen om de dagen te noemen naar hemellichamen: de zon, de maan en vijf planeten. De vijf planeten waren op hun beurt genoemd naar goden. In het Germaanse gebied dat aan het Romeinse Rijk grensde, zijn vier van die godennamen 'vertaald' door ze te vervangen door de namen van eigen goden. Hier werden de goden niet vernoemd naar Mars (Frans: *mardi*), Mercurius (*mercredi*), Jupiter (*jeudi*) en Venus (*vendredi*), maar naar de blijkbaar bekende(re) goden Tius (dinsdag), Wodan (woensdag), Donar (donderdag) en Fríja (vrijdag). Verder noordelijk, in Scandinavië, werden de Romeinse goden geassocieerd met Tyr (Zweeds: Tisdag), Odin (Onsdag), Thor (Torsdag) en Freya (Fredag), wat op de onderlinge verwantschap van Tius-Thyr, Wodan-Odin, Donar-Thor en Fríja-Freya wijst.⁹⁶ Dat de vernoeming van de weekdays in de Romeinse en Germaanse wereld onderling sterk op elkaar was afgestemd, blijkt uit de namen van de overige dagen – verwijzend naar de maan, de zon en de planeet Saturnus. De Romeinse namen lijken juist vanwege de sterke overeenkomsten tussen 'zuidelijke goden' en 'noordelijke goden' te zijn omgezet in inheemse namen, in de Romeinse tijd of wellicht pas in de Vroege Middeleeuwen.⁹⁷

De Germaanse namen zijn in een groot deel van Europa tot op de dag van vandaag letterlijk alledaagse woorden in Nederland, in de Duitssprekende landen, in Engeland en in de Scandinavische landen. In Duitsland is de situatie taalkundig complexer, omdat de woensdag daar nu *Mittwoch* heet. Tot ver na de Middeleeuwen heette deze dag in ten minste de noordelijke helft van Duitsland echter ook '*Wodanstag*', terwijl de namen van de overige 'godendagen' wel hun oorspronkelijke naam behielden.⁹⁸ Dit duidt niet alleen op een verwantschap in taal met de 'Germaanse wereld', maar ook op een verwantschap in godenwereld en vermoedelijk in de daaraan gekoppelde denkbeelden, rituelen en gebruiken.

⁹⁵ Voor de in deze alinea genoemde dieren, zie Vermeijden & Quak 2017, 63, 71, 120, 216.

⁹⁶ Voor de Scandinavische dagnamen, zie Rausing 1995.

⁹⁷ Shaw 2002 (94-95) ziet de namen echter als 'verzinsels' uit de 8e of 9e eeuw (zie ook Wood 2018, 892).

⁹⁸ Zie onder andere Goos 2011, 50; zie ook Shaw 2007, 386-401; voor Wodanstag, zie Grzema 2011, 221-223.

fig. 12.22 Moderne beeltenis van Wodan/Odin bij een beeldend kunstenaar in Oostenrijk. De afgebeelde godheid mist één van zijn ogen, draagt een brede hoed en mantel en wordt begeleid door enkele van zijn hulpdieren in de vorm van raven en wolven – zoals beschreven in de middeleeuwse *Edda* (foto R. van Eerden).

Dat de ‘heidense’ godennamen in een christelijk Europa hebben kunnen overleven, is welbeschouwd opmerkelijk te noemen.⁹⁹ De kerk verbood namelijk alles wat met het vereren van andere goden dan Christus samenhangt, met zware straffen voor oudere, ‘duivelse’ praktijken. De namen van de dagen zijn het meest tastbare bewijs dat Wodan, Donar, Tius en Frija ook in vroegmiddeleeuws Frisia bekend waren, en wel zó bekend dat zij de tand des tijds en zelfs stevige pogingen tot uitbanning konden weerstaan. In Duitsland is deze poging om de naam van de ‘hoogste’ Germaanse godheid uit te bannen uiteindelijk geslaagd, een bewijs van de strijd die de kerk voerde tegen de kracht en betekenis van de voorchristelijke goden.¹⁰⁰ Woensdag heet daar nu Mittwoch, in plaats van het Oudduitse *Wōdanesdag*).

Persoonsnamen

In het vorige hoofdstuk is toegelicht hoe de namen die mensen in vroegmiddeleeuws Frisia aan hun kinderen gaven specifieke betekenissen hadden. Deze betekenissen konden betrekking hebben op persoonlijke en bepaalde karaktereigenschappen, maar ook op kracht, bescherming, dapperheid en moed. Daarnaast hebben opmerkelijk veel namen te maken met strijd en wapens. Tot slot heeft een deel van de mannen in Frisia een naam die verwijst naar wilde, weerbare dieren of aaseters, waaronder de wolf, de beer, het everzwijn en de raaf. Voorbeelden van deze betekenisvolle namen die specifiek in Noord-Holland voorkwamen, zijn: Gerhelm (Speer-helm), Saxger (‘Zwaard-speer’), Wibald (‘Heilig-dapper’), Evorbald (‘Everzwijn-dapper’), Wulfbold (‘Wolf-dapper’), Refnulf (Raaf-wolf), Aldchrafan (‘Oude/eeerbiedwaardige raaf’), Hidulf (‘Strijd-wolf’), Redulf (‘Roem-wolf’) en Aldolf (‘Edel-wolf’). De persoonsnamen vertellen ons indirect over de geloofswereld van die tijd, door het geregeld noemen van bepaalde naamselementen die ook mythologisch van belang zijn.

Plaatsnamen

Twee van de oudste plaatsnamen uit Noord-Holland, die tot de Vroege Middeleeuwen en mogelijk tot de Romeinse tijd teruggaan, verwijzen naar de aanwezigheid van voorchristelijke heiligdommen.¹⁰¹ De eerste naam is Heiloo, wat ‘heilig bos’ betekent.¹⁰² De tweede naam is Hargen, afgeleid van het Oudnederlandse ‘harag’, dat ‘heiligdom’ betekent; de naam is verwant aan het Oudhoogduitse ‘harug’ en het Oudengelse ‘hearg’, dat ‘bos; heiligdom’ betekent.¹⁰³ Beide plaatsnamen getuigen van voorchristelijke cultusplaatsen in het kustgebied van vroegmiddeleeuws Frisia, die blijkbaar uit bossen of open ruimtes in deze bossen konden bestaan.

Runeninscripties

De voorchristelijke, Germaanssprekende volkeren worden doorgaans als schriftloos aangemerkt, maar dat is gezien het bestaan van het runenschrift niet helemaal correct.¹⁰⁴ Er worden twee perioden van runenschrift onderscheiden: een ‘archaïsche’ periode van de 2e tot de 7e eeuw, met alleen losse woorden of korte teksten, en een periode waarin de runen in Scandinavië een verdere ontwikkeling tonen en daar een

99 Zie bijvoorbeeld Strutynski 1975, 379.

100 Zie Grzema 2011, 215.

101 Voor de ouderdom van deze namen, zie Van Berkel 2017, 8.

102 Blok 1974, 63; zie ook Schuyf 1995, 71.

103 Blok 1974, 63; zie ook Schuyf 1995, 39.

104 Zie onder andere Page 1987, 6.

breder maatschappelijk gebruik kenden.¹⁰⁵ In Nederland zijn alleen runeninscripties uit de eerste periode bekend. Het gaat om inscripties op veelal benen voorwerpen uit de Fries-Groningse terpen en wierden (circa twintig stuks), op een zwaardonderdeel uit Tiel-Bergakker en op een bronzen gesp uit Borgharen.¹⁰⁶ Vrijwel alle inscripties zijn korte persoonsnamen of benamingen van (magische) objecten en handelingen. De enige in Noord-Holland gevonden voorwerpen met runen erop zijn sceatta’s van het ‘Friese runentype’ (zoals in veel Engelse literatuur genaamd: ‘*Frisian runic type*’), tegenwoordig in Nederland aangeduid als het ‘Continental runentype’ (zie fig. 11.5).¹⁰⁷

Godennamen worden zelden in runeninscripties genoemd, hoewel een inscriptie op een stuk gewei uit Wijnaldum naar de Germaanse god Inguz kan verwijzen.¹⁰⁸ Uitzonderlijk is de runentekst op een mantelspeld uit Nordendorf, in Zuid-Duitsland, vanwege de expliciete vermelding van Germaanse godennamen (fig. 12.23). De inscriptie luidt: “*logapore / wodan / wigiponar*”.¹⁰⁹ Het symbool ‘þ’ staat voor een ‘th’-klank, zoals we die uit het Engels kennen. Het voorvoegsel ‘wigi’- voor de naam van Donar is afgeleid van *wīgian (‘te heiligen’) of van *Wigan (‘om te vechten’). Als dondergod is

fig. 12.23 Een bijzondere aanwijzing voor de verering van specifieke goden in het Germaans-sprekende deel van Europa ten noorden van de Alpen is deze verguld-zilveren fibula uit een Alemannisch graf in Nordendorf (Beieren, Duitsland), te dateren in de midden- of late 6e eeuw. Op de achterzijde van de kopplaat worden de namen van de goden Donar en Wodan vermeld in een runentekst. De naam van Wodan in runen is met rood op de foto aangegeven. Lengte 13,5 cm, breedte kopplaat 7 cm (collectie en foto Kunstsammlungen und Museen Augsburg, Archäologisches Zentraldepot).

105 Looijenga 1997, 211.

106 Voor een overzicht, zie Looijenga 1997 (Tiel-Bergakker: p. 176); 2001 (Borgharen: p.113-116) en 2003.

107 Zie hiervoor hoofdstuk 11.

108 Looijenga 1997, 56; 2003, 325.

109 De Vries 1957, 310-311; Düwel 1982; zie ook Looijenga 1997, 144

Donar in de inscriptie dus ‘heilige donder’ of ‘vecht-donder’ genoemd. Onduidelijk is of de naam ‘Logapore’ naar een derde godheid verwijst, of wellicht naar de naam van de persoon die de fibula heeft gemaakt of als geschenk heeft ontvangen.¹¹⁰ In 2020 werd in Vindelev, op het Deense Jutland, een goudschat uit de 5e eeuw gevonden met daarin een bracteaat met een uiterst instructieve runentekst. Er staat onder meer: “iz Wōd[a] nas weraz” (met duidelijk herkenbaar de eerste drie runen WOD, die we herkennen van de fibula van Nordendorf). De betekenis van de tekst is: “Hij is Wodans man.” Dit sieraad en de tekst maken duidelijk dat Wodan ook in Scandinavië in de 5e eeuw, en vrijwel zeker ook in de eeuwen erna, de naam was van de later als Odin bekende god. Het is deze god die vermoedelijk op de bracteaten wordt weergegeven, omgeven door tal van mythologische symbolen, zoals vogels en het paard (fig. 12.24).

12.5 Interpretatie van de (beeldtaal op) archeologische voorwerpen

Uit de versnipperde informatie in historisch-naamkundige bronnen komt voor het Nederlandse kustgebied, waaronder het huidige Noord-Holland, een beeld naar voren van heidense praktijken bij graven en in tempels en heilige bossen, waar voorouders en verschillende goden werden vereerd. Alleen van een incidentele god die specifiek in dit kustgebied werd vereerd, is de naam bekend (Fosite). Dankzij de geloofsbelofte kennen we drie goden bij naam die vermoedelijk meer algemeen werden vereerd: Donar/Thor, Wodan/Odin en Saxnot. Op basis van de naamgeving van de weekdays is aan te nemen dat hetzelfde gold voor Tius/Tyr en Frīja. Hoe deze goden binnen vroegmiddeleeuws Frisia onderling samenhangen en onderdeel vormden van een overkoepelende mythologie is onbekend. Dankzij de optekening van de *Edda* is de jongste versie van zo’n mythologie, in een periode van het opkomende christendom, alleen voor de Scandinavische wereld overgeleverd. Hoewel de *Edda*, gespiegeld aan het christendom, de godenwereld wellicht te veel als één systeem presenteert, is het de enige bron met gedetailleerde informatie over individuele goden, inclusief hun hulpdieren.

Dat de *Edda* ook voor de Vroege Middeleeuwen en voor andere delen van de Germaanse wereld van belang kan zijn, blijkt uit de beeldtaal op Scandinavische mantelspelden, bracteaten en helmen die onder andere in het zuidelijke Noordzeegebied werden geïmiteerd. Tevens zijn de metalen, beslagen met een bebaarde mannenkop en twee vogelkoppen boven het hoofd (fig. 12.12), concreet bewijs van de belangrijke plaats die Wodan moet hebben gehad in het zuidelijke Noordzeegebied. Mogelijk vertegenwoordigen beelden van bebaarde mannenkoppen tussen vogels op eindknoppen van zwaardschedes, te dateren in de 5e eeuw en vooral bekend uit het Frankische Rijnland, een vroeg stadium van deze uiting. Een fraai voorbeeld van een dergelijke eindknop is gevonden in Lent (Gelderland; fig. 12.25).¹¹¹ De gedetailleerde weergave van dier- en mensfiguren op mantelspelden van het type Achlum, Domburgfibulae en niervormige hangers, evenals de unieke weergave van menselijke handen en voeten op enkele van de bracteaten uit Friesland, toont dat deze beeldtaal niet eenvoudigweg werd gekopieerd, maar door de bewoners van het Nederlandse kustgebied werd begrepen

110 Vergelijk Schwab 1981, 45 (ontvanger/eigenaar) en Düwel 1982, 80 (godheid); zie ook De Vries 1957, 311.

111 Hulst, R.S. & W.A. van Es, 1991: Das Merowingische Gräberfeld von lent. In: *Nederlandse Oudheden* 14, Amersfoort, 80-81

en tevens voor hen een belangrijke symbolische waarde had. Centraal in de Scandinavische én in de regionale beeldtaal staat de relatie tussen een menselijk gezicht of volledig weergegeven persoon en specifieke diersoorten, soms zelfs afgebeeld als gecombineerde mens-dierfiguren.

Uitgangspunt voor de interpretatie van deze symboliek is de iconografische analyse van Scandinavische mantelspelden, uitgevoerd door Olsen.¹¹² Gebruikmakend van informatie uit de *Edda* komt zij tot de conclusie dat met de bebaarde man Odin is afgebeeld, als hoofd van het Scandinavische pantheon. Deze god wordt steeds geflankeerd door twee van zijn ‘hulpdieren’, in de vorm van dieren waarmee hij kon communiceren: paarden, wolven of (roof)vogels, waaronder zijn twee raven Huginn en Muninn¹¹³ (zie bijvoorbeeld de hangers uit Spentrup, Jutland, fig. 12.26).¹¹⁴ Hij wordt daarom ook wel de ‘ravengod’ genoemd.¹¹⁵ Daarnaast zijn volgens Olsen ook andere elementen uit de Scandinavische mythologie afgebeeld: de voetplaat staat symbool voor de wereldboom Yggdrasil (letterlijk: ‘paard van Yggd = Odin’), de drie rondingen in de voetplaat voor de drie heilige bronnen onder deze boom, de beugel en centrale schijf voor de kosmos (hemelgewelf en zon), en de markante dierkop op enkele van de spelden voor de wolf Fenrir, die aan het einde der tijden Odin opslokt.¹¹⁶

Ook Hedeager interpreteert het ‘gezicht tussen twee dieren’ op de mantelspelden als een beeltenis van Odin.¹¹⁷ Juist Odin was in staat om contact te leggen met geesten en voorouders in de onderwereld, door in extase te geraken of door zijn ziel tijdelijk los te maken van zijn lichaam. De dieren op mantelspelden en bracteaten waren volgens Hedeager niet alleen Odins hulpdieren, maar ook de dierlijke gedaanten die zijn ziel kon aannemen als hij de onderwereld wilde betreden.¹¹⁸ Vooral in de beeldtaal op bracteaten nemen deze eigenschappen van Odin een prominente plaats in, door het tonen van dansende en zwevende personen, omringd door allerlei dierfiguren. Nog concreter is de beeltenis van slangachtige dieren met menselijke handen en

112 Olsen 1998; 2006.

113 Olsen 2001, 117-120; 2006, 487-493, 503; voor het communiceren met dieren, zie ook Seebold 1992; 1994

114 Clemmensen 2015, 109-142

115 Vermeijden & Quak 2017, 139, 143.

116 Olsen 1998, 37-38; 2000, 119; zie ook De Leeuw 2002, 79-84.

117 Hedeager 1999; 2005; 2011; zie recentelijk ook Pesch 2017.

118 Vooral Hedeager 1999, 152; voor de dierfiguren, zie vooral Hedeager 2011, 61 ff.

fig. 12.24 Een recent gevonden bracteaat uit de 5e-eeuwse goudschat van Vindelev (Jutland, Denemarken). De naam van Wodan in runen is met rood op de foto aangegeven. Lengte 4,5 cm (collectie en foto A. Mikkelsen, Nationalmuseet Kopenhagen).

fig. 12.25 Een mannenkop- en gestalte tussen twee naar hem toe gebogen vogelkoppen als versiering van een 5e-eeuwse zwaardschedepunt uit Lent, nabij Nijmegen. Afmetingen 4,5 bij 2,7 cm (collectie Museum Kasteel Wijchen; foto R. van Eerden).

fig. 12.26 In Spentrup, noordelijk van Randers op Jutland (Denemarken), werd deze laat 6e-eeuwse goudschat gevonden, bestaande uit een grote vergulde fibula en een serie hangers. De hangers vertonen naar elkaar gedraaide vogelkoppen met gekromde snavels, ook zichtbaar op de gouden hanger van Texel (zie fig. 9.11). Dit maakt aannemelijk de goudsmiden in de Noordzeeregio elkaars werk kenden en met elkaar in contact stonden via een uitwisselingsysteem van geschenken die een mythologische voorstelling hadden. Afmetingen grootste niervormige hanger 1,6 x 1,5 cm (collectie Museum Østjylland, foto M. Dyer).

voeten, waarmee Odin tijdens zijn proces van transformatie wordt afgebeeld.¹¹⁹ De losse oren, onderbenen en ogen die rondom slangachtige dieren zijn afgebeeld, hangen vermoedelijk ook samen met deze goddelijke eigenschap.

De dieren die in het werk van Hedeager centraal staan, worden door Nordberg eveneens met Odin in verband gebracht, in zijn rol als heer van het Walhalla: de ontvangsthalm van krijgers die in de strijd zijn gestorven.¹²⁰ Om deze halm te kunnen betreden, moest een krijger na een heldhaftige dood door Odins Valkyries (ook wel Walkuren: strijdgodinnen) worden uitgekozen. In de *Edda* staat veelvuldig beschreven hoe de lichamen van zulke krijgers worden opgegeten door raven, adelaars en wolven. Volgens Nordberg zijn deze dieren te beschouwen als incarnaties van Odin, die de vorm van een dier hebben aangenomen om het ultieme offer van een roemruchte krijger in ontvangst te nemen.¹²¹ Hoewel archeologische vondsten in Nordbergs analyse van de *Edda* buiten beschouwing blijven, komen juist de dieren die hij noemt overeen met enkele van de dierfiguren die ook in de beeldtaal op mantelspelden en bracteaten centraal staan.¹²²

De dierkoppen en gestempelde motieven op de kamhelmen worden door Steuer eveneens met Odin in verband gebracht.¹²³ De dierfiguren boden de drager van de helm niet alleen goddelijke bescherming in de strijd, maar dienden ook om de opname van deze krijgers na een eervolle dood in Odins Walhalla veilig te stellen. Zowel de krijger te paard, als de staande, vechtende en dansende krijgers, vormen onderdeel van een beeldtaal waarin de drager van de helm vermoedelijk zijn toekomstige rol als strijder van Odin (of Wodan) weerspiegeld zag. Tijdens de strijd kon een deel van de krijgers zelfs verkleed gaan als wolf of beer, volgens de *Edda* als 'krijgers van Odin'.¹²⁴

119 Zie ook Olsen 2001, 118.

120 Nordberg 2004, 153-185.

121 Nordberg 2004, 142.

122 Voor deze dieren, zie ook Hedeager 2011, 66-98.

123 Steuer 1987, 202-203.

124 Simek 2007, 35.

Hoewel Alkemade de beeldtaal koppelt aan het roemruchte verleden van overleden voorvaders, waarnaar het gevecht tegen en het vangen van wilde dieren inderdaad kan verwijzen, pleit een belangrijk aspect van de helm uit Sutton Hoo tegelijk voor een link met Odin.¹²⁵ Achter de stukjes almandijn waarmee de linkerwenkbrauw (rechterzijde vanuit de drager gezien) is ingezet, ontbreken stukjes goudfolie, die wel aanwezig zijn achter de almandijn in de rechterwenkbrauw. Als deze helm bij een vuur werd gedragen, lichtte slechts één van de wenkbrauwen op, waardoor de drager zichzelf presenteerde als vertegenwoordiger van de éénogige godheid.¹²⁶ De oorspronkelijke drager van de helm behoorde tot het koningsgeslacht van de Wuffingas, die in Sutton Hoo hun grafveld hadden en waarvan historisch bekend is dat Odin/Wodan in hun stamboom was opgenomen. Uit een opvallend verschil in weergave van de ogen blijkt dat een hanger met 'vogelhelm' uit het Zweedse Uppåkra (fig. 12.27) vermoedelijk de beeltenis van Odin is.¹²⁷ Op basis van deze hanger is de kleine persoon met 'vogelhelm' achter de krijger te paard, op een van de gestempelde motieven van de kamhelmen, vermoedelijk eveneens als beeltenis van Odin/Wodan te interpreteren in zijn rol van helper in de strijd, begeleid door zijn twee raven.

Meestal is niet te zeggen naar welke specifieke eigenschap van Odin/Wodan de beeldtaal op individuele objecten met mens-dierfiguren verwijst. Hierbij moet bedacht worden dat de beeldtaal een 'gelaagde symboliek' kan bevatten en tegelijk naar verschillende eigenschappen kan verwijzen, zoals voor een Domburgfibula uit Heiloo in hoofdstuk 8 is besproken (zie fig. 8.7, nr. 5). Dit verklaart ook dat een beeldtaal op kamhelmen die enerzijds specifiek naar Odin/Wodan verwijst anderzijds met elementen uit verhalen over heldhaftige voorouders gecombineerd kan zijn. Juist deze hybride beeldtaal is kenmerkend voor de Scandinavische wereld en maakt een eenduidige interpretatie van beeldtaal op mantelspelden, bracteaten of kamhelmen veelal onmogelijk.

Voor de sceatta's van het 'Wodan-monstertype' is onlangs in een goed onderbouwde analyse van de beeldtaal op beide muntzijden door Grimmsma aangenomen dat niet Wodan, maar Donar is afgebeeld.¹²⁸ De opvallende en consequent weergegeven verdikking ter plekke van het voorhoofd van de persoon met wilde haren wordt gekoppeld aan een verhaal uit de *Edda*, waarin de strijd wordt beschreven tussen Thor en de reus Hrungnir. Tijdens de strijd gooide Thor zijn hamer naar de reus, die tegelijk een wetsteen naar Thor gooide. De hamer verbrijzelde de wetsteen, waarvan een fragment in het voorhoofd van Thor bleef steken, ook nadat de strijd winnend door hem was afgesloten. Het slangachtig dier op de achterzijde is eveneens bekend uit de *Edda*, namelijk als de Midgardslang die zo groot is dat deze de aarde omringt en zichzelf in de staart bijt. Tijdens de eindstrijd (Ragnarök), aan het einde der tijden, weet Thor deze slang te doden. Zelf overlijdt hij echter aan het gif dat de slang naar hem spuwde.

Met de godheid Donar hangen vermoedelijk ook de knotsvormige hangers samen, die traditioneel als 'Donar-amuletten' worden aangeduid. In een nog steeds actueel overzicht ziet Werner de knots van Hercules en de hamer van Donar/Thor als sterk verwante attributen.¹²⁹ De knots van Hercules zou in de Germaanse wereld zijn gekoppeld aan de kwaliteiten van Jupiter als god van het onweer, waarna de knots vanaf de

125 Alkemade 1988, 254-284.

126 Mortimer 2011, 26-27; Price & Mortimer 2014.

127 Mortimer 2011, 26, fig. op p. 27.

128 Grimmsma 2019.

129 Werner 1964.

fig. 12.27 Bronzen hanger van een staande man met snor en (beschadigde) 'vogelhelm' (vergelijk fig. 12.10), gevonden in het Zweedse Uppåkra. Uit het opvallende verschil in uitvoering van de ogen, waarvan de linker bol en de rechter hol is, kan worden afgeleid dat hier vermoedelijk de godheid Odin is afgebeeld. Lengte 5 cm (foto B. Almgren, Lund University Historical Museum).

4e eeuw een belangrijk attribuut van Donar/Thor werd, zoals we voor de Scandinavische godheid uit de *Edda* weten. De al genoemde offerplaats in de Broekpolder wordt, vanwege de daar gevonden ‘Donar-amuletten’, maar ook vanwege het vinden van spijkers met ronde koppen die op knotsen lijken, door de opgravers met de verering van een Donar-achtige godheid in verband gebracht.¹³⁰ Intrigerend zijn vele honderden afgeronde, witte stenen die vermoedelijk uit het rivierengebied afkomstig zijn en tevens in de offerplaats zijn gedeponeerd, wellicht in associatie met dezelfde godheid. De witte kiezelstenen zijn elders in Noord-Holland (Uitgeest en IJmuiden) ook in waterputten uit de Romeinse tijd (zie fig. 12.1) én uit de Vroege Middeleeuwen gevonden, zodat hier eveneens een relatie met Donar mogelijk is. Witte kiezelstenen zijn ook gedeponeerd in een laagte in de Broekpolder bij Beverwijk, die gedurende de Late IJzertijd, Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen als offerplaats diende (fig. 12.28).¹³¹ Dat ‘Donar-amuletten’ vaak bij de kruisstreek werden gedragen, zou kunnen wijzen op een associatie met vruchtbaarheid – een van de kwaliteiten die volgens de *Edda* aan Donar/Thor is te koppelen.

Moeilijker te interpreteren is het houten beeld uit Heiloo. Alleen als één van de ogen afwijkend is weergegeven of gesloten is, kan een associatie worden gemaakt met Odin/Wodan. Omdat bij het beeld uit Heiloo de helft ontbreekt, is de identificatie van Wodan of een andere godheid (of wellicht een niet-goddelijke figuur, zoals een voorouder) niet mogelijk. Ook is er op basis van deze ‘losse vondst’, hoe verleidelijk ook, geen relatie te leggen met de plaatsnaam Heiloo (‘Heilig bos’), of met de aanwezigheid van drie geneeskrachtige waterputten (de Willibrordusput, de Adelbertusput en de Runxput) waarvan wordt gedacht dat ze te maken hebben met voorchristelijke praktijken.

12.6 Conclusie

Voor een reconstructie van de godenverering vóór de komst van het christendom is geprobeerd de archeologische, geschreven en taalkundige bronnen met elkaar te combineren. De grote betekenis van een voorchristelijke geloofswereld voor de bewoners van vroegmiddeleeuws Frisia blijkt indirect uit de krachtige bestrijding van deze ‘duivelse’ krachten door de eerste missionarissen. Concreet aanwijzingen voor voorchristelijke gebruiken, cultusplaatsen en de namen van enkele goden worden geleverd door allerlei 8e-eeuwse historische bronnen, aangevuld met de informatie uit taalkundige bronnen. Door deze informatie te koppelen aan de later opgetekende IJslandse *Edda* blijkt het mogelijk de religieuze betekenis van enkele groepen archeologische objecten vast te stellen. Noord-Holland, als onderdeel van vroegmiddeleeuws Frisia, maakte deel uit van een overkoepelende geloofswereld die zich in ieder geval uitstreckte van het zuidelijke Noordzeegebied tot in Scandinavië. Binnen deze geloofswereld stond de verering van twee goden centraal: Wodan/Odin (geassocieerd met strijd, dapperheid en wijsheid) en Donar/Thor (geassocieerd met vruchtbaarheid). Over de vraag met welke handelingen de verering van deze goden gepaard ging en op welke plaatsen dit gebeurde, weten we historisch en ook naamkundig weinig en levert de archeologie nauwelijks aanvullende informatie.

¹³⁰ Therkorn et al. 2009, 86; zie ook Kok 2008, 127.

¹³¹ De Koning 2007, 108-114 (Uitgeest, waterputten 2 en 3); persoonlijke mededeling J. de Koning, Hollandia Archeologen (Zaandijk).

fig. 12.28 Overzicht van ritueel gedeponeerde stenen (veelal witte kiezelstenen; open vierkantjes) en spijkers (zwarte vierkantjes) in de offerplaats Broekpolder bij Beverwijk. De stenen kunnen in de Late IJzertijd of Romeinse tijd zijn gedeponeerd, maar ook tijdens een hergebruik van deze plaats in de Vroege Middeleeuwen. Doorgangen in de slotenbundel, die de scheiding vormde tussen een natte laagte (rechts van de sloten) en hoger gelegen gronden (links van de sloten), zijn voor verschillende gebruiksfases aangegeven met rode driehoekjes (naar Therkorn 2009, 97).

Uit de namen van de weekdays is af te leiden dat Wodan/Odin en Donar/Thor twee van de goden waren die gedurende de Vroege Middeleeuwen als ‘algemene goden’ in een uitgestrekt gebied werden vereerd, waarbij niet is uit te sluiten (en zelfs is aan te nemen) dat er regionale verschillen in hun eigenschappen, attributen en hulpdieren bestonden. Ook door de tijd heen zijn veranderingen aan te nemen, hoewel de informatie uit de 13e-eeuwse *Edda* nog goed van toepassing lijkt op de beeldtaal uit de late 5e tot 8e eeuw. De oorsprong van beide goden, zoals die in vroegmiddeleeuws Frisia werden vereerd, gaat in ieder geval terug tot de fase van hernieuwde bewoning in Noord-Holland (late 5e eeuw). Hoewel de nieuwe bewoners cultureel gezien sterke banden met de Frankische wereld tot uitdrukking brengen, is tegelijk een religieuze oriëntatie op de noordelijke, Scandinavische wereld zichtbaar – wellicht als reactie op de dreigende expansie van het Frankische rijk.¹³² De verering van Wodan (Domburgfibulae, 6e-7e eeuw) en Donar (knotsvormige hangers, 6e-7e eeuw; sceatta’s, late 7e-8e eeuw) is binnen vroegmiddeleeuws Frisia zeker tot in de 8e eeuw te volgen, wanneer missionarissen hun verering proberen uit te bannen. ◀

¹³² Voor de culturele oriëntatie op de Frankische wereld, zie de hoofdstukken 6 (aardewerk) en 8 (metaal). Zie ook Nicolay 2017, 510-512.

Literatuur

Historische bronnen

- Edda (Codex Regius)*: M. Otten, *Edda. De liederen uit de Codex Regius en verwante manuscripten* (Amsterdam/Leuven 1994).
- Indiculus superstitionum*: Gysseling, M. (ed.), *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*, reeks 2, *Litteraire handschriften 1, fragmenten*, 's-Gravenhage, 19-21.
- Lex Frisionum*: K.A. Eckhardt & A. Echhardt (red. & vert.), *Lex Frisionum* (Hannover, 1982) 29-79.
- Lex Frisionum, Additio Sapientium*: In: K.A. Eckhardt & A. Echhardt (red. & vert.), *Lex Frisionum, Additio Sapientium* (Hannover, 1982), 80-103.
- Snorri Sturluson, *Proza Edda*: A. Faulkes, *Snorri Sturluson, Edda* (Londen 1995).
- Tacitus, *Annales*: M. Grant, *Tacitus. The annals of imperial Rome* (Londen 1996).
- Tacitus, *Germania*: H. Mattingly, *The Agricola and the Germania* (Londen 1970).
- Utrechtse doopbelofte*: Gysseling, M. (red.), *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*, reeks 2, *Litteraire handschriften 1, fragmenten*, 's-Gravenhage, 22-26.

Moderne bronnen

- Algra, N.E., 2000: *Oudfries recht 800-1256*. Leeuwarden.
- Alkemade, M., 1988: *De helm in de vroegmiddeleeuwse elitecultuur. Een archeologische en ikonografisch onderzoek naar de helm in de Zweedse Vendelcultuur* (= afstudeerscriptie Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.
- Axboe, M., 1987: Copying in antiquity: the Torslunde plates. *Studien zur Sachsenforschung* 5/6, 13-21.
- Axboe, M., 1999: The chronology of the Scandinavian gold bracteates. In: J. Hines & K.H. Nielsen (red.), *The pace of change. Studies in Early-Medieval chronology*. Oxford.
- Axboe, M., 2007: *Brakteatstudier* (= Nordiske Fortidsminder B-25). Kopenhagen.
- Behr, C., 2010: New bracteate finds from early Anglo-Saxon England. *Medieval Archaeology* 54, 34-88.
- Berkel, K. van, 2017: Noord-Hollandse plaatsnamen verklaard (Reeks Nederlandse Plaatsnamen). Amstelveen.
- Blok, D.P., 1974: *De Franken in Nederland*. Bussum.
- Bruce-Mitford, R.L.S., 1974: *Aspects of Anglo-Saxon archaeology. Sutton Hoo and other discoveries*. Londen.
- Bruce-Mitford, R.L.S., 1978: *The Sutton Hoo ship burial, volume 2: arms, armour and regalia*. Londen.
- Chadwick Hawkes, S. & G. Granger, 2006: *The Anglo-Saxon cemetery at Finglesham, Kent* (= Oxford University School of Archaeology Monograph 64). Oxford.
- Clemmensen, B, 2014: KUML 2014: Kirkemosegård, et offerfund med smykker fra ældre germansk jernalder, in: Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab, Århus, 109-143
- Cuijpers, A.G.F.M., C.M. Haverkort, J.M. Pasveer & W. Prummel, 1999: The human burials. In: J.C. Besteman, J.M. Bos, D.A. Gerrets, H.A. Heidinga & J. de Koning (red.), *The excavations at Wijnsaldum. Reports on Friesland in Roman and Medieval Times 1*. Rotterdam, 305-322.
- Düwel, K. 1982: Runen und Interpretatio Christiana. Zur Religionsgeschichtlichen Stellung der Bügelfidel von Nordendorf I. In: N. Kamp & J. Wollasch (red.), *Tradition als Historische Kraft: interdisziplinäre Forschungen zur Geschichte des früheren Mittelalters*. Berlin/New York, 78-86.

- Dijkstra, M.F.P., 2011: *Rondom de mondingen van Rijn en Maas. Landschap en bewoning tussen de 3e en 9e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek* (= proefschrift Universiteit van Amsterdam). Leiden.
- Dijkstra, M.F.P. & P. van Grinsven, 2020: *Het Merovingische grafveld van Rijnsburg. Een bijzonder rijksmonument uit de vroege middeleeuwen* (= AWN Rijnstreek 1)
- Dijkstra, M.F.P., A.A.A. Verhoeven & K.C.J. van Straten (red.), 2016: *Nieuw licht op Leithon. Archeologisch onderzoek naar de vroegmiddeleeuwse bewoning in plangebied Leiderdorp-Plantage* (= Themata 8). Amsterdam.
- Egmond, W. van, 2000: Converting monks: Missionary activity in Early Medieval Frisia and Saxony. In: G. Armstrong & I.N. Wood (red.), *Christianizing peoples and converting individuals*. Turnhout, 37-46.
- Egmond, W.S. van, 2005: Radbod van de Friezen, een aristocraat in de periferie. *Millennium* 19/1, 24-44.
- Eijnatten, J. & F. van Lieburg, 2006: *Nederlandse religiegeschiedenis*. Hilversum, 57.
- Fern, C. & G. Speake, 2019: Helmet parts, decorated silver sheet, reeded strip and edge binding. In: C. Fern, T. Dickinson & L. Webster (red.), *The Staffordshire hoard. An Anglo-Saxon treasure*. Londen, 70-79.
- Feveile, C., 2008: Series X and coin circulation in Ribe. In: T. Abramsom (red.), *Studies in Early Medieval coinage 1. Two decades of discovery*. Woodbridge, 53-67.
- Goos, G., 2011: *Het Mercurius-Wodan complex*. Amsterdam.
- Grimm, J., 1835: *Deutsche Mythologie*. Göttingen.
- Grimmsma, B., 2019: Thuner en zijn knots. De dondergod en een Oudfries amulet. *Heilig Jaarboek* 2019, 30-93.
- Grzema, J., 2011: On the Names for Wednesday in Germanic Dialects with Special Reference to West Germanic, in: *A Recollection of 11 Years of Onomasiology Online* (2000-2010), 211-223.
- Halbertsma, H., 2000: *Frieslands oudheid. Het rijk van de Friese koningen, opkomst en ondergang*. Utrecht.
- Haseloff, G., 1973: Zum Ursprung der germanischen Tierornamentik – die spätrömische Wurzel. *Frühmittelalterliche Studien* 7, 406-442.
- Haseloff, G., 1981: Die germanische Tierornamentik der Völkerwanderungszeit (= Vorgeschichtliche Forschungen 17). Berlin/New York.
- Hauck, K., 1970: *Goldbrakteaten aus Sievern. Spätantike Amulett-Bilder der 'Dania Saxonica' und die Sachsen-'origo' bei Wiekund von Corvey* (= Münstersche Mittelalter-Schriften 1). München.
- Hedeager, L., 1999: Myth and art: a passport to political authority in Scandinavia during the Migration Period. In: T. Dickinson & D. Griffiths (red.), *The making of kingdoms* (= Anglo-Saxon Studies in Archaeology and History 10). Oxford, 151-156.
- Hedeager, L., 2005: Animal representations and animal iconography. *Studien zur Sachsenforschung* 15, 231-245.
- Hedeager, L., 2011: *Iron Age myth and materiality. An archaeology of Scandinavia, AD 400-1000*. Londen/New York.
- Holzappel, O., 2001: *Die Germanen, Mythos und Wirklichkeit*. Freiburg.
- Janson, T., 2013: *Germanerna, myten, historiën, språken*. Stockholm.
- Kolner, F., 2018: *The Indiculus superstitionum et paganiarum: a controversy reviewed* (= afstudeerscriptie Universiteit Utrecht). Utrecht.

- Kok, M.S.M., 2008: *The homecoming of religious practice: An analysis of offering sites in the wet low-lying parts of the landscape in the Oer-IJ area (2500 BC- AD 450)* (= dissertatie Universiteit van Amsterdam). Rotterdam.
- Koning, J. de, 2007: *3000 jaar bewoning bij Assum. Nederzettingssporen uit de late Bronstijd/vroege IJzertijd, midden IJzertijd, Romeinse tijd en late Middeleeuwen bij Uitgeest Waldijk en de Assummervaart* (= Hollandia-reeks 199). Zaandijk.
- Lange, S., 2017: *Uit het juiste hout gesneden. Houten gebruiksvoorwerpen uit archeologische context tot 1300 n.Chr.* (= Nederlandse Archeologische Rapporten 54). Amersfoort.
- Leeuw, L.F. de, 2002: *Small long brooches. Chronologie, verspreiding en de iconografische betekenis van small long brooches in het perspectief van de Migratieperiode* (= afstudeerscriptie Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.
- Looijenga, J.H., 1997: *Runes around the North Sea and on the Continent AD 150-700. Texts & contexts* (= dissertatie Rijksuniversiteit Groningen). Groningen.
- Looijenga, T., 2001: Twee recente runenvondsten uit Nederland - met wellicht een Frankische connectie. *Paleo-actueel* nr. 13, 113-116.
- Looijenga, T., 2003: *Texts and contexts of the oldest runic inscriptions*. Leiden/Boston.
- Looijenga, L., A. Popkema & B. Slofstra, 2017: *Een meelijwekkend volk. Vreemden over Friezen van de oudheid tot de kerstening*. Leeuwarden.
- Marzinzik, S., 2007: *The Sutton Hoo helmet*. Londen.
- McCauley, R.N. & T.E. Lawson, 2002: *Bringing ritual to mind. Psychological foundations of cultural forms*. Cambridge.
- Mortimer, P., 2011: *Woden's warriors. Warfare, belief, arms and armour in Northern Europe during the 6th and 7th centuries*. Little Downham.
- Mostert, M., 1993: De kerstening van Holland (zevende tot twaalfde eeuw). Een bijdrage aan de middeleeuwse religieuze geschiedenis. *Historisch Tijdschrift Holland* 15, 125-155.
- Mostert, M., 1999: *754: Bonifatius bij Dokkum vermoord*. Hilversum.
- Mostert, M., 2009: *In de marge van de beschaving. De geschiedenis van Nederland, 0-1100*. Amsterdam.
- Nicolay, J.A.W., 2014: *The splendour of power. Early medieval kingship and the use of gold and silver in the southern North Sea area (5th to 7th century AD)* (= Groningen Archaeological Studies 28). Groningen.
- Nicolay, J.A.W., 2017: Odin in Friesland. Scandinavian influences in the southern North Sea area during the Migration and Early Merovingian periods. In: B.V. Eriksen, A. Abegg-Wigg, R. Bleile & U. Ickerodt (red.), *Interaktion ohne Grenzen. Beispiele archäologischer Forschungen am Beginn des 21. Jahrhunderts*. Schleswig, 499-514.
- Nicolay, J.A.W., 2019: De Vendelhelm uit Hallum: wat doet deze helm in Friesland. *Paleo-actueel* 30, 55-63.
- Nicolay, J.A.W. & R.A. van Eerden, 2021: Wodan's mythical birds. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, jaargang 51/1, 111-134.
- Nicolay, J.A.W., G. van Oortmerssen, B. van Os & G. Nobles, 2017: Een Vendelhelm uit Hallum? Verslag van een archeologische zoektocht. *Paleo-actueel* 28, 59-68.
- Nicolay, J.A.W. & S. Pelsmaeker, 2018: De Vendelhelm uit Hallum: een experimentele reconstructie. *Paleo-actueel* 29, 61-69.
- Nielsen, K.H., 2009: The real thing or just wannabes? Scandinavian-style brooches in the fifth and sixth centuries. In: D. Quast (red.), *Foreigners in Early Medieval Europe: thirteen international studies on Early Medieval mobility* (= Monographien der Römisch-Germanischen

- Zentralmuseums 78). Mainz, 51-111.
- Nieuwhof, A.H., 2015: *Eight human skulls in a dung heap and more. Ritual practices in the terp region of the northern Netherlands, 600 BC-AD 300* (= dissertatie Rijksuniversiteit Groningen). Groningen.
- Nordberg, A., 2004: *Krigarna i Odins sal. Dödsföreställningar och krigarkult i fornordisk religion* (= dissertatie Universiteit Stockholm). Stockholm.
- Olsen, V.S., 1998: *..en de brisingamen brak... De chronologie, verspreiding en betekenis van de Scandinavische beugelfibula* (= afstudeerscriptie Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.
- Olsen, V.S., 2001: Wodan in Wijnaldum: de dubbelzinnige, iconografische boodschappen van de beugelschijffibula van Wijnaldum-Tjitsma (Fr.). *Paleo-actueel* 12, 116-121.
- Olsen, V.S., 2006: The development of (proto)-disc-on-bow brooches in England, Frisia and Scandinavia. *Palaeohistoria* 47/48, 479-528.
- Page, R.I., 1987: *Runes*. Londen.
- Palmer, J., 2007: Defining paganism in the Carolingian world. *Early Medieval Europe* 15/4, 402-425.
- Pesch, A., 2007: Die Goldbrakteaten der Völkerwanderungszeit – Thema und Variation (= RGA-Ergänzungsbände 36). Berlin/New York.
- Pesch, A., 2017: Facing Faces. The head-motif in Migration-period archaeology. *Medieval Archaeology* 61/1, 2017, 41-68.
- Price, N. & P. Mortimer, 2014: An eye for Odin? Divine role-playing in the age of Sutton Hoo. *European Journal of Archaeology* 17/3, 2014, 517-538.
- Rausing, G., 1995: The days of the week and Dark Age politics. *Fornvännen* 90, 229-239.
- Roes, A., 1963: *Bone and antler objects from the Frisian terp-mounds*. Haarlem.
- Salin, B., 1935: *Die altgermanische Thierornamentik. Typologische Studie über germanische Metallgegenstände aus dem IV. bis IX. Jahrhundert, nebst eniner Studie über Irische Ornamentik*. Stockholm.
- Sanden, W.A. van der & T. Capelle, 2002: *Götter, Götzen und Holzmenschen* (= Archäologische Mitteilungen aus Nordwestdeutschland Beiheft 39). Oldenburg.
- Schuylf, J., 1995: *Heidens Nederland: zichtbare overblijfselen van een niet-christelijk verleden*. Utrecht.
- Schwab, U., 1981: The inscription of the Nordendorf Brooch I: a double reading in line III? in: *Michigan Germanic Studies* 7, pp. 38-49.
- Seebold, E., 1992: Römische Münzbilder und germanische Symbolwelt. In: H. Beck, D. Ellmers & K. Schier (red.), *Germanische Religionsgeschichte. Quellen und Quellenprobleme* (= Ergänzungsbände zum RGA 5). Berlin/New York, 270-310.
- Seebold, E., 1994: Das erste Auftreten germanischer Bildelemente und Runen auf den Goldbrakteaten der Völkerwanderungszeit. In: H. Uecker (red.), *Studien zum Altgermanischen. Festschrift für Heinrich Beck* (= Ergänzungsbände zum RGA 11). Berlin/New York, 600-618.
- Shaw, P.A., 2002: *Uses of Wodan. The development of his cult and of Medieval literary responses to it* (= dissertatie University of Leeds). Leeds.
- Shaw, P.A., 2007: The origin of the theophoric week in the Germanic languages. *Early Medieval Europe* 15/4, 386-401.
- Siems, H., 1980: *Studien zur Lex Frisionum*. Ebelsbach am Main.
- Simek, R., 1984: *Lexikon der germanischen Mythologie*. Stuttgart.
- Simek, R., 2007 (1993): *Dictionary of northern mythology*. Stuttgart.

- Søvsø, M., 2018: Emporia, sceattas and kingship in 8th C. "Denmark". In: J. Hansen & M. Bruus (red.), *The fortified Viking Age*. Odense, 75-86.
- Steuer, H., 1987: Helm und Ringschwert. Prunkbewaffnung und Rangabzeichen germanischer Krieger. Eine Übersicht. *Studien zur Sachsenforschung* 6, 189-236.
- Strutynski, U., 1975: Germanic divinities in weekday names. *Journal of Indo-European Studies* 3, 363-384.
- Therkorn, L.L., 2004: *Landscaping the powers of darkness and light. 600 BC-350 AD settlement concerns of Noord-Holland in wider perspective* (= disseratie Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.
- Therkorn, L.L. 2009: *Landscapes in the Broekpolder. Excavations around a monument with aspects of the bronze age to the modern Beverwijk & Heemskerk, N-H. Part : 1 (= Themata 2)*. Amsterdam.
- Theuws, F.C.W.J. & H. Hiddink, 1996: Der Kontakt zu Rom. In: *Die Franken, Wegbereiter Europas. Vor 1500 Jahren: König Chlodwig und seine Erben*. Mainz, 66-80.
- Timmer, R., 2000: Restanten van Oud-Germaans recht in de Lex Frisionum. *Pro Memorie, Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 2/1, 18.
- Todd, M., 1992: *The Early Germans*. Oxford.
- Tuuk, L. van der, 2013: *De Friezen. De vroegste geschiedenis van het Nederlandse kustgebied*. Utrecht.
- Velde, W. op den, 1982: De in Nederland voorkomende sceatta's (deel II). *De Beeldenaar* 6/1, 83-96.
- Vermeyden, P. & A. Quak, 2017: *Van Aegir tot Ymir. Personages en thema's uit de Germaanse en Noordse mythologie*.
- Vries, J. de, 1941: *De Germanen*. Haarlem.
- Vries, J. de, 1957 (1935-1937): *Altgermanische Religionsgeschichte*. Berlin/Leipzig.
- Vries, J. de, 1961: *Forschungsgeschichte der Mythologie* (= Orbis Academicus I/7). Freiburg.
- Weiler, A.G., 1989: *Willibrords missie. Christendom in de 7e en 8e eeuw*. Hilversum.
- Werner, J., 1964: Herkuleskeule und Donar-Amulett. *Jahrbuch RGZM* 11, 176-197.
- Wood, I., 1995: Pagan religions and superstitions east of the Rhine from the fifth to the ninth century. In: G. Ausenda (red.), *After Empire. Towards and ethnology of Europe's barbarians*. San Marino, 253-279.
- Wood, I., 2018: Jonas of Bobbio and the representation of Germanic paganism. *Revue belge de Philologie et d'Histoire* 95, 889-906.

< vorige pagina

Een missionaris wordt begroet door mensen die het christelijk geloof nog niet kennen en er in het begin ook niet veel van geloven. De kerstening betekende een enorme breuk met het verleden, met voorouders en met natuurkrachten (illustratie F. Marschall).

13

De kerstening van West-Frisia: 'heidenen' worden christenen (8e-10e eeuw)

Marco Mostert

13.1 Inleiding

Toen de heilige Adalbert (ook wel gespeld als Adelbert) in het door hem gestichte klooster in Egmond was overleden, zo gaat het verhaal, deed hij wonderen niet alleen aan christenen, maar ook aan heidenen. Die kwamen er dan ook vaak en offerden er aan de heilige.¹ Dat werd opgeschreven tussen 988 en 993 door een monnik van het klooster Mettlach, die het vast had gehoord van Egbert, de zoon van graaf Dirk II van Holland (925-988). Egbert was opgeklommen in de geestelijke hiërarchie tot aartsbisschop van Trier (977-993) toen hij nog geen 30 jaar oud was. Het is een interessant verhaal, op papier gesteld aan het eind van de periode die in dit boek wordt behandeld. Adalbert, van wie werd gezegd dat hij een van de metgezellen van Willibrord (658-739) was geweest, stond aan het begin van wat later het klooster Egmond zou worden. Bijzonder is dat Adalbert niet alleen door christenen, maar ook door heidenen werd vereerd. Kennelijk wist Egbert dat er een periode was geweest waarin er naast christenen nog steeds heidenen leefden in het woongebied van de Friezen, de term waarmee de vroegmiddeleeuwse inwoners van het huidige Nederlandse kustgebied in historische bronnen worden aangeduid.

De overgang naar het christendom werd aan het einde van de 10e eeuw dus niet als één enkele gebeurtenis herinnerd. Het was een proces van de lange adem geweest. Al vanaf de 7e eeuw kwamen de bewoners van West-Frisia, het kustgebied dat zich uitstrekte van het Vlie in het noorden tot het Zwin in het zuiden, steeds intensiever in aanraking met het christendom. De nieuwe religie bracht belangrijke veranderingen met zich mee, en niet alleen op religieus gebied. Vandaar dat we, na het vorige hoofdstuk, waarin de bronnen over de voorchristelijke religie centraal stonden, in dit hoofdstuk het verhaal voortzetten tot het eind van het eerste millennium.

We hebben de beschikking over verschillende materiële bronnen die ontegenzeggelijk uiting geven aan het geloof in Jezus Christus. Nog belangrijker zijn de geschreven bronnen waarin we iets horen over de veranderingen die plaatsvonden ten gevolge van de kerstening. We beperken ons daarbij tot de bronnen die werden geschreven in het Friese gebied, met daarbij enige nadruk op West-Frisia. Daarnaast gebruiken we ook geschreven bronnen die elders geschreven werden, maar die informatie zeggen te geven over de religieuze geschiedenis van de Friezen, alweer met een zekere nadruk op West-Frisia.

Vrijwel alle geschreven bronnen stammen uit de periode van de 7e tot en met de 10e eeuw. Sommige van deze bronnen werden in het vorige hoofdstuk ook al geciteerd, zoals de Utrechtse doopbelofte. Daarin worden niet alleen de namen van enkele 'heidense' goden genoemd die men moest afzweren, maar ook wat daarvoor in de plaats moest komen. Het succes van de missie onder de Friezen door Bonifatius (circa 675-754) wordt weerspiegeld in de notities van schenkingen door bewoners van Wieringen aan het klooster van Bonifatius, te Fulda. De meeste informatie over de kerstening valt te halen uit de verhalen over de heiligen die de Friezen probeerden te bekeren. Voor zover die werden geschreven door (bijna) tijdgenoten, leveren ze informatie over de religieuze gebruiken en denkbelden waar de missionarissen mee geconfronteerd werden, en over de manier waarop ze de Friezen probeerden te kerstenen. Van iets later tijd dateren de eerste teksten over hoe het instituut van de kerk zich in het Friese

¹ *Vita sancti Adalberti*, c. 10, pp. 54-55.

gebied vestigde. Het gaat daarbij voornamelijk om hagiografische geschriften: teksten die werden geschreven over heiligen, zoals in dit geval veelal als heiligen beschouwde missionarissen.

Het is alweer enige tijd geleden dat de geschiedenis van de kerstening voornamelijk als onderdeel van de kerkgeschiedenis werd geschreven. Tegenwoordig hebben sommige historici het liever over 'religieuze geschiedenis': de geschiedenis van religie zoals die in een bepaald gebied en in een bepaalde tijd werd beleefd door de aanhangers van de religie(s) die er sporen hebben nagelaten. Daarmee komen de gewone gelovigen in het centrum van de belangstelling te staan. Toch moeten we de religieuze specialisten, 'heidense' zowel als christelijke, niet uit het oog verliezen. Dat wordt duidelijk in de behandeling van de vraag, wat religie eigenlijk is. Daarmee beginnen we dit hoofdstuk. Vervolgens komt de periodisering van de kerstening in algemene zin aan de orde. Dan gaan we voor (West-)Frisia in op wat we voor deze regio over de kerstening kunnen zeggen op grond van de geschreven bronnen, de gebouwde structuren (de resten van kerken en kapellen), en de informatie die uit archeologische bronnen kan worden gewonnen. Gewapend met deze kennis kunnen we de kerstening zelf behandelen door opnieuw voor (West-)Frisia te kijken naar de 'heidenen' aan de vooravond van de kerstening, het werk van de eerste missionarissen, en de vestiging van de kerk als instelling. Tenslotte zullen we dan nogmaals kijken naar de periodisering van de kerstening, om te bepalen in hoeverre deze werkelijk voor het onderzoeksgebied relevant is gebleken.

13.2 Wat is religie?

Op de vraag wat 'religie' eigenlijk is, zijn verschillende antwoorden te geven.² Het antwoord van de auteur is dat van een historicus die in zijn bronnen beschrijvingen van menselijk gedrag tegenkomt dat we als 'religieus', en dan meestal als 'christelijk', kunnen bestempelen. Het gedrag van godsdienstige mensen of groepen kent drie domeinen: 'geloof', 'werken' en 'symbolische rituelen'. Godsdienstige mensen geloven in minstens één god. Ze houden in hun gedrag rekening met godsgeloof, en geven er uitdrukking aan in woord, beeld of gebaar. Er zijn veel samenlevingen geweest waarin meerdere groepen voorkwamen die ieder een andere religie aanhingen. In die verschillende religies gaat het dan om verschillende stelsels waarin godsgeloof, werken en symbolische rituelen onderling verbonden zijn.

Het is duidelijk dat het christendom, ondanks zijn vele vormen, één godsdienst is. In de Middeleeuwen zijn er in Nederland echter ook andere, niet-christelijke godsdiensten geweest. Voor de komst van het christendom waren er zelfs alleen maar niet-christelijke godsdiensten, vaak door de christenen aangeduid als 'heidense godsdiensten'. Hierover weten we vrijwel alleen iets doordat christelijke auteurs erover hebben geschreven. We kunnen het christendom definiëren als 'een monotheïstische godsdienst waarin de figuur van Jezus van Nazareth op grond van een uitzonderlijk geëerde mondelinge of schriftelijke overlevering van ultiem belang wordt geacht'.³ De organisatie van de christelijke godsdienst is de kerk, die onderscheid maakt tussen

² De auteur maakt met dank gebruik van de verhelderende inzichten van Demyttenaere (1995, vooral pp. 18, 25-26, 30).

³ Demyttenaere 1995, 18.

geestelijken en leken, en waarbinnen de geestelijkheid aanspraak maakt op gezag. De geestelijken bepalen welke teksten samen de traditie omtrent Jezus Christus uitmaken, en hoe die teksten moeten worden geïnterpreteerd. De geestelijken bepalen ook wie er wel en wie er niet tot de kerk behoren. Zij maken uit wat behoort tot het christelijk geloof en wat tot het bijgeloof. Zij bepaalden daarmee wat heidendom is en ook wie 'christenen' zijn en wie 'heidenen' of 'ketteren'.

In de vroegmiddeleeuwse hagiografische geschriften die in Utrecht werden geschreven, wordt het Latijnse woord *paganus* gebruikt om datgene aan te duiden wat hoort bij niet-christelijke religieuze systemen.⁴ Mensen die dergelijke religies aanhangen zijn *pagani*, te vertalen met 'heidenen', en hun godsdienst wordt gekarakteriseerd als 'smerig' en 'goddeloos'. De goden van de heidenen zijn afgoden, valse goden, fantasma's. De heidenen zijn bezeten van de duivel. Hun leer is een dwaalleer. Zodra het christendom ook maar enigszins voet aan de grond heeft gekregen in de 8e eeuw, wordt het heidendom met een scheldwoord als ketterij afgedaan. Het is mogelijk om het zelfbeeld van de hagiografen en het beeld dat zij van de 'heidenen' hebben als een serie opposities weer te geven, in de woorden die zij zelf gebruikten (tabel 13.1).

Het valt op dat de woorden *fides* ('geloof') en *religio* ('religie', 'godsdienstig gedrag') nooit worden gebruikt voor het door de hagiografen gedefinieerde heidendom. Zij beoefenden ook geen religieuze geschiedenis, maar zagen slechts één religie: de christelijke. Al het andere deden zij af als bijgeloof.⁵

christendom	heidendom
God	valse goden, afgoden, duivels, demonen
godgelovig	goddeloos
rein	smerig
rechtgelovig	ketteren

tabel 13.1

Opposities die werden gecreëerd in de beschrijving van het christendom versus het heidendom.

13.3 Periodisering van de kerstening: een model

De twee groepen tegen wie de kerk zich afzette, namelijk 'heidenen' en 'ketteren', kunnen we gebruiken bij de periodisering van de kerstening: die begint met het bekeren van *heidenen*, en eindigt wanneer sommige bekeerlingen, als *ketteren*, zich een eigen interpretatie van het christendom hebben eigen gemaakt. Het gedrag van ketteren laat zien dat de kerstening aan het veranderen is in wat men wel 'dieptekerstening' noemt. Veel van de kerstening speelt zich af in de Middeleeuwen, in de noordelijke Nederlanden vooral vanaf de 7e eeuw. Omstreeks 1100 vinden we een religieuze instelling, de christelijke Kerk, die het religieus gevoel van de bewoners van onze streken diepgaand heeft omgevormd naar een model dat ook elders in West-Europa wordt aangehangen door geestelijken en leken. We kunnen de periode tussen de komst van de missionarissen naar het gebied van het latere Holland enerzijds en de eerste 'ketterij' aan het begin van de 12e eeuw in het bisdom Utrecht anderzijds beschouwen als een eenheid in de religieuze geschiedenis van Nederland boven de grote rivieren. De nadruk ligt in dit hoofdstuk evenwel op de periode tot het einde van het eerste millennium.

⁴ Deze alinea is overgenomen uit Mostert 2007, 82.

⁵ Zie daarover Schmitt 1995.

fig. 13.1 (rechts) Willibrord als aartsbisschop van de Friezen. Graduale uit Trier of Echternach, rond het jaar 1000 (handschrift in de Bibliothèque nationale de France, Parijs: latin 10510, f. 20r.; foto Bibliothèque nationale de France, Parijs).

De historicus Milis heeft een model van de kerstening ontwikkeld, waarvan we met dank gebruik kunnen maken. In dat model, dat zowel op de West-Europese Middeleeuwen als op niet-westerse samenlevingen van toepassing is, wordt het kersteningsproces in verschillende fasen ontleed.⁶ Het model onderscheidt een eerste fase, waarin het sociale, collectieve gedrag wordt aangepakt. Te denken valt aan het verbieden van heidense erediensten. Vervolgens is er een fase waarin het externe, individuele gedrag centraal wordt gesteld. Nu gaat het om minder duidelijk voor anderen waarneembaar gedrag, zoals het in acht nemen van de zondagsrust. Ten slotte is er de kerstening van het inwendige gedrag, het onder controle brengen van het denken en voelen, het geweten en de criteria voor wat 'goed' en wat 'kwaad' is. Men gaat de christelijke boodschap met hart en ziel geloven. Deze drie fasen volgen op elkaar, maar binnen Europa zijn ze in verschillende gebieden op verschillende tijdstippen begonnen.

Milis' model is niet meer dan een hulpmiddel om greep te krijgen op de gecompliceerde geschiedenis van de invoering van het christendom. Men moet het niet verwarren met een getrouwe weergave van die geschiedenis zelf. Zo kan de kerstening nu eens zeer snel verlopen (een groep doorloopt meerdere fasen van het proces gedurende een enkele generatie), dan weer een proces van eeuwen blijken te zijn. Ook kunnen de drie fasen elkaar overlappen: men kan immers door de prediking van de eerste generaties missionarissen overtuigd zijn van de realiteit van de hel als straf voor een zondig leven (een inzicht behorend bij de derde fase) nog voordat men wekelijks ter kerke gaat (een sociale bezigheid, formeel behorend bij de eerste fase). Ook bij de bestudering van de vroegmiddeleeuwse geschiedenis van West-Frisia blijkt Milis' model voornamelijk geschikt om een zekere ordening in het materiaal aan te brengen, maar met dat weinige zijn we al meer dan tevreden.

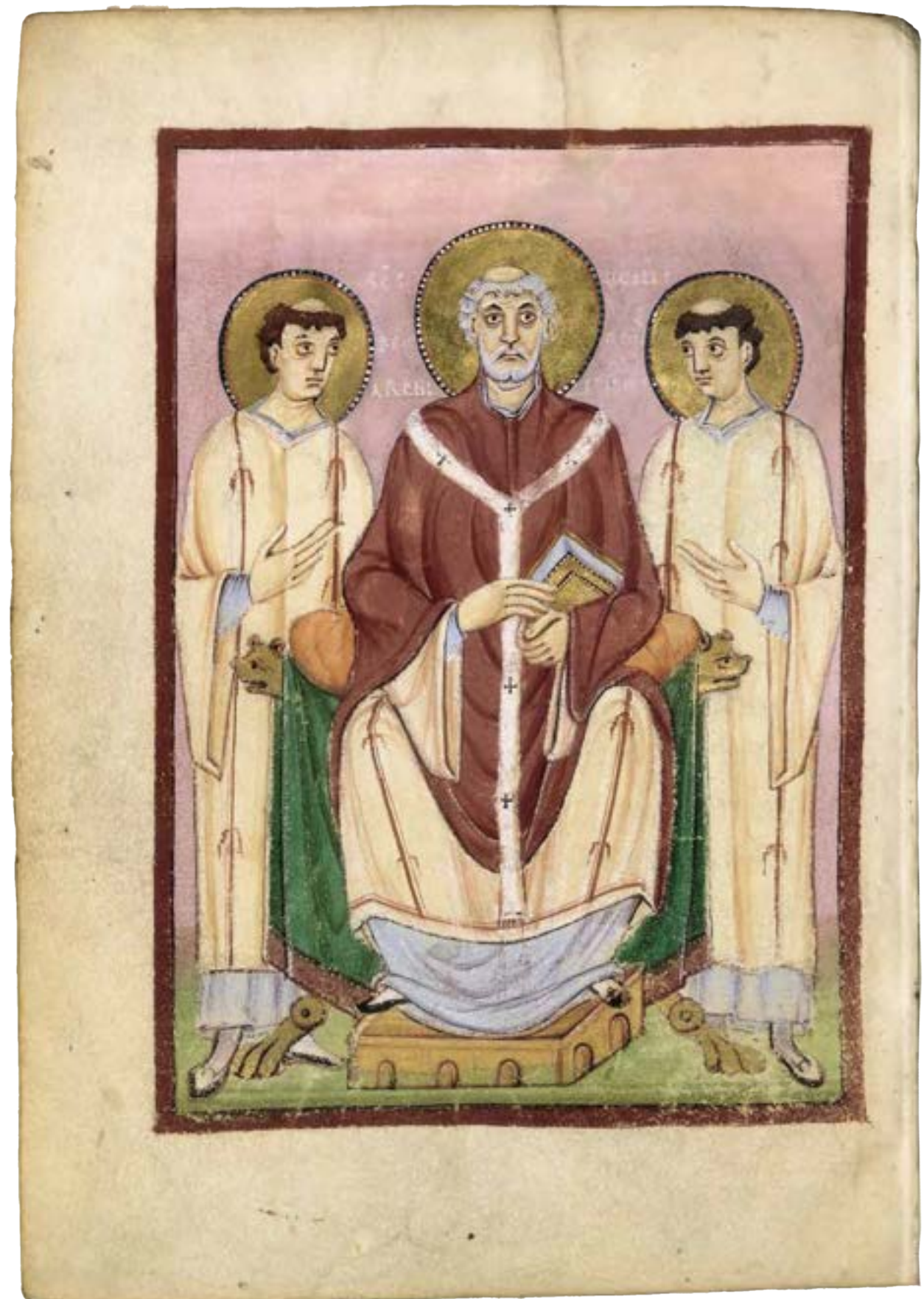
13.4 Beschikbare bronnen

Welke bronnen komen in aanmerking om gebruikt te worden voor de bestudering van de kerstening in het gebied van de Friezen, meer in het bijzonder in West-Frisia? Bij de keuze dienen we ons te vergewissen van het probleem van de continuïteit. De volkskundige Bausinger onderscheidt continuïteit van de zaak waarover de bron uitsluitel geeft (bijvoorbeeld een geloofsvoorstelling), van de personen die bij die zaak betrokken zijn, en van de tijd, plaats, functie en vorm.⁷ Naarmate een geloofsvoorstelling dichter bij het gebied van (vermeende) oorsprong wordt opgemerkt, is er sprake van meer continuïteit. Dit geldt ook wanneer de geloofsvoorstelling door personen wordt gedeeld die meer eigenschappen (taal, etnische herkomst etc.) gemeenschappelijk hebben met de personen onder wie de voorstelling voor het eerst gevonden werd, of naarmate de functie van de voorstelling lijkt op haar oorspronkelijke functie. Naarmate meer of minder van deze verschillende vormen van continuïteit aannemelijk gemaakt kunnen worden, is er sprake van meer of minder continuïteit.

Voor een reconstructie van de kerstening van de Friezen betekent dit dat we er verstandig aan doen gebruik te maken van bronnen die daadwerkelijk betrekking

⁶ Zie Milis 1990; 1991a; 1991b.

⁷ Bausinger (1969) maakt in feite onderscheid naar de elementen van de narratio die uit de klassieke retorica bekend zijn. Zo noemt *Quintillianus, Institutio Oratoria* 4, 2, 55, pp. 211-212: 'persoon, zaak, plaats, tijd, middel, gelegenheid'.

hebben op hun woongebied.⁸ Daarmee zorgen we voor continuïteit van plaats. Omdat er geen aanwijzingen zijn dat zich in de periode van de 7e tot en met de 10e eeuw grote wijzigingen in de bevolkingssamenstelling van West-Frisia en de aangrenzende gebieden hebben voorgedaan, kunnen we ervoor zorgen dat de continuïteit van de personen gewaarborgd is. Bovendien gebruiken we bij voorkeur bronnen uit de tijd van de beschreven gebeurtenissen. Ook middeleeuwse historiografen vertrouwden mondelinge overlevering die verder terugging dan meer dan rond de vijftig jaar niet en gaven in dergelijke gevallen de voorkeur aan geschreven bronnen.⁹ De continuïteit van functie en vorm zijn moeilijker te beoordelen. Hoewel de associatie van bepaalde metalen sieraden met Wodan overtuigend is, zoals uit het voorgaande hoofdstuk blijkt, blijft het moeilijk om ze een duidelijke religieuze functie of herinnering toe te dichten. Metalen crucifixen zijn makkelijker religieus te duiden, hoewel we ons altijd kunnen afvragen of de tijdgenoten die dergelijke 'christelijke' sieraden droegen zich altijd van een religieuze lading bewust waren.

Informatie uit geschreven bronnen

De bronnen over de Friezen werden bij elkaar gezet door de historicus Lebecq in zijn studie over de Friese handelaren.¹⁰ Hierin zijn deels fragmenten te vinden uit heiligenlevens en historiografische werken van auteurs die niet in de eerste plaats in de Friese gewesten geïnteresseerd waren. Toch leveren de heiligenlevens van Wilfrid (opgesteld door Eddius Stephanus) en van Wulfram (door Pseudo-Jonas) belangrijke informatie op. Ook de levens van Willibrord (door Alcuin; fig. 13.1) en van Bonifatius (door Willibald; fig. 13.2), die vanwege hun werkgebied meer interesse voor de Friese gewesten hadden, worden hierin uitgebreid geciteerd. Een handige lijst van bronnen waarin Nederlandse plaatsnamen voorkomen, is opgenomen in het *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*.¹¹ Voor zover het gaat om de bronnen die plaatsnamen noemen in de context van gebeurtenissen die in Nederland plaatsvonden, geeft die lijst uiteraard ook de bronnen voor gebeurtenissen die zich onder de Friezen afspeelden. Tenslotte kan een overzicht van de hagiografische bronnen die in Utrecht werden geschreven, over gebeurtenissen die zich deels onder de Noord-Hollandse Friezen afspeelden, worden gevonden in het *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen*.¹²

Bronnen die werden geschreven voor de Friezen in West-Frisia zijn te vinden in het *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*.¹³ Ze hebben in eerste instantie betrekking op Willibrord, Bonifatius en Liudger.¹⁴ Zo is er een aantal kleine schenkingen van door Bonifatius bekeerde Friezen op Wieringen, Texel en omgeving, waaruit we

⁸ Een dergelijke keuze is ook gemaakt door Stoter & Spijkhout (2019).

⁹ Guenée 1980, 78-85.

¹⁰ Lebecq 1983.

¹¹ Künzel et al. 1988.

¹² Carasso-Kok 1981.

¹³ OHZ 1. De nummers 1-66 beslaan de periode tot het eind van de 10e eeuw. Enkele oorkonde-achtige teksten die van belang zijn voor de ontwikkeling van het instituut van de kerk in West-Frisia zijn elders te vinden. Zo is de lijst van goederen van de kerk van Utrecht uit het *cartularium* van bisschop Radbod, uitgegeven door Henderix (1986, 543-552). Dijkstra (2011, 481-486) geeft naast de tekst ook een vertaling.

¹⁴ Ik geef de in deze teksten vermelde plaatsen in het latere Noord-Holland tussen haakjes weer. De identificaties zijn die van Künzel et al. 1988. Willibrord: nrs. 2, 3, 4 (Velsen); Bonifatius en Fulda: nrs. 7-9 (Wieringen), 10 (Ganga, bij Texel), 11-12 (Wieringen), 13 (Godolfhem, bij Texel, en Tyeslemore, op of bij Texel), 14 (Leonspich, op of bij Texel), 15 (Leonspich, Ganga en Westerkinloson bij Medemblik), 16 (Bogeheim, in Noord-Holland of Friesland, Leonspich, Uuihtmundhem, op of bij Texel, en Hargen), 17 (Wieringen en Leonspich); Liudger en Werden: nrs. 18 (later toegevoegd: Kennemerland). Er zijn voor sommige namen ook andere identificaties voorgesteld (zoals bijvoorbeeld voor Kinleson). De literatuur hierover is vrijwel integraal in Künzel et al. 1988 verwerkt.

fig. 13.2 Bonifatius doopt een Friese bekeerling. Daaronder wordt Bonifatius door heidense Friezen vermoord. *Sacramentarium* uit Fulda, rond het jaar 1000 (handschrift in de Staatsbibliothek, Bamberg: Msc. Lit. 1, f. 126v.; foto Staatsbibliothek Bamberg).

kunnen opmaken dat zijn zendingswerk daar succes had.

Sommige teksten zijn duidelijk bedoeld voor een publiek van Friezen, zoals de hagiografische geschriften die in Utrecht werden geschreven toen het missiegebied van Willibrord, Bonifatius en zijn opvolger abt Gregorius was getransformeerd in een echt Karolingisch bisdom, nadat Karel de Grote (†814) er de kerkelijke instellingen van een materiële basis had voorzien. Het Friese gebied maakte deel uit van het bisdom Utrecht, en deelde daarmee in de gangbare tradities omtrent de in het bisdom vereerde heiligen. Hun verhalen werden vooral in de bisschopsstad zelf op schrift gesteld. Tot de tijd van bisschop Radbod (900-917) produceerde men er de levensbeschrijvingen van enkele uit de Britse eilanden afkomstige prominente missionarissen, die onder de

Friezen en hun buren hadden gewerkt. Daarnaast kreeg de uit een Fries geslacht stammende Liudger aandacht. Na bisschop Radbod ging men op de ingeslagen weg verder met teksten over de missionarissen en heiligen uit de vroegste geschiedenis van het bisdom, terwijl er bovendien ook enige aandacht kwam voor het leven van bisschop Radbod en voor andere meer recente gebeurtenissen. Om een groot aantal teksten gaat het niet, en de afzonderlijke teksten leveren vaak maar weinig informatie. Toch leveren ze samen voldoende materiaal om de religieuze geschiedenis van de Friezen in de eerste helft van de Middeleeuwen te kunnen schetsen.¹⁵

De belangrijkste tekst die we tot onze beschikking hebben, is de zogenaamde 'Utrechtse doopbelofte' (fig. 13.3), die helemaal aan het begin van de kerstening van de Friezen staat. De tekst geeft de basis van het nieuwe geloof weer, en daarom zijn deze enkele regels tekst een belangrijke getuige voor de kerstening. De doopbelofte werd in het eerste kwart van de 8e eeuw naar alle waarschijnlijkheid geschreven in Utrecht, het centrum van het aartsbisdom van de Friezen zoals de Angelsaks Willibrord (658-739) dat wilde opzetten.¹⁶ Deze tekst is te vinden in het *Corpus van Middelnederlandse teksten*.¹⁷ In diezelfde uitgave is ook de lijst van bijgelovige praktijken te vinden die bekend staat onder de naam *Indiculus superstitionum* (fig. 13.3).¹⁸ Helaas gaat het daarbij om niet meer dan een lijst van soms cryptische opschriften. De enkele woorden in de volkstaal die erin voorkomen, lijken erop te wijzen dat de lijst omstreeks het midden van de 8e eeuw in West-Frisia is geschreven. Veel worden we niet wijzer van de lijst, aangezien een gebruik onder de Friezen van de genoemde praktijken niet te bewijzen is. Ook de optekening van het Friese recht, die plaatsvond onder Karel de Grote, de *Lex Frisionum*, geeft weinig houvast. Weliswaar staan er beschrijvingen in van gebruiken die ook al vóór de kerstening gangbaar waren, zoals het werpen van het lot om signalen van goden te duiden (zie paragraaf 13.5), maar niet al die gebruiken waren religieus van aard.¹⁹ Ze kunnen daarom niet eenduidig als 'heidense' praktijken gelden. Toch bevatten de doopbelofte, de *Indiculus superstitionum* en de *Lex Frisionum* wel degelijk elementen die op niet-christelijke gebruiken wijzen, waarbij in de doopbelofte zelfs specifiek de namen van niet-christelijke goden worden genoemd.

Voor teksten die zijn geschreven in de kustgebieden van het bisdom, moeten we tot het eind van de 10e eeuw wachten. Er is een handjevol runeninscripties uit het Friese gebied bekend, maar geen lijkt een eenduidig religieuze of 'magische' inhoud te hebben.²⁰ Voor het eerst hebben we de beschikking over lokaal overgeleverd materiaal wanneer het 'Leven van Adalbert van Egmond' op schrift wordt gesteld,²¹ op basis van gegevens die afkomstig waren van aartsbisschop Egbert van Trier, de tweede zoon van

15 Deze teksten worden besproken in Carasso-Kok 1981. Het gaat vooral om hagiografische teksten met betrekking tot abt Gregorius, de opvolger van Bonifatius (nr. 33, 790-791; geschreven door Liudger), Liudger (nr. 60, 839-849), Liawin (Lebuinus) (nr. 50, 840-930 en nrs. 52-53, 900-917), Suitbert (nrs. 88-89, 900-917), Bonifatius (nr. 18, vóór 849; bewaard gebleven versie eerste helft 10e eeuw), Radbod (nr. 75, 919-975), Odulf (nr. 69, 918-975) en nogmaals Bonifatius (nr. 19, tussen 917 en 1075). De meeste daarvan zijn in Utrecht geschreven; sommige teksten mogelijk in Deventer, toen de bisschoppen daarheen waren uitgeweken ten tijde van de Vikingaanvallen. Het Leven van Liudger werd waarschijnlijk in zijn klooster Werden geschreven. De edities van al deze teksten zijn te vinden bij Carasso-Kok. Waar ik verwijs naar de bronnen, worden de edities aangehaald en, waar beschikbaar, vertalingen. Zie over deze hagiografische teksten ook Mostert 1993,130-133.

16 Zie voor de argumenten Mostert 2013, 105-109, 120-122.

17 *Utrechtse doopbelofte* (zie ook Mostert 2013).

18 *Indiculus superstitionum* (zie ook Mostert 2013).

19 Voor een uitputtende behandeling van alle aspecten van de *Lex Frisionum*, zie Siems 1980.

20 Mostert 2010, 460-461; zie ook Philippa & Quak 1994, 145-157.

21 *Vita sancti Adalberti*.

graaf Dirk II van Holland.²² Egberts ouders waren ook degenen die zich lieten vereeuwigen in de dedicatieminiaturen die rond 975 door hen werden toegevoegd aan een oud *evangelarium* dat ze aan Egmond gaven bij de inwijding van de stenen kloosterkerk (het *Evangelarium* van Egmond; fig. 13.4).²³ Voor de eerste exclusief Egmondse verhalende tekst moeten we wachten tot circa 1060, als het verhaal over Sint Jeroen van Noordwijk op perkament wordt gezet.²⁴ Hoewel het in beide heiligenlevens om missionarissen gaat, zijn de teksten veel te laat om te kunnen gebruiken voor bestudering van het begin van de kerstening.

De meeste geschreven bronnen zijn geschreven in het Latijn. Helaas zijn er maar van weinig teksten vertalingen beschikbaar. Een aantal interessante fragmenten is opgenomen in de recente bloemlezing *Een meelijwekkend volk. Vreemden over Friezen van de oudheid tot de kerstening*.²⁵

Informatie uit gebouwde structuren: kerken en kapellen

Een inventarisatie van kerken en kapellen werd ondernomen door Numan.²⁶ Hij zette alle archeologische, bouwhistorische en historische gegevens over kerkgebouwen en begraafplaatsen in Noord-Holland vanaf circa 720 tot 1200 bij elkaar. Voor de periode tot het jaar 1000 komt hij in chronologische volgorde tot de kerken en kapellen in tabel 13.2.

periode	locatie
720?	Egmond-Binnen, H. Adalbertuskapel
circa 722	Velsen
885-896?	Oosterland (Wieringen); Westerland (Texel)
922	Egmond-Binnen, Buurkerk
928-939	Egmond-Binnen, abdijkerken
voor 918-948	Huisduinen; Limmen
voor 918-948?	Den Burg (Texel); Stroe (Wieringen)
918-948	Heiloo
voor 948	Beverwijk; Oosterend (Texel)
voor 948?	Hippolytushoef (Wieringen)

Tabel 13.2 Overzicht van de vroegste kerken in Noord-Holland, voor de periode tot het jaar 1000. Niet opgenomen zijn Muiden (circa 900), Naarden (circa 900) en Nederhorst den Berg (circa 839-849), omdat zij buiten West-Frisia vallen (naar Numan 2005).²⁷

Er zijn, afgezien van de kerken die in de tabel worden genoemd, ook nog andere kerken geweest. Numan beperkt zich tot de kerken waarover archeologische en/of historische gegevens voorhanden zijn. Daarnaast zijn er vermeldingen van enkele kerken van Willibrord (in 695 tot aartsbisschop gewijd), die in 1063 in het bezit van het klooster Echternach waren. Eén daarvan, de kerk van Petten, was ook gelegen aan de voet van de duinen. Het ging bij de eerste, 8e- tot 10e-eeuwse kerken om stichtingen in het kustgebied,

22 Gumbert 1997, 25-26.

23 Handschrift Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 76 F 1, ff. 214v-215r. De dedicatieminiaturen, als afbeeldingen van de schenkers, zijn veelvuldig gepubliceerd.

24 *Passio sancti Ieronis presbyteri [et translatio]*.

25 Looijenga et al. 2017.

26 Numan 2005. Eveneens nuttig is Den Hartog 2002.

27 Vergelijk de tabellen in hoofdstuk 3, die een vollediger beeld van 'vroeg kerken' geven.

mirus & placans & pper bite se opū centū mirus & monachi centū pful
 tepu pfallere meminerunt. hrodegangus ep̄s ciuī mē t̄p eddo ep̄s ciuī
 rtrudburgo. lullo ep̄s ciuī mē zuntia ci. lupus ep̄s ciuī yemonis. balde
 bāhtur ep̄s ciuī bayelue. uulfrannus ep̄s ciuī melduy. remediuy uocu
 tur ep̄s ciuī nodomu. maipinus ep̄s ciuī eboracay. zenbaudus ep̄s ciuī
 laudumo. hildizangus ep̄s ciuī rucyromis. achalfrudus ep̄s ciuī nouionis
 meginzus ep̄s ciuī uunzaburgo. uulfrannus ep̄s demonayterio seimau
 rici solepucy ep̄s ciuī tungus. theodulfus ep̄s demonayterio laubicy
 hiddo ep̄s ciuī agurwoduno. ppolatus ep̄s demonayterio eozendi. iacob ep̄s
 demonayterio zamundicy. zwaiclenus ep̄s ciuī celmanis. iohannis ep̄s ciuī
 conyanciu. uulfraldus ep̄s demonayterio achitadi mudulpey ep̄s
 ciuī. uulfrannus. huprey ep̄s ciuī birencionis. leodenizus ep̄s ciuī bay
 zay. eufobius ep̄s ciuī tononis. zello ep̄s ciuī coepu diddo maipolus ep̄s
 ciuī andecauy. Pulrudus ab demonayterio seichonisio. lantfrudus ab
 de p̄o zamano. iohannis ab de p̄o plodo aldo. dnuht zangus ab de zemedico
 uuthleay ab de p̄ta nellay. uurt magus ab de centailu. leodhufus ab
 de conberu manay ab de p̄ta mico. asinarius ab de nouulcio. uualdo ab
 de p̄o iohanne. pubizaudus ab de bur brunno. zodobertus ab de p̄ta bacay
 achalfrudus ab de p̄ta rucay uundrudus ab de p̄ta columbu ebay fridus
 ab de ul dahu zepus ab de uuelu. ruzingus ab de urico.

Abnuuatēis dia
 boli lingua
 Testis veter.

Poprichitū diabolus. & p̄p̄. ec p̄p̄ racho diabolus end allum diabol
 zelde p̄p̄ōn. & id ec p̄p̄ racho allum diabol zelduo & id allū diabol & uult cum
 p̄p̄. & id ec p̄p̄ racho allum diabol & uult cum und uoprdum thinnu &
 & de uuo dā & id de p̄ta note & id de allēm thān unholdum thehina zenotay

¶

zelobitu in zot almetizun paduā. ec zelobo in zot almetizun p
 duā. zelobitu in quito zoderuno ec zelobo in quito zoceruno. zelobit
 tu in halozun zay ec zelobo in halozun zay.

Testis fidei
 et supra.

- D**epucilegio ad sepulchru mortuo rum.
- De pu cilegio super depuncto r. d ad ruy.
- De p̄p̄ acilibus in p̄p̄.
- De cupilis id est p̄ ruy.
- De p̄cilegio p̄p̄ uec clest ay.
- De p̄cuy piluapum quae nimidus uo curat.
- De huy quae faciunt super p̄p̄.
- De p̄cuy. mer curu. uel iouit.
- De p̄cuy quod aliau p̄o rum.
- De p̄lac te ruy delizatur.
- De pontibz p̄cuy p̄cuy.
- De incantationibz.
- De ruy p̄p̄ t̄ anū te quonū t̄ bonū p̄p̄ico t̄ p̄p̄ mutatione r.
- De diuinit uel p̄p̄ ruy.
- De igne p̄p̄ato deligno idē nod p̄p̄.
- De ruy uel animalium.
- De ob r̄uuatione p̄p̄a in p̄o t̄ in uocatione p̄p̄ aliau r.
- De in a p̄p̄ locay q̄ colunt p̄p̄o p̄p̄.
- De p̄p̄endo quod bonu uo curat p̄p̄o m̄p̄.
- De p̄p̄ ruy quae p̄cuy iouit t̄ m̄p̄.

fig. 13.3 (vorige pagina's) Utrechtse doopbelofte (laatste vier regels op de linkerbladzijde en eerste drie regels op de rechterbladzijde). Direct na de tekst volgt de *Indiculus superstitionum* (handschrift in de Biblioteca Apostolica Vaticana, Vaticaan/Rome: Palat. lat. 577, ff. 6v-7r.; foto Vaticaan, Biblioteca Apostolica Vaticana).

fig. 13.4 *Evangelium* van Egmond. Linkerpagina: Graaf Dirk II en gravin Hildegard plaatsen het *evangelium* op het altaar van de door hen gebouwde stenen kloosterkerk te Egmond. Rechterpagina: Dirk en Hildegard gekniel, respectievelijk ter aarde liggend voor de heilige Adalbert, die bemiddelt bij Christus (handschrift in de Koninklijke Bibliotheek, Den Haag: 76 F 1, ff. 214v-215r; foto Koninklijke Bibliotheek, Den Haag).

dat samen met Texel en Wieringen de meeste aandacht van de eerste missionarissen lijkt te hebben gekregen.

Informatie uit archeologische vondsten

Voor de materiële bronnen is het nuttig om een lijst van mogelijke religieuze objecten uit archeologische contexten op te stellen, om vervolgens te kijken in hoeverre er in West-Frisia voorbeelden voorhanden zijn.²⁸ Voor de periode van de vroege kerstening kunnen we dan denken aan de niet-christelijke paardengraven bij Uitgeest; aan rituele deposities in een offerpoel bij Broekpolder, met stenen, spijkers en twee amuletten; en aan enkele grafvelden met wapens als grafgiften.²⁹ Maar duidelijk bewijs voor zaken die wel historisch als 'heidens' zijn overgeleverd, zoals keukenafval dat met pre-christelijke,

rituele feesten geassocieerd kan worden, ontbreekt, net als resten van mensenoffers, van loten, of van heiligdommen (zie onder). Voor de periode van de latere kerstening is het archeologisch vondstmateriaal beperkt tot begravingen bij en in parochiekerken en andere religieuze gebouwen (denk aan het klooster Egmond, dat vanaf circa 980 als huisklooster van de grafelijke familie functioneerde).³⁰ Daarnaast heeft metaaldetectie vrij veel persoonlijke devotionele objecten opgeleverd, zoals mantelspelden met kruis-motieven (zie fig. 8.8) en hangers in de vorm van kruizen (zie fig. 8.13), respectievelijk te dateren vanaf de 8e en 9e of 10e eeuw.³¹ Een mogelijk 10e-eeuwse kruisvormige hanger, gevonden op het kloosterterrein te Egmond, bestaat uit twee delen die samen ruimte

²⁸ Er is gebruik gemaakt van Slupecki & Valor 2013.

²⁹ Zie de hoofdstukken 10 en 12, met referenties.

³⁰ Voor een vergelijkbare situatie in Zuid-Holland, zie bijvoorbeeld Dijkstra 2011; zie D'Hollosy & Dijkstra (2016, vooral 569-574) over mogelijke rituelen met menselijke botten die nog in de Karolingische tijd werden uitgevoerd.

³¹ Zie hoofdstuk 8.

fig. 13.5 Twee delen van een te Egmond gevonden reliekschrijn in de vorm van een crucifix, vermoedelijk te dateren in de 10e eeuw. Lengte 6,8 cm, breedte 3,8 cm (metaaldetectorvondst, geregistreerd onder PAN-00028648; foto naar www.portable-antiquities.nl).

konden bieden aan relieken (fig. 13.5).³² Uitzonderlijk is de gesp met een vaste, driehoekige beslagplaat van een heug gordel uit de tweede helft van de 6e of eerste helft van de 7e eeuw; op de halfronde verbreding aan het smalle uiteinde van de beslagplaat is een Latijns kruis ingekrast, als vroegste christelijk symbool in Noord-Holland (fig. 13.10; zie ook fig. 8.14, nr. 6).

13.5 'Heidenen' aan de vooravond van de kerstening

Uit ons gebied hebben we geen enkele vroegmiddeleeuwse tekst die is voortgebracht door niet-christenen. We kunnen de 'heidenen' daarom slechts bestuderen door de bril van de christelijke tegenstanders. Zoals we al hebben gezien, waren de christelijke auteurs geenszins onpartijdig. Zodra het christendom ook maar enigszins voet aan de grond had gekregen, werd het heidendom als ketterij afgedaan. Een tweede probleem ligt hierin, dat de auteurs eventuele informatie verpakken in termen die aan de klassieke mythologie ontleend zijn.³³ De beschrijvingen moeten niet alleen daarom met enige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd. Ze waren bedoeld voor een publiek dat in dezelfde tijd leefde als de auteurs van de beschrijvingen. Ze zijn daarom betrouwbaarder als bron voor de periode waarin ze werden opgeschreven dan voor de periode die ze zeggen te beschrijven, en die eeuwen terug kon liggen.

Aan te nemen is dat de kustbewoners van de duinstreek de religieuze gewoonten van de kustbewoners in het noorden van Nederland in meer of mindere mate gedeeld hebben.³⁴ In ieder geval moet geloof in Donar, Wodan en Saxnot in West-Frisia zijn voorgekomen, zoals valt af te leiden uit de Utrechtse doopbelofte die in hoofdstuk 12 is gepresenteerd. Zoals gezegd, is de lijst van bijgelovige praktijken in de *Indiculus superstitionum* moeilijker te interpreteren. De enkele woorden in de volkstaal die erin voor-

³² PAN-00028648 (www.portable-antiquities.nl).

³³ Zie *Vita sancti Bonifatii [Vita altera]*, c. 8, p. 68.

³⁴ Een uitgebreid overzicht geeft Halbertsma (2000).

komen, wijzen erop dat de lijst omstreeks het midden van de 8e eeuw in West-Frisia moet zijn gekopieerd.³⁵ Het gebruik van deze woorden kan betekenen dat het (in ieder geval bij die individuele beschrijvingen waarin ze voorkomen) om werkelijk begrepen en mogelijk ook waargenomen gebruiken gaat.³⁶ Of de overige praktijken ook werkelijk voorkwamen, is niet zeker. De opstellers van dit soort lijsten maakten graag gebruik van eerdere teksten, die zeker niet op West-Frisia betrekking hadden, en de auteur van de *Indiculus* lijkt hierop geen uitzondering.³⁷

De hagiografische bronnen over de missionarissen, waarin het collectieve geheugen van de Utrechtse *clerici* met betrekking tot hun heroïsche voorgangers werd opgetekend, zwijgen over heidense rituelen in West-Frisia. Wel hebben we aanwijzingen over niet-christelijke praktijken in de elders geschreven heiligenlevens van Willibrord en Wulfram. In het ‘Leven van Willibrord’ worden twee ‘Friese’ heiligdommen min of meer beschreven. Op Walcheren bestond een ‘heiligdom van het oude bijgeloof’ dat werd verbrijzeld door Willibrord. Er was een ‘bewaker’ van het heiligdom aanwezig, die hierover in toorn ontstak en Willibrord met een zwaard op het hoofd sloeg; tevergeefs uiteraard.³⁸ En op Fositesland (het huidige Helgoland), dat functioneerde als een ander heiligdom, kwam de heilige door een storm terecht. Ook daar waren bepaalde ‘gods-dienstige gebruiken’ en ‘heilige dingen’, waar Willibrord zich echter niets van aantrok. Hij doopte drie mannen in een bron en liet een aantal dieren slachten als voedsel voor zijn gezelschap, en de plaatselijke ‘heidenen’ dachten dat ze daardoor wel ‘gek zouden worden’. Dat gebeurde niet en koning Radbod werd daarom van de heiligschennis op de hoogte gesteld. Radbod was kwaad en liet drie keer op drie achtereenvolgende dagen het lot werpen over Willibrord en de zijnen. Maar slechts één van hen ‘werd door het lot aangewezen en heeft de martelaarskroon ontvangen’. Vervolgens werd Willibrord bij de koning geroepen en werd hem door Radbod streng gevraagd, ‘waarom hij zijn heiligdommen had geschonden en zijn god beledigd’. Het antwoord was te verwachten: ‘het is geen god die u vereert, maar de duivel’. Daarop begon Willibrord te prediken om de onmacht van de heidense goden en de macht van God over het werpen van het lot duidelijk te maken. Aldus moest de koning tot bekering komen. Dat lukte niet meteen. Wel liet Radbod Willibrord ongehinderd en eervol naar de Franken vertrekken.³⁹

Het werpen van het lot, zoals beschreven door Willibrords hagiograaf Alcuin, moet inderdaad zijn voorgekomen. Dat weten we doordat de procedure wordt genoemd in drie van elkaar onafhankelijke teksten: het Leven van Willibrord, het recht van de Friezen zoals dat was opgetekend in de *Lex Frisionum*, en, al veel eerder, in de teksten van Tacitus. Volgens Tacitus, die dit openbare ritueel als eerste beschreef, ging het als volgt in zijn werk: men sneed staafjes uit twijgjes van vruchtbomen, waarin tekens werden gekerfd. De staafjes werden op een witte doek geworpen, waarna de priester of een familiehoofd (en in ons geval wellicht Radbod zelf, omdat geen gewag wordt gemaakt van een priester) er driemaal één op goed geluk trok. Daarop werden de tekens geïnterpreteerd.⁴⁰

35 Voor de inhoud van de *Indiculus superstitionum*, zie hoofdstuk 12.

36 Vergelijk Künzel 1992, 1061.

37 Verschillende praktijken zijn ook al bij Caesarius van Arles (469-542) en het Concilie van Auxerre (578) te vinden.

38 Alcuin, *Vita Willibrordi archiepiscopi Traiectensis*, c. 14, p. 128.

39 Alcuin, *Vita Willibrordi archiepiscopi Traiectensis*, cc. 10-11, pp. 124-125. Gedeeltelijke vertaling in Looijenga et al. 2017, 166-167.

40 Tacitus, *Germania*, c. 10, pp. 144-147; *Lex Frisionum*, tit. 14, par. 1, pp. 102-103.

Als Alcuins beschrijving van het loten kan worden aanvaard, dan betekent dat mogelijk ook dat de andere bijzonderheden die hij over Walcheren en Fositesland weet te vermelden betrouwbaar zijn. En daarmee hebben we dan betrouwbare gegevens over de voorchristelijke religieuze praktijken van de Friezen voorhanden. Het kan zijn dat Alcuin, die een verwant was van Willibrord, kon putten uit verhalen die binnen de familie werden doorgegeven. Dit verslag wekt de indruk dat het werpen van het lot om over het leven van personen te beslissen vaker voorkwam en niet beperkt bleef tot het geval van Willibrord en de zijnen. Mensenoffers, gekozen uit de Friezen zelf, worden genoemd in een ander heiligenleven. Het is opgetekend in het ‘Leven van Wulfram’, de aartsbisschop van Sens. Deze Frankische aristocraat kwam rond 690 naar Friesland om Willibrord bij te staan in zijn missiewerk. Zijn tekst, waarin Radbod niet als koning maar vanuit Frankisch perspectief als ondergeschikte hertog wordt aangeduid, is het waard om geciteerd te worden:⁴¹

“Het gebeurde op een dag, dat een jongetje, geboortig uit de Friese stam zelf, door wurging aan de goden geofferd zou worden. Dus bad de heilige bisschop de ongelovige hertog [van de Friezen] om hem het leven van dit jongetje te geven en geen mens die naar het beeld van God gemaakt is te doden bij wijze van afschuwelijk offer aan de demonen. Datzelfde jongetje heette Ovo. De hertog nu antwoordde in zijn moedertaal, dat ooit was besloten in de eeuwige wet door zijn voorgangers en het hele Friezenvolk dat, al wie het lot uitgekozen had, op de plechtige dagen die zij vierden onmiddellijk geofferd zou worden.”

Uiteraard wist Wulfram door zijn gebed Ovo’s boeien te verbreken, ‘en om dat feit heeft een zeer grote menigte Friezen zich bekeerd tot de Heer’. Bij een andere gelegenheid werden nog eens twee jongens, Eurinus en Ingomarus, door Wulfram gered van de wurgingsdood.⁴² Naast wurging kenden de Friezen ook mensenoffers door het zwaard, door ophanging en door verdrinking. Daarvan zijn geen archeologisch aantoonbare sporen bekend.⁴³ Maar toch was het de ‘gewoonte’, zoals ook in het Leven van Wulfram te lezen valt:⁴⁴

“De gewoonte (...) deed sommigen ook onderdampelen in de golven van de zee of het water, door duivelse ingeving gedreven. Er was onder genoemd volk een zekere weduwe, die twee heel lieve zoontjes had. Die werden door het lot gekozen om aan de demonen te offeren en gedood te worden in het kolken der zee. Ze werden gevoerd naar een zekere plaats die door de zee aan twee kanten omvloed werd om, wanneer de vloed van de zee die plaats bedekt zou hebben, op armzalige wijze door de golven verzwolgen te worden. De een was zes, de ander vijf jaar oud. (...) Maar de heilige bisschop Wulfram vroeg om hun leven te sparen. (...) Daarop zei de ongelovige hertog: ‘als jouw Christus hen uit het gevaar van dit moment bevrijdt, zal ik ze voor eeuwig in zijn heerschappij geven.’”

Op Wulframs gebed werd de landtong ogenblikkelijk zo hoog als een heuvel, en vervolgens bekeerden velen zich na het zien van dit wonder.

41 Ps.-Jonas, *Vita Vulframni*, c. 6, pp. 665-666. Vertaling in Looijenga et al. 2017, 154-155.

42 Ps.-Jonas, *Vita Vulframni*, c. 7, p. 666. Vertaling in Looijenga et al. 2017, 155-156.

43 Zie de bespreking van het grafritueel of een andere vorm van omgang met de doden in hoofdstuk 10.

44 Ps.-Jonas, *Vita Vulframni*, c. 8, p. 667. Vertaling in Looijenga et al. 2017, 156-157.

In het Leven van Wulfram, dat dateert uit het einde van de 9e eeuw, wordt het gebruik om op hoogtijdagen mensenoffers te brengen door de Friese koning uitgelegd. Het maakte deel uit van de mondeling overgeleverde gewoonten die ‘eeuwig’ zijn. Maar is deze tekst wel betrouwbaar, gezien het feit dat erin wordt gesproken over gebeurtenissen van langer dan drie generaties geleden? Over het voorkomen van mensenoffers door verdrinking in de opkomende vloed kan de *Lex Frisionum* mogelijk uitkomst bieden. Daarin wordt dit althans als laatste onderdeel van de straf op diefstal van heilige voorwerpen uit een tempel (na het afsnijden van de oren en castratie) opgevoerd.⁴⁵ Omdat het Leven van Wulfram en de *Lex Frisionum* volledig onafhankelijk van elkaar zijn opgesteld, versterken zij elkaar met betrekking tot het niet-christelijke mensenoffer dat na de kerstening in de vorm van een doodstraf als gebruik voortleefde.

Een laatste citaat illustreert zowel de manier waarop de missionarissen te werk gingen, als geloofsvoorstellingen onder de ‘heidense’ Friezen over het hierna maals. Het gaat om het bekende en belangwekkende verhaal over de mislukte doop van koning Radbod, die Wulfram in het door hem gecontroleerde gebied liet preken en dopen. Nadat zelfs zijn eigen zoon was gedoopt, was hijzelf bijna gereed voor de doop. Toen beging Wulfram echter een enorme vergissing door een eerlijk antwoord te geven op een vraag van de koning:⁴⁶

“Genoemde prins Radbod, toen hij ondergedompeld zou worden om de doop te ontvangen, aarzelde en vroeg de heilige bisschop Wulfram, die hij door eden in de naam des Heren dwong [de waarheid te zeggen], waar het grootste aantal koningen, prinsen en edelen van de Friezen zich bevond. In het hemelse gebied dat hij hoopte te zien als hij zou geloven en gedoopt worden, of in het gebied dat hij [d.w.z. Wulfram] dat van de duistere vervloeking had genoemd? Toen sprak de zalige Wulfram: ‘Maak geen vergissing, doorluchtige prins. Bij God is een zeker aantal uitverkorenen. Want van diegenen onder uw voorgangers als vorsten van het Friezenvolk, die zonder het sacrament van de doop zijn gestorven, is het zeker dat ze het oordeel van de verdoemenis hebben ontvangen. Maar hij die van nu af aan gelooft en gedoopt zal zijn, zal zich verheugen met Christus tot in de eeuwigheid’. Toen de ongelovige hertog deze woorden hoorde (hij was al tot de doopvont genaderd) trok hij, zo wordt verteld, zijn voet terug, zeggende dat hij het gezelschap van zijn voorgangers, de vorsten der Friezen, niet wilde ontberen om met een klein aantal armen in dat hemelse koninkrijk te zitten (...). Hij trok zich ongelukkig terug uit de heilige vont.”

De saamhorigheid van de Friese elites gaat in dit verhaal over de dood heen. Contact met de voorvaderen, zo moeten we concluderen, is belangrijker dan de eeuwige zaligheid in het gezelschap van mensen die niet tot die elites behoren. Of het voorval zich werkelijk zo heeft afgespeeld? Waarschijnlijk niet. Een openbaar ritueel, zoals de doop van een koning, werd goed geregisseerd. Van tevoren dienden de belangrijke metgezellen van de koning ermee in te stemmen. Zo konden ze tijdens de plechtigheid door hun zwijgende aanwezigheid de stap van de koning goedkeuren. De koning kon hier niet afwijken zonder zich belachelijk te maken en daarmee zijn macht en aanzien op het spel te zetten. Waarschijnlijk was dit een prachtig verhaal dat de monniken van de abdij van Fontenelle, waar het Leven van Wulfram een kleine twee eeuwen na dato werd geschre-

⁴⁵ *Lex Frisionum, Additio Sapientium* tit. 11, pp. 102-103.

⁴⁶ Ps.-Jonas, *Vita Vulframni*, c. 9, p. 668. Vertaling in Looijenga et al. 2017, 157-158.

ven, graag hoorden vanwege de humoristische onhandigheid waarmee de barbaarse Radbod reageerde op een in scène gezet ritueel.

Een zo belangrijke beslissing als het veranderen van religie kon alleen maar gebeuren indien de machthebbers ermee instemden, de koning voorop. Dat kwam doordat het in religieuze zaken niet alleen ging om bepaalde geloofsvoorstellingen, maar ook om het samen beleven van het geloof, in de rituelen van de liturgie, en om het onderling steun bieden aan de medegelovigen. Vandaar dat de rol van de Friese koning, net als die van alle andere koningen die besloten om de christelijke religie te aanvaarden, van groot belang was. De instemming van allen volgde op de beslissing van de heersers, en de heersers konden zo’n beslissing niet nemen zonder de instemming van allen.⁴⁷

Dat neemt niet weg dat het Leven van Wulfram ons iets vertelt over de geloofsvoorstellingen in de Friese gebieden aan de vooravond van de overstap naar het christendom. Terugkijkend op wat we kunnen opmaken uit de beschikbare geschreven bronnen die de toets der kritiek althans enigszins hebben kunnen doorstaan, vinden we bedroevend weinig betrouwbare informatie. Maar dat weinige is toch veelzeggend: er was geloof in goden, zoals Donar, Wodan, en Saxnot; er was geloof in een hierna maals; er waren heiligdommen in de bossen en op eilanden; er waren rituelen, zoals het werpen van het lot; en er waren mensenoffers, waarbij eb en vloed een rol konden spelen.⁴⁸ We horen niets over priesters, maar wel over de bewakers van de heiligdommen. Als er al sprake was van een religieuze organisatie, dan speelde de koning daar vermoedelijk een centrale rol in. Het blijft onduidelijk in hoeverre de ‘heidenen’ de uitgevoerde rituelen, de heiligdommen en het hierna maals koppelden aan elementen uit een Noordse mythologie, zoals besproken in het vorige hoofdstuk.

De Friezen hadden daarnaast al vóór ze gekerstend werden kennis van het christendom. Dat kon niet anders, omdat hun zuiderburen, onder controle van de Franken, al eerder christelijk waren geworden. De koningen van de Friezen die we bij naam kennen, namelijk Aldgisl en Radbod, lieten missionarissen af en toe prediken. Van Radbod is bekend dat hij zijn zoon liet dopen nog voor hijzelf overwoog het christendom te aanvaarden. Zonder het aannemen van het christendom als religie door de Franken was het veel moeilijker geweest voor Friezen om een rol van betekenis te spelen in de Frankische wereld. De Friese koningen en ook Friese aristocraten zoals Wursing, de grootvader van Liudger, kenden de Franken goed. Een dochter van Radbod, Theudesinde, was zelfs getrouwd met de Frankische hofmeier Grimoald II. Radbods vermoedelijke kleinzoon Theudoald werd in 714 hofmeier, tot Karel Martel hem in 717 opvolgde. Het Frankische christendom was de Friezen dus bekend, net als de politieke consequenties van het aanvaarden van dat christendom.⁴⁹

⁴⁷ Vergelijk Angenendt 1984.

⁴⁸ Zie ook hoofdstuk 12.

⁴⁹ Over de ontvangst door Aldgisl van Wilfrid, de eerste bisschop van York, zie Eddi Stephanus, *Vita Wilfridi*, cc. 25-26, pp. 219-220; vertaling in Looijenga et al. 2017, 147-149. Over Radbod, zie Meeder & Goosmann 2018; *De Vrije Fries* 2020. Over Wursing, zie Altfried, *Vita Sancti Liudgeri*, l cc. 1-6, 405-406; vertaling in Looijenga et al. 2017, 190-193.

13.6 Kerstening: de eerste missionarissen in actie

Hoewel we weinig weten over de periode van het heidendom, weten we over de eerste fase van het kersteningsproces iets meer.⁵⁰ De missionering onder de Friezen volgde het stramien van de missionering elders.⁵¹ Het verhaal is in grote lijnen bekend: gesteund door de Franken brengen enkele generaties (voornamelijk Angelsaksische) zendelingen het evangelie aan de heidense Friezen. De 8e-eeuwse Engelse Beda Venerabilis schrijft uitgebreid over de Angelsaksische missionarissen die zich ervan bewust waren dat de volkeren van wie de Angelen en Saksen op de Britse eilanden afstamden op het Europese continent nog niet tot het christendom gebracht waren. Onder de volkeren die hij noemt, bevinden zich ook de Friezen.⁵² In de schriftelijke traditie hebben vooral Willibrord en Bonifatius, vertegenwoordigers van de eerste en tweede generatie missionarissen, tot de verbeelding gesproken.⁵³ Beiden hadden ook banden met Rome: Willibrord werd er op persoonlijke titel tot aartsbisschop van de Friezen benoemd, en Bonifatius werd door de bisschop van Rome aangesteld als missionaris onder de heidenen in Germanië. Het werk van de missionarissen was lastig, hoewel de hagiografen ons anders willen doen geloven.

De komst van Willibrord maakte de inwonenden van deze streken in één keer christelijk, aldus de auteur van het tweede 'Leven van Bonifatius'. Latere zendingspogingen worden vaker afgeschilderd als het herstellen van het christendom dan als de verdere verspreiding ervan. Zo vertelt het tweede Leven van Bonifatius: 'Dat volk was nog maar pas gelovig en de overgrote meerderheid diende goden en demonen met een verblind hart'. Bonifatius hoeft evenwel degenen die door Willibrord waren bekeerd slechts 'in hun geloof te bevestigen door zijn prediking'.⁵⁴ Ten tijde van abt Gregorius van Utrecht, de leerling van Bonifatius, wordt Friesland tot aan de Lauwers, dus inclusief West-Frisia, als christelijk gebied gezien.⁵⁵ Vanaf de tweede helft van de 8e eeuw komen ook voor het eerst Friese geestelijken voor.⁵⁶ We weten niet of de geloofsafval ten tijde van bisschop Frederik (omstreeks 820-835) onder de Friezen aan de overkant van het Almere ook aanhangers had aan de Noordzeekust. Omdat ook op Walcheren missionering door Frederik gewenst was, kan men gevoeglijk aannemen dat de bevolking er over moet hebben gesproken.⁵⁷

Het pionierswerk van Willibrord in West-Frisia kan worden gedocumenteerd met behulp van enkele oorkonden die werden uitgevaardigd voor Echternach, het later door de Friezenbisschop gestichte klooster. De vroegste stukken stellen dat hij te Vlaardingingen, Oegstgeest, Velsen (fig. 13.6) en Heiloo kerken in zijn bezit had.⁵⁸ De kerk van Velsen, ooit een belangrijke Romeinse vestiging die zich mogelijk nog steeds in de belangstelling van de Frankische vorsten mocht verheugen, kan in Willibrords bezit zijn gekomen door een schenking van Karel Martel (voor een jongere, middeleeuwse tym-

50 De inhoud van deze paragraaf is ontleend aan Mostert (1993, 137-141), waar alle verwijzingen naar de bronnen te vinden zijn. Hier worden alleen verwijzingen gegeven bij directe citaten uit de bronnen.

51 Vergelijk het uitstekende overzicht van De Reu (1991).

52 Beda Venerabilis, *Historia Ecclesiastica Gentis Anglorum*, V, 9, 476-477.

53 Voor de missionarissen en hun opvolging, zie Mostert 1993, 137; Vis 1990.

54 *Vita sancti Bonifatii [Vita altera]*, c. 3, p. 80 en c. 9, pp. 85-86.

55 Liudger, *Vita Gregorii*, c. 5, p. 71.

56 Liudger, *Vita Gregorii*, c. 11, p. 75. Altfried, *Vita sancti Liudgeri*, I, c. 22, p. 27: Liudger stelt priesters aan, afkomstig uit de lokale adel; Bernlef, een door hem genezen Friese zanger ten oosten van het Vlie, mag na instructie in het christelijk geloof kinderen dopen (*ibid.* cc. 25-26, pp. 31-32).

57 *Passio sancti Frederici eiscopi*, c. 10-11, pp. 348-349; cf. ook c. 14, pp. 350-351.

58 Blok 1974, 167-184.

fig. 13.6 Van de kerken die voor het jaar 1000 zijn gebouwd, zijn in Noord-Holland geen zichtbare sporen in over. De eerste kerk te Velsen moet kort na 722 zijn gebouwd, in hout. Van de latere romaanse kerk, die op deze plek gebouwd moet zijn in de 11e eeuw, zijn nog enkele tufstenen details aan de buitenzijde van het huidige kerkgebouw zichtbaar (foto Huis van Hilde, Castricum).

paan in deze kerk, zie fig. 13.7). Men zou met reden een stichting door Willibrord kunnen vermoeden in het geval van Heiloo. Op grond van de naam ('heilig, dus heidens, bos') bevond zich daar immers mogelijk een voorchristelijk heiligdom. Volgens de Utrechtse traditie bouwde Bonifatius op de plaatsen waarvan hij de heidense 'ijdelheden' verdreven had 'kloosters en kleine kerkjes, en ook altaren, geschikt voor offers aan God, en daar beval hij de naam van de levende God aan te roepen, waar tot dan toe dode afgoden door de inboorlingen werden vereerd'.⁵⁹ Willibrord kan iets vergelijkbaars hebben gedaan. In ieder geval hoorde het tot de taken van de missionaris kerken te bouwen, gebruikmakend van 'giften van bescheiden plaatsen en stukken land', afkomstig van de recentelijk bekeerde bevolking.⁶⁰

De kerkjes, die vooralsnog in handen van de stichter bleven, waren eenvoudige bouwsels uit hout en leem, voor archeologen vrijwel niet te onderscheiden van woonhuizen.⁶¹ Veel meer was ook niet nodig: een ruimte voor de eredienst, waarin tenminste plaats was voor een altaar, een priester en de gemeenschap van gelovigen, was voldoende.⁶² Ook zonder een geleding van het kerkgebouw in schip en koor kon het kerkgebouw zijn functie vervullen.⁶³ De priesters die er hun werk moesten doen, zullen wel net als elders in ieder geval voorzien zijn geweest van de essentiële misgewaden, een boek met de gebeden voor de mis en wellicht een *lectionarium*, een boek met gedeelten uit de bijbel die tijdens de mis dienden te worden voorgelezen.⁶⁴

59 *Vita sancti Bonifatii [Vita altera]*, c. 8, p. 68.

60 Liudger, *Vita Gregorii*, c. 2-3, p. 70; vgl. *Passio sancti Frederici episcopi*, c. 11, p. 349. Vergelijk ook de al gememoreerde giften aan kloosters, zoals Bonifatius' Fulda.

61 Vergelijk Van Es 1990; Peeters 1990; Numan 2005, 55-64. De vroegste kerkjes werden gebouwd op de grafvelden, hoewel deze voor de Vroege Middeleeuwen nog nauwelijks in Noord-Holland zijn herkend (zie hoofdstuk 10). De locaties van deze kerkjes zijn daar te herkennen als 'gat' in de spreiding van graven; op die manier werd ook het kerkje van Assendelft, uit het derde kwart van de 10e eeuw, herkend (persoonlijke mededeling J.C. Besteman, destijds Universiteit van Amsterdam).

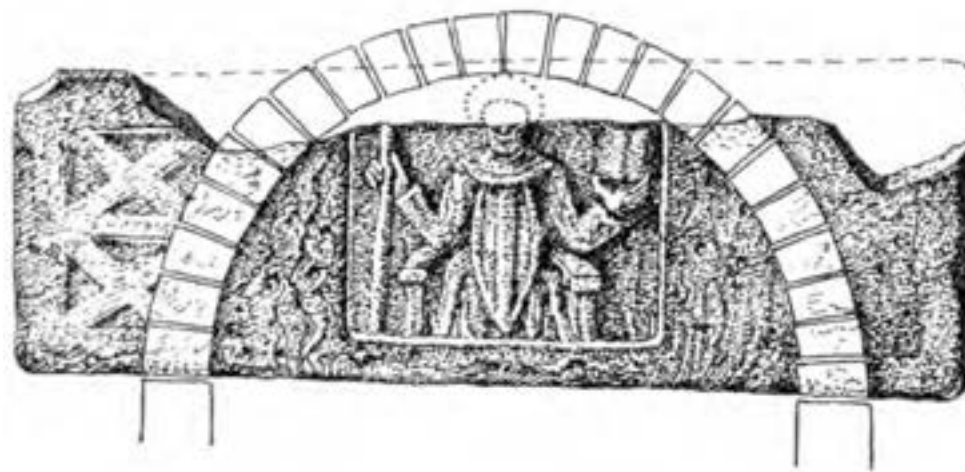
62 Stoeperker 1990, vooral 202.

63 Volgens Stoeperker (1990, 199, 216: n.16), waren in Nederland tot het moment van publicatie van zijn studie in totaal 52 opgegraven houten en stenen pre-Romaanse kerken bekend, daterend uit het begin van de 11e eeuw of eerder. In Noord-Holland gaat het om Assendelft, Egmond en Heiloo. De activiteit van Willibrord zelf is echter, volgens Van Es (1990, 72), noordelijk van de Rijn met archeologische gegevens niet te documenteren.

64 Vergelijk McKitterick 1989, 162.

fig. 13.7 Foto en tekening van de tympaan van rode zandsteen uit de Engelmunduskerk te Velsen, gemaakt van de deksel van een sarcofaag uit de 12e eeuw. Onzeker is of degene die hier wordt afgebeeld Engelmundus, de metgezel van Willibrord, voorstelt.

De kerk van Velsen gaat terug tot de 8e eeuw, maar over Engelmundus van Velsen horen we pas iets net voor 1514, in het 'Leven van Engelmundus' (Carasso-Kok 1981, 30 en 223-226) (foto Huis van Hilde, Castricum; tekening naar Den Hartog 2002, 178).

Met welke middelen probeerden de missionarissen de bewoners van de duinstreek van de waarheid van hun boodschap te overtuigen? Bij het beantwoorden van deze vraag zullen we niet schromen ook bronnen van elders of daterend van na de eerste fase van de kerstening aan te halen. Dezelfde middelen zouden immers ook later aangewend worden.

De inhoud van het eerste geloofsonderricht verschilde hier niet van elders: het diende de grondbeginselen van het geloof te behandelen, zo blijkt uit verschillende bronnen.⁶⁵ Het uiteindelijke lot van de mens kreeg daarin veel aandacht. Helaas, zo leerden de missionarissen, is de mens door de zondeval voorbestemd voor de hel, waar het onblusbare vuur brandt. Gelukkig is er redding mogelijk. Door het opvolgen van de goddelijke bevelen kon men 'de weg van het koninkrijk der hemelen' opgaan, naar het hemelse Jeruzalem.⁶⁶ De bekeerlingen werd het paradijs als beloning voorgehouden. De missionarissen hielden bij welke bekeerlingen in aanmerking kwamen om later de eeuwige zaligheid deelachtig te worden. Maar wee degenen die geen aandacht gaven aan de missionaris: zij die abt Gregorius niet de verschuldigde eer bewezen, 'werden door de goddelijke wraak getroffen'.⁶⁷

De geloofsinhoud van het christendom kon men proberen over te brengen met behulp van in prediking en catechese verwerkte argumenten, maar men kon de waarheid van het geloof ook 'tonen' door gebruik te maken van beelden. Het christendom had vanaf zijn eerste begin te maken met de paradox van een goddelijke waarheid

⁶⁵ Rudimenta fidei: Vita sancti Bonifatii [Vita altera], c. 10, p. 85.

⁶⁶ Vita sancti Bonifatii [Vita altera], c. 10, p. 86.

⁶⁷ Liudger, Vita Gregorii, c. 12, p. 77.

die alle verstand te boven gaat en toch in woorden moet worden uitgelegd. Men probeerde het probleem op te lossen door gebruik te maken van verhalen, visuele tekens en beelden, en door de nadruk te leggen op het voorbeeld van de levenswandel van de heiligen, personen uitmuntend in de christelijke deugden.⁶⁸ Ook bij de kerstening van het noorden van de Nederlanden zullen al deze retorische strategieën zijn toegepast.

Volgens het Utrechtse collectieve geheugen was de prediking het middel bij uitstek om het geloof te verkondigen. Immers, zo stelde Liudger, de auteur van het 'Leven van Gregorius', 'de pijl van het woord des Heren heeft niet alleen de uitwendige, lichamelijke oren geraakt, maar ook de inwendige oren van het hart waarachtig doorboord en verlicht'.⁶⁹ De missionaris (en later de geestelijke die verantwoordelijk was voor de preek) bad om retorische kwaliteiten: 'geef mij een correcte en welluidende spraak in de mond, zodat mijn woorden aangenaam zijn in uw aangezicht, en U verwaardigt het offer van mijn lof te aanvaarden'.⁷⁰ Prediking spreekt de rede aan en prediking en onderwijs gingen in elkaar over. Theologische problemen kwamen hierbij al vroeg aan de orde, zij het op een rudimentaire manier. In de Utrechtse doopbelofte diende de dopeling op de drie vragen of hij geloofde in 'de Vader, de Zoon en de Heilige Geest', bevestigend te antwoorden. Het dogma van de Drie-eenheid bleef echter een struikelblok. Nog in het 11e-eeuwse Egmondse 'Leven van Jeroen' wordt eraan gerefereerd.⁷¹ Dat men al zo vroeg over de nodige theologische expertise zou kunnen beschikken en deze ter discussie kon stellen, is niet zo vreemd als het misschien lijkt: de kerk mag dan nieuw zijn geweest onder de Friezen, de missionarissen kwamen uit gebieden die inmiddels een rol van betekenis waren gaan spelen in de Latijnse schriftcultuur. Ook later komen we geleerden van naam tegen als bisschoppen van Utrecht. Een man als bisschop Radbod kon zich meten met collega's elders in de Frankische gebieden, waar een geletterde elite ook tegenover een grote massa stond die alleen passief het gesproken woord kon ondergaan.

Men was zich bewust van de voordelen van vertelling en beeld boven redenering in het geloofsonderwijs aan de ongeletterden. Vertellingen, bijvoorbeeld over wonderen, waren effectief. Ook is er de suggestie dat raadsels konden worden gebruikt. In ieder geval moest men volgens het waarschijnlijk van bisschop Radbod stammende Mirakel van Sint Maarten ingewikkelde taal vermijden, omdat het gehoor meer baat had bij 'de blote en evidente geschiedenis'.⁷² Altfried haalt in zijn 'Leven van Liudger' instemmend Gregorius de Grote aan, die had opgemerkt dat 'er sommigen zijn die voorbeelden (*exempla*) eerder dan prediking in liefde voor het hemelse vaderland doen ontsteken'.⁷³ Het gebruik van voorbeelden in de prediking werd soms in de schaduw gesteld door het voorbeeld dat de missionaris zelf gaf. Steeds weer benadrukken de hagiografen dat de kerstening gebruik maakte van de dubbele wapens van de leer en het *exemplum* van het gedrag van de heilige. Zo wordt bijvoorbeeld van Adalbert gezegd: 'Wat hij anderen nadrukkelijk met woorden aanraadde, voerde hij eerst zelf in zijn daden uit. Hij gaf er zich rekenschap van dat het uiterst schadelijk zou zijn als zijn woorden niet vergezeld zouden gaan van een voorbeeld in de praktijk'.⁷⁴

⁶⁸ Vergelijk Cameron 1991.

⁶⁹ Liudger, Vita Gregorii c. 12, p. 77. De prediking wordt in alle heiligenlevens benadrukt.

⁷⁰ Vita sancti Bonifatii [Vita altera], c. 5, p. 66.

⁷¹ Passio sancti Ieronis presbyteri [et translatio] c. 9, p. 49.

⁷² Radbod(?), Quoddam miraculum beati Martini, c. 1, p. 1241.

⁷³ Altfried, Vita Liudgeri, proloog, p. 3.

⁷⁴ Vita Sancti Adalberti, c. 4, p. 44.

fig. 13.8 De zogenaamde Lebuinuskelk, gemaakt te Aken aan het begin van de 9e eeuw. De kostbare, ivoren miskelk, met een hoogte van 11,8 cm, bevat een montuur, deels vervaardigd uit verguld zilver, dat de ivoren delen bij elkaar houdt (collectie Museum Catharijneconvent, Utrecht, A.B.M. b.i. 878; foto R. de Heer, Museum Catharijneconvent, Utrecht).

Zichtbare tekens worden minder vaak vermeld. Hoewel we er nergens met zoveel woorden op worden gewezen, moet de verschijning van de missionarissen en hun gevolg bijgedragen hebben aan de indruk die men van het nieuwe geloof kreeg. Liudger ging naar de heidense Friezen ‘met in zijn hand zijn kruis en gebeden offerend aan de Heer met lofprijzingen’.⁷⁵ De gebaren behorend bij de nieuwe religie, zoals het kruisteken, blijken zeer machtig te zijn. Onder de ‘tekens’ behoren ook de sacramenten van doop en mis, waarbij gebruik werd gemaakt van doopvonten en miskelken (zie fig. 13.8) en waarbij de priesters zich in hun kostbare liturgische gewaden vertoonden (zie fig. 13.1 en 13.2), die ongetwijfeld het krachtigst waren.⁷⁶ De doop was de rite van toetreding tot de nieuwe religie. Geen wonder dat het ontbreken van de doop tot ziekte kon leiden. Een dergelijke kracht bezat ook de communie, die in staat was de duivel uit bezetenen te verdrijven.

De visuele, auditieve en vooral verbale retorische middelen die de missionarissen inzetten bij hun inspanningen om de Friezen tot het christendom te bekeren, zouden ook later worden gebruikt. Eerst moesten de bekeerlingen tot de doop worden gebracht. Gezien de religieuze, sociale en politieke gevolgen die de kerstening met zich meebracht, was daarvoor maar een verbazend geringe kennis van het christendom vereist. Dat valt af te leiden uit de woorden van de Utrechtse doopbelofte (fig. 13.3), zoals geciteerd in hoofdstuk 12. Volgens deze belofte zijn de oude goden verworpen tot trawanten van de duivel, en moeten zij mét de duivel afgezworen worden. Als op de zes gestelde vragen een voldoende antwoord gegeven is, kan de doop plaatsvinden. Aanvullende informatie kan de missionaris of de priester van de kerk die de bekeerling gaat bezoeken, later geven. Zo kunnen geleidelijk aan het sociale, *collectieve* gedrag, het externe, *individuele* gedrag, en het *inwendige* gedrag door het onder controle brengen van het denken en voelen, het geweten en de criteria voor wat ‘goed’ en wat ‘kwaad’ is, worden aangepakt. Dat zoiets tijd vergde, was duidelijk. Er bleven lange tijd nog allerlei restanten van oude geloofsvoorstellingen en -praktijken bewaard. Sommige daarvan werden gedoogd, andere door de *clerici* als bijgeloof bestreden.⁷⁷

Geleidelijk aan werden ‘heidense’ rituelen op de geschetste wijze door christelijke vervangen. Er wordt vermoed dat de verering van Adalbertus van Egmond al vanaf circa 750 leidde tot het ontstaan van een cultus, en een bedevaart naar Egmond-Binnen.⁷⁸ In het graf van de heilige zou in 922 een bron met geneeskrachtig water zijn ontsprongen. Mogelijk was er ook al vanaf de 8e eeuw een Willibrordbedevaart te Heiloo. Veel later horen we daar streekbewoners praten over een put van Willibrord, als één van de vele zogenaamde Willibrordusputjes waar de heilige in de 8e eeuw gedoopt zou hebben of wonderen zou hebben verricht.⁷⁹ Te Egmond-Binnen kwam daar aan het eind van de 10e eeuw nog een verering voor het Heilig Kruis bij, die ook leidde tot een bedevaart. Het cultusobject, bestaande uit het Kruis van Egmond, is een oorspronkelijk deels gouden, Angelsaksisch kruis uit de 10e eeuw, dat door aartsbisschop Egbert van Trier, de zoon van graaf Dirk II van Holland, die zijn kerkelijke carrière in Egmond begon, aan het huisklooster van de Hollandse graven geschonken was (fig. 13.9). Na

75 Altfried, *Vita Liudgeri*, 1, c. 22, p. 26. Vergelijk ook de ‘verschijning’ van Liafwijn in *Vita sancti Lebuini*, c. 6, p. 794.

76 Over de liturgie in de tijd van Willibrord zelf is vrijwel niets bekend (zie Wegman 1990).

77 Zie Schmitt 1995.

78 Zie Vis 1997.

79 Zie Margry 1997 (Heiloo).

de Reformatie kwam dit kruis in het bezit van de Sint Goedelekathedraal te Brussel.⁸⁰ De vroegste verering van Adalbertus van Egmond valt goed samen met de datering van de vroegste schijffibulae uit Noord-Holland die christelijke motieven vertonen, namelijk vanaf de tweede helft van de 8e eeuw.⁸¹ Het ligt voor de hand om de vondsten van hangers in de vorm van een crucifix, die vanaf de 10e eeuw dateren, specifiek met de groeiende verering van het kruis in verband te brengen. Een fraai exemplaar van zo’n crucifix, die ook als reliekschrijn dienst kon doen, werd juist te Egmond gevonden (fig. 13.5). Historisch gezien is het aanzienlijk vroegere gespbeslag met ingekrast kruismotief niet goed te verklaren (fig. 13.10). Net als enkele gelijktijdige mantelspelden uit Noord-Holland is dit object van een Frankisch type; zowel de mantelspelden als het gespbeslag kunnen juist vanwege hun associatie met het Frankische rijk een symbolische betekenis hebben gehad, zonder dat met het kruismotief al een specifiek christelijke boodschap tot uiting werd gebracht.

13.7 De vestiging van de kerk

Met de schenking van de Angelsaksische crucifix aan de abdij van Egmond zouden we het verhaal van de kerstening van West-Frisia een voorlopig einde kunnen geven. Maar de kerstening ging gepaard met de ontwikkeling van het instituut van de kerk, die tot nu toe nog vrijwel buiten beeld is gebleven. We hebben gezien dat de bisschoppen van Utrecht, voor zover uit de overgeleverde bronnen uit die tijd valt op te maken, weinig aandacht hadden voor het latere Holland. Het lijkt er sterk op dat het Friese bisdom, waarvan Willibrord de eerste aartsbisschop was geweest, na de dood van Bonifatius min of meer werd opgegeven.⁸² Na enkele decennia zou Karel de Grote het bisdom opnieuw inrichten. Maar het lijkt erop, alweer volgens de contemporaine bronnen, dat het tot bisschop Balderik (917-975) zou duren voordat Utrecht een hernieuwde rol van betekenis zou gaan spelen.⁸³ Recent onderzoek maakt echter duidelijk dat er in de tijd tussen Bonifatius en Balderik wel degelijk werk werd gemaakt van de ontwikkeling van het bisdom, ondanks een periode waarin Utrecht en Dorestad meerdere keren bezoek hadden gekregen van de Vikingen en de bisschopszetel werd verplaatst, eerst naar Sint-Odiliënberg en daarna naar Deventer. Dit blijkt duidelijk uit recente publicaties van De Langen en Mol.⁸⁴ In het volgende wordt dankbaar gebruik gemaakt van hun conclusies.

Vanaf het eerste optreden van de door de Franken gesteunde missionarissen is er een geleidelijke ontwikkeling van kerkstichtingen en parochievorming zichtbaar. Frisia ten westen van het Vlie bestond uit een aantal districten (gouwen), van noord naar zuid: Texel, Wieringen, Kennemerland, Rijnland, Maasland en Scheldeland. Het kerngebied werd uitgemaakt door de regio Texel-Wieringen, Kennemerland en Rijnland. Hier leefde men op een aantal zandruggen, parallel aan de kust, op kwelders rond Texel en Wieringen, en op smalle kleizones langs het IJ, de Oude Rijn en de Maas.⁸⁵ Totdat men het ondoordringbare veen begon te ontginnen, waren uitsluitend op de zandruggen en

80 Vis 1997, 335-336; voor de latere geschiedenis van dit kruis, zie Lejeune 1942; Hensen 1925; voor de inscripties, zie Okasha 1971, 57-58.

81 Voor de datering van de archeologische vondsten in deze alinea, zie hoofdstuk 12.

82 Jappe Alberts & Weinfurter 1982; vergelijk ook Van Berkum 1990.

83 Grosse 1987.

84 De Langen & Mol 2020a; 2020b; zie ook Kuys 2004.

85 Zie de hoofdstukken 2 en 4.

langs de rivieren potentiële bekeerlingen te vinden. In het tweede Leven van Bonifatius (geschreven aan het begin van de 10e eeuw) wordt door de Utrechtse auteur gezegd dat de Friezen leven 'bijna als vissen in de wateren ... waardoor ze overal zo worden omringd, dat ze maar weinig toegangswegen naar buiten hebben, tenzij ze zich per boot laten vervoeren'.⁸⁶

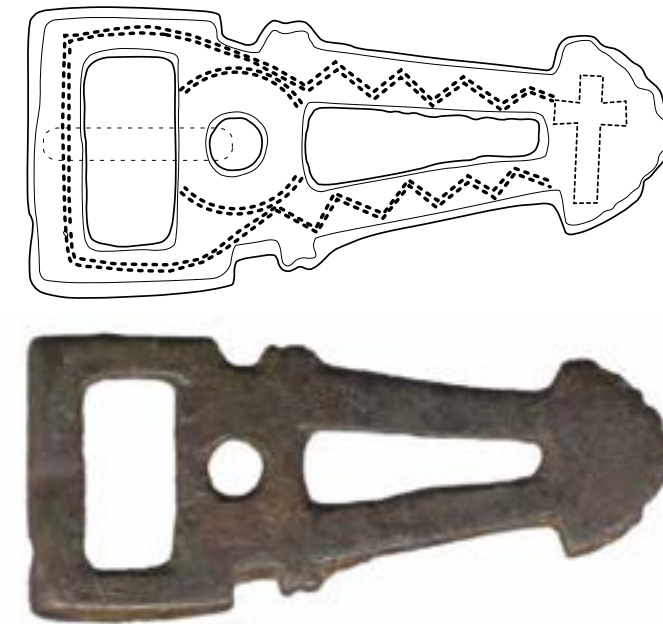

fig. 13.10 Een 7e-eeuwse bronzen gesp, gevonden in Bakkum, met een voor die periode uitzonderlijke beeltenis: een ingehamerd (maar bijna weggesleten) langwerpige kruis. De gesp hoort in de christelijke, Frankische traditie en is qua vorm vergelijkbaar met vondsten uit het Duitse Rijnland. Lengte 6,5 cm (foto en tekening Hollandia Archeologen).

fig. 13.9 (links) Het Angelsaksische kruis, afkomstig uit het klooster van Egmond. Engels edelsmeedwerk uit het eind van de 10e eeuw, met een Oudengelse inscriptie: +DRAHMAL ME WORHTE (Drahmal maakte mij). Oorspronkelijk met goud en edelstenen aan de voorzijde; de achterzijde is bedekt met zilverblik, ten dele verguld en gegraveerd, op een kern van eikenhout. Het kruis bevat een relik van het kruis van Christus. Lengte 54,9 cm, breedte 27,7 cm (tegenwoordig in de Sint Goedelekathedraal te Brussel; foto Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, Brussel).

De kerken die Willibrord stichtte, kwamen toe aan zijn klooster te Echternach (zie de groene markering in **fig. 13.11**). Tot in de 11e eeuw zouden deze kerken, gelegen in de districten Texel, Wieringen, Kennemerland, Rijnland en Maasland, eigendom van Echternach blijven. Voor 850 werden er in deze districten ook kerken vanuit Utrecht gesticht, die in het bezit van de Utrechtse Kerk bleven (zie de rode markering in **fig. 13.11**). Rond het jaar 1000 werden deze oude kerken de 'moederkerken' van nieuwe kerken, die in het ontgonnen veen werden gesticht ten behoeve van de nieuwe bewoners aldaar (zie onder andere **tabel 3.1**). Naast Echternach en Utrecht zijn er dan ook kerken die in handen waren van de Gerulfingen, het huis van de graven van Holland (zie de blauwe symbolen in **fig. 13.11**). Gerulf (circa 850-898/914) was zijn carrière begonnen als graaf onder de Vikingenhertog Godfried, die was aangesteld om invallen van andere Vikingen af te slaan.⁸⁷ Onder Gerulfs nakomelingen werd een flink grondgebied van West-Frisia als hoven door de graven georganiseerd, vaak op plaatsen waar ook kerken waren gesticht; al was het maar omdat daar de meeste mensen leefden.⁸⁸

⁸⁶ *Vita sancti Bonifatii [Vita altera]*, c. 9, p. 68.

⁸⁷ Blok 1978.

⁸⁸ Mostert 2014.

fig. 13.11 Vroegste parochies met hun moederkerken en de oudste dochterkerken in het westen van Frisia rond 1000. Per kerk is met een kleurtje aangegeven of deze door Willibrord (later eigendom van de door hem gestichte abdiij in Echternach), door de bisschop van Utrecht of door de graaf van Holland zijn gesticht. Over de geologie van Noord-Holland in die tijd bestaan inmiddels nieuwe inzichten, (zie hoofdstuk 2), en voor Noord-Holland is een nieuwe kaart van de vroegste kerken en hun afsplitsingen gemaakt (zie fig. 3.2) (kaart S. de Bruijn, G.J. de Langen & J.A. Mol, provincie Friesland/ Fryske Akademie).

De eerste kerken waren zogenaamde 'eigenkerken': ze waren het eigendom van de stichters, hun erfgenamen of de geestelijke instellingen waaraan ze ooit gegeven waren.⁸⁹ Deze kerken waren, zo mogen we aannemen, mede bedoeld voor het zielenheil van de stichter en diens verwanten en *familia* (alle van de stichter of zijn nakomelingen afhankelijk; in het geval van hoven hoorden ook de horigen die het land bebouwden daartoe). Daarnaast was eigendom van kerken interessant, omdat de kerkelijke

⁸⁹ Zie de goederenlijst van Sint Maarten, waarin de kerken in eigendom van de bisschop genoemd worden. Deze lijst wordt in zijn huidige vorm door Blok (1957) gedateerd tussen 918 en 948; Henderikx (1986, 117-118) dateert de lijst tussen 885 en 896, en het tweede deel tussen 900 en 948.

belastingen (de tienden) aan de eigenaren toekwamen, na aftrek van de kosten van het levensonderhoud van de priester die zij onderhielden en het onderhoud van het kerkgebouw. Als eigenaren waren graaf en bisschop soms concurrenten, vooral toen aan de bisschoppen ook grafelijke macht werd gegeven; soms werkten ze ook eendrachtig samen in de ontwikkeling van het bisdom.

Rond het jaar 1000 is de tijd van de eigenkerken vrijwel voorbij. Toen was een systeem van parochiekerken uitgekristalliseerd waarin de bisschop de hoofdrol speelde. De kerken van Willibrord in West-Frisia blijken rond het jaar 1000 geworden te zijn tot 'moederkerken' van een aantal kerken en kapellen, en ook elders zijn vanaf dat moment flink wat nederzettingen met kerken te vinden.⁹⁰ Het zal geen toeval zijn dat in het uit de 11e eeuw stammende 'Leven van bisschop Frederik' de trouwe kerkgang van een heilige voor het eerst nadrukkelijk aan de gelovigen ten voorbeeld wordt gesteld.⁹¹ Eerder was dat gebod, bij gebrek aan kerken, moeilijk na te leven geweest.

Met de organisatie van de kerk werden de gelovigen ook onderworpen aan kerkelijke wetgeving. In de 10e eeuw werd iedereen geacht een christen te zijn, te horen bij een welomschreven parochie, en de tienden te betalen. De kerk kon zich laten gehoorzamen en kon boetes opleggen. Er werden synodes belegd door de bisschop in de belangrijkste nederzettingen van de districten.⁹² In afwezigheid van de bisschop had de deken van het district het toezicht op het leven van de gelovigen. In 1063 vond er een regeling plaats tussen de bisschop van Utrecht en de abt van Echternach over wat er moest gebeuren met de kerken die ooit van Willibrord waren geweest.⁹³ Er werden, zo blijkt uit de toen opgestelde tekst, kerkelijke belastingen geheven op de bisschoppelijke visitatie, op giften op het altaar, en op het houden van synodes. Er moest ook worden meebetaald aan het bouwen en wijden van dochterkerken en het afbakenen van nieuwe parochies.⁹⁴

Ook de monniken hebben vanaf de 10e eeuw vaste voet in West-Frisia. Tot die tijd had men te maken met buiten het noorden van de Nederlanden gelegen kloosters die er hun rechten wilden beschermen (Nijvel, Echternach, Fulda, Lorsch, Werden en Sint-Truiden) en, naar we mogen aannemen, met het Utrechtse missieklooster.⁹⁵ Er waren vooralsnog echter geen kloosterstichtingen in het gebied zelf. In de duinen bij Egmond bevond zich boven het graf van Adalbert een kerkgebouwtje.⁹⁶ Mogelijk werd er na een eerste poging door graaf Dirk I om daar een nonnenklooster te stichten, daadwerkelijk door Dirk II een benedictijnenklooster gesticht.⁹⁷ Egmond is het huisklooster van de Hollandse graven, en zal tot de stichting van het nonnenklooster te Rijsburg in 1133 door gravin Petronella van Saksen de enige monastieke instelling in Holland blijven. Het grafelijk huis begiftigde het klooster van Sint Adalbert onder meer met het beroemde *evangelarium*, het oudste uit de bibliotheek overgebleven boek, waarin graaf en gravin zich lieten vereeuwigen. Ze laten zich zien terwijl ze het boek op het altaar van het klooster leggen, en, op de tegenoverliggende bladzijde, terwijl ze zich via Adalbert

⁹⁰ Blok 1974; Dekker 1977.

⁹¹ *Passio sancti Frederici episcopi*, c. 1, p. 344.

⁹² Vergelijk *Westerlauwers Zeendrecht* voor de zaken die tijdens een synode aan de orde konden komen. Deze tekst kan deels teruggaan tot de 9e eeuw volgens Bremmer Jr. (2009, 10).

⁹³ OHZ 1, nr. 84, pp. 156-161.

⁹⁴ De Langen & Mol 2020b, 29, onder verwijzing naar OHZ 1, 1970, No. 84 en Kuys 2004, 132.

⁹⁵ OHZ 1, *passim*; zie de Index op het werk: Burgers et al. 1988.

⁹⁶ *Vita Adalberti*, c. 7, p. 50: Adalbert wordt door de omwonenden begraven; vervolgens wordt een kerk over zijn graf gebouwd die diende voor de *memoria* van de heilige.

⁹⁷ *Vita Adalberti*, c. 18, p. 60, geeft de Egmondse traditie weer. Als standaardwerk geldt nog steeds Hof 1973. Zie voor de vroege periode echter Blok 1991, vooral 11-13.

tot de zoon van God richten (fig. 13.4). De heilige op zijn beurt liet zich niet onbetuigd in de miraculeuze bescherming van het grafelijk huis. De kloosterlingen dienden als religieuze specialisten te bidden voor de graaf en zijn familie.⁹⁸

13.8 Terug naar de periodisering van de kerstening

Na deze korte uiteenzetting van wat er zoal te zeggen is over de kerstening van ons gebied, kunnen we zien of het model van Milis nuttig is gebleken om het langdurige proces van de kerstening in West-Frisia te reconstrueren. De eerste fase is die van het kerstening van het uiterlijke, collectieve gedrag. Die fase begon zodra de eerste missionarissen gelovigen vanaf de 8e eeuw begonnen te dopen. De dopelingen dienen tijdens dit openbare ritueel te beloven om de oude goden af te zweren en te geloven in de drie personen van God, Vader, Zoon en Heilige Geest. Dat gaf geen grote problemen, uitzonderingen zoals Radbod daargelaten. Vervolgens dienden de gedoopte gelovigen naar de kerk te gaan. Dat kon wel problemen geven, want in sommige districten was de afstand te groot naar de kerk eenvoudigweg te groot. Pas in de 11e eeuw komen we daarom een tekst tegen waarin de kerkgang impliciet wordt voorgeschreven.

De tweede fase is die van de kerstening van het individuele gedrag, dat niet altijd zichtbaar is voor anderen. Daarover wordt in de heiligenlevens ook het nodige gezegd, evenals in het 13e-eeuwse, maar deels mogelijk 9e-eeuwse 'Westerlauwers Zeendrecht'. De laatste tekst noemt onder meer opzettelijke zwangerschapsafbreking, lijkroof, altaarroof, overspel, brandstichting, en ontucht met vee. Veel van het gelaakte individuele gedrag heeft te maken met seksualiteit; veel ook met misdaden die even goed voor een wereldlijke rechtbank aanhangig gemaakt hadden kunnen worden.⁹⁹

De derde fase heeft te maken met het 'inwendig' gedrag, met voelen en denken. Men gaat geloven in de boodschap van het christendom. Hiervoor was het nodig dat de geloofswaarheid geformaliseerd werd in een systeem van normen. Een systeem van beloning en straf leidde ertoe dat men zich aan die normen ging houden. Controle op het gedrag werd uitgeoefend door de priester in zijn functie van biechtvader. Hij kon ongewenst gedrag bestraffen met het opleggen van boetedoening op straffe van de goddelijke wraak. In de Utrechtse hagiografie vinden we vanaf het begin van de 10e eeuw een zekere nadruk op biecht en boetedoening als middel om tot het eeuwige leven te geraken en aan de vlammen van de hel te ontkomen. De door de biechtvader opgelegde straf kon aanzienlijk zijn.¹⁰⁰

We zien dat het religieus gedrag van de Friezen zich niet exact aan de opeenvolging van de drie 'fasen' van de kerstening van het model houdt. Terwijl de priesters als biechtvaders het denken en voelen van hun gelovigen (fase 3) al vanaf de 10e eeuw trachtten te controleren, was geregelde kerkgang (fase 1) nog niet overal mogelijk. Maar het model moet niet al te star gehanteerd worden; het is ook niet bedoeld om voorspellingen over het religieus gedrag te geven, maar biedt juist mogelijkheid om religieus gedrag te beschrijven. En dat is, zoals eerder al gezegd, al heel wat.

⁹⁸ Zie *Vita Adalberti*, c. 18, p. 60.

⁹⁹ Zie noot 92, en zie voor een nuchtere kijk op het Friese recht, zoals dat in dertiende-eeuwse handschriften voorkomt, Bremmer 2004.

¹⁰⁰ Verwijzingen in Mostert 1993, 144.

13.9 Conclusie

Binnen het zich ontwikkelende institutionele kader van de kerk konden de drie 'fasen' van het kersteningproces vorm krijgen. In de 10e eeuw is de kerstening van het inwendige gedrag serieus op gang gekomen en in de 11e eeuw waren er ook genoeg kerken om kerkgang af te kunnen dwingen, zodat de elementen uit de drie veronderstelde fasen voor het eerst in elkaar grepen. We mogen ervan uitgaan dat tussen de 8e en 11e eeuw steeds meer mensen oprecht zijn gaan geloven in de religieuze 'waarheid' die de missionarissen in deze streken verkondigden. In de 12e eeuw konden de bisschoppen van Utrecht het gebied van West-Frisia niet meer links laten liggen. Bij de inwijding van de kloosterkerk van Egmond in 1143 'heeft bisschop Hartbert melding gemaakt in de preek die hij tot het volk richtte, (...) dat hij zich verbaasde dat zo belangrijke en zo vele relieken van de grootste heilige apostelen, martelaren, belijders en maagden zich bevonden aan de uiterste rand van de wereld'.¹⁰¹ Het kersteningproces kan nooit volledig ten einde zijn. Wel kunnen we stellen dat in de loop van de 10e eeuw het christendom definitief de religie van de Friezen en latere Noord-Hollanders geworden was. ◀

Literatuur

Historische bronnen

- Alcuin, *Vita Willibrordi archiepiscopi Traiectensis*: W. Levison (red.). In: B. Krusch & W. Levison (red.), *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Merovingicarum 7* (Hannover/Leipzig, 1919), 81-141.
- Altfried, *Vita Sancti Liudgeri*: W. Diekamp (red.), *Die Vitae Sancti Liudgeri* (Münster 1881), 3-53.
- Annales Egmondenses*: M. Gumbert-Hepp & J.P. Gumbert (red. & vert.). In: *Annales van Egmond* (Hilversum 2007).
- Beda Venerabilis, *Historia Ecclesiastica Gentis Anglorum*. In: B. Colgrave & R.A.B. Mynors (red. en vert.), *Bede, Ecclesiastical history of the English people* (Oxford 1969).
- Eddi Stephanus, *Vita Wilfridi*: W. Levison (red.), Eddi Stephanus, *Vita Wilfridi I. Episcopi Eboracensis*. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Merovingicarum 6* (Hannover/Leipzig, 1913), 163-263.
- Indiculus superstitionum*: Gysseling, M. (red.), *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*, reeks 2, *Litteraire handschriften 1, fragmenten*. 's-Gravenhage, 19-21.
- Lex Frisionum, Additio Sapientium*: In: K.A. Eckhardt & A. Echhardt (red. & vert.), *Lex Frisionum, Additio Sapientium* (Hannover, 1982), 80-103.
- Lex Frisionum*: K.A. Eckhardt & A. Echhardt (red. & vert.), *Lex Frisionum* (Hannover, 1982) 29-79.
- Liudger, *Vita Gregorii*: O. Holder-Egger (red.), *Vita sancti Gregorii abbatis Traiectensis*. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores 15.1* (Stuttgart 1887), 66-79.
- OHZ 1*, 1970: A.C.F. Koch (red.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. 1. Eind van de 7e eeuw tot 1222*. 's-Gravenhage.

¹⁰¹ *Annales Egmondenses*, zonder jaartal. 1143, 190-193.

- Passio sancti Frederici episcopi*: O. Holder-Egger (red.), *Passio sancti Frederici episcopi*. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores* 15.1 (Hannover, 1887), 344-356.
- Passio sancti Ieronis presbyteri [et translatio]*: O. Oppermann (red.), *Fontes Egmundenses*. Utrecht, 39-58.
- Ps.-Jonas, *Vita Vulframni*: W. Levison (red.), *Vita Vulframni episcopi Senonici*. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Merovingicarum* 5 (Hannover & Leipzig, 1905), 657-673.
- Quintilianus, *Institutio Oratoria*: P. Gerbrandy (vert.), *Quintilianus. De opleiding tot redenaar* (Groningen 2001).
- Radbod (?), *Quoddam miraculum beati Martini*: O. Holder-Egger (ed.), Radbod (?), *Libellus de miraculo S. Martini auct. Radbodo*. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores* 15/2 (Stuttgart 1888), 1240-1244.
- Tacitus, *Germania*: M. Hutton & E.H. Warmington (red. & vert.), *Germania*. In: Tacitus 1 (Harvard, MA/London, 1970), 117-228.
- Utrechtse doopbelofte*: Gysseling, M. (red.), *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*, reeks 2, *Litteraire handschriften* 1, fragmenten. 's-Gravenhage, 22-26.
- Vita sancti Adalberti*: G.N.M. Vis (red. & vert.), *De Vita Sancti Adalberti Confessoris*. In: *Egmond en Berne. Twee verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen* ('s-Gravenhage 1987), 1-73.
- Vita sancti Bonifatii [Vita altera]*: W. Levison (red.), *Vitae sancti Bonifatii archiepiscopi Moguntini*, *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum* (Hannover/Leipzig, 1905), 62-78.
- Vita sancti Lebuini*: A. Hofmeister (red.), *Vita sancti Lebuini presbyteri et confessoris [Vita antiqua]*. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores* 30/2 (Stuttgart 1926-1934), 791-795.
- Westerlauwers Seendrecht*: O. Vries (red. & vert.), *Asega, is het dingtijd? De hoogtepunten van de Oudfriese tekstoverlevering* (Leeuwarden/Utrecht 2007), 410-445.

Moderne bronnen

- Angenendt, A., 1984: *Kaiserherrschaft und Königstaufe. Kaiser, Könige und Päpste als geistliche Patrone in der abendländischen Missionsgeschichte*. Berlijn/New York.
- Bausinger, H., 1969: Zur Algebra der Kontinuität. In: H. Bausinger & W. Brückner (red.), *Kontinuität? Geschichtlichkeit und Dauer als volkskundliches Problem*. Berlijn, 9-30.
- Berkum, A. van, 1990: De constituering en mislukking van de Friese kerkprovincie. In: P. Bange & A.G. Weiler (red.), *Willibrord, zijn wereld en zijn werk*. Nijmegen, 159-174.
- Blok, D.P., 1957: Het goederenregister van de St.-Maartenskerk te Utrecht. *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam* 33, 89-104.
- Blok, D.P., 1974: De Hollandse en Friese kerken van Echternach. *Naamkunde* 6, 167-184.
- Blok, D.P., 1978: De Wikingen in Friesland. *Naamkunde* 10, 25-47.
- Blok, D.P., 1991: Holland sinds Gosses. De vorming van het graafschap opnieuw bezien. In: D.P. Blok, D.E.H. de Boer & W. van Anrooij (red.), *Holland in wording. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw*. Hilversum, 9-25.
- Bremmer Jr., R.H., 2004: *Hir is eskriven. Lezen en schryven in de Friese landen rond 1300*. Hilversum.
- Bremmer Jr., R.H., 2009: *An Introduction to Old Frisian. History, grammar, reader, glossary*.

- Amsterdam/Philadelphia.
- Burgers, J.W.J., H. van Engen, P.J.J. Moors & J. Sparreboom, 1988: *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. Index van namen en cumulatieve lijst van verkort aangehaalde werken*. 's-Gravenhage/Assen/Maastricht.
- Cameron, A., 1991: *Christianity and the Rhetoric of Empire. The Development of Christian Discourse*. Berkeley, CA.
- Carasso-Kok, M., 1981: *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen*. 's-Gravenhage.
- De Vrije Fries*, 2020: Thema: Koning Redbad. *De Vrije Fries* 100, 10-130.
- Dekker, C., 1977: De vorming van aartsdiakonaten in het diocees Utrecht in de tweede helft van de 11e en het eerste kwart van de 12e eeuw. *Geografisch tijdschrift*, nieuwe reeks 11, 339-360.
- Demyttenaere, A., 1995: Over het ware christendom. In: M. Mostert & A. Demyttenaere (red.), *De betovering van het middeleeuwse christendom. Studies over ritueel en magie in de Middeleeuwen*. Hilversum, 11-59.
- D'Hollosy, M. & M.F.P. Dijkstra, 2016: Menselijk bot. In: M.F.P. Dijkstra, A.A.A. Verhoeven & K.C.J. van Straten (red.), *Nieuw licht op Leithon. Archeologisch onderzoek naar de vroegmiddeleeuwse bewoning in plangebied Leiderdorp-Plantage* (= Themata 8). Amsterdam, 559-574.
- Dijkstra, M.F.P., 2011: *Rondom de mondingen van Rijn en Maas. Landschap en bewoning tussen de 3e en 9e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek* (= proefschrift Universiteit van Amsterdam). Leiden.
- Es, W.A. van, 1990: Het Nederland van Willibrord. Enkele archeologische aantekeningen. In: P. Bange & A.G. Weiler (red.), *Willibrord, zijn wereld en zijn werk*. Nijmegen, 67-81.
- Grosse, R., 1987: *Das Bistum Utrecht und seine Bischöfe im 10. und frühen 11. Jahrhundert*. Keulen/Wenen.
- Guenée, B., 1980: *Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval*. Parijs.
- Gumbert, J.P., 1997: Egberts geschenken aan Egmond. In: G.N.M. Vis (red.), *In het spoor van Egbert*. Hilversum, 25-43.
- Halbertsma, H., 2000: *Frieslands oudheid. Het rijk van de Friese koningen, opkomst en ondergang*. Utrecht.
- Hartog, E. den, 2002: *De oudste kerken van Holland. Van kerstening tot 1300*. Utrecht.
- Henderikx, P.A., 1986: The Lower Delta of the Rhine and the Maas. Landscape and Habitation from the Roman Period to c. 1000. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 36, 445-559.
- Hensen, A., 1925: Het Egmondse kruis. *Het Gildeboek*, 92-97.
- Hof, J., 1973: *De abdij van Egmond van de aanvang tot 1573*. 's-Gravenhage/Haarlem.
- Jappe Alberts, W. & S. Weinfurter, 1982: *Traiectum* (Utrecht). In: S. Weinfurter *et al.* (red.), *Series episcoporum ecclesiae catholicae occidentalis*, vijfde serie 1. Stuttgart, 167-205.
- Koning, J. de & R. van Wezop, 2022: Enkele bijzondere vroegmiddeleeuwse metaalvondsten uit Bakkum. *De Archeologische kroniek van Noord-Holland* 2021, 178.
- Künzel, R.E., 1992: Paganisme, syncrétisme et culture religieuse populaire au haut moyen âge. *Annales ESC* 47, 1055-1069.
- Künzel, R.E., D.P. Blok & J.M. Verhoeff, 1988: *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*. Amsterdam.
- Kuys, J., 2004: *Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht*. Nijmegen.

- Langen, G.J. de, & J.A. Mol, 2020a: Koning Redbad en zijn bewegingsruimte. *De Vrije Fries* 100, 28-41.
- Langen, G.J. de & J.A. Mol, 2020b: Church, landscape, and power in Holland. West Frisia up to the middle of the eleventh century. The bishop, the count, and the development of the parish system in Frisia between Vlie and Zonnemare. *The Medieval Low Countries* 7, 9-48.
- Lebecq, S., 1983: *Marchands et navigateurs frisons du haut Moyen Âge*, 2, *Corpus des sources écrites*. Rijssel.
- Lejeune, S.M., 1942: De vereering van de 'wapenen Christi' in het oude Egmond. *Egmondiana 1941-1942*, 29-36.
- Looijenga, A., A. Popkema & B. Slofstra, 2017: *Een meelijwekkend volk. Vreemden over Friezen van de oudheid tot de kerstening*. Leeuwarden.
- Margry, P.J., 1997: Heiloo. In: P.J. Margry & C. Caspers (red.), *Bedevaartplaatsen in Nederland 1. Noord- en Midden-Nederland*. Amsterdam/Hilversum, 437-441.
- McKitterick, R., 1989: *The Carolingians and the Written Word*. Cambridge.
- Meeder, S. & E. Goosmann, 2018: *Redbad. Koning in de marge van de geschiedenis*. Houten.
- Milis, L., 1990: Monks, mission, culture and society in Willibrord's time. In: P. Bange & A.G. Weiler (red.), *Willibrord, zijn wereld en zijn werk*. Nijmegen, 82-92.
- Milis, L., 1991a: De heidense Middeleeuwen. Een contradictio in terminis? In: L. Milis (red.), *De heidense Middeleeuwen*. Turnhout, 5-18.
- Milis, L., 1991b: Slot. De functie van het heidens overleven. In: L. Milis (red.), *De heidense Middeleeuwen*. Turnhout, 167-173.
- Mostert, M., 1993: De kerstening van Holland (zevende tot twaalfde eeuw). Een bijdrage aan de middeleeuwse religieuze geschiedenis. *Historisch Tijdschrift Holland* 25, 125-155.
- Mostert, M., 2007: Christelijk heidendom. Hoe vroegmiddeleeuwse missionarissen heidenen produceerden. *Millennium. Tijdschrift voor middeleeuwse studies* 21/1, 75-88.
- Mostert, M., 2010: The early history of written culture in the northern Netherlands. In: S. Ranković, L. Melve & E. Mundal (red.), *Along the oral-written continuum. Types of texts, relations and their implications*. Turnhout, 449-488.
- Mostert, M., 2013: Communicating the Faith. The circle of Boniface, Germanic vernaculars, and Frisian and Saxon converts. *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 70, 87-130.
- Mostert, M., 2014: De graaf van Holland, het grafelijk hof en de hoven van de graaf (tot het einde van de 13^e eeuw). In: T. de Ridder, E. Bult & E. Beukers (red.), *Graven in Holland. De hoven van de Hollandse graven tot het eind van de 13^e eeuw in vergelijkend perspectief* (= Westerheem. Special 3), 7-14.
- Numan, A.M., 2005: *Noord-Hollandse kerken en kapellen in de Middeleeuwen, ca. 720-1200*. Zutphen.
- Okasha, E., 1971: *Hand-list of Anglo-Saxon Non-Runic Inscriptions*. Cambridge.
- Peeters, C., 1990: Kerk- en kloosterbouw in de missiegebieden van Willibrord. Zekerheden, gissingen en raadsels. In: P. Bange & A.G. Weiler (red.), *Willibrord, zijn wereld en zijn werk*. Nijmegen, 361-373.
- Philippa, M., & A. Quak, 1994: *Runen. Een helder alfabet uit duistere tijden*. Amsterdam.
- Reu, M. de, 1991: De missionering. Het eerste contact van heidendom en christendom. In: L. Milis (red.), *De heidense Middeleeuwen*. Turnhout, 19-46.
- Schmitt, J.-C., 1995: *Bijgeloof in de Middeleeuwen*. Nijmegen.
- Siems, H., 1980: *Studien zur Lex Frisionum*. Ebelsbach.
- Słupecki L. & M. Valor, 2013: Religions. In: J. Graham-Campbell & M. Valor (red.),

- The Archaeology of Medieval Europe 1. Eighth to Twelfth Centuries AD* (tweede editie). Aarhus, 366-397.
- Stoepker, H., 1990: Church archaeology in the Netherlands. Problems, prospects, proposals. In: J.C. Besteman, J.M. Bos & H.A. Heidinga (red.), *Medieval Archaeology in the Netherlands. Studies Presented to H.H. van Regteren Altena*. Assen/Maastricht, 199-218.
- Stoter, M. & D. Spiekhout (red.), 2019: *Wij Vikingen. Friezen en Vikingen in het kustgebied van de Lage Landen*. Zwolle.
- Vis, G.N.M., 1990: De twaalf gezellen van Willibrord. In: P. Bange & A.G. Weiler (red.), *Willibrord, zijn wereld en zijn werk*. Nijmegen, 128-148.
- Vis, J., 1997: Egmond-Binnen. In: P.J. Margry & C. Caspers (red.), *Bedevaartplaatsen in Nederland 1. Noord- en Midden-Nederland*. Amsterdam/Hilversum, 325-336.
- Wegman, H.A.J., 1990: De praktijk van de eredienst in het leven van Willibrord. In: P. Bange & A.G. Weiler (red.), *Willibrord, zijn wereld en zijn werk*. Nijmegen, 221-236.

< vorige pagina

In de tweede helft van de 9e eeuw werden delen van het Noord-Hollandse kustgebied, waaronder Kennemerland, bestuurd door de Deense Vikingleiders Rorik en (daarna) Godfried. Veel archeologisch en ander bewijs voor het daadwerkelijke verblijf van de noorderlingen in onze provincie is er niet maar wel van hun politieke en economische invloed. In Noord-Holland zijn er meer aanwijzingen voor coöperatie dan voor gewelddadige invallen (illustratie F. Marschall).

14

Synthese: thema's voor een provinciale onderzoeksagenda

Rob van Eerden

14.1 Inleiding

In Nederland is het verrichten van archeologisch onderzoek verplicht als gronden vergraven worden waarvan bekend is of verwacht mag worden dat er zich archeologische waarden in bevinden. De kosten van het onderzoek dienen te worden gedragen door de initiatiefnemer, oftewel de 'verstoorder': degene die iets wil bouwen, aanleggen of uitgraven. Het vergaren van archeologische kennis kost de samenleving als geheel dus geld en vereist inspanningen. Het opgraven op zichzelf, het uitwerken van de informatie tot een leesbare rapportage, maar ook het duurzaam beheeren van archeologische collecties op een wijze die (zo staat het in de Erfgoedwet) qua 'behoud en toegankelijkheid verantwoord is' vergt kennis, kunde en menskracht.¹ De vraag wat de samenleving 'terug krijgt' voor de inspanningen rond archeologisch onderzoek en beheer van collecties is dan ook legitiem.

De provincie Noord-Holland bezit met het Archeologiemuseum Huis van Hilde in Castricum een uniek medium om dat 'terug geven' aan de samenleving degelijk en genereus te doen. Niet alleen zijn alle collecties en vondsten fysiek en online te bekijken en te bestuderen, er is ook een permanente museale tentoonstelling van alle topvondsten en een serie aansprekende gezichtsreconstructies.² Daarnaast zijn er tijdelijke tentoonstellingen en worden er diverse wetenschappelijke, maar ook op een groter publiek gerichte publicaties gemaakt. Het onderhavige boek is daar een van.

De provincie voelt zich verantwoordelijk voor het bieden van toegang tot collecties op een wijze die recht doet aan de inspanningen die door overheden, ondernemers, archeologen en beheerders van collecties worden geleverd. Dat betekent dat er een brug moet worden geslagen tussen enerzijds een zeer groot aantal (honderdduizenden, zo niet miljoenen) archeologische potscherven, botjes en bijvoorbeeld munten, en anderzijds de interesse van Noord-Hollanders in hun geschiedenis. En dat op een manier die niet alleen door vakmensen en ingewijden begrepen wordt. Het doel van de provincie is om *de archeologie* een verhaal te laten vertellen dat (minimaal) goed genoeg is om de samenleving het idee te geven dat het vergaren van kennis van ons gezamenlijk verleden de moeite waard is, omdat het ons bestaan in het hier en nu verrijkt en verdiept.

Als we de kennis uit Noord-Hollandse archeologische opgravingen met informatie over het 1e millennium, veelal vastgelegd in zogenaamde 'basisrapportages', niet in dit boek bijeen hadden gebracht, dan zou dat betekenen dat een geïnteresseerde tussen de 500 en 700 titels (van korte berichten in kronieken tot vuistdikke rapporten) zou moeten lezen om zich een beeld te kunnen vormen van Noord-Holland in deze periode. Daarmee is de informatie over dat tijdvak voor niet-archeologen in feite 'ontoe-gankelijk'. Vandaar het ontstaan van een, lijvig, overzichtswerk 'Noord-Holland in het 1e millennium', waarin het genoemde aantal publicaties is verwerkt. Het boek vormt daarmee het resultaat van vele decennia opgraven, schrijven en denken, dat met elkaar vele miljoenen euro's aan particulier en overheids-geld heeft gekost (fig. 14.1). De koppeling van de archeologische kennis aan andere kennisbronnen, zoals informatie over landschap, taal en mythologie, maakt dat de vele geanalyseerde vondsten en vindplaatsen nu voor het eerst in een overkoepelend verhaal samenkomen en door de vele illustraties ook 'tot leven' worden gebracht.

¹ Zie ook de tekst van de Erfgoedwet, artikel 5.8 ('In stand houden depots').

² www.collectie.huisvanhilde.nl; www.huisvanhilde.nl.

fig. 14.1 Een foto uit de jaren '60 van de vorige eeuw van de opgraving aan de Beatrixlaan bij Den Burg (Texel), waarvan recentelijk de sporen en vondsten uit de Vroege Middeleeuwen zijn gepubliceerd. Hier drie veldwerkers die een zandig sporenvak opschaven (foto Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek).

Naast het bieden van een beeld voor een ieder die daarin interesse heeft, is dit boek vooral ook bedoeld om nieuw onderzoek beter te kunnen 'richten' vanuit de vraag *wat we wel, en nog niet weten*, zodat ook toekomstig onderzoeksgeld zo goed mogelijk besteed kan worden. Voor bepaalde regio's zijn sommige thema's meer aan de orde dan andere, en ook: voor sommige specifieke provinciale thema's moeten we in de toekomst bij uitstek in bepaalde regio's onderzoek doen. Daarmee kunnen in de onderstaande paragrafen enkele provinciale (inhoudelijke, maar ook methodische) onderzoeksthema's benoemd worden die een uitgangspunt voor een 'provinciale onderzoeksagenda' vormen. Overigens mag uit dit hoofdstuk niet de indruk worden gewekt dat toekomstig onderzoek *uitsluitend* om de hieronder geformuleerde vragen gaat. Archeologische kennis over het 1e millennium in Noord-Holland is in algemene zin schaars en dient altijd nauwgezet vergaard te worden. De insteek van opgravingen en daartoe gemaakte Programma's van Eisen (PvE's) kan verschillen per tijdvak en per regio binnen de provincie.³

14.2 Onderzoeksthema's per tijdvak of per regio

Van sommige thema's weten we door dit boek nu veel meer dan tot voor kort. Toch blijven er nog allerlei vragen over. Zoals in diverse hoofdstukken bleek, verschilt de stand van kennis over de periode van de 3e tot en met de 8e eeuw in Noord-Holland sterk per regio. Dat komt door verschillende oorzaken: erosie

³ Hier wordt bedoeld een Programma van Eisen zoals opgenomen in de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA); zie ook www.sikb.nl/archeologie.

van het oude kustlandschap (waardoor onderzoek grotendeels onmogelijk is geworden), het afgedekt zijn van oude vindplaatsen door stuifzand en dikwijls ook de grote diversiteit in dichtheid van uitgevoerde opgravingen. Dat laatste kan komen door de moderne bevolkingsdichtheid (in gebieden met veel nieuwbouw wordt meer opgegraven dan in landelijke gebieden), maar ook door verschillen in academische belangstelling per regio.

In hoofdstuk 4 is uiteengezet dat ons archeologische beeld van de 3e-8e eeuw ondanks de lange lijst met opgravingen en waarnemingen fragmentarisch is. Met name grootschaliger studies buiten Kennemerland ontbreken en ook zijn grote gebieden door toedoen van erosie archeologisch vrijwel 'leeg'. Overal in de provincie is behoefte aan meer vondstmateriaal en aan meer archeologische waarnemingen. Daarbij geldt dat inzicht in ruimtelijke structuren voornamelijk wordt verkregen door opgravingen met een zekere omvang uit te voeren (ten minste enkele hectares) of door gegevens van meerdere kleinere opgravingen te combineren. Aan de kaartbeelden van **figuur 4.46** is goed te zien waar en in welke periode de spoeling aan archeologische kennis dun is, en waar dus iedere informatie *extra* welkom is. Een kanttekening is op zijn plaats. In paragraaf 14.3 wordt de kennis samengebracht die we dankzij dit boek te weten zijn gekomen, paragraaf 14.4 beschrijft welke zaken ons extra interesseren om het beeld in de toekomst nog completer te krijgen. Deze overzichten zijn indicatief, niet uitputtend en enigszins arbitrair samengesteld.

Uit de 3e-8e eeuw bestaan maar heel weinig schriftelijke bronnen. De archeologie, hoe fragmentarisch en beperkt ook, is onze belangrijkste kennisbron over deze periode. Een deel van het beeld dat in voorafgaande hoofdstukken wordt geschetst, bestaat uit nieuwe, met de beste actuele kennis opgestelde theorieën die echter nog getoetst moeten worden, gesteund door meer data. Geregeld zijn er kansen voor deze toetsing, want ook in gebieden waar al veel en goed onderzoek gedaan is (bijvoorbeeld in en rond Heiloo) kunnen aanvullende onderzoeken van grote waarde blijken (**fig. 14.2**).

fig. 14.2 Een gemeente waar recentelijk veel gravend onderzoek is gedaan en waar vroegmiddeleeuwse geschreven bronnen over bestaan is Heiloo. Hier is een groep van vijf elkaar opvolgende houten waterputten uit de 7e-9e eeuw, blootgelegd bij de opgraving aan de Hoogeweg in plangebied Zuiderloo (foto Diachron).

In dit boek ligt de nadruk op het midden van het 1e millennium, de genoemde 3e tot de 8e eeuw (grofweg gekenmerkt door de start van de ontvolking, respectievelijk de start van het Frankische gezag), maar dat betekent zeker niet dat de eerste en laatste eeuwen ervan minder interessant zijn. Min of meer bewust buiten de scope van deze synthese is bijvoorbeeld de boeiende, maar wetenschappelijk ingewikkelde 1e eeuw gelaten. In deze periode vond onder meer de stichting en teloorgang van de Romeinse forten bij Velsen plaats (Velsen I en II; respectievelijk van 15/16 tot 28 en 39-47 n. Chr.) De Romeinse aanwezigheid veroorzaakte een grote dynamiek binnen de postitie van inheemse volkeren. De afgelopen jaren is hierover veel nieuwe informatie vergaard, maar een consistent beeld is nog niet ontstaan. Minstens zo pregnant is juist de periode aan het einde van het 1e millennium in Noord-Holland, waarbij we ons steeds meer bewust zijn van de grote invloed die het komen en gaan van de Deense Vikingleiders op het Noord-Hollandse kustgebied moeten hebben gehad. Er is een duidelijk zichtbare politieke en culturele *cesuur* rond het jaar 850, wanneer de grip van de Karolingische machthebbers grotendeels wegvalt en ook kerkelijke bemoeienis geruime tijd buiten beeld is. Dergelijke overwegingen maken duidelijk dat de gekozen kernperiode van de 3e tot de 8e eeuw enigszins pragmatisch, maar ook arbitrair is. En ook dat het 1e millennium feitelijk nóg meer nader te bestuderen geheimen kent dan al in deze omvangrijke synthese zijn vervat.

14.3 Wat weten we nu, dankzij dit boek?

Zoals ook in de inleiding van dit boek is verwoord wordt de situatie in Noord-Holland op de overgang van het 1e naar het 2e millennium, het punt waar de studie van dit boek ophoudt, door een aantal belangrijke ontwikkelingen gekenmerkt. De provincie is dan steeds meer deel geworden van een volledig christelijk denkend en handelend ‘Holland’ en oudere, ‘Friese’ kenmerken raken op de achtergrond. Holland wordt de nieuwe naam van het westelijke deel van het oude Frisia, en de nadruk wat betreft culturele en politieke invloed ligt eerder zuidelijk dan noordelijk. Rond dezelfde tijd is ook een start gemaakt met de grootschalige ontginning van de veengebieden, terwijl een omvangrijke, catastrofale erosie van diezelfde veenlanden op gang is gekomen en de duinen door grote massa’s stuifzand bedolven worden en als woongebied vrijwel verloren gaan. De toenmalige bevolking leefde niet alleen meer op strandwallen, veenranden, kwelders en pleistocene gronden, maar ook het tot dat moment nog onbewoonbare deel van de provincie wordt gekoloniseerd door de ontginning van de venen. Het Noord-Hollandse landschap veranderde indringend en er ontstonden steeds meer binnenmeren, terwijl de Zuiderzee zich sterk uitbreidde. Het enige antwoord daarop was de bouw van dijken en daarmee de aanleg van polders.

Hoe is het zover gekomen? Dankzij dit boek hebben we een redelijk goed, zij het regionaal nog betrekkelijk fragmentair beeld van de aanloop naar deze ontwikkelingen. De belangrijkste thema’s waarover nu een goed, deels duidelijk *vernieuwend* beeld is gevormd en die als het ware de ‘frontlijn van onze kennis’ vormen zijn:

- ▶ 1. Duidelijk is dat het **landschap van de noordelijke helft van Noord-Holland** al veel eerder dan we tot voor kort wisten sterk beïnvloed is door het ontstaan van twee forse zeegaten in het noordelijk deel van de westelijke zeekust vanaf de IJzertijd: de Zij-

pe en het Heersdiep. De zeegaten betekenden erosie van achter de kust gelegen veengebieden. Daar staat tegenover dat de randen van deze gebieden een tijdlang goed gedraineerd werden en daardoor ook goed toegankelijk waren, zodat hier een redelijk dichte bewoning kon ontstaan.

- ▶ 2. De **ontginning van veengebieden** werd pas aan het einde van het 1e millennium grootschalig ter hand genomen, maar de eerste aanzet daartoe ligt al enkele eeuwen daarvoor, bijvoorbeeld aan de randen van de binnendelta van het Oer-IJ. Deze activiteit **versterkte ongewild de invloed van de zee** op het kustlandschap.

- ▶ 3. Voor de vrijwel volledige **ontvolking van Noord-Holland vanaf de 3e eeuw** is geen goede landschappelijke of waterhuishoudkundige reden aan te geven, daar er een ruim oppervlak droge, bewoonbare gronden aanwezig was en bleef. Onder meer de duinen, strandwallen en pleistocene gronden moeten ook ten tijde van dit bewoningshiaat goed bewoonbare gebieden zijn geweest.

- ▶ 4. Door analyse van het handgevormde en het geïmporteerde aardewerk, de metalen voorwerpen en de huisbouwtraditie weten we nu zeker dat er rond het midden van het 1e millennium een **ingrijpende culturele breuk** met het verleden ontstond, vanwege de al genoemde ontvolking in de periode tussen ongeveer 300 en 350 n.Chr.

- ▶ 5. De ovale **verdedigingswal met gracht** die rond het midden van de 4e eeuw in Castricum werd aangelegd en daar tot het begin van de 5e eeuw in stand bleef, is een moeilijk te begrijpen fenomeen (fig. 14.3). De regio rond Castricum zal op zijn hoogst spaarzaam bevolkt zijn geweest, want enkele prehistorische plaats- en waternamen wijzen erop dat het gebied ten tijde van het bewoningshiaat niet ‘vergeten’ is. De investering in een wal met gracht getuigt ervan dat men zich wilde verdedigen en het westelijk kustgebied politiek en wellicht militair de moeite waard was, ook toen hier vrijwel niemand meer woonde.

- ▶ 6. Vanaf de late 5e eeuw verschijnen **nieuwkomers van voornamelijk** (op dat moment nog niet-christelijke) **Frankische komaf** in Noord-Holland die gezien hun materiële cultuur, waaronder aardewerk en ook de huisconstructie, afkomstig zijn uit het centraal-Nederlandse rivierengebied. Vanaf dit moment maakte Noord-Holland, als onderdeel van een cultureel gebied dat (later) Frisia genoemd wordt, deel uit van een politiek-cultureel netwerk dat het gehele Noordzeegebied omvatte, wat vooral blijkt uit de metaalvondsten. De Angelsaksische migratie naar Noord-Nederland en Engeland, die al in de late 4e eeuw begon, gaat opvallend genoeg aan Noord-Holland voorbij.

- ▶ 7. De verspreiding van goudvondsten geeft inzicht in het bestaan van **elitenetwerken en machtscentra** in en rond Noord-Holland. Gedurende de 6e eeuw vormden de historisch bekende kerngebieden *Kinhem* en *Wiron/Texla* vermoedelijk twee eigen kleine koninkrijken, waarna Kennemerland vanaf de late 6e eeuw tot het Rijnmond-netwerk behoorde (het oorspronkelijke machtsgebied van Friese leiders als Aldgisl en Radbod) en Wieringen/Texel tot het Westergo-netwerk. Dit lijkt ook een reden voor de twee ‘stappen’ in de verovering en kerstening van deze gebieden in de 8e eeuw (zie ook punt 10).

fig. 14.3 Een impressie van de ringwal met daaromheen de brede gracht waarvan sporen in Castricum-Oosterbuurt zijn gevonden. Deze intrigerende structuur moet een verdedigende werking hebben gehad in de tweede helft van de 4e, mogelijk doorlopend tot aan het begin van de 5e eeuw n.Chr., en is vermoedelijk onbewoond geweest. Voor wie, door wie en tegen wie de wal is aangelegd en de gracht is gegraven, is onbekend (illustratie F. Marschall).

- ▶ 8. De vroege Noord-Hollanders spraken de **Friese taal, die zich in de loop van de Vroege Middeleeuwen vanuit een Noordzeegermaans dialect via het Oud-Fries ontwikkelde**. Deze dialecten vertoonden sterke overeenkomsten met het Germaans dat gesproken werd langs het hele kustgebied van Vlaanderen tot Hamburg. Ook met Engeland waren er taalkundige verbanden tot zeker 700. Na de kerstening werd geleidelijk aan de zuidelijke **Frankische taal** dominant.
- ▶ 9. Frisia als geheel behoorde tot in het tweede kwart van de 8e eeuw qua geloofsweld tot het grotere ‘Germaanse’ gebied, waarin de **verering van de godheid Wodan** (in Scandinavië ten minste vanaf de Vikingtijd Odin genaamd) een belangrijke rol moet hebben gespeeld.
- ▶ 10. De **verovering door christelijk Frankische legers in de 8e eeuw** vanuit het zuiden bestaat uit twee stappen: Kennemerland in 720, het overige, noordelijke deel inclusief Wester- en Oostergo in 734, waarna het christendom hier zijn intrede doet. Vanaf de 8e en vooral vanaf de 9e eeuw is aan de vormgeving van metalen voorwerpen te zien dat ook zuidelijke, **christelijk georiënteerde symbolen** hun intrede doen.
- ▶ 11. De **stichting van Medemblik** en ook de **aanleg van de burcht van Texel-Den Burg** lijken met de verovering door de Franken te maken te hebben, waarbij de inkomsten uit de handel (in Medemblik) door een versterking (op Texel) werden veiliggesteld.

Op een later moment kan de burcht bij de verdediging van Noord-Holland tegen **Viking-invalen** een rol hebben gespeeld.

- ▶ 12. Het grafritueel gedurende de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen hield voor Noord-Holland in dat het merendeel van de overledenen tot in de 9e eeuw **niet in een regulier graf werd bijgezet**, maar vermoedelijk bovengronds aan de natuur werd overgelaten. Voor het niet aantreffen van grotere vroegmiddeleeuwse grafvelden in Noord-Holland, zoals die wel bekend zijn uit aangrenzende provincies (en waar een deel van de overige bevolking wel degelijk begraven moet zijn geweest), is geen andere logische verklaring denkbaar dan dat ze toevalligerwijs nog niet gevonden zijn.
- ▶ 13. De kerstening en het Frankische (Karolingische) gezag resulteerden naast kerkenbouw in een strakkere en meer centrale organisatie, op basis van schriftelijke afspraken. Daarnaast ontstaat er een **grootschaliger inrichting van het cultuurlandschap**. In plaats van kleinere akkers bij individuele woonerven of kleine gehuchten werden nu centrale akkercomplexen (geesten) ingericht nabij grotere nederzettingen. Ook zien we een centraler georganiseerde muntslag en geldeconomie.
- ▶ 14. Na ongeveer een eeuw van ontwikkeling onder Karolingische heerschappij viel het grondgebied van de provincie onder het gebied waar **Deense Vikingleiders de macht** hadden. Er zijn geen aanwijzingen dat dit bestuur met geweld of economische neergang gepaard ging; munten tonen dat bijvoorbeeld de handel met andere kustgebieden, waaronder Engeland, van belang bleef. Echt permanente vestiging van significante aantallen Denen in de provincie is onwaarschijnlijk.
- ▶ 15. Er lijkt een verband te bestaan tussen de **grootschalige overstuiving** van het oude duinlandschap aan het einde van het 1e millennium en de start van een grootschalige **ontginning van de veengebieden**, waarmee overigens al in de Romeinse tijd een verkennende aanvang in de randzones van het veen was gemaakt.
- ▶ 16. De kerstening, mogelijk onderbroken in de ‘Deense periode’, hield om te beginnen in dat mensen oude, heidense collectieve gebruiken verruilden voor collectieve christelijke gebruiken, zoals kerkgang. Daarna volgde de ‘dieptekerstening’, die erop gericht was het individuele gedrag en denken van de mensen te sturen en controleren. De **gefaseerde verchristelijking** van de samenleving zal zeker tot in de 11e eeuw hebben geduurd.

14.4 Wat weten we nu nog niet, ondanks dit boek?

Hieronder volgt een aantal thema’s die, indien we er meer kennis over hadden, ons beeld van Noord-Holland in het 1e millennium nog op cruciale wijze zou verhelderen. Naast een aantal algemene en specifiek regionale ‘speerpunten’ blijken het veelal de hierboven genoemde thema’s te zijn waar wat betreft wetenschappelijke wensen nog meer nieuwsgierigheid zit. De vraagstukken kunnen in theorie mogelijk via nieuw, gravend archeologisch onderzoek beantwoord worden. Wellicht kunnen aanverwante wetenschappen, waarvan een deel in de onderhavige studie ook gebruikt zijn, hierbij behulpzaam zijn. Denk onder

andere aan taalkunde, lab-analyses, DNA- en isotopenonderzoek en aanvullend historisch bronnenonderzoek.

Met name hoofdstuk 4 legt de vinger op de manco's van onze bestaande archeologische kennis, hoezeer we alles wat tot dusverre is opgegraven ook op een rij zetten en als het ware 'bij elkaar schrapen'. Wat zijn zoal de wensen?

Ten eerste zou iedere aanvullende informatie over de landschappelijke situatie in de noordelijke helft van de provincie welkom zijn; met name als het gaat om de datering van veenresten op de weinige plekken waar dat nog in de bodem aanwezig kan zijn, zoals in enkele zeldzame oude dorpskernen, onder oude dijken en/of onder terpen. Ook het verstuivingsproces is een thema waarover we graag meer zouden willen weten. Geen kans mag verloren gaan en archeologen en geologen dienen actief en bewust naar dergelijke resten te speuren. Dat betekent dat landschappelijk onderzoek en een goede bodemkunde als methodiek binnen gravend onderzoek van groot belang is.

Ten tweede zou het uitvoeren van grootschalig gravend onderzoek en/of het aan elkaar verbinden van ruimtelijke informatie welkom zijn, zodat de inrichting van nederzettingen en het eromheen liggende landschap beter bestudeerd kunnen worden. Een goed voorbeeld is het hierna nog te behandelen vraagstuk over de meer gestructureerde inrichting van het cultuurlandschap vanaf de Karolingische periode. Zo is bijvoorbeeld het aan elkaar passen van archeologische informatie in de gemeente Heiloo nuttig gebleken bij het traceren van ruimtelijke ontwikkelingen in de Vroege Middeleeuwen. Ook huidig onderzoek kan daaraan bijdragen; gelijktijdige stukken cultuurlandschap kunnen, ook indien ze relatief ver uit elkaar gelegen zijn, veel betekenis hebben (zie fig. 14.4).

fig. 14.4 Door resultaten van grootschaliger onderzoek in een gemeente of regio aan elkaar te koppelen, zoals bijvoorbeeld in Heiloo, worden nederzettingenstructuren beter begrijpelijk. Hier een kleine opgraving nabij het bekende Witte Kerkje in het centrum van Heiloo (foto R. van Eerden).

Ten derde blijkt (niet alleen in Noord-Holland) dat metaaldetectie een zeer bepalende informatiebron is, zo bleek recentelijk uit een bijzondere vondst op Texel, een in zilver uitgevoerde Domburg-fibula (zie fig. 14.5). Een betere ontsluiting van deze vondsten door goed contact met metaaldetectie-hobbyisten zou welkom zijn.

Ten vierde blijken ook regionale studies zoals de onderhavige voor Noord-Holland sterk gebaat te zijn bij een bovenregionale analyse en vergelijking van vondsten en datasets. De aangehaalde internationale voorbeelden van bijvoorbeeld de mythologische afbeeldingen op onder meer metaalvondsten en ook geschreven bronnen kunnen een belangrijke meerwaarde bieden voor ons begrip van lastig te duiden voorwerpen en materialen uit de Noord-Hollandse bodem. Zo zijn de gouden hangers van Texel (fig. 9.11), Spentrup in Denemarken (fig. 12.26) en Friesland (zie onder andere fig. 9.12), maar ook bijvoorbeeld een recent gevonden gouden hanger in natuurgebied Springendal bij Hezingen (gemeente Tubbergen, Twente), zodanig met elkaar verwant dat dit bijna moet duiden op culturele relaties tussen deze regio's (fig. 14.6).

14.5 Wetenschappelijke vragen en thema's voor onderzoek in de komende decennia

Archeologen beginnen bij een nieuwe opgraving niet *from scratch*. Voordat er een bak van een kraan de grond ingaat is het van belang dat men al vele zaken heeft bestudeerd en voorbereid. Zo is een goede kennis van eerder gedane opgravingen en ontdekkingen in het gebied waar gegraven zal worden belangrijk en ook dienen archeologen van te voren goed in beeld te hebben hoe de bodem en het oorspronkelijke landschap op die plek eruitzag. Vervolgens dienen per periode, per gebied enkele onderzoeksthema's als leidraad genomen te worden die een nieuwe bijdrage kunnen leveren aan de bestaande kennis. Deze thema's kunnen de komende decennia in Noord-Holland bijvoorbeeld zijn:

fig. 14.5 De 'rijkdom' van metaalvondsten uit het noorden van Noord-Holland sluit goed aan bij die van het terpengebied in Noord-Nederland. Zo is deze Domburgfibula, die is gevonden nabij Oosterend op Texel, niet zoals gebruikelijk van brons, maar gemaakt van een zilverlegering. Van de fibula zijn alleen de kopplaat en een deel van de beugel bewaard gebleven; de oorspronkelijke lengte van de fibula was ruim 5 cm (foto's van de vinder, die anoniem wil blijven).

fig. 14.6 Deze gouden hanger werd gevonden als onderdeel van een serie gouden en zilveren munten en sieraden in natuurgebied Springendal bij Hezingen (gemeente Tubbergen, Twente). De hanger meet in de breedte circa 1,5 cm en vertoont qua basisvorm overeenkomsten met onder meer hangers van Texel, uit Friesland en uit Denemarken. De opengewerkte niervorm heeft een mythologische betekenis (foto Archeocare).

De erosie van het cultuurlandschap van de noordelijke helft van Noord-Holland

Een absoluut cruciale factor in de gehele geschiedenis van Noord-Holland, vanaf de Prehistorie tot heden, is de teloorgang van grote oppervlakten veengebied ten gunste van het oprukkende zeewater. De aanvankelijk geleidelijke, maar uiteindelijk razendsnelle ontginning van het veen veroorzaakte tal van uitdijende meren, die pas na ingenieuze dijkenbouw en inpoldering beteugeld konden worden. De eerste fase van dit proces (dat feitelijk al voor het 1e millennium was ingezet) levert in de periode die dit boek beslaat een beeld op van een heuse (startende) catastrofe. In de eerste duizend jaar van onze jaartelling verdwijnt een ontzaglijk oppervlakte land, maar een deel van het veen wordt ook met nieuwe klei vanuit zee ‘overslibd’.

Het goed in beeld brengen van de start van de veenontginning in de diverse regio’s binnen de provincie vraagt nog veel studie, als het landschap van de 21e eeuw überhaupt nog mogelijkheden biedt voor onderzoek naar dit veen. Vergelijking van de kaarten van [figuur 2.11](#) (situatie 250 v.Chr.) en [figuur 2.24](#) (situatie 1250) tonen in één oogopslag de ‘ramp’ die zich voltrok in het 1e millennium. Echter, in deze periode lijken veel van de veengebieden ook tijdens het proces van doorsnijding met krekken en geulen met oprukkend zout water juist bewoonbaar te zijn geweest: in de grote laaglanden tussen Texel, Wieringen en Kennemerland lijkt dit het geval, want er zijn allerlei, naderhand verdwenen plaatsnamen bekend. ‘Klopt dit en zo ja: hoe verliep dit proces?’, zou een vraag zijn die bij toekomstig onderzoek gesteld zou moeten worden.

De redenen en het verloop van de ontvolking van Noord-Holland vanaf de 3e eeuw

Een intrigerend klassiek, maar bijzonder lastig vraagstuk voor het volledige kustgebied (en zelfs regio’s daarbuiten) is het wegtrekken van de bevolking vanaf het einde van de 3e eeuw, resulterend in een dieptepunt in de bevolkingsaantallen vanaf 300-350 n.Chr. in het hele kustgebied (west én noord). Romeinse geschreven bronnen zijn dan afwezig. De leegloop wordt door sommigen toegeschreven aan verslechterende grondwatercondities (vernating), door anderen aan de politieke onrust en ‘piraterij’ langs de kusten, mede als gevolg van een tanende grip van de Romeinen op de kusten in de gehele kustregio in het zuidelijke Noordzeegebied.⁴ Denkbaar is dat de Friezen (even los van de vraag wat de Romeinen nu wel en niet wilden en konden aanduiden met die namen) na het wegtrekken terechtkwamen in voormalige Romeinse gebieden in België of Engeland en daar zijn opgegaan in volkeren die voor de Romeinen niet meer van ‘Franken’ of ‘Saksen’ te onderscheiden waren: barbaren of Germanen in het algemeen.⁵

Wat betreft het voormalige Oer-IJ gebied kan vernating zonder meer een rol hebben gespeeld in de leegloop, waarmee een uiterst belangrijke culturele- en woonkern verloren ging. Dit zette wellicht een domino-effect in gang. Of politieke factoren en een sterke migratiedrang *pushfactors* zijn geweest, is nog onbekend. Opmerkelijk is wel dat volgens onze analyse van het landschap in Noord-Holland toch grote, relatief hoge oppervlakten land voorhanden waren en bleven voor bewoning. Waarom bleven daar geen (of misschien maar zeer weinig) mensen achter, of werden de gronden al direct in de 5e eeuw opnieuw gekoloniseerd?

⁴ Dijkstra & De Koning 2017, 58-59; Bazelmans et al., 2002, 20-68.

⁵ Hiddink 1999, 220-228.

De aardewerkontwikkeling als bewijs van een ingrijpende culturele breuk (4e-5e eeuw)

In hoofdstuk 6 is duidelijk geworden dat we meer grip hebben gekregen op de ontwikkeling van het inheemse handgevormde aardewerk uit de Romeinse tijd, onder meer door een vergelijking te maken met het materiaal van Noord-Nederland. Veel van de nieuwe Noord-Hollandse typen die zijn herkend, komen overeen met vormen in één of meer van de Noord-Nederlandse aardewerkregio’s, maar sommige typen zijn uniek voor Noord-Holland. Daarnaast heeft een groot deel van het aardewerk eigen kenmerken die als typisch Noord-Hollands kunnen worden aangemerkt. De grootste kenniswinst lijkt wel te zijn geboekt inzake het materiaal uit de periode die vooraf gaat, of deels samen gaat met een geleidelijk ontvolgingsproces in de 3e en 4e eeuw. Instructief is de nieuwe kennis van handgevormde *terra nigra*-achtige voetbekers, maar vaak ook van de gedraaide, geïmporteerde voorbeelden daarvan, uit die (late) 3e en 4e eeuw én het juist ontbreken van late vormen van dergelijk aardewerk in de late 4e eeuw. Ook is opmerkelijk dat in Noord-Holland inheemse aardewerkvormen lijken te zijn ‘afgekeken’ van Romeinse importen, wat opmerkelijk is omdat dat materiaal zelf niet vaak wordt gevonden in Noord-Hollandse vindplaatsen.

Het materiaal uit de latere periode (4e eeuw) is overigens vrij zeldzaam en er zijn ook typen die verwant zijn aan potvormen die zelfs nog wat langer in de tijd (richting 5e eeuw) door kunnen lopen, met name bepaalde gedraaide voetbekers. Het verdient geen betoog dat meer vindplaatsen en analyse daarvan met de actuele kennis het beeld van het eindstadium van de bewoningsperiode in de Romeinse tijd nog scherper zullen kunnen maken.

De cultuur van de mensen in Noord-Holland in de 3e en 4e eeuw

Welke kenmerken heeft de cultuur van de mensen in Noord-Holland in de periode die voorafgaat aan de ‘leegloop’ (vanaf de late 3e eeuw)? Door de kennis van het aardewerk weten we al wat meer dan voorheen. De genoemde *terra nigra*-achtige voetbekers uit de 4e eeuw bijvoorbeeld lijken ten noorden van de Romeinse Limes te zijn geproduceerd en komen ook in het noordelijk en westelijk kustgebied voor, terwijl typen die in oostelijk Nederland en aangrenzend Duitsland worden gevonden en tot in de 5e eeuw doorlopen in Noord-Holland ontbreken. Ook dat lijkt te wijzen op een culturele breuk.

We zien enkele typen fibulae en haarnaalden hun intrede doen op het moment dat de daling van het aantal nederzettingen in de provincie al is ingezet. De samenstelling van de genoemde metaalvondsten doet veronderstellen dat er contacten zijn met gebieden in het rivierengebied en/of (zuid)oostelijke (Frankische) regio’s.⁶ Ook het vrij plotseling ontstaan van kleine grafvelden in het hele kustgebied duidt op verandering. Toch is deze ‘vernieuwing’ (ook in mensen, of alleen in spullen?) onvoldoende om de uiteindelijke leegloop te voorkomen. Opmerkelijk is dat de regio van herkomst van de materiële cultuur in de periode vlak vóór het bewoningshiaat ongeveer dezelfde is als die direct ná deze periode. Is daar een verband tussen? Wat is het algehele beeld in het kustgebied ten opzichte van geheel Nederland?

⁶ Met de Franken in de periode 3e-5e eeuw n.Chr. worden in het algemeen relatief mobiele, heidense Germaanse groepen aangeduid, dit in tegenstelling tot de Franken van de 6e eeuw en later, die onderdanen waren van de christelijke, naar Romeins voorbeeld handelende Merovingische en Karolingische dynastieën.

fig. 14.7 Door de opgravingsputtenkaart van Castricum-Oosterbuurt (linksboven), de veldtekening met daarop de ringgracht (rechtsboven) en de volledige reconstructie van de ringwal- en gracht (linksonder) te vergelijken met de luchtfoto van de wijk Albertshoeve (rechtsonder), wordt duidelijk dat zich nog een deel van de niet opgegraven gracht onaangetast in de bodem van het openbaar groen (op de foto rechts) moet bevinden. Deze plek biedt de mogelijkheid de gracht in de toekomst nader te onderzoeken (kaarten boven: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek; kaart linksonder F. Diederik; beeld rechtsonder en foto R. van Eerden).

De laat-Romeinse verdedigingswal en gracht in Castricum

Door de grondige analyse van alle belangrijkste nederzettingen en andere sporen en structuren in de Noord-Hollandse bodem in de 3e-8e eeuw is duidelijk geworden dat het rond het jaar 400 vrijwel leeg is in de provincie. Des te raadselachtiger is de afgerond rechthoekige structuur, die hoogstwaarschijnlijk niet meer rond een nederzetting is aangelegd, maar rond een leeg terrein (fig. 14.3). Deze omwalling en gracht in Castricum-Oosterbuurt, die juist in de genoemde tijd dateert tussen 350 en 425 n.Chr. (zie hoofdstuk 4) verdient een verklaring die we via de studie die aan dit boek ten grondslag ligt niet werkelijk hebben gekregen.

Over de datering ervan is tijdens en direct na het gravend onderzoek in 1995 en 1996 veel discussie geweest en mogelijk is destijds toch nog te weinig onderkend hoezeer een zo exact mogelijk datering van belang is voor deze vindplaats, maar eigenlijk voor de geschiedenis van het hele kustgebied. Met de nieuwe analyse van gegevens (sporen, aardewerk, metaal) in deze onderhavige studie is nu een goed onderbouwde theorie voorhanden, maar deze is dusdanig opmerkelijk (ook vanwege de lastig te duiden strategische betekenis van een dergelijke constructie), dat herhaling van een (klein) gravend onderzoek en aanvullende monsternamen welkom zou zijn. Indien we de vermoede loop van de gracht doortrekken naar niet bebouwd of destijds opgegraven gebied blijkt dat voor een kleinschalig onderzoek voldoende ruimte is (fig. 14.7). Ook verdere gedachtenvorming over de totstandkoming, bouw en functie van de structuur is nodig, want deze is feitelijk het enige archeologische houvast voor de vraag wat de reden kan zijn dat Noord-Holland niet vergeten is, getuige onder meer de plaatsnamen die ouder zijn dan het bewoningshiaat.

het culturele netwerk van het noordelijk- en noordwestelijk kustgebied lijkt er zich in de 5e eeuw dus een vrij harde (zij het kortstondige) kloof te vormen tussen west en noord. De Angelsaksen steken vanuit het Duits-Deens-Noord-Nederlandse kustgebied direct de Noordzee over naar Engeland en zelfs de hoge, lege pleistocene gronden van het noordelijk deel van Noord-Holland laat men bij de 'grote oversteek' links liggen. Een eventuele afschrikkende werking van een al bestaande politiek-militaire claim of restbevolking (getuige misschien ook de verdedigingswal- en gracht in Castricum-Oosterbuurt) lijkt onwaarschijnlijk, gelet op de overige afwezigheid van mensen en hun spullen in de provincie in die periode. Mogelijk achtten Angelsaksen de 'lege' gronden van het huidige Noord-Holland alles bij elkaar, in vergelijking tot (het huidige) Engeland te kleinschalig en ontoegankelijk.

Er is in Noord-Holland dan ook zo goed als geen enkel artefact (fibula en/of aardewerk) dat zou duiden op groepen Angelsaksen die onderweg in het gebied van Noord-Holland bleven hangen en dat gebied nieuw koloniseerden. Het 5e eeuwse Noord-Hollandse materiaal is zuidelijk en zuidoostelijk van aard en misschien het beste als Frankisch te kenmerken. En dan bedoelen we groepen vrije Germanen die nog niet behoorden tot mensen die gelieerd waren aan de christelijke Merovingische adel. Ook de bouwtraditie wijst vooral richting Zuid-Holland en het rivierengebied. Het aardewerk is vrijwel volledig afkomstig uit pottenbakkersovens uit het Frankische gebied (het Rijnland).

We zien aan de metaalvondsten dat er echter vrij snel (rond 500) toch ook weer een noordelijke instroom op gang komt. Er zijn in de 5e en 6e eeuw duidelijk invloeden herkenbaar die oriëntatie op de gehele zuidelijke Noordzeeregio (Noord-Duitsland en Scandinavië) duiden. Op die wijze lijkt het Noord-Hollandse kustgebied, na een herstart van de bewoning, vol te stromen met invloeden uit verschillende windrichtingen, waarna de dominantie vanuit het Frankische zuiden opgaat in een Friese 'kust'-cultuur (het later als 'eenheid' bekende Frisia), getuige onder meer de kenmerkende Domburg-fibulae (zie paragraaf 8.2). Hoewel in dit boek diverse cruciale conclusies worden getrokken over de verspreiding van de materiële cultuur, zijn de (politieke?) bewegingen erachter moeilijk te achterhalen en het exacte verloop van dit proces is niet duidelijk. Meer data kunnen daarbij helpen.

Het politieke netwerk van Friese heersers in de 6e-8e eeuw

In de 5e-6e eeuw ontstonden kleine, regionale koninkrijken in de vorm van instabiele, sterk persoonsgebonden elitenetwerken rond de Noordzee. In Noord-Holland zijn we ons door de studie voor dit boek bewust geworden van een tweedeling in de provincie, door analyse van (zilver- en vooral) goudvondsten en de verspreiding daarvan, daar ze inzicht geven in de status van de lokale of regionale leiders die deze voorwerpen ooit bezaten. *Kinhem* lijkt aan te sluiten bij een adellijk machtsnetwerk dat in de regio van de Oude Rijnmonding moet hebben gelegen, terwijl de gebieden van *Texla* en *Wiron* deel uitmaakten van het netwerk dat zijn kern had in Westergo. Deze binding tussen deze laatste regio's in de 6e eeuw is opmerkelijk, omdat deze in de periode daarvoor (de late 4e en 5e eeuw) nog niet bestond. Over deze hele ontwikkeling is nu hooguit een betere theoretisering mogelijk, maar dit behoeft ook nog veel extra data en bestudeerbaar materiaal.

De culturele oriëntatie na het bewoningshiaat op zuidelijke regio's

Vanaf circa 475 komen de eerste, nieuwe kolonisten (en/of een theoretische restbevolking) in het kustgebied van Noord-Holland duidelijk niet vanuit het Angelsaksische noorden van ons land, waar vanaf circa 400 n.Chr. een duidelijk noordoost-geïnspireerde cultuur zichtbaar wordt.⁷ Hoewel Noord-Holland eeuwenlang deel uitmaakte van

⁷ Boeles 1906; 1919; 1951; Knol 2009; 2011.

En was het zo dat de genoemde deling ook de reden was van de 'twee-trap' in de verovering? Hadden de Franken in het zuidelijk deel van de provincie te maken met een andere adel dan in het noordelijk deel?⁸ Bij de reconstructie van elitenetwerken dienen ook (de recent gevonden) sieraden van zilver betrokken te worden, zoals de fibula van het type Achlum uit Vatrop (zie fig. 8.4. nr.3) en de zilveren Domburgfibula van Texel (zie fig. 14.5). Zij vormen mogelijk de 'brug' tussen de alledaagse, bronzen sieraden en de gouden sieraden die vermoedelijk door leden van de elite werden gedragen.

De verering van de godheid Wodan vanaf de 5e eeuw

Het is niet verwonderlijk dat hard bewijs voor zaken die puur en alleen in de gedachten en woorden van mensen bestaan kunnen hebben, zoals goden, nauwelijks in archeologie terug te vinden zijn. Hoewel er een steeds overtuigender beeld ontstaat van godsverering in het vroegmiddeleeuwse Frisia door analyse van metaalvondsten, zijn overige archeologische sporen van 'heidense' religieuze gebruiken uiterst moeilijk in de bodem terug te vinden. Geschreven bronnen zoals de *Lex Frisionum* of de *indculus superstitionum* noemen bijvoorbeeld 'tempels' en 'offerings', maar het is onduidelijk of en hoe die in de bodem terug te vinden zouden zijn. Of bijvoorbeeld de witte stenen in de 'poel' van de Broekpolder iets dergelijks representeren, vereist meer data en analyse van meerdere vergelijkbare vindplaatsen. Zoals we door de volstrekt unieke rotstekeningen in zuidelijk Zweden bijvoorbeeld weten dat de mensen in de Bronstijd er, ondanks hun ogenschijnlijk bescheiden materiële cultuur, een rijk geestelijk en spiritueel leven op nahielden, is dat voor de mensen in het oude Frisia ook goed mogelijk, maar vooralsnog niet aan te tonen. Mythen die bijvoorbeeld de godheid Wodan omgeven, zoals de 'wilde jacht' van het leger dode krijgers, zullen mogelijk nooit te koppelen zijn aan artefacten of sporen die we aantreffen, maar zijn toch bijzonder intrigerend (fig. 14.8). Toch is het goed als archeologen verdacht zijn en blijven op mogelijke tekenen in die richting. Een intrigerend vraagstuk is ook of de verering van de oude Germaanse goden tot op heden werkelijk sporen in onze cultuur heeft achtergelaten, zoals naast de dagen van de week ook bijvoorbeeld bepaalde eigenaardigheden van het Sinterklaasfeest.⁹

De wijze van verovering door Frankische legers in de 8e eeuw

Archeologen zoeken naar informatie over de verovering van Frisia door de Franken.¹⁰ Was de komst van die Franken echt een kwestie van een gewelddadige verovering, met veldslagen en dergelijke, waar de lokale bevolking met angst en onrust op reageerde? Of was er, na de dood van Radbod, nauwelijks sprake van een echte *clash*? En wat moeten we ons voorstellen bij de periode tussen de verovering van Kennemerland in 720 en de verdere verovering van het kustgebied in 734? En de periode daarna, waren er oplevingen van gewapend geweld, verzet, invallen of tegenaanvallen van groepen heidense Friezen (fig. 14.9)? En klopt het inderdaad dat het vaker meegeven van wapens in graven (zoals in Hippolytushoef, zie fig. 8.15) juist die spanning rond de strijd met de Franken weergeeft? Hoe serieus was de tegenwerking van de Friezen en het verzet tegen de komst van het christendom, en als spiegel daarvan: hoezeer bewogen

8 De Langen & Mol 2020.

9 Blok 1974, 64.

10 Zie onder andere De Koning 2021a, 20-29; De Langen & Mol 2020.

de Franken juist mee door oude heidense gebruiken door de vingers te zien of ze juist in wetten en regels op te nemen? Een met de komst van de Franken samenhangende vraag is of de handelsnederzetting Medemblik een Frankische stichting is, of dat deze nederzetting los staat van een Frankische verovering.

De aard van de Friese taal en de overgang naar het Frankisch in de 8e-10e eeuw

De kennis van de overgang van Oud-Fries naar het Frankisch in vroegmiddeleeuws Noord-Holland, is beperkt, zoals ook blijkt uit hoofdstuk 11 over de taalontwikkeling in Noord-Holland. Ook is niet bekend wat er overbleef aan Friese resten in het Noord-Hollands en het Nederlands dat later, vanaf de Middeleeuwen, werd gesproken. Dat komt vooral door gebrek aan geschreven bronnen in de volkstaal. Archeologie kan helpen als steunende wetenschap, bij dit vraagstuk bijvoorbeeld in de zin van koppeling van verspreiding van goed dateerbare en wat betreft herkomst te duiden voorwerpen en plaatsnamen. Ook de analyse van het 'materiële' effect van de stapsgewijze Frankisering van het kustgebied kan interessant zijn. Te denken valt aan kerkenbouw, de uitbanning van heidense gebruiken, het anders inrichten van het cultuurlandschap en het (mogelijk) stichten van verdedigingswerken en/of handelsplaatsen.

fig. 14.8 Analyse van metalen voorwerpen levert belangrijke aanwijzingen op dat de godheid Wodan in Noordwest-Europa werd vereerd. Mythes over de handelingen en kenmerken van Wodan (of Odin), zoals het aanvoeren van een leger gevallen krijgers tijdens de 'wilde jacht' in stormnachten aan het begin van de winter, kunnen heel goed ook in de hoofden van de mensen in Noord-Holland hebben geleefd (illustratie F. Marschall).

fig. 14.9 De moord op Bonifatius in Dokkum in het jaar 754 is symbool geworden van het verzet van de Friese heidenen tegen het nieuwe, aan hen opgedrongen christelijke geloof. Of de boodschap van de missionarissen in andere delen van Frisia met meer enthousiasme is ontvangen, weten we niet. Mogelijk is niet alleen de verovering door de Franken gewelddadig geweest, maar heeft de lokale bevolking deze bringers van het nieuwe geloof actief weerstand geboden (illustratie F. Marschall).

De exacte datering en de rol van de burcht van Texel-Den Burg

Het dateren van een gracht in archeologische context is niet eenvoudig, zo blijkt bij het al diverse keren besproken exemplaar in Castricum-Oosterbuurt, maar ook bij de 'ringwalburcht' (of althans een daarop lijkende structuur) van Texel-Den Burg blijkt dat niet eenvoudig.¹¹ Door goed archeologisch onderzoek is inmiddels de overtuiging ontstaan dat de grachten niet alleen weinig *verschillen* qua ouderdom, maar ook dat de (vermeende) oudste van de twee grachten niet stamt uit de Merovingische (dus: Friese) periode, zoals wel is verondersteld (zie fig. 14.10).¹² De ringwalstructuur stamt volgens de onderzoekers mogelijk uit de tweede helft van de 9e eeuw, op basis van de vulling van de gracht. Het oudere, 'Merovingische materiaal' in de grachten is afkomstig uit de 'opspit' van de ter plaatse aanwezige nederzetting die is doorgraven bij de aanleg van de ringwal (en later bij het dempen van de gracht weer in de bodem beland). Toch duidt zoals in hoofdstuk 4 is opgenomen, een OSL-datering van de basis van een walrestant tegen de binnenzijde van de gracht, die eerder als het moment van de aanleg van die gracht kan worden opgevat, op een wat oudere datering: 8e of vroege 9e eeuw (aanleg van de buitenste ring ergens tussen 706-826). Dit verschil, 8e, vroege 9e of zelfs late 9e eeuw, is voor ons begrip van deze periode van groot belang. Is de gracht (en wal) toch nog voor de Frankische verovering aangelegd? Is deze na de verovering, als Frankische 'stichting' zoals Medemblik, maar vóór de Viking-'dreiging' aangelegd? Of is het toch

¹¹ Gerritsen & Stellingwerf 2022, 123-148; Gerritsen & Bartels 2022, 126-130.

¹² Woltering 2002, 25-64.

fig. 14.10 De kern Den Burg op Texel moet zijn ontstaan in de Vroege Middeleeuwen. Er was op deze plek al bewoning in de Merovingische periode. Kort daarop, zo lijkt het op grond van nieuwe dateringen, werd er een bijna ringvormige verdedigingswal met gracht aangelegd. Op de foto boven een profiel van de gracht tijdens de opgraving, de foto onder toont overleg over de juiste plek voor een dateringsmonster waarvan de ouderdom met de OSL-techniek is vastgesteld (foto's Archeologie West-Friesland).

een voorbeeld (buiten het te verwachten verspreidingsgebied) van een ringwalstructuur zoals we die ook van andere plekken langs de kust kennen, tegen de invallen van de Denen?¹³ Een zo exact mogelijke datering van de 'ringwalburcht' van Texel is van groot belang bij onderzoek in de toekomst, om beter te begrijpen hoe het Frankische gezag vanaf het tweede kwart van de 8e eeuw zijn stempel zette op Noord-Holland en mogelijk ook of en welke relatie er was met de Denen.

Het wel of niet voorkomen van grotere grafvelden in de Vroege Middeleeuwen

In het hoofdstuk over de grafcultuur in Noord-Holland wordt geconcludeerd dat het fenomeen 'vroegmiddeleeuwse grafvelden' hier wel moet hebben bestaan, maar dat dit simpelweg nog niet (in Kennemerland) is aangetroffen. De reden voor deze con-

¹³ Raven 2023; Gerritsen & Bartels 2022.

clusie is met name dat het, gelet op alle archeologische en taalkundige samenhang tussen Noord-Holland en omliggende provincies, niet logisch is dat Noord-Holland op dat punt afwijkt. Over dit vraagstuk zijn echter twee opvattingen mogelijk. In hoofdstuk 10 van dit boek wordt zoals gezegd de conclusie getrokken dat grafvelden nog niet zijn gevonden, maar dat ze “onder de Jonge Duinen verborgen zullen liggen.” Deze opvatting is strijdig met het idee dat de kans dat (grotere) grafvelden in Kennemerland (in en buiten de duinen) bijna onmogelijk compleet ‘gemist’ kunnen zijn, en dat ze er simpelweg niet waren.¹⁴ Dat laatste zou zelfs kunnen duiden op een bepaalde mate van continuïteit met de Romeinse tijd in Noord-Holland, waarbij overigens opgemerkt moet worden dat juist in de laatste periode van de Romeinse tijd in Kennemerland (late 3e en 4e eeuw) wel graven en kleine grafvelden worden aangetroffen, maar mogelijk is dit een lokaal of kortstondig verschijnsel. Hoe dan ook verdient het grafbestel nader onderzoek en attentie in archeologisch onderzoek in de gehele provincie.

Het verloop van een grootschaliger inrichting van het cultuurlandschap vanaf de 8e eeuw

Hoofdstuk 4 van dit boek sluit af met een beschouwing van de opmerkelijke verandering in de inrichting van het cultuurlandschap, startend in de 8e eeuw: er worden meer plaatsvast nederzettingen gesticht en de daaromheen liggende gronden worden op grotere schaal, met meer geometrisch ingerichte akkers en greppels aangelegd. In een later stadium (vanaf de 9e eeuw) zien we dan ook nog het geleidelijk vrij maken van centrale akkersystemen (geesten). De theorie is dat dit alles samenhangt met het meer institutionaliseren van de samenleving, waarbij de kerk en daaraan verbonden Franckische adel met gelieerde groepen de lakens uitdelen. Het vinden en identificeren van woonhuizen of gebouwen die aan adellijke lieden kunnen hebben behoord, zoals edelen als Wurssing, blijkt niet eenvoudig. Ook zou een meer grootschalig beeld van de inrichting van Karolingische nederzettingen welkom zijn. Voor dat laatste kan het van belang zijn dat sporen van aantoonbaar gelijktijdige cultuurgebieden, op een wat grotere afstand van elkaar, in samenhang met elkaar beschouwd worden. Ook combinatie van opgravingsresultaten van verschillende opgravende instanties kan dan instructief zijn.

De aard van het bestuur van de Deense Vikingen in de 9e eeuw

Dat het Nederlandse kustgebied tussen circa 850 en 885 door Deense Vikingen bestuurd werd is historisch duidelijk, maar wat we bij zo'n bestuur exact moeten voostellen is lastig te achterhalen.¹⁵ Toch weten we sinds kort via archeologische ontdekkingen wat meer. De vondst van de zilverschatten op Wieringen (zie paragraaf 4.8) in 1996 en kort daarna is een belangrijke aanwijzing voor Denen in Noord-Holland net na het midden van de 9e eeuw, wat aansluit op diverse historische bronnen en een aantal metaalvondsten (zie ook fig. 14.11).¹⁶ We moeten wel vaststellen dat we niet veel overtuigende andere sporen hebben van het daadwerkelijk verblijven van Denen in Noord-Holland in die periode, misschien met uitzondering van de opmerkelijk ‘barbaarse’ muntslag van *namaak-denarii* (zie paragraaf 4.6 bij ‘Castricum’ de bespreking van vindplaats Doornduijn), die vermoedelijk het resultaat is van Deense aanwezigheid en machtsuitoefening.

¹⁴ De Koning 2012, 16.

¹⁵ De Koning 2021b, 30-37.

¹⁶ Dütting 2018.

Een interessante observatie in het verslag over de opgraving in Limmen-De Krocht (paragraaf 4.6 bij ‘Limmen’) is dat het beeld van de nederzetting in de 9e eeuw geen tekenen van rampspoed vanwege het Deense bewind vertoont en de Viking-invloed wellicht vooral als ‘politiek van aard’ wordt ingeschat.¹⁷ Klopt dit beeld? En wat kan de aard van mogelijke Deense interesse zijn geweest in het gebied waar de vroege Hollandse graven zouden gaan resideren en in de 10e eeuw het eerste klooster (later abdij) werd gebouwd, ter ere van de heilige Adelbertus (vindplaats 24 in hoofdstuk 4) in *Hallum/Egmond*?

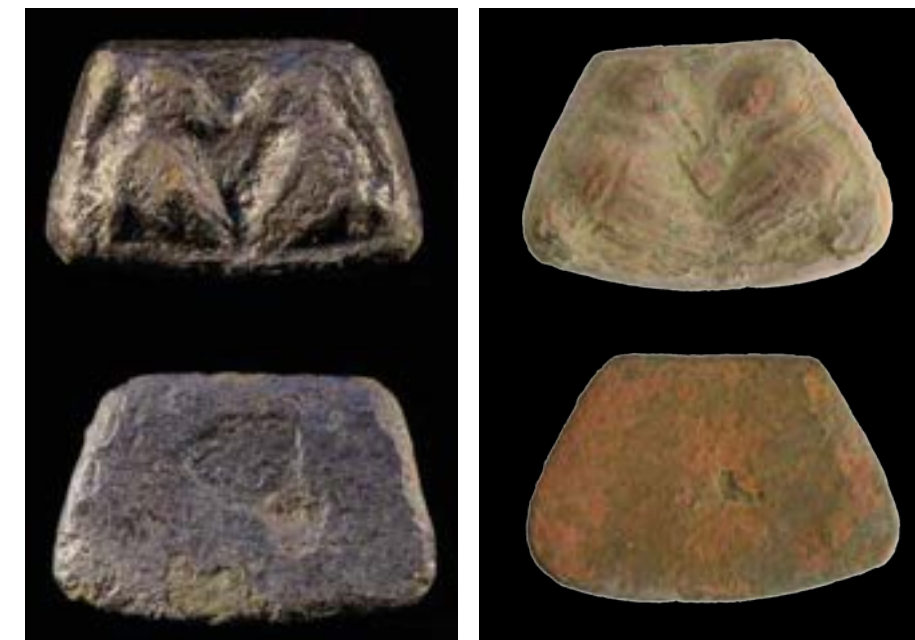

fig. 14.11 Met een metaaldetector zijn in de kop van Noord-Holland twee bronzen gewichtjes gevonden waarop twee gespiegelde, met hun snavel naar elkaar toegekeerde raven zijn afgebeeld. De raven zijn vermoedelijk te identificeren als Huginn en Muninn, twee hulpdieren van de god Odin/Wodan die we uit historische bronnen kennen. Het linker gewicht is gevonden bij Hippolytushoef (Wieringen), het rechter gewicht bij Monnickendam. Datering vermoedelijk 9e of 10e eeuw. Lengtes 3,5 en 3,7 cm (private collecties; foto's J.A.W. Nicolay en Archeologie West-Friesland).

De effecten van de grootschalige overstuiving op de ontginning van de veengebieden vanaf de 9e eeuw

Stuivend zand is een cruciale factor voor het bestaan van de mens in het gebied van de duinen en op de strandwallen van Noord-Holland. Dat was al in de Prehistorie zo (zie hoofdstuk 4), maar aan het einde van de Vroege Middeleeuwen werden grote, rollende stuifduinen een echt grote speler in de bewoningsgeschiedenis.¹⁸ In de *Vita Sancti Adelberti* wordt bijvoorbeeld gewag gemaakt van de verwoesting van de kapel die werd gebouwd op het graf van de heilige Adelbert door de Vikingen, maar ook van de dreiging van diezelfde kapel door massa's stuivend zand. Viking-hoofdman Rorik zou zich daarover kort na 862 (toen hij zich tot het christendom zou hebben bekeerd) druk hebben gemaakt en de wallen oprukkend zand weg hebben laten halen.¹⁹ Het op gang komen van de ontwikkeling van de Jonge Duinen in de 10e eeuw waardoor het Oude Duinlandschap bedolven werd (en dat in paragraaf 2.4 bij ‘Zandverstuivingen’ werd beschreven) zal in de eeuwen daarvoor al ingeleid zijn. Juist omdat de duinen zoals we die nu kennen onze bron van kennis bedekken, komen kansen om goed onderzoek te doen maar weinig voor (zie ook paragraaf 14.6 bij ‘Kennemerland (deelregio 1)'). Een factor die daaraan gekoppeld is, is de (grootschalige) ontginning van de veengebieden in nagenoeg geheel westelijk Nederland. Was het werkelijk zo dat het verloren gaan van

¹⁷ Dijkstra et al. 2006, 202; Van der Tuuk & Van Winter 2007, 276-298.

¹⁸ Zie onder andere Cordfunke 2010, 52.

¹⁹ Cordfunke 2006, 105-109; Cordfunke 2010, 48-49; Leupen 1987, 59.

woongebieden in de duinen de grootschalige aanleg van een goed gepland stelsel van drainagesloten, uitgifte van gronden en het stichten van nieuwe nederzettingen in de tot dan toe vrijwel onaangeroerde hoogveenkernen initieerde? Of zijn die twee zaken vooral door toeval in de zelfde periode te plaatsen en waren de mogelijkheden tot exploitatie van veen domweg een combinatie van toegenomen organisatie, kennis van processen en ook een sterk toegenomen bevolkingsaantal? En: hoe is een oorzakelijk verband tussen verstuiving en veenontginning aan te tonen?

Het verloop van de gefaseerde verchristelijking vanaf de 8e eeuw

In deze synthese blijkt bij diverse thema's dat de kerstening en de materialisering daarvan een belangrijk effect had op de samenleving en het cultuurlandschap. Feitelijk begint de kerstening met de invloed van de christelijke cultuur op de vormgeving van metalen voorwerpen, waarna allerlei gevolgen van fysieke en politieke strijd zichtbaar worden, ten slotte uitmondend in een geheel nieuwe 'orde' in de samenleving, in nederzettingen en het landschap. Interessant is om nog nadrukkelijker na te gaan hoe tal van aspecten van de kerstening zich voltrokken, met name als we kijken naar archeologische gegevens in combinatie met geschreven bronnen en een informatiebron als bijvoorbeeld de persoonsnamen. We zagen in hoofdstuk 11 over taal bijvoorbeeld dat de overgang van Germaanse, naar christelijk geïnspireerde namen langzaam ging. Net als andere aspecten van de verchristelijking van de samenleving liep dat proces door tot ver na het 1e millennium (en is feitelijk heden nog steeds gaande). Ook is het interessant om ons te realiseren dat er nog veel aspecten van de heidense cultuur ook vandaag de dag onderdeel uitmaken van onze leefwereld, soms sterk met een christelijke saus overgoten (nationale feesten) en soms nog verrassend oorspronkelijk (plaatsnamen en persoonsnamen, de namen van de dagen). Onderzoek naar werkelijke continuïteit tussen de voorchristelijke periode en het heden kan verrijkend zijn voor de cultuur van nu.

14.6 Enkele regionale zwaartepunten

De bovenstaande thema's gelden in beginsel in de hele provincie. Toch bestaan er grote verschillen in onderzoeksbehoefte per deelregio of kerngebied zoals getoond in hoofdstuk 2 (zie fig. 2.13).

Kennemerland (deelregio 1)

Kernvraagstukken voor Kennemerland liggen op het vlak van het benutten van alle kansen om in/onder het zand van de Jonge Duinen te kijken. Het landschap onder het relatief jonge (circa 1000 jaar oude) metersdikke zandpakket is op vele plaatsen al sinds de Prehistorie bewoond en het vermoeden bestaat dat het antwoord op enkele raadselen van de Noord-Hollandse archeologie daar verborgen ligt (fig. 14.12). Ook is het (voortgezet) speuren naar aanwijzingen voor vroegmiddeleeuwse grafvelden van belang. Rondom Egmond verdient de machtsstrijd tussen Franken en Vikingen in de 9e eeuw speciale aandacht. Ten slotte is onze kennis van de verbeterde structurering van het agrarisch gebied vanaf de komst van de Franken van belang. Welke achtergrond hadden de mensen die we direct na het bewoningshiaat in het duingebied aantreffen, lettend op opmerkelijke vondsten vanaf de 3e-6e eeuw die zijn aangetroffen bij onderzoeken rond natuurontwikkelingsprojecten in de duinen (fig. 14.13)?

De Oer-IJ-regio (deelregio 2)

fig. 14.12 Een gouden tremissis van het zogenaamde Dronrijp-type, in de 7e eeuw vermoedelijk geslagen in Frisia. De munt is recentelijk gevonden met een metaaldetector in de buurt van Castricum. Dit soort gouden munten, met een sterk geabstraheerd borstbeeld en onleesbare lettertekens eromheen, is een 'barbaarse' imitatie van een gelijktijdige Frankische munt. Vooral onder de huidige duinen van Kennemerland zijn nog aanzienlijke oppervlakten met vindplaatsen te verwachten uit de periode waarin deze munt circuleerde. Diameter 1,3 cm (private collectie; foto www.cointalk.com).

De belangrijkste bron van archeologische kennis van de laatste fase van de bewoning voor het bewoningshiaat (in de late 3e, 4e en mogelijk zelfs lokaal de vroege 5e eeuw) bevindt zich in de vindplaatsen in het Oer-IJ gebied en dan vooral Castricum en Uitgeest. Zijn de hogere stroomwallen nabij de voormalige monding van het Oer-IJ inderdaad de plekken geweest waar de laatste nederzettingen bestonden? Is het misschien geenszins toevallig dat dit gebied met relatief hoge stroomwallen en waterverbinding met het achterland via het restant van het Oer-IJ, nog het langst bewoond bleef in de 4e eeuw? En daarmee samenhangend: is het derhalve evenmin verwonderlijk dat juist in deze regio ook de meeste prehistorische plaats- en waternamen bewaard zijn gebleven? En wat is de betekenis van de enkele mensen die in de 4e eeuw nog in Noord-Holland verbleven, zoals Hilde? Is het inderdaad zo dat een verhoogde waterstand, als effect van het steeds verder dicht gaan van de monding van het Oer-IJ, een exodus uit de ooit zo vruchtbare en veilige gronden van de voormalige binnendelta inhield, in de 4e eeuw?

De Noordkop (deelregio 3)

Nu we een beter beeld hebben van de ontwikkeling van de zeegaten die in de IJzertijd zijn ontstaan, is er een nieuwe focus ontstaan op resten die we van nederzettingen kunnen terugvinden in de gebieden die ooit van hun drainage en bereikbaarheid afhankelijk waren van die systemen. Aangrijpingspunten zijn resten van oud veen in de ondergrond in de overgebleven, oude landschapselementen, zoals oude

fig. 14.13 (boven en onder) Bij natuurprojecten in de duinen worden dikwijls terreindelen in verstuuving gebracht. Vindplaatsen kunnen hierdoor aangetast raken en daardoor aan het oppervlak zichtbaar worden, in de vorm van grondsporen en vooral als losse vondsten. Dit is ook het geval in het Buizervlak nabij Bergen, waar aardewerk en onder meer delen van fibulae en andere metalen voorwerpen uit de 3e-5e eeuw zijn aangetroffen in het deels weggestoven zand. Hiertoe behoren een met zilveren pareldraad versierde fibula uit de 3e-4e eeuw (1), fragmenten van een zilveren fibula, vermoedelijk uit dezelfde periode (2), en de hanger van een heupgordel uit de 5e eeuw (fig. 8.14, nr. 4). De fragmenten van de tweede fibula zijn onlangs gevonden, in augustus 2023. Ter vergelijking een gerestaureerd exemplaar uit (3) uit een vrouwengraf in Billum, in Zuidwest-Jutland (Denemarken), dat sterk overeenkomt met het exemplaar uit Bergen; het betreft een zeer hoogwaardig type 'tutulusfibula' van goud, zilver, brons en ijzer, ingelegd met sierknoppen van blauwe glaspasta. Breedte circa 6 cm (foto's J. de Koning (1 en 2); foto Vardemuseerne, Varde, Denemarken (3)).

3

2

dijken en terpen, maar soms ook toevallig overgebleven resten veen in diepere sporen. Het kunnen koppelen van oude woongebieden aan historische bronnen en plaatsnamen en de reconstructie van het verdwenen cultuurlandschap (zie fig. 2.13, gebied 3) is een inspirerend streven.

De regio Medemblik (deelregio 4)

Deze regio is bijzonder intrigerend en vormt volgens de nieuwe inzichten (namelijk dat de handelsplaats pas in de loop van de 8e eeuw door de Franken gesticht werd) een cruciale 'stapsteen' in de uitbreiding van het Fries-Frankische handelsnetwerk vanuit het rivierengebied in noordelijke richting. Helaas is er archeologisch nog niet veel over dit deel van Noord-Holland bekend en dus is elke nieuwe opgraving of ander onderzoek welkom.

Texel en Wieringen (deelregio 5)

Buiten de zeer grote opgraving van Den Burg-Beatrixlaan en inmiddels ook het onderzoek naar de ringwalstructuur in deze woonkern is er nog nauwelijks archeologisch onderzoek gedaan op Texel. Op Wieringen is dat beeld nog ongunstiger. En op deze beide pleistocene, hoge koppen geldt: de potentie wat betreft vindplaatsen in met name de Vroege Middeleeuwen is groot. Het is van groot belang dat het gemeentebestuur de hoge verwachting honoreert in de archeologische verwachtingskaart en in het ruimtelijk beleid, zodat alle toekomstige kansen op goed onderzoek kunnen worden benut. Het is verheugend dat het gemeentelijke archeologiebeleid de laatste jaren sterk is verbeterd waardoor kansrijke archeologische locaties op Texel en Wieringen minder vaak onge-

fig. 14.14 In de zomer van 2023 werd op Texel, na de sloop van een 18e-eeuwse stolpboerderij in Oosterend, een vindplaats opgegraven met nederzettingssporen uit het begin van de jaartelling en de Merovingische periode (6e en 7e eeuw). Uit de laatste periode dateert een fragment van knikwandaardewerk dat is versierd met een radstempel (foto opgraving R. van Eerden; foto scherf Archeologie West-Friesland).

zien verloren gaan. Onlangs werd een kleine, maar interessante opgraving gedaan in Oosterend op Texel, die nog uitgewerkt en gepubliceerd moet worden (fig. 14.14).

De Gooi en Vechtstreek (deelregio 6)

Een regio vergelijkbaar met Wieringen, in de zin van ‘onbekend, maar met grote potentie’ is die van de Gooi en Vechtstreek. Kortgezegd: iedere archeologische informatie uit het 1e millennium is welkom. Een nieuw, bijzonder cluster metaalvondsten nabij Muiderberg kan een nieuwe stimulans voor aandacht zijn. Welke rol speelde deze regio in de Vroege Middeleeuwen binnen Frisia, als ‘schakel’ tussen het kust- en rivierengebied en mogelijk als stapsteen naar plaatsen als Medemblik en Wieringen?

14.7 Conclusie

Door het bijeen brengen van een grote hoeveelheid archeologische en andere informatie in dit boek is het beeld van het 1e millennium in Noord-Holland sterk verhelderd. Ook is beter bekend welke perioden, vraagstukken en regio’s qua kennisniveau achterblijven en waar nader onderzoek en gegevens welkom zouden zijn. Het is duidelijk geworden hoeveel we al weten over deze fascinerende periode waarin zo veel, ook voor ons heden nog, fundamentele gebeurtenissen en ontwikkelingen plaatsvonden, maar we moeten ook vaststellen dat een aantal cruciale vragen ook nog vrijwel onaangeroerd is blijven liggen. Misschien wel de pregnantste is de vraag wat de rol kan zijn geweest van de vindplaats waar we in de inleiding (hoofdstuk 1) mee startten. Wie was Hilde? Tot wat voor groep mensen behoorde zij en heeft haar graf een relatie met de tijdens, of kort na haar leven aangelegde verdedigingswal- en gracht? Castricum-Oosterbuurt in de 4e eeuw blijkt daarmee daadwerkelijk op het ‘scharnierpunt’ van het einde van de Romeinse tijd en de start van de Vroege Middeleeuwen te liggen.

Nu we meer kennis hebben over de periode vóór Hilde en de verdedigingsstructuur van daarna, weten we ook hoe belangrijk een goed begrip van deze vindplaats is. Ook is duidelijk geworden dat meer data, meer vindplaatsen en meer vondsten simpelweg een helderder beeld opleveren. Ten slotte blijkt telkens weer dat gedegen kennis van de vorming en dynamiek van ons deltalandschap van zand, veen en klei cruciaal is voor een goed begrip van de vestiging én het ontwikkelingsperspectief van de vroegere bewoners in Noord-Holland. <

Literatuur

- Bazelmans, J., M.F.P. Dijkstra & J. de Koning, 2001: Holland in het eerste millennium. In: T. de Nijs & E. Beukers (red.), *De Geschiedenis van Holland. Deel I, tot 1572*. Hilversum, 20-68.
- Blok, D.P., 1974 (2e druk): *De Franken in Nederland*. Bussum.
- Boeles, P.C.J.A., 1906: De opgravingen in de terp Hoogebeintum. *Vrije Fries* 20, 391-430.
- Boeles, P.C.J.A., 1919: Angelen en Saksen op de Friesche terpen. *De Gids* 83, 485-502.
- Boeles, P.C.J.A., 1951 (2e druk): *Friesland tot de elfde eeuw. Zijn vóór-en vroege geschiedenis*. 's-Gravenhage.
- Cordfunke, E.H.P., 2006: *Kennemerland in Prehistorie en Middeleeuwen. Archeologische schetsen*. Utrecht.

- Cordfunke, E.H.P. (red.), 2010: *De abdij van Egmond. Archeologie en duizend jaar geschiedenis*. Zutphen.
- Dijkstra, M.F.P. & J. de Koning, 2017: ‘All quiet on the western front’? The western Netherlands and the ‘North Sea culture’ in the Migration period. In: J. Hines & N. IJssennagger (red.), *Frisians and their North Sea neighbours from the fifth century to the Viking Age*. Woodbridge, 53-73.
- Dijkstra, M.F.P., J. de Koning & S. Lange, 2006: *Limmen-De Krocht. De opgraving van een middeleeuwse plattelandsnederzetting in Kennemerland* (= AAC-rapport 41). Amsterdam.
- Dutting, M., 2018: Interview Frans Diederik. In: *Schatrijk Wieringen. Een uitgave van Steunpunt Monumenten en Archeologie Noord-Holland*. Castricum, 32-33.
- Gerritsen, S. & W. Stellingwerf, 2022: *Graven aan de Groeneplaats. Archeologisch onderzoek op en rond het rijksmonument in het centrum van Den Burg, gemeente Texel* (= West-Friese Archeologische Rapporten 160). Hoorn.
- Gerritsen, S. & M. Bartels, 2022: Den Burg kantoorstraat 9-11. *Archeologische kroniek van Noord-Holland 2021*, 126-130.
- Hiddink, H.A., 1999: *Germaanse samenlevingen tussen Rijn en Weser. 1e eeuw voor-4e eeuw na Chr.* (= proefschrift Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.
- Knol, E., 2009: Anglo-Saxon migration reflected in cemeteries in the Northern Netherlands. In: D. Quast (red.), *Foreigners in early medieval Europe. Thirteen international studies on early medieval mobility* (= Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 78). Mainz, 113-129.
- Knol, E., 2011: The first early medieval cemeteries along the northern Dutch coasts and their significance for Anglo-Saxon migration. In: T.A.S.M. Panhuysen (red.), *Transformations in North-Western Europe (AD 300-1000)* (= Neue Studien zur Sachsenforschung 3). Hannover, 218-227.
- Koning, J. de., 2012: De betekenis van Noord-Holland binnen vroegmiddeleeuws Frisia. *It Beaken* 74, 3-24.
- Koning, J. de, 2021a: De Kerstening van de Friezen. De opkomst van het christendom in het Oer-IJ gebied vanuit archeologisch perspectief. In: A. de Boer (red.), *2000 jaar strijd in het Oer-IJ landschap*. Wormer, 30-37.
- Koning, J. de, 2021b: Vikingen in Kennemerland? Een kort intermezzo in Noord-Holland. In: A. de Boer (red.), *2000 jaar strijd in het Oer-IJ landschap*. Wormer, 20-29.
- Langen, G. de & J. Mol, 2020: Koning Redbad en zijn bewegingsruimte. *De Vrije Fries* 100, 28-42.
- Leupen, P.H.D., 1987: *Il Vita Sancti Adalberti Confessoris* (= Nederlandse Historische Bronnen 7). Den Haag, 57.
- Raven, C.L., 2023: *Enigmatic fortifications in the Netherlands: An overview of the Early Medieval fortifications with a critical analysis of the dating techniques* (= Bachelor-scriptie Universiteit Leiden). Leiden.
- Tuuk, L. van der & J.M. van Winter, 2007: Rondom Egmond. Denen en West-Friezen in Kennemerland. *Historisch Tijdschrift Holland* 39, 276-298.
- Woltering, P.J., 2022: *Bewoningsgeschiedenis van Texel. De opgravingen aan de Beatrixlaan in Den Burg (Vroege Middeleeuwen, 475-900 n.Chr.)* (= Noord-Hollandse Archeologische Publicaties 13). Castricum.

Dankwoord

Naast de tien auteurs van dit boek, die ook elkaars hoofdstukken hebben tegengelezen, hebben vele andere mensen aan de totstandkoming van dit boek bijgedragen. Niet in de laatste plaats de beheerders van de archeologische collectie van de provincie Noord-Holland, ondergebracht in archeologiemuseum Huis van Hilde in Castricum: Martin Veen, Joanneke van den Engel-Hees en Kees Zwaan (fotografie).

Voor hoofdstuk 5 (boerderijen en schuren) was Henk van der Velde (Archeologisch Diensten Centrum, Amersfoort) zo vriendelijk om inzage te geven in het - inmiddels gepubliceerde - hoofdstuk over de huisplattegronden van de opgraving Wijk bij Duurstede-De Geer. Daniël Postma (Archaeo Build, Crieff in Schotland) gaf nuttig commentaar op een eerdere versie van hoofdstuk 5 en gaf tevens toestemming voor het gebruik van enkele figuren.

Voor hoofdstuk 6, over het inheemse aardewerk, was het meedenken van Ernst Taayke (Groningen) onmisbaar.

Het schrijven van de hoofdstukken 8 en 9 (metalen voorwerpen) was niet mogelijk geweest zonder de bereidwilligheid van een groot aantal detectorzoekers om hun collecties te tonen en objecten uit hun collecties in dit onderzoek te laten opnemen: Robbert Brassler (Egmond-Binnen), Paul Dekker (Egmond-Binnen), Simon Daalder (†, Oudeschild), Jan den Das (†, Enkhuizen), Paul Dekker (Den Hoorn), Do van Dijck (Schagen), Jan Henzen (Overberg), Niels Jonker (Petten), Leon Keijzer (Anna Paulowna), Theo van Meurs (Hoogkarspel), Louis Oppenheimer (Castricum), Lucien Okel (Den Helder), Robin de Roode (Schagen), Lars Schreurs (Bunschoten), Earl Specht (Zwaag), Willem Visser (Egmond aan Zee), Jan-Jaap Waverijn (†, Texel), Ron van Wezop (Castricum) en Loet van Zoonen (Hippolytushoef). De vondsten zijn veelal gefotografeerd met behulp van Gert van Oortmerssen (Rijksuniversiteit Groningen/Groninger Instituut voor Archeologie) en vrijgemaakt en bewerkt door Siebe Boersma en Erwin Bolhuis (Rijksuniversiteit Groningen/Groninger Instituut voor Archeologie). Voor determinatie van de munten is dankbaar gebruik gemaakt van de kennis van Arent Pol (Universiteit Leiden), en van de gegevens uit zijn omvangrijke database. Luc Megens van het Rijkserfgoedlaboratorium in Amsterdam (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) deed onderzoek met röntgenfluorescentiespectrometrie (XRF) en röntgendiffractometrie (XRD) op een fragment van een fibula van Wieringen.

Voor de determinatie van de kralen uit enkele graven die worden besproken in hoofdstuk 10 (menselijke begravingen) is de hulp ingeroepen van Mette Langbroek (Universiteit Leiden). Het verbrande bot van enkele vindplaatsen van metalen voorwerpen uit de Vroege Middeleeuwen op Texel is bekeken door Liesbeth Smits (Universiteit van Amsterdam), om vast te stellen of het om menselijk of dierlijk bot ging – waarbij het laatste het geval bleek. Frank van Spelde (Enköping, Zweden) stelde foto's beschikbaar van het menselijke bot uit Oegstgeest.

Sander Gerritsen en Michiel Bartels van Archeologie West-Friesland waren zo vriendelijk om al enkele eerste inzichten uit hun nog ongepubliceerde recente onderzoek in Oosterend op Texel voor vermelding in 14 (synthese) van dit boek ter beschikking te stellen. ◀

Tussen het begin van de jaartelling en het jaar 1000 vonden in het gebied dat nu de provincie Noord-Holland is grote veranderingen plaats. **Noord-Holland in het 1e millennium** vertelt het verhaal van deze periode, waarin de Romeinen hun invloed in Europa verloren en het christendom de dominante culturele inspiratie werd. Het boek is een rijk geïllustreerde synthese van vele honderden wetenschappelijke publicaties over opgravingen en vondsten uit deze periode in de provincie, met de nadruk op de 3e-8e eeuw.

De eerste hoofdstukken schetsen een beeld van de provincie in de genoemde periode: het landschap, de bestuurlijke indeling en de aard van de nederzettingen in de diverse regio's. In de hoofdstukken daarna worden materiële resten van de bewoners behandeld: het aardewerk dat de mensen gebruikten, de huizen die ze bouwden, en de sieraden, gordels en wapens die ze droegen. De hoofdstukken daarop brengen de politieke, taalkundige en geestelijke wereld van de bewoners in beeld: de machtsstructuren en elitevorming, de omgang met overledenen, de gesproken en geschreven taal, en ook de godsverering. In het afsluitende hoofdstuk vormen al deze gegevens de basis voor een onderzoeksagenda waarin nieuwe inzichten worden gekoppeld aan nieuwe vragen die bij toekomstig archeologisch onderzoek centraal kunnen staan.

Noord-Holland in het 1e millennium is een cruciaal naslagwerk voor de Noord-Hollandse archeologie en geschiedschrijving, maar ook een fraai 'bladerboek' voor de geïnteresseerde liefhebber, als aanvulling op de tentoonstellingen in Archeologiemuseum Huis van Hilde in Castricum. ◀

blikvelduitgevers.nl

158N 9789492940346

9 789492 940346

6123456789620

